

De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen

<https://hdl.handle.net/1874/343874>

h. qv. 192, 1939.

DE REFORMATIE DER GEESTELIJKE
EN KERKELIJKE GOEDEREN
IN GELDERLAND,
IN HET BIJZONDER IN HET KWARTIER VAN NIJMEGEN.

A. J. MARIS.

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

A. qu.
192

Diss. w/ 1939
MAR

DE REFORMATIE DER GEESTELIJKE EN KERKELIJKE GOEDEREN IN GELDERLAND, IN HET BIJZONDER IN HET KWARTIER VAN NIJMEGEN.

„Wy spreekken alleen van die geestlicke gueder, die eygentlick bona ecclesiastica, dat is kerckengueder, genoemt werden, daeronder gehoeren alle die gueder, die tot cloesteren, capellen, altaren, missen und in summa alles, wat tot vermeerderung des gadesdienst ende onderholt der personen, die tot denselven gedient hebben, gegeven zijn. Die reformation deser kerckengueder bestaet nyet daerin, dat eene Overicheit, hooge ofte lege, die gueder als verbuert goet tot sich neme und (wie men nu spreckt) confisquiere und oir eygen profijt daermet doe, maer sie bestaet alleenlick in dem, dat sie van den misbruycke tot oeren rechten gebryuck, nemlick tot onderholt des rechten ende van Godt ingestelden gadesdienst bekeert werden. Also hebben die frommen godtsalige koningen Juda, Ezechias, Josias dat gelt, twelck tot den godsdienst gegeven was, nyet tot sich genamen, maer hebben tot opbouwinge des huys Gades aenleggen (laten), want diewiel die koningen ende Overicheit van Godt voesterheeren der kercken genoemt werden ende zijn sullen, so were het voorwaer geen goet voesterheer, die dem kindt, dat hem to voeden bevolen is, sijn voetsel wilde ontrecken. Alsulcke reformation in den kerckenguederen is doer sonderlingen Christlichen ijffer ende neersticheit heren Johans graven zu Nassow-Catzelenbogen, etc., onses genedigen heeren, der tijt Stadtholders, met toedoen van etflicke geleerde ende godtsalige mannen in anno '79 ende '80 beraemt ende aengevangen, waerop die resolutie ende recess des Landtdags, in anno '81 binnen Arnhem gehalten, gevolcht is”.

Uit een verzoekschrift van de Geldersche synode aan den Landdag te Nijmegen, waarschijnlijk van 1595, gedrukt als bijlage F van Dr. J. S. van Veen, „Uit den Tijd van Overgang” in „Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis”, Nieuwe serie, X (1913).

BOEK EN KUNSTEN
VERBODEN VERKOPEN EN VERLENEN
VAN RECHTEN IN
ANDERE LANDEN

VERBODEN VERKOPEN EN VERLENEN
VAN RECHTEN IN
ANDERE LANDEN

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0629 9881

DE REFORMATIE DER GEESTELIJKE EN KERKELIJKE GOEDEREN IN GELDERLAND,

IN HET BIJZONDER IN HET KWARTIER VAN NIJMEGEN.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING
VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT
TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAG-
NIFICUS Dr. Th. M. VAN LEEUWEN, HOOGLEERAAR
IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE, VOLGENS
BESLUIT VAN DEN SENAAAT DER UNIVERSITEIT IN
HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG
30 JUNI 1939, DES NAMIDDAGS TE 4 URE,

DOOR

ADRIANA JOHANNA MARIS,

GEBOREN TE ARNHEM.

's-GRAVENHAGE
N.V. DRUKKERIJ „DE RESIDENTIE“
1939

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

*Eerbiedig opgedragen
aan de nagedachtenis
mijner Ouders.*

Het is mij een diepgevoelde behoefte op deze plaats dank te zeggen aan allen, die leiding hebben gegeven bij mijn academische en archivalische studiën, in het bijzonder aan de Hooggeleerden in de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte en in de faculteit der Rechten, wier colleges ik het voorrecht had te mogen volgen, en aan den Rijksarchivaris in Gelderland, die mij in staat stelde gedurende vele jaren op het Rijksarchief te Arnhem archiefwerkzaamheden te verrichten en het voor mijn studie benodigde materiaal te verzamelen.

U, Hooggeleerde Kernkamp, ben ik grooten dank verschuldigd, dat Gij mij tot deze studie aangemoedigd hebt en aanvankelijk bereid waart als promotor op te willen treden, en U, Hooggeleerde Rengers Hora Siccama, dat Gij mij, schoon een leek op juridisch-historisch gebied, als leerlinge hebt willen aanvaarden en tijd noch moeite gespaard hebt om mij bij dit werk te leiden en voor te lichten.

Dankbaar gevoel ik mij jegens U, Zeergeleerde Martens van Sevenhoven, die mijn manuscript in zijn eerste redactie hebt doorgelezen en van critische opmerkingen hebt voorzien en steeds onverzwakte belangstelling voor mijn werk hebt getoond.

U, Zeergeleerde de Jonge van Ellemeet, ben ik ten zeerste erkentelijk voor de faciliteiten, die Gij mij in Uwe kwaliteit van Rijksarchivaris in de Provincie Utrecht hebt verleend, waardoor de voltooiing van dit werk werd bevorderd.

Tot slot meen ik niet te mogen nalaten mijn dank te betuigen aan den Hoog Edelgestr. Heer L. F. van Gent, die den index maakte, alsmede aan de beheerders en ambtenaren van archieven en bibliotheken te Arnhem, Nijmegen, Tiel, Zaltbommel, Zutphen, Deventer en Utrecht en aan de Ned. Hervormde Kerkelijke Besturen te Nijmegen, Tiel en Zaltbommel voor de bijzondere welwillendheid en hulpvaardigheid, waarmede zij mij bij mijn nasporingen en onderzoekingen ter zijde hebben gestaan.

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the work during the year. It is followed by a detailed account of the various projects and the results achieved. The report concludes with a summary of the work done and a list of the names of the persons who have taken part in it.

The second part of the report deals with the financial situation of the institution. It gives a detailed account of the income and expenditure for the year and shows how the funds have been used. It also contains a list of the names of the persons who have contributed to the work.

The third part of the report deals with the work done during the year. It gives a detailed account of the various projects and the results achieved. It also contains a list of the names of the persons who have taken part in the work.

The fourth part of the report deals with the work done during the year. It gives a detailed account of the various projects and the results achieved. It also contains a list of the names of the persons who have taken part in the work.

HOOFDSTUK I.

DE INVOERING DER REFORMATIE EN DE OVERHEIDSMATREGELEN VAN ALGEMEENE STREKKING TEN OPZICHTE VAN DE GEESTELIJKE EN KERKELIJKE GOEDEREN.

§ 1. Inleiding.

Voordat in ons Vaderland bij decreet van de Nationale Vergadering van 5 Augustus 1796 het beginsel van scheiding van kerk en staat geproclameerd werd, stelde de Regeering of Hooge Overheid zich niet op het standpunt van Christendom boven geloofsverdeeldheid, zooals sedertdien, maar was zij de opvatting toegedaan, dat de Overheid als Christelijke Overheid verplicht was, om de ware Christelijke religie te handhaven. Welke religie de ware Christelijke was, maakte de Overheid uit. De godsdienst, die door de Overheid als de ware Christelijke erkend was, gold als de officieele, de publieke, en werd met uitsluiting van iedere afwijkende gezindheid in het openbaar uitgeoefend ¹⁾).

In de Republiek der Vereenigde Nederlanden was de Gereformeerde godsdienst de publieke. De Gereformeerde opvatting omtrent „het Ampt der Overheytt” wordt in de Nederlandsche geloofsbelijdenis van 1618/19 aldus geformuleerd: „Ende haer ampt is, niet alleen acht te nemen ende te waken over de politie, maer oock de hant te houden aen den heyligen Kerckendienst: om te weeren ende uyt te roeyen alle afgoderye ende valschen Godsdienst, om het Rijke des Antichrist te gronde te werpen, ende het Koninkrijcke Jesu Christi te voorderen, 't woort des Evangeliums overal te

¹⁾ Vergel. Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, „De Geestelijke en Kerkelijke Goederen onder het canonicke, het gereformeerde en het neutrale Recht”, I, tweede afd., hoofdst. I, § 1; Jhr. Mr. B. M. de Jonge van Ellemeet, „Geschiedkundig Onderzoek naar den Rechtstoestand der Zeeuwsche Geestelijke goederen van 1572 tot in het begin der 17e eeuw”, blz. 239; Mr. J. F. van Beeck Calkoen, „Onderzoek naar den Rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie”, hoofdst. I, § 1; Mr. L. J. van Apeldoorn, „De Kerkelijke Goederen in Friesland”, I, blz. 270-275, en dez., „Kerk en Staat” in „Tijdschrift voor Geschiedenis”, 34sten jrg., blz. 225 e.v.

doen prediken, op dat Godt van yegelick ge-eert ende gedient werde, gelijk hy in sijn Woort gebiedt" ¹⁾). Vóór de invoering van den Gereformeerden godsdienst was de opvatting aangaande de taak van de Overheid op het stuk van de religie volkomen dezelfde, slechts met dit onderscheid, dat de Overheid R.K. was en de R.K. godsdienst de publieke godsdienst was. In het plakaat, dat Karel V 2 April 1550 in Gelderland uitvaardigde tegen de kettersche dwalingen, heet het: „Zoo ist, dat wy, aenmerckende die oevericheyt in desen vurseide landen (d.i. Gelderland) ende anderen durch Gotz voirsichticheyt ons gegeven, omme onse ondersaten te houden ende regieren in rust, vrede, guede policie, eendrachticheyt, justicie ende boven al in eenicheyt des geloofs, ende willende ons hier inne quyten, als een Christelyck ffurst ende prince gebuert ende toestaet te doen... enz." ²⁾, en in het eveneens voor Gelderland 3 Juli 1566 uitgegeven plakaat tegen het bijwonen van verboden conventikelen: „So eest, dat wy, 't selfde aengemerckt, ende begerende daerinne te versien ter eeren Godts tot bewaernisse ende conservatie van onsen ouden geloove ende Catholycksche religie ende tot gemeyne welvaren, ruste en vrede, hebben..... enz." ³⁾.

Er is nochtans een belangrijk punt van verschil tusschen de R.K. Overheid en de Gereformeerde Overheid. De R.K. landsheer aanvaardt het leergezag van de kerk, d.w.z. van den Paus en de concilies. Naar R.K. kerkelijke opvatting heeft de Paus, die als opvolger van Petrus stedehouder van Christus op aarde is, de opperheerschappij over alle menschenlijke creaturen; het wereldlijke zwaard, dat den vorsten in handen gegeven is, is ondergeschikt aan het geestelijke zwaard, dat in handen der geestelijkheid is; de wereldlijke Overheid moet haar macht ter beschikking stellen, om in opdracht der kerk het ware Christelijke geloof te handhaven en in nieuw ontdekte streken de inboorlingen daarin te onderrichten ⁴⁾.

De Gereformeerde Overheid erkent het pauselijke gezag niet; het hangt van de besluiten der Overheid af, of en in hoeverre synodale beslissingen (men denke aan de besluiten van de Nationale Synode te Dordrecht van 1618/19) van kracht zullen

¹⁾ Artikel XXXVI van de geloofsbelijdenis der Geref. kerken in Nederland, 1618/19.

²⁾ C. Hille Ris Lambers, „De Kerkhervorming op de Veluwe”, bijlage I no. 3.

³⁾ Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck”, I, kol. 335.

⁴⁾ Vergel. de bul „Unam sanctam ecclesiam”, 18 November 1302 uitgevaardigd door paus Bonifacius VIII tijdens zijn strijd tegen Philips IV van Frankrijk, bij Carl Mirbt, „Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus”, 3te Aufl., 1911, No. 309, en het edict „Inter caetera divinae” van paus Alexander VI d.d. 4 Mei 1493 voor Ferdinand van Arragon

zijn; de wereldlijke Overheid bepaalt er zich niet toe, om de synodale besluiten uit te helpen voeren, maar oefent leergezag door die besluiten aan haar goedkeuring te binden ¹⁾).

Met het binnendringen van de leerstellingen van Luther en andere Hervormers, die in toenemende mate aanhang vonden, zag de Overheid zich voor de vraag gesteld, welke religie, de R.K. of de Evangelische, de ware Christelijke was. Die vraag werd op verschillende wijze opgelost: de Overheid verbood de Luthersche en andere ketterijen, zooals ten onzent keizer Karel V en koning Philips II; de Overheid omhelsde de denkbeelden der Hervormers en voerde de z.g. Kerkhervorming of Reformatie in haar territoir in; dan wel de Overheid stelde haar beslissing uit, totdat de eenheid op godsdienstig gebied hersteld zou zijn door een nog bijeen te roepen concilie, en bepaalde, dat er middelerwij een toestand van religievrede zou heerschen, waarbij zoowel aan de R.K. als aan de aanhangers van de leerstellingen der Hervormers gelegenheid tot het houden van openbare godsdienstoefeningen (*exercitium publicum religionis*) werd gegeven. Het „*ius reformandi exercitium religionis*”, ook wel aangeduid met den regel „*cuius regio eius religio*”, werd voor de Deutsche Rijksstanden rijksrechtelijk erkend bij den godsdienstvrede van Augsburg van 25 September 1555 ²⁾.

---

en Isabella van Castilië, waarbij de Paus als stedehouder van Christus op aarde het door Columbus ontdekte gebied en alle nog verder te ontdekken gebieden in leen geeft aan Ferdinand en Isabella en aan een anderen Christelijken vorst (den koning van Portugal), bij Mirbt, als boven, No. 333. De bul „*Unam sanctam ecclesiam*” werd in 1516 door den Paus vernieuwd en bevestigd bij de bul „*Pastor aeternus*” (Mirbt, No. 336).

Dr. E. Staedler, „Die Urkunde Alexanders VI. Zur Westindischen Investitur der Krone Spanien von 1493” in „Archiv für Urkundenforschung und Quellenkunde des Mittelalters”, Neue Folge, Band I, erstes Heft, blz. 145, toont aan, dat „die kirchliche Einmischung in die spanische Westindienangelegenheit keine Schenkung bezweckt hat, sondern, wesentlich abweichend, die Errichtung eines weltlichen Kirchenlehns an dem damals neuen spanischen Uebersee- und Kolonialgebiet”. Het „Lehnsgut” waren de door Columbus ontdekte en voor de Spaansche kroon in bezit genomen streken, die de Spaansche kroon aan de R.K. kerk opdroeg („*Auftragslehn*”); de „Lehnspflicht” van de Spaansche kroon was de uitbreiding van het Christendom in de nieuw ontdekte gebieden, de „Lehnsschutz” de bedreiging met kerkelijke straffen.

¹⁾ De Dordtsche kerkenordering werd 21 Juli 1620 door de Staten van Gelre en Zutphen geapprobeerd en geratificeerd, „uytgenomen de kleyne veranderinge ende duydelijke interpretatie, Soo wy nae de constitutien van particuliere kercken, Classen, Synoden, mede ooge genomen hebbende op de constitutie ende regeringe van desen Furstendomb ende Graeffschap, bevonden hebben het sticht- ende oirbaerlykst te syn”, totdat door de Geünieerde Gewesten of door de Landschap Gelre en Zutphen dienaangaande anders zou worden beschikt (Van Loon, II, kol. 188).

²⁾ Dr. Burkhard von Bonin, „Die praktische Bedeutung des *ius refor-*

Volgens dezen religievrede, die naar den vorm een landvrede tusschen de leden van het H. Roomsche Rijk was, zouden voortaan binnen het Rijk twee confessies toegelaten zijn: de R.K. en de Augsburgsche confessie. Andere godsdienstige richtingen waren en bleven verboden (artikel 5). Tot de „Augsburgischen-confessionsverwandten” behoorden zoowel de Evangelisch-Lutherschen als de Gereformeerden, althans volgens de bepalingen van den vrede van Westfalen van 24 October 1648, waarbij de artikelen van den Augsburgschen religievrede bevestigd en nader verduidelijkt werden¹⁾.

Het derde artikel van den Augsburgschen religievrede schreef voor, dat de Keizer en de Rijksstanden geen der Rijksstanden zouden mogen hinderen of lastig vallen wegens het aanhangen van de Augsburgsche confessie „oder in andere wege wider sein conscienz, gewissen und willen von dieser Augspurgischen confession, religion, glauben, kirchengebreuchen, ordnungen und ceremonien, so sie aufgericht oder nochmals aufrichten möchten in iren fürstentumben, landen und herschaften, tringen.....”. Hierbij aansluitend gaf artikel 4 een soortgelijken waarborg aan de R.K. Rijksstanden. Volgens artikel 8 zou de geestelijke jurisdictie in de territoria der Evangelische Rijksstanden worden geschorst „bis zur entlicher vergleichung der religion”. Blijkens het negende artikel zouden de geestelijke Rijksstanden, colleges, kloosters, enz., hun tienden en goederen behouden, ook indien deze bezittingen gelegen waren onder het gebied van een Evangelischen Rijksstand, onder voorbehoud evenwel, om, evenals vroeger, uit die goederen „die nottürftigen ministeria der kirchenpfarren und schulen, auch die almosen und hospitalia” te bekostigen, „ungeacht was religion sie seien”. In de vrije Rijkssteden, waar de R.K. en „Augsburgischen-confessionsverwandten” reeds gewoon waren, om naast elkaar openbare godsdienstoefeningen te houden, zou volgens artikel 14 deze toestand bestendig blijven. De bepalingen van den godsdienstvrede zouden nagekomen moeten worden door de Rijks-

---

mandi”, verschenen als Heft I in „Kirchenrechtliche Abhandlungen, herausgeg. von dr. Ulrich Stutz”, 1902, Teil I, § 1, leidt ten onrechte het „ius reformandi” af uit de advocatie van den Duitschen keizer over de kerk.

¹⁾ Zie Carl Mirbt, als voren, No. 430-437, artt. 5 en 7 van den vrede van Westfalen. Dr. A. A. van Schelven, „De Nederduitsche Vluchtelingenkerken der XVIIe eeuw in Engeland en Deutschland”, 1909, blz. 218, schrijft: „Steeds en overal in dien tijd hebben de Calvinisten het standpunt ingenomen, dat ze — hoewel met alle uitdrukkingen der Augsburgsche confessie niet onverdeeld ingenomen — zich toch door deze gravamina niet lieten weerhouden van de onderteekening van dat symbool als geheel”.

standen „bis zu Christlicher, freundlicher und entlicher vergleichung der religion und glaubenssachen“ (art. 12) ¹⁾.

Gedurende de onderhandelingen over den Augsburgschen religievrede verklaarden de keurvorstenraad en de vorstenraad zich bereid, om den Bourgondischen kreits, d.w.z. de onder het Bourgondisch-Habsburgsche huis vereenigde Nederlandsche gewesten, in den godsdienstvrede op te nemen, mits de kreits zich in zaken van landvredebreuk, waartoe inbreuk op den religievrede moest worden gerekend, wilde onderwerpen aan de rechtsmacht van het Rijkskamergerecht (19 September 1555). Dit laatste zou een afwijking beteekend hebben van het z.g. Bourgondische tractaat van 26 Juni 1548, waarbij bepaald was, dat de in dien kreits vereenigde gewesten Karel V en zijn erfgenamen tot „rechter Erb- und Oberherr“ zouden hebben met behoud van hun vrijheden en gerechtigheden, met dien verstande, dat de kreits niet aan de jurisdictie van het Rijkskamergerecht onderworpen zou wezen en niet verplicht zou zijn tot naleving van de Rijksdagsbesluiten, ofschoon de kreits wel tot alle Rijksdagen beschreven kon worden. Ook het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen, welke gebieden deel uitmaakten van den Westfaalschen kreits en eerst in 1543 onder het gezag van Karel V waren gekomen, zouden voortaan tot den Bourgondischen kreits behooren. Alhoewel de verklaring van 19 September 1555 nooit is ingetrokken, heeft zij voor de Nederlanden geen gevolg gehad, omdat Karel V en zijn opvolger Philips II zich steeds op den grondslag van het Bourgondische verdrag bleven stellen ²⁾.

Het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen verkeerden in een andere positie dan de gewesten, die Karel V door erfenis verkregen had. Eenige dagen na den vrede van Venlo, waarbij Willem, hertog van Gulik en Kleef, ten behoeve van Karel V en zijn nakomelingen afstand deed van Gelre en Zutphen, kwam als resultaat van onderhandelingen tusschen den nieuwen Landsheer en de afgevaardigden van bannerheeren en ridderschappen en steden van de vier Geldersche Kwartieren Nijmegen, Roermond, Zutphen en Veluwe het tractaat van Venlo tot stand, waarbij Karel V een aantal toezeggingen deed omtrent de voorwaarden,

¹⁾ Von Druffel-Brandi, „Briefe und Akten zur Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts, Bd. IV. Beiträge zur Reichsgeschichte 1553-1555“, 1896, No. 671, text van den Augsburgschen godsdienstvrede.

²⁾ Prof. dr. Gustav Turba, „Ueber das rechtliche Verhältnis der Niederlande zum deutschen Reiche“ in „Drittes Jahresbericht des k.k. Staats-Gymnasiums im XIII. Bezirke in Wien“, 1903, blz. 15 e.v.

waaronder hij over zijn nieuwe onderdanen zou regeeren (12 September 1543). Van dit tractaat was vooral het vierde artikel van belang. Het voorzag in de aanstelling van een stadhouder, die de landstaal zou kennen, n.l. René van Chalon, prins van Oranje, en van eenige raden, die op de hoogte zouden zijn van de „costumen, usantiën ende landtregten van den lande van Gelre ende Zutphen”; terwijl verder bepaald werd: „Oick sall Sijn Maje(stei)t institueren een canselrye binnen denselven lande, dair die ondersaten alle gewoentlick bescheit verfolgen ende verkryegen sullen, sonder dieselve mit eenyghen uytlandsche rechtvorderonghe te beswaren, maer sall dieselve onderhouden als lytmathen ende ondersaeten des Roemschen Rijckx naervolgende die beleninghe, die Sijn Maje(stei)t dair aff hefft. Ende sall als Keyser bevestigen ende confirmieren 't privilegie de non evocando, van wylen keyser Henrick den vurs(chreven) Lantschappen verleent”¹⁾. Toen de Staten van Gelderland hun goedkeuring hechtten aan het z.g. Bourgondische verdrag van 1548, deden zij dit onder beding, dat de Keizer zou verklaren, dat er in de verhouding van Gelderland en Zutphen tot het H. Roomsche Rijk geen verandering zou komen. Inderdaad heeft Karel V verklaard, dat op het Venlosche tractaat geen inbreuk zou worden gemaakt²⁾.

Wanneer de heer van Keppel, Johan van Pallandt, in 1560 in conflict komt met den Stadhouder Charles de Brimeu, omdat hij in zijn heerlijkheid in plaats van een pastoor een predikant benoemd en een Gereformeerden schoolmeester aangesteld heeft en Stadhouder en Hof dezen schoolmeester gevankelijk naar Arnhem hebben doen vervoeren, qualificeert hij dit als „onverklaecht, onverburcht und sonder innyghen vuergaende rechten und strack widder allen rechten, freyheitten, tractaten des furstendoms Gellrer und graefschaps Zutphen, und den frydtstandt des H.R. Ryx in religioens zaecken, in tweeen verscheyden Ryxdagen K. und K.M. Chur- und Fursten bewillicht, ingegaen und bestedicht”, terwijl hij er de aandacht op vestigt, dat hij een binnen het

¹⁾ Geciteerd naar de gelijktijdige authentieke copie van de hand van Henricus Poeyn, secretaris der stad Nijmegen (oud-archief Gemeente Arnhem, inv. no. 5477, reg. no. 1422). De text van het tractaat van Venlo bij Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck”, I, Praeliminaire Puncten, kol. 27, is niet geheel betrouwbaar. Het privilegie de non evocando was verleend door Hendrik VII in 1310.

²⁾ Dr. A. Zijp, „De Strijd tussehen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566”, uitg. „Gelre”, 1913, blz. 6 en 59. Oud-archief Gemeente Arnhem, inv. no. 5485.

Duitsche Rijk toegelaten belijdenis aanhangt en geen ketter of wederdooper is¹⁾). De heer van Keppel geeft hier den gedachtegang weer, die ook de tegen het centrale gezag te Brussel, waarvan Stadhouder, Kanselier en Raden (het Hof van Gelderland) de vertegenwoordigers waren, oppositie voerende Staten van Gelre en Zutphen huldigden.

Op grond van artikel 4 van het tractaat van Venlo meenden de Geldersche Staten, dat op hen, op gelijke wijze als op de andere lidmaten des H. Roomschen Rijks, de Duitsche Rijkswetten van toepassing waren, dus ook de religievrede van Augsburg. Eveneens op grond van artikel 4 van het genoemde tractaat was het, dat de Geldersche Staten zich verzetten tegen de jurisdictie van het door Karel V opgerichte Hof te Arnhem, omdat de leden ten deele uit niet-landzaten genomen plachten te worden; de rechtspraak van het Hof werd daarom als een vorm van uitlandsche rechtspraak beschouwd. Ook zag men in de rechtspraak, die het Hof uitoefende, een inbreuk op de stad- en landrechten. Om dezelfde redenen werd door de Staten geopponeerd tegen het voornemen, om de inquisitie in te voeren²⁾). In 1566 bereikte de verzetbeweging haar hoogtepunt, om zeer spoedig daarop te verloopen.

De gebeurtenissen van het woelige jaar 1566 kan men elders beschreven vinden³⁾). Hier worde slechts iets gezegd over de onderleiding van de stad Nijmegen gevoerde actie, om een religievrede in te voeren. Den 23sten Augustus 1566 schreef de stad Nijmegen aan de stad Arnhem o.m., dat sinds St. Laurens'dag (10 Augustus) een predikant buiten de stad geleerd heeft onder grooten toeloop van volk, zoowel uit Nijmegen als uit den omtrek, dat zij — de stad Nijmegen — onlangs den Stadhouder geschreven had, „ons tho willen benerstigen des heiligen Ricx ordonnantie ende afscheiden gemeess tho halden ende dair by thoe verblyven”, en nu hierover het oordeel wil vernemen van de afgevaardigden der vier Kwartieren (nl. het Nijmeegsche Kwartier, het Overkwartier van Roermond, het Zutphensche Kwartier en het Arnheemsche Kwar-

¹⁾ Mr. G. van Hasselt, „Stukken voor de Vaderlandsche Historie”, I, 1792, Nos. 17-19. Vergel. Hille Ris Lambers, als boven, blz. 56 noot 1.

²⁾ C. Hille Ris Lambers, als boven, bijlage II D. De strijd van de Geldersche Staten tegen het centraal gezag is behandeld in de diss. van Dr. A. Zijp. Over de taak van Stadhouder en Hof, zie P. Nijhoff, „Bijdragen tot de Geschiedenis van het voormalige Hof van Gelderland” in „Nijhoff Bijdragen”, X (1856), blz. 85, en Dr. Zijp, boek I, hoofdst. II.

³⁾ C. Hille Ris Lambers, hoofdstuk IV, Dr. A. Zijp, blz. 75-81 en 195-201, en F. van Hoeck S. J., „Nijmegen” („Corpus Iconoclasticum, documenten over den beeldenstorm van 1566 in de Boergondische Monarchie”, uitg. onder toezicht van J. Kleynjens S. J. en dr. H. F. M. Huybers).

tier), tot wie zij het verzoek richt, 1 September binnen Nijmegen te komen, om na gezamenlijke beraadslaging een eensgezind advies aan den Stadhouder te kunnen geven. Den 1sten September liet de Nijmeegsche magistraat een religievrede afkondigen, waarvan de strekking was, dat de beide partijen elkander ongemolesteerd zouden laten, de geestelijken in de kerken en kloosters rustig hun diensten zouden voortzetten en in het genot van hun bezittingen blijven, terwijl het een ieder vrij zou staan, om den nieuw aangekomen predikant te hooren. Wie met woorden of werken iets tegen andersdenkenden zou ondernemen zonder toestemming van den magistraat, zou aan den lijve gestraft worden. De publicatie besluit met deze zinsneden: „Irstlick, dat die gelove is een gave Gotz, ende behoirt nyemandt totten geloeven gedrongen toe werden, dan kompt uyt den gehoir des Gotlicken wordtz. Thenn anderen, dat die wertlicke Overicheidtt van Gott ingestalt, umb oveldait te straiffen ende die vromen to schutten ende beschermen, ende den gemeynnen vrede tho vorderen ende guede politie ende ordenongh to onderhaldenn. Ende dytt allet sall geduyren ende onderhouden werden ter tijtt toe dat die alynghe Lantschappen, Bannerheeren, Ritterschappen, hoeft- und cleine Steden, by eynanderen geweest ende communiciert hebben, om eyn guede bestendighe ordenongh, dem Gottlichenn woirde und der heiliger Schriffuren gemeess, myt voirweten ende gelieven der hoegher Overicheidtt als Co. Majesteit tott Hispanyen etc., onserts alreghenedichsten Heren ende Landtfursten, bevordert ende erlangt sijn sall. Dese articulen synt den Meisterten van Sunter Claes, die tweeëndartigen ende vier Ampten voirgelesen, om achtervolgth tho werden.....” enz.¹⁾

De op 1 September te Nijmegen bijeengekomen afgevaardigden uit de Kwartieren van Nijmegen, Roermond en Arnhem — Zutphen wordt niet genoemd — besloten de stad Nijmegen in haar actie te steunen en verzochten den Stadhouder het bijeenroepen van een Statenvergadering te willen bevorderen, opdat een generale ordonnantie zou gemaakt kunnen worden, en intusschen den

¹⁾ Van Hoeck, als voren, bijlage VIII. De meesters van St. Claes stemden er niet mede in. Het principe, dat niemand tot het geloof gedrongen mag worden, het beginsel van gewetensvrijheid, werd in 1579 vastgelegd in art. 13 van de Unie van Utrecht. De plicht tot uitroeiing van den valschen godsdienst, die volgens de Nederlandsche geloofsbelijdenis tot de taak van de Overheid behoort, beteekent dan ook niet kettervervolgning in den trant der beruchte plakaten van Karel V, maar het onmogelijk maken van de uitoefening van elke andere dan de publieke religie. De gewetensvrijheid werd niet bepleit op zuiver humanitaire gronden, maar op grond van de opvatting, dat het geloof op goddelijke genade berust.

religievrede in wezen te willen laten. Noch de Stadhouder noch de Landvoogdes te Brussel stonden het houden van een Landdag, om het punt van de religie te regelen, toe. Aan de stad Nijmegen schreef de Stadhouder een brief, waarin te kennen gegeven werd, dat de door den magistraat gepubliceerde religievrede eigenlijk geen religievrede was, omdat de predikant, die in Nijmegen preekt, een „wairafftich Calvinist is, wellicke Calvinisten die Religionsfreede gentslick afsniden, verworpen ende niet lieden, und is oik id ghoene wes U. Er. doen publicieren, denselven Ricx Religionsfreede (d.i. den godsdienstvrede van Augsburg) in andere verscheiden punten niet gelijk, woewael wy hier mit niet en verstaen, dat Coningl. Mat. to denselven oeck gehalden off verplicht sie..... enz.” De Stadhouder zegt dus, dat de Nijmeegsche religievrede eigenlijk geen religievrede is, omdat de Calvinisten den religievrede in het geheel niet wenschen, maar zelfs verwerpen, en omdat het gepubliceerde stuk afwijkingen vertoont van den Duitschen godsdienstvrede; maar dat, ook indien de Nijmeegsche religievrede wël met den Duitschen godsdienstvrede in overeenstemming ware geweest, de Koning nog geenszins hieraan gebonden zou zijn. De Stadhouder stelt zich op den grondslag van het Bourgondische verdrag, dat de Rijksdagsbesluiten voor den Bourgondischen kreits niet verbindend zijn ¹⁾).

Reeds drie en een halve week na de afkondiging van den religievrede te Nijmegen keerde het getij: de predikanten en hun felste aanhangers moesten 25 September uit de stad vertrekken ²⁾). In andere deelen van Gelderland was de beweging nog niet ten einde: het langste duurde zij te Harderwijk, Elburg, Zaltbommel, Venlo en Roermond. Merkwaardig mag het heeten, dat in deze steden, waar een sterke strooming onder de magistraatsleden vóór de nieuwe religie was, men niet tot een verbod van de R.K. religie is overgegaan, ofschoon de stedelijke regeering zelve er toe medewerkte om predikanten in te halen. Te Harderwijk maakte de raad in samenwerking met de gemeenslieden 24 December een religievredeverdrag, waarbij aan de R.K. de Minderbroederskerk en de overige kloosterkerken werden overgelaten en aan de Gereformeer-

¹⁾ Mr. G. van Hasselt, „Stukken”, I, nos. 37-41. C. Hille Ris Lambers, blz. 132, meent ten onrechte, dat de Stadhouder bedoelt, dat de Nijmeegsche religievrede strijdt met den Augsburgschen godsdienstvrede, omdat de Calvinisten van dezen godsdienstvrede uitgesloten waren.

²⁾ (Mr.) I. A. Nijhoff, „Onuitgegeven stukken betreffelijk de Geschiedenis der Spaansche Heerschappij en die van den Opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland”, no. XLII in: „Nijhoff Bijdragen” V, 1847, blz. 226. Vergel. Hille Ris Lambers, bijlage XXV.

den de parochiekerk. Dit verdrag is nimmer door den Stadhouder goedgekeurd en werd naderhand dan ook verloochend ¹⁾. Ook te Zaltbommel werd 23 October 1566 door schepenen, burgemeesters en kwartiersluiden een religievrede-verdrag gemaakt met de afgevaardigden der schutterijen en gilden „ende dat deurende der tyt toe by die alinge Lantschap, Bannerheeren, Ritterschappen ende hoeft ende cleyne Steden deses furstendoms Gelre ende graefschaps Zutphen mitten anderen gecommuniceert sullen hebben, om een guede ende bestendige ordinge, der Godtlycken Woorde ende der Heyliger Schrift conform ende gemes, met voerweeten ende geliefven Co: Mat: als die hooge Oevericheyt bevurdert, vercregen ende erlanght sal wesen.....” ²⁾. In de maanden Februari tot April 1567 slaagde de Stadhouder erin, het verzet geheel te breken. De religievrede, waarnaar de Geldersche Staten nog zoo kort geleden gestreefd hadden, was van de baan. Eerst het optreden van graaf Johan van Nassau als stadhouder van Gelderland in 1578 zou een blijvenden ommekeer op politiek en godsdienstig gebied brengen.

Alvorens over te gaan tot de beschrijving van de maatregelen, die tijdens het stadhouderlijke bewind van graaf Johan van Nassau in Gelderland genomen werden ten aanzien van de religie, en de gevolgen van die maatregelen voor de kerkelijke en geestelijke goederen in Gelderland, moeten wij de vraag stellen: wat is de beteekenis van de Reformatie en in het bijzonder van de Geldersche Reformatie?

Re-formeeren, her-vormen, beteekent niet breken met het verleden en het maken van een nieuw begin, maar voortzetten van het verleden in gewijzigde vormen ³⁾.

Hervormen van de religie wil op zich zelf dan ook niet zeggen: invoeren van den Hervormden godsdienst. Hervormingen kunnen binnen het kader van de R.K. kerk worden aangebracht, zooals bijv. de hervormingen, die op grond van de besluiten van het concilie van Trente werden ingevoerd ⁴⁾. Volgens het heerschende spraakgebruik duidt men met de Hervorming of Reformatie een geheel van door de Overheid aangebrachte veranderingen aan, die ten doel hadden den openbaren eeredienst te wijzigen in Evangelischen zin. De aanhangers van de Reformatie wilden zooveel mogelijk terugkeeren tot de oorspronkelijke Christelijke kerk en alle inge-

¹⁾ Hille Ris Lambers, bijlage XXVI, nos. 10 en 22.

²⁾ Mr. G. van Hasselt, „Stukken”, I, no. 54.

³⁾ Cf. Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, blz. 198.

⁴⁾ Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck”, I, kol. 314 en 321, ordonnantiën tot invoering van de besluiten van het concilie van Trente, 1565.

slopen misbruiken afschaffen. Hun bedoeling was niet het vestigen van een nieuwen godsdienst ¹⁾).

Het reformeeren van den openbaren eeredienst in Evangelischen zin ging gepaard met het schorsen van de geestelijke jurisdictie; alles wat tot nog toe onder het geestelijke of canonieke recht had geressorteed, kwam onder het wereldlijke recht te staan. Geestelijke personen en geestelijke stichtingen werden wereldlijke personen en wereldlijke stichtingen ²⁾). De rechtstoestand van de talrijke geestelijke fundatiën moest opnieuw geregeld worden door de wereldlijke Overheid, die in de plaats van den bisschop trad.

Het wezen en doel van de Geldersche Reformatie leeren wij kennen uit een merkwaardig geschrift, dat getiteld is: „Discours von der administration der Geistlicher guederen, waertho deselve van unsere vororderen gegeven, wie sie sint erstlich gebrueckt, unnd daerna misbrueckt worden, unnd nu ter eren Godtz unnd dem gemeinen nutz tho gude sollen unnd behoren angelacht unnd gebrueckt tho werden, allenn frommen unnd gotsaligen patrioten deses Furstendums Gelder und Graffschafft Zutphen tho bedencken voergesteltt” ³⁾). Dit „Discours” werd door graaf Johan van Nassau, stadhouder, en het Hof van Gelderland aan den Landdag aangeboden in het voorjaar van 1580, bij wijze van memorie van toelichting tot de maatregelen die Stadhouder en Hof op verzoek van den Landdag zouden ontwerpen met betrekking tot de bestemming en de administratie der geestelijke goederen, zooals wij in onze derde paragraaf nader zullen uiteen zetten.

Het stuk vangt aan met te betoogen, dat onze voorouders verschillende goederen geschonken hebben met de bedoeling, „den waren Gadesdienst by haren nakomelingen tho erhaldden unnd propagieren”. Zij hebben zich hierbij weliswaar vaak laten overreden door op eigenbaat bedachte monniken en priesters, die hun voorhielden, dat zij „die pyne des erdichten fegefuirs” konden afkooopen om den hemel te verdienen. Zij hebben bovendien gedwaald t.o.v. den vorm van den waren godsdienst door missen, vigiliën, maanstonden en jaargetijden te stichten. Maar hun intentie is toch altijd geweest, dat God gediend en de Christelijke religie

¹⁾ De benaming „nieuwe Religie” voor de Gereformeerde Religie is slechts betrekkelijk juist.

²⁾ Vergelijk de boven aangehaalde artt. 3 en 8 van den Augsburgschen religievrede.

³⁾ Het „Discours” heeft als voorbeeld gediend voor de door Mr. J. I. van Doorninck uitgegeven memorie van de ouderlingen en diakenen te Deventer over de bestemming der geestelijke en kerkelijke goederen aldaar van 1581, zie „Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel”, III (1876), blz. 169 en 265.

bevorderd zou worden. De geschonken goederen behooren derhalve niet „in privatos usus” bestemd of door de erfgenamen van de stichters terug genomen te worden, doch „nae der stiffter intention unnd eigentlicke meinunge tott den rechten unnd waren Gadesdienst, wie derselven in Gades Woort unns voergeschreven werdt, unnd tho beforderung aller minschen heil unnd selicheit gebruickt unnd angelacht werden”.

Na deze korte inleiding volgen zeven paragrafen:

I. *van de eerste stichting en het gebruik der „kerckenguederen”:*

God heeft van Abrahams en Jacobs tijden tot Mozes de tienden ingesteld; daarnaast had men in Mozes' tijd ook vrijwillige gaven voor den godsdienst en voor den bouw van hutten (loofhutten). Evenzoo had de Apostolische gemeente in het Nieuwe Testament vrijwillig geschonken „kerckengueder”. Toen het Christendom zich uitbreidde, vermeerderden de „kerckengueder” door de giften van vorsten, enz. Het is duidelijk, dat deze goederen niet aan de geestelijken zijn gegeven, „dat sie haer eigen sijn solden”, of dat zij er naar welgevallen over zouden beschikken, maar om ze ten nutte der kerk aan te wenden. „Darom sie oeck kerckengueder genaemt werden, sie nemlich nicht einen oder etlicken, sonderen der *gantzen kercken* thogehoren”¹⁾. De goederen zijn niet gegeven voor nietsnuten en doennuten, maar voor hen, die een ambt in het belang van de gemeente bedienen, vandaar de canonieke regel: „Propter officium datur beneficium”. Volgens canon 4 van het Romeinsche concilie van 337 werden de „kerckenguederen” in vier deelen verdeeld: a) voor den bisschop, b) voor de priesters, diaconi en den geheelen clerus, c) voor de instandhouding der kerkgebouwen, d) voor de armen, de zieken en de pelgrims. Onder bisschoppen dient men te verstaan predikanten en kerkendienaren; onder clericici hen, die in scholen voor den dienst der gemeente opgeleid worden. Uit de vier deelen behooren ook bibliotheken te worden bekostigd; in vroeger tijden waren de Benedictijnen, de Reguliere Kanunniken van de orde van St. Augustinus e.a. van de Augustijner orde belast met het afschrijven van boeken. Behalve de kerk- en schooldienaren heeft men ook veel andere godzalige mannen uit de „kerckengueder” onderhouden, om hen in geval van nood te kunnen gebruiken voor den kerk- en schooldienst, voor de medicijnen of andere burgerlijke functiën.

De kerckengoederen zijn derhalve oorspronkelijk gegeven en gebruikt voor de instandhouding van den waren godsdienst en de rechte Christelijke religie.

II. *van het misbruik der „kerckengueder”:*

De „kerckengueder” vermeerderden bovenmate door talloze schenkingen. Daardoor probeerden allerlei onbekwame lieden in het bezit van beneficiën te komen, zonder in staat te zijn hun ambt waar te nemen; „kinderen, wilden unnd woesten gesellen” werden met kerkelijke beneficiën begiftigd, zoogenaamd om daarop te studeeren en de kerk te dienen. De bisschoppen, predikanten en leeraren hebben hun voornaamste ambtsbezigheden overgelaten aan suffraganen, wijbisschoppen, kapelaans enz., waardoor de zuivere leer van het H. Evangelie verduisterd en de sacramenten verontreinigd zijn. De „vermeinde” bisschoppen voeren een vorstelijken staat van het vierde deel der „kerckengueder”, dat zij behouden hebben. De overige drie vierdedeelen der „kerckengoederen” hebben de kapittels, abdijen en kloosters aan zich getrokken. Die kapittels en kloosters zijn oorspronkelijk scholen geweest, evenzoo de nonnenkloosters. De kloosters waren bedoeld als

¹⁾ Cursiveering van mij.

opvoedingsgestichten, niet om steeds daarin te blijven en kloostergeloften te doen. Thans zijn zij scholen van allerlei afgoderij en ontucht. De geestelijken hebben de huidige troebelen veroorzaakt.

III. *van de hieruit voortvloeiende schade:*

Er is geen geestelijke, of hij is een afgodendienaar; hierdoor wordt de afgoderij voortgeplant. De scholen geraken in verval, zoodat er onder de jeugd een „scythica barbaries” gaat heerschen. De gemeene zaak lijdt er onder, wanneer er geen voldoende aantal bekwame mannen meer in de regering komt.

IV. *van het rechte gebruik der „kerkengoederen”:*

Heer Jezus Christus en de Apostel Paulus leeren door hun voorbeeld, dat men iets, wat misbruikt wordt, slechts verbeteren kan door zich te richten naar de eerste inzetting. „Also kan men den mysbruick, welke in der administration und verwaltung der geistlichen guederen is durch papen unnd monnicken ingereten, *niet beter wedder tho den rechten gebrick brengen unnd reformieren, dan dat men deselve na der ijrster institution richte unnd thott haren anfang bringe*”¹⁾. De kerk- en schooldienaren moeten een behoorlijk loon ontvangen. In elk Kwartier behoort een collegium opgericht te worden voor de opleiding van adellijke en niet adellijke jongelui voor den dienst van de kerk of het Vaderland. Ook voor jonge dochters moeten colleges worden opgericht. Dit is op zichzelf niets nieuws, want veel stiften en colleges zijn vroeger opgericht voor adellijke en onadellijke personen, die geen bindende geloften deden en het klooster weder mochten verlaten om in het huwelijk te treden, zooals de adellijke en vrije stiften, en voorts de Johanniters, Hiëronymiani, Cellebroeders en Fratermonniken, die nog „reliquae” zijn van de eerste monnikenorden. Verder moet er voor het geheele gewest een universiteit zijn. Uit de „kerkengoederen” moeten de kerkgebouwen, de scholen en de auditoria van de universiteiten met alles wat daartoe behoort, alsmede de woningen voor de predikanten, rectoren, professoren en schoolmeesters onderhouden worden.

Zijn kerken en scholen voldoende verzorgd, dan moeten de armen worden geholpen, d.w.z. dat hospitalen, gasthuizen, wees- en melatenhuizen en alle mogelijke verdere stichtingen aan een ernstige reformatie dienen te worden onderworpen en onder toezicht te worden gesteld. Tenslotte moet er in de plaats, waar de universiteit gevestigd zal worden, een bibliotheek opgericht worden, alsmede een drukkerij. In de vier Geldersche hoofdsteden, (Roermond, Nijmegen, Zutphen en Arnhem) zal een hospitiun voor het huisvesten van vreemde predikanten, professoren e.a. geleerde mannen moeten zijn, inzonderheid in die stad, waar de universiteit zal komen. Ook zullen er in de hoofdsteden doctoren, medici en chirurgijns zijn, die verplicht zullen wezen, om zoowel tot de rijken als tot de armen te gaan. Synodale onkosten zullen uit den „publico ecclesiae aerario” genomen worden.

V. *op welke wijze het onder IV bedoelde ten uitvoer zal worden gelegd:*

Alle geestelijke goederen zullen geïnventariseerd en geregistreerd worden in een boek, dat ter Kanselarij te Arnhem zal worden bewaard of door de opper-administratoren, die ook te Arnhem zullen zetelen. In de hoofdstad van elk Kwartier zal iemand worden aangesteld, tot wien men zich ter zake van de geestelijke goederen kan wenden en die in overleg met de Kanselarij (d.i. het Hof van Gelderland) of met de opper-administratoren op alles orde zal stellen. De kloosters moeten opengesteld worden, om de kloostergoederen zoo min mogelijk met alimentatiën te bezwaren, onder beding, dat de in de wereld terugkeerende geestelijke personen hun nabestaanden niet in rechte zullen aanspreken over erfenissen, totdat hierover een generale ordonnantie zal zijn gemaakt overeenkomstig de Unie van Utrecht (ampliatie op art. 15 der Unie). Kanunniken en wereldlijke priesters kunnen het

¹⁾ Cursiveering van mij.

„corpus harer prebenden” levenslang behouden, mits zij ten behoeve van den predikstoel der Gereformeerden afzien van hetgeen zij aan andere kapelaans en mispriesters voor de missen en andere „affgoedische diensten, die doch nu affgeschafft” worden, plachten te geven en van hetgeen zij zelf als presentie plachten te ontvangen. Door sterfte, vertrek of overloopen naar den vijand openvallende beneficiën moeten worden aangehouden en opnieuw begeven. Het zou raadzaam zijn de ter begeving van den Landsvorst staande beneficiën tijdelijk aan noodlijdende predikanten toe te kennen. De fundatiebrieven en het patronaatsrecht zullen niet vervallen verklaard worden. Op groote dorpen waren er vroeger wel zes tot zeven vicarissen naast den pastoor; er zullen nu één of twee predikanten wezen, wier pastorie-inkomen aangevuld zal worden uit de vicarieën ter plaatse, aangezien de inkomsten sterk zullen verminderen door het wegvallen van de dagelijksche offergelden „unnnd andere kremerye, welcke sie accidentalia noemen”. De groote dorpen zullen nog een schoolmeester hebben voor het catechismus-onderwijs; op de kleine dorpen zal de koster met dit onderricht belast worden. Van alle inkomsten en uitgaven zal behoorlijk rekenschap gevorderd worden. Wat er in de toekomst zal overschieten, zal men tot nieuwe zalige fundatiën aanwenden of daarvan de bestaande gast- en ziekenhuizen verbeteren.

VI. *welke personen dit in het werk zullen stellen en administreeen:*

Het is tegen de Apostolische orde, wanneer de bisschoppen en zij, aan wie de dienst des Woords is opgedragen, de administratie der kerken-goederen (der kerckengueder) aan zich trekken. Want dit was in de Apostolische kerk aan de diaconi opgedragen, die aan het presbyterium rekening moesten doen, van welk lichaam de bisschop het voornaamste lid was. Uit deze laatste omstandigheid is zooeven bedoeld misbruik ontstaan. En in zulk een geval is een *Christelijke magistraat ambtshalve verplicht, om het misbruik te corrigeeren*. Volgens het *ius gentium* staat aan den magistraat de „cura religionis” en voorts leeren de rechtsgelerden (ff. de usufructu legatorum l. legatum), dat legaten, welke aan den staat gemaakt worden voor een onzedelijk doel, niet moeten worden afgestaan ten behoeve van de erfgenamen, maar aan den staat zullen blijven, terwijl de regeering van den staat in overleg met de erfgenamen zal bepalen, op welke andere wijze de nagedachtenis van den erflater het best geëerd kan worden. Zoo moeten ook de aan de kerken van Christus (Christi ecclesiis) geschonken goederen daaraan verblijven, doch zij moeten „in pios usus” aangewend (convertij) worden, ook indien zij voor goddelooze missen en andere valsche diensten gegeven zijn. De Christelijke Overheid zal derhalve voor de administratie der geestelijke goederen lieden aanstellen naar het voorbeeld der diaconi in de oorspronkelijke Christelijke kerk. Het toezicht en de administratie zullen als volgt worden geregeld: naast Kanselier en Raden van het Hof te Arnhem zullen er twee generale administratoren zijn, om leiding te geven in geheel Gelderland, terwijl er voor de administratie nog een bijzondere rekenkamer zijn zal. De generale administratoren zullen in ieder Kwartier een directeur, curator of oeconomus onder zich hebben en er zullen nog rentmeesters met beperkt ambtsgebied zijn in de steden of dorpen.

VII. *beantwoording van de tegenwerpingen, die tegen het bovenstaande kunnen worden ingebracht:*

le tegenwerping: men kan met een goed geweten aan de geestelijken niet hun goederen ontnemen.

antwoord: die goederen zijn geen eigendom van de geestelijken, maar het zijn gemeene goederen van de kerk en bestemd voor haar dienaars en de armen; de goederen worden dus niet aan de kerk ontnomen, maar alleen het misbruik wordt gecorrigeerd, om God des te beter te kunnen dienen.

2e *tegenwerping*: de geestelijke goederen zijn oorspronkelijk op rechtmatige wijze gesticht ter eere van God en voor den kerkdienst; daarom moet men ze onveranderd laten.

antwoord: zij zijn inderdaad eerst voor den rechten godsdienst en steun aan de armen gegeven, maar naderhand kwamen misbruiken en allerlei afgoderij; die misbruiken moeten geremedieerd worden.

3e *tegenwerping*: de geestelijke fundatiën zijn in overeenstemming met de geestelijke en keizerlijke rechten; daarom blijven zij onaantastbaar („onstrafflich”).

antwoord: de geestelijke rechten (het canonieke recht) zijn zelden in overeenstemming met Gods Woord; indien de fundatiën daarmede in overeenstemming zijn, dan zijn zij daarom nog niet te billijken. De keizerlijke rechten (Romeinsch recht) zijn meerendeels van heidenen afkomstig, al zijn enkele constitutiones van Christelijke keizers. In allen geval staat het vast, dat Gods wetten vóór alle menschelijke inzettingen en rechten moeten gaan.

4e *tegenwerping*: anderen beroepen zich op langdurige possessie en praescriptie.

antwoord: langdurige possessie kan ook volgens canoniek recht niet plaats hebben „propter falsum pietatis titulum”. Bovendien zijn de geestelijken niet meer dan „temporarii possessores” en „usufructuarii”, die hun recht door hun schandelijk misbruik verbeurd hebben.

5e *tegenwerping*: men beroept zich op strijd met de Pacificatie van Gent.

antwoord: de Gelderschen hebben de Pacificatie nooit aanvaard onder de verplichting, om „die affgodissche Romsche religie mit den misbruick der geestlicken guederenn” onveranderlijk te onderhouden; zij hebben veeleer het woordje „Roemsche” geheel geschrapt.

6e *tegenwerping*: men beroept er zich op, dat de Stadhouder, de Raden en de ambtlieden een eed gedaan hebben, om de geestelijken in hun rechten te handhaven.

antwoord: een eed mag geen „vinculum impietatis” zijn, ook volgens canoniek recht. „Soe konnen oeck, noch moegen, seiner G. Rede unnd amptzluide, amptes halven niet langer thosien, dat de religion unnd geestlicke gueder (quae sunt iuris publici) dermaten van etlicke misbruickt wordenn, eo quod iusiurandum congruit cum iure divino ac naturali”¹⁾.

7e *tegenwerping*: de collatores of patroni beneficiorum worden door de voorgestelde maatregelen van collatiën en ius patronatus beroofd.

antwoord: „Daerin kan dese versehung geschien, dat haer deselvige altijd voorbeholden blyve um up behagenn dero, die aver die geestlicke gueder tho ordineeren hebbenn (gelijck in pausdom mit bewilligung dess bisschops geschien), die candidatos offt nominatos idt sy tho kerckendienaren, scholen, hospitalen etc. tho presenterenn, daermit wall guede ordeninge kan gehalten werdenn”²⁾.

8e *tegenwerping*: de canonisten werpen ons tegen den bijbeltext I Kor. 9, v. 13, luidende: „An nescitis, quod qui sacris operantur, ex sacrificio vivunt?”.

¹⁾ „quae sunt iuris publici”: de godsdienst droeg een publiek karakter.

²⁾ Het „ius episcopale” gaat over op de wereldlijke Overheid. Cursiveering van mij.

antwoord: het is heiligschennend, wanneer de papistische priesters op grond van dezen text inkomsten verlangen, terwijl zij zelf allermintst hun ambt waarnemen; „Dignus est operarius mercede sua”, zegt de Heer (Lucas X, v. 7).

9e tegenwerping: Alleen de bisschoppen hebben het recht, om de bestemming der geestelijke goederen te wijzigen (distrahere bona ecclesiastica) in het belang van den godsdienst of in geval van nood; dit recht heeft de burgerlijke magistraat niet (Concil. Tolentanum, 3).

antwoord: de bisschoppen mogen dit recht alleen uitoefenen, zoolang zij getrouw zijn. De huidige bisschoppen zijn echter „impii”. Overeenkomstig het goddelijke en het volkerenrecht is aan den magistraat de „cura religionis” opgedragen; daarom kan er niets tegen zijn, wanneer de functie (officium) van de bisschoppen op den Christelijken magistraat overgaat, indien zij hun taak verwaarloozen¹⁾.

10e tegenwerping: zullen de geestelijke goederen onder wereldlijke curatoren niet nog veel meer misbruikt worden?

antwoord: men moet als Christen er op vertrouwen, dat God het werk, dat onder aanroeping van Zijn Naam aangevangen is, zegenen zal.

11e tegenwerping: zou het niet beter zijn een *religievrede* op te richten?

antwoord: „Hett is vast unnd gewiss, dat een religionsfrede, die dermaten tusschen godtfruchtigen unnd affgodischenn wart upgericht, dat darduch affgoderie bestediget werde, mit Gades Woort niet bestaen mach. Wen oeck reede een religionsfrede in de beste form voer die handt genomen unnd gemaect wurde, soe soldenn doch die gotfruchtigenn unnd affgodischenn mit uprichtigen herten nielt konnen offt moegen accordieren unnd sonder diffidens sich verdragen. Nademaell oeck die Reformierten nyemaels voerhen van den Catholicken hebbenn moegen tott enigen religionsfrede angenomen werden unnd datselve oeck noch itziger tijdt by haer bedenckelick unnd besweerlich sijn solde”²⁾.

12e tegenwerping: dit werk behoort eigenlijk ondernomen te worden door de *Hooge Overheid* (d.w.z. den Koning van Spanje).

antwoord: „Voer yrst is hier die macht, autoriteit unnd dat ernstlich bevel des Alderhoehstenn im hemmell, die nicht duldet noch gestadett einige misbruicken, sonnderenn will deselve corrigiert hebbenn, entweder durch die Hoge Avericheit, offte, daer die versuymlich weeren, durch anderen, die hy daer tho verordennt, erwecket unnd beropett; daer oeck een yeder Christ in synen beroep schuldich is tho dienenn unnd helpenn. Daerna is oeck dese Reformation rede vann etlicke Provinciën (d.w.z. Holland en Zeeland) mit haeren voergaende exemplen approbiert unnd nu oeck insonderheit in unsen Furstendom unnd Graeffschafft van die gemeine Lantschafft, rydderschafft, steden unnd officiers ingewilligett. Wij sijn oeck gueder hopnunge unnd twiffelen nicht, het werde oeck van der Hoeger Overicheit meer unnd meer bestedigett werdenn”.

Uit het hierboven weergegeven „Discours” blijkt, dat de Stadhouder, Johan van Nassau, en Kanselier en Raden van Gelderland, die ten deze handelden in opdracht van de Landschap Gelre en Zutphen, de Reformatie wilden invoeren op analoge wijze, als

¹⁾ Zie vorige blz., noot 2.

²⁾ Vergelijk boven, blz. 15.

door de Deutsche Landsheeren op grond van de bepalingen van den Augsburgschen godsdienstvrede gedaan was. In Gelderland zou volkomen hetzelfde gebeuren als in de territoria der Evangelische Rijksstanden. Nu dient hier te worden opgemerkt, dat die Deutsche Landsheeren op wettige wijze in het bezit van de souvereiniteit waren gekomen, terwijl de Geldersche stadhouder en zijn Raden revolutionaire functionarissen waren, die buiten den wil van de Hooge Overheid, koning Philips II, optraden. Johan van Nassau c.s. huldigden evenwel de fictie, dat de door hen te treffen maatregelen achteraf de goedkeuring des Konings zouden verwerven. Dat dit niet geschied is, is bekend genoeg; in 1581 werd de Koning door de Staten-Generaal „verlaten” en trokken de Staten der opstandige Nederlandsche Provinciën de souvereiniteit aan zich ¹⁾.

§ 2. Het Optreden van Graaf Johan van Nassau als Stadhouder van Gelderland en de Religievrede van 1578.

Het stadhouderschap van Gelderland werd sinds het vertrek van Gilles de Berlayemont, heer van Hierges, die in 1577 tot bevelhebber van de lijfwacht van den nieuwen Landvoogd des Konings over de Nederlandsche gewesten, don Juan van Oostenrijk, benoemd werd, als opengevallen beschouwd. Wij weten, hoe het na de verrassing van het kasteel van Namen door don Juan in den loop van het genoemde jaar tot openlijke vijandschap kwam tusschen den Landvoogd en de Staten-Generaal, hoe don Juan tot vijand 's Lands verklaard en de goederen van eenige zijner aanhangers, onder wie Gilles de Berlayemont, in beslag genomen werden. Eenige aanzienlijke Zuid-Nederlandsche heeren haalden aartshertog Mathias van Oostenrijk als Landvoogd in. Een nieuwe generale regeering werd ingesteld, welke met Januari 1578 in werking trad. In dezelfde maand besloten de Geldersche Staten, om aan den Aartshertog de aangelegenheid van het benoemen van een nieuwen Stadhouder over te laten. Mathias stelde daarop voor, om een Landdag te beschrijven, „om daselbst den welgeboren onsen lieven besonderen Johan graven zu Nassouw oder iemant anders, der Lantschap (Gelre en Zutphen) gevellich, zu nomineren”. De nominatie geschiedde door den Landdag te Arnhem 10 Maart 1578. Graaf Johan van Nassau legde 27 Mei den eed

¹⁾ Voor de vraag omtrent het bindend karakter van de door de revolutionaire autoriteiten genomen besluiten, vergel. Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, blz. 201.

als Stadhouder af te Antwerpen in handen van den Aartshertog en 2 Juni d.a.v. te Nijmegen op het Valkhof voor de Landschap Gelre en Zutphen en op het Kruys voor het huis van den schepen Jorden van Triest (Groote Markt) voor de burgerij¹).

De nieuwe Stadhouder werd aangenomen op de volgende artikelen:

- 1°. de Stadhouder zal zich houden aan het tractaat van Venlo van 12 September 1543, de pacificatie van Gent van 8 November 1576 en de artikelen, waarop aartshertog Mathias tot Landvoogd en Kapitein-Generaal over de Nederlanden aangenomen was;
- 2°. de Raden, die den Stadhouder ter zijde gesteld zullen worden (het Hof of de Kanselarij) moeten geboren landzaten zijn, evenzoo de drosten, ambtlieden en verdere hooge ambtenaren, die aan de Landschap den eed moeten doen;
- 3°. behalve de Kanselier zullen er twaalf Raden zijn;
- 4°. de buiten voorkennis van de Landschap vastgestelde Kanselarij-ordonnantie van 10 October 1547 moet, als zijnde in strijd met het tractaat van Venlo, nietig verklaard worden evenals alles, wat op grond van deze ordonnantie is geschied;
- 5°. Zaltbommel en het kwartier van Bommel, die zich in 1572 onder het gezag van den Prins van Oranje gesteld hadden²), moeten aanstonds met Gelderland hereenigd worden.
- 6°. Dit artikel handelt over de kasteelen en vestingen.

De Stadhouder zou evenals zijn voorgangers het genot hebben van 3000 carolusguldens 's jaars, de gerechtigheid van de leenen (jaarlijksche opbrengst: omstr. 900 carolusguldens) en het jager-

¹) Mr. I. A. Nijhoff, „Aanstelling van Jan graaf van Nassau-Katzenellenbogen, als stadhouder des vorstendoms Gelre en graafschaps Zutphen” in: „Nijhoff Bijdragen”, II (1838), blz. 49. J. H. Hofman, „Eed door graaf Jan van Nassau als stadhouder van Gelderland afgelegd op Maandag 2 Juni 1578” in: „Nijhoff Bijdragen”, IIIe reeks, IV (1888), blz. 227. Ed. Lenting, „De benoeming van Graaf Johan van Nassau tot Stadhouder van Gelderland” in „Kronijk” van het Historisch Genootschap XX, (1864), 4e serie, 5e dl., blz. 82. Nadere bijzonderheden bij J. A. G. C. Trosée, „Dr. Gerard Voeth, voorbereider, verdediger en propagandist der Unie van Utrecht” in „Bijdragen en Mededeelingen” van „Gelre” XXXVII, blz. 71. De te Antwerpen gegeven commissie d.d. 22 Mei 1578 voor Johan van Nassau als Stadhouder was op 's Konings naam gesteld. Men hield tot 10 Juni 1581, toen de Koning van Spanje als Landsheer afgezworen („verlaten”) werd, vast aan de fictie, dat de Koning de revolutionaire besluiten achteraf zou goedkeuren. De commissiën voor de nieuwe Raden in het Geldersche Hof d.d. 26 Februari, 26 October en 28 November 1579 werden dan ook op 's Konings naam gesteld.

²) Zie hiervoor: Dr. D. Brouwer, „De Reductie van Bommel (1572-1602)”, uitg. „Gelre” 1918.

meestersambt van de Veluwe (jaarlijksche opbrengst: omstr. 1500 carolusguldens) en gerechtigd zijn tot „de collatiën van alle pastoriën ende vicariën Co. Mat. competerende iure patronatus Principis”¹⁾.

De Nassausche raad Everhardt van Reyd, die met Johan van Nassau als secretaris medekwam, schetste den toestand in 1578 aldus: „Den Provincialen Raet was beter ghesint totten Coninck als totte vryheydt van 't Vaderlant; Als oock de meeste Magistraten, sonderling in die Hooft-Steden. Ende over al was noch de Misse ende Pausdom in swanck. Graef Johan en konde sulcx niet beteren, om dat hy gesworen hadde, nae luyt vande pacificatie van Gendt die Religie in den tegenwoordighen staet te laten”. Volgens Van Reyd schikte zich alles echter vanzelf, doordat de leden van het Geldersche Hof, die geen landzaten waren, krachtens resolutie van de Staten werden afgezet en de verdachte magistraten allengs „tegens betere verwisselt” werden, terwijl tot bevordering van 's graven oogmerken het religievrede-ontwerp van aartshertog Mathias diende²⁾.

Het ontwerp van een religievrede d.d. 12 Juli 1578 (ouden stijl) werd door den Aartshertog met een begeleitend schrijven van 14 Juli aan de hoofdstad Nijmegen toegezonden en vanwege deze stad een maand later doorgezonden naar Arnhem³⁾. De Landschapsvergadering, die door den nieuwen Stadhouder persoonlijk met voorbijgaan van het koningsgezinde Hof van Gelderland tegen 3 September te Arnhem beschreven was, wilde van een religievrede niet weten. Eerst in het volgende voorjaar, 23 Maart 1579, besloot de Landdag, die toen wederom te Arnhem bijeen was: „die religions-vrede van den ertzherloch Mathiae ende Generale Staten ingestalt, die men metten irsten versueckt publiciert toe werden, tot rust ende vrede t' onderhouden ende die overtrederen toe straffen na landt- en stadtrecht, waerby tusschen den burgeren ende sunst opten platten landen enicheyt gehalden, alle mistrouwen af-

¹⁾ Mr. I. A. Nijhoff als voren. Jac. Vrancken, „Ius Patronatus” in „Limburg's Jaarboek” XII, 1906, blz. 13-21 en 131-149, publiceert de lijst van collatiën, competeerende aan den Landsvorst (van ± 1561). Een betere text van deze lijst is te vinden in het archief der Geldersche Rekenkamer, Rijksarchief Arnhem, inv. no. 102, fol. L XXXVI vso. Vergel. dr. A. Zijp, „De Strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof”, blz. 14, noot 4.

²⁾ „Voornaemste Gheschiedenissen inde Nederlanden ende elders, beschreven by wylen Everhart van Reyd . . .”, Arnhem 1628, Boek II, blz. 27.

³⁾ Oud-Archief Gemeente Arnhem, inv. no. 287, oorspr. brief der stad Nijmegen d.d. 14 Augustus 1578. Het uit het Fransch vertaalde ex. van den Religie-vrede is ingenaaid in den band „Boek van Landzaaken B 1”, oud-archief Gemeente Arnhem, inv. no. 4732, fol. 183 e.v.

gewent ende den viant eendrechtlich wederstandt geschien moege" ¹⁾).

Het is ons niet gebleken, of het Hof van Gelderland inderdaad tot afkondiging van den religievrede van Mathias over is gegaan. Wel droeg de Stadhouder aan het Gereformeerde consistorie te Arnhem op een religievrede te concipieeren. De Gereformeerde synode, die van 11 tot 14 November binnen Arnhem vergaderde, oordeelde, dat de drie eerste punten van dit, ons helaas niet meer bekende, ontwerp wat verzacht moesten worden, „damit sy dem gewissen und fortplantzongh des H. Evangelii hiernhaemaels nicht verhinderlich seyn"; ieder consistorie zou zich hierover beraden in afwachting van de volgende synodale vergadering ²⁾). Van het Arnheemsche ontwerp vernemen wij verder niets meer.

Omtrent de geestelijke goederen regelde Mathias' religievredes-ontwerp niets. Deze goederen bleven dus in handen der geestelijkheid. Het ontwerp betreft voornamelijk het „exercitium publicum" van de R.K. en van de Gereformeerde religie. Waar honderd Gereformeerde huisgezinnen er om vroegen, zou in de R.K. gewesten de Overheid een kerk of kapel moeten openstellen voor het houden van Gereformeerde godsdienstoefeningen. De aanhangers van beiderlei religie zouden elkander met rust moeten laten, totdat een nationaal concilie zou hebben beslist ³⁾). Dit „vriendelijk accordt ende religien-vriedt, exemple nemende aen Duytschlant ende Vranckrijk", is in Gelderland nimmer ingevoerd. Daarentegen heeft men in dit gewest wel in verschillende steden een plaatselijken religievrede gekend.

Door middel van het leggen van garnizoenen trachtte de Stad-

¹⁾ Oud-archief Arnhem, inv. no. 4691, Landdagsrecessenboek no. 10, fol. 346. Het Zutphensche Kwartier beweerde in Mei 1579 nog geen Religievrede gezien te hebben (zie „Resolutie des Nymeschen Quartiers op des Eertzherlogen Mathie elf articulen geresolveert opten Lantdach t'Arnhem" in „Boek van Landzaaken B 2", oud-archief Arnhem, inv. no. 4733, fol. 24); de resolutie der stad Zutphen op de 11 artt. van Mathias (gedrukt bij Van Hasselt, „Stukken voor de Vaderlandsche Historie", II, no. 34) behelst dan ook niets omtrent den Religievrede. Voor Mathias' elf artikelen zie: L. P. van de Spiegel, „Bundel van Onuitgevene Stukken" II, no. IV, blz. 21, en M. Gachard, „Actes des Etats-Généraux des Pays Bas" II, no. 1789. De Kwartieren van Roermond, Nijmegen, en Arnhem waren voor den religievrede, mits de Gereformeerde consistoriën zich niet met politiek bemoeiden en de predikanten zich rustig hielden.

²⁾ Dr. J. Reitsma en dr. S. D. van Veen, „Acta der Provinciale en Particuliere Synoden" IV, blz. 3.

³⁾ Mathias' ontwerp-religievrede herinnert aan den Religievrede, die in Holland krachtens besluit van de Hollandsche Statenvergadering van 19 Juli 1572 gegolden heeft gedurende ruim een half jaar; vergel. J. F. van Beeck Calkoen, „Onderzoek naar den Rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie", blz. 78.

houder in verschillende plaatsen de Gereformeerde religie te bevorderen. Predikanten kwamen met de troepen mede, die in het openbaar optraden. Na korter of langer tijd liep dit uit op het in gebruik nemen van kerkgebouwen door de Gereformeerden, vaak tegen den zin der magistraten, die nog overwegend R.K. waren. Vervolgens werd dan een accoord van religievrede tot stand gebracht, veelal gepaard gaande met het verzetten van de plaatselijke regeeringen. Zoo ging het bijv. in het Geldersche Overkwartier, naar blijkt uit een doleantie over het optreden van den Stadhouder, omstreeks het einde van 1578 ingediend bij de Staten-Generaal door de gedeputeerden van de ridderschappen en de steden van de Kwartieren van Roermond (met uitzondering van de stad Roermond) en van Zutphen ¹).

In welke steden is een religievrede tot stand gebracht? ²)

In het Kwartier van Nijmegen alleen in de hoofdstad Nijmegen. Na langdurige oneenigheid bracht de Stadhouder hier met toedoen van den magistraat, die sinds de omzetting op 2 Januari 1579 uit Gereformeerde raden bestond, een verdrag tot stand tusschen de aanhangers van beide religiën (27 Februari 1579). Dit accoord is voor ons van belang, omdat het het eenige religievrede-verdrag uit den tijd van Johan van Nassau's stadhouderlijk bewind is, waarvan wij den volledigen text bezitten ³).

Hierbij werd het volgende bepaald:

- 1°. alles, wat gebeurd is, zal vergeten en vergeven zijn;
- 2°. het „exercitium” van beide religiën zal vrij en openlijk toegelaten worden; de R.K. zullen de St. Stevenskerk (de parochiekerk van Nijmegen) gebruiken;
- 3°. de geestelijken zullen de opkomsten hunner prebenden vrij en ongehinderd genieten;
- 4°. de Gereformeerden zullen in de kerk van het Predikheerenklooster godsdienstoefeningen houden en dit bovendien blijven doen in de St. Antoniuskerk en de St. Janskerk, welke twee kerken voor het houden van Gereformeerde godsdienstoefeningen reeds eerder bij besluiten van burgemeesters, schepenen en raad, meesters van Sinter Claes en gedeputeerden van de gemeente der stad Nijmegen d.d. 9 en 17 September 1578, ingeruimd waren; het klooster der Predikheeren zal door de Gereformeerden geheel gebruikt mogen worden voor hun predikanten;

¹) P. Bor Christiaensz., „Nederlantsche Oorloghen, beroerten ende burgerlycke oneenicheyden”, Amsterdam 1621, II, Bock XII, fol. 57 vso.-58.

²) Het Overkwartier, dat reeds vrij spoedig onder Spaansch gezag kwam, laten wij verder buiten beschouwing.

³) Dr. J. S. van Veen, „De Overgang op Kerkelijk Gebied te Nijmegen in 1578 en 1579” in: „Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis”, Nieuwe Serie XVI (1920/21), blz. 172.

- 5°. de Gereformeerden mogen begraven op het St. Stevenskerkhof en daarbij in de St. Stevenskerk een predicatie laten houden, maar alleen 's avonds na 9 uren, wanneer de R.K. diensten afgelopen zijn;
- 6°. de R.K. mogen geen afgeworpen beelden opnieuw oprichten of buiten de kerk in het openbaar processie houden, om twist te voorkomen; de R.K. mogen overdag klokken luiden, maar niet bij nacht en ontij, en alleen met de twee kleine klokken; de overige klokken blijven onder het gezag van den magistraat;
- 7°. de aanhangers van beide religiën mogen elkander niet hinderen, bespotten of anderszins smadelijk bejegenen;
- 8°. niemand mag in de kerk van de wederpartij gaan, tenzij hij zich stil houdt;
- 9°. de aanhangers van beide religiën zijn aan den magistraat gehoorzaamheid verschuldigd;
- 10°. niemand, van welke religie hij ook zij, zal iets tegen de gemeene rust en welvaart mogen doen;
- 11°. „tot stede en vaste onderhouding van allen und jeglichen punten vors.” zullen burgemeesters, schepenen en raad de aanhangers van beide religiën in bescherming nemen. Overtreders zullen als verstoorders van den gemeenen vrede worden gestraft. Tot meerdere bekrachtiging zullen ook die van het kapittel van St. Steven, de gild- en ambachtsmeesters, alsmede het Gereformeerde consistorie en de predikanten onder eede beloven de bepalingen na te leven.

In de stad Tiel werd in het najaar van 1578 de Reformatie ingevoerd en is geen religievrede opgericht. Wel bleef de R.K. eeredienst nog voortgang hebben in de kloosterkerken.

Zaltbommel is reeds in 1572 tot de Reformatie overgegaan, toen de stad zich onder het gezag van den Prins van Oranje begaf.

Wat het Zutphensche Kwartier betreft: alleen de hoofdstad Zutphen en de stad Doesburg hebben een religievrede gekend. Den 4den Juni 1579 schreef de stad Arnhem aan den Zutphenschen magistraat, dat hij gehoor moest geven aan het verlangen van het Gereformeerde deel der burgerij en den religievrede in moest voeren, want het was van het hoogste belang voor de naburige steden en provinciën, dat de stad en het graafschap Zutphen zich niet van hen gingen afzonderen ¹⁾. Nadat Zutphen Staatsch garnizoen ingenomen had, verlieten 23 Juli vrijwel alle raadsleden, die voor de wraak der Spanjaarden bevreesd of anti-Gereformeerd waren, de stad, en werd op het huis den Dam bij Zutphen, de havezathe der Van der Capellens, onder leiding van den burgemeester Henrick van der Capellen en zijn zoon, den hopman Gerlich, een accoord betreffende de beide religiën gesloten. Hierbij werd bepaald, dat de Gereformeerden de Groote of St. Walburgskerk en de R.K. de Nieuwe-Stadskerk en de kloosterkerken in gebruik zouden hebben. Het verdrag was op aandrang van den Stadhouder tot stand ge-

¹⁾ Oud-archief Gemeente Arnhem, inv. no. 288, minuut van 4 Juni 1579.

bracht en o.a. bij de plaatselijke autoriteiten aanbevolen door den graaf van Rennenberg. Met de uitvoering ging het weinig vlot; eerst toen het garnizoen met voorkennis en in tegenwoordigheid van de burgemeesters, kerkmeesters e.a. vooraanstaande burgers in September de Groote Kerk van „afgoden” gezuiverd had, kregen de Gereformeerden het gebruik van dit kerkgebouw ¹⁾).

Te Doesburg werd reeds in October 1578 de Gereformeerde religie in het openbaar, waarschijnlijk in de Gasthuiskerk, uitgeoefend. De magistraat bleef evenwel nog op de hand der R.K. Hij richtte 9 Juli 1579 tot het Provinciale Hof een brief, waarin wordt beweerd, dat de Gereformeerden zich niet hadden behoeven te beklagen (nl. over het houden van een processie), „wanneer sy den Religionsfrede tho achterfolgen bedacht ind gemeint weeren” ²⁾).

In het Kwartier van Veluwe heeft de hoofdstad Arnhem, waar geen religievrede-accoord werd opgericht, nochtans wel een toestand van religievrede gekend. Den 7den September 1578 zuiverden de Gereformeerden de Broërenkerk (de kerk van het Minderbroedersklooster) en namen haar eigenmachtig in gebruik. De magistraat moest hierin berusten, omdat de Gereformeerden den moreelen steun van den Stadhouder genoten. De R.K. bleven hun diensten houden in de Groote of St. Eusebiuskerk (d.i. de parochiekerk). Gedurende ongeveer een jaar werden beide religiën te Arnhem in het openbaar uitgeoefend. Op 4 December 1578 lieten burgemeesters, schepenen en raden en gildemeesters en gemeenslieden „by der straten” publiceeren, dat het verboden was zich te vergrijpen aan kerken en kloosters en geestelijken in hun dienst te storen, en dat de aanhangers van beide religiën de burgerlijke eendracht moesten bewaren. Den 25sten Januari (Pauli conversio) 1579 werd de koningsgezinde magistraat door den Stadhouder omgezet. Stadhouder en Hof lieten in samenwerking met den nieuwen magistraat 11 Mei 1579 een publicatie afkondigen van nagenoeg denzelfden inhoud als de zoeven genoemde onder toevoeging van een verbod van heimelijke bijeenkomsten en het zich op ongewone tijden gewapend op straat bevinden. Den 20sten Juni d.a.v. werd de

¹⁾ Bor, II, Boek XIV, uitg. van 1621, fol. 163 vso. en 164. Mr. R. W. Tadama, „Geschiedenis der Stad Zutphen”, 1856, blz. 216-218. J. A. G. C. Trosée, „Het Verraad van George van Lalaing, Graaf van Rennenburg. enz.”, bijlage no. X. Dr. J. S. van Veen, „De Graafschap in den Tijd van Overgang” (vervolg) in „Gelre” XXIX, blz. 17 e.v.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, brieven met de Hooge Overheden, no. 3491, 9 Juli 1579. Dr. J. S. van Veen, „De Graafschap in den Tijd van Overgang” in „Gelre” XXVIII, blz. 97 e.v.

Groote kerk voor den R.K. eeredienst gesloten, om eerst een jaar later in geregeld gebruik te worden genomen door de Gereformeerden. Nadat in de Groote kerk en in de kerk van het kapittel van St. Walburg 19 September 1579 de beelden waren gebroken, werd de R.K. eeredienst eveneens gestaakt in de kapittelkerk en in de kerk van de Commenderie van St. Jan. R.K. diensten konden alleen nog plaats hebben in enkele kapellen, zooals die van het St. Catharinae gasthuis en die van het St. Agnietenklooster, alwaar de nonnen nog bijeen bleven. De Arnhemsche magistraat verbood ten slotte bij publicatie van 23 April 1581 de „afgodische” mis en andere papistische inzettingen geheel ¹⁾.

Te Wageningen werd de magistraat door het ingrijpen van het Provinciale Hof en van Johan Philips baron van Hohensax 1 Augustus 1579 omgezet, bij welke gelegenheid, evenals kort te voren te Zutphen, een verdrag aangaande de beide religieën tot stand gebracht werd ²⁾.

De magistraat te Elburg werd zeer kort na de aanvaarding van het stadhouderschap door Johan van Nassau omgezet ³⁾; die te Harderwijk eveneens ⁴⁾. De R.K. eeredienst had in beide steden alleen nog plaats in kloosterkerken; een verdrag van religievrede kwam niet tot stand. De Elburgsche magistraat ging zelfs verder en sloot 28 Juli 1578 met de conventualinnen van het St. Agnietenklooster aldaar een overeenkomst, waarbij de zusters, onder voorbehoud van een lijfpensie van f 50 's jaars voor elk harer, de conventsgoederen aan de stad overdroegen „tot Godes ehre ende stiftung guider politie”, welke transactie door den Stadhouder goedgekeurd werd met bepaling, dat de stad hetgeen jaarlijks boven de

¹⁾ Bor, II, Boek XII, fol. 61vso. Mr. J. W. Staats Evers, „Johannes Fontanus”, 1882, blz. 9 en 23. Dr. J. S. van Veen, „Arnhem in den Tijd van Overgang” in „Gelre” XV, blz. 247. A. J. Maris, „Eenige Bijzonderheden aangaande de St. Walburgskerk te Arnhem” in „Gelre” XL, blz. 19. Oud-archief Arnhem, inv. no. 1024, Publicatieboek I, 4 December 1578, 11 Mei 1579, 23 April 1581. Zoolang beide religieën naast elkander publiek werden uitgeoefend, hadden de publicatiën plaats „by der straten”, „in beide kercken” of „in de Olde ende Gereformierde kercken”.

²⁾ (Dr.) J. S. v(an) V(een), „Verandering van den Magistraat van Wageningen in 1579” in „Gelre” XXIX, blz. 131. H. L. Driessen, „Uit de kerkelijke Geschiedenis van Wageningen” in „Gelre” XL, blz. 45, bijlagen III en V. Voor den persoon van Hohensax vergel. J. A. G. C. Trosée, „Historische Studiën”, 1924, blz. 233 noot 2.

³⁾ Oud-archief Elburg, inv. no. 1017, stadsrekening over 1578 Juli—December met achterin minuten van schepenaecten. De rekening begint na de omzetting van den magistraat, welk feit dus geschied moet zijn vóór of omstr. begin Juli.

⁴⁾ Rechterlijk archief Harderwijk, recognitieboek over 1572-'82, fol. 263, 17 Juli 1578.

alimentatiën over zou schieten, mocht gebruiken voor de fortificatiën¹⁾. Ook wist de magistraat den parochiepastoor en twee van de vijf vicarissen ertoe te bewegen de pastoriegoederen der St. Nicolaaskerk, de helft der memoriegoederen en de goederen van Vailholdts mis aan de stad over te dragen; waarna de magistraat 10 Juli 1579 deze goederen overgaf aan het Gereformeerde consistorie te Elburg „tho behoeff des consistorii und kerken-dieners”²⁾.

In de stad Hattem heeft men geen religievrede gekend³⁾.

Aangaande pogingen om ten platten lande den religievrede in te voeren, zijn geen nadere bijzonderheden bekend⁴⁾.

De religievrede was een overgangstoestand, die geen van beide partijen kon bevredigen, omdat hierbij de uitoefening van een godsdienst, die naar de overtuiging van de wederpartij een valsche godsdienst was, toegelaten werd⁵⁾. In dit opzicht dachten de Gereformeerden niet anders dan de R.K. Voor den Stadhouder Johan van Nassau was de invoering van den religievrede hoofdzakelijk een middel, om de Gereformeerde religie ingang te doen vinden, terwijl de invoering der Reformatie zelf weer, politiek gesproken, een der middelen was tot bevestiging van de Nadere Unie met het Gereformeerde Holland en Zeeland van 23 Januari 1579.

§ 3. De Reformatie van 1580. De Kerken-rekenkamer.

De accoorden betreffende het naast elkander houden van openbare godsdienstoefeningen door de R.K. en door de Gereformeerden lieten, zooals het Nijmeegsche religievrede-verdrag van 27 Februari 1579 ons laat zien, den rechtstoestand van de geestelijke goederen onaangetaast. Zij regelden slechts het gebruik van de kerkgebouwen.

Na het aanvaarden van het stadhouderschap had graaf Johan van Nassau verscheiden predikanten over laten komen, voornamelijk uit Deutschland — de Palts bijv. —, die leiding moesten

¹⁾ Oud-archief Elburg, inv. no. 1438. P. Dalm. van Heel, „Het St. Agnietenklooster der Tertiarissen te Elburg” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” LXII, blz. 73.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, brieven met de Hooge Overheden no. 3459 a, 17 Maart 1579. Oud-archief Elburg, inv. nos. 1017 (minuut-schepen-acten) en 1470.

³⁾ F. A. Hoefler, „Aanteekeningen betreffende de Kerk van Hattem”, uitg. „Gelre”, 1900, blz. 166-171.

⁴⁾ Ten platten lande heeft naar alle waarschijnlijkheid te Elst een religievrede geheerscht.

⁵⁾ Vergel. het „Discours von der administration der geistlicher guederen”.

geven bij het organiseren van de aanhangers der Gereformeerde religie ¹⁾). In belangrijke plaatsen, zooals Nijmegen, Zutphen, Arnhem, Harderwijk, Elburg, enz. werden Gereformeerde consistoriën opgericht. De eerste provinciale Geldersche synode vergaderde te Arnhem in den zomer van 1579 ²⁾). De Stadhouder deed een merkwaardigen stap in October van het genoemde jaar door magister Jacobus Eldenius of Van Elden te benoemen tot superintendent over de kerken en scholen der Gereformeerden in de hoofdstad en de kleine steden van het graafschap Zutphen. Het was Van Eldens taak er voor te zorgen, dat de Gereformeerde kerken van geleerde, godzalige mannen voorzien zouden worden overeenkomstig de kerkenorde, die in 1574 op de synode te Dordrecht vastgesteld was. Verder moest hij toezicht houden op de ambtsvervulling van ouderlingen, diakenen, rectoren en ondermeesters en de administratie voeren over de goederen en inkomsten, die reeds voor den Gereformeerden kerk- en schooldienst binnen de stad Zutphen bestemd waren (te weten het Predikbroedersklooster en een som van 1000 daalders 's jaars uit de goederen van de uitgeweken kanunniken van de St. Walburgskerk) of in de toekomst bestemd zouden worden, en hiervan jaarlijks rekenschap afleggen aan den kerkeraad of iemand, dien de Stadhouder zou aanwijzen. Tenslotte moest hij nevens de kerkmeesters zorg dragen voor het onderhoud en herstel van kerk-, klooster- en schoolgebouwen. In het Zutphensche Kwartier had de Stadhouder daarenboven nog twee ontvangers aangesteld, Roeloff Schaep en Cornelis Noeden of Neuden, over de goederen en inkomsten van het Doesburgsche Fraterhuis, welke, onder beding van alimentatie voor de geestelijken, voor het onderhoud van de Gereformeerde predikanten bestemd waren ³⁾).

Het superintendentschap in de Graafschap heeft bestaan tot omstreeks Juni 1580, toen Jacobus Eldenius auditeur van de nieuwe Kerken-rekenkamer werd.

Vóór 1580 was dus al op sommige plaatsen aan een gedeelte der geestelijke goederen een gewijzigde bestemming gegeven ten behoeve van den Gereformeerden kerk- en schooldienst met goed-

¹⁾ Mr. G. van Hasselt, „Geldersch Maandwerk”, I, blz. 20, omzendbrief van ds. Johannes Fontanus te Arnhem d.d. 29 October 1578, herdrukt bij Mr. J. W. Staats Evers, „Johannes Fontanus”, blz. 12.

²⁾ Dr. J. Reitsma en dr. S. D. van Veen, „Acta der provinciale en particuliere Synoden, 1572-1620”, IV, Gelderland, blz. 1.

³⁾ Dr. J. S. van Veen, „De Graafschap in den Tijd van Overgang” (vervolg) in „Gelre” XXIX, bijlage I. Cornelis Noeden of Neuden is tot ± 1581 rentmeester van de kloosters Syon en Bethlehem in het Zutphensche Kwartier geweest.

vinden van den Stadhouder. Een algemeene maatregel voor de bestemming en het beheer der geestelijke goederen in de geheele provincie ontbrak vooralsnog.

De Staten-Generaal, te Antwerpen bijeen, gaven 11 Januari 1580 aan de afgevaardigden, die niet voldoende gelast waren door de Staten van hun gewest, een „Instructie by maniere van memoriael” mede, waarin met betrekking tot de geestelijke goederen wordt gezegd: „Stellende mede in consideratie, wat best gedaen zal behoiren te wordden ten opsiene van de geestelycke ende dyer-gelycke goeden, dewelcke alomme by particulieren onordentlyck ende oick met moetwille worden aengetast, behouden ende bekeert tot particulieren gebruycke ende bate, oft het nyet raedtsamer en ware dezelve by zekere handen te doen administreren tot behoeff van denghenen, daertoe gerechticht zijnde, off der gemeyne zake, dan die te sien ende laten verloren gaen ende dissipieren”¹⁾). In Februari-Maart 1580 stelden de gedeputeerden ter vergadering van de Nader Geünieerde Provinciën, d.w.z. de gewesten, die de Unie van Utrecht gesloten hadden, te Elburg een advies op naar aanleiding van de voorstellen, die door de Staten-Generaal te Antwerpen beraamd waren. Dit advies luidt aangaande het punt van de geestelijke goederen: „Ende voor sooveel aentrefft de geestelycke goederen, sal *yeder Provincien* diens aenghaende ordre stellen ende disponeren, zulcx naervolghende de Naerder Unie ten dienste van den Lande bevonden sall worden te behooren”²⁾).

De leden van de Nadere Unie van Utrecht beschouwden de aangelegenheid der geestelijke goederen dus als een Provinciale en niet als een Generaliteits-zaak. In Friesland werd dan ook door de Staten 31 Maart 1580 een resolutie genomen, waarbij alle pauselijke ceremoniën en diensten, zoowel heimelijk als openbaar, verboden werden en bepalingen werden gemaakt over het aanbrenge en administreeren van geestelijke goederen en openvallende bene-

¹⁾ M. Gachard, „Actes des Etats-Généraux des Pays Bas” II, no. 2183, Gachard maakt geen melding van de zinsnede betr. de geestelijke goederen, vergel. „Seconde Registre des Depesches Ordinaires”, fol. 155, Algemeen Rijksarchief Den Haag. Zie ook (Mr. J. W. Mulder), „De Predikants-traktementen te Zwolle. Rapport van den Gemeente-archivaris omtrent de gehoudenheid der gemeente Zwolle tot betaling der Traktementen aan de Predikanten der Nederd. Hervormde- en aan dien der Waalsche gemeente aldaar”, 1894, blz. 84.

²⁾ Oud-Archief Arnhem, inv. no. 4692, Landdagsrecessenboek no. 11, fol. 23. Vergel. P. L. Muller, „Geschiedenis der Regeering in de Nader Geünieerde Provinciën tot aan de komst van Leicester (1579-1585)”, blz. 111, advies d.d. 23 Februari 1580, Cursiveering van mij.

ficiën¹⁾. In Utrecht namen de Staten achtereenvolgens twee ordonnantiën aan d.d. 4 Mei en 14 Juni 1580, waarbij aan de geestelijken het dragen van geestelijk habijt werd verboden en bestemming en beheer van de geestelijke goederen geregeld werden²⁾. In de provincie Gelderland werden in Mei 1580 maatregelen genomen betreffende de opheffing van de geestelijke jurisdictie en de bestemming en administratie van de geestelijke goederen; maar de uitoefening van de R.K. religie werd nog niet verboden. De provincie Overijssel volgde eerst, tengevolge van de onderlinge verdeeldheid in dit gewest, 13 April 1581 met een Statenresolutie, waarbij bepaald werd, dat in ieder ambt de geestelijke goederen door den drost zouden worden geïnventariseerd en voor den Goddelijken dienst (d.w.z. den Gereformeerden eeredienst) worden bestemd³⁾.

Het recht van iedere Provincie, ook van die welke niet in de Nadere Unie opgenomen waren, om te disponeeren over de geestelijke goederen in haar „quartier”, werd door de Staten-Generaal erkend blijkens resolutie van 1 Juli 1581⁴⁾.

Nadat in Mei 1580 Stadhouders en Hof van Gelderland door den te Arnhem vergaderden Landdag gemachtigd waren, om een regeling te maken betreffende de geestelijke goederen, dienden zij bij de Landschapsvergadering een uitvoerig geschrift in, dat den titel draagt: „Discours von der administration der geistlicher guederen, waertho deselvige van unsere vorolderen gegeven, wie sie sint erstlich gebrueckt unnd daerna misbrueckt, unnd nu ter eeren Godtz unnd dem gemeinen nutz tho gude sollen unnd behoren angelacht unnd gebrueckt tho werden, allenn frommen unnd gotsaligen patrioten deses Furstendums Gelder und Graffschafft Zutphen tho bedencken voergestellt”⁵⁾.

¹⁾ Mr. L. J. van Apeldoorn, „De Kerkelijke Goederen in Friesland”, I, blz. 289. Volgens Gosses-Japikse, „Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland”, 2e druk, blz. 386, zouden de maatregelen in Friesland en Utrecht genomen zijn onder indruk van den afval van den graaf van Rennenberg.

²⁾ Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, blz. 287 en 280.

³⁾ Mr. F. C. W. Koker, „Onderzoek naar den Aard en de Geschiedenis der Vicarie-goederen in Nederland”, 1857, blz. 77. Dez. schr., „Rapport over de Vicarie-goederen in Overijssel”, blz. 8, alwaar de Overijsselsche Statenresolutie abusievelijk gedateerd is 13 April 1584 i.p.l.v. 1581. Zie ook: (Mr. J. W. Mulder), „De Predikants-Traktementen te Zwolle”, blz. 84.

⁴⁾ W. van Beuninghen, „Het Geestelijk Kantoor van Delft”, 1870, blz. 14.

⁵⁾ Oud-archief Gemeente Deventer, gedrukte inventaris no. 708 (afschrift van ca. 1581). Archief van het Hof van Gelderland, Rijksarchief Arnhem, portefeuille Geestelijke zaken no. 96 (vóór 14 Sept. 1581). Voor den inhoud van het „Discours” zie boven Hoofdstuk I, § 1. P. C. Molhuysen, „Carolus Gallus of De Haan” in „Nijhoff Bijdragen” VI (1848), blz. 125, onderstelt,

In dit stuk werd voorgesteld, om de geestelijke goederen aan het beheer der geestelijken te onttrekken en onder het toezicht te plaatsen van een nieuw op te richten bijzondere Rekenkamer. Hierin werd voorzien door het plakaat, dat Stadhouders en Hof uitgaven 31 Mei 1580. Overeenkomstig de in het „Discours” ontwikkelde denkbeelden wordt in het plakaat verklaard, dat de Landdag, teneinde te voorkomen, dat „die kercken gantz und gaer ontbloettet, und spolijert, und *der eersten Fundatoren lofflick und Christlick intent eludiert worden*”, in zijn laatste, te Arnhem gehouden vergadering besloten had, „dat men henvorders beter toversicht op die mehr angetoghene goeder draghen, und niet die Geestelickheydt hoeres gefallens dieselvige verbrenghen und verrucken laten, *sondern daer ansien solde, dat sy wederom ad pios usus undt Godts eher angelegt*, insonderheyt averst tot onderholt Godtseliger ervarener und gelehrter Kercken-Diener, wtspandung der almisen, stiftung, operbouwing und verbeterung der Schoelen, und tho conservation der verarmten eerlichen und adelichen geslachten, anghewendet und employeert werden mochten”. Stadhouders, Kanselier en Raden hebben, zoo gaat het plakaat voort, om dit heilzame besluit ten uitvoer te kunnen leggen, een *bijzondere Rekenkamer* ingesteld, wier taak het zal zijn alle klooster- en kerkengoederen te inventariseeren. Alle administratoren van dergelijke goederen moeten een gespecificeerden staat indienen bij den tesorier en de gecomitteerden der (Kerken-)rekenkamer binnen veertien dagen na afkondiging van dit plakaat. Verder wordt aan de pachters e.a., die renten, tynsen, tienden of pachten te betalen hebben, bevolen zulke betalingen voortaan alleen te doen in handen van de rentmeesters, die in ieder Kwartier aangesteld zullen worden ¹⁾.

dat deze gewezen R.K. priester de opsteller van het „Discours” is; dit staat echter m.i. in het geheel niet vast. Gallus behoorde in 1580 tot het Arnhemse consistorie. Overigens is het geenszins onwaarschijnlijk, dat mannen als dr. Gerhard Voet en Gerlich van der Capellen, die door Johan van Nassau ondersch. 26 Februari 1579 en 13 Juni 1580 tot Raden in het Hof van Gelderland benoemd worden, hierbij in belangrijke mate betrokken geweest zijn. Zie over Voet: J. A. G. C. Trosée, „Dr. Gerard Voeth, voorbereider en propagandist der Unie van Utrecht” in „Gelre” XXXVII, blz. 71; over Gerlich van der Capellen: „Geslacht-Register van den Huize Van der Capellen”, MDCCLXXXIII, blz. 63-70.

¹⁾ Oorspr. gedrukt ex. van het plakaat d.d. 1580 Mei 31, Deventer archief inv. no. 708, uitgegeven door Mr. J. W. Mulder in: „De Predikants-traktementen te Zwolle. Rapport van den Gemeente-archivaris omtrent de gehoudenheid der gemeente Zwolle tot betaling der Traktementen aan de Predikanten der Nederd. Hervormde- en aan dien der Waalsche gemeente aldaar”, bijlage LXIII. Een minder goede text bij: Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck”, I, kol. 754. De Overijsselsche synode drong er in 1581 bij de Staten

Dezelfde Landdag, die Stadhouder en Hof tot het uitvaardigen van dit plakaat machtigde, hief eveneens de *geestelijke jurisdictie* op bij een resolutie van 6 Mei, genomen op aandrang van het Arnhemsche consistorie, waarbij bepaald werd, dat aangelegenheden betreffende geestelijke beneficiën ('t beneficiael) en echtzaken ('t matrimoniael) onder de jurisdictie van Stadhouder en Hof zouden ressorteeren, dat testamentaire zaken aan den ordinaris rechter voorbehouden zouden blijven en daar, waar het van ouds gewoonte was, terwijl de synodale aangelegenheden (synodael) behandeld zouden worden op dezelfde wijze als in andere Provinciën met aanbeveling aan het Hof, om hiervoor een regeling te maken. Tegelijkertijd besloot de Landdag, dat *geestelijke personen en goederen* onderworpen zouden zijn aan stad- en landrecht¹⁾. Waarschijnlijk is de strekking van dit laatste besluit, dat

van dit gewest op aan, om de Reformatie in te voeren en de geestelijke goederen door een *rekenkamer* te laten administreren, om daaruit de kerken schooldienaren te bezoldigen; blijkens de Overijsselsche Statenresolutie van 13 April 1581 werd afwijzend beschikt. Cursivering van mij.

¹⁾ Oud-archief Gemeente Arnhem, inv. no. 4692, Landdagsrecessenboek no. 11, fol. 67, 67 vso., 68, 99 en 100. Het uitvoerigst is de text van de eerstgenoemde Landchapsresolutie (verkort gedrukt bij Van Loon I, kol. 754) op fol. 68: „Op die memoriael der kerkendieneren. Is verordent, dat 't *beneficiael* ende *matrimoniael* sal staen ter kennis van onsen gen. heren Stadtholder ende heren Raeden, ende sullen oeck die vuersorch doen, damit sy goet onderholt hebben moegen. 't *Testamentael* sal blyven vuer den ordinaris richter ende daert van oltz gebruycklick is geweest. *Synodael* sal gehalden werden als in andere Provintiën; edoch midler tijt wordt id sine Gen. ende die heeren Raeden heymgestalt omb daer inne toe ordonneren" (6 Mei 1580). Aangaande het „beneficiael" en de geestelijke goederen geeft het Landdagsreces van 29 November 1581 duidelijker bepalingen: het Hof verkrijgt het toezicht op de begeving van geestelijke beneficiën en de verleenning van brieven van institutie tot pastorieën en vicarieën, terwijl verder wordt bepaald: „Edoch, und so veele belanget die questien *super possessorijs* (van) die geestlicke guederen, sullen deselve staen ter judicatuer des Hoes in Gelrelandt, die *petitoria* averst belangende, sullen geventileert werden onder den gerichte, daer onder die gueder gelegen" (vergel. hierna § 4). Onder „synodael" wordt alles verstaan, wat de kerkenordering aangaat. Deze eerstgenoemde resolutie van 6 Mei 1580 was een wijziging van de volgende bepalingen van de Kanselarij-ordonnantie d.d. 10 October 1547:

„Item sullen kennisse nemen van alle questien, die rijsen sullen van eenighe beneficien, staende tot onser (d.w.z. van den Landsvorst) presentatie oft collatie, ende oick van alle materien possessoire, beneficien ende geestelijke goeden aengaende.

Item, alle zaeken aengaende huwelijcxsche voirwaerden ende tochte sullen ten landrechte beslicht worden, zonder dat de geestelijke richter hem des sal onderwinden, ten ware daer questie viele, oft daer huwelyck geweest ware oft neen.

Item, alle questien spruytende vuyt testamenen, sullen ten landrechte beslicht worden, ten zy dat zulcke testamenten waren gemaect ad *pias causas*, van den welcken de geestelijke richter ende oick de weerlijcke richter sullen mogen kennisse nemen. Ende sal de kennisse blijven bij denghenen voir denwelcken men eerst begonst sal hebben te procederen" (P. Nijhoff,

geestelijke personen en goederen voortaan aan het gewone wereldlijke gerecht (stad- en landrecht) onderworpen zouden zijn, behoudens hetgeen bij de eerstgenoemde resolutie bepaald was. Heel duidelijk is de formulering der beide resolutiën niet. Het canonieke recht en de R.K. kerkelijke hiërarchie waren hiermede terzijde gesteld; de wereldlijke Overheid oefende voortaan de bisschoppelijke bevoegdheden (het z.g. *ius episcopale*) uit.

Daags na de uitvaardiging van het plakaat van 31 Mei 1580 onderteekenden graaf Johan van Nassau als Stadhouder en W. Sluysken als griffier van de Kanselarij de „Ordinantie und instructie nae diewelcke die luyden van der Kercken-rekenkamer.....” zich zouden hebben te gedragen ¹⁾. De Kerken-rekenkamer zou zijn samengesteld uit een tesorier-generaal, een rekenmeester, twee auditeurs en een secretaris. De tesorier is nooit aangesteld; rekenmeester werd Thomas Gramaye de jonge, eerste auditeur Caerl die Haen (alias Carolus Gallus), tweede auditeur Jacob van Elden (alias Jacobus Eldenius) en secretaris Johan Bastyns, een gewezen monnik uit het klooster te Monnikhuizen bij Arnhem. Deurwaarder was Gerrit Henricksz. Gedurende het eene jaar, dat de Kerken-rekenkamer in werking geweest is, liet zij zich bij het onderhandelen met de kloosterlingen en bij het inventariseren der geestelijke goederen bijstaan door Alphard Brinck, lid van een Harderwijksch regentengeslacht, die hetzelfde salaris genoot als de auditeurs. Volgens de „Ordonnantie und instructie” zou er een receveur- of rentmeester-generaal wezen, die maandelijks een staat zou indienen bij den tesorier-generaal der kamer en aan het einde van ieder jaar rekening zou afleggen van de administratiën der „particuliere” rentmeesters. Onder „particuliere” rentmeesters verstond men rentmeesters of administrateurs met een beperkt ambtsgebied of rentambt, dat de goederen van een of meer geestelijke stichtingen kon omvatten ²⁾. De receveur-generaal is nooit benoemd, wèl verscheidene „particuliere” rentmeesters.

„Registers op het Archief, afkomstig van het voormalig Hof des Vorstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen”, 1856, „Voorberigt”).

De Landschapsresolutie: „Die geestlycke personen ende guederen sullen onderworpen syn Stadt- ende Landrecht” is gedrukt bij Van Loon I, kol. 753 (6 Mei 1580). Voor *possessoire* en *petitoire* acties vergel. J. Ph. de Monté ver Loren, „De historische Ontwikkeling van de Begrippen Bezit en Eigendom in de Landsheerlijke Rechtspraak over onroerend Goed in Holland”, blz. 759 e.v. Mr. J. W. Staats Evers, „Johannes Fontanus”, blz. 20, verzoekschrift van het Arnheemsche consistorie aan den Stadhouder d.d. 4 Mei 1580.

¹⁾ Oud-archief Gemeente Deventer, gedrukte inv. no. 708 (afschrift van 1581). Zie bijlage I.

²⁾ De instructie voor de „particuliere” rentmeesters is uitgegeven door Dr. J. S. van Veen, „De Geldersche Kerkelijke Rekenkamer” in „Ned.

De verrichtingen van de Kerken-rekenkamer gedurende de eerste maand van haar bestaan, leeren wij kennen uit een bewaard gebleven minuut-verslag aan den Stadhouder ¹⁾. De rekenmeester en de beide auditeurs kregen elk een lid van het Hof van Gelderland toegevoegd, om de geestelijke goederen te inventariseeren. Thomas Gramaye de jonge en de raad Jan van Gendt zouden dit doen in het Nijmeegsche Kwartier, Caerl de Haen en de raad Frederick van Marlhuls in het Zutphensche Kwartier en Jacob van Elden en de raad Caerl van Gelder in het Veluwsche Kwartier. Toen Gramaye, vergezeld van Reyner Beyer, die in Juni 1580 door het Hof gecommiteerd was tot rentmeester van de geestelijke goederen in Stad en Kwartier van Nijmegen, binnen Nijmegen kwam, moest hij onverrichter zake vertrekken, aangezien de stedelijke magistraat zelf voor de inventarisatie en administratie der geestelijke goederen wilde zorgen ²⁾. In het Nijmeegsche Kwartier hebben Gramaye en Beyer ook overigens niets kunnen uitrichten. In het Zutphensche Kwartier hebben De Haen en Marlhuls een bezoek gebracht aan Groenlo en Doesburg. Na Van Eldens aanstelling tot tweeden auditeur der Kerken-rekenkamer, werd Bernt Mockinck tot rentmeester over de geestelijke goederen in Stad en Kwartier van Zutphen benoemd. Hij administreerde de goederen van het Zutphensche kapittel en eenige kloostergoederen zelf ³⁾. Verder waren er in de Graafschap eenige „particuliere” rentmeesters, die onder Mockinks toezicht werden gesteld. In het Veluwsche Kwartier bezochten Van Elden en Brinck Harderwijk, Elburg, Hattem, het klooster te Oene en Wageningen. Dit Kwartier kreeg geen algemeene rentmeester, maar wel een aantal „particuliere” rentmeesters. Naarmate de Kerken-rekenkamer er in samenwerking met het Hof in slaagde, om met sommige conven-

Archief voor Kerkgeschiedenis”, nieuwe serie, XV, blz. 234. Thomas Gramaye de jonge Jacobs zoon werd einde 1580 ontslagen als landrentmeester-generaal van Gelderland, omdat hij geen geboren landzaat was. In 1581 werd hij gecommiteerd tot rekenmeester en commies van de kamer van de beden van de Staten-Generaal (archief Hof, brieven met de Hooge Overheden nos. 4261 en 4285, 8 December 1581 en 4 Januari 1582). Hij moet niet verward worden met zijn gelijknamigen oom, die eerste rekenmeester van Gelderland was en in 1586 wegens Spaanschgezindheid het land moest verlaten (P. Nijhoff, „Registers op het Archief... van het voormalig Hof”, blz. 17).

¹⁾ Archief Hof, porlef. Geestelijke zaken, no. 303, ongedateerd (1580), getiteld „Quousque negotium deductum”.

²⁾ Voor de stad Nijmegen zie Hoofdstuk III.

³⁾ Archief Gedeputeerden des Zutphenschen Kwartiers, rekeningen van Bernt Mockinck, rentmr. van de goederen van het kapittel van Zutphen en van eenige kloostergoederen, over 1581 en 1582, overgeleverd aan Gerlich van der Capellen, raadsheer des Vorstendoms G. en Graafschaps Z., 12 Januari 1583.

ten, zooals bijv. Monnikhuizen en Mariëndaal bij Arnhem, Hulsbergen bij Hattem en Bethlehem bij Doetinchem, af te handelen, werden er wereldlijke rentmeesters over de goederen van de betrokken kloosters gecommiteerd door het Hof, terwijl de kloosterlingen gealimenteerd werden.

Populair is de Kerken-rekenkamer gedurende haar kortstondig bestaan nooit geweest. De tegenwerking kwam van de meest verschillende kanten. Leden van den adel wilden geestelijke goederen terugnemen op grond van het feit, dat deze door hun voorouders gegeven en gefundeerd waren; de steden eigenden zich houtgewas en materialen van de kloostergebouwen toe, hetzij om de stad ermede te versterken, hetzij om ze te verkoopen; ten platten lande weigerden de pachters en tiend- en tynsplichtigen van geestelijke instellingen aan de nieuwe rentmeesters betalingen te doen. De opbrengsten bleken al spoedig te gering, om de heele organisatie van auditeurs, rentmeesters, enz., te salariëeren¹⁾.

Den 26sten Juni 1581 besloot de Landdag te Zutphen tot opheffing van de Kerken-rekenkamer wegens de groote kosten.

§ 4. Het Landdagsreces belangende de Ordonnantie en Administratie der Geestelijke Goederen van 29 November 1581.

De Staten van het Veluwsche Kwartier droegen in Januari 1581 aan een commissie, bestaande uit Wilhem van Bocholtz, drost van Wageningen, Johan Hackfort, Ghijsbert van Mekeren en Evert van Delen van Laer uit de Veluwsche ridderschap, Jacob van Ommeren, rekenmeester van Gelderland, Engelbertus van der Burcht, burgemeester van Arnhem, en Rutger van Haersolte uit Harderwijk, uif de steden, op een memorie te ontwerpen, waarin het Hof gewezen zou worden op de „grote abuysen” in de administratie der geestelijke goederen en middelen tot verbetering zouden worden aangegeven. Het ontwerp kwam reeds spoedig gereed en behelsde de volgende voorstellen: de Kerken-rekenkamer zou geen rekenin-

¹⁾ Voor de Kerken-rekenkamer zie men nog: Archief Hof, portef. Geestelijke zaken, nos. 4 (29 Juni 1580), 99 (22 September 1581), 100 (22 September 1581), en 305 (waarsch. begin 1581) en een ongenummerd stuk, dat aldus begint: „So vil den eirsten articul anlangt, entschlahen die Cantzler und Rathen den supplianten oires her anetogenen dienstes und eidts, damit sie der Rechencammer verbunden” (zomer 1581). Zie voorts: Archief Hof, brieven met de Hooge Overheid, no. 3678 („G”) „Declaratie van vacatien, convoyen und fuhrloon by Alphardt Brynck und Jacob van Elden gedaen in verrichtong deses Hoves commission belangende die inventarisatie der kercken und cloesterguederen int Quartier van Veluwen” (1580), en archief Geldersche Rekenkamer, inv. nos. 7279 en 7293.

gen meer sluiten, voordat eenige gecommiteerden uit het Arnhemse Kwartier daar inzage van genomen hadden; terwijl er jaarlijks aan het Kwartier een staat van rekening (begrooting) met authentieke afschriften van alle commissiën en instructiën behoorde te worden aangeboden benevens een inventaris van alle geestelijke goederen (geestelijke goederen). Het geheele beheer zou men zuiniger kunnen inrichten. De functiën van den nog niet benoemden trespriester-generaal en van den eveneens nog niet benoemden receveur-generaal zouden in één persoon, n.l. den ontvanger-generaal, vereenigd kunnen worden. De geestelijke goederen in het Arnhemse Kwartier zouden door twee „particuliere” rentmeesters bediend kunnen worden, die onder den ontvanger-generaal zouden staan. De ontvanger-generaal zou een secretaris en een bode (inplaats van den deurwaarder der Kerken-rekenkamer) naast zich hebben, „omb die grote excessive onkosten te vermijden, dwiel die Kercken-rekenkamer in dese landen ongehoert ende oick seer odieusz is”. Alle ambtenaren van de Kerken-rekenkamer behoorden landzaten te zijn en binnen de provincie gegoed. De rentmeesters moesten zekerheid stellen en door de Kwartieren, waaronder de door hen te beheeren goederen gelegen zijn, beëdigd worden. Vervreemding en verpanding van geestelijke goederen (kerckengoederen) mochten alleen geschieden met voorkennis van het Hof en van het Kwartier, waaronder de desbetreffende goederen behoorden. Wat het onderhoud van de kerkgebouwen in de steden en ten platten lande aanging, zou het wenschelijk zijn, dat de steden en dorpen hun kerkmeesters behielden als „van oltz gewoentlich” en de kerken zouden laten herstellen uit de kerkelijke goederen (van der kerken goederen) „nae older gewoente”, mits behoorlijk rekening zou worden gedaan en een inventaris dier goederen overgelegd zou worden.

Na goedkeuring werd de ontworpen memorie aan het Hof van Gelderland overgegeven¹⁾.

Den 26sten Juni 1581 besloot de Landdag, die te Zutphen bijeen was, met algemeene stemmen tot opheffing van de Kerken-reken-

¹⁾ Oud-archief Arnhem, inv. no. 4693, Landdagsrecessenboek no. 12 fol. 20-72, recessen van den Kwartiersdag te Arnhem 18 Januari 1581, van gecommiteerden van het Kwartier 2-20 Februari '81 en van den Kwartiersdag te Arnhem 14 Maart '81. De steden Arnhem, Harderwijk en Elburg wilden de Kerken-rekenkamer in gewijzigden vorm laten voortbestaan, de ridderschap wilde algeheele opheffing. Men duidde met „kerckengoederen” of „der kerken goederen” zoowel geestelijke goederen (d.w.z. onder de geestelijke jurisdictie staande goederen, bona ecclesiastica) als kerkfabrieks-goederen (bona fabricae sive ecclesiae) aan.

kamer; terwijl aan het Provinciale Hof opgedragen werd een nieuwe ordonnantie te beramen. Middelerwijl zouden de rentmeesters de verpachtingen der geestelijke goederen e.d. doen met advies van het Hof. De rentmeesters zouden een specificatie van de kloostergoederen moeten overgeven aan elk Kwartier ¹⁾).

In een voor-ontwerp voor de nieuwe ordonnantie van het Provinciale Hof werd voorgesteld om de Kerken-rekenkamer op te heffen en daarvoor in de plaats een generalen administrator of „verwalter” aan te stellen, aan wien de werkzaamheden opgedragen zouden worden, die volgens de „ordinantie und instructie” der Kerken-rekenkamer moesten worden verricht door den tesorier en den receveur-generaal, d.w.z. het oppertoezicht en de algemeene leiding van het beheer der geestelijke goederen. Men zou de vier hoofdsteden uitnoodigen, om iemand uit hun Kwartier voor de functie van generalen „verwalter” te nomineeren, die zijn standplaats te Arnhem zou hebben. De rekeningen en registers betreffende de geestelijke goederen zouden op de Rekenkamer der domeinen van Gelderland kunnen worden bewaard, maar op een afzonderlijke kamer, waar één der leden van de Geldersche Rekenkamer op bepaalde dagen zitting zou kunnen houden ²⁾).

Op den Landdag, die in September te Arnhem gehouden werd, boden Kanselier en Raden het ontwerp aan van „seecker forme opte regieringe ende administratie van de gheestelicke guederen” en bevalen de vergadering aan, om toe te zien, dat de geestelijke goederen niet verduisterd werden, aangezien zij „van grooter weerden zijn ende kunnen strekken voer een groot tesor der Lantschappen, om guede edelluyden-ende burger-kynderen op te brengen ende daerneffens in tyde van noode tot wederstant van den vyant ende anderssints groot behulp daeraff te hebben” ³⁾).

Het op den 29sten September aangeboden concept werd door gecommitteerden uit de Landschap onderzocht en na eenige wijzigingen te hebben ondergaan een maand later door den Landdag aanvaard ⁴⁾).

¹⁾ Landdagsrecessenboek Arnhem, no. 12, fol. 179 en 203, 26-28 Juni 1581.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, portef. Geestelijke zaken no. 96; aan den kant staat: „t Hoff committi(e)rt den rekenmeister Ommeren und Tol(le)ken umb deses to ersehen und met ersten to advisiren wat derselven by und aff tho doen, darmit darvan in den anstaende Landtag endlich resolvirt muege werden. Actum den 19 Septemb. aº. 81, (w.g.) W. Sluysken”.

³⁾ „Proposition gedaen bi den heeren Cantzler den 29en September (15)81”, Landdagsrecessenboek Arnhem, no. 12, fol. 307.

⁴⁾ Landdagsrecessenboek Arnhem, no. 12, fol. 325-376 vso., reces van den Landdag te Arnhem 7 October 1581, reces van Landschapsgedeputeerden ad causas 23 October — 8 November 1581 en reces van den Landdag te Arnhem 29 November 1581. Zie bijlage II.

De in het „recess..... *belangende die ordonnantie und administratie der geestlicken guederen*” van 29 November 1581 vervatte regeling berust voor een belangrijk deel op de voorstellen van het Arnhemsche Kwartier en op het voorontwerp van het Hof.

De inhoud komt op het volgende neer:

artikel 1-3: in ieder Kwartier zullen, al naar gelang van den omvang van de inkomsten van de geestelijke goederen in dat Kwartier een of meer „particuliere” ontvangers of rentmeesters gesteld worden „met den bescheide, dat igelick Quartier respectieue macht sall hebben particulier rentmeesters tho nominieren und tho stellen”¹⁾.

Boven deze rentmeesters zal een generale rentmeester staan, die te Arnhem zal zetelen. Ieder Kwartier zal hiervoor een candidaat nomineeren, waaruit de Landschap iemand zal kiezen. Indien de Landschap het niet hierover eens kan worden, zullen Stadhouder, Kanselier en Raden de keuze doen²⁾. De stad Zaltbommel en haar geassocieerden vallen buiten deze regeling en verblijven t.a.v. de geestelijke goederen bij het verdrag, gesloten tusschen de Landschap Gelre en Zutphen en den Prins van Oranje 21 September 1577³⁾.

artikel 4-10: de „particuliere” rentmeesters moeten een inventaris van alle geestelijke goederen met de daarop staande lasten indienen. Zij moeten ook de goederen aantekenen van kerken (d.w.z. kerkfabrieken), broederschappen, gilden en van vicarieën e.d., waarvan de collatie niet aan particuliere patronen maar aan collegiën of gemeenten staat („vicaryen und anderen dergelicken guederen, welcker collatie eenigen collegien, gemeinten offte sonste ghenen particuliers patronis thogehoerich tho komen”). De geestelijke personen, die nog in het genot van hun goederen gelaten worden, moeten authentieke afschriften van alle brieven en zegels inleveren; de andere geestelijke personen, die gealimenteerd zullen worden, daarentegen, zullen de oorspronkelijke bescheiden moeten overgeven. De „particuliere” rentmeesters moeten eens per jaar binnen Arnhem beschreven worden, om rekening te doen, welke rekeningen, na door de Geldersche Rekenkamer onderzocht te zijn, zullen worden gesloten in tegenwoordigheid van twee afgevaardigden uit het Kwartier, waaronder de in de rekeningen vermelde geestelijke goederen gelegen zijn, nl. één lid van de ridderschap en één uit de steden. Het Kwartier zal afschriften mogen nemen, alles op kosten van de geestelijke goederen⁴⁾. Het overschot van de opbrengst der goederen zal

¹⁾ Gewoonlijk verleende het Hof commissie en de Geldersche Rekenkamer de instructie aan de rentmeesters. „Nomineeren” hield in, dat de door het Kwartier genomineerde persoon moest worden aangesteld of gecommitteerd; vergel. het nomineeren van een candidaat voor een geestelijk beneficie, Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, blz. 98 en 99.

²⁾ Het Nijmeegsche Kwartier nomineerde Goessen van Varick, rekenmeester van Gelderland, het Zutphensche Kwartier Johan Gyginck Johanszoon uit Doeshurg, het Arnhemsche Kwartier Jacob van Ommeren, rekenmeester, subsidiair Alphard Brinck. De bannerheeren en het Overkwartier, dat slechts vertegenwoordigd was door Dirck van Westrum, burgemeester van Gelder, verklaarden zich in de keuze naar de overige leden te zullen schikken. Tenslotte werd Alphard Brinck tot rentmeester-generaal benoemd.

³⁾ Zie hierna Hoofdst. II, § 1 en IV, § 2.

⁴⁾ Een copie, bestemd „voer den Quartier van Nyemegen”, van de eerste rekening van Roloff van Steenwijck, rentmeester van de goederen van het Regulierenklooster te Nijmegen, over 1580, bevindt zich op het Rijksarchief te Arnhem (aanwinsten 1935). De rekening was onderzocht door de Gelder-

worden aangewend al naar de omstandigheden het vereischen, d.w.z. ten dienste van de Landschap. Aanstelling van meer rentmeesters wordt vooreerst onnoodig geoordeeld.

artikel 11: „alle commendeurs vry ridderheeren wesende”¹⁾ zullen voortaan gehouden zijn, om uit de commenderie-inkomsten een predikant te onderhouden, zooals de commendeur van de huizen van de Orde van St. Jan te Arnhem en Nijmegen.

artikelen 12-13: deze commendeurs moeten aan hun medeleden het van ouds gebruikelijke onderhoud geven, om daarvan te studeeren buitenslands of elders, teneinde des te beter overeenkomstig het doel van hun Orde het Vaderland te kunnen dienen. Onder de medeleden worden ook degenen begrepen, die tijdens de troebelen de Orde hebben moeten verlaten.

artikel 14: „die andere (sc. commendeurs) ghene ridder wesende” zullen gehouden zijn, om de commenderiegoederen te verlaten, onder voorbehoud van alimentatie, teneinde ze van wege de Landschap te laten beheeren. Hetgeen er boven de alimentatiën van de commenderie-inkomsten overschiet, moet gebruikt worden voor den „rechten kerckendienst und ad vere pios usus, daer tho die gueder gefundiert und gegheven sijn, offte sonst tho der gemeine saecke”.

artikel 15: de commendeurs en de leden der geestelijke ridderorden en verder alle kloosterlingen zullen van nu af aan niet meer gebonden zijn, maar in het huwelijk mogen treden en daarbij hun alimentatie behouden, indien althans het huwelijk met goedvinden van ouders of verwanten of anderen, die hierin te zeggen hebben, gesloten wordt.

artikel 16: de rekeningen der geestelijke goederen en verdere op de administratie betrekking hebbende stukken zullen op de Geldersche Rekenkamer bewaard worden in een afzonderlijk vertrek, waartoe de rentmeester-generaal altijd toegang zal hebben.

artikelen 18-27: aan ieder zal zijn recht van patronaatschap van geestelijke beneficiën voorbehouden wezen met inachtneming van de volgende bepalingen: de collatoren zullen hun zoons, naaste bloedverwanten of andere bekwame landzaten nomineeren en aan het Hof van Gelderland ter confirmatie presentereeren, die kosteloos moet worden verleend behoudens het aan den griffier verschuldigde wegens de registratie en de oorkonde. Stadhouder, Kanselier en Raden zullen den gepresenteerde niet mogen weigeren, tenzij er ernstige redenen voor zijn, die zij verplicht zijn aan den patroon schriftelijk mede te deelen. De gepresenteerde zal niet jonger mogen zijn dan 6 jaren en van de inkomsten mogen studeeren aan Gereformeerde scholen en universiteiten. De gebeneficieerden zullen hun beneficiën „ad vitam” mogen behouden, mits zij een behoorlijk leven leiden overeenkomstig hun roeping; anders zijn de patronen gerechtigd, om hun de beneficiën te ontnemen en ze opnieuw te begeben.

De pastoors, die geen „rechten kerckendienst” doen, moeten door de collatoren der pastoorsbeneficiën worden vervangen door Gereformeerden, die aan het Hof ter confirmatie gepresenteerd moeten worden en die persoonlijk den kerkdienst zullen moeten waarnemen. Abten, abdisen, kapittels en prelaten of anderen, zoowel binnen- als buitenslands gevestigd, die pastorieën te begeben hebben, zullen deze alleen

sche Rekenkamer en gerevideerd door Peter van Stepraedt en Gerardt van Oey, heer tot Oey, burggraaf, als gecommiteerden uit de ridderschap van het Nijmeegsche Kwartier, en burgemeester Peter van Dylsen als gedeputeerde der stad Nijmegen, en gesloten 19 Maart 1582.

¹⁾ In het ontwerp, dat 29 September 1581 aan den Landdag werd aangeboden, staat bij dit artikel aan den kant geschreven: „Commendeurs sullen eenen predicant holden, die vryheeren sijn”. Vryheeren, cf. Duitsch: Freyherren, dus: riddermatigen (zie art. 14).

mogen confereeren op predikanten, wezende van de Gereformeerde religie en dezen Landen aangenaam. De collatoren zijn gehouden, om aan Stadhouder, Kanselier en Raden bewijzen van hun recht over te leggen.

De rentmeesters in ieder Kwartier zullen inventarissen maken van alle goederen van beneficiën, die aan „ius patronatus” onderworpen zijn ¹⁾.

Alle goederen van pastorieën, „sy waeren dan iuris patronatus off niet”, zullen van nu af aan bestemd wordeq tot noodzakelijk levens- onderhoud van de kerk- en schooldienaren.

artikelen 28-29: indien er vervreemding van geestelijk goed heeft plaats gehad in strijd met de ordonnantiën van de hertogen van Gelre of niet naar land- en stadrecht, zal die handeling gecasseerd worden ²⁾. Het Overkwartier en de Kwartieren van Nijmegen en Zutphen verklaren, dat dergelijke zaken ter kennisneming zullen staan „tho landt- und stadtrechte”, d.w.z. van den gewonen rechter. De bannerheeren en het Arnheemsche Kwartier verklaren daarentegen, dat het Provinciale Hof hiervan kennis moet nemen.

artikel 30: wat aan geestelijke goederen tengevolge van het overlijden van de bezitters of op andere wijze in de toekomst vrij zal komen, zal door de rentmeesters worden gereduceerd en gereünieerd met het corpus, waartoe die goederen behooren ³⁾.

artikel 31: possessoire rechtsvorderingen betreffende geestelijke goederen zullen ter kennisneming van het Provinciale Hof staan; petitoire rechtsvorderingen ter kennisneming van het gerecht, waaronder de goederen gelegen zijn.

artikel 32: de rechten van abdijen, stiften en kloosters t.a.v. hofhoorige lieden en -goederen zullen in wezen gelaten worden. Geen vrijdom mag verleend of eenige verandering gemaakt worden zonder uitdrukkelijke ordonnantie van het Hof ⁴⁾.

Aan het slot van het reces belangende de administratie der geestelijke goederen volgen eenige artikelen onder het hoofd: „*Van eraepening der cloester*” van den volgenden inhoud:

¹⁾ Met aan „ius patronatus” onderworpen beneficiën werden bedoeld beneficiën, die ter begeving van particuliere patronen staan, d.w.z. van particuliere personen en instellingen. Vergelijk het bepaalde in art. 10. Zie ook hierna, blz. 52, noot 1.

²⁾ Het reces van Landschapsgedeputeerden van 6-8 October 1593 (landdagsrecessenboek over 1592-'93 in het archief van Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers) geeft hieromtrent een nadere verklaring: „Die woorden „tegens den hartoch van Gelre ofte nyet na landt- ende stadtrechen” moeten verstaen worden, dat die alienatiën van geestlicke guideren behooren te geschieden met octroy (= verlof van de Landschap) ende na landt- ofte stadrecht, in vuegen, dat woordeken „ofte” hier soo veel sal beduyden als: „ende”.

³⁾ Het woord „corpus” kan beteekenen 1e de stichting als geheel (het vermogen), 2e de zetel van de stichting („principale fundatie ende residentie der religieusen ende andere geestelijke personen”, vergel. blz. 220). Deze wordt bepaald door de kerkrechtelijke bestemming der stichting; van een klooster of een commenderie dus de conventsgebouwen met de kerk, van een vicarie de kerk of kapel, waar het altaar is, waarop de vicaris den dienst verricht.

⁴⁾ Deze regeling vloeit voort uit de oppervoogdij van den Gelderschen Landsvorst over alle binnen zijn territoir gelegen goederen van geestelijke instellingen, ook van buitenslands gevestigde geestelijke stichtingen (de abdij van Elten bijv.), vergel. Mr. E. Heringa, „Tynsen op de Veluwe”, 1931, blz. 76.

- 1°. aan de conventualen wordt de vrijheid van geweten verleend, mits zij zich onthouden van het instellen van een actie over het recht op de nalatenschap van ouders of nabestaanden. Het recht van successie van kloosterlingen zal nader geregeld worden¹⁾;
- 2°. een conventuaal mag niet trouwen anders dan met goedvinden van ouders, nabestaanden of de Overheid ter plaatse, waar de kloosterling resideert;
- 3°. de conventualen mogen, desverkiezende, in hun kloosters blijven en hun habijt blijven dragen, en aldaar alimentatie genieten, of, in het bezit van alimentatie gesteld zijnde, naar vrienden of verwanten gaan;
- 4°. voorloopig wordt voor goed aangezien, dat de conventualen nog bijeen blijven, totdat de alimentatiën in overeenstemming met de opbrengst van de goederen hunner onderscheiden conventen zullen zijn vastgesteld; men zal bij provisie opzieners aanstellen uit den magistraat en de burgerij, teneinde hen te beschermen;
- 5°. de opzieners zullen den conventualen verbieden om zonder hun toestemming uit de stad te gaan.

De opzieners zouden klaarblijkelijk alleen over de kloosterlingen in de steden, voor zoover zij bij elkander bleven, aangesteld worden. Het bijeenblijven van conventualen ten platten lande was door de troebele tijden wel haast onmogelijk geworden.

Een verbod van openbare uitoefening van de R.K. religie bevat het Landdagsreces van 29 November 1581 nog niet. In de artikelen voor den nieuwen stadhouder graaf Willem van den Bergh (25 November 1581) staat evenwel, dat Zijn Genade de Gereformeerde religie, welke de steden in het vorstendom en graafschap door Gods genade hebben, zal handhaven en ten platten lande en in de heerlijkheden zoodanig zal bevorderen, dat er geen andere dan de Gereformeerde religie meer worde uitgeoefend, óók in de heerlijkheden van den graaf van den Bergh zelf. De graaf zal de geestelijke goederen laten bedienen en tot zulke doeleinden bestemmen, als door de Landschapsgedeputeerden geconcipieerd is (artikelen nos. 1 en 2 van de instructie voor den Stadhouder). Bij het vaststellen van de artikelen, waarop Gelderland bereid was, om den hertog van Anjou als Hertog van Gelre en Graaf van Zutphen aan te nemen, werd bepaald, dat Zijne Hoogheid gehouden zal wezen, de Gereformeerde religie te onderhouden en te handhaven in de steden en ten platten lande zonder daarin iets te mogen veranderen (4 November 1581)²⁾. Het verbod uit naam van de

¹⁾ Cf. ampliatie van het 15de artikel van de Unie van Utrecht.

²⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 1581 November 4 en 25, Landdagsrecessenboek Arnhem no. 12, fol. 393 vso. en 412. In de instructie voor den graaf van Nieuwenaar en Meurs als Stadhouder van Gelderland, van 26 Juni 1584, nam men de artt. 1 en 2 ongewijzigd over uit de instructie van 25 November 1581.

Landschap van openbare uitoefening van eenige andere dan de ware Gereformeerde religie volgde eindelijk 29 Januari 1582¹⁾.

Behalve een nieuwe orde op de administratie der geestelijke goederen, welke na de opheffing van de Kerken-rekenkamer noodig was geworden, bevat het reces van 29 November 1581, zooals wij zagen, nog:

- a) een regeling van de bestemming der goederen van de Commenderieën van de Orde van St. Jan (de Orde van Malta) en van de Duitsche Orde. Men onderscheidde hierbij tusschen commendeurs „vry ridderheeren wesende” (art. 11) en andere commendeurs „ghene ridder wesende” (art. 14). „Vry ridderheeren” waren adellijke of riddermatige personen. Tot welke moeilijkheden deze bepalingen naderhand aanleiding gegeven hebben, zal worden uiteengezet bij de behandeling van de lotgevallen van de Commenderie van St. Jan te Nijmegen²⁾.
- b) verlof aan leden van geestelijke ridderorden en aan kloosterlingen, om in het huwelijk te treden; alsmede een regeling van het openstellen van de kloosters.
- c) een regeling inzake de geestelijke beneficiën. Hierbij is van belang de *handhaving van het ius patronatus*.

Omtrent de goederen der *kerkfabrieken*, d.w.z. de stichtingen behoeve van den bouw en de instandhouding der parochiekerken, werd bij het reces niets anders bepaald dan dat ze geïnventariseerd moesten worden (artikel 10). Men mag hieruit besluiten, dat deze materie naar het oordeel van de Landschap geen nadere regeling behoefde. De kerkfabrieken waren wereldlijke stichtingen³⁾, die niet strekten tot levensonderhoud van geestelijke personen. Het was dus niet noodig, om de bestemming van de kerkelijke goederen na de opheffing van de geestelijke jurisdictie aan een nieuwe regeling te onderwerpen. De bestemming en de wijze van administratie der kerkfabrieksgoederen bleven dezelfde als vóór 1580. Bij Landdagsbesluiten d.d. 2 April 1604, 5 April 1611 en 16 Mei 1616 werd bepaald, dat de kerkmeesters ten platten lande rekening moesten doen voor de plaatselijke autoriteiten,

¹⁾ Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck”, II, kol. 12.

²⁾ Zie Hoofdstuk III, § 7.

³⁾ Voor het juridisch karakter der kerkfabriek, zie: Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, blz. 32, § 3. Vervolg.

zoals van ouds gebruikelijk was, en dat de *pastoriehuizen* of „*wehmen*” uit de inkomsten der pastoriegoederen en bij gebrek aan middelen op kosten der kerspelen moesten worden getimmerd en onderhouden¹⁾.

De *directie, administratie en dispositie over de geestelijke goederen* berustten sinds de maatregelen van 1580 en 1581 niet meer bij de geestelijkheid, maar bij de Landschap Gelre en Zutphen²⁾. Beteekent dit, dat de geestelijke goederen in beslag genomen en geconfisqueerd werden ten bate van den staat of de gemeenschap? Volgens de bewoording van het plakaat van 1580 en de in het meergemelde „Discours” vervatte denkbeelden werden de geestelijke goederen *wederom ad pios usus bestemd overeenkomstig de oorspronkelijke fundatie*. In een door het Provinciale Hof aan de Landschap overgegeven memorie van 1582 worden de *geestelijke goederen*, die, zooals hierin gezegd wordt, voortaan, na aftrek van de alimentatie voor de conventualen, het onderhoud van de predikanten en schooldienaren en uitdeelingen aan de armen, „totte gemeyne zaecken geëmployeert” zouden worden, en de *geconfisqueerde goederen* van de uitgewekenen, die naar den vijand overgelopen of zich op andere wijze voor den vijand verklaard hebben, naast elkander als afzonderlijke soorten van goederen vermeld³⁾. Blijkens een apostille, in September 1584 door den Landdag gesteld op een memorie betreffende de administratie der domeinen, geestelijke, kerke- en geconfisqueerde goederen, mocht de Geldersche Rekenkamer in overleg met het Hof accordeeren met de pachters, rente- en tynsplichtingen van geestelijke goederen, domeinen en geconfisqueerde goederen, die tengevolge van de occupatie van een groot gedeelte van Gelderland door den vijand van inbeslagnemingen door vriend zoowel als vijand te lijden hadden, „doch wall toe-

1) Reces van den Landdag te Nijmegen 2 April 1604; reces van den Landdag te Arnhem 5 April 1611 en reces van den Landdag te Zutphen 16 Mei 1616. Vergel. de bovengenoemde memorie inzake de Kerken-rekenkamer van het Veluwsche Kwartier van Januari-Februari 1581. In de provincie Utrecht behoorden de pastoriehuizen in den regel niet tot de pastorie, maar tot de kerkfabriek; in Gelderland in den regel omgekeerd. Vergel. Jhr. Mr. Rengers Hora Siccama, I, blz. 375 e.v. „Wehme”, „wedem” of „weem (-hof)” = domus dotalis, pastoriehuis, vergel. Mr. L. J. van Apeldoorn, „De Kerkelijke Goederen in Friesland”, I, blz. 9 noot.

2) Vergel. Mr. Johan Schrassert, „Codex Gelro-Zutphanicus”, Harderwijk 1740, blz. 195, VI: „De directie, administratie en dispositie van alle Geestelycke goederen competeert den Staaten van yder Provincie daer onder deselve goederen gelegen sijn”.

3) Archief Hof, portef. Geestelijke zaken no. 133, 12 April 1582. Voor de geconfisqueerde goederen zie Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck”, II, kol. 14, 10 September 1582.

siehnde, dat die geestelicke und annotierde¹⁾ goederen mit des Landtz domeynen *nyet vermenghet en werden*"²⁾).

De geestelijke goederen werden dus nòch tot de geconfisqueerde, nòch tot de domeingoederen gerekend. Dat het overschot van de opbrengst der geestelijke goederen tot de gemeene zaak, d.w.z. in 's Lands belang, zou worden besteed, bewijst geenszins, dat men de goederen zelf als Landseigendom ging opvatten. Naar luid van de besluiten van 1580 en 1581 ging slechts de administratie over op vanwege de wereldlijke Overheid aangestelde administratoren en ging de geestelijke jurisdictie voor een belangrijk deel over op het Hof, het lichaam, dat 's Lands hoogheid en gerechtigheid representeerde. Van eigendomsovergang is nergens sprake. De maatregelen waren gericht op de instandhouding en het juiste gebruik van de verschillende vermogenscomplexen met pieuze doelstelling, d.w.z. van de voormalige, tot haar oorspronkelijke bestemming (ad pios usus) teruggebrachte geestelijke fundatiën.

Men eerbiedigde bij de Reformatie zooveel mogelijk de traditioneele vormen. Dit zal nader blijken bij de behandeling van de verschillende bepalingen, die gemaakt werden met betrekking tot de vicarieën.

§ 4, vervolg. De Landschapsbesluiten ten opzichte der Vicarieën.

De invoering der Reformatie bracht met zich mede, dat de talrijke vicarieën, die gefundeerd waren, om voor het zieleheil van den stichter en zijn nabestaanden missen te laten doen op een bepaald altaar, en waaraan geen zielzorg (cura animarum) verbonden was, door het afschaffen van de mis deze bestemming verloren. Toch liet men deze fundatiën evenzeer in wezen als de beneficiën, waaraan zielzorg verbonden was, nl. de pastorieën, om de patronen in het bezit te kunnen laten van hun collatierechten. In de zesde paragraaf van het „Discours von der administration der geistlicher guederen" wordt betoogd, dat de goederen, die aan de kerken van Christus geschonken zijn, niet aan de erfgenamen van de stichters behoeven te worden teruggegeven, ook al zijn zij bestemd voor het doen van afgodische missen of andere valsche

¹⁾ Mr. J. F. van Beeck Calkoen, „Onderzoek naar den Rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie", blz. 43, „Genoegzaam blijkt, dat annoteren niet ook confisqueeren behoeft te beteekenen....". Annoteren = opschrijven, d.w.z. inventariseeren.

²⁾ Archief Geldersche Rekenkamer, Tweede Register van Landdagsrecesen, Mei 1584-December 1593, memorie geapostilleerd door den Landdag 21 September 1584.

diensten, maar dat die goederen een veranderde bestemming voor pieuze doeleinden moeten ontvangen (in pios usus converti). Aangaande het recht van collatie van de patronen der beneficiën wordt in de laatste paragraaf van het „Discours” voorgesteld, dat dit altijd aan de patronen voorbehouden zal blijven, „um up behagenn dero, die aver die geestlicke gueder tho ordineeren hebbenn (gelijck in pausdom mit bewilligung des bisschops geschien), die candidatos offft nominatos idt sy tho kerckendienaren, scholen, hospitalen etc. tho presentierenn”.

De regeling t.a.v. de vicarieën en de pastorieën, zooals zij is neergelegd in artikelen 18—27 van het hiervoor besproken Landdagsreces van 29 November 1581, beantwoordt aan de denkbeelden van het „Discours”. De collatoren konden een candidaat tot het beneficium presentereen aan het Provinciale Hof, dat sedert de opheffing van de geestelijke jurisdictie (6 Mei 1580) het ius episcopale uitoefende; waarna het Hof brieven van confirmatie of institutie moest verleenen, hetgeen het alleen kon weigeren, indien er ernstige redenen voor waren. De gepresenteerde tot een vicarie moest minstens zes jaar oud zijn, daarvan *studeeren* aan Gereformeerde scholen en universiteiten en mocht het beneficium levenslang behouden. De gepresenteerde tot een pastorie moest predikant zijn, „wesende van der Gereformierde religie und desen Landen aenge-naem”. Men hield zich, ondanks de opheffing van de geestelijke jurisdictie, aan de oude vormen, nl. collatie en presentatie door den patroon en admissie en institutie door het Hof in plaats van den bisschop of den aartsdiaken ¹⁾.

Het Hof van Gelderland oefende voortaan toezicht uit op de gestie van de collatoren en de gebeneficieerden. Den 3den Augustus 1592 droeg dit college aan Jacob van Elden, die toentertijd de functie van procurator der kerkenzaken vervulde, op een register aan te leggen van „wat vur probationes, presentationes, specificationes van den patronis beneficiorum den Have exhibiert worden” ²⁾. Dit register is helaas niet meer in het archief van het Hof aanwezig; wèl zijn de z.g. institutieboeken, te beginnen met het jaar 1609, bewaard gebleven. Hierin werden niet alleen de confirmatiebrieven of brieven van institutie voor tot vicarieën gepresenteerde personen, maar aanvankelijk ook voor tot pastorieën ge-

¹⁾ Voor de wijze van benoeming van een possessor van een geestelijk beneficium vóór de Reformatie, zie Jhr. Mr. Rengers Hora Siccama, I, blz. 91 e.v.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek over 1586-1601, 3 Augustus 1592.

presenteerden geregistreerd. In den loop der zeventiende eeuw werd het meer en meer gebruikelijk, dat de patroon dengene, dien hij als predikant wenschte, niet meer begiftigde met het beneficium zelf, maar tot predikant nomineerde met recht op het door de Landschap of de Staten van het Kwartier vastgestelde predikants-tractement. Deze ontwikkeling deed zich veelvuldig voor in de Kwartieren van Nijmegen en Zutphen, waar het beheer der pastoriegoederen, althans in beginsel, niet aan de predikanten, maar aan de van Overheidswege aangestelde rentmeesters der geestelijke goederen opgedragen werd. Het verleenen van confirmatiebrieven voor met pastorieën begiftigde personen door het Provinciale Hof geraakte hiermede in onbruik ¹⁾.

Ten aanzien van de vicarieën zijn er na 1581 vanwege de Landschap nog eenige nadere regelingen gemaakt, die wij hier laten volgen.

Bij een plakaat d.d. 3 Mei 1582, waarin vastgesteld wordt, dat de Landschap in 1581 geresolveerd had, „welker gestalt die geestelycken guder, den patronen jure patronatus verhaft (= verbonden), tho *wahren Christlichen gebreyck* angelecht und conserviert worden sollen”, en tot dien einde bevolen had, dat alle patronen hun rechten zouden komen bewijzen aan het Hof, worden de patronen opgeroepen om dit binnen veertien dagen na aanzegging te doen, terwijl bij nalatigheid het Hof bevoegd zal zijn, om de goederen van de betrokken beneficiën aan te wenden voor het onderhoud van kerken en scholen en uitdeelingen aan de armen en eeuwigdurend onder zich te houden met uitschakeling van den patroon. Van de patronen, die de geestelijke beneficiën voor hun eigen „tafel” gebruiken, in plaats van ze te confereeren op „duchtige personen, die daer van, naer voer gaender confirmation dieses Haeffs, *in studiis* sullen onderhouden worden, op dat sie hier namaels dem Vaderlant in Kerken- und politischen Officiën des to beter vacieren und dienen mughten”, zal restitutie der vruchten

¹⁾ Den 25sten Mei 1653 besloot het Hof naar aanleiding van de collatie te Eibergen: „Den graeff Otto, graeff tot Limburgh ende Bronchorst, op desselfs rescriptie alnoch te berichten, dat alle *collatoren*, al waer het den Furst van den Lande selver, alleen hebben het recht van *presenteren*, den *Classi* off inspectoren nae examinatie van den persoon van leer en leven het *bevestighen*, ende *desen Hove van weggen den Bisschop het investieren*, dieserweghen die collatie van den kerckendienst tot Eyberghen daerna te formeren in conformité van deses Hoves voorighe brieven” (Memorie- en Resolutieboek van het Hof, VIII, blz. 143). „Investieren” = institueeren. Voorbeeld van een institutiebrief van het Hof voor een pastorie: zie bijlage III. Voorbeeld van een institutiebrief van het Hof voor een vicarie: zie bijlage IV. Een ander voorbeeld bij Mr. J. Schrassert, „Stucken behoorende tot den Codex Gelro-Zutphanicus”, 1740, blz. 102, Ee.

en renten, die van de goederen gebeurd zijn, geëischt worden onder bestraffing naar gelang van de overtreding¹⁾). In dit plakaat vindt men duidelijk uitgesproken, dat het laten studeeren van jongelui, teneinde kerk of staat te kunnen dienen, als de *ware* Christelijke bestemming van de vicarieën beschouwd werd. Dit was geheel in de lijn van het „Discours” van 1580, waarin men de opvatting neergelegd vindt, dat de geestelijke goederen niet alleen voor het onderhoud van kerk- en schooldienaren moeten strekken, maar ook om jongelieden aan scholen en universiteiten op te leiden. Oorspronkelijk zou een vierde deel der kerkengoederen bestemd geweest zijn „thot onderholdinge der scholen und clercken”²⁾). Een novum was het studeeren van een vicaris trouwens niet; in verscheiden stichtingsbrieven van vicarieën komt een bepaling voor, dat de gebeneficieerde eerst gedurende een bepaalden tijd van de vruchten van zijn vicarie moest gaan studeeren, en zich na afloop daarvan tot priester laten wijden, om in persoon het altaar te bedienen³⁾).

Den 29sten Maart 1593 besloot de Landdag, die te Zutphen vergaderde, dat een commissie van Landschapsgedeputeerden in den zomer te Arnhem bijeen zou komen, om het reces op de geestelijke goederen van 1581 en eenige andere belangrijke zaken in behandeling te nemen. De gedeputeerden compareerden pas in het najaar. In overleg met het Hof werden ten aanzien van de vicarieën,

¹⁾ Van Loon, „Groot Gelders Placaet-hoeck”, II, kol. 13.

²⁾ „Discours von der administration der geistlicher guederen”, §§ 1 en 2. Over de verdeling der kerkengoederen in vieren, nl. één deel voor den bisschop, één deel voor de overige geestelijkheid (clerici), één voor de kerk en één voor de armen, zie Jhr. Mr. D. G. Rengers *Hora Siccama*, I, blz. 549, noot 1. Deze verdeling had plaats in een periode, voorafgaande aan die, waarin de geestelijke beneficiën ontstonden.

³⁾ Een voorbeeld van een vicarie-stichtingsbrief, waarin sprake is van het studeeren van den gebeneficieerde, is de brief van 21 Mei 1557, waarbij mr. Jacobus Reyter, kanunnik der St. Walburgskerk te Arnhem, een vicarie fundeerde op het altaar van St. Anna aan de zuidzijde der kerk, met bepaling, dat de stichter het „*ius patronatus seu praesentandi*” zou hebben, na zijn dood zijn broeder mr. Cornelius Reyter, pastoor van Reden, en na het overlijden van deze de nakomelingen van wijlen hun zuster Gertrudis Schevichaven in dier voege, dat de man vóór de vrouw zou gaan, op voorwaarde, dat de collator gehouden zou wezen „*aliquem de praedicti fundatoris consanguineis seu amicis... praesentare, qui sic praesentatus, si nondum aetatem et scientiam ad promotionem sacerdotii sufficientem habuerit, similiter astrictus erit quatuor annos post adeptam huiusmodi vicariam in aliqua celebri schola seu universitate alicui honestae facultati diligentem operam impendere; quo studii tempore completo absque ulla dilatione tenebitur (modo aetatem legitimam habuerit) ordinem presbyterii acceptare et eidem vicariae personaliter deservire; quodque tempore huiusmodi studii durante dictus rector seu possessor et singulis fructibus eiusdem vicariae absque ullo onere... gaudere poterit, quae quidem gratia percipiendi fructus huiusmodi vicariae tempore studii tribus saltem successive possessionibus et non ulterius per antedictos dominos decanum et capitulum (sc. ecclesiae*

welke „*iuris patronatus privati*”¹⁾ waren, een aantal nieuwe bepalingen gemaakt en met eenige andere wijzigingen achter het reces op de geestelijke goederen van 1581 gevoegd:

- 1°. particulieren, die in het bezit zijn van het recht van presentatie van vicarieën of beneficiën, zullen dit recht behouden. Kanselier en Raden zullen den gepresenteerde gratis confirmeren, behoudens een door het Hof vast te stellen gratificatie voor den griffier voor de registratie en voor de oorkonde (= den brief van institutie);
- 2°. de te presenteren personen moeten hun tiende jaar voltooid hebben, aangezien men van een jonger kind nog niet weten kan, of het lust of bekwaamheid tot de studie bezit;
- 3°. de gebeneficieerden zullen het beneficium zeven jaren achtereen mogen genieten, om daarvan bewijsbaar te studeeren;
- 4°. bij gebleken bekwaamheid mogen zij nogmaals voor zeven jaren door de collatoren worden gepresenteerd;
- 5°. een student, die daartoe waardig bevonden wordt, mag het beneficium genieten tot zijn 24ste jaar en in geen geval langer;
- 6°. ter vermindering van bedrog zal de gepresenteerde jaarlijks aan de Kanselierij een getuigschrift moeten overleggen met opgave van de plaats en de universiteit, waar hij studeert, en wat verder op zijn studie betrekking heeft, op straffe van verbeurte van de vruchten van de jaren, waarin hij verzuimd heeft zulks te doen, welke vruchten Kanselier en Raden tot andere pios usus zullen aanwenden;
- 7°. indien een collator binnen zes maanden na het vacant worden van het beneficium niemand gepresenteerd heeft, zullen, op gelijke wijze als voren, de vruchten over dit tijdvak verbeurd zijn; indien binnen één jaar niemand gepresenteerd is, de vruchten over dit jaar. Na afloop van dit jaar zullen Kanselier en Raden het vacante beneficium aan een bekwaam persoon geven, om daarvan te studeeren²⁾;
- 8°. één derdedeel van de zuivere inkomsten³⁾ van iedere vicarie, waarvan gestudeerd wordt, zal tot den kerk- en schooldienst bestemd mogen worden.

S. Walburgis) absque onere concessa erit” (gedrukt als bijlage IX tot mijn „Eenige Bijzonderheden aangaande de St. Walburgskerk te Arnhem” in „Gelre”, XL, blz. 19). Vaak werd den gebeneficieerde één jaar tijd gelaten, om het priesterschap te kunnen erlangen, bijv. in den fundatiebrief der Lutlikevicarie te Elburg van 22 Maart 1484 (gedrukt als bijlage I tot M. Schoengen, „De vicarie van den H. Apostel Jacobus of Lutlike-vicarie te Elburg” in „Archief Aartsbisdom Utrecht”, LIV, blz. 50). Den één-jarigen termijn vindt men eveneens in eenige fundatiebrieven van vicarieën te Lochem; in andere Lochemsche stichtingsbrieven wordt in het geheel geen termijn genoemd, zie mijn „De geestelijke en kerkelijke Stichtingen in Lochem” in „Gelre” XXXVIII, blz. 81, bijlagen III-VI.

¹⁾ Volgens Schraasert, „Stucken behoorende tot den Codex Gelro-Zutphanicus”, blz. 171, artt. XIX en XX, onderscheidde men: beneficiën (pastorieën, vicarieën) „*iuris patronatus publici*”, d.i. staande ter collatie van het Land, de steden of gemeenten (van publiekrechtelijke lichamen dus), en beneficiën „*iuris patronatus privati*”, d.i. staande ter collatie van particuliere personen en instellingen. Vergel. hiervóór blz. 44, noot 1. „Gemeenten” = buurschappen, marken en kerspelen.

²⁾ begiftiging met een beneficium ex iure devoluto. Dit recht werd vóór de Reformatie door den bisschop uitgeoefend.

³⁾ gewoonlijk „tertium” of „derde voet” genoemd.

Na herhaalde besprekingen met het Hof arresteerden de Landschapsgedeputeerden deze bepalingen 8 October 1593, waarna ze bevestigd werden door den Landdag te Arnhem 26 December d.a.v.¹⁾.

In bovengenoemde bepalingen zijn twee punten nieuw, ten eerste: de possessor zal het beneficium niet meer ad vitam mogen behouden, maar slechts van zijn tiende tot zijn vierentwintigste jaar, en ten tweede: één derdedeel van het zuiver inkomen van iedere vicarie kan bestemd worden voor den kerk- en schooldienst. Het laatste punt was nog facultatief gelaten, alhoewel de wenselijkheid van het uitkeeren der tertiën reeds op de Zutphensche Landschapsvergadering van Maart aanvaard was. Het Nijmeegsche Kwartier vereenigde zich op een Kwartiersvergadering, welke tijdens den Landdag te Zutphen gehouden werd, met het denkbeeld de tertiënbetaling verplicht te stellen. Het Veluwsche Kwartier besloot hiertoe 12 Juni 1594 en wel zoo, dat de tertiën in de eerste plaats zouden moeten strekken voor den kerk- en schooldienst ter plaatse, waar de vicarie gevestigd was, en dat het den patronen vrij zou staan, om de geheele inkomsten van de te hunner collatie staande beneficiën ten goede te laten komen aan de kerk- en schooldienaren. Tevens besloot het Kwartier, om in de 6de en 7de bepaling achter de woorden „Cantzler ende Raeden” te lezen: „mit advis der Gedeputeerden deses Quartiers”. Dat het Zutphensche Kwartier zich met de tertiënbetaling kon vereenigen, bleek gedurende den Landdag, die in Februari 1595 te Nijmegen bijeenkwam²⁾. Het resultaat was het plakaat van 22 October 1595, waarbij het uitkeeren van de tertiën ten behoeve van den kerk- en

¹⁾ Mr. F. C. W. Koker, „Onderzoek naar den Aard en de Geschiedenis der Vicariegoederen in Nederland”, 1857, blz. 25-27. De besluiten inzake de vicariën zijn door mij ontleend aan de uitvoerige weergave in den klapper op de Landdagsrecessen over 1576-1636 in het archief van het Hof, aangezien het deel, waarin de besluiten opgeteekend stonden, niet meer aanwezig is. De klapper geeft het jaar foutief op, nl. 1583 i.p.v. 1593. De text van de besluiten van 8 October 1593 is met geringe toevoegingen overgenomen in het Veluwsche Kwartiersreces d.d. 12 Juni 1594 (gedrukt als bijlage VIII tot Dr. A. J. van de Ven, „De St. Jacobs- of Lutlike-vicarie te Elburg” in „Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis”, nieuwe serie, XXIII, blz. 1).
Reces van den Landdag te Zutphen, 29 Maart 1593.

Reces van Landschapsgedeputeerden voor de geestelijke goederen, 's Lands domeinen, enz. van 6-16 October 1593; door mij slechts aangetroffen in het Landdagsrecessenboek over 1592-'93 in het archief van Gedeputeerde Staten des Nijmeegschen Kwartiers, Rijksarchief Arnhem, en in de Landdagsrecessen-serie ten Gemeente-archieve van Nijmegen.

Reces van den Landdag te Arnhem, 26 December 1593.

²⁾ Kwartiersresolutie Nijmegen, 20 Maart 1593.

Kwartiersresolutie Veluwe, 12 Juni 1594.

Reces van den Landdag te Nijmegen, 20 Februari 1595.

schooldienst voor de patronen en de vicarissen in de geheele Provincie verplicht gesteld werd. Het werd herhaald 28 April 1604¹⁾.

Het tertium kwam ten naaste bij overeen met het jaarlijksche bedrag, dat de niet ter plaatse resideerende vicarissen vóór de Reformatie plachten te betalen aan de priesters, die in hun plaats de verplichte kerkelijke diensten verrichtten (de z.g. mercenarii²⁾). Reeds in de 5de paragraaf van het meergenoemde „Discours” van 1580 was bepleit, dat de kanunniken en wereldlijke priesters levenslang hun beneficiën zouden mogen behouden, „doch dat sie denn predigstoell der Reformierten sollen byleggen laeten alles, wat sie voerhen anderen cappellanen unnd mispresters voer missen unnd andere affgoedische dienstenn, die doch nu affgeschafft, plegen tho geven, unnd wat sie selvest daervoer aen praesentz plegen tho ontfangen”. Door de tertiën te vorderen van met vicarieën begiftigde studenten, die, evenals de niet hun residentieplicht vervullende vicarissen van voor de Reformatie, zelf geen kerkdienst konden doen, knoopten de Geldersche Staten aan bij een oude gewoonte³⁾.

Bij een plakaat van 26 October 1615 werden tenslotte alle voorgaande plakaten en ordonnantiën hernieuwd. De patronen moesten onder overlegging van bewijzen van hun recht en van een specificatie van de bezittingen der tot hun collatie staande vicarieën „jonghe duchtige gesellen” aan het Provinciale Hof ter institutie voordragen. De gepresenteerden waren gehouden om op de inkomsten te studeeren aan Gereformeerde scholen en daarvan, desverlangd, een getuigschrift over te leggen. Verder moest het derdedeel worden afgedragen voor den kerk- en schooldienst en wel eerst en

¹⁾ Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck, II, kol. 48 en 97.

²⁾ Cf. Jhr. Mr. Rengers Hora Siccamo, I, blz. 549. Zie ook Jhr. Mr. B. M. de Jonge van Ellemeet, „Geschiedkundig Onderzoek naar den Rechtstoestand der Zeeuwsche geestelijke Goederen van 1572 tot in het begin der 17e eeuw”, blz. 227-229, en Mr. J. F. van Beeck Calkoen, „Onderzoek naar den Rechts-toestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie”, blz. 163.

³⁾ Jacob van Elden schreef in een „Memorie van die faulten und gebreecken in die inventarisatie ende registratuer der geestlicken guederen zijnde tegen der alingen Landschap recess in Decembri (i.pl.v. Novembri) anno '81 genomen” (opgesteld met het oog op de bijeenkomst van Landshapsgedeputeerden), dat de vicarissen in de eerste plaats de op hun beneficiën staande lasten moeten afdoen, „under welcke lasten mede gerekent behoren to worden, dat diegeenige, die alsulcke beneficia selfs in persoën nyet en bediende, enen paep voer die bedieninge jaerlicx hebben moeten geven; daerom daervoer nae advenant ende gelegenheynt der incompsten tot taxatie vann desen Hove behoert affgetogen to worden, om tselve tot den kerckendienst der plaetsen, daer die beneficiën gelegen, aen to leggen” (ongedateerd klad, archief Hof, portef. Geestelijke zaken no. 301, [1593]). De woorden „daerom daervoer” en „nae advenant . . . . leggen” zijn door Van Elden in margine gesteld ter verbetering van de (door mij uitgelaten) woorden „nu tot den kerckendienst aangewendt to worden”.

voor alles van de plaatsen, waar de vicarieën gevestigd zijn, of, wanneer die plaatsen het niet noodig mochten hebben, ter naaster plaatse, zooals de Heeren Gedeputeerden in de drie Kwartieren van Gelderland zouden beschikken. Indien de bepalingen inzake de collatie, presentatie en institutie niet behoorlijk nageleefd werden, zou het beneficium, nadat het gedurende vier maanden had gevaceerd of in het bezit van een ongequalificeerd persoon was geweest, door het Hof toegekend mogen worden (krachtens het vroeger aan den bisschop toekomende devolutierecht) aan degenen, die daarom zouden verzoeken en bekwaam bevonden zouden worden, om ten dienste van het Land daarop te studeeren. Werden de tertiën niet uitgekeerd, dan zou op de overige twee derdedeelen beslag gelegd worden, totdat de bedoelde uitkeering geschied was¹⁾. In 1635 werd het plakaat herhaald²⁾.

De tertiënbetaling heeft men in Gelderland, over het geheel genomen, weten door te voeren. Alleen binnen de stad Zaltbommel heeft men er zich nooit aan gestoord.

Wat de studie van den possessor van een vicarie aangaat: de student was verplicht Gereformeerde onderwijsinstellingen te bezoeken en naderhand de kerk of het Vaderland te dienen. De beperking tot Gereformeerde scholen en universiteiten herinnert aan het vanwege den Koning gepubliceerde plakaat van 4 Maart 1569, waarbij verboden werd buiten de landen van 's Konings gebied ergens anders te studeeren of zich voor koopmanschap te bekwamen dan te Rome, uit vrees voor besmetting met ketterij³⁾. Ook hierin knoopte men aan bij het verleden. Volgens een Landdagsbesluit van 15 September 1653, dat op verzoek van de Geldersche synode genomen werd, zouden de predikanten of inspectores van de onderscheiden classes erop moeten letten, dat geen vicarieën werden geconfereerd dan op jongelieden van de Gereformeerde religie wezende en in de theologie op Gereformeerde scholen of academiën studeerende⁴⁾. Dit besluit is evenwel nooit ten uitvoer gelegd, noch in den vorm van een plakaat uitgegeven. Toen de Geldersche synode in 1682 aan den Landdag o.m. verzocht het bezit van vicarieën alleen te willen toestaan aan degenen, die in de theologie studeerden, ging de Landschapsvergadering dit punt

1) Van Loon, II, kol. 142. Vergel. Rengers Hora Siccama, I, blz. 595, en Koker, „Onderzoek naar den Aard en de Geschiedenis der Vicarie-goederen in Nederland”, blz. 35.

2) Van Loon, II, kol. 273, 26 October 1635.

3) Van Loon, I, kol. 406.

4) Reces van den Landdag te Zutphen, 15 September 1653.

van het verzoekschrift stilzwijgend voorbij, met uitzondering van het Nijmeegsche Kwartier, dat bij zijn vroegere resolutie, deswege genomen, wilde verblijven ¹⁾). Van invoering van een algemeen voorschrift om in de theologie te studeeren, is in geen der drie Geldersche Kwartieren iets gekomen ²⁾).

De administratie der vicariegoederen was in de onderscheiden deelen van Gelderland op uiteenloopende wijze geregeld. In het Zutphensche Kwartier en in de Tieler- en Bommelerwaarden is men er kort na 1600 in geslaagd om deze goederen geheel onder van overheidswege aangestelde rentmeesters te brengen, die aan de vicarissen twee derdedeelen van de zuivere inkomsten moesten uitkeeren. Krachtens een besluit van den Landdag te Nijmegen d.d. 21 December 1609 waren de patronen als zoodanig niet gerechtigd, om het beheer te voeren over de te hunner collatie staande beneficiën. Op vele plaatsen evenwel heeft men dit beheer aan de collatoren gelaten onder voorbehoud van één derdedeel voor den kerken schooldienst ³⁾).

Ten slotte moge hier worden opgemerkt, dat het Hof 23 September 1600, volgens besluit van het Zutphensche Kwartier d.d. 31 Januari van dat jaar, een reglement liet publiceeren voor de vicarieën in de Graafschap, waarbij de leeftijdsgrenzen voor den vicaris op tenminste twaalf en ten hoogste 24 jaren werden vastgesteld en waarbij bepaald werd, dat de begeving der vicarieën niet mocht geschieden buiten voorkennis van Gedeputeerden des Kwartiers, terwijl aan het Kwartier de tertiën ten behoeve van de kerken schooldienaren moesten worden afgedragen. Den 29sten Mei 1685 stelden de Staten van het Zutphensche Kwartier een nieuw reglement op de vicarieën vast, dat geen principieele veranderingen bracht ⁴⁾).

§ 5. De Pogingen tot Instelling van een College van Gedeputeerde Staten van Gelderland en het in Gemeenschap brengen der Geestelijke Goederen.

Na de opheffing der Kerken-rekenkamer heeft men er jaren lang naar gestreefd, om opnieuw een blijvende Landelijke (d.i. provin-

¹⁾ Van Loon, II, kol. 532, „Resolutie van niet meer vicaryen als 300 gulden op een te confereren”, 10 April 1682. De resolutie van het Nijmeegsche Kwartier, waarnaar verwezen wordt, werd niet gevonden.

²⁾ Koker, als boven, blz. 165, zegt, dat in de Graafschap de theologische studie verplicht was, hetgeen wij nergens bevestigd vonden.

³⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 21 December 1609.

⁴⁾ Van Loon, II, kol. 79. Mr. F. C. W. Koker, als voren, blz. 39. Dezelfde, „Rapport over de Vicariegoederen in Gelderland”, blz. 29.

cialen) organisatie te scheppen voor de directie en administratie der geestelijke goederen. Hof en Rekenkamer van Gelderland, die niet waren ingesteld op de nieuwe tijdroovende werkzaamheden, hebben bij herhaling op de Landdagen verzocht van deze taak, die sinds 1581 op hen rustte, ontheven te mogen worden. Eerst omstreeks 1600 zijn de directie en administratie der geestelijke goederen overgegaan op de Staten der Kwartieren van Nijmegen, Zutphen en Arnhem (of Veluwe), die de colleges van Gedeputeerden in hun Kwartieren met de dagelijksche leiding belastten. Dit geschiedde bij provisie, totdat het gemeenschappelijk bestuur van de geestelijke goederen in de Provincie zijn beslag zou hebben gekregen. Het in gemeenschap brengen (de z.g. „communie”) der geestelijke goederen bleek op den duur onuitvoerbaar; zoodat de provisioneele regeling gedurende de 17de en 18de eeuw in hoofdzaak is blijven bestaan. De aangelegenheid van de „communie” der geestelijke goederen staat in nauwe betrekking tot de bij herhaling aangewende en ten slotte mislukte pogingen, om een college van Gedeputeerde Staten van de Landschap Gelre en Zutphen op te richten ter behartiging van de gemeene Landszaken, d.w.z. de zaken, die de Geldersche Kwartieren gemeenschappelijk aangingen (de z.g. „gemeene Landsregering”). De provincie Gelderland bestond uit vier Kwartieren, nl. het Kwartier van Nijmegen, het Overkwartier (Kwartier van Roermond), het Kwartier van Zutphen en het Kwartier van Arnhem (of Veluwe), die een groote mate van zelfstandigheid genoten en wier eenheid voornamelijk berustte op het gezamenlijk onderhoorig zijn aan een en denzelfden vorst¹⁾. De Landdagen waren vereenigde vergaderingen van den stand der bannerheeren en van de Statenvergaderingen (standenvertegenwoordigingen van ridderschap en steden) der vier Kwartieren²⁾.

¹⁾ Voor de Geldersche staatsinrichting vergel. H. D. J. van Schevichaven, „Memoriën omtrent de Heedendaegsche Regeringsform van Gelderland, in 't Generaal en speciaal van 't Quartier van Nijmegen. 17^{11/22} 24” in „Gelre” X, blz. 275, en den „Tegenwoordige Staat van Gelderland”, Amsterdam 1740. De zelfstandigheid der onderscheiden Kwartieren wordt op merkwaardige wijze geïllustreerd door het feit, dat Karel de Stoute in Gelderland in de hoofdsteden van de Kwartieren van Arnhem, Nijmegen en Zutphen elk een afzonderlijk Hof van de Gouvernancie of Kamer van Justicie (ook wel „schijve” genoemd) oprichtte en niet één centraal lichaam voor de geheele Provincie (Dr. J. S. van Veen en Mr. A. P. van Schilfgaarde, „De Raden of Hoven van Karel den Stoute in Gelderland” in „Gelre”, XXXVI, blz. 23).

²⁾ De afzonderlijke vertegenwoordiging van den stand der bannerheeren geraakte in onbruik na het verraad van den Stadhouder graaf Willem van den Bergh in 1583. Bij Landschapsresolutiën van 5 Mei 1627 en 16 Februari 1629 werd den bannerheeren het recht om als bannerheeren op de Landdagen te compareeren ontzegd. Het Kwartier van Roermond raakte los van Gelderland in den loop van den 80-jarigen oorlog.

Na de aanvaarding van de landsheerlijkheid in Gelderland richtte Karel V, gelijk bekend, overeenkomstig artikel 4 van het tractaat van Venlo van 1543, de Kanselarij of het Hof van Gelderland te Arnhem op, dat den Stadhouder in de regeering zou bijstaan. Stadhouder, Kanselier en Raden vertegenwoordigden het souverein gezag ¹⁾.

Na het vertrek van den Gelderschen Stadhouder Berlayemont, waardoor een toestand van regeeringloosheid ontstond, verleende de Landschap, aangezien zij geen Stadhouder meer had, 24 September 1577 tot wederopzegging commissie aan een college van Gedeputeerde Raden der Landschap. Het college zou de Hoogduitsche soldaten, die vooral in het Overkwartier veel schade berekkenden, moeten verdrijven en in alle voorvallende zaken communiqueeren, adviseeren, resolveeren en ordineeren, zooals het in 's Lands belang nuttig zou oordeelen en zooals bannerheeren, ridderschappen en steden, „semptlick by den anderen zynde, solden kunnen oft mogen doen”. De Gedeputeerden zouden vooreerst te Venlo zetelen en naderhand daar, waar zij het noodig zouden vinden. In het college werden vijf stemmen uitgebracht, nl. 1 stem voor de bannerheeren en 1 stem voor elk Kwartier. De Landschap verleende de commissie buiten voorkennis van de Hooge Overheid (de vertegenwoordiger van de Hooge Overheid, de Stadhouder, was immers vertrokken) onder beroep op de Pacificatie van Gent (8 November 1576) en de daarna gevolgde Union (= de eerste Unie van Brussel d.d. 9 Januari 1577). Door deze handelwijze werd het koningsgezinde Hof van Gelderland, voor zoover zijn politieke werkzaamheden betreft, tijdelijk uitgeschakeld. Met het optreden van Johan van Nassau als Stadhouder hield het Gedeputeerdencollege op te fungeeren, ofschoon het aanvankelijk in de bedoeling heeft gelogen, dat de nieuwe Stadhouder tezamen met de Gedeputeerde Raden der Landschap zoowel in krijgshandel als in andere zaken de hoogste autoriteit zou hebben ²⁾. De koningsgezinde leden van het Hof te Arnhem werden door graaf Johan van Nassau vervangen door staatsgezinden; zoodat er geen onmiddellijke behoefte meer gevoeld werd aan een college van Gedeputeerde Staten ³⁾.

¹⁾ Het Hof vertegenwoordigde 's Lands Hoog- ende Gerechtigheid, zooals dit heette.

²⁾ Mr. Pieter Bondam, „Verzameling van onuitgegeevene stukken tot opheldering der Vaderlandsche Historie”, III, blz. 283, 24 September 1577, en V, blz. 112, 2 Februari 1578.

³⁾ Bij ordonnantie des Konings d.d. 5 Februari 1580 werd het Hof van Gelre en Zutphen tot nader order verplaatst naar het zich toentertijd onder

Op den Landdag van Juni/Juli 1582 te Nijmegen droegen eenige afgevaardigden vanwege den Landraad aan deze zijde van de Maas (beoosten Maze) eenige „Poincten ende articulen” voor, waarbij o.m. op de wenschelijkheid gewezen werd, dat de vergadering niet zou scheiden, „sonder eerst Gedeputierden in conformiteit van de andere Provinciën (nl. Brabant, Vlaanderen, Holland, Zeeland, Friesland, Utrecht en de Ommelanden) gecommitteert te hebben”. Den 5den Juli werd door den Landdag besloten tot het instellen van een Gedeputeerdencollege bestaende uit negen personen, die de Landschap Gelre en Zutphen in alle voorvallende zaken zouden representeeren, die één jaar zouden fungeeren en uit de domeinen hun vacatiën e.a. onkosten vergoed zouden krijgen. Het college zou een secretaris, een deurwaarder en een bode hebben. Een afschrift van de concept-instructie, die waarschijnlijk door het Hof ontworpen is, werd 13 Juli d.a.v. aan het Arnheemsche Kwartier toegezonden en bevat o.a. eenige artikelen met betrekking tot de geestelijke goederen en de religie, welke aldus luiden: „Sullen oick goedt opsicht hebben, dat *die geestelicke goederen* wael geadministreert ende aengelacht worden tot dienst van den Lande” (artikel 7), en: „Ende insonderheit voirtaen toe procedieren tot grondelycke reformatie soewael in saecken van *die ware Religie* als vervallene politien.....” (artikel 11)¹⁾. In de definitieve instructie, zooals zij werd vastgesteld op den Landdag te Arnhem, 28 Maart van het volgende jaar, ontbreken evenwel de hier aangehaalde artikelen. Gerekend van Paschen 1583 heeft het nieuwe college gedurende

Spaansch gezag bevindende Roermond met verbod aan de onderdanen, om ergens anders recht te zoeken. Dit Spaansche Hof beschouwde zich als de wettige voortzetting van het door Karel V te Arnhem ingestelde Hof. Zie Mr. J. L. Geradts, „Bijdrage tot de Geschiedenis van den Souvereinen Raad in het Overkwartier van Gelderland te Ruremonde (1580-1794)”, diss. Leiden 1860, blz. 41.

¹⁾ Landdagsrecessenboek Arnhem, no. 13, inv. no. 4694, fol. 100-110 vso.; de concept-instructie is ingenaaid in denzelfden band onder fol. 36-37.

A. van Slichtenhorst, „XIV Boeken van de Gelderse Geschiedenissen”, 1654, blz. 550, vermeldt onder het jaar 1580: „Omtrent desen tijd is er in Gelderland op-gericht een nieuwe en vastblyvende Raed, bestaende vvt neghen mannen gekoosen vvt de drie leeden der Staeten, welke den naem zoude voeren van af-geschickte Staeten des Vorstendoms en Graeffschaps, ende volle maght hebben, om, na 't scheyden der landdaghen, den handel der Banner-heeren, Ridderen en Steeden vvt te voeren, den Stad-houder in 't oeffenen van syne bedieningh de hand te leenen, ende byzondere acht te slaen, dat doch alle overdraghten, rechten, gebuyken ende vrydommen van 't Vaderland te deegh wierden onderhouden”. Slichtenhorst geeft als bron: „e chartis Doesburg”. Wegens den ongeordenden toestand, waarin dit gemeentelijk archief vooralsnog verkeert, was het onmogelijk de plaats te controleeren. Het wil mij voorkomen, dat het door Slichtenhorst vermelde college dat van 1582/83 moet wezen, aangezien uit de Landdagsrecessen van 1580 niets omtrent de oprichting van een Gedeputeerden-college blijkt.

één jaar gefungeerd. Gedeputeerden moesten blijkens de instructie correspondentie onderhouden met de Generaliteit en de naburige gewesten, toezicht oefenen op de krijgskaken en op de richtige heffing der generale middelen; kortom, zij moesten vrijwel de geheele politieke taak, die het Provinciale Hof tot 1583 uitgeoefend had, overnemen ¹⁾. Met de religie en met de geestelijke goederen had het college, in tegenstelling tot het aanvankelijke ontwerp, niets te maken.

De nieuwe Stadhoudcr, de graaf van Nieuwenaar en Meurs, die in den zomer van 1584 optrad, deed aan de Landschap eenige artikelen toekomen met verzoek daarop resolutie te nemen, welke artikelen liepen over de generale middelen en de administratie der geconfisqueerde goederen en der geestelijke goederen en waarvan artikel 13 het voorstel inhield om, vooral met het oog op de behartiging van deze zaken, instructie te verleenan aan eenige „Deputierten offte auctoriserde van der Landtschap”. De Landdag, die in September te Arnhem vergaderde, liet op de voorgestelde punten aantekenen, dat de Stadhoudcr zich eenige personen uit de Landschap of uit het Provinciale Hof kon assumeeren, die uit de geestelijke en geannoteerde goederen of op andere wijze gesalariëerd konden worden, maar dat het onnoodig was hun een instructie te geven, behalve dan, dat zij zich zouden hebben te gedragen overeenkomstig de privilegiën. Verder besloot de Landdag, dat de geestelijke goederen voortaan bediend zouden worden door „particuliere” rentmeesters, die door de onderscheiden Kwartieren genomineerd zouden worden, van het Hof hun commissie zouden ontvangen en aangeschreven zouden worden, om rekening te komen doen, zooals bij verschillende Landdagsrecessen bepaald was ²⁾. De Landschap wenschte dus geen formeel, op een instructie fungeerend, Gedeputeerdencollege van Gelre-Zutphen, dat tevens met het toezicht op de administratie op de geestelijke goederen belast zou kunnen worden, en handhaafde voor deze goederen den bestaanden toestand. De instructie, die desalniettemin tenslotte 10

¹⁾ Landdagsrecessenboek Arnhem, no. 13, fol. 28-35, „Instructie voor de Gedeputeerden der Staten des Furstendombs Gelre und Graefscap Zutphen”, 28 Maart 1583. Blijkens een van het college uitgegaan oorspr. stuk d.d. 30 October 1583 (ingenaaid in het Landdagsrecessenboek no. 13 onder fol. 33-34) voerde het college een eigen zegel, waarop de wapens van de vier hoofdsteden met het Geldersche wapen als hartschild en het randschrift: „sigil[lum] Ordin[um] Ducatus Gelriae Comitatus Zutphaniae”.

²⁾ Oud-archief Arnhem, Boek van Landzaaken, E, inv. no. 4736, fol. 196-198, „Articulen, waarop der heer Stadholder der Landtschap bericht und resolution begeert”, met de door den Landdag in September 1584 daarop gemaakte kanteekeningen.

December 1585 voor een nieuw college van Gedeputeerde Staten vastgesteld werd en die veel overeenkomst vertoont met de instructie van 1583, bevat geen bepalingen betreffende de geestelijke goederen¹⁾.

Het nieuw ingestelde college van Gedeputeerde Staten is nimmer in werking getreden; ons zijn althans daar geen bewijzen van bekend. De „gemeene Landsregeering”, die telkens weer tot mislukking gedoemd werd, geraakte nu voor een aantal jaren op den achtergrond.

Voor een blijvende regeling van het Landelijke toezicht en bestuur over de geestelijke goederen was het in de eerste plaats noodzakelijk, om een behoorlijken staat dezer goederen te verkrijgen. Het bekende plakaat van 31 Mei 1580 verlangt, dat de geestelijke goederen geïnventariseerd zullen worden, hetgeen door de Kerkenrekenkamer met zeer gering resultaat beproefd is. Na de opheffing van dit college werden de pogingen voortgezet, waarbij de ontvanger-generaal der geestelijke goederen, Brinck, en de procurator der kerkenzaken zich, eveneens met weinig succes, beijerden. Op 27 December 1593 besloot de Landdag te Arnhem, dat het Provinciale Hof allen ambtlieden, magistraten e.a. hoogen functionarissen aan zou schrijven, om op een nader vast te stellen dag een duidelijken staat aan de Geldersche Rekenkamer over te leveren van de in hun ambtsgebieden gelegen geestelijke goederen, waarna de Rekenkamer een staat van deze goederen voor de geheele provincie zou vervaardigen. Eerst dan zou beslist worden over de wijze van administratie. De Kwartieren van Nijmegen en van Zutphen wenschten, dat men alvast zou resolveeren tot het in gemeenschap brengen van de geestelijke goederen. Het Arnheemsche Kwartier verklaarde, dat men eerst een staat moest hebben, voordat men kon weten, op welken grondslag men de „communie” tot stand zou kunnen brengen. De vergadering vond goed een belooning in uitzicht te stellen voor degenen, die verduisterde geestelijke goederen aan het licht zouden brengen²⁾.

Het Veluwsche Kwartier nam het maken van een staat der

¹⁾ H. L. Driessen, „De Oprichting van een college van Gedeputeerde Staten in Gelderland in 1585” in „Gelre” XXXVI, 1933, blz. 119. De schr. deelt mede, dat de Stadhouder in December 1585 weinig voor het instellen van Gedeputeerden voelde; hij is dus evenals de Landschap zelf in een jaar tijds van opinie veranderd.

²⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 27 December 1593. Een plakaat van 6 Juli 1593 (Van Loon, II, kol. 40), volgens hetwelk alle rentmeesters van pastorie- en vicariegoederen binnen 2 maanden een register aan het Hof met de fundatiebrieven moeten overleveren, heeft klaarblijkelijk weinig opgeleverd.

geestelijke goederen ter hand door met 1 Januari 1594 eenige ge-committeerden hiervoor te benoemen. De commissie werd bij verschillende Kwartiersbesluiten gecontinueerd of aangevuld. Blijkens de resolutie van 21 Maart 1597 kregen vanwege de steden dezelfde personen zitting in de commissie, die de steden vertegenwoordigden in het college van Gedeputeerden des Kwartiers¹⁾.

In het Kwartier van Nijmegen werd bij resolutie d.d. 17 Maart 1597 aan het Gedeputeerden-college van dit Kwartier de inventarisatie der geestelijke goederen opgedragen²⁾. Voor de Graafschap kunnen wij verwijzen naar een in de volgende paragraaf te behandelen Kwartiersresolutie van 11 November 1592.

Alhoewel de inventarisatie in de drie Kwartieren nog niet voltooid was, besloot de Landdag te Nijmegen naar aanleiding van een door het Hof ingediende memorie den 15den Maart 1598 tot het deputeeren van eenige personen uit de Landschap voor het maken van den staat der geestelijke goederen, waartoe het Nijmeegsche Kwartier aanwees Reiner van Dorth, heer tot Varik, en Jacob Both (van der Eem), raad der stad Tiel, en het Kwartier van Arnhem Johan van Goltstein, rentmeester van Veluwe, en Arndt Tulleken, burgemeester van Arnhem. Het Zutphensche Kwartier zou de namen van zijn gecommitteerden later aan het Hof toezenden. De heeren zouden fungeeren op commissie en instructie van het Hof en op kosten van hun eigen Kwartier. Ondertusschen zou de bestaande wijze van administratie der geestelijke goederen voorloopig gehandhaafd blijven³⁾. Het Provinciale Hof stelde 11 Augustus 1598 de commissie en instructie vast, doch er kon niets worden verricht, omdat de stad Zutphen het een bezwaar achtte haar afgevaardigde Adam Caldenbach in Arnhem verblijf te laten houden met het oog op den inval van den vijand en den gevaarlijken toestand⁴⁾.

Een klein jaar later verschenen eenige afgevaardigden uit de Staten-Generaal op de vergadering van den Landdag te Arnhem en brachten opnieuw de wenschelijkheid ter sprake van de instelling van een bekwame „gemeene Landsregeering” door uitbreiding van de bevoegdheden en het aantal leden van het Provinciale Hof of op andere wijze en van de gemeenschap der landspenningen, der

¹⁾ Kwartiersrecessen Veluwe, 12 Juni 1594, 27 Februari 1595, 4 December 1595 en 21 Maart 1597.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 17 Maart 1597.

³⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 15 Maart 1598.

⁴⁾ Archief Hof, Memorie- en Resolutieboek, 1596-'99, 18 Juli, 11 Augustus en 11 September 1598.

domeinen, *der geestelijke goederen* en der contributiën¹⁾). Wederom een jaar later, in Mei 1600, drong de Stadhouder er in een propositie op aan, dat de Landschap de „communie” der geestelijke goederen zou aanvaarden en tot de instelling van een „gemeene Landsregeering” zou overgaan. De Landdag besloot 28 Mei tot de „communie” der geestelijke goederen en machtigde Stadhouder, Hof en Rekenkamer tot het beramen van zekere „order, waerna die voern. (geestelijke) guideren ut den naem und tot vordel van de Landtschap..... sullen worden geadministriert und geëmployert”. De Kwartieren van Nijmegen en Zutphen waren vóór de „gemeene Landsregeering”, het Kwartier van Veluwe achtte den toestand nog te slecht en herinnerde o.m. eraan, dat men Kwartiersgewijs tot de Unie van Utrecht toegetreden was²⁾).

Ook op den Landdag, die nog in hetzelfde jaar, in November/December, te Nijmegen bijeen was, werden de punten van de gemeenschap der geestelijke goederen en de „gemeene Landsregeering” ter sprake gebracht. Bij deze gelegenheid verklaarde het Nijmeegsche Kwartier, het voor noodzakelijk te houden, dat Stadhouder, Hof en Rekenkamer *tegelijk* met het bijeenbrengen van de gegevens voor den staat der geestelijke goederen een zekere orde zouden beramen op de administratie en het gebruik daarvan, om te verhoeden, dat de gemeenschap dier goederen op de lange baan geschoven zou worden. Geschiedde dit niet, dan wilde het Kwartier zêlf voorzieningen treffen t.a.v. de administratie der geestelijke goederen in zijn gebied. Omtrent de regeering werd door dezen Landdag geresolveerd: „*uutstaende voer alsnoch die gemeenschap van contributie und oversulx oick (die) gemeine regierungh, blijft 't Hof Provinciael tot administratie van Lantssaecken geauthoriziert*”³⁾).

In Maart 1602 kwam de Landschapsvergadering te Zutphen ten slotte zoover, dat aan het Hof opgedragen werd een concept-instructie te maken voor een op te richten college van Landschaps-gedeputeerden⁴⁾). Teneinde voorbeelden te hebben liet het Hof afschriften vragen van de instructiën voor de colleges van Gecommitteerde Raden en Gedeputeerde Staten van Holland, Utrecht en Friesland. Omtrent de geestelijke goederen, die in gemeenschap gebracht en onder het bestuur van de Landschapsgedeputeerden gesteld zouden worden, pleegde het Hof overleg met de Geldersche Reken-

¹⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 6 April 1599.

²⁾ Reces van den Landdag te Zutphen, 28 Mei 1600.

³⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 28 November 1600. Curs. van mij.

⁴⁾ Reces van den Landdag te Zutphen, 24 Maart 1602.

kamer¹⁾. Reeds spoedig kwam het concept gereed. Het werd tegelijk met de nieuwe, door het Hof ontworpen, ordonnantiën voor de Kanselarij (= het Hof) en voor de Rekenkamer door gedeputeerden of gecommiteerden uit de Landschap²⁾, die krachtens Landdagsbesluit 8 Februari 1603 te Arnhem compareerden, in behandeling genomen. Nadat zij de instructie voor het op te richten college van Landschapsgedeputeerden gearresteerd hadden, werd het stuk aan de hoofdsteden der drie Geldersche Kwartieren toegezonden. De Nijmeegsche afgevaardigde, burgemeester Frans Buis, zeide gelast te zijn tot de verklaring, dat de stad Nijmegen „als wesende een litmaet des Rijkx” door het instellen der „voorsz. jurisdictie” (nl. van het nieuwe Gedeputeerdencollege) niet verkort zou mogen worden in hare rechten en privilegiën, waarbij zij wenschte te verblijven. Ook de andere afgevaardigden, alhoewel zij niet gelast waren, verklaarden zich tegen iedere inbreuk op de privilegiën³⁾.

¹⁾ Archief Hof, Memorie- en Resolutieboek 1600-'04, 1 Juni 1602. De toentertijd ontworpen „Instructie voor der Lantschapsgedeputeerden” is te vinden in den band „Statuuten van Aarnhem en Misselanea E”, blz. 149, oud-archief Gemeente Arnhem, inv. no. 588 (ongedateerd).

²⁾ Op iederen Landdag werden gecommiteerden ad causas, d.i. tot het afdoen van de besoiignes der Landschap, aangewezen, en wel door ieder Kwartier zes, half uit de ridderschap en half uit de steden (vergel. Van Schevichaven, „Regeringsform van Gelderland”, blz. 296). Dergelijke gecommiteerden of gedeputeerden uit de Landschap werden ook wel aangewezen tot het bestudeeren en behandelen van bijzondere aangelegenheden.

³⁾ Verbaal van Landschapsgedeputeerden ad causas, 8 en 11 Februari 1603. De stad Nijmegen beroept zich op de omstandigheid, dat zij deel uitmaakt van het Rijk, een argument, dat vóór 1578 door de Geldersche standen aangevoerd werd tegen de stadhoudelijke regeering en het door Karel V ingestelde Hof op grond van art. 4 van het tractaat van Venlo. Nijmegen bleef zich ook, nadat de souvereiniteit in 1581 op de Staten was overgegaan en er dus geen sprake meer was van oppositie tegen den Landsvorst, steeds verzetten tegen de jurisdictie van het Hof op grond van haar lidmaatschap van het Rijk. Dit particularisme tegenover de andere deelen van Gelderland vindt zijn verklaring in de wijze, waarop Nijmegen en omgeving aan den Gelderschen Landsheer gekomen is, nl. doordat Willem van Holland als Roomsche Koning den burcht van Nijmegen c.a. verpandde aan Otto II graaf van Gelre, om door hem en zijn opvolgers in leen gehouden te worden, totdat de pandsom zou zijn gelost (oorkonde d.d. 8 October 1247: „Wilhelmus, Dei gratia Romanorum rex.... Hinc est quod nos, ... de consilio principum, castrum de Novimagio cum omnibus suis attinenciis ...., pro decem milibus marcharum argenti et pro omnibus expensis, si ue contingat fieri in castro vel villa qualitercunque muniendis vel edificijs ibidem construendis, ... titulo feodi infeodavimus”; het volgende jaar werd de pandsom verhoogd bij de oorkonde van (Mei?) 1248: „Wilhelmus, Dei gratia Romanorum rex.... Hinc est quod nos, ... de consilium principum .... castrum apud Novimagium cum omnibus attinentiis suis ...., pro sexdecim millibus marcharum puri et legalis argenti eidem comiti et suis heredibus obligavimus, et dictam pecuniam (i. pl. v. „dictam castrum”) concessimus in feodum a nobis et a posteris nostris habendam, donec eidem comiti vel suis heredibus dicta pecunia integraliter fuerit persoluta .... Addicimus etiam, quod, si antedictus comes viam universe carnis filio herede ingreditur, filie sue seniori non solum castrum antedictum,.... in forma prenotata concedi-

De Landdag, die in Mei 1603 te Arnhem bijeen was, voelde zich niet gedisponeerd, om de instructie te visiteeren en verschoof deze aangelegenheid tot den volgenden Landdag ¹⁾). Op de vergadering in Maart 1604, werd door het Nijmeegsche Kwartier voorgesteld, om, alvorens verder te handelen over de „gemeene Landsregeering”, eerst te besluiten de middelen op de consumptie mitsgaders op de hoornbeesten en de bezaaide landen op denzelfden voet te heffen, als in het Kwartier van Nijmegen geschiedde, en te verklaren, of men bereid was tot het in communie brengen van de geestelijke goederen. Aangaande het eerste punt kon de Landdag het niet eens worden. Met betrekking tot de geestelijke goederen deed het Nijmeegsche Kwartier nog het voorstel, om uit ieder Kwartier één persoon te committeeren, aan wien het bewind over de genoemde goederen in handen gegeven zou kunnen worden en die dan tevens lijsten van de gemeene middelen op zou kunnen maken, teneinde tot een eenparigen voet van heffing te geraken. Een beslissing viel hierover niet; slechts verklaarde het Arnheemsche Kwartier, dat het den staat der geestelijke goederen in zijn gebied gereed had en vernomen had, dat dit eveneens het geval was met de beide overige Kwartieren. Het slot was, dat er van de instelling van het college van Landschapsgedeputeerden wederom niets kwam ²⁾).

Het volgende jaar drongen Kanselier en Raden er tevergeefs op aan, dat de Landdag zou beslissen over de instructie van 1602 ³⁾). In 1606 legde het Zutphensche Kwartier een staat der geestelijke goederen in de Graafschap in duplo over met aantekening ook van de goederen, die verduisterd waren. De overige Kwartieren, die eveneens een dergelijken staat opgemaakt hadden, zijn in gebreke gebleven daarvan een exemplaar aan de Landschap of aan het Hof over te geven ⁴⁾).

mus obtinendam, imo alia bona omnia, que antecessores sui vel pater eius hactenus ab imperio quiete possiderunt, concedimus eidem filie in perpetuum possidenda titulo feodali a nobis et a nostris successoribus”). De pandsom is een paar malen verhoogd en nooit gelost (Sloet, „Oorkondenboek van Gelre en Zutphen”, nos. 679, 680, 688, 693, 790, 792, 1054). Ook had de stad Nijmegen ander stadrecht dan de overige Geldersche steden; 31 Augustus 1230 had de Duitsche Koning Hendrik VII haar toegekend het recht van de rijksstad Aken („Aquisgranum ac aliae nostrae civitates et imperii”).

¹⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 23 Mei 1603.

²⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 29 Maart 1604.

³⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 12 Februari 1605.

⁴⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 19 December 1606.

Archief Gedeputeerden des Zutphenschen Kwartiers, Staat van Geestelijke Goederen in 2 dln. 1605. Het dubbel-exemplaar is niet meer aanwezig.

Archief Gedeputeerden des Veluwschen Kwartiers, Gecolligeerde Staten van geestelijke goederen, 2 banden (ca. 1602).

Opnieuw kwam de instructie voor de „gemeene Landsregeering” aan de orde 24 April 1609 op den Landdag te Zutphen. Het nieuwe regeeringslichaam zou het bestuur hebben over de „financie off bewillichde lantspenningen mit die geestelicke goederen ende water van dependiert”, en met 1 Januari 1610 in werking treden, terwijl intusschen de Kwartierlijke regeering (d.w.z. de colleges van Gedeputeerde Staten, die men in elk Kwartier reeds bezat) „in staet” zou blijven¹⁾. Gedurende den volgenden Landdag, die in December van hetzelfde jaar bijeenkwam, bleek het evenwel, dat men het over de eenparigheid van de heffing der gemeene middelen nog niet eens kon worden, zoodat de nieuwe regeering niet in werking kon treden. Wël werden gedeputeerden (ad causas) aangewezen, die in October 1611 de meergenoemde instructie voor een college van Landschapsgedeputeerden onderzochten²⁾.

De instructie, zooals zij in 1611 vastgesteld werd, is, behoudens een aantal wijzigingen, dezelfde als die van 1602. Zij telde 50 artikelen en hield het volgende in: Er zouden twaalf gequalificeerde landzaten lid van het college van Gedeputeerden zijn, te weten uit elk Kwartier vier, half uit de ridderschappen en half uit de steden. Zij zouden dagelijks vergaderen, terwijl het voorzitterschap wekelijks zou omgaan. Na drie jaren zou de helft van het aantal leden vernieuwd worden en verder jaarlijks. Zij zouden hun zetel te Arnhem hebben en bij meerderheid van stemmen beslissen, behalve in zaken van consenten en privilegiën. Het college zou een secretaris, een deurwaarder en eenige boden hebben. De Gedeputeerden zouden overal de ware Christelijke Gereformeerde religie moeten bevorderen en het toezicht houden op den kerk- en schooldienst. Voorts zouden zij de brieven van institutie in geestelijke beneficiën moeten verleenen en t.o.v. de geestelijke goederen de directie en administratie voeren, een taak, die sinds 1581 door het Hof en de Rekenkamer van Gelderland en laatstelijk door de colleges van Gedeputeerden in de drie Kwartieren werd uitgeoefend. De regeling t.a.v. de vicarieën „iuris patronatus privati”, in de instructie onder artikelen XX-XXV opgenomen, is gelijk aan de regeling van 8 October 1593 met dien verstande, dat de Landschapsgedeputeerden in de uitoefening der voormalige bisschoppelijke bevoegdheden in de

---

Oud-archief Gemeente Nijmegen, inv. P. Nijhoff, blz. 138, no. 23, Staat der Geestelijke Goederen des Nijmeegschen Kwartiers, 1ste deel (het 2de deel is niet meer aanwezig), 1602 (vergel. hierna Hoofdst. 1, § 7).

¹⁾ Reces van den Landdag te Zutphen, 24 April 1609.

²⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 20-22 December 1609; en verbaal van Landschapsgedeputeerden (ad causas), 7 October 1611.

plaats gesteld zijn van Kanselier en Raden. De Gedeputeerden zouden eens per jaar het Hof moeten verzoeken een Landdag uit te schrijven. Zij zouden de Landdagsbesluiten inzake de geestelijke goederen, de gemeene Landspenningen, consenten en contributiën en alle verdere besluiten moeten uitvoeren. Kortom zij zouden de geheele regeering of uitvoerende macht in de Provincie hebben, waardoor het Hof zich voortaan tot zijn justitieele taak zou kunnen beperken. Hun depêches zouden gesteld worden op naam en titel van de Gedeputeerde Staten des Vorstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen, behalve de bevelen aan 't krijgsvolk, die op naam zouden gaan van den Stadhouder ter relatie van de Gedeputeerden¹⁾.

De instructie werd in 1612 in behandeling genomen op den Landdag te Zutphen, maar, alhoewel de drie Kwartieren zich tot de oprichting van een Gedeputeerdencollege bereid verklaarden, gebeurde er niets. Op de Landdagen in de beide volgende jaren werd de gelegenheid „alnoch in advis” gehouden²⁾.

De steden van het Nijmeegsche Kwartier drongen in Maart 1623 aan op het „datelick in train” (metterdaad in werking) brengen van de „gemeene Landsregeering”, de gemeenschap van de geestelijke

¹⁾ Mr. Johan Schrassert, „Stucken tot den Codex Gelro-Zutphanicus”, blz. 166, Tt, „Instructie op de gemeene Landsregeeringe en Financie”. Vergel.: dezelfde, „Codex Gelro-Zutphanicus”, blz. 199. Dat het ongedateerde stuk bij Schrassert de instructie moet zijn, zooals zij in 1611 werd behandeld, en dus een latere redactie van de onuitgegeven „Instructie voor der Lantschaps Gedeputierden” in den band „Statuuten van Aarnhem en Misselanea E”, blz. 149 (oud-archief Arnhem inv. no. 588), blijkt uit het verbaal van het verhandelde in de vergadering van het Kwartier van Nijmegen tijdens den Landdag te Nijmegen op 27 Maart 1604, waarin de Nijmeegsche bezwaren artikelsgewijs staan vermeld. Verschillende door Nijmegen voorgestelde veranderingen zijn in de instructie, zooals Schrassert haar afdrukt, overgenomen. Zoo had het Nijmeegsche Kwartier het „impertinente” gevonden, dat de Gedeputeerden, zooals in het Arnheemsche stuk te lezen is, de administratie zouden hebben van de „politie”. De bewuste term ontbreekt bij Schrassert. Volgens het Arnheemsche stuk zou het praesidium met de maand omgaan; het Kwartier van Nijmegen stelde voor: met de week, hetgeen men ook bij Schrassert vindt. Het Nijmeegsche Kwartier achtte het impertinent, dat de Gedeputeerden de Landdagen zouden beschrijven, „alsoe dit den Cantzler ende Raeden competiert”. Bij Schrassert vindt men dan ook, dat de Gedeputeerden aan het Hof zouden verzoeken, om de Landdagen te beschrijven. In 1611 stelde Arnhem voor, om i.p.l.v. het woord „regeering” overal te lezen: „administratie”, en achter het 18de artikel toe te voegen: „und het getimmer in de steden”, van welk eerste amendement de bedoeling was, om het gezag van Gedeputeerde Staten te verkleinen, terwijl het tweede amendement tot strekking had, om de geestelijke gebouwen in de steden onder de directie der stedelijke magistraten te laten of te stellen. Deze amendementen zijn niet overgenomen, zooals uit de door Schrassert uitgegeven instructie blijkt.

²⁾ Reces van den Landdag te Zutphen, 28 Maart 1612. Reces van den Landdag te Nijmegen, 31 Mei 1613. Reces van den Landdag te Arnhem, 9 Mei 1614.

goederen en van de middelen. „Dese Regieringhe”, zoo schrijft Alexander van der Capellen in zijn „Gedenkschriften”, „strekt tot praëjuditie van de Hoofsteden, dewyl sy souden geësgaleert worden by de cleine steden. Wort daeromme by geene Hoofsteden gemeint, al is het, dat sy sich daertoe genegen toonen”. Op denzelfden Landdag te Arnhem werd het denkbeeld geopperd, om een Gedeputeerdencollege in te stellen van twaalf personen met veel geringere bevoegdheden dan aan het ontworpen Gedeputeerde Staten-college waren toegedacht, maar zonder resultaat ¹⁾).

Drie jaren later, in 1626, op een te Arnhem gehouden Landdag, werd een nieuw beraamde instructie voor een college, dat zich alleen met de subdivisie der generale middelen zou hebben te bemoeien, in overweging genomen, maar niet aanvaard. Het Nijmeegsche Kwartier hield — tevergeefs — nog een pleidooi voor het in gemeenschap brengen der geestelijke goederen, terwijl het Veluwsche Kwartier voorsloeg niet tot het oprichten van een nieuw college over te gaan, maar in plaats daarvan het Provinciale Hof met zes leden uit te breiden, „alhoewel”, schrijft Van der Capellen, „sulx haar meninghe niet is” ²⁾).

Het zou tot 16 April 1644 duren, alvorens de Landdag er op sterken aandrang van den Prins van Oranje toe overging de in 1626 ontworpen instructie eindelijk aan te nemen. Deze „Instructie tot d'administratie van gemeine Lantspenningen des Furstendombs Gelre ende Graeffschaps Zutphen” voorzag in het houden van gecombineerde vergaderingen van de colleges van Gedeputeerde Staten van de drie Kwartieren voor de subdivisie der generale middelen. Het z.g. „Gecombineerd Collegium” hield zijn eerste bijeenkomst te Arnhem 20 Juli 1644 en wekte aanvankelijk eenig misnoegen, door aan zichzelf den titel van „Gedeputeerde Staten van Gelderland” toe te kennen, welken titel het dan ook weder moest laten vallen ³⁾). Het vergaderde bij voorkeur te Arnhem, maar ook wel

¹⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, Maart/April 1623. Alexander van der Capellen, „Gedenkschriften”, 1777, I, blz. 164 en 174.

²⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 26 Maart 1626. Van der Capellen, als voren, I, blz. 395.

³⁾ Reces van den Landdag te Zutphen, 16 April 1644, waarin de instructie van het Gecombineerd Collegium geïnsereerd is. Van der Capellen, als voren, II, blz. 74, 84 en 85. Zie de stadhoudelijke uitspraken inzake de oprichting van dit college bij Schrassert, „Stucken... tot den Codex Gelro-Zutphanicus”, blz. 180, Vv. 1. 2. 3. Ordonnantiën van betaling op de inkomsten en middelen van de geheele Provincie mochten slechts door het Gecombineerd Collegium afgegeven worden en moesten ondertekend zijn door zes leden uit de vergadering (d.w.z. twee leden uit elk Kwartier en wel één uit de ridderschap en één uit de steden) en door den secretaris ter plaatse van de vergadering. In Fruin-Colenbrander, „Geschiedenis der Staatsinstellingen in

tijdens de Landdagen in de andere hoofdsteden, en is tot aan den val der Republiek in wezen gebleven. Tot een waarlijk representatief Provinciaal regeeringscollege heeft het zich nooit kunnen ontwikkelen. De zelfstandigheid der drie Kwartieren bleek te sterk. Uit deze omstandigheid moet mede verklaard worden, dat er van het in communie brengen der geestelijke goederen nimmer iets gekomen is.

§ 6. De Geestelijke Goederen onder het Bestuur van het Hof en de Rekenkamer van Gelderland, 1581 — omstr. 1600.

Sinds het reces betreffende de administratie der geestelijke goederen d.d. 29 November 1581 werkten Hof en Rekenkamer van Gelderland nauw samen. Tot ontvanger-generaal van de geestelijke goederen committeerde het Hof vóór 13 April 1582 Alphard Brinck, nadat Jacob van Ommeren, rekenmeester van Gelderland, die aanvankelijk tot dit ambt genomineerd was, zich, naar moet worden verondersteld, teruggetrokken had. Brincks instructie, die hij van de Rekenkamer ontving, is niet bewaard gebleven, zoodat wij ons geen juiste voorstelling kunnen maken van de taak van dezen functionaris¹⁾. Hij overleed vier jaren later en werd niet meer vervangen, omdat de geestelijke goederen niet genoeg opleverden voor de salariëering.

Een ander belangrijk ambtenaar was de „procurator causarum ecclesiasticarum”, als hoedanig op herhaald aandringen van de Geldersche synode de vroegere super-intendent in de Graafschap en tweede auditeur van de opgeheven Kerken-rekenkamer Jacob van Elden aangesteld werd, waarschijnlijk in den loop van 1583. Tot den procurator of sollicitator moest men zich wenden voor verbetering van predikantstractementen, alimentatiën uit de geestelijke goederen e.d. aangelegenheden. Hij nam de verzoekschriften

---

Nederland tot den Val der Republiek” (2den druk 1922), blz. 225, wordt ten onrechte beweerd, dat Frederik Hendrik in 1644 veel moeite heeft gedaan, om de drie Kwartierlijke Gedeputeerdencolleges samen te smelten, hetgeen zou zijn mislukt tengevolge van den onderlingen naijver der Kwartieren op het stuk van de financiën. Een algeheel opgaan van de Kwartierlijke colleges in het nieuwe gecombineerd Collegium werd niet beoogd. De geringe beteekenis van het Gecombineerd Collegium blijkt o.a. uit het feit, dat het college geen eigen archief gevormd heeft; een serie resolutiën, ten deele afschriften, bevindt zich in het archief van Gedeputeerde Staten des Nijmeegschen Kwartiers.

¹⁾ Archief Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, Landdagsrecesenboek over 1592-'93, reces van Landschapsgedeputeerden 6-16 October 1593. Vergel. archief Hof, portef. Geestelijke zaken, no. 134, 13 April 1582, en een ongenummerd, ongedateerd, stuk, getiteld „Memorie umb diese naefolgende puncten in aller eil te verfertigen” (begin 1582?).

in ontvangst en concipieerde voor het Hof de beschikkingen daarop. Hij hield registers bij van de pastorieën en vicarieën, die be-geven werden, van de betalingsordonnantieën, die op de rentmeesters der geestelijke goederen afgegeven werden, en van de door hem geminuteerde brieven. In Van Eldens plaats committeerde het Hof 9 Juli 1596 Johannes Flockenius¹⁾.

De samenwerking van Hof en Rekenkamer komt tot uiting in gemeenschappelijk genomen resolutiën met betrekking tot de geestelijke goederen, welke in 's Hof's Memorie- en resolutieboeken opgeteekend staan. Den 6den October 1595 werd besloten, om voortaan alle Maandagen 's middags om twee uren bijeen te komen, van welke vergaderingen het deeltje „Resolutiën van Geestliche saecken” getuigenis aflegt²⁾). In dit deeltje staan eveneens verscheiden resolutiën, die genomen werden door de „drie collegiën”, d.w.z. het Hof, de Geldersche Rekenkamer en de Gedeputeerde Staten van het Veluwsche Kwartier. De Staten van dit Kwartier hebben zich van den aanvang af met de administratie der geestelijke goederen ingelaten. Zoo benoemde het Kwartier reeds 22 Juli 1580 op verzoek van de nonnen van het St. Agnietenklooster te Arnhem een wereldlijken rentmeester, Johan Potouw, die jaarlijks rekening zou moeten doen voor eenige leden van de Veluwsche ridderschap, van het Provinciale Hof en van den Arn-hemschen magistraat³⁾). Het komt ons niet onwaarschijnlijk voor, dat de instelling van een vast college van Gedeputeerde Staten des Veluwschen Kwartiers bij Kwartiersbesluit van 5 October 1580, veel vroeger dan in de Kwartieren van Nijmegen en van Zutphen, in samenhang staat met deze uitbreiding van de bemoeiingen van de Staten van het Kwartier⁴⁾). De bepaling in het Landdagsreces van 29 November 1581, dat de rekeningen van de rentmeesters der geestelijke goederen gesloten moesten worden op de Geldersche Rekenkamer in tegenwoordigheid van eenigen uit het

¹⁾ Dr. J. Reitsma en dr. S. D. van Veen, „Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, 1572-1620, IV, Gelderland”, blz. 20 en 26. Vergel. portef. Geestelijke zaken, no. 254 („exhibita 19 Martii '94”), en de fragment-registers van Van Elden in portef. Geestelijke zaken, nos. 211, 214 en 248a, 1592-'94. De commissie voor Flockenius is gedrukt in „Gelre”, XXV, blz. 128.

²⁾ Archief Hof, Memorie- en Resolutieboeken, beginnende 1587, en het deeltje „Resolutiën van Geestliche saecken”, 6 October 1595-20 Juli 1599.

³⁾ Archief Gedeputeerden des Zutphenschen Kwartiers, Landdagsreces-boek over 1577-1589, fol. 243. Dit deel is een copie, grootendeels van de hand van P. Sluysken van 1641, naar de niet meer op het Rijksarchief aanwezige Landdagsrecessenboeken van het Hof A en B.

⁴⁾ (Mr. J. F. Bijleveld), „Overzicht van de verschillende Besturen in Gelderland tusschen 1795 en 1813” in „Gelre”, III, blz. 215. De Kwartiers-resolutie d.d. 5 Oct. 1580 maakt geen melding van de geestelijke goederen.

Kwartier, waaronder de goederen ressorteerden, was voor de Veluwe de voortzetting van een reeds gevolgde practijk. De gesloten rekeningen plachten te worden bewaard door Gedeputeerden ¹⁾).

Wat de rekeningen betreft: hiervan bezitten wij enkele gegevens uit 1582. In Juli van dit jaar werden de rentmeesters Jacob van Elden (dezelfde als de gewezen auditeur der Kerken-rekenkamer) van de goederen van het klooster Monnikhuizen bij Arnhem, Wessel Heymericks., van de goederen van Mariëndaal bij Arnhem, Johan Potou(w), bovengenoemd, Henrick van Essen, rentmeester der Harderwijksche geestelijke goederen, te weten 's Heerenloo, St. Agnieten, het Fraterhuis en St. Catharinen, Derick van Apeldoorn van de goederen van Hulsbergen, Herman van Keppel van de goederen van Clarewater en Henrick van Schevichaven van de goederen van het St. Walburgskapittel te Arnhem opgeroepen, om rekening te doen voor de „Gedeputierden op die visitatie der geestlicher rentmeesteren rekenyngen verordent” Johan Bentinck, Johan Hackfort, Evert van Delen van Laer en Cornelis van Zallant. In Augustus en September werden de volgende rekeningen gesloten:

(1) <i>Mariëndaal</i> bij Arnhem over 1580:				
ontvangsten	3385	£	9 st.	—
uitgaven	2593	£	7 st.	9 d.
	<hr/>			
batig saldo	792	£	1 st.	3 d.
(2) <i>St. Agnieten</i> te Arnhem over 1580/81:				
ontvangsten	2785	£	5 st.	3 d.
uitgaven	2750	£	2 st.	7½ d.
	<hr/>			
saldo	20(?)	£	2 st.	7½ d.
(3) de Commenderie van <i>St. Jansdal</i> of 's <i>Heerenloo</i> bij Harderwijk over 1581/82:				
ontvangsten	3426	£	13 st.	— d.
uitgaven	1170	£	4 st.	6 d.
	<hr/>			
saldo	2256	£	8 st.	6 d.
(4) <i>St. Agnieten</i> te Harderwijk over 1581/82:				
ontvangsten	2447	£	16 st.	—
uitgaven	1233	£	1 st.	10½ d.
	<hr/>			
saldo	1214	£	14 st.	1½ d.
(5) <i>Fraterhuis</i> te Harderwijk over 1581/82:				
ontvangsten	895	£	11 st.	—
uitgaven	580	£	4 st.	7 d.
	<hr/>			
saldo	315	£	6 st.	5 d.

¹⁾ Zie bijv. de nog in het archief van Gedeputeerden des Arnhemschen (Veluwschen) Kwartiers berustende 1e rekening van Henrick Huibertsz., rentmeester der goederen van het klooster Mariëndaal bij Arnhem, over 1584/85.

(6) <i>St. Catharinen</i> te Harderwijk over 1581/82:	
ontvangsten	1082 £ 1 st. —
uitgaven	215 £ 13 st. 9 d.
saldo	866 £ 7 st. 3 d.
(7) <i>Hulsbergen</i> onder Heerde over 1581/82:	
ontvangsten	2330 £ 7 st. —
uitgaven	2895 £ 15 st. 6 d.
nadeelig slot	565 £ 8 st. 6 d.
(8) <i>Clarewater</i> bij Hattem over 1581/82:	
ontvangsten	1154 £ 10 st. —
uitgaven	827 £ 15 st. 6 d.
saldo	326 £ 16 st. 9 d.
(9) <i>kapittel van St. Walburg</i> te Arnhem, over 1581/82:	
ontvangsten	710 £ 15 st. —
uitgaven	..... (niet ingevuld)
de rentmeester blijft schuldig	634 £ 15 st. — daertegens hem verscheyden partiën geroye(er)t ¹⁾ .

De administratie der geestelijke goederen in het Veluwsche Kwartier heeft uitsluitend kapittel-, klooster- en Commenderie-goederen omvat. De goederen van het kapittel van St. Walburg en van het klooster Mariëndaal behoorden naderhand, in de 18de eeuw, onder éézelfde rentambt. Evenzoo de goederen van de twee Arnhemsche vrouwenkloosters St. Agnieten en Bethanië, terwijl de goederen van het klooster te Monnikhuizen bij Arnhem en van het klooster te Renkum van 1690 af een gemeenschappelijke rentmeester hebben gehad. De Harderwijker kloostergoederen, de goederen van Hulsbergen en de goederen van Clarewater hebben steeds afzonderlijke rentmeesters behouden²⁾. De steden van het Kwartier van Veluwe hebben zich met het beheer der kloostergoederen niet bemoeid met uitzondering van de stad Elburg, waar de magistraat het St. Agnietenconvent aldaar onder zijn administratie had gebracht. De Elburgsche rentmeester van de kloostergoederen heeft nimmer aan de Geldersche Rekenkamer of aan het Kwartier rekening willen doen³⁾.

¹⁾ „Minutebouvck vuer 't Quartier van Veluwen”, Maart-December 1582, ingebonden in het boek van Landzaaken C, oud-archief Gemeente Arnhem, inv. no. 4734, fol. 107-268, en de portef. Geestelijke zaken in het archief van het Hof, no. 154a (aanteekening van de sloten van de hier vermelde rekeningen).

²⁾ De rekeningen van de rentambten der Veluwsche kloostergoederen berusten in het archief van Gedeputeerden des Veluwschen Kwartiers.

³⁾ Oud-archief Gemeente Elburg, inv. nos. 1438-1458. Vergel. archief Hof, portef. Geestelijke zaken, no. 198d, „Memory voir de heer Cantzler und Raeden angaende die rentmeesteren van die giestelicke end kerckenguederen, welcker gestalt men die rekeningen van dselve rentmeesteren op den meesten profijt end ten minsten costen sal moegen hoeren ende sluyten” (1584).

De pastorie- en vicariegoederen werden ten platten lande beheerd door de predikanten, de collatoren of de vicarissen of — wat veel voorkwam — op dezelfde wijze als de kerkfabrieken door schout, jonkers en kerkmeesters en geërfden in het kerspel¹⁾).

In de steden werden de pastoriegoederen, de memoriegoederen, een deel der vicariegoederen en de ontvangst van de tertiën van de vicarieën vanwege den magistraat geadministreerd. Een unicum vormt hierbij Elburg, waar, zooals wij eerder mededeelden, de raad reeds in 1579 aan het Gereformeerde consistorie de pastoriegoederen der St. Nicolaaskerk, de helft der memoriegoederen en de goederen van Vailholdts mis had overgedragen „tho behoeff des consistorii und kerkendieners”. De Elburgsche magistraat gaf hier de fondsen weliswaar uit handen, maar bleef toch toezicht erop houden, omdat hij q.q. de cura religionis binnen het stadsgebied had²⁾).

Een verdere bespreking van de lotgevallen der Veluwsche geestelijke goederen ligt buiten ons bestek.

Op 23 April 1597 stemde het Hof in met het verzoek van het Gedeputeerdencollege, dat Hof en Rekenkamer de administratie der

¹⁾ Vergelijkte Dr. J. S. van Veen, „Het Ambt Brummen onder het Bestuur der Jonkers” in „Gelre” XII, blz. 61. Volgens de noot, t.a.p. blz. 113, hebben de jonkers waarschijnlijk eerst in de 17de eeuw invloed als „ambtsjonkers” verkregen en steeds uitgebreid. In de kerspelen traden zij op als voornaamste geërfden. Schoutambten en kerspelen vielen in het Veluwsche Kwartier lang niet altijd samen. In het kerspel Hall, waar kerspel en mark samenvielen, was het beheer der kerkelijke en der geestelijke goederen markezaak. Het Hof van Gelderland vond 21 Maart 1609 goed, dat jonkers, schout en kerkmeesters te Twello de pastoriegoederen en eenige vicariegoederen zouden beheeren, mits zij aan den pastor f 350 's jaars zouden uitkeeren (P. Nijhoff, „Registers op het Archief van het voormalig Hof van Gelderland”, tijdrekenk. register).

²⁾ De minuut-acte van transport luidt: „Burg. und raidt geven over erfelick en ewiglick den olderlingen deser kerken und eren successoren *tho behoeff des consistorii und kerkendieners de pastorien der kerken S. Nicolai* mit allen dar tho gehörenden guideren, dartho de guideren van Vailholdts misse, darbeneven de *halve memorien guideren*, so dem raidt deser stadt de mit den anderen van den pastor h. Wilhem Nagge, heer Bernt Lutteken und h. Gerrit Voss upgedragen sind. Versaken alles eigendum, recht und (de zin is onvoltooid). Am 10 Julii a^o 79. Beheltlick den armen darvan uth the dielen, dat en van olds daran thokumt” (in margine staat: „h. Harman” en „h. Lubbert”), oud-archief Elburg, inv. no. 1017, zie hiervóór blz. 31.

Voor de geestelijke goederen (vnl. pastorie- en vicariegoederen) in de steden zie: A. J. Maris, „Oud-archief der Ned. Hervormde Gemeente te Arnhem” in: „Inventarissen van Rijks- en andere archieven” III, 1931, blz. 483; Alb. Oltmans, „Het Archief van de Kerkvoogdij der Ned. Hervormde Gemeente te Wageningen”, 1928; H. L. Driessen, „Uit de Kerkelijke Geschiedenis van Wageningen” in „Gelre” XL, blz. 45; Dr. A. J. van de Ven, „De oude Archieven van de Gemeente Elburg en van den Zeepolder Oosterwolde”, 1932 inv. nos. 1438-1465; F. A. Hofer, „Aanteekeningen betreffende de Kerk van Hattem”, uitg. „Gelre”, 1900; P. Berends, dr. J. Moll en dr. J. W. van den Bosch, „Kroniek van Harderwijk 1231-1931”, passim.

geestelijke goederen zouden voortzetten, „mitz dat alle drie die collegiën ordinarie op alle Manendach te vergadren, om gelicke-licken de vorfallende saken aff te helpen". Aldus geschiedde, tot-dat het Kwartier 30 April 1599 het besluit nam, om het aantal Gedeputeerden, dat in 1594 van drie op vier gebracht was, met twee leden te vermeerderen, aangezien die van het Kwartier zich genoopt zagen „op die *geestlick(e) guederen* by provisie sulcke ordre tho stellen, als se bevynden die gelegentheyt van tijt und saecken te vereyschen, und hebben nae rype deliberatie geresolviert, dat *nu voortaan die bedienongh van die geestlicke guederen sal staen by die Ordinaris Gedeputierden etc*". Hiermede eindigde de bemoeiing van Hof en Rekenkamer met het beheer der Veluwsche kloostergoederen. De rentmeesters dier goederen werden gecommiteerd door het Hof en ontvingen instructie van de Geldersche Rekenkamer tot aan het tijdstip, waarop de geheele administratie aan de Gedeputeerden overging ¹⁾.

Een samenwerking der drie collegiën, zooals in het Arnheemsche Kwartier, heeft men in de Kwartieren van Nijmegen en Zutphen niet gekend. Het ontstaan der Kwartierlijke Gedeputeerdencolleges valt hier veel later en wel waarschijnlijk door de omstandigheid, dat de hoofdsteden Nijmegen en Zutphen geruimen tijd in Spaansche handen geweest zijn, nl. Nijmegen van 1585—1592 en Zutphen van 1583—1591. Na de herovering moest in een belangrijk gedeelte der beide Kwartieren de administratie der geestelijke goederen opnieuw op gang gebracht worden. Aangezien wij van de drie Kwartieren, die ten tijde onzer Republiek de Provincie Gelderland vormden, het Nijmeegsche als eerste in rang meer in bijzonderheden zullen behandelen, vermelden wij hier alleen nog een en ander omtrent het *Zutphensche Kwartier* ²⁾.

¹⁾ De benoeming van rentmeester Potouw 22 Juli 1580 door het Arnheemsche Kwartier is voor de periode 1580-'99 een unicum. Waarschijnlijk hebben Hof en Rekenkamer de aanstelling later vernieuwd of bevestigd.

²⁾ Met het *Overkwartier*, dat langzamerhand minder van belang werd en in de 17de eeuw niet meer tot Gelderland gerekend kan worden, hebben Hof en Rekenkamer zich nog geregeld bemoeid. In 1581 en volgende jaren was Diederich Haen of Derick d'Haen rentmeester der geestelijke goederen in de Voogdij en het Nederampt van Gelder. Op 23 Juli 1590 committeerde het Hof Derck Anthonissen (Anthonii) tot de ontvangst en het maken van een staat der geestelijke goederen. Uit Anthonii's commissie blijkt, dat de pachters half aan deze zijde en half aan 's vijands zijde betaalden. Op 4 Juni 1597 werd een plakaat uitgegeven, dat de pachten van de geestelijke goederen en domeinen aan deze zijde betaald moesten worden (Van Loon, II, kol. 59). In 1632 na den succesrijken veldtocht van Frederik Hendrik naar het Zuiden, waarbij het Overkwartier vrijwel geheel heroverd werd, stond de Landdag (7 Dec. 1632) aan ds. Dammannus, ds. Leo en ds. Hamerus belooningen toe wegens het opnieuw verkondigen van Gods Woord in de gereduceerde steden

De rentmeester der geestelijke goederen in stad en Kwartier van Zutphen, Bernt Mockinck, behoorde tot de lieden, die na den val van Zutphen van den zoen met den Koning van Spanje uitgesloten waren ¹⁾. Kortten tijd hierna is hij overleden. Den 10den November 1592 verschenen namens het Provinciale Hof de raden Gerlich van der Capellen en dr. Gerhard Voet in de vergadering van het Zutphensche Kwartier, om eenige moeilijkheden te bespreken, die over de administratie der geestelijke goederen gerezen waren. Het Hof was van oordeel, dat de administratie in overeenstemming met het reces van November 1581 gevoerd moest worden in het belang van het land. Het Kwartier verklaarde hierop, dat de opbrengsten der geestelijke goederen niet toereikend waren, om de geestelijke personen te alimenteeren en de z.g. serviesgelden ten behoeve der garnizoenen op te brengen, en dat het daarom besloten had de conventen of collegiën, die nog als samenlevingen van geestelijken intact gebleven waren, in het bewind over de goederen hunner kloosters of collegiën te laten, in dier voege, dat zij niet bevoegd zouden zijn om goederen te vervreemden en geen verpachtingen zouden mogen doen anders dan ten overstaan van „des Quartiers gedeputierden ofte enighe gedeputierden van die magistraeten der respective steden, daeronder die collegiën sullen resortieren”, en dat

Roermond, Venlo en Straelen en de daarbij uitgestane gevaren; een jaar later werd blijkens een Landdagsresolutie van 16 November het volgende bepaald:

- 1°. de magistraat van Venlo zal de St. Joriskapel vergrooten en tot een geschikte (Herv.) kerk maken;
- 2°. te Roermond, Venlo en Straelen moeten geschikte huizen voor scholen worden aangewezen ten behoeve van de Gereformeerden;
- 3°. in gemelde steden moet voor behoorlijke reparatie van de kerken en scholen worden gezorgd;
- 4°. idem voor brandstof en kaarsen in de kerken en consistorie-kamers;
- 5°. de predikanten, schoolmeesters en ziekentrousters, voorzangers en kosteren zullen uit de generale middelen in het Kwartier betaald worden, totdat de geestelijke goederen iets opleveren;
- 6°. Venlo en Roermond zullen elk twee predikanten hebben op *f* 700 tractement en vrije woning, verder een rector op *f* 5 à 600 en een ziekentrouster, voorzanger en koster, die een tractement naar advenant zullen ontvangen. Straelen zal één predikant hebben op *f* 500 met vrije woning en een ziekentrouster, schoolmeester, voorzanger en koster op gewoon tractement. Ten platten lande zullen predikanten zijn op *f* 400 tractement;
- 7°. in de „neutrale” plaatsen en ten platten lande zal overal één predikant gesteld worden. Waar twee kerken zijn, zal één kerk voor de Gereformeerden worden ingericht; waar maar één kerk is, zal deze door de Gereformeerden en R.K. conjunctim gebruikt moeten worden. Dit is de laatste poging tot een gedeeltelijke Reformatie van het Zuiden geweest.

¹⁾ „Geslacht-Register van den Huize van der Capellen”, MDCCLXXXIII, blz. 66.

zij een duidelijken staat hunner goederen en inkomsten zouden overgeven alsmede copieën van hun zegels en brieven. Waar de geestelijken hun kloosters verlaten hadden, zouden zij gealimenteerd moeten worden naar gelegenheid der conventsinkomsten, terwijl de goederen dezer conventen geadmistreerd zouden moeten worden door een rentmeester, die door het Kwartier genomineerd zou worden. Tot deze functie stelde het Zutphensche Kwartier aan het Hof Wilhem Dunsberch Reynersz., burgemeester van Doesburg, voor. Dunsberch zou binnen Zutphen zijn standplaats hebben en jaarlijks in vier termijnen moeten betalen aan de predikanten van Zutphen f 800 en aan de overige kerk- en schooldienaren aldaar f 600, aan den predikant en den schooldienaar te Doesburg f 500, aan de kerkendienaren van Doetinchem en Lochem elk f 400. Ieder jaar zou de rentmeester rekening moeten doen op de Rekenkamer te Arnhem, welke rekening gesloten zou moeten worden in tegenwoordigheid en met „believen der gedeputeerden des Quartiers”; de Rekenkamer-leden zouden ter vermijding van kosten speciaal hiertoe worden gemachtigd „mitt expresse conditien, dat men verstaett, datt die geestelicke goederen nielt en sullen wesen gecomprehendiertt ofte enighe gemeinschap hebben mitt die domeinen”. Het overschot, dat in de toekomst van de geestelijke goederen verkregen zou worden, zou ter dispositie van de geheele Landschap of van het Kwartier moeten blijven. Deze Kwartiersresolutie zou geldig blijven, totdat nader zou worden besloten door de Landschap of de Kwartieren ¹⁾.

Volgens deze Kwartiersresolutie van 11 November 1592 zou dus Dunsberch een opperrentmeester zijn in den trant van Mockinck. Het Zutphensche Kwartier heeft tot 1608 een rentmeester-generaal gehad ²⁾. Een commissie van het Hof voor Dunsberch in deze functie is ons niet bekend. Wèl committeerde het Hof hem 10 April 1593 tot het ambt van rentmeester van de goederen en inkomsten van de kloosters Bethlehem en Syon bij Doetinchem, Schaer bij Bredevoort en van het Fraterhuis in Doesburg. Blijkens een bewaard gebleven rekening over 1593/94 beheerde hij toentertijd ook de goederen van

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, portef. Geestelijke zaken no. 223, 10 en 11 November 1592.

²⁾ Het opperrentmeesterschap is opgeheven in den loop van 1608, kort vóór of tegelijk met de instelling van het z.g. Zutphensche rentambt (1609); Johan ten Poll komt als rentmeester-generaal voor sinds 16 Juli 1607, was nog in functie 14 Januari 1608 en wordt daarna niet meer als zoodanig genoemd („De Geestelijke en Kerkelijke Stichtingen in Lochem” in „Gelre”, XXXVIII, blz. 101 e.v.).

de Commenderie van Doesburg¹⁾. Goederen van binnen de stad Zutphen gevestigde geestelijke stichtingen heeft hij, in tegenstelling tot Mockinck, niet zelf geadministreerd. De goederen en inkomsten van het kapittel van St. Walburg te Zutphen werden vrij spoedig na de herovering der stad door het Provinciale Hof ter administratie opgedragen aan den gewezen kanunnik heer Albert van Thill²⁾, terwijl het vicarissencollege in de St. Walburgskerk aanvankelijk nog in het beheer der memoriegoederen gelaten werd³⁾. De Zutphensche proosdijgoederen werden bestuurd door Seyno van Dorth, heer tot Dorth, vanwege zijn zoon Diederik als proost, zooals o.a. uit een bericht van 1581 blijkt⁴⁾. De overige geestelijke stichtingen in de stad Zutphen stonden onder een aan den magistraat rekenplichtigen rentmeester en voor een deel nog onder het beheer van de kloosterlingen zelf⁵⁾.

1) Archief Hof, Commissieboek, I, 1586-1609, fol. 113 vso. Archief Geldersche Rekenkamer, inv. nos. 7280 en 7284, Staten van W. Dunsberch van het klooster Bethlehem 1593/94 en 1594/95. Archief Gedeputeerden des Zutphensche Kwartiers, rekening van W. Dunsberch, rentmr. der Doesburgsche Commenderiegoederen, 1593/94, afgehoord door de Geldersche Rekenkamer met Gedeputeerden. 8 October 1588 committeerde het Hof Evert van Hagen of then Hage, om zich namens het Hof op de hoogte te stellen van de administratie van Wilhelm van der Elburch, rentmeester van de goederen van Bethlehem en Syon, die van zijn beheer rekenschap te doen verschuldigd was, en bij de juffrouwen van Syon te informeerden, hoeveel de rentmeester aan haar gezamenlijk en ieder afzonderlijk had uitgekeerd. Het Hof committeerde 7 November 1590 Herbert van Haghen tot rentmr. over Bethlehem's goederen in de hoogheid Wisch en het graafschap Bergh.

2) Archief Hof, Commissieboek I, fol. 87 vso, 27 November 1591. Archief Gedeputeerden des Zutphenschen Kwartiers, rekeningen van kanunnik Albert van Thill over 1592-1602 (aanwinst 1930).

3) Gedeputeerden-archief Zutphen, staten ingediend door de vicarissen 1596 (aanw. 1930).

4) Archief Hof, portef. Geestelijke zaken, no. 82, 3 Augustus 1581. Blijkens een Zutphensche Kwartiersresolutie d.d. 2 Februari 1600 leverde de proost Van Dorth een staat van de proosdijgoederen over en vroeg aan het Kwartier, hoeveel hij moest bijdragen ten behoeve van de kerk- en schooldienaren in de plaats van het bedrag, dat de kapittelaren (het kapittel van Zutphen) pretendeerden van hem te mogen vorderen; over welk punt het Kwartier besloot door de Gedeputeerden van het Kwartier te laten onderhandelen. Heer Diederik van Dorth geeft nog een proosdijleentje uit in 1624. Naderhand verkregen Gedeputeerde Staten van het Zutphensche Kwartier de administratie der proosdij (vergel. de Leenboeken der Proosdij in het Archief van Gedeputeerden des Zutphenschen Kwartiers, en de rekening van het Zutphensche rentambt over 1626/27, waarin de proosdijgoederen voor het eerst vermeld staan).

5) Stedelijk rentmeester der geestelijke goederen was in 1594 W. opten Noort, in 1596 opgevolgd door Peter Sels, wiens rekeningen over 1597-1600 werden afgehoord door den magistraat van Zutphen en wiens laatste over 1600-1601 door den magistraat samen met Gedeputeerden des Zutphenschen Kwartiers in 1608. Peter Sels heeft als stedelijk rentmr. beheerd goederen van het Sacramentsgilde, de gemeene vicarissen in de St. Walburgskerk, tienden van de pastorie van Wichmond, het Predikheerenklooster, de pastorie en vicarie op de Nieuwstad, het Rondeel en enkele goederen (Papenweerd en

Het rentmeesterschap over het klooster Bethlehem bij Doetinchem werd bij commissie van het Hof 4 October 1595 opgedragen aan den gewezen conventueel heer Bernardt van Dulcken, die tot kort voor 1604 in functie is gebleven. Dat over de goederen van het klooster Schaer werd door het Hof 26 Juni 1598 aan den gewezen prior heer Johan van Vueren op verzoek van Gedeputeerden van het Zutphensche Kwartier opgedragen. In hetzelfde jaar werd Herman van Munster, raad van Doesburg, met advies der Gedeputeerden door het Hof gecommiteerd tot rentmeester over de Commenderie en het Fraterhuis aldaar ¹⁾. De Lochemsche geestelijke goederen stonden vóór 1609 onder plaatselijke rentmeesters, over wie Hof en Rekenkamer feitelijk niets te zeggen hebben gehad ²⁾.

Bij een schrijven van 4 Mei 1598 verzocht het Provinciale Hof aan Gedeputeerden des Zutphenschen Kwartiers, om de administratie over de geestelijke goederen van Hof en Geldersche Rekenkamer over te nemen en deze op zoodanige wijze te laten beheeren, als hun zou goeddunken ³⁾. Eerst bij Kwartiersresolutie van 31 Januari 1600 werd aan Gedeputeerden het bewind over de geestelijke goederen opgedragen, waartoe het college één dag later met twee leden versterkt werd ⁴⁾. Het tijdstip, waarop het Gedeputeerdencollege was ingesteld, is niet bekend; misschien mogen wij uit de straks vermelde Kwartiersresolutie d.d. 11 November 1592 afleiden, dat er toen reeds vaste Gedeputeerden des Kwartiers bestonden.

Een enkele maal trad het Hof nog op: bijv. in 1604 bij de approbatie van de benoeming door het Gedeputeerdencollege van Johan Schutte tot rentmeester van „alle geestliche guederen in de graeffschappe van den Berge gelegen”, waarmede deze Zutphensche regent de eerste rentmeester van het zoogenaamde „Berghsche rentambt” werd ⁵⁾. Dit was een der vier regionale rentambten — nl. het Zutphensche, het Doetinchemsche, het Berghsche en het Borculo-sche rentambt —, die door de Staten van het Zutphensche Kwartier gaandeweg in de plaats gesteld werden van de verschillende locale rentmeesterschappen, die men tot kort na 1600 in de Graafschap

---

Valkenweerd) van de proosdij; voorts ontving Sels bijdragen voor den kerk- en schooldienst van de kloosters Adamanshuis, H. Hendrikshuis, Isendoorn en Spittaal, welker goederen nog door of vanwege de conventualen zelf ge-administreerd werden.

¹⁾ Archief Hof, Commissieboek, I, fol. 151, fol. 189 en 191 vso.

²⁾ A. J. Maris, „De Geestelijke en Kerkelijke Stichtingen in Lochem” in „Gelre” XXXVIII, blz. 81.

³⁾ Archief Hof, portef. Geestelijke zaken, no. 289, minuut.

⁴⁾ (Mr. J. F. Bijleveld), „Overzicht van de verschillende Besturen in Gelderland tusschen 1795 en 1813” in „Gelre” III, blz. 215.

⁵⁾ Archief Hof, Commissieboek, II, 1602-1617, fol. 41, 16 October 1604.

Zutphen heeft gehad. In de 17de eeuw werden alle geestelijke goederen in het Kwartier (voor zoover men ze wist te achterhalen) onder deze vier regionale rentambten gebracht, waaronder ook de pastorie- en vicariegoederen, zulks in tegenstelling tot de Veluwe, waar het Kwartier alleen Kapittel- en kloostergoederen onder zijn administratie heeft gehad. De steden Zutphen, Doesburg en Lochem zijn evenwel een gedeelte van de goederen der binnen haar territorium gevestigde kloosters gedurende de 17de en 18de eeuw door stedelijke rentmeesters blijven beheeren¹⁾.

In het Nijmeegsche Kwartier nam het college van Gedeputeerde Staten het bestuur der geestelijke goederen van Hof en Rekenkamer over ingevolge een Kwartiersresolutie van 6 Mei 1601. Hoever de invloed van Hof en Rekenkamer zich over het beheer van de geestelijke goederen in de steden en de ambten van dit Kwartier heeft uitgestrekt, zal in de volgende hoofdstukken worden medegedeeld.

De drie Kwartieren verkregen niet de algeheele dispositie over de geestelijke goederen. Het Hof, „locum episcopi tenens”, bleef uitsluitend bevoegd tot het verleenen van brieven van institutie of confirmatie van door de collatoren tot pastorieën of tot vicarieën gepresenteerde personen. Een twist over de vraag, wie bevoegd was tot het verleenen van brieven van institutie, het Hof of het

¹⁾ Het z.g. Berghsche rentambt der geestelijke goederen, dat niets met het huis Bergh en zijn R.K. bezitters te maken had, maar zoo geheeten werd, omdat daar de geestelijke goederen in het graafschap Bergh, die vanwege het Zutphensche Kwartier beheerd werden, onder ressorteerden, werd opgeheven bij Kwartiersresolutie d.d. 19 October 1682; waarna de werkzaamheden werden verdeeld over de drie overige rentambten der geestelijke goederen in de Graafschap Zutphen. Zie de staten en rekeningen der vier rentambten in het archief van Gedeputeerden des Zutphenschen Kwartiers (Rijksarchief Arnhem). Op onverklaarbare wijze (door aankoop misschien?) zijn enkele rekeningen en stukken van het opgeheven Berghsche rentambt naderhand terecht gekomen in het archief van het huis Bergh (zie Mr. A. P. van Schilffgaarde, „Het Archief van het huis Bergh”, inv. nos. 1779-1781).

In de hoofdstad Zutphen werden vanwege het Kwartier door den rentmeester van het Zutphensche rentambt beheerd: de goederen van de proosdij van St. Walburg (sinds 1626), de goederen van het kapittel van St. Walburg, de vicarie Trium Regum in de St. Walburgskerk, de memorie-goederen der vicarissen in deze kerk, de goederen van de St. Margaretha-kapel in meergemelde kerk, de pastorie der Nieuwe-Stadskerk en de vicarie B. Mariae, de vicarie op de Worf, het Sacramentsgilde in de St. Walburgskerk, het Predikbeeren- of Broërenklooster met het kerkgebouw, het Adamanshuis, het Rondeel en het klooster op den Olden Wand; terwijl onder stedelijk beheer stonden: het klooster Isendoorn, het Spitaal en heer Hendrikshuis of Wolfshuis; de stad Zutphen moest hieruit bijdragen geven aan den rentmeester van het Kwartierlijke z.g. Zutphensche rentambt. Hier dient te worden opgemerkt, dat de predikanten in de Graafschap Zutphen, zoowel in de steden als ten platten lande, betaald werden uit de kassen van de vier Kwartierlijke geestelijke rentambten.

Zutphensche Kwartier, werd door de Landschap 27 Maart 1622 ten gunste van het Hof beslecht ¹⁾. Ook moest steeds aan de Landschap of aan het Hof octrooi oftewel machtiging verzocht worden tot het mogen vervreemden of bezwaren van geestelijke goederen. Met het verleenen van deze octrooien traden Landschap en Hof niet in de plaats van den bisschop; want reeds den 24sten Juli 1563 had de Koning in zijnen Rade (d.w.z. het Hof of de Kanselarij te Arnhem) het vervreemden, bezwaren en afbreken van geestelijke goederen en gebouwen buiten consent van de Landsregeering verboden ²⁾. Dit verbod was een uitvloeisel van de oppervoogdij, die in Gelderland door den Hertog uitgeoefend werd over alle binnen zijn gebied gelegen goederen van geestelijke instellingen, ook van buitenslands gevestigde stichtingen.

Van octrooien tot het verkoopen van geestelijke goederen of, in plaats hiervan, approbatien van reeds geschiede verkoopingën, bezitten wij onderscheiden voorbeelden:

De Landdag te Arnhem probeerde 7 Augustus 1640 den verkoop van eenige geestelijke goederen door het Veluwsche Kwartier, die enkele jaren te voren had plaats gehad, omdat de gewone middelen van het Kwartier tekort schoten voor het opbrengen van de ordinaris lasten. Den 3den November 1686 verwierf het Kwartier goedkeuring voor verkoopingën van onderscheiden geestelijke goederen sedert 1675. Een soortgelijke goedkeuring verleende de Landschap 2 December 1696 aan de Kwartieren van Veluwe en van Zutphen.

Ook de steden en ambten (= plattelands-districten) verzochten en verkregen octrooi tot het verkoopen van de onder hun administratie staande geestelijke goederen, bijv. de stad Zutphen 7 Maart 1676, de stad Elburg 19 Augustus 1640 tot herstel van haar vestingwerken, die door zware zeestormen ernstig geleden hadden, en het ambt van Overbetuwe 27 April 1700 ³⁾.

¹⁾ Van Loon, II, kol. 199, extract uit het reces van den Landdag te Zutphen, 27 Maart 1622.

²⁾ Van Loon, I, kol. 302. Zie ook het Landdagsreces op de geestelijke goederen d.d. 29 November 1581 (art. 28) en het reces van Landschapsgecommitteerden van 6-8 October 1593. Vergel. Mr. J. Schrassert, „Codex Gelro-Zutphanicus”, blz. 195, VI. Dat de verplichte octrooi-aanvraag tot het vervreemden of bezwaren van geestelijke goederen niet het gevolg was van het feit, dat de directie over de geestelijke goederen na de Reformatie aan de gewestelijke Staten was gekomen, blijkt mede uit de omstandigheid, dat de octrooi-aanvraag ook vereischt werd voor vervreemding of bezwaar van goederen van buitenslands gevestigde geestelijke instellingen.

³⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 7 en 19 Augustus 1640. Reces van den Landdag te Zutphen, 7 Maart 1676. Reces van den Landdag te Arnhem, 3 November 1686. Reces van den Landdag te Zutphen, 2 December 1696. Reces van den Landdag te Zutphen, 27 April 1700.

Voor het vervreemden van goederen van buitenslands gevestigde geestelijke instellingen was eveneens consent van de Landschap noodig. Een voorbeeld hiervan is het door den Landdag te Zutphen op 27 April 1609 verleende verlot tot den verkoop aan Ernst Casimir, graaf van Nassau, van alle goederen en gerechtigheden, die de abdij te Prüm in den Eifel in Gelderland bezat, tot welke bezittingen de leenen en de keurmedige en tynsgoederen van de hoven te Arnhem en te Voorst, het patronaatsrecht van de kerspelerkerken van Arnhem en Voorst, alsmede tienden en landerijen aldaar behoorden ¹⁾.

§ 7. De Colleges van Gedeputeerde Staten in de drie Kwartieren van Gelderland als Bestuurders der Geestelijke Goederen, in het bijzonder in het Nijmeegsche Kwartier.

De drie colleges van Gedeputeerde Staten van de Kwartieren van Nijmegen, Zutphen en Arnhem verkregen in 1599—1601 het bestuur, of, zooals men het gewoonlijk noemde, de „directie en administratie”, over de geestelijke goederen bij provisie ²⁾. Tengevolge van de mislukking van de plannen, om deze goederen in gemeenschap te doen beheeren onder toezicht van een college van Gedeputeerde Staten van Gelderland of een ander op te richten Provinciaal lichaam, werd de provisioneele regeling eene van blijvenden aard. Men kan de geschiedenis van de Geldersche geestelijke goederen dus alleen Kwartiersgewijs bestudeeren. Wegens den zeer grooten omvang der stof is beperking tot één Kwartier geboden; wij bepalen ons tot het Nijmeegsche Kwartier, als het eerste in rang. Alvorens tot de beschrijving van de lotgevallen der wederom „ad pios usus” bestemde voormalige geestelijke goederen in het Kwartier van Nijmegen over te gaan, is het noodzakelijk te weten, welke taak aan de drie Gedeputeerdencolleges was opgedragen, in het bijzonder aan het Nijmeegsche. De instructiën voor Gedeputeerden voor de administratie der geestelijke goederen werden vastgesteld: voor het Kwartier van Zutphen 2 Fe-

¹⁾ Van Loon, II, kol. 76 en 80, 28 Mei en 29 November 1600. Verkoop der Prümensche goederen zie „De Leen-, Keurmedige en Tynsgoederen der St. Salvator-abdij te Prüm in Gelderland (Leenkamer van Klarenbeek)”, uitg. „Gelre”, 1934, blz. XII.

²⁾ Men onderscheide tusschen *directie* en *administratie*: de directie berustte vóór de Reformatie bij den bisschop; de administratie bij de bezitters van geestelijke beneficiën en de kloosterlingen. De directie omvatte mede de dispositie, die uiteraard in hoogste instantie aan de Landschap, en bij het Hof uit naam van de Landschap, verbleef.

bruari 1600, voor het Kwartier van Nijmegen 7 Mei 1601 en voor het Kwartier van Veluwe 30 Maart 1602. In de desbetreffende Kwartierverbalen vindt men de Veluwsche en de Zutphensche instructiën in den text ingelascht. Den inhoud van de Nijmeegsche instructie kennen wij niet ¹⁾.

Volgens de „Instructie voer die Gedeputeerden, waernaer die-selve sich sullen reguleren in die bedieninge und administratie der giestelicker guederen deses Quartiers (n.l. van Zutphen), allet by provisie und ter tidd toe by die Landtschap offte het Quartier anders sal wesen geresolviert”, moesten de Zutphensche Gedeputeerden in de eerste plaats zorgen voor een behoorlijken inventaris van alle geestelijke goederen, van pastorieën, vicarieën, kloosters e.a., zoowel binnen als buiten de steden gelegen. Vervolgens zouden zij daar een verkorten staat van moeten samenstellen met opgave, hoeveel er aan jaarlijksche opbrengsten te verwachten zou zijn, teneinde deze opbrengsten te gebruiken voor het onderhoud van de kerk- en schooldienaren in het Kwartier, waarbij in de eerste plaats gedacht werd aan de inkomsten uit pastorieën, vicarieën en andere „profitten”, staande ter collatie van steden, dorpen en colleges (d.w.z. kloosters en kapittels, b.v. het klooster Bethlehem, dat zeer veel collatiën bezat, en het Zutphensche kapittel). Verder zouden Gedeputeerden bij het Hof de uitgifte van een plakaat trachten te bevorderen, waarbij aan allen, die eenig recht van patronaatschap pretendeeren, bevolen wordt hiervan de bewijzen ter Gedeputeerdenkamer over te komen leggen met opgave van de tot deze beneficiën behorende goederen en renten²⁾. Gedeputeerden moesten ook in bannerheerlijkheden (Bergh, Wisch, Baer, Bronkhorst) met steun van den Stadhouder en het Hof de Kwartiersresolutie ter zake van de geestelijke goederen ingevoerd zien te krijgen. De conventen en colleges, waarvan nog verschillende leden aanwezig waren en die nog zelf de administratie voerden van de goederen hunner stichtingen, zou men voorloopig nog in het beheer laten, mits zij een inventaris overleverden, de landerijen verpachtten ten overstaan van Gedeputeerden, jaarlijks iets bijdroegen tot het onderhoud van de predikanten en schooldienaren en geen goederen verkochten of vervreemdden. De Gedeputeerden zouden er tenslotte voor moeten zorgen, dat de geestelijke goederen *niet* vermengd zouden worden met „des Quartiers saken”.

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 7 Mei 1601; Kwartiersreces Zutphen, 2 Februari 1600 en Kwartiersreces Veluwe, 30 Maart 1602.

²⁾ Het plakaat op de vicarieën in de Graafschap werd uitgevaardigd 23 September 1600 (Van Loon, II, kol. 79).

Ook de instructie voor de Gedeputeerden van het Veluwsche Kwartier behelst in de eerste plaats de opdracht tot het voltooiën van den staat van de geestelijke goederen, waarop niet alleen de goederen van vicarieën, van welker inkomsten het departement bestemd was voor den kerk- en schooldienst, maar ook alle andere geestelijke goederen van binnen het Kwartier gevestigde stichtingen zouden worden vermeld. Alle verpachtingen en alle verkoopingën van het korengewas zouden moeten geschieden in tegenwoordigheid van een commissaris uit de Gedeputeerden. De Gedeputeerden zouden de rentmeestersrekeningen hooren en de daarin gevonden gebreken mededeelen aan het Kwartier. Van de gealimenteerde personen en van de studenten of alumni van het Kwartier zouden zij een lijst opmaken en zij zouden geen nieuwe mogen aannemen zonder speciale resolutie van het Kwartier. Zij zouden de studenten op gezette tijden moeten laten examineeren, om te weten, hoever zij met hun studiën gevorderd waren. Studenten, die zich niet goed gedroegen, zouden Gedeputeerden schrappen. De alumni zouden verplicht zijn het Kwartier te dienen en daarvoor voldoende zekerheid moeten stellen. Wilden zij niet tot den dienst aan het Kwartier verplicht zijn, dan zouden zij zekerheid moeten stellen voor de latere teruggave van den genoten onderstand. Ingeval van moeilijkheden over de geestelijke goederen zouden de Gedeputeerden een bekwamen advocaat of procureur mogen nemen en verder executie doen volgens stad- en landrecht.

Wij mogen aannemen, dat de instructie voor het bestuur der geestelijke goederen in het Nijmeegsche Kwartier weinig verschild zal hebben van de beide voorgaande.

De politieke indeeling van het *Kwartier van Nijmegen* was ten tijde van de Republiek der Vereenigde Nederlanden als volgt: drie steden, nl. de hoofdstad Nijmegen en de kleine steden Tiel en Zaltbommel, en zes groote plattelandsdistricten of ambten, met namen: het Rijk van Nijmegen, het ambt tusschen Maas en Waal, Overbetuwe, Nederbetuwe, de Tieler- en Bommelerwaarden en het ambt van Beesd en Renoy. Voorts waren er drie miniatuur-ambten. Hiervan vormde het kerspel Heerwaarden of Herwerden een afzonderlijk ambt en had derhalve een eigen schepensbank en eigen heemraden, maar in den regel denzelfden ambtman als de Tieler- en Bommelerwaarden. Het kerspel Zandwijk maakte eveneens een afzonderlijk richterampt uit en had steeds denzelfden persoon tot richter als de stad Tiel. Het richterampt de Marsch stond onder de souvereiniteit van Gelderland en Utrecht gezamenlijk. Op de Kwartiers-

dagen waren vertegenwoordigd de ridderschap en de steden Nijmegen, Tiel en Zaltbommel. De steden Gent in Overbetuwe en Batenburg en Maasbommel in het land van Maas en Waal hadden in den tijd van de Republiek geen stem op de Kwartiersdagen. Gent en Batenburg waren hooge heerlijkheden. Ook Maasbommel was een heerlijkheid, maar ressorteerde t.a.v. de hooge justitie onder het ambt van Maas en Waal.

De ambten stonden onder het bestuur van den ambtman en de jonkers van het district ¹⁾. De niet-riddermatige geërfden hadden in de 17de en 18de eeuw in het algemeen gesproken geen aandeel in het bestuur en in Overbetuwe, Nederbetuwe en tusschen Maas en Waal evenmin in de rechtspleging van het ambt. De ambtman in het Rijk van Nijmegen droeg den titel van burggraaf van Nijmegen. Zijn functie werd als de aanzienlijkste in het Kwartier beschouwd.

Het richter- en dijkgraafambt (ambtmannie) c.a. in het ambt tusschen Maas en Waal werd 15 April 1614 door het Hof van Gelderland uit naam van de Landschap in pand gegeven aan den magistraat van Nijmegen. De ambtmannieën plachten veelal in pandschap te worden uitgegeven en werden zodoende doorgaans erfelijk. De ambtman was de vertegenwoordiger van den Landsvorst, naderhand van de Staten van Gelderland, en fungeerde op een vanwege den Hertog, naderhand vanwege de Landschap op propositie van het Kwartier, aan hem verleende commissie en instructie. Hij stond als richter aan het hoofd van de crimineele en civiele rechtspleging in zijn ambt. Voorts stond hij aan het hoofd van het burgerlijk bestuur, toentertijd „policie” geheeten, en had hij het beheer van de geldmiddelen. Eindelijk stond hij, behalve in de Tieler- en Bommelerwaarden, waar men twee dijkgraven had, aan het hoofd van het dijkbestuur, in de meeste ambten met den titel van dijkgraaf ²⁾.

Het college van Gedeputeerden Staten des Nijmeegschen Kwar-

¹⁾ Om beschreven te worden in de ridderschap van het Kwartier, moest men van erin beschrevenen afstammen ten tijde van de Republiek van de Gereformeerde religie wezen, niet in militairen dienst of dienst van buitenlandsche potentaten zijn, vast goed ter waarde van f 10.000 in het Kwartier hebben en tenminste 22 jaren oud zijn. In het Rijk van Nijmegen, het ambt tusschen Maas en Waal en het ambt van Nederbetuwe konden ook R.K. en militaire jonkers toegelaten worden in de ridderschap van het ambt.

²⁾ „Tegenwoordige Staat van Gelderland”. (Mr.) I. A. Nijhoff, „De Ambtman, Rigter en Dijkgraaf van Overbetuwe” in „Nijhoff Bijdragen” V, 1847, blz. 165. J. A. Heuff Azn., „De Neder-Betuwe en haar Ridderschap. Schetsen uit het ambts-archieff”, uitg. Ver. „Gelre” 1902. H. D. J. van Schevichaven. „Memoriën omtrent de Heedendaegsche Regeringsform van Gelderland, in 't Generael en speciaal van 't Quartier van Nijmegen. 17¹¹/22 24” in „Gelre”

tiers is voor de eerste maal opgericht ingevolge twee Kwartiersbesluiten d.d. 18 Maart en 7 Augustus 1593, waarbij bepaald werd, dat het beheer over de contributiën of generale middelen in het Kwartier voortaan niet bij den Raad van State, doch bij het Kwartier zelf berusten zou. Hiertoe zouden één Gedeputeerde uit de ridderschap en één Gedeputeerde uit de steden van het Kwartier verkozen worden, die binnen Nijmegen hun vergaderingen zouden houden. Den 8sten Augustus werd de instructie vastgesteld¹⁾. Van het college zijn vóór 12 April 1597 geen resolutiën bewaard gebleven. In Maart 1596 stelde de stad Tiel voor, om een derden Gedeputeerde te laten benoemen uit Tiel of Nederbetuwe, welk denkbeeld afgewezen werd, omdat de kosten te groot zouden worden, wanneer alle ambten van het Kwartier een lid gingen toevoegen. Op den Kwartiersdag werden daarop uit de drie steden gezamenlijk twee leden benoemd; er waren dus nu drie Gedeputeerden: één uit de ridderschap en twee uit de steden²⁾.

In het volgende jaar, 17 Maart 1597, besloot het Kwartier een instructie te beramen voor de Gedeputeerden, om een staat der geestelijke goederen in het Kwartier te maken. Ruim een week later wees de ridderschap een tweeden vertegenwoordiger in het Gedeputeerdcollège aan, dat dus thans uit vier leden bestond, half uit de steden en half uit de ridderschap van het Kwartier. Men zou de vier heeren voorloopig voor één jaar laten fungeeren en daarna uitmaken, of men hen wilde continueeren of nieuwe Gedeputeerden aanwijzen. De instructie werd vastgesteld 25 Maart³⁾. Uit de resolutiën blijkt, dat het voorzitterschap maandelijks omging en de heeren in Nijmegen bijeenkwamen.

Gedeputeerde Staten namen de inventarisatie der geestelijke goederen onmiddellijk ter hand. Zoo ontvingen zij in den loop van de maanden Mei en Juni staten van geestelijke goederen, in hoofdzaak van de pastorie- en vicariegoederen, in Herwen en Aerdt, Gent, Bommel, Angeren, Doornenburg, Haalderen, Doornik, Ressen, Lent, Valburg, Oosterhout, Slijk-Ewijk, Herveld, Andelst, Zetten, Heteren, Driel en Randwijk, en in Augustus een staat van de geestelijke

X, blz. 275. Het dijkbestuur bestond in de onderscheiden ambten uit dijkgraaf en heemraden, welke laatsten door de ridderschappen en steden werden gekozen. In de Tieler- en Bommelerwaarden was de ambtman geen dijkgraaf, maar kozen de heemraden in den Tielerwaard een dijkgraaf en de heemraden in den Bommelerwaard eveneens, terwijl de heemraden géén riddermatigen of afgevaardigden van de stad Zaltbommel behoeften te zijn.

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 18 Maart, 7 en 8 Augustus 1593.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 11 Maart 1596, vergel. Kwartiersreces 25 Maart 1597.

³⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 17 en 25 Maart 1597.

goederen in Brakel. Voorts richtten Gedeputeerden een verzoek tot de ambtlieden van Nederbetuwe, tusschen Maas en Waal en de Tieler- en Bommelerwaarden, om insgelijks lijsten van de geestelijke goederen in hun ressorten over te zenden ¹⁾).

In een vorige paragraaf zagen wij reeds, dat het Nijmeegsche Kwartier op den Landdag, die in November/December 1600 binnen Nijmegen bijeenkwam, verklaarde, dat het zelf voorzieningen zou treffen t.o.v. de administratie der geestelijke goederen voor het geval, dat het in communie brengen der geestelijke goederen in de geheele provincie zou mislukken of op de lange baan geschoven zou worden. De Kwartiersdag nam daarop 4 Mei 1601 de volgende besluiten:

- 1°. gezien het verloop, waarin de geestelijke goederen geraakt zijn en hoe langer hoe meer geraken zullen, wanneer daar niet behoorlijk orde op gesteld wordt, zooals in de naburige Kwartieren, waardoor deze „in goeden voorraet van penningen gecomen” zijn, wil men aan het Gedeputeerdencollege één lid toevoegen uit de ridderschap en één uit de steden. De Gedeputeerden moeten alom opwekken tot het toezenden van een goeden staat der geestelijke goederen;
- 2°. zoodra de staat der geestelijke goederen gemaakt zal zijn, moeten Gedeputeerden aan de conventualen, overal waar de opbrengst der kloostergoederen het toelaat en het tot voordeel van het Kwartier geschieden kan, alimentatie toekennen in tegenwoordigheid van de ambtlieden of van gecommiteerden uit de magistraten van de ambten of van de steden, waar de conventen gevestigd zijn. Hiervan moet door de Gedeputeerden, evenals omtrent den staat der geestelijke goederen, ten spoedigste mededeeling worden gedaan aan het Kwartier;
- 3°. indien de staat der geestelijke goederen géén alimentatie toelaat, moeten Gedeputeerden voor een behoorlijk beheer zorg dragen en er op toezien, dat er geen goederen verduisterd of vervreemd worden;
- 4°. er zal vanwege het Kwartier een instructie ontworpen worden voor de administratie der geestelijke goederen door Gedeputeerde Staten;

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerde Staten des Nijmeegschen Kwartiers, April-Augustus 1597.

5° er zal een ontvanger-generaal der geestelijke goederen benoemd worden ¹⁾).

Op 6 Mei d.a.v. werden de twee nieuwe Gedeputeerden aangewezen, nl. Johan Millingh of Millinck uit de ridderschap en Frans Buis uit de steden. Tevens werd een commissie benoemd voor het ontwerpen van de instructie. De aanstelling van een ontvanger-generaal hield men nog aan; men zou de plaatselijke („particuliere”) ontvangers intusschen in functie laten. Zooals reeds eerder medegedeeld is, kennen wij den inhoud van de instructie, welke 7 Mei door de Kwartiersvergadering gearresteerd werd, niet ²⁾).

De zes Gedeputeerden werden reeds na één jaar, 1 Mei 1602, van hun bediening ontheven. Tegen het opheffen van het Gedeputeerdencollege teekenden de ambtman van Overbetuwe en de stad Nijmegen verzet aan. Voor de voltooiing van den staat der geestelijke goederen en voor het behartigen van het bestuur over deze goederen in het algemeen werd de zoo juist genoemde Johan Millinck aangewezen op een salaris van f 300. Hij kreeg naast zich den Nijmeegschen secretaris dr. Johan Biel, die tevens secretaris van het Kwartier was en f 200 genoot ³⁾. Het resultaat van Millincks werkzaamheid is de „Staet der geestlicke goederen des Nymechschen Quartiers, gedeylt ende gestelt in twee boecken offte deelen” (Eerste deel: „Stadt ende schependom Nymegen, 't Rijck van Nijmegen ende daerinne gelegen heerlickheyden, Maess ende Wael met die heerlickheyden, Overbetuwe met die heerlickheyden, Nederbetuwe met die heerlickheyden”, en tweede deel: „Thiel ende Santwijck, Thielreweert, Beest ende Renoy, Bommel, Bomelreweert”). Alleen het eerste deel is bewaard gebleven ⁴⁾).

In de Kwartiersvergadering van Maart/April 1604 kwam de

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 4 Mei 1601.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 6 en 7 Mei 1601. Aangaande de instructie werd 6 Mei nog besloten: „Sy gedacht, dat d'instructie voor d'ordinaris Gedeputeerden ter cause van haeren bewint der geestliche guideren beramen (lees: te beramen) geïnserceert werde, dat deselve daer eenige guideren, den geestlichen toestendich, ter oorsaecken van enich voorgaende rantsoen verre onder die weerde verpacht weren off deselve geestlicke onwetent by hunne vorige rentmeesters niet ten beste gedient waren geweest, dat zij daerop te letten, de reeckening nasien ende tseleffde alsoock de verpachtinge doen beteren”. De ontvanger-generaal is nooit benoemd.

³⁾ Kwartiersrecessen Nijmegen, 25 April-1 Mei 1602 en 20 Februari 1605. Raadsresolutiën stad Nijmegen, 12 Mei 1602. Vergel. resolutie van Gedeputeerden des Nijm. Kwartiers van 15 Juli 1605: „Jr. Johan Millinck und dr. Johan Biel als dhomaels 't bewynt van de geestlicke guideren hebbende” (nl. tusschen 1601 en 1605).

⁴⁾ Het bewaard gebleven deel I berust ten Gemeente-archiefe van Nijmegen, Inv. P. Nijhoff, blz. 138, no. 23. Dat het van 1602 is, blijkt uit een aant. bij de pastorie van Angeren (afd. IV, Overbetuwe met de heerlijkheden,

wederoprichting van het college van Gedeputeerden ter sprake: het zou nu vier leden tellen en tevens met het bewind over de geestelijke goederen belast zijn. De steden Tiel en Zaltbommel verklaarden niet gelast te zijn; er werd evenwel besloten een commissie in te stellen, die een nieuwe instructie zou opstellen. Het ontwerp kwam 3 en 4 April in behandeling, maar werd nog niet gearresteerd. Op de volgende vergadering, die in Mei/Juni van hetzelfde jaar gehouden werd, stelden de ridderschap en de stad Nijmegen voor, om het aantal Gedeputeerden op zes te brengen, terwijl Tiel en Zaltbommel het getal van vier leden wilden behouden. Daar men ondertusschen tot de overtuiging kwam, dat nog niet tot de aanstelling van nieuwe Gedeputeerden kon worden overgegaan, besloot men eenige personen te autoriseeren tot het opzicht en de „bewaring” der geestelijke goederen, die o.a. belast konden worden met het hooren van de rekeningen van den administrator van de abdij St. Mariënweerd ¹⁾. De namen van deze heeren worden hierbij niet vermeld; het zijn echter dezelfde personen geweest als degenen, die in 1602 tot het voltooiën van den staat der geestelijke goederen benoemd waren ²⁾.

Door het Kwartier werd 11 Februari 1605 geresolveerd drie leden uit de ridderschap en drie uit de steden te benoemen. In de ten vorigen jare ontworpen instructie werden eenige wijzigingen aangebracht o.a. in artikel 1, thans inhoudende, dat de zes Gedeputeerden, drie jaren in functie zouden blijven en wel zoodanig, dat jaarlijks één uit de ridderschap en één uit de steden af zouden treden en door nieuwe leden vervangen worden, en in artikel 5, thans inhoudende, dat de Gedeputeerden dagelijks zouden bijeenkomen, behalve op Zon- en bededagen van 9 tot 12 uren 's morgens en van 3 tot 5 uren 's middags. Voorts werd met betrekking tot de nominatie der leden op verzoek van Maas en Waal en Nederbetuwe bepaald, dat deze zóó zou geschieden, dat de vertegenwoordigers uit de ridderschap ieder uit twee met elkander gecombineerde ambten genomineerd zouden worden, en om de drie

IIIe cap.): „Eerst a°. 1602 den Ven Meert by den gecommiteerden Millinck angeteyckent de geestelicke goederen van Angeren ende bevonden aldaer geleghen acht merghen lants....”. Blijkens een besluit van 9 September 1603 van de „aenwesende ridderschap ende stadt Nymmeghen”, opgenomen in de Nijmeegsche Raadsresolutiën (Gemte-archief Nijmegen), had Erasmus Liebert, landschrijver van het Rijk van N., den geheelen staat der geestelijke goederen uit verschillende informatiën en aantekeningen getrokken en in een kohier gesteld in twee deelen van omtrent 18 boeken papier in opdracht van het Kwartier.

¹⁾ Kwartiersrecessen Nijmegen, 2-4 April en 12, 13 Juni 1604.

²⁾ Zie vorige blz. noot 3.

jaren opnieuw gekozen of gecontinueerd zouden worden. Het Gedeputeerdencollege, zooals het 7 Mei voor de eerste maal vergaderde, bestond uit de jonkers Arndt van Bronckhorst voor het Rijk en Overbetuwe, Arnt van Welderen voor Nederbetuwe en Maas en Waal, en Gijsbert van Beest voor de Tieler- en Bommelerwaarden en het ambt van Beesd en Renoy, voorts uit Rijck Heuck, burgemeester van Nijmegen, Marten van Buchel, idem van Tiel, en Arndt de Raet, secretaris, voor de stad Zaltbommel. In den beginne vergaderden de Gedeputeerden slechts driemaal per week, omdat de meeste leden van buiten naar de Gedeputeerdenkamer te Nijmegen moesten komen. De op 19 Februari 1605 in de Kwartiersvergadering geresumeerde instructie voor Gedeputeerden is evenmin bewaard gebleven als de instructie van 1601¹⁾.

De geschiedenis van de definitieve totstandkoming van het Gedeputeerdencollege in het Nijmeegsche Kwartier is vrij wat ingewikkelder dan die van de Gedeputeerdencolleges in de overige Kwartieren. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in de groote zelfstandigheid van de onderscheiden steden en ambten. Dezelfde oorzaak maakte ook, dat de organisatie van het bestuur over de geestelijke goederen in het Kwartier, toen zij eindelijk ter hand genomen werd, volgens de ambten werd opgezet. Op den duur leidde dit ertoe, dat de administratie grootendeels overging van de Gedeputeerden des Kwartiers op den magistraat van Nijmegen en op de ambtsbesturen.

De steden Tiel en Zaltbommel hebben nimmer de goederen der binnen het stadsgebied gevestigde geestelijke stichtingen onder de administratie van aan de Gedeputeerden rekenplichtige rentmeesters willen stellen, noch toegestaan, dat de rekeningen van het beheer over de geestelijke goederen ter Gedeputeerdenkamer te Nijmegen werden gehoord. Gedeputeerde Staten hebben tenslotte alleen de administratie behouden over de goederen van de abdij St. Mariënweerd en van het klooster de Holtmeer, totdat deze goederen werden verkocht.

Bij de behandeling van de geestelijke goederen op het platteland van het Nijmeegsche Kwartier zal het ambt van de Tieler- en Bommelerwaarden in stede van op de vijfde plaats voorop gesteld worden, aangezien de toestanden in dit ambt aanleiding hebben gegeven tot de belangrijkste maatregelen van het Kwartier, zooals die betreffende het instellen van rentmeesterschappen over de geestelijke

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 11-19 Februari 1605. Resolutiën van Gedeputeerde Staten des Nijm. Kwartiers, Mei 1605.

goederen in de verschillende ambten en het bezoldigen van de predikanten en schoolmeesters. Bovendien heeft de bemoeiing van Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers met de geestelijke goederen in dit ambt veel langer geduurd dan in de overige ambten, gelijk wij zullen zien ¹⁾).

Buiten beschouwing zullen blijven alle vóór 1795 niet tot het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen gerekende gebieden, zooals het graafschap Culemborg, dat weliswaar in 1720 door het Kwartier van Nijmegen gekocht werd van den toenmaligen graaf Ernst Frederik van Saksen-Hildburghausen, maar een volkomen zelfstandig gebied vormde en niet onder de Geldersche souvereiniteit behoorde evenals het graafschap Buren, dat ook buiten bespreking zal blijven. Voorts vallen buiten onze taak de z.g. Kleefsche enclaves, de Lymers en de steden Huissen en Zevenaar, die eerst in 1816 bij Nederland gevoegd zijn.

Aan de goederen van de kloosters zal afzonderlijk aandacht gewijd worden, deels omdat eenige hiervan een bijzondere bestemming verkregen en de inkomsten niet uitsluitend gebruikt werden voor de instandhouding van den kerk- en schooldienst (de adellijke vrouwenstiften bijv.), deels omdat zij, op enkele uitzonderingen na, onder eigen rentmeesters stonden en niet gebracht werden onder de kantoren of rentambten der geestelijke goederen in de onderscheiden ambten.

---

¹⁾ De volgorde der ambten is: 1. Rijk van Nijmegen, 2. Maas en Waal, 3. Overbetuwe, 4. Nederbetuwe, 5. Tieler- en Bommelerwaarden, 6. Beesd en Renoy. De miniatuur-ambten Heerewaarden, de Marsch en Zandwijk telden in het Kwartier niet mede.

HOOFDSTUK II.

DE GEESTELIJKE EN KERKELIJKE GOEDEREN TEN PLATTEN LANDE VAN HET KWARTIER VAN NIJMEGEN.

A. De Tieler- en Bommelerwaarden.

§ 1. Van de Reformatie tot het Tractaat van Reductie, 1572-1602.

Den 31sten Juli 1572 werd de stad Zaltbommel bij verrassing genomen door een troep van in ballingschap levende Zaltbommelsche burgers onder aanvoering van Dirck van Haeften, heer van Gameren ¹⁾. De stad en het geheele „kwartier” van Bommel, waartoe het ambt van de Tieler- en Bommelerwaarden, het ambt van Beesd en Renoy met inbegrip van Mariënweerd, en de baronie van Hedel werden gerekend ²⁾, begaven zich onder het gouvernement van den Prins van Oranje en werden zodoende voorloopig

¹⁾ Dr. J. S. van Veen, „Zalt-Bommel in den zomer van het jaar 1572” in „Gelre” IX, blz. 97.

²⁾ Oud-archief Gemeente Doesburg, Landschapsstukken Landdag te Arnhem, 5 October 1579, antwoord en resolutie op de door de commissarissen des Keizers overgezonden vredesartikelen van 18 Juli 1579 (vergel. voor deze artt.: P. Bor, „Nederlantsche Oorloghen”, II, 1621, 13de Bk., fol. 109-110 verso): (post alia) „Ende soe die stadtt Zaltbommell sampt die dorperen van Bommell, Thielrewerdt, Biest, Rennoy, Marrienwerdt, sampt datt hues Hedell, sonder ennig middell anstont wederkieren und kommen sullen an den Vorstendom Gelre unde Quartier van Nymmegen in sulker gestalt, fry unde loes, als dieselve waren voer den ersten troublen unde van alts gehorende totten Vorstendom und Quartier vorschreven”. In het proefschrift van dr. D. Brouwer, „De Reductie van Bommel”, uitg. „Gelre” 1918, wordt nergens een duidelijke omschrijving van het „kwartier” van Bommel gegeven. Den 1sten December 1579 bevestigde de Prins van Oranje een landrecht voor de Tieler- en Bommelerwaarden en Beesd & Renoy (gepubliceerd 19 Januari 1580, Van Loon, 1ste Appendix, kol. 107). De verbondenheid tusschen de beide ambten kwam ook hierin tot uiting, dat de ridderschap in het ambt van de Tieler- en Bommelerwaarden met die in het ambt van Beesd en Renoy als één corps beschouwd werd in dier voege, dat de riddermatigen, die in de Tieler- en Bommelerwaarden geadmitteerd waren, dit ook waren in Beesd en Renoy, en omgekeerd (vergel. H. D. J. van Schevichaven, „Regeringsform van Gelderland, speciaal van 't Quartier van Nijmegen 17 ^{11/22} 24” in „Gelre” X, blz. 346).

van Gelderland gescheiden. Een der voornaamste veranderingen was de invoering van de Reformatie.

De Prins van Oranje, die als Gouverneur de Hooge Overheid vertegenwoordigde, stelde een rentmeester aan over de Geldersche domeinen en over de geestelijke goederen in het kwartier van Bommel. Den 4den Februari 1577 committeerde de Prins Gerardt van der Gaten genaamd Covelentz of Coblentz tot dit ambt. Hij werd zoowel met de administratie der domeinen als met die der geestelijke goederen belast. De beide administratiën werden echter gescheiden gehouden. Of Dirck van Meurs, die vóór Covelentz eenigen tijd rentmeester der geestelijke goederen geweest is, reeds beide administratiën tegelijk voerde, is ons niet bekend, maar niet onwaarschijnlijk ¹⁾.

In 1579 zond de Prins van Oranje jr. Philips van der Aa, drossaard en gouverneur van Gorinchem, Woudrichem en het land van Arkel, en mr. Jacob Pauli, pensionaris van Dordrecht, naar Zaltbommel tot bijlegging van de ernstige geschillen, welke gerezen waren tusschen den ambtman van de Tieler- en Bommelerwaarden met een gedeelte der burgerij eenerzijds en „enige van de oude (R.K. en Koningsgezinde) regeerders derselver stadt” ter andere zijde. De heeren waren bij commissiebrief van 10 Februari geautoriseerd, „omme hemlyuden volcomelick te informeren, de reeckeningen van de geestelicke geannoteerde goederen ende domeynen te verhoeren, de fauten ende abusen, clachten ende defensiën te ontfangen, deselve to aenhoren ende examineren, daerop te ordonneren ende disponeren, sooals zyluyden tot reconciliatie van de partiën, endracht, ruste en vrede van de bovengenoemde staet ende van allen den inwoenderen van dien..... souden bevinden te behoeren met ratificatie ende approbatie van zijn Princelycke Ex.cie van tgeene..... daerinne geadviseert, gehandelt, getrac-

---

1) Archief Geldersche Rekenkamer, inv. no. 3223, rekening der vorstelijke domeinen in Zaltbommel, de Tieler- en Bommelerwaarden, Beesd en Renoy, Ackoy en Dalem, over 1577/79 van Gerardt van der Gaten gen. Covelentz, geapostilleerd maar niet gesloten. Op fol. 41 vso. wordt vermeld, dat 's Prinzen vertegenwoordiger dr. Johan Basius aan Dirck van Meurs 8 April 1578 1½ st. voor het schrijven, minuteeren en doubleeren van zijn rekening had toegekend. Dirck van Meurs is waarschijnlijk de „geus” van dien naam, die een belangrijk aandeel had in de godsdienstige beroering te Zaltbommel in 1566/67 (zie Dr. J. G. R. Acquoy, „Jan van Venray”, blz. 51, 99, 226, 229 en 237). De Prins had in Holland aanvankelijk eveneens bepaald, dat de rentmeesters der domeinen de vruchten der geestelijke goederen zouden ontvangen (23 en 25 Augustus 1572, vergel. Mr. J. F. van Beeck Calkoen, „Onderzoek naar den Rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie”, blz. 42, noot 1).

teert, gesloten ende geordonneert soude worden" ¹⁾). Het verdrag, waarmede 5 September d.a.v. de oneenigheden beëindigd werden, en dat vervolgens door den Prins goedgekeurd werd, bevat, vreemd genoeg, niets omtrent de moeilijkheden, welke zich t.a.v. de geestelijke goederen hadden voorgedaan ²⁾). De rentmeester Covelentz verliet de stad met medeneming van vrijwel alle bescheiden, zoodat men zijn rekening niet kon sluiten. Na eenige maanden committeerde de Prins Gerrit Gerritsz., geboren burger van Zaltbommel, tot het rentmeesterschap op de baten en profijtten, zooals die door zijn voorgangers genoten waren. Hij zou jaarlijks rekening moeten doen, den eed afleggen en borg stellen aan den ambtman en de „wethouderen" der stad, die door den Prins geautoriseerd waren ³⁾). De jaarlijksche afhooring heeft bij het leven van Gerrit Gerritsz. echter nooit plaats gehad.

De Prins van Oranje oefende oppertoezicht op de administratie van Gerrit Gerritsz. uit door zijn commissarissen. Die commissarissen moesten ook de verpanding van geestelijke goederen, welke door de stad ter bestrijding van de schulden van de geestelijke stichtingen en ten behoeve van de overheidskas geschied was, en de alimentatiën voor geestelijke personen e.d. goedkeuren. Onder hun berusting was een verpachtboek van de geestelijke goederen, waarin van dergelijke zaken aanteekening gehouden werd, doch dat thans niet meer aanwezig is. Bij commissie van 8 Juni 1581 stelde de Prins jr. Philips van der Aa, mr. Jacob Pauli en Michyel van Beveren tot (vaste) superintendenten van de domeinen en de geestelijke goederen in het kwartier van Bommel aan. Na 's Prin-

¹⁾ 8ste rekening van de geestelijke goederen in Zaltbommel en in de Tieler- en Bommelerwaarden over 1586/87 van Gerrit Gerritsz., fol. LXXXVI. De oneenigheden zijn dus al zeer vroeg in het jaar 1579 ontstaan en niet eerst omstreeks Juli, zooals Acquoy, „Jan van Venray", blz. 136, aanneemt. Zie ook Dr. D. Brouwer „De Reductie van Bommel", blz. 27.

²⁾ Ds. F. S. Knipscheer, „Henricus Leo, een Remonstrantsch-Gereformeerd Predikant", 1929, blz. 143, bijlage I, verdrag van 5 September 1579.

³⁾ Een afschrift van de commissie, gedateerd 4 December 1579, is gehecht voorin de eerste rekening van Gerrit Gerritsz. over 1579/80, Rijksarchief Arnhem. Op 1 Juli 1580 beëdigde het Hof van Gelderland Gerardt van der Gaten genaamd Covelentz als rentmeester der domeinen (en der geestelijke goederen) in het kwartier van Bommel. De ambtman en de magistraat van Bommel lieten reeds den 10den Juli d.a.v. publiceeren, dat niemand iets zou pachten of eenige betaling zou doen van of wegens de domeinen en de geestelijke goederen van en aan Covelentz, tenzij deze laatste een commissie van den Prins van Oranje zou kunnen vertoonen, welke jonger was dan die van Gerrit Gerritsz. Deze poging van Gelderland, om de Bommelsche domeinen en geestelijke goederen onder het gezag van Hof en Geldersche Rekenkamer te brengen, een poging, waarvan volgens dr. Brouwer de Prins op de hoogte zou zijn geweest, mislukte volkomen (vergel. Dr. D. Brouwer, „De Reductie van Bommel", blz. 36).

sen dood werden Gerrit Gerritsz. den 12den April 1586 (N. St.) en de drie superintendenten den 5den Augustus d.a.v. door den graaf van Leicester, als Stadhouders van Bommel c.a., in hun functiën gehandhaafd¹⁾. Den 17den September 1587 stierf Gerrit Gerritsz.²⁾ Zijn weduwe leverde in het volgende jaar alle acht rekeningen over aan de superintendenten. De afhooring geschiedde in Den Haag 26 December 1592 en 1 Januari 1593 (N. St.) door jr. Van der Aa en mr. Pauli wegens den Raad van State.

Op 15 November 1587 verscheen Herman van Crommeny in de vergadering van ambtman, schepenen en burgemeesters van Zaltbommel met een bezegelde commissie van den graaf van Leicester „van het rentamt in den Quartier van Bommell by hem te bedienen, soe den domeynen als der gheestelicke goederen aengaende, uuytgesondert de gheestelicke goederen aldaer mit oeck totten cloosteren *binnen Boemell gehoorich, die den van Bommell gelaeten werden t' haerder dispositie*, om daer uyth den predicanten t' onderhouden ende den gheestelicken luyden alimentatie te versien". De magistraat beschikte hierop den volgenden dag, dat de nieuwe rentmeester òf de geestelijke goederen in de stad en op het platteland in hun geheel, ongescheiden, zooals zijn voorgangers Covellentz en wijlen Gerrit Gerritsz. zou „onderwynden”, òf zijn handen daarvan af moest trekken³⁾. Het gevolg hiervan was, dat het rentamt van het kwartier van Bommel in tweeën gesplitst werd op een andere wijze dan aanvankelijk door Leicester voorgesteld was, nl. zoodanig, dat het rentmeesterschap der Geldersche domeinen en het rentmeesterschap der geestelijke goederen voortaan door verschillende personen zouden worden bediend.

In het volgende jaar komt Gherardt Crom, een Bommelsch burger, als rentmeester der geestelijke goederen voor⁴⁾. Vermoedelijk heeft deze, evenals Herman van Crommeny, die rentmeester

¹⁾ Zie de afschriften van de hier genoemde commissiën, gehecht voorin de rekening van Gerrit Gerritsz. over 1579/80.

²⁾ Retroacta van den Burgerlijken Stand in Gelderland, Rijksarchief, Arnhem, inv. no. 1815, fol. 19 vso. Rechterlijk archief Zaltbommel, Rijksarchief Arnhem, dingsignaat over 1584-90, fol. 214 vso: Hilleken, wed. van Gerrit Gerritsz., en haar 3 zoons machtigen Jan Willemsen van Tooren, om op te treden in alle zaken de nalatenschap van Gerrit Gerritsz. aangaende, ook in diens kwaliteit van rentmeester, 30 September 1587.

Leicester en de Raad van State bezigden den nieuwen stijl; Zaltbommel blijkens het dingsignaat den ouden stijl.

³⁾ Dingsignaat over 1584-90, fol. 220 vso. Zie den commissiebrief voor Herman van Crommeny d.d. 23 October 1587 voorin zijn rekening van de domeinen over 1587/88, archief Geldersche Rekenkamer, inv. no. 3230.

⁴⁾ Dingsignaat over 1584-90, fol. 246, 3 Juni 1588 (voor de eerste maal vermeld).

der domeinen bleef, zijn aanstelling nog van den graaf van Leicester ontvangen. Crooms commissie, instructie en rekeningen zijn zonder uitzondering verloren gegaan.

Nadat Leicester voor goed naar Engeland vertrokken was, stelde de Raad van State in den zomer van 1588 Prins Maurits tot Stadhouders aan over Bommel c.a. Op deze benoeming volgden langdurige onderhandelingen over de wijze, waarop de regeering in overleg met de stad Zaltbommel gevoerd zou worden. Mr. Jacob Pauli en eenige anderen werden door den Raad van State in Mei van het volgende jaar als onderhandelaren afgevaardigd en konden 1 Juni (N.St.) d.a.v. rapport uitbrengen¹⁾.

Het antwoord, dat Zaltbommel aan de heeren gegeven had, luidde: „Aengaende den *toll* etc. is men van wegen der stad Saltboemell tevreden, die heenvoorts gants te stellen in handen der Hooger Overicheit, behaltelijck, dat goed verseeckerheit geschien sall, dat de *predicanten* ende *schoolmeesters* deser stadt daervan betaelt worden ende de stadt desfals van oere geloofte ontslagen ende verlaten worde by den predicanten ende schoolmeesters voersz. ende de besienre Wolter van Oever dan oeck in sijn officie vermogens sijn commissie continueert worde. Roerende d' *andere domeynen, gheestelycke ende geannoteerde goederen* heeft doch die Hooge Overicheit oer rentmeesters daer over gestelt, des hem die stadt niet bemoeyt en heeft, oft noch en bemoeyt. Belangende de *licent* etc. is resolveert, dat men voeralsnoch tot laste van de stadt te verplegen, ende, om prompte betalonge en gereede penningen ieder tijt te hebben, die niet ontberen en kan... Item van de *schoolmeesters* is naederhant oft int leste verlaeten ende wordt besproocken van enige provisie van voerraet. Item van stuur tot fortificatie, vide in memo(riam)“²⁾.

Blijkens deze resolutie stelde de stad Zaltbommel zich op het standpunt, dat de administratie der geestelijke goederen een zaak was van de Hooge en niet van de stedelijke Overheid, evenals dit

¹⁾ Dr. D. Brouwer „De Reductie van Bommel“, uitg. Vereeniging „Gelre“ 1918, blz. 57-59.

²⁾ Dingsignaat Zaltbommel 1584-'90, fol. 304 vso, „Resolutiën by de magistraet, quartiersluyden ende aenwesende deeckens der schutterryen van Saltboemell op voorgeven der heren commissarissen genomen den 14 Mey '89“. Deze resolutie was aan dr. D. Brouwer onbekend (zie „De Reductie van Bommel“, blz. 59). De tolbeziener Wolter van Oever was nog in functie in 1602/3 (9de rekening van Goessen Wemmersz., tollenaar-pachter van der Landschaps tol te Bommel over 1602/3, archief Geldersche Rekenkamer, inv. no. 2561). Hetgeen dr. Brouwer, t.a.p. blz. 54, noot 1, en blz. 73, noot 4, aangaande den Bommelschen tol mededeelt, is onduidelijk en gedeeltelijk onjuist. Cursiveering van mij.

met het beheer der domeinen het geval was. Merkwaardig is het, dat de stad haar predikanten en schoolmeesters bezoldigde uit de inkomsten van den hertogelijken Bommelschen tol, die weliswaar na de verrassing van Zaltbommel tegelijk met den hertogelijken tol te Tiel naar Nijmegen was overgebracht, maar desondanks door de nieuwe machthebbers in het kwartier van Bommel geheven werd ¹⁾. De rentmeester der domeinen en der geestelijke goederen, Gerrit Gerritsz., was in Juni 1587 naar Den Haag gereisd, om bij den Raad van State onder meer te bepleiten, dat de alimentatiën en salarissen voor de religieuzen en voor de predikanten uit de kapittel- en kloostergoederen en niet uit de domeinen zouden worden betaald ²⁾. Waarschijnlijk is het destijds niet tot uitvoering gekomen voorstel van Leicester, om de geestelijke goederen, waarvan de corpora binnen Zaltbommel gevestigd waren, aan de stad over te laten, hiervan een uitvloeisel geweest. In Gerrit Gerritsz.' rekeningen der geestelijke goederen treft men geen salarisposten ten behoeve van den Zaltbommelschen predikant aan.

De Raad van State stemde er in den loop van 1591 in toe, om de geestelijke goederen en de domeinen, met inbegrip van den Bommelschen tol, aan de Landschap Gelre en Zutphen over te geven ³⁾. De desbetreffende rekeningen werden eerst vijf jaren later door den Raad van State overgedragen aan Hof en Rekenkamer van

¹⁾ Dr. J. G. R. Acquoy, „Jan van Venray”, blz. 103. Dr. D. Brouwer, als voren, blz. 18 e.v. Blijkens de rekening van de domeinen in het kwartier van Bommel van Covelentz over 1577/79 (archieff Geldersche Rekenkamer, inv. no. 3223) werd de watertol te Zaltbommel 1 Juni 1577 op last van den Prins van Oranje in het bijzijn van burgemeesters en schepenen van Zaltbommel verpacht aan Goossen Wemmersen voor 4 jaren voor f 3200 's jaars. Op ordonnantie van den stedelijken magistraat deed Covelentz uit de opbrengst der domeinen betalingen, welke blijkens de kanteekeningen op zijn rekening eigenlijk ten laste behoorden te komen van de geestelijke goederen, zooals een alimentatie van £ 100 voor den gewezen prior der Regulieren Jan Staes. van Hemert, van £ XII voor de gewezen conventualinnen van het Nonnenklooster Lisken van Cuyck en Jenneken Scoenen, £ II aan Mari Glummers, gewezen zuster van het klooster te Rossem, en £ XXX aan ds. Johannes Leo (of de Lecuw), £ LXXXII aan ds. Caspar Swerinchuysen (of Grevinchoven), onderscheidenlijk predikant en gewezen predikant te Zaltbommel. Covelentz' opvolger als rentmr. der domeinen, Gerrit Gerritsz., ontving wegens den tol niets, omdat de Prins goed vond, dat de opbrengst werd gebruikt tot delging van de stadsschulden (archieff Geldersche Rekenkamer, inv. no. 3224). In Mei 1579 had de Prins aan de stad een subsidie toegestaan van f 450 's jaars voor het onderhoud van een predikant „nuyt der Lantschap Gelre tollent tot Bommel en andere domeynen in den ampte van Bommel, Tiel- en Bommelerwehrde”, maar tot 1589 heeft de stad de volle tol-inkomsten getrokken.

²⁾ Archief Geldersche Rekenkamer, inv. no. 3229, 8ste rekening van Gerrit Gerritsz., rentmr. der domeinen in het kwartier van Bommel. 1586/87, fol. XXXVIII vso.

³⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 13 en 15 Augustus 1591. Resolutiën van den Raad van State, 18 en 21 September 1596, Algemeen Rijksarchief den Haag. Zie Dr. D. Brouwer, als boven, blz. 64 en 75.

Gelderland¹⁾). De rentmeesters Crommeny, van de domeinen in het kwartier van Bommel, en Crom, van de geestelijke goederen aldaar, werden hierdoor rekenplichtig aan de Geldersche Rekenkamer. Van de overgifte bleven de goederen van geestelijke stichtingen, gevestigd binnen de stad Zaltbommel, uitgezonderd. Te beginnen met het jaar 1597 tot aan de inlijving bij het Fransche keizerrijk toe heeft de Zaltbommelsche magistraat deze goederen laten beheeren door stedelijke rentmeesters, zooals wij in een volgend hoofdstuk zullen zien²⁾). De rentmeester der geestelijke goederen ten platten lande van het kwartier van Bommel, Gherardt Crom Petersz., bleef in functie tot 1601³⁾). Waarschijnlijk staat zijn aftreden in verband met de reductie van de stad Zaltbommel en den Bommelerwaard bij Gelderland, welke in 1602 haar beslag kreeg.

De toestand der geestelijke goederen werd vóór de overgifte aan Gelderland door den Raad van State beheerscht door het verdrag van 21 September 1577. Dit was een overeenkomst, welke onder bemiddeling van jr. Philips van der Aa en Gerrit van Nispen, als gecommitteerden van den Prins van Oranje, gesloten was tusschen Claes Vijgh, ambtman van Nederbetuwe, en Henrick Masschereel, heer tot Balgoy en Opijnen, als afgevaardigden van de Staten van Gelre en Zutphen, eenerzijds en de regeering der stad Zaltbommel anderzijds. Ze werd door de Landschap Gelre en Zutphen geratificeerd 17 November 1577⁴⁾). De Geldersche Staten bevestigden dit accoord nader door bij artikel 3, laatste lid, van het reces belangende de ordonnantie en administratie der geestelijke goederen van 29 November 1581 te bepalen: „Die van Bommell mit oeren geassocieerden belangende diesz gantsche administratie blyven by den verdrach mit Se. Exc. daerop gehouden”.

Het verdrag van 1577 stelde ten opzichte van de *religie* het volgende vast: overeenkomstig de Pacificatie van Gent zal ten platten lande van de Tieler- en Bommelerwaarden niemand aan

1) De domeinrekeningen van Coelentz, Gerrit Gerritsz. en Crommeny over 1577/79 e.v. berusten in het archief der Geldersche Rekenkamer, inv. nos. 3223-3262. Voor de rekeningen der geestelijke goederen van Gerrit Gerritsz. over 1579/80-1586/87 zie inventaris van het archief der Geldersche Rekenkamer, blz. 567, G, en verslag van het Rijksarchief in Gelderland over 1935, blz. 43, VII 2.

2) Hoofdstuk IV, B § 2.

3) Rechterlijk archief van Zaltbommel, civiel en crimineel signaat over 1600-5, fol. 62, alwaar Crom voor het eerst als gewezen rentmeester der geestelijke goederen voorkomt in April 1601.

4) Archief Hof van Gelderland, „Boeck van Landzaeken, ordonnantiën en placaaen, E”, fol. 582, en oud-archief Zaltbommel, inv. no. 241. In extract gedrukt bij Dr. J. G. R. Acquoy, „Jan van Venray en de wording en vestiging der Hervormde Gemeente te Zalt-Bommel”, 1873, bijlage XXIV.

gevangenneming of andere gevaren mogen worden blootgesteld „uut oirsaecke van die religie”¹⁾; indien er „uut oirsaecke van die religie” geschillen rijzen, zullen deze uitsluitend berecht worden door Zijne Excellentie (den Prins van Oranje).

Met betrekking tot de exercitie van de religie in den Tielerswaard werd nog in het bijzonder bepaald: „dat diezelfde soewell van d'eene als d'andere zyde gesuspendiert ende gesurciert sal blyven, totdat volgende die Pacificatie by den Generaele Staten daer anders op verordonniert sal wesen”. Dit was natuurlijk een concessie aan de Roomschegezinde jonkers in den Tielerswaard.

Aangaande de geestelijke goederen behelsde het verdrag van 1577 de volgende bepalingen: „Noepende die questie van die *geestelicke guederen* is verdraegen, dat, hoewell (deze goederen) zonder distinctie, wien die collatie toestaet van die stifften binnen die provinciën²⁾, blyven moeten aen die gemeyne saecke, mits uutreycckende behoerlicke alimentatie, soe is nochtans veraccordiert, dat zoe veel aengaet die *beneficiën* ende *proeven* in die Bommelre ende Tielreweerden, waarvan *ex iure patronatus* het recht van collatie die van adell ofte andere competiert, dat diezelfde by dieselffde sullenn worden geconferiert, daer het haer goetduncken zal, ende gebruyckt muegen worden, geheelicken zonder verhinderinge van ymant, mits die *predicanten* van die Gereformierde Religien, in den Bommelre weert alreede gestelt, daeruuyt sullen onderhouden werden. Ende noepende d'andere geestelicke guederen, geen *ius patronatus* zijnde, sullen d'selfde blyven tot behoef van die gemeyne saecken, mits uutreickende die oude besitters van dien behoerlicke alimentatie in conformiteyt van die Pacificatie, behalven, dat *die twe cloesters*, gelegen in Tielreweert, als *Mariënweert* ende *Sunderwaerden*³⁾, alle haere guederen, gelegen in Tielreweert, Bommelreweerden, vry sullen muegen gebrucken ende aenveerden nu Martini (11 November 1577) toecomende sonder belet ofte tegensprecken van yemant, waervueren zy gehouden worden te betaelen alle jaers in handen van den rentmeester van die geestelicke guederen in der tijd zijnde, te wetene den abt ende conven-

¹⁾ Cf. artikel 5 van de Pacificatie van Gent, waarbij alle plakaten tegen de heresie mitsgaders de crimineele ordonnantie van den hertog van Alva gesuspendeerd werden.

²⁾ „Die provinciën” = volgens de terminologie van de Pacificatie van Gent: Holland, Zeeland, Bommel en geassocieerde plaatsen. „Stifften” = fundatiën, d.w.z. geestelijke stichtingen in het algemeen, niet alleen kloosters.

³⁾ De abdij St. Mariënweerd lag eigenlijk in het aangrenzende, eveneens tot de associatie van Bommel behoorende, ambt van Beesd en Renoy. Sunderwaerden of Sundwaerdam = Zennewijnen. Over deze Praemonstratenserkloosters zie: Hoofdst. II, F, § 1a en § 2a. Cursiveering van mij.

tuaelen van Marriënweert die somme van vijffhondert rijschgulden tot twinttich stuvers t'stuck ende convent van Sundwaerdam die somme van hondert vijff ende twinttich rinsgulden, ende dat uut heure beste en gereetste guederen, ende zoe (= zol of zal) dat ierste jaer der betaelinge ingaen Martini ierstcommende ende verschynen Martini anno 1578, Kersmisse welbetaelt, ende zoe voerts vann jaere tot jaere, ter tijt ende wylen toe anders by de Generaele Staeten daerop geordonniert zal zijn".

Door deze bepalingen met betrekking tot de geestelijke goederen werd artikel 21 van de Gentsche Pacificatie nader uitgewerkt en aangevuld¹⁾. Dat wel de conventualen van St. Mariënweerd en van Zennewijnen, maar daarentegen niet die van St. Mariënacker te Rossem, hersteld werden in het vrije gebruik hunner goederen, kan verklaard worden uit de omstandigheid, dat in de beide eerstgenoemde kloosters leden van aanzienlijke geslachten plachten te worden opgenomen, terwijl het Rossemsche klooster een zusterhuis des Gemeenen Levens is geweest. Tot de beneficiën en proven, staande ter collatie van die van adel of van anderen, werden niet alleen vicarieën, maar ook alle andere geestelijke beneficiën en prebenden, met en zonder zielzorg, gerekend, zooals pastorieën en canonisieën.

Hoe de overeenkomst van 1577 in de practijk werkte, kan men nagaan aan de hand van de rekeningen der geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden van den rentmeester Gerrit Gerritsz. over 1579/87.

De tweede rekening van Gerrit Gerritsz. „van den geestelicken geannoteerden goederen tot Boemel a°. LXXXtich" loopt over 1 September 1580 tot 31 Augustus 1581. De *ontvangsten* bestaan uit:

- 1°. *Kapittel van Zaltbommel*, totaal f 889 - 8 stuivers en 14 penningen. Hieronder zijn tevens begrepen eenige vicarieën in de St. Maartenskerk.
- 2°. goederen en inkomsten van het *Regulierenklooster* in Zaltbommel, totaal f 471 - 18 stuivers. Hiervan zijn uitgezonderd de goederen in het land van Ravestein, die toentertijd nog verduisterd waren; de goederen in het graafschap Buren, welke op last van den Prins van Oranje onder de administratie van den rentmeester van Buren gesteld waren;

¹⁾ Art. 21 van de Pacificatie van Gent luidt: „Maer wat belanget de Religieuse ende andere Geestelijcke, die binnen de voorsz. twee Provinciën (= Holland en Zeeland) ende heure Geassocieerde, gheprofessyt ofte geprebendeert, ende daer uyt gebleven ende vertrocken sijn, (gemerckt dat die mestendeel van heur goeden gealieneert zijn) den selven salmen van nu voorts aen verstrecken redelijcke alimentatie, neffens die gheblevene, of anders sal hun mede toeghelaten worden 't ghebruyck van haere goeden, tot verkiesinghe nochtans van den Staten, alles by provisie ende tot anders op hun voorder pretensiën, by de Generale Staten verordent sal wesen" (P. Bor Christiaensz., „Nederlantsche Oorloghen", 1621, I, 9de boek, fol. 191). Vergel. over dit artikel J. F. van Beek Calkoen, blz. 51.

en de goederen en tynsen in Gorinchem, het land van Arkel en den Alblasserwaard, welke onder het beheer van zekeren Handrick van Gendt stonden.

- 3°. goederen en inkomsten van het *Nonnenklooster* in Zaltbommel, totaal f 296 - 19 stuivers en 4 penningen. Ongeveer 24 morgens land in den Ijselmondschen waard beneden Dordrecht zijn nooit onder Gerrit Gerritsz'. beheer geweest en blijkens de apostille in de eerste rekening van Gerrit Gerritsz. zijn „deese landen by dye van Dordrecht onder d'andere geestelycke landen daer by gelegen in pandtschappe aengenoemen .... geweest in de ontsettinge van Leyden ende daerna by dye van Boemel vercocht tot betalinge van heure schulden ende alymentatiën”.
- 4°. goederen en inkomsten van het *St. Agnietenconvent* in Zaltbommel, totaal f 226 - 8 penningen.
- 5°. geestelijke goederen in de *Tieler- en Bommelerwaarden*, totaal f 1067 - 18 stuivers en 8 penningen. Onder dit hoofd vindt men:
- a) *Kapittel van Rossem*¹⁾. De goederen en inkomsten waren 30 April 1577 door den magistraat van Zaltbommel aan de kanunniken tot alimentatie toegestaan met voorwaarde, om „alle lasten ende commer staende opten selven te verplegen ende den rentmeester sijnder Ex^{cie}. in der tijt jaerlix vier gulden daer uyt te betalen etc.”; maar de vrouwe van Rossem, joffr. Joanna van Malsen, bevond zich bij het optreden van Gerrit Gerritsz. als rentmeester in 1579 in „possessie” op grond van haar recht van patronaatschap in overleg met de commissarissen van den Prins van Oranje. Gerrit Gerritsz. ontving alzoo niets, ook niet de bedongen f 4 s jaars.
- b) Het *convent van Rossem* (genaamd *St. Mariënacker*). De ontvangst bedraagt niets, aangezien de goederen 10 April 1579 aan de conventualinnen tot alimentatie toegestaan zijn en de Grootte Koeëwerdt onder Heerewaarden door den magistraat van Bommel en de prinselijke commissarissen aan drie Nijmeegsche burgers verpand is voor f 5200²⁾.
- c) Het *convent (St. Anna-troon) te Driel*. De „cloosterhoff” en nog eenige landerijen zijn verpacht.
N.B. Dit convent ontbreekt in de bewaard gebleven 17de eeuwsche rekeningen van de geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden, waarschijnlijk, omdat de conventualinnen reeds den 27sten Februari 1572, dus vóór de invoering der Reformatie in Bommel, met bisschoppelijke toestemming waren verhuisd naar het klooster van dezelfde orde (die der Reguliere kanonikessen) St. Annenborch te Rosmalen (kort voor 1574 verplaatst naar de Cluyt in Den Bosch), terwijl de bisschop aan de Drielsche goederen 5 Mei 1572 een gewijzigde bestemming had gegeven³⁾.
- d) De *vicarieën* op het H. Kruisaltaar, het St. Petersaltaar en het St. Thonisaltaar in *Driel*. De inkomsten van de laatste stichting behoudt Jan Corstensch. als patroon.
- e) De *vicarieën* op het St. Petersaltaar en op het St. Thonisaltaar in *Heerewaarden*. De inkomsten van het eerstgenoemde altaar zijn

¹⁾ De St. Martinuskerk te Rossem was een in 1499 tot collegiale kerk verheven parochiekerk, vergel. L. H. C. Schutjes, „Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch”, V, blz. 608.

²⁾ Over het zusterhuis te Rossem zie: Hoofdst. II, F, § 3a.

³⁾ Fr. G. van den Elsen, Ord. Praem., en fr. W. Hoevenaars, Ord. Praem., „Analecta Gijsberti Coeverinck”, II, blz. 264 en L. H. C. Schutjes, V, blz. 605. De dubbelkloostertheorie bij mr. S. Muller Hzn., „Het Bisdom Utrecht” (Geschiedk. Atlas van Nederland), blz. 436, vindt o.i. haar oorzaak in het verkeerd begrijpen van de verhuizing der nonnen van St. Annatroon naar St. Annenborch. St. Annenborch is bovendien verhaspeld tot St. Annabooch. Overigens verwacht Mr. Muller het Bommelsche Driel met het Overbetuwsche dorp van dien naam (vergel. Mr. A. P. van Schilfgaarde, „Het Archief van het Huis Bergh”, Inleiding, blz. 144).

in 1579 tot alimentatie gegeven aan Aert Jansz., predikant aldaar, en de inkomsten van het laatstgenoemde altaar aan Peter Petersz.

f) Land op *Bruchem* van de vicarie in *St. Jobskoorken* in de *St. Maartenskerk* te *Zaltbommel*. Het land is verkocht.

g) *Vicariëen-landpachten* op *Gameren*. Het land is meerendeels verpacht.

h) „Van alle kercken-, pastoryen-, kusteryen- en etc., -landen ende -goeden, gelegen sijnde in geheel *Bommelerwerdt*, desen rentmeester eenichsins vernemen kan, dat voorgaende rentmeesters in administratie gehadt mochten hebben, etc., worden by die van adel ofte andere titulo iuris patronatus beseten ofte geconfereert, sulx uuyt crachte van seeckere accoorden ende verdrach in date den XXIe Septemb(ris) anno XV^eLXXXVII by Syne Exc^{ie}, die van Gelre ende die van Boemel gemackt, opgericht, daarvan die principalen acten eensdeels onder den commissariën Sijnder Exc^{ie} sijn berustende, daervan copia autentycque te verthoonen, soo sulx noodich.....”. Gerrit Gerritsz. heeft alzoo hiervan niets ontvangen.

i) *Tielerwaard*.

Eenig land van een *vicarie* op het *St. Catharinenaltaar* op *Tuil* is door de commissarissen van den Prins van Oranje tot alimentatie gegeven aan heer Huymen van Rossum, den vroegeren rector van het altaar. Gerrit Gerritsz. heeft niets ontvangen.

j) De *Pauwencamp*, behoorende tot een *vicarie* op *Haaften*; voorts alle goederen, welke eertijds geëmploieerd waren tot de *kerk-fabriek* van *Haaften*. Deze goederen zijn verpacht¹⁾.

k) *Pastoriegoederen* en goederen van de *O.L. Vrouwevicarie* te *Hellouw*. De goederen van deze stichtingen brengen maar weinig op, omdat ze eerst onlangs ontdekt zijn.

l) *Pastoriegoederen* te *Waardenburg*.

m) *Pastoriegoederen* te *Heesselt*.

n) de tyns van f 125, welke volgens het hiervoor vermelde verdrag van 21 September 1577 uitgekeerd moet worden door „die jof-frauwen ende conventualen oder regenten van den convente tot *Senwaarden*”.

o) De tyns van f 500, welke volgens het verdrag van 21 September 1577 uitgekeerd moet worden door den abt en coadjutor der „gewesene abdye van *Marywerdt*”.

6°. Goederen van *stichtingen*, welke buiten het *kwartier van Bommel* gevestigd zijn, totaal f 313 - 9 stuivers.

a) *Landpachten* van de *Kruisbroeders te Asperen* op *Rumpt*, *Deil*, *Vuren* en *Hellouw*. Uit de pachten op *Deil* ontvangt de *Zaltbommelsche schoolmeester Erasmus* inkomsten boven zijn salaris.

b) *Kaentkenshuys* binnen *Zaltbommel* in de *Nieuwstraat*, behoorende tot het *O.L. Vrouweconvent in Schoonhoven*.

„Van alle ander kercken-, pastoryen-, kusteryen-landen ende goeden (in den *Tielerwaard*), daervan eenige rentmeesters administratie van hebben gehadt, die tot kennisse van desen rentmeester gecomen sijn, worden by die van adel ofte andere aengeslagen ofte beseten ofte geconfereert” krachtens het verdrag van 21 September 1577.

¹⁾ De goederen van het kapittel van *Haaften* waren door joff. Anna van Spaenghen, vrouwe en douairière tot *Haaften* titulo iuris patronatus „aengeslaegen” en werden door haar onder zich gehouden of geconfereerd; Gerrit Gerritsz. heeft uit deze goederen nimmer iets ontvangen (1ste rekening van Gerrit Gerritsz.).

De verheffing der parochiekerk van *Haaften* tot collegiale kerk wordt door-gaans gesteld in 1399 (vergel. Mr. S. Muller Hzn., „Het Bisdom Utrecht”, blz. 419); het „*Chronicon Tielense*”, ed. Van Leeuwen, blz. 435, bericht: „Anno Domini millesimo quadringentesimo primo fundatum est collegium in villa de *Haaften* apud *Zautboemel* per dominum *Otonem* de *Haaften*, militem, et eodem anno confirmata est”.

De totale ontvangsten van deze rekening bedragen f 3266 - 2 stuivers 1 duit (penning) en 5 blanken; waartegenover uitgaven staan tot een bedrag van f 3208 - 12 stuivers en 9 penningen. Het batig slot is f 57 - 9 stuivers - 4 penningen en 5 blanken.

De uitgaven betreffen onkosten, welke zijn gemaakt door den rentmeester, alimentatiën, onderhoud van huizen e.a., dijken en weteringen en buitengewone uitgaven. Uitgaven ten behoeve van predikanten vindt men in de rekeningen niet¹⁾. De alimentatiën, tot een totaal bedrag van f 36, golden slechts een viertal kloosterlingen, n.l. drie nonnen uit het St. Maria Magdalenaconvent in Zaltbommel en Claes Aertsz., gewezen conventueel uit het Kruisbroedersklooster te Asperen. Het geringe bedrag vindt zijn oorzaak daarin, dat de alimentatiën gewoonlijk verleend werden in den vorm van landerijen of huizen, welke aan de kloosterlingen ten gebuike werden gelaten²⁾. Zoo ging het bijv. met de goederen van het klooster te Rossem.

Toevalligerwijs is de oorspronkelijke acte van alimentatie d.d. 10 April 1579 voor St. Mariënacker bewaard gebleven³⁾. Hierbij vergunnen jr. Philips van der Aa, gouverneur der stad Gorinchem, en mr. Jacob Pauli, pensionaris van Dordrecht, als commissarissen van den Prins van Oranje aan „de gemeene conventualen van den clooster genaemt Mariënacker, gelegen op Rossum, alle alsulcke landen, thynsen, renthen ende anderen goeden en incomen, als tot d'voirsz. clooster toebehoirt hebben ende noch tegenwoordelick in wesen sijn, so waer die gelegen mogen wesen, uuytbesondert den grooten Koewaert met het oirtge daeraen gelegen op Herwaarden, die blyven sal tot verpleginge ende vervallinghe der grooter schulden ende lasten der voirsz. stede van Bommel, omme van den incomen, vruchten ende pachten van de voirsz. goeden gealimenteert ende onderhouden te worden naer den staet ende gesteltenisse der incomen der voirsz. goeden, allen den conventualen van den voirsz. clooster noch in levende lyve wesende, tzy waer d'selve wonachtich sijn, sowel degene, die gehylict sijn, als die noch sulen mogen huwelicken, ende dit geduyrende voor eenen tyt van vier jaren eerstcomende.....”, waar tegen de zusters alle lasten

¹⁾ Blijkens de 2de rekening van Gerrit Gerritsz. was er te Rossem een predikant, n.l. Nicolaes Jourmans. Ook te Heerewarden stond een predikant, Aert Jansz., die een tijdlang in Zaltbommel den dienst waargenomen heeft (dingsignaat Zaltbommel over 1584-1590, fol. 275, 12 November 1588).

²⁾ De mogelijkheid, om in dezen vorm alimentatie toe te kennen, was voorzien in art. 21 van de Pacificatie van Gent.

³⁾ De acte d.d. 10 April 1579 is de eenige bewaard gebleven bijlage tot de 1ste rekening van de geestelijke goederen van Gerrit Gerritsz. over 1579/80, Rijksarchief Arnhem. Cursiveering van mij.

voor haar rekening zullen nemen en een behoorlijken staat van al haar goederen zullen overleveren. Ingeval van nood zullen zij „eenygh percheelen van de voirsz. goeden in pantschappe, coope ofte lange huyere (mogen) uuytgeven, versetten, vercoopen oft anders alieneren, soe den noot ende gesteltenisse der saecken vereysschen sullen, ende dit by voorgaende advertentie ende advys van den voirsz. commissarissen ofte Goert Rochusz. ende Barent Jansz., die by den voorsz. commissarissen, magistraten ende gedeputeerden daertoe gecommitteert sijn, ende by voorgaende weeten ende consent van den borgen ofte cautionarissen, die hem voor d'voirsz. conventualen verobligeert ende verbonden hebben”.

Volgens deze acte van alimentatie behielden de zusters ook na haar huwelijk haar uitkeering. De alimentatie was dus niet een tijdelijke tegemoetkoming voor conventualinnen, die na de ontbinding der kloostergemeenschap zonder middelen van bestaan waren, maar een gevolg van een recht op onderhoud, waarop zij aanspraak hadden op grond van haar opname in het klooster¹⁾. Om deze reden kon de alimentatie dan ook verhoogd of verlaagd worden al naar gelang van de opbrengst der kloostergoederen. Uit de acte van 10 April 1579 blijkt, dat het vermogen van St. Mariënacker nog in wezen was, ook al was de kloosterlijke samenleving opgeheven.

Nadat in 1591 de landsheerlijke domeinen en de geestelijke goederen in het kwartier van Bommel weder onder het Geldersche gezag teruggebracht waren, volgde in 1593 de reductie in politiek opzicht van den Tielerwaard en in 1602 van de stad Zaltbommel en den Bommelerwaard.

Het verdrag van „Reductie der Ridderschap und Underdanen van Tieler-weert aen 't Furstendom Gelre ende Graefschap Zutphen d'Anno 1593” (29 Maart) veranderde t.o.v. de religie en de geestelijke goederen aldaar niets. De bepalingen van het verdrag van 21 September 1577 werden vrijwel ongewijzigd overgenomen. Op het platteland van de Tieler- en Bommelerwaarden zou niemand uit oorzaak van de religie aan enig gevaar of onderzoek mogen worden blootgesteld; wanneer eenige twist of klacht over den godsdienst zou rijzen, zou deze door het Hof van Gelderland terecht worden; de geestelijke beneficiën, welke iuris patronatus waren, zouden door die van adel of diegenen, aan wien het collatie-recht toekwam, mogen geconfereerd worden „so wel aen haer kyn-

¹⁾ Vergel. Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, blz. 45, noot 1.

deren und vrunden als aen anderen, so hun dat goetduncken sal" ¹⁾). Aangaande het staken van de openbare godsdienstoefeningen, zowel van R.K. als van Gereformeerde zijde, wordt in het reductieverdrag niets gezegd. Dat deze bepaling evenwel van kracht bleef, leert artikel 13 van de acta der Geldersche synode, die in Mei 1601 te Zutphen vergaderde, volgens hetwelk de synode het raadzaam oordeelde aan het Provinciale Hof te verzoeken maatregelen te nemen, „dewyle in Tielerwaerdt een heel barbarisch wesen is, geen exercitie van religie wesende" ²⁾). Het kleine aan den Tielerwaard grenzende ambt van Beesd en Renoy is waarschijnlijk tegelijk met den Tielerwaard onder het Geldersche gezag teruggekeerd, al wordt van dit ambt in het reductieverdrag geen melding gemaakt.

Bij het accoord van reductie van 1602, waarbij de stad Zaltbommel met den Bommelerwaard tot Gelderland terugkeerde, heeft men het voornemen gehad de geestelijke goederen, waarvan de corpora binnen Zaltbommel gevestigd waren en die sinds meer dan vier jaren vanwege de stedelijke Overheid geadministreerd werden, weder met de overige geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden tot één rentambt te vereenigen. Dat men hierin nimmer is geslaagd, moet geweten worden aan het door de Bommelaars inzake de overgifte van de geestelijke goederen binnen het stadsgebied gemaakte voorbehoud, „dat ridderschappen en steden allenthalven elck in oer ressort van gelycken doen zullen" (artikel 5).

Een andere bepaling, welke hier van belang is, nl. artikel 6, luidt: „Aengaende ius patronatus laicale sal 't selve verblyven als by den verdrage de anno '77, mits dat die collateurs die onderhoerige guederen datelick (= metterdaad) confereren ende die specificatie van dien, des gesonnen ziinde, zullen overgeven". In het toevoegsel op het reductieverdrag van 1602 wordt medegegeeld, dat ten aanzien van de questie van het uitkeeren van het derdedeel van de vicarieën ten behoeve van de kerkendienaren

¹⁾ Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck", I, Prael., kol. 113. Dit verdrag bevat nog een bepaling inzake het beheer over de goederen van Zenne- wijnen, zie: Hoofdst. II, § 2a.

²⁾ Reitsma en Van Veen, „Acta der provinciale en particuliere Synoden, 1572-1620, IV, Gelderland", blz. 97, synode te Zutphen, Mei 1601, art. 13. Dr. D. Brouwer, „De Reductie van Bommel", blz. 77, meent ten onrechte, dat aan die van den Tielerwaard in 1593 „volkomen godsdienstvrijheid" werd toegekend. Hij bedoelde hoogstwaarschijnlijk de conscientievrijheid, welke in de bepaling, dat niemand om der wille van zijn geloof mocht worden lastig gevallen, opgesloten ligt. „Volkomen godsdienstvrijheid" was voor dien tijd ondenkbaar, aangezien de Overheid toentertijd niet neutraal was, maar als handhaafster van de ware religie optrad.

goedgevonden was, deze zaak aan te houden tot den naasten Nijmeegschen Kwartiersdag, waar met de belanghebbende jonkers hierover gecommuniceerd zou worden ¹⁾.

Op het tijdstip der reductie van Zaltbommel en den Bommelerwaard was er geen rentmeester van de geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden in functie. Het lag nl. in de bedoeling den rentmeester der geestelijke goederen in de stad Zaltbommel, Andries Willemsz., tot rentmeester te benoemen, wanneer de geestelijke goederen in de stad en ten platten lande weder tot één rentambt zouden zijn samengevoegd. De gewezen rentmeester Gherardt Crom Petersz. heeft van 1598-1607 nog het rentmeesterschap bekleed van de pastorie-, kosterie- en vicariegoederen van de heerlijkheid Brakel, die een tijdlang tot een afzonderlijk rentambt hebben behoord ²⁾.

§ 2. De Geestelijke Goederen onder Kwartierlijk Bestuur, 1607-1619. De Haaftensche Geestelijke Goederen.

Naar aanleiding van een verzoekschrift „der dienaren Godtlicken Woorts t' Zutphen” (de classis Zutphen) ³⁾ besloot de Geldersche Landdag, die te Arnhem bijeen was, den 16den Mei 1603, dat het Hof van Gelderland tot den ambtman van Bommel en den magistraat der stad Zaltbommel een aanschrijving zou richten, er zorg voor te dragen, dat de „gesubtraheerde und misbruickte goederen”, welke „in voertyden tot den kerckendienst aldaer utgegeven und gededicieert, van nu voorts aen mogen worden bekeert tot onderhoud van een nodich getal van predicanten, die d'arme onwetende, rouwe, verwoeste onderdanen het Woort Gods und den wech harer salicheit getrouwelick moegen leren und aenwysen, und dit niettegenstaende enige contracten off acten ⁴⁾ ter contrariën, dewelcke men niet en verstaet, dat hiertegens behoren voerge-

¹⁾ Dr. D. Brouwer, „De Reductie van Bommel”, blz. 90-92. De hierbedoelde artt. zijn in de onderscheiden Landdagsrecessenboeken ten Rijksarchieve te Arnhem genummerd 5 en 6, en bij Brouwer 4 en 5 (vergel. Landdagsrecessenboek no. 17, oud-archief Arnhem, fol. 287 e.v.). Voor de bepalingen inzake de geestelijke goederen in de stad Zaltbommel, zie hierna: Hoofdstuk IV, B.

²⁾ De Brakelsche geestelijke goederen komen niet voor in de rekeningen van Gerrit Gerritsz. over 1579/87. Crons rekeningen van de Brakelsche goederen werden gehoord ter Gedeputeerdenkamer te Nijmegen, zie: Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 9 Mei 1603.

³⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 16 Mei 1603. Ook de classes van Nijmegen en Bommel hadden dergelijke verzoekschriften ingediend.

⁴⁾ Bedoeld worden de verdragen van reductie van den Tielerwaard van 1593 en van Zaltbommel en den Bommelerwaard van 1602 en het oudere verdrag van 21 September 1577.

bracht, veelmin tot affbreuck van Godes eer und der ware Religie misbruickt te worden; und sullen tot desen ende *die patronen gehalden sijn tho conferieren die geestelicke beneficiën aen sulcke personen, daervan die kercke und gemeynte Gods gediënt sye*, verstaende die van den Landschap mede, dat die dienars behoeren beroepen und bestelt tho worden na der kercken-ordnungh, niet alleen voer die thokumpstigen, maer oick respect van dieghene, die albereyts tegen de voors. ordnungh geadmitteert und in dienst moegen sijn" ¹⁾).

In het volgende jaar dienden de jonkers, die als collatoren van talrijke beneficiën ten nauwste bij dit Landdagsbesluit betrokken waren, protesten in bij den Landdag te Nijmegen en bij de vergadering van het Nijmeegsche Kwartier, aangezien zij het besluit van 16 Mei 1603 als gewetensdwang beschouwden en in strijd achtten met het reductieverdrag van den Tielerwaard van 1593 en „tegen haer preëminentien ende privilegiën ende der Landschap voorige resolutie”, terwijl zij zelfs dreigden niet meer op Land- en Kwartiersdagen te verschijnen en de gevraagde consenten toe te staan²⁾. Het platteland bleef voorloopig nagenoeg van predikanten ontbloomt.

Het behoeft geen verwondering te baren, dat de Geldersche synode, toen zij in Juli 1607 binnen Zaltbommel vergaderde, zich bij den ambtman van Tieler- en Bommelerwaarden en den magistraat der stad, aan wie het toezicht op het juiste gebruik van de geestelijke goederen in de waarden bij het bovengemelde Landdagsbesluit van 1603 opgedragen was, meende te moeten beklagen over „de groote verwoestinge der Christelicker kercke ende de ignorantie en de ontkenenisse der warer Religie van den ingesetenen ten platten lande” en om aanstelling van predikanten verzocht. Het antwoord luidde, dat het aanstellen van kerkendienaren niet mogelijk was, zoolang er nog geen behoorlijke staat van de geestelijke goederen gemaakt was. Men achtte het 't beste, dat het Provinciale Hof op naam van de Landschap een plakaat zou uitvaardigen, waarbij aan alle pachters zou worden bevolen binnen 14 dagen betaling te komen doen van hetgeen zij wegens de geestelijke goederen verschuldigd zouden zijn aan den rentmeester der geestelijke goederen Andries Willemsz. ³⁾. Deze laatste had ondertusschen geen com-

¹⁾ Cursivering van mij.

²⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 23 Maart 1604, Kwartiersreces Nijmegen, 8 Juni 1604. Men bedenke, dat de jonkers voor een deel R.K. gezind waren.

³⁾ Reitsma en Van Veen, „Acta der provinciale en particuliere synoden, 1572-1620, IV, Gelderland”, blz. 161, synode te Bommel, beginnende 7 Juli 1607, art. no. 28.

missie als rentmeester van de goederen van de buiten de stad Zaltbommel gevestigde fundatiën, maar werd nu als zoodanig door den ambtman en de stedelijke regeering voorgedragen.

Het Hof besloot tot het uitgeven van het bedoelde plakaat, hetwelk in overleg met Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier ook in de overige ambten zou worden gepubliceerd, om geen jalouzie te verwekken ¹⁾).

Nadat Gedeputeerden van het Kwartier van Nijmegen zich hadden vereenigd met het denkbeeld, om Andries Willemsz. tot rentmeester te benoemen, committeerde het Hof hem 19 Augustus 1607 „by advise” van de Gedeputeerden „tot het officie ende ampt van rentmeester van de goederen ende incomsten, gehorende tot die canonisiën, proostiën, personaetschappen, prebenden, pastoriën, vicariën, custeriën, beneficiën ende officiën of andere geestlicke goederen, voorts van thynsen, pachten, erf- ende loesrenten, gelegen in de voorsz. Boemelre- ende Tielreweerden”. Hij zou zijn instructie ontvangen van het Gedeputeerdencollege en aan dit college rekenplichtig zijn ²⁾). Gedeputeerden van het Kwartier arresteerden den 5den October d.a.v. zijn instructie ³⁾).

In het gebrek aan kerkendienaren ten platten lande voorzag het Hof voorloopig door aan ds. Johannes Fontanus, den bekenden Arnhemschen predikant, en eenige anderen op te dragen in de vacerende plaatsen in de Tieler- en Bommelerwaarden te gaan preeken ⁴⁾).

Met betrekking tot de vicarieën gelastten Gedeputeerden van het Kwartier 14 December 1607, dat Andries Willemsz. ook hiervan de inkomsten zou ontvangen, totdat degenen, die hun recht van patronaatschap wilden aanvoeren, ter Gedeputeerdenkamer bewijzen hiervan overgelegd zouden hebben, „sonder dat dan oock diegenen, so daertho befuicht, die guideren voer haer eigen sullen moegen gebruicken, maer die conferieren aen sekere jonge gesellen umb daerop tho studieren volgende den recesz van a^o '81 voorsz. (29 November 1581), nadat se sulcke jonge gesellen eerst ter

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, Resolutie- en memorieboek, 1605/18, 15 Juli 1607. Resolutiën van Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers (archief Gedeput. Staten van Nijmegen), 25 Juli 1607. Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck”, II, kol. 110, plakaat van 15 Juli 1607, vergel. ibidem II, kol. 103, 3 April 1605.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek, II, 1602-1617, fol. 75vso.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 5 October 1607. De instructie is niet bewaard gebleven.

⁴⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek II, fol. 76 vso., 1 September 1607.

Cameren sullen gepresentiert hebben ¹⁾, aen diewelcke die voorsz. *rentmeester, behaldende nietthomin d'administratie van soedanige guideren, twe dordendeelen sal utkeren, emploierende het een dordendeel tot onderhoud van kercken- und schooldienaren.* Und wort in dusdaniger voegen een ieder sijn ius patronatus na den placate voorbehalden" ²⁾. De Gedeputeerden streefden er dus naar alle beneficiën, die iuris patronatus laicalis waren, onder het beheer van het Kwartier te brengen, zulks in afwijking van het zesde artikel van het tractaat van reductie, waarbij bepaald was, dat t.a. van deze beneficiën de sinds het verdrag van 1577 bestaande toestand gehandhaafd zou blijven.

Van Andries Willemsz.' administratie is niets meer in het archief van Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers aanwezig. Vóór 8 Augustus 1611 zijn ter Gedeputeerdenkamer te Nijmegen zijn eerste drie rekeningen gehoord en gesloten ³⁾. Aan den ambtman van de Tieler- en Bommelerwaarden en den magistraat van Zaltbommel had de Landschap in Mei 1603 „mede" de „directie" over de geestelijke goederen in de beide waarden opgedragen ⁴⁾. Hieronder werd verstaan het toezicht op het juiste gebruik, nl. het gebruik ad pios usus, en op het beheer van de geestelijke goederen. Ambtman en magistraat van Bommel waren vertegenwoordigd bij het hooren en sluiten van de rentmeestersrekeningen en bij het houden van openbare verpachtingen.

Andries Willemsz. moest volgens zijn commissiebrief en overeenkomstig de resolutie van 23 Januari 1608 van Gedeputeerden van het Kwartier alle geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden onder zijn administratie brengen met uitzondering van de goederen van het stift Zennewijnen in den Tielerwaard. Predikan-

¹⁾ De vicarissen moesten door den patroon aan het Hof worden voorgedragen, door welk lichaam dan de brieven van institutie verleend werden. Aanvankelijk hebben de Nijmeegsche Gedeputeerden dit een tijdlang gedaan. De institutie-boeken van het Hof vangen aan met het jaar 1609.

²⁾ Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck", II, kol. 48 en 97, 22 October 1595 en 28 April 1604 (plakaten met betrekking tot het begeven van vicarieën en het betalen der tertiën). Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 14 December 1607. Opgemerkt kan worden, dat binnen Zaltbommel nimmer tertiën aan den rentmeester der geestelijke goederen zijn betaald; zie hierna Hoofdstuk IV, B § 2. Cursiveering van mij.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 8 Augustus 1611.

⁴⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 16 December 1609: „Und oversulx noch die Gedeputierden, noch die van de magistraat van Bommel, die specialick mede tot die directie van de geestlicke guideren in Tielre- und Bommelreweert by die Lantschap neffens den amptman van Bommel in Maio etc. 1603 gelast sijn, beschuldicht kunnen worden anders dan die voorsz. resolutiën na behoer gepariert .... tho hebben ....".

ten en „niet wettelick tot den dienst beroepen” personen, zooals vermaners, e.d., zouden geen goederen onder zich mogen houden, de dorpssecretarissen en schoolmeesters evenmin. De schoolmeesters behoorden uit de geestelijke goederen ter plaatse een „redelick tractement” te ontvangen, voor zoover zij met kennis van zaken waren aangesteld. De dagelijksche heeren zouden géén bevoegdheid hebben om den schoolmeesters de volle inkomsten van de geestelijke goederen ter plaatse toe te kennen ¹⁾).

Enkele predikanten hebben aanvankelijk zelf de pastoralia in handen gehad, zooals bijv. in Waardenburg en Neerijnen, en wel, naar wij veronderstellen, dank zij den invloed van de dagelijksche heeren in hun standplaatsen ²⁾). Aan de dagelijksche heerlijkheden plachten, behalve de aanstelling van den schout, de heemraden, de buurmeesters en den schutter, gewoonlijk verbonden te zijn de collatie van de pastorie, van eenige vicarieën en kapelanieën, de benoeming der kerk-, Heilige Geest- of Gasthuismeesters, en van den koster. De dagelijksche heerlijkheden omvatten in den regel één kerspel, dat meestal door één enkele buurschap gevormd werd ³⁾).

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 23 Januari 1608. Met de geestelijke goederen in het ambt van Beesd en Renoy had de rentmeester niet te maken. De kosteren waren gewoonlijk tevens schoolmeesters op hun dorp.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 28 November 1607 en 16 Maart 1608.

³⁾ In den *Tielerwaard* waren alle plaatsen dagelijksche heerlijkheden, met uitzondering van Drumpt, waar de schout of scholtis en de buurmeesters door den ambtman van de Tieler- en Bommelerwaarden benoemd werden, en van de hooge heerlijkheid Dalem. Al deze plaatsen waren buurschappen met een eigen buurschapsbestuur, bestaande uit den schout en 2 buurmeesters. Elke buurschap vormde een afzonderlijk kerspel. De hooge heerlijkheid Dalem behoorde kerkelijk tot het Hollandsche, in het land van Gorcum gelegen kerspel Spijk. In den *Bommelerwaard* was de toestand evenzoo. Alleen waren Poederoyen, Nederhemert, Well & Ammerzoden en Hedel hooge heerlijkheden. De dagelijksche heerlijkheid Well & Ammerzoden bestond uit 2 kerspelen, waarvan het kerspel Well de buurschappen Well en Wordragen omvatte. Monnikenland was wél een dagelijksche heerlijkheid, maar geen kerspel; terwijl het eerst in de 17de eeuw een buurschap werd. In de dagelijksche heerlijkheid Ophemert waren twee kerspelkerken; na de Reformatie werd slechts één er van gebruikt. Het aantal buurmeesters bedroeg in den Bommelerwaard 1 tot 3. De z.g. dagelijksche gerichten werden gehouden door den schout met twee door den dagelijkschen heer aangewezen naburen. Deze gerichten hadden slechts geringe bevoegdheid. Zie Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, „Marken in Gelderland” (Geschiedkundige Atlas van Nederland), 1925, blz. 171-176. In den leenbrief van Walraven van Arkel, broeder tot Hoekelum, heer van Waardenburg, voor Johan Schenck van Nydeggen, als echtgenoot van joffr. Johanna van Weerdenborch Swedersdochter, d.d. 6 October 1534 worden de *dagelijksche heerlijkheden* Ophemert en Zennewijnen omschreven als volgt: „dat huys ende daegelicxe heerlicheyt t' Ophemert ende Senwynen met syn collatiën in beyde kercken tot Ophemert, met vicariën, kerckenmeysteren, Heylich-Geesthuysmeysteren, kosteren t' moegen geven etc. constituueeren, setten ende onsetten, voort in beyde dorperen (Ophemert en Zennewijnen) schout, heymraedern, buyrmeystern, schutteren t' setten nae synen wille, voort metten rosmoelen, gemael, houere, tins,

Met enkele patronen had men moeilijkheden naar aanleiding van de overgifte van geestelijke goederen. De Gedeputeerden van het Kwartier besloten daarom 5 Maart 1608 aan alle collatoren en anderen, die onwillig waren, te kennen te geven, dat zij binnen den tijd van acht dagen hun rechten t.o.v. de pastorieën, vicarieën, kosterieën e.d. zouden komen bewijzen op straffe daarvan ver-stoken te zullen zijn, terwijl bij verdere weigerachtigheid tegen de nalatigen voor het Provinciale Hof geprocedeerd zou worden ¹⁾).

Tot de goederen, welke zich omstreeks 1609 onder het beheer van Andries Willemsz. bevonden, behoorden ook de geestelijke goederen in de dagelijksche heerlijkheden Haaften, Hellouw en Herwijnen, en Rossem ²⁾). In het genoemde jaar richtten de heer van Brederode, heer van Vianen, als voogd over de onmondige kinderen van wijlen zijn broeder Floris, heer tot Kloetingen, en de vrouwe van Haaften, en Wolfert Evertsz. van Wittenhorst als heer van Rossem verzoekschriften tot den Gelderschen Landdag, om op grond van de aan hun heerlijkheden verbonden rechten van patro-naatschap de administratie te mogen voeren over de geestelijke goederen en de Gasthuis- of H. Geestgoederen aldaar.

Naar aanleiding hiervan besliste de Landdag te Nijmegen 19 December 1609: „dattet geheel incommen van de voorsz. canonisiën ende pastoriën, hebbende curam annexam, behoort aengeleydt ende bekeert te worden tot onderhoud van den kerckendienst ende watter van dependiert, voor eerst ter plaetse van de fundatie ende watter mucht overschieten, dat men tselve behoore t' emploieren ter naester plaetse, daer gebreck is; overmits de voorsz. goederen niet ten deel, maer int geheel gemortificeert zijn ende daerom tot den dienst Godes behooren geappropriert te blyven, voorbehoudens noch-

daegelicxe broecken t'innen ende t' winnen, elke broecke voorsz. van negen butgens, ende voort met allent geene dat de daechelicxe heerlicheyt aenclen-ven mach" (archief Hof van Gelderland, Institutieboek I, fol. 67 vso.). Hier moge worden opgemerkt, dat het *huis* Ophemert een Geldersch en de *heerlijkheid* Ophemert een Waardenburgsch leen was (Waardenburg was weer een Geldersch leen). In de Tieler- en Bommelerwaarden werd in civiele zaken rechtgesproken door de schepengerichtsbanken te Deil en Tuil, onder voor-zitterschap van den richter in den Tielerwaard en door de schepengerichtsbanken te Driel en Zuilichem, onder voorzitterschap van den richter in den Bommelerwaard. In crimineele zaken daarentegen werd niet door de vier gerichtsbanken ten platten lande, maar door de schepenen der stad Zaltbommel onder leiding van den ambtman van de Tieler- en Bommelerwaarden rechtgesproken. De beide richters in de waarden fungeerden hierbij als substituten van den ambtman, deden „de crimineele apprehensie en aanklagte". Zij werden uit een door de 4 banken opgemaakte nominatie van twee door het Kwartier verkozen. (H. D. J. van Schevichaven, „Regeringsform van Gelderland" in „Gelre" X, blz. 344 e.v.).

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 5 Maart 1608.

²⁾ De heerlijkheden Haaften, Hellouw en Herwijnen waren in één hand.

tans, dat die collatoren, als die plaetse sullen commen te vaceren, vry sal staen gequalificeerde persoonen, den classi ende gemeeynte aengenaem, tijdtlick te presenteren, om volgende d' ordre vant lant in haeren dienst bestedicht te worden. Raeckende die *vicaryen*, dat derselver guederen int openbaer ten meesten pryse ten overstaen van de patronen oft beneficiariën by den rentmeester (die mets desen in zyne bedieninge gecontinueert blijft) tot laste van dieselve guederen sullen worden verpacht, daarvan die twee deelen sullen commen tot behoeff van den beneficiariën ende idt derdedeel tot behoeff van den kerckdienst, gelijk dienvolgens den voorn. heer van Brederode in der voorseyder qualiteyt toegestaen wordt in d'aengetagen *vicaryen* idt recht van presentatie van eeneghe jongen gesellen, om nae voorgaende brieven van institutie van den Have (het Hof van Gelderland) die twee deelen van de suivere incomsten tot subsidie van zijn studiën te genieten ende zulcx uyt handen van den voorn. rentmeester. Aengaende die Gasthuys- off Heylige Geestguederen tot Herwynen ende Haeften wordt verstaen den heer remonstrant geoorloft te zijn, dieselve door bequame luyden te doen administreren, om in de voorsz. dorpen aengeleydt te worden aen degeene, daert behooren zal". Deze Landchapsresolutie is van groot belang, aangezien zij den 21sten December d.a.v. door den Landdag „generael" gemaakt werd voor het geheele Vorstendom en Graafschap ¹⁾.

Het was nu dus uitgemaakt, dat, evenals vóór de Reformatie, de patronen als zoodanig niet gerechtigd waren tot de administratie der beneficiën en evenmin vrij waren t.a.v. de bestemming der in-

¹⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 19 en 21 December 1609. Zie Mr. A. Philips „De Kapittelgoederen van Haeften, II. Nadere justificatoire bescheiden", 1850, blz. 22 e.v. Onder gemortificeerde goederen worden verstaan: in de doode hand gebrachte goederen. Vóór de Reformatie werden de ten behoeve van een nieuwe religieuze fundatie geschonken goederen gemortificeerd en tot „bona ecclesiastica" gemaakt, d.w.z. in de doode hand gebracht en vergeestelijkt oftewel uit de wereldlijke rechtssfeer overgebracht naar de geestelijke. Beide handelingen geschieden oorspronkelijk door de geestelijke Overheid (den bisschop). In de latere M. E. was voor de mortificatie toestemming van de wereldlijke Overheid noodzakelijk. Bij de Reformatie werd de geestelijke jurisdictie opgeheven en bleef de mortificatie uitsluitend bestemmingsbepaling, nl. „ad pios usus" (in den text: „tot den dienst Godes"). Zie Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, Eerste afd., hoofdst. II. — De pastorieën waren in tegenstelling tot de vicarieën, waar geen zielzorg aan verbonden was, „niet ten deel maer int geheel gemortificeert", d.w.z. dat zij geheel voor den kerkdienst bestemd waren, terwijl de vicarieën slechts voor één derdedeel hiertoe moesten strekken. Dat „mortificeeren" hier niet beteekent: opheffen (zie voor deze beteekenis Jhr. Mr. Rengers Hora Siccama, I, blz. 684) van de fundatie of van het recht om een beneficie te begeben, blijkt uit de omstandigheid, dat de pastorieën nog geregeld door de collatoren werden begeben. Cursiveering van mij.

komsten. In de vergadering van het Nijmeegsche Kwartier had het meerendeel van de ridderschap verklaard, dat een dergelijk besluit niet bij overstemming door den Landdag mocht genomen worden, zolang de geestelijke goederen nog niet voor de geheele provincie Gelderland in communie gebracht zouden zijn, dat voorts in overeenstemming met het verdrag van reductie van den Tielerwaard van 1593 alle geestelijke beneficiën, de pastorieën en canonisieën inclus, welke „iuris patronatus” waren, ter collatie zouden blijven staan van die van adel of anderen, daartoe gerechtigd wezende, om daarmede hun kinderen en nabestaanden of anderen naar goeddunken te begiftigen, „ende sijn die voorsz. ridderschap des te meer verwondert, waerom dit Quartier meer sal herschen over die geestelicke guderen, wesende iuris patronatus, ten platten lande (aengesien die steden yeder int heur sijn verblyvende) als andere benaberte geünierde provinciën”¹⁾.

De jonkers wilden eigenlijk de beneficiën van hun pieuze bestemming ontdoen en de goederen dezer stichtingen ont-mortificceeren. De Landdag en het Nijmeegsche Kwartier daarentegen wilden het karakter der goederen als gemortificeerde goederen handhaven, nl. in dien zin, dat de bestemming ad pios usus bestendigd bleef.

Anderhalf jaar later kwam de ridderschap op den Kwartiersdag te Nijmegen met een voorstel, inhoudende, dat de gebeneficieerde persoon de goederen van het op hem geconfereerde beneficie in het openbaar zou mogen verpachten in tegenwoordigheid van den rentmeester der geestelijke goederen, die door Gedeputeerde Staten na overleg met ambtman en jonkers gesteld zou zijn. De rentmeester zou deze goederen niet onder zijn beheer mogen nemen, maar er alleen het derdedeel of tertium van ontvangen, om ad pios usus aangewend te worden en wel in de eerste plaats voor den predikant en den schoolmeester der plaats, waar de goederen gelegen waren. Voorts zou het den patronen vrij mogen staan, om wat er van de collegiale goederen (kapittelprebenden of canonisieën), waar zielzorg aan verbonden was, over zou schieten, nadat de predikant en de schoolmeester ter plaatse verzorgd waren, toe te kennen aan studenten²⁾. De ridderschap wilde dus geen afstand doen van het beheer over de geestelijke goederen, die ter begeving van leeke-patronen stonden, maar gaf toe op het stuk van de uitkeering der tertiën en de bestemming voor den kerk- en

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 20-23 December 1609.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 18 en 19 Juni 1611.

schooldienst van de met zielzorg belaste canonisieën. Eenig besluit werd op dit voorstel niet genomen.

De heer van Brederode, die zich bij den voorslag van de Nijmeegsche ridderschap aansloot, diende in 1612 bij den Landdag, die toen te Zutphen vergaderde, opnieuw een verzoekschrift in, waarbij hij als voogd over de onmondige kinderen van de vrouwe van Haaften de administratie over de Haaftensche geestelijke goederen verzocht, evenwel onder aftrek van de tertiën. De steden in het Nijmeegsche Kwartier wilden de aangelegenheid nogmaals aan het oordeel van Stadhouder en Hof onderwerpen. Het Zutphensche Kwartier wilde bij het reces van 1609 verblijven. Daarentegen vond de Veluwsche ridderschap, dat het aan den heer van Brederode vrij zou mogen staan, om zelf een rentmeester aan te stellen, mits hij de tertiën uitkeerde. De steden in het Arnhemsche Kwartier stelden zich op het Zutphensche standpunt met uitzondering van Elburg, dat verklaarde „niet tho kunnen opiniren tegens d'usantie van ius patronatus van vicaryen in hare statt”, en van Harderwijk, dat zich bij het gevoelen van de Veluwsche ridderschap aansloot. Tot een besluit kwam het zodoende op dezen Landdag niet ¹⁾.

De heer van Brederode vond steun bij de Staten-Generaal. Op grond van een schrijven van de Staten-Generaal en een daarover door den Stadhouder uitgebracht advies, vond de Landdag, in vergadering bijeen te Nijmegen, den 29sten Mei 1613 goed, „dat men welgedachten heere van Bredenrade *ten aensien und respecte van syne persoon* und als mombarheer van de nagelatene kinderen des heeren van Cloutingen..... als oeck omme die goede diensten by denselven den Landen van jonghs aff mitte wapenen gedaen, sal toestaen die regieringe und administratie van de canonisyen van Haeften und pastoryen van Herwynen, mits dat welgedachte heer van Bredenrade in qualiteyt als voren sal doen betaelen in handen van den rentmeester aver die geestlicke goederen Andries Willemssen, residirende tot Bommel, die somma van achthondert gulden jaerlix tot onderholt van de predicanten tot Haeften und Herwynen. Und by soe veerne het gebeurde, dat hiernaemaels die gagiën und tractamenten van de predicanten ten platten lande by gemeine resolutie van de Lantschap ofte 't Quartier van Nymegen

¹⁾ Reces voor den Landdag te Zutphen, 3 April 1612. Voor de vicarieën te Elburg vergel. Dr. A. J. van de Ven, „De St. Jacobs- of Lutteke-vicarie te Elburg” in „Nederlandsch archief voor Kerkgeschiedenis”, nieuwe serie, XXIII, blz. 1.

vermeedert worden, dat die voorsz. tractamenten nae advenant verhoeghet end die verhoeginge van gelycken in handen van den voorn. renthmeester gestelt sal worden..... Insgelycken, dat het averschot van de canonisynen und pastoryen voorsz. bekeert worde tot onderholt van studenten in de theologie; und dit alles *sonder getrocken toe worden in consequentie* und blyvende hiermede der Lantschaps gemeine resolutie (van 1609), voor desen genomen, ongederogirt" ¹⁾).

Brederode verkreeg de administratie over de Haaftensche geestelijke goederen, zonder dat het beginsel, dat de collator aan zijn „ius patronatus” geen recht kon ontleenen om de te zijner collatie staande beneficiale goederen te beheeren, verloochend werd, op grond van achting voor zijn persoon ²⁾. De pieuze bestemming werd nadrukkelijk verzekerd. T.a.v. de beneficia, waaraan geen zielzorg verbonden was, wordt in dit Landdagsbesluit niets gezegd. Blijkens een Nijmeegsche Kwartiersresolutie d.d. 30 Augustus 1615 kwamen ook deze onder de administratie van den heer van Brederode ³⁾. De pastorie van Hellouw bleef buiten de overgifte aan den heer, omdat zij den abt van Paderborn tot collator had, de vicariegoederen aldaar eveneens ⁴⁾.

Van de geestelijke stichtingen te Haaften en te Herwijnen, die bleven bestaan, werd door de Landschap het beheer toegestaan

¹⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 29 Mei 1613, gedrukt: mr. A. Philips, „De Overeenkomst betreffende de Kapittelgoederen te Haaften namens den Staat gesloten en onderzocht”, 1850, I, blz. 9. W. van Beuningen, „Brieven over Geestelijke Goederen”, 1863, blz. 18. Cursiveering van mij.

²⁾ In de 9de rekening van den rentmeester M. Holl van de geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden over 1648/9, fol. LXVI vso., wordt gezegd, dat de pastorie van Herwijnen namens Brederode „als collator” werd geadmistriceerd. Men begon toen blijkbaar de rechte bedoeling van het reces van 1613 uit het oog te verliezen.

³⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 30 Augustus 1615: „Verstaende voorts, dat d'administratie van *der vicarien guderen op Haeften ende Herwynen*, die syn Ex.cie by schrievens van den XII Februarii 1615 verclaert met die canonisiën ende pastorie-guderen daerselffs te houden van een natuir, annex ende daeronder begrepen, ende om andere redenen by den voorgemelten heere van Cloutingen schriftelick overgeleydt, sal verblyven aen dengeenen, den de heer van Cloutingen daer toe gestelt heeft, ende het overschott van die (die lasten daertoe staende affgetrocken) ad pios usus bekeert”. Met het van „een natuir” zijn werd bedoeld, dat die vicarieën evenals de canonisiën „ius patronatus publici of laicalis” waren, d.w.z. bewijsbaar ter collatie stonden van den heer (zie Kwartiersreces, 14 Mei 1614). De term „ius patronatus publici” wordt in het Kwartiersreces van 14 Mei 1614 gesteld tegenover „ius patronatus privati of geincorporeert.... sonder titul ende daerop gevolchde confirmatie”, d.w.z. verduisterde vicarieën. Vicarieën van deze laatste soort zou de heer van Cloutingen niet mogen administreeen.

⁴⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 4 Maar 1616: „Item to schrijven aen die heer van Cloutingen, dat men tho vreden is, dat de resumptie van Andries Willemsens rekening over die Haefftensche guideren geschieden zal tot Bom-

aan den heer van Haaften onder verplichting, dat de laatstgenoemde uit de canonisiegoederen van Haaften en uit de pastoriegoederen van Herwijnen f 800 's jaars zou betalen ten behoeve van de predikanten aldaar in dier voege, dat dit bedrag verhoogd zou worden al naar gelang bij resolutie van de Landschap of van het Kwartier de predikantstractementen ten platten lande in het algemeen verhoogd zouden worden. Voor de vicarieën in Haaften en Herwijnen gold hetzelfde, met de verplichting, dat de heer van Haaften de tertiën zou betalen.

De administratie is steeds aan het bezit der heerlijkheid Haaften verbonden gebleven en ging zodoende tegelijk met de heerlijkheid in 1712 door verkoop over aan het geslacht Dutry, met bepaling, dat de kooper van de heerlijkheid c.a. gehouden zou wezen, „den Predicant en Schoolmeester, staande tot Haaften, jaarlijx te betalen uuyt *de goederen, die van outs daertoe specteerende zijn*”. Deze verplichtingen zijn in 1849 door den toenmaligen heer bij overeenkomst met den Staat der Nederlanden afgekocht¹⁾.

§ 3. De Geestelijke Goederen onder het Bestuur van Ambtman en Jonkers, 1619-1677. De „Gemeene Beurse”.

Bij den Landdag, die in Mei en Juni 1619 te Zutphen bijeen was, kwam een verzoek in van de ridderschap van de Tieler- en Bommelerwaarden om wijziging van de Landschapsresolutie d.d. 19 December 1609 in dezer voege, dat de patronen het beheer zouden

---

mel, present den amptman und syne jonckeren, so die generale rekening van den voorsz. rentmeester hebben helpen hoeren und sluyten”, hetgeen op 14 Maart kon plaats hebben. Deze afrekening betrof achterstallige gelden (zie Kwartiersreces, 30 Augustus 1615). De eerste rentmeester over de Haaftensche geestelijke goederen was Balduin van de Velde (Kwartiersreces, 14 Mei 1614).

¹⁾ W. van Beuningen, „Rapport over de Vicariegoederen in verband met andere geestelijke goederen in Holland”, blz. 93 e.v. en blz. 98 e.v. Hieruit blijkt, dat de overeenkomst in 1849 om louter practische redenen werd gesloten en niet, omdat de Staat het beweerde eigendomsrecht, dat de heer uit de koopacte van 1712 meende te mogen afleiden, als gefundeerd beschouwde. Cursiveering van mij.

Nadere bijzonderheden zie men bij Mr. A. Philips, „De Overeenkomst betreffende de Kapittelgoederen te Haaften namens den Staat gesloten en onderzocht”, I en II. Mr. A. Philips komt tot de slotsom, dat niet de heer van Haaften, maar de Hervormde gemeente ter plaatse het eigendomsrecht van de Haaftensche geestelijke goederen zou hebben, omdat deze gemeente als deel van de kerk, die in den tijd van onze Republiek de officiële was, uit die goederen betaling voor haar predikanten ontving. Dit is onjuist: van eigendomsoverdracht was geen sprake, evenmin van eenig recht der Hervormde gemeente of van de heele Hervormde kerk.

mogen voeren over de goederen der te hunner collatie staande beneficiën onder uitkeering van de tertiën. De Landschap nam hieromtrent geen besluit, maar liet het aan het Nijmeegsche Kwartier over nader orde te stellen op de administratie der geestelijke goederen zonder afbreuk te doen aan de resolutie van 1609 ¹⁾.

De vergadering van het Nijmeegsche Kwartier besliste daarop als volgt: „Bewogen (= overwogen) d'apostille by de Landschap gegeven op die remonstrantie van de ridderschap van Tielre- ende Bommelrewerden, diewiell deselve ridderschappen verclaerden, dat sy ampteerden ende verblijven wilden by d'ordre opt becleeden van de kerken ende scholen in de selve werden (= waarden) tegenwoirdich sijnde, mits dat die *dispositie van deselve guderen aen haerluyden in conformité als in andere ampten deeses Quartiers verblyve*, laetent die vant Quartier daerby berusten, doch der Landschap resolutie deesen aengaende in cas van contreventie ongeprejudiciert ende ongekrenckt" (5 Juni 1619) ²⁾. Het Kwartier liet niet alleen de administratie van de geestelijke goederen over aan de jonkers in het ambt van de Tieler- en Bommelerwaarden, maar ook de directie, d.w.z. het toezicht op de wijze, waarop de geestelijke goederen beheerd en de inkomsten daaruit overeenkomstig de Landdagsbesluiten besteed werden.

Blijkens een Kwartiersreces van 20 Mei van het volgende jaar, hadden de jonkers in de Tieler- en Bommelerwaarden de administratie reeds aanvaard ³⁾. Ambtman en jonkers, die nu directeuren van de geestelijke goederen waren geworden, vormden, naar in een door de Ordinaris Gedeputeerden aan de Kwartiersvergadering in 1685 overgelegd rapport medegedeeld wordt, „een *gemeene beurse*, daeronder getrocken sijn alle de pastorye- en custerie-goederen van alle de dorperen van den Tielre- en Bommelrewerden neffens de capittel- en cloostergoederen tot Rossum en de tertiën van de vicaryen, uutgenomen in den Tielreweert die van Haefden, Herwijnen en Dalem, mitsgaders Beest en Rhenoy, en in den Bommelreweert Hedel, Nederhemert, Aelst en Zuylichem. En wierden deselve goederen onder de directie van den tijdtlicken amptman en vier gecommiteerden uut de ridderschap, als twee uyt den Tielre-

¹⁾ Reces van den Landdag te Zutphen, 3 Juni 1619.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 5 Juni 1619; „in conformité als in andere ampten”; dit is niet juist, aangezien op het tijdstip alleen in het ambt van Nederbetuwe ambtman en ridderschap de directie en administratie der geestelijke goederen voerden. Het woord „dispositie” wordt hier in engere beteekenis, nl. in den zin van directie en administratie, gebruikt; van volledig beschikkingsrecht was geen sprake. Cursivering van mij.

³⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 20 Mei 1620.

en twee uyt den Bommelreweert, door eenen rentmeester bedient...¹⁾). De Nederhemertsche canonsiegoederen zijn eerst na 1649 „in a[d]modiatie" (= in pacht) uitgegeven aan den rentmeester van den heer van Nederhemert, die daaruit den predikant moest bezoldigen. De geestelijke goederen in Hedel zijn vóór 1648, vermoedelijk niet lang na 1619, aan de „regeerders" van het dorp overgelaten. In Aelst voerde de predikant het beheer, terwijl de Zuilichemsche geestelijke goederen kort na Augustus 1634 aan Constantijn Huygens, heer van Zuilichem, ter administratie werden overgelaten, nadat aan zijn voorganger (Joost Pieck), „ten insichte, soo het schijnt, van syne woestachtige maniere van leven", het beheer onttrokken was geweest²⁾).

Uit de opbrengst van de z.g. „gemeene beurse" werden 16 predikanten ten platten lande bezoldigd alsmede de schoolmeesters. Die predikanten werden daarom in de wandeling als de „bursale" predikanten aangeduid. Hoe de administratie van de onder de beurs behorende geestelijke goederen gevoerd werd, kunnen wij zien aan de hand van enkele bewaard gebleven rekeningen³⁾. Ter toelichting moge hier een uittreksel volgen uit de 9de rekening van Marten Holl over 1 September 1648—31 Augustus 1649:

(A.) „Ontfanck van de geestelycke goederen in *Tielreweerd*".

Gellicum: pastorie, kosterie.

De kosterie is aan den schoolmeester gelaten.

Rumpt: pastorie, kosterie, vicarie op het L. Vrouwenaltaar.

De predikant gebruikt den pastoriehof met een stuk grond; de kosterie is aan den schoolmeester gelaten.

Enspijk: pastorie, kosterie. De kosterie is aan den schoolmeester gelaten.

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 7 Mei 1685.

²⁾ Voor Zuilichem zie Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 3 Augustus 1634. Hedel was een baronie of hooge heerlijkheid. De „regeerders" van het dorp Hedel waren drossaard, buurmeesters, en schepenen.

Blijkens extracten uit het Dorps Resolutie Boek der Baronye en Hoge Heerlijkheid Hedel werden 13 Maart 1699 „alle de Capittels goederen deser Baronye toebehoorende", w.o. de smaltienden, de spring-korentiend en 3 morgens „pastoorsgeerden", publiek verkocht voor f 8604. De verkoop geschiedde met consent van den collator Godefroy Frederik van de Poll, heer der baronie, door ds. Nicolaes Bakkerus Bopp namens den kerkeraad van Hedel en vier personen „in name van de gemeynthe" ingevolge resolutie van schepenen, heemraden, stadhouder, buurmeesters, H. Geestmeesters, kerkmeesters, armmeesters en geërfden, genomen in bijwezen van den kerkeraad 3 Maart 1699 (archief Geldersche Rekenkamer, inv. no. 1066). Dorp, kerspel en hooge heerlijkheid Hedel dekten elkander territoriaal.

³⁾ 9de rekening over 1648/49 van Marten Holl; rekeningen over 1661/62, 1667/8, 1670/71, 1671/72, 1673/74-1676/77 van Willem Clodts, Rijksarchief Arnhem.

- Deil*: pastorie, kosterie, St. Catharinenvicarie, St. Antoniusvicarie, L. Vrouwenvicarie, St. Jansvicarie. De predikant gebruikt het pastoriehuis met den boomgaard; de kosterie en de St. Antoniusvicarie zijn aan den schoolmeester gelaten.
- Malsen*: pastorie, kosterie, O.L. Vrouwenvicarie, St. Nicolaasvicarie, St. Antoniusvicarie. De predikant gebruikt een hof buiten aan den dijk gelegen; de schoolmeester heeft de kosterie.
- Waldenoyen*: pastorie, kosterie, L. Vrouwenvicarie. De predikant gebruikt het pastoriehuis met een klein „hoofken”; de kosteriegoederen zijn aan den heer verpacht.
- Drumpt*: pastorie, kosterie. Kerkelijk gecombineerd met Wadenoyen; de kosterie is aan den koster gelaten.
- Meteren*: pastorie, St. Catharinenvicarie. Het pastoriehuis met een „hoofken” wordt door den predikant gebruikt.
- Ophemert*: de pastorie der St. Lambertuskerk, de pastorie der St. Maartenskerk, kosteriegoederen van de beide kerken, O.L. Vrouwenvicarie in de St. Lambertuskerk, St. Barbaravicarie (waarschijnlijk in dezelfde kerk), H. Kruisvicarie (waarschijnlijk in dezelfde kerk), O.L. Vrouwenvicarie in de St. Maartenskerk en St. Catharinenvicarie in deze laatste kerk. De pastorie der St. Lambertuskerk staat onder het beheer van de Staten van Utrecht, als de directie hebbende over de goederen der St. Paulusabdij te Utrecht. De predikant gebruikt den pastorieboomgaard van de St. Maartenskerk bij het kerkhof, de schoolmeester de kosteriegoederen van beide kerken. De twee derde-deelen van de O.L. Vrouwenvicarie in de St. Maartenskerk worden geëmploieerd tot „onderhoud der kercke voors.”, terwijl één derdedeel verpacht is aan den predikant¹⁾.
- Varik*: pastorie, kosterie, vicarie van O.L. Vrouw en St. Brigitta, St. Petersvicarie en H. Kruisvicarie.
- Heesselt*: pastorie, kosterie, St. Joostvicarie.
- Est*: pastorie, kosterie, vicarie van St. Nicolaas en Bartholomeus. De kosterie is in gebruik bij den schoolmeester.
- Opijnen*: pastorie, kosterie, vicarie van St. Jan en Catharina, St. Jansvicarie (goederen onder Driel).

¹⁾ Voor de St. Lambertuskerk vergel. Jhr. Mr. Rengers Hora Siccama, I, blz. 482, noot 1. Blijkens een oorkonde d.d. 3 Februari 1028 (Sloet, „Oorkondenboek van Gelre en Zutphen”, no. 155) had de bisschop van Utrecht Ansfried aan het klooster Hohorst (later naar Utrecht verplaatst en bekend onder de benaming St. Paulusabdij) o.a. geschonken de „ecclesia” van Hemerthe (= Ophemert). De pastorie der St. Lambertuskerk was derhalve geïncorporeerd bij de St. Paulusabdij. Het in de rekening als pastorie aangeduide goederencomplex was waarschijnlijk het restant der oorspronkelijke pastoralia, dat als competentie of congrue portie bestemd was voor den vicarius perpetuus curatus, die i.pl. van den vroegeren pastoor de zielzorg behartigde. De competente portie werd soms op denzelfden voet behandeld als de oorspronkelijke geïncorporeerde pastorie, d.w.z. onder dezelfde administratie gebracht als de abdijgoederen. De St. Lambertuskerk was de oorspronkelijke parochiekerk van Ophemert. De St. Maartenskerk was tot omstreeks 1328 de kerk van de Commenderie der Duitsche Orde, die naar Tiel overgebracht werd, nadat in 1315 het kapittel van St. Walburg van Tiel naar Arnhem verplaatst was. Tot de Reformatie werden beide kerken als kerspelkerken gebruikt; na de Reformatie was alleen de St. Maartenskerk voor den Gereformeerden eeredienst in gebruik. Mr. S. Muller Hzn., „Het Bisdom Utrecht” (Geschiedkundige Atlas van Nederland), 1921, blz. 420, verwisselt de twee kerken.

Hier of Waardenburg: pastorie, kosterie, St. Jansvicarie, St. Petersvicarie. Het pastoriehuis is in gebruik bij den predikant; een klein „hoofken” aan den Pol is aan een arme vrouw gelaten; de schoolmeester heeft de kosterie.

Neerijnen: pastorie, kosterie, St. Jansvicarie, St. Petersvicarie, St. Barbarenvicarie, O.L. Vrouwenvicarie¹). De kosterie wordt gebruikt door den schoolmeester.

Tuil: pastorie, O.L. Vrouwenvicarie, St. Catharinenvicarie, St. Antonius- en Catharinenvicarie, St. Jansvicarie, St. Mariae Magdalenaevicarie op het Allerheiligenaltaar. De predikant gebruikt het pastoriehuis met een „hoofken”²).

Haaften: kapittel- en vicarie-goederen. Zij worden uit naam van Zijn Exc. van Brederode geadministreerd, memorie.

Hellouw: „opcoomen van goederen specterende tot de pastorye als oock sekere vicarye in Hellouw”, kosterie, vicarie van de H. Maagd.

Herwijnen: pastorie, vicarieën; als Haaften, memorie. De inkomsten van de pastoriegoederen in Herwijnen strekken tot onderhoud van den predikant. De rentmeester Holl ontvangt niets, ook niet van de vicarieën.

Vuren: pastorie en vicarie van de H. Maagd. Het meerendeel dezer goederen is „staende des krijghs troblen voor die onraetspenningen .....overgelevert ende veralieneert”. Van een gedeelte wordt beweerd, dat het aan het huis te Vuren behoort.

(B) „Ontfanck van de geestelycke goederen in *Boemelreweerd*”.

Hurwenen: pastorie²). Een klein „hoofken” is aan den schoolmeester toegestaan.

Rossem: canonisieën in de St. Martinuskerk, kosterie, O.L. Vrouwenvicarie in Hurwenen (hier, evenals in Clodts' rekening over 1676/77, geplaatst, omdat de goederen onder Rossem lagen), „susteren-clooster” te Rossem (St. Mariënacker). De predikant gebruikt een „hoofken” van de canonisieën bij het kerkhof.

*Heerewarden*³): pastorie, St. Antoniusvicarie, St. Petersvicarie, St. Kruisvicarie, O.L. Vrouwenvicarie²). De predikant gebruikt het pastorie-„hoofken”.

*Driel*⁴): pastorie, St. Catharinenvicarie, St. Jansvicarie, St. Antoniusvicarie, St. Nicolaasvicarie, O.L. Vrouwenvicarie, vicarie van het H. Kruis, vicarie van den H. Geest, (Sti. Spiritus), St. Joriscvicarie, St. Barbarenvicarie, St. Catharinenvicarie in de kapel te Veld-Driel, „vicarye eertijts gefundeert door eenen Peter de Ghier op synen hoff tot Driel”. De vicarie in de kapel te

¹) Onder de pastoriegoederen van Neerijnen o.a. deze post van ontvangst: „van Peter Jansz. IJsendoorn voor een derde part in een hoofken, waervan de resterende twee derde parten die vicarye Sti. Huberti eertijds toestendich 2 gl. 18 st. 5 penn.” Deze St. Hubertusvicarie wordt verder niet vermeld.

²) Kosteriegoederen worden niet opgegeven.

³) Heerewarden was een afzonderlijk ambt, dat denzelfden persoon tot ambtman had als het ambt van de Tieler- en Bommelerwaarden. Wegens de geringheid van het ambt, dat slechts één kerspel omvatte, werd het niet noodig geoordeeld, om er een afzonderlijk rentambt voor de geestelijke goederen op te richten.

⁴) Driel bestaat in aardrijkskundig opzicht uit Kerk-Driel en Veld-Driel, doch vormde slechts één buurschap (althans ten tijde der Republiek) en één kerspel.

Veld-Driel wordt gebruikt voor den schoolmeester. De goederen van de door de Ghier gestichte vicarie zijn geheel verduisterd¹⁾.

Hedel: pastorie- en vicariegoederen. „De tinsen, landeryen ende goederen tot de voors. corpora gehoorich, sijnde in de (thans niet meer aanwezige) rekeninghe de a°. 1619 gespecificeert, werden uyt den naem van de regeerders des dorps geadministreert ende het opcoomen tot onderhoud van den kerck- en schooldienaer geëmployeert, dient ter memorie”¹⁾.

Ammerzoden: pastorie, kosterie, „opcoomen van goederen toestendich de vicarye in honorem Omnipotentis Dei, Gloriosae Virginis, Sti. Georgii et aliorum plurimorum sanctorum opt huys t Ammerzoeden gefundeert, gevoeght tot die van Sti. Quirini in de kerke aldaer”, St. Nicolaasvicarie.

Well: pastorie, „tinsen toestendich de pastorye in Wel, onder welcke eenighe de custorye voor een derde part competeren”. De pastoriehof is in gebruik bij den predikant.

Nederhemert: canonisieën (St. Servatiuskapittel)¹⁾.

Aelst: pastorie, kosterie. De pastoriegoederen en de kosteriegoederen zijn onderscheidenlijk tot onderhoud van den predikant en van den schooldienaer gelaten, daarom hier memorie. Voorts is hier: de St. Catharinenvicarie.

Poederoyen: pastorie- en vicariegoederen. „Welcke goederen opcoomen tot onderhoud van den kerckendienaer aldaer worden geëmployeert, dient ter memorie”¹⁾.

Brakel: pastorie, kosterie, vicarie van O.L. Vrouwe „in den hoeck”, St. Jansvicarie, St. Antoniusvicarie, vicarie van O.L. Vrouwe „in de sonne”, St. Joristicarie.

Zuilichem: „Deselve in de rekeninghe de anno 1646 (niet bewaard gebleven) sijnde gespecificeert, sijn onder restrictiën ende conditiën aldaer gemelt aen de regeerders des dorps voorsz. gelaeten, dient ter memorie”²⁾.

Nieuwaal: pastorie, kosterie.

Gameren: pastorie, kosterie, O.L. Vrouwenvicarie, St. Jacobsvicarie, St. Nicolaasvicarie. De schoolmeester gebruikt $\frac{1}{2}$ schaarweide op den Posthouwersweerd van de pastorie en $\frac{1}{2}$ schaarweide, eveneens aldaar, van de kosterie, memorie.

Bruchem: pastorie, kosterie. De schoolmeester gebruikt zonder pacht te betalen een „hophoofken” met het daarop staande huis van de kosterie.

Kerkwijk: pastorie, kosterie, O.L. Vrouwenvicarie.

Delwijnen: „Vicarye in de eere der St. Drievuldicheyt opt huys te Delwijnen gefundeert”, „vicarye van Ons L. Vrouwe opt choor in de capelle tot Delwijnen gefundeert”, H. Kruisvicarie, St. Nicolaasvicarie.

Andere gemortificeerde (d.w.z. geestelijke) *goederen*: goederen, waarvan de perceelen gelegen zijn op Kerkwijk en Gameren³⁾.

„Anderen ontfanck van penninghen, welck uut den naem van sekere collegiën betaelt werden tot supplement van de congrue portie dervende volgende kerckendienaeren”.

¹⁾ Kosteriegoederen worden niet opgegeven.

²⁾ Voor de Zuilichemsche geestelijke goederen zie Mr. F. C. W. Koker, „Rapport over de Vicariegoederen in Gelderland”, blz. 33 e.v.

³⁾ Van deze geestelijke goederen was blijkbaar niet bekend, tot welke stichting ze behoorden.

(a) van Goosen van Royen, rentmeester van de goederen der St. Paulusabdij binnen Utrecht, aan welk college de collatie van de pastorie te Ophemert (St. Lambertuskerk) competeert, „ende sulcx tot supplement van de congrue portie des predicants aldaer over den tijt van één jaer .....” f 125;

(b) van den rentmeester der goederen van de abdij St. Mariënweerd „over t' ghene deficieert aen de congrue portie van den predicants tractement tot Gelcum, Rumpst ende Enspick ende dat voor één jaer .....” f 200;

(c) „van den heer abt van Paderborn, als wien de collatie competeert in Hellou, is voor t'jaer deser rekeninghe niet ontfanghen alsoe 't proces tegen denselven voor 't Hoff Provinciael van Gelderlandt aengevanghen noch niet en is gedetermineert, dient ter memorie¹⁾).

De *geheele ontvangst* van deze rekening is f 16545 4 stuivers en 1 penning, waarvan in den *Tielerwaard* f 7041 - 11 stuivers en 15 penningen en in den *Bommelerwaard* (met inbegrip van de supplementen van de St. Paulusabdij en de abdij St. Mariënweerd) f 9503 - 12 stuivers en 2 penningen.

De *uitgaven* betreffen in de eerste plaats onkosten wegens het onderhoud van de dijken ten laste der onderscheiden geestelijke stichtingen en renten e.d. lasten. In de tweede plaats komen de uitgaven, gedaan aan de predikanten en schooldienaren in de waarden;

Gellicum en Rumpst: één predikant en één schoolmeester;

Enspijk en Deil: één predikant en één schoolmeester (te Deil);

Malsen: één predikant, die ook huishuur van f 36 ontvangt;

Wadenoyen en Drumpt: één predikant en één schoolmeester (te Wadenoyen); de predikant krijgt een toeslag van f 25 boven de woning;

Meteren en Est: één predikant;

Ophemert en Varik: één predikant, die tevens augmentatie van 2 x f 25 ontvangt, terwijl de rentmeester Holl aan de kerkmeesters te Ophemert f 36 moet betalen voor huishuur voor den predikant;

Varik: schooldienaar;

Heesselt: schooldienaar;

Est: schooldienaar;

Opijnen en Heesselt: één predikant en één schooldienaar (te Opijnen), de predikant krijgt boven zijn tractement nog f 20 wegens melioratie aan de pastoriegoederen te Opijnen, terwijl de rentmeester f 36 aan de kerkmeesters te Opijnen betaalt wegens huishuur voor den predikant;

Hier (Waardenburg) en Neerijnen: één predikant;

Hier: één schoolmeester;

Neerijnen: één schoolmeester;

Tuil: één predikant en één schooldienaar;

Hellouw: „kerckendienaer tof Hellou by combinatie” (nl. met Herwijnen), „vacat”;

Hellouw: één schooldienaar;

Vuren: één schooldienaar;

Tezamen aan tractementen in *Tielerwaard* f 5087 - 17 st. - 8 penningen.

¹⁾ Meinwerk, bisschop van Paderborn, had in 1031 aan het door hem gestichte klooster Abdinghof aldaar o.m. geschonken de „ecclesia” in Tuil, met de daaronder behoorende kapellen in Haaften, Gameren, Hellouw en Nieuwaal (Sloet, „Oorkondenboek van Gelre en Zutphen”, no. 157, vergel. nos. 288 en 362). Van dit bezit heeft de abt van Paderborn naderhand alleen behouden de pastorie der tot kerspelkerk verheven kerk in Hellouw. Haaften, Gameren en Nieuwaal zijn naderhand eveneens zelfstandige kerspelen geworden.

- Hurwenen: één schooldienaar;
 Rossem: één predikant en één schoolmeester;
 Heerewaarden: één predikant; deze ontvangt nog f 36 wegens huishuur;
 Driel: één predikant en één schoolmeester;
 Ammerzoden en Well: één predikant;
 Ammerzoden: één schoolmeester;
 Well: één schoolmeester;
 Nederhemert: „den kerckendienaer aldaer het volle opcoomen van capittelsgoederen tot Neerhemert voor sooveel deselve tot directie van de Weleed. heeren directeurs sijn staende, be-draegende over 't jaer deser rekeninge": f 446 - 6 st. -.
 Brakel: één predikant; wegens de combinatie van Vuren¹⁾ wordt nog f 22 - 11 st. - betaald, blijkbaar slechts over één kwartaal; ook wordt aan de kerkmeesters van Brakel f 36 betaald wegens huishuur voor den predikant;
 Brakel: één schooldienaar;
 Nieuwaal: één schooldienaar²⁾;
 Gameren: één predikant en een schoolmeester; aan de kerkmeesters wordt f 36 betaald wegens huishuur voor den predikant;
 Bruchem, Kerkwijk, Delwijnen: één predikant; voorts wordt f 36 betaald wegens huishuur voor den predikant;
 Bruchem: één schooldienaar;
 Kerkwijk: één schooldienaar;
 Delwijnen: één schooldienaar;
 Tezamen aan tractementen in *Bommelerwaard*: f 4133 - 3 st. -³⁾.

Daarna volgen de uitgaven „gedaen aen degenighe, soo met eenighe vicaryen sijn gebeneficeert":

- Rumpt: Willem van Raetsvelt voor $\frac{2}{3}$ van de vicarie van de H. Maagd f 105 - 1 st. - 10 penningen;
 Deil: Hermannus Essenius voor $\frac{2}{3}$ van de vicarie van de H. Maagd, f 80 - 10 st. - 4 penningen; Nicolaes van Beusichem voor $\frac{2}{3}$ van de vicarie van St. Jan en St. Catharinen, f 153 - 2 st. -;
 Malsen: Wynant ten Daer voor $\frac{2}{3}$ van de O.L. Vrouwenvicarie, f 28 - 12 st. -;
 Joannes à Bulderen voor $\frac{2}{3}$ van de St. Nicolaasvicarie, f 44 - 12 st. -;
 Wadenoyen: Arien Gerrits van Diemen voor $\frac{2}{3}$ van de L. Vrouwenvicarie, f 34 - 9 st. - 4 penningen;
 Meteren: Johan van Cuyck van Meteren voor $\frac{2}{3}$ van de St. Catharinenvicarie, (oningeruuld);
 Ophemert: Theodorus Petri wegens zijn zoon Egbertus voor $\frac{2}{3}$ „van verscheyde vicaryen in de kercke van Ophemert gefundeert", f 208 - 10 st. - 8 penningen;
 Varik: Walraven van Dort voor $\frac{2}{3}$ van de vicarie Beatae Mariae en Stae. Brigittae, f 33 - 9 st. - 10 penningen;
 Aert Schoock voor $\frac{2}{3}$ van de H. Kruisvicarie, f 63 - 18 st. - 10 penningen;
 Est: Wynant Notelman voor $\frac{2}{3}$ van de St. Nicolaasvicarie, f 95 - 6 st. - 10 penningen;
 Opijnen: Aernt Mesteker wegens zijn zoon Leonart voor $\frac{2}{3}$ van de vicarie van St. Jan en Catharina, f 251 - 10 st. -;
 Waardenburg: jr. Hans Henrich van Bronckhorst voor $\frac{2}{3}$ van de vicarieen van St. Jan en St. Peter, f 187 - 6 st. -;

¹⁾ Vuren werd met Dalem gecombineerd in 1652.

²⁾ Nieuwaal werd gecombineerd met Zuilichem in 1693.

³⁾ In de uitgaven aan tractementen zijn mede begrepen de waarnemingen bij vacaturen e.d. onkosten.

- Neerijnen: jr. Caerl van Bronckhorst voor $\frac{2}{3}$ van de vicarieën van St. Jan en St. Peter, f 205 - 8 stuivers; dezelfde voor $\frac{2}{3}$ van de vicarieën van L. Vrouwen, St. Barbara en St. Hubertus, f 42 - 14 penningen;
- Tuil: Johan van Cuyck van Meteren voor $\frac{2}{3}$ van de vicarieën van L. Vrouwen en St. Catharina, van St. Antonius en St. Maria Magdalena, (on gevuld en doorgeslagen);
Steven Marchant voor $\frac{2}{3}$ van de St. Jansvicarie, f 35;
- Tezamen aan de vicarissen in *Tieterwaard* f 1569 - 15 st. - 4 penningen.
- Heerewarden: Jodocus Georgii voor $\frac{2}{3}$ van de vicarie van de H. Maagd, f 104 - 2 st. - 10 penningen;
- Driel: Joannes Walfardus à Bulderen voor $\frac{2}{3}$ van de St. Catharinenvicarie, f 122 - 9 st. - 4 penningen;
Henrick Foyert voor $\frac{2}{3}$ van de St. Jansvicarie f 46 - 4 st. - ;
- Ammerzoden: Antonio Holl voor $\frac{2}{3}$ van de vicarie Omnipotentis Dei, Gloriosae Virginis, Sti. Georgii et aliorum plurimorum sanctorum op het huis te Ammerzoden; en van de St. Quirinusvicarie in de kerk aldaar, f 183 - 19 st. - 2 penningen; dezelfde voor $\frac{2}{3}$ van de vicarie van St. Nicolaas, f 46 - 11 st. - 4 penningen;
- Brakel: Jacob van Oostrum voor $\frac{2}{3}$ van alle vicarieën in Brakel (on gevuld);
- Gameren: David Versteegen namens Jacob Vennecool voor $\frac{2}{3}$ van de vicarie van de H. Maagd, (on gevuld);
Theodorus Petri namens zijn zoon voor $\frac{2}{3}$ van de vicarie van St. Jacobus, f 33 - 5 st. - 4 penningen;
Geerart zoon van Abraham Moringh, landbode, voor $\frac{2}{3}$ van de St. Nicolaasvicarie, f 88;
- Kerkwijk en Delwijnen: Antonio Holl voor $\frac{2}{3}$ van de L. Vrouwenvicarie in de kerk van Kerkwijk gefundeerd „als andere opt choir in de capel en opt huys te Delwynen”, (on gevuld);
Willen Jansz. voor $\frac{2}{3}$ van de St. Nicolaasvicarie in de capel (Delwijnen), f 132 - 13 st. - 4 penningen;
- Tezamen aan de vicarissen in *Bommelerwaard*: f 1591 - 4 st. - 10 penningen.

Daarna volgen nog uitgaven wegens classicale en synodale vergaderingen voor de leden der Bommelsche classis, die uit de „gemeene beurse” bezoldigd worden, f 320. Tot slot komen uitgaafposten wegens de onkosten, gevallen bij de verpachtingen, e.d., het hooren en sluiten van deze rekeningen, enz. De uitgaven beloopt totaal f 14907 - 10 st. - 14 penningen, „sulcx dat den rentmeester met 'tgenige die beurse wegens het sloth van voorgaende jaers reekeninge aencompt schuldich blijft: sestienhondert vijf en tachtich gl. twelf st. acht pen”.¹⁾

Deze rekening geeft ons aanleiding tot het maken van de volgende opmerkingen:

Niet slechts in Aelst, zooals in het rapport van 1685 gezegd wordt²⁾, maar ook in Poederoyen beheerde de predikant in Holls tijd de pastoriegoederen. De schoolmeester-koster beheerde de kosterie in Gellicum, Rumpt, Enspijk, Deil, Geldermalsen (Mal-

¹⁾ De rekening werd gesloten 25 Februari 1653 en ondert. door G. v. Bronckhorst en Wilhelm van Tuyll tot Bulckensteyn.

²⁾ Zie hiervóór, blz. 116.

sen), Drumpt, Est, Waardenburg (Hier), Neerijnen, Aelst, Game-
ren en Ophemert. De pastoriehof of eenig stuk grond van de
pastorie was bij den predikant in gebruik te Rump, Geldermalsen,
Deil, Wadenoyen, Meteren, Ophemert (St. Maartenskerk),
Waardenburg, Tuil en Well. In Deil en Driel beheerde en genoot
de schoolmeester een vicarie zonder het derde deel aan den rent-
meester uit te keeren, waarschijnlijk omdat dit tertium al reeds aan
den schooldienst ten goede kwam. Het meerendeel der vicarie-
goederen werd door den rentmeester Holl beheerd, die aan de
vicarissen de twee derdedeelen betaalde. Eénmaal, nl. bij de O.L.
Vrouwevicarie in de St. Maartenskerk te Ophemert, doet zich het
geval voor, dat inkomsten van een vicarie worden aangewend ten
bate van het onderhoud van de kerk (kerkfabriek).

Met het beheer der kerkfabrieksgoederen had de rentmeester der
geestelijke goederen niets te maken. Dit geschiedde door de kerk-
meesters ter plaatse onder het toezicht van den heer als opperkerk-
meester¹⁾. De „gemeene beurse” was niets anders dan het admi-
nistratiekantoor, waaronder de goederen van de geestelijke funda-
tiën gebracht waren en waaruit de betalingen aan de „bursale”
predikanten en schoolmeesters geschieden²⁾. Dat de fundatiën
intact gelaten werden, blijkt uit eenige voorbeelden, die wij ont-
leenen aan de 9de rekening van Marten Holl. Onder de ontvang-
sten van de pastorie te Hier of Waardenburg vermeldt Holl: „Van
de kerckmeesters in der tijt tot Waardenburg over eenen tins, soo
die kerck aen die pastorye jaerlicx verschult Martini 1648.....
XXIII g.”; onder de ontvangsten van de pastorie te Driel: „Van
Johan van Litth voor die smaeltiende, soo die van auts die pastorye
toestendich over 't IIIIe. VIe jaer vry gelt in Oct(ober) 1648.....
XXII gl.”; onder de ontvangsten van de vicarie „Omnipotentis
Dei, Gloriosae Virginis, Sti. Georgii et aliorum plurimorum sancto-
rum opt huys t' Ammerzoeden gefundeert, gevoeght tot die van
Sti. Quirini in de kercke aldaer”; „Van David van Dinter voor elff
hont lants in de meer gelegen genaempt St. Quiryngs meer, vóór
desen verantwoordt onder de pastorye-goederen in Wel ende be-

¹⁾ Zie hierna: Hoofdstuk II, G. De heer van de dagelijkse heerlijkheid
Zuilichem bijv. was opperkerkmeester, opper-Heilige Geestmeester en buiten-
dien administrateur der pastorie- en andere geestelijke goederen, zie J. H.
Fockema Andreae „Het Archief van de Heerlijkheid Zuilichem”, inv. nos.
73-99 („Inventarissen van Rijks- en andere archieven”, III, blz. 530).

²⁾ De „beurse” is een soortgelijke instelling als het kantoor der Gebene-
ficiëerde goederen in de provincie Utrecht, zie Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora
Siccama, I, 2de afdeeling, Hoofdstuk V, § 2, en Hoofdstuk VI, §§ 2 en 7.

vonden tot dese vicarye te behooren vermogens de fundatie-brieven, over 't IIIe VIe jaer den hoop vry gelt in Octob(er) 1648... XIII gl. III st."; onder de ontvangsten wegens de pastorie te Gameren: „Van twalff guld. tien st. jaerlicx tot last van de goederen, de kerck ende H. Geesthuys in Gameren toestendich, niet geproufiteert, vermits die voorsz. corpora daertegens eenen tins op die pastorye-goederen te eyschen hebben, 't welck by gelegentheynt can werden vereffent, oversulcx hier alleen ter memorie". Ten slotte nog een enkele greep uit de uitgaven over 1648/9: „De H. Geesthuysmeesters in der tijt tot Rossum over verscheyde renthen als 't H. Geesthuys sprekende heeft tot laste van de goederen 't *gewesene* susteren clooster eertijts toestendich, vermoegens quitantie... XIII g."; en „Ses roeden ende elff voeten dijcx in den schoordijck tot Nerijnen gelegen gehoorich tot St. Jans vicarye aldaer van Petri 1648 tot Petri 1649 over 't IIIe VIe jaer, vermogens quitantie..... XXII g."

Welke beteekenis heeft nu de zinsnede: „tot laste van de goederen 't *gewesene* susteren clooster (nl. te Rossem) eertijds toestendich"? Onder de ontvangsten van Marten Holls 9de rekening vindt men eveneens: „opcoomen van goederen soo eertijts het *gewesene* susteren clooster tot Rossum toestendich". De beteekenis is wel geen andere dan deze, dat de kloosterlijke samenleving opgeheven was, maar het vermogen, dat bestemd geweest was om die kloostersamenleving in stand te houden, nog in wezen gelaten was. Aan het vermogen was een gewijzigde pieuze bestemming gegeven overeenkomstig het plakaat van het Hof van Gelderland d.d. 31 Mei 1580 en het Landdagsreces van 29 November 1581. Ook van vicarieën, waaronder vicarieën, die geregeld op studenten geconfereerd werden, wordt wel gesproken als van *gewezen* vicarieën; hetgeen niets anders kan beduiden, dan dat de vicarieën weliswaar stichtingen gebleven waren, maar met gewijzigde bestemming, te weten die van studiebeurzen onder voorbehoud van één derdedeel der inkomsten voor den kerk- en schooldienst.

De administratie der „gemeene beurse", zooals zij onder toezicht van den ambtman en eenige vertegenwoordigers uit de ridderschap van de Tieler- en Bommelerwaarden als directeuren der geestelijke goederen gevoerd werd, eindigde met het jaar 1677, toen zij bij Kwartiersresolutie d.d. 10 Februari 1677 opgeheven werd. Aanleiding tot dit opheffingsbesluit zijn de tallooze moeilijkheden geweest, welke zich voordeden met betrekking tot de salariëering van de predikanten ten platten lande.

§ 4. De Predikantstractementen.

De collatoren van pastorieën waren volgens het Landdagsreces d.d. 29 November 1581 gehouden de pastorieën te confereeren op Gereformeerde predikanten, die den Lande aangenaam waren. Zooals reeds vroeger is opgemerkt, kregen de predikanten daarvoor nog geen recht op het bezit van het pastoorsbeneficie zelf, maar op een behoorlijk levensonderhoud¹⁾. In de Tieler- en Bommelerwaarden waren de meeste pastoriegoederen onder „de gemeene beurse” gebracht en had slechts in enkele kerspelen, zooals Aelst en Poederoyen, de predikant de pastoralia zelf in beheer. De tractementen werden vastgesteld bij reces van den Landdag of van het Kwartier²⁾. De predikanten ontleenden hun aanspraken op een redelijk onderhoud aan een besluit van de Overheid. Aangezien de Gereformeerde Religie de publieke religie was, waren het de Gereformeerde kerkendienaren, aan wie de Overheid dit recht toekende.

Den 5den Februari 1625 werd er tusschen de classis van Bommel en de directeuren der geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden een overeenkomst gesloten, welke door de classicale vergadering in September d.a.v. bevestigd werd³⁾. De inhoud is ons niet overgeleverd, maar uit de klachten, welke de classis over de niet-naleving van het accoord bij den Nijmeegschen Kwartiersdag indiende, kan men opmaken, dat het een regeling van de predikantstractementen betrof. In het jaar 1631 verzocht de classis Bommel aan het Kwartier, dat aan haar de „pastory- ende geestelijke goederen als tot haeren onderhoudt gedestineert *in plaetse van ordinaris gagie* ingeruyt ende ten handen gestelt mochten worden, (om) collegialiter ende in eene massa te laten administreren onder d' inspectie van den Hove Provinciael off der heeren Gedeputeerden deeses Quartiers”. Het Kwartier besloot daarop tot vernietiging van het nog niet eens geheel ten uitvoer gelegde accoord van 1625, maar vond het bedenkelijk, om de pastorie- en andere geestelijke goederen in handen van de classis over te geven.

¹⁾ Zie Hoofdstuk I, § 4 vervolg, Cf. Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, blz. 482.

²⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 29 Mei 1613: . . . „dat hiernaemaels die gagiën und tractamenten van de predicanten ten platten lande by gemeine resolutie van de Lantschap ofte 't Quartier van Nijmegen vermeerderd worden. . . .”

³⁾ Oud-archief classis Nijmegen, Rijksarchief Arnhem, bij de classis ingekomen Acta der classis Bommel, vergadering binnen Bommel 20—22 September 1625, art. 5. — Over de predikantstractementen zie: W. van Beuningen, „Brieven over geestelijke goederen”, VII.

Men zou de predikanten der Bommelsche classis voortaan op gelijken voet behandelen als die in het ambt van tusschen Maas en Waal, d.w.z. dat de geestelijke goederen onder de administratie van ambtman en jonkers als directeuren zouden blijven, die aan de predikanten f 400 's jaars zouden moeten uitbetalen, en daar, waar een combinatie was, f 50 meer, en dat precies op tijd in vier termijnen. Verder zouden de predikanten voor classicale onkosten genieten, wat zij tot dusverre ontvingen. De predikanten, die overeenkomstig het accoord van 1625 14 morgens land uitgekozen en voor het leven of voor den duur van hun ambtelijke bediening ter plaatse „in pacht aengenomen” hadden, zouden in de pacht gecontinueerd mogen worden, „mits dat dieselve daernaer weder vry ende onbeswaert tottet *corpus ende beurse* van de gedachte goederen commen ende verblyven sullen”¹⁾. Zoodra de geestelijke goederen meer zouden opleveren, zou men een nieuwe regeling treffen, vooral met het oog op degenen, die een combinatie bedienden²⁾.

De salarissen voor de predikanten waren nu iets verhoogd; het gevolg was, dat de achterstand van den rentmeester der geestelijke goederen, welke veroorzaakt was door de herstelling van ingezonken schoordijken en het plaatsen van watermolens, in het volgende jaar aangroeide tot f 8000. Weliswaar hadden de directeuren op grond van een Landschapsresolutie van 1630 tien morgens en vijf honden lands van het convent te Rossem verkocht, maar de opbrengst had slechts f 5321 bedragen. Het Kwartier moest nu het tekort aanvullen, maar bepaalde, dat voortaan verhooging van predikantstractementen slechts zou worden toegestaan, wanneer de staat der geestelijke goederen zulks zou gedoogen³⁾.

Bij resolutie van 13 December 1634 gaf het Nijmeegsche Kwartier naar aanleiding van de herhaalde klachten van de „bursale”

1) „tettet corpus ende beurse van de (geestelycke) goederen commen ende verblyven”: het woord „corpus” beteekent hier niet, dat de vermogens der geestelijke fundatiën tot één lichaam waren samengesmolten, maar duidt op het administratieve geheel, d.w.z. het rentambt. De geschiedenis van de „gemeene beurse” leert ons nl., dat, al naar gelang het Kwartier het nuttig achtte, pastorieën, e.a. uit de beurse afgescheiden en aan predikanten of de heeren ter administratie overgelaten konden worden, iets wat bij een ineen-smelting der fundatiën niet mogelijk zou geweest zijn. Ook had men er belang bij, om de fundatiën intact te laten, omdat de vicarieën gewoonlijk be-geven werden. In de stad Zaltbommel, waar men ook van een corpus en beurse der geestelijke goederen (in de stad) sprak, zijn de geestelijke goederen tot één geheel samengegroeid; maar daar waren geen vicarieën bij, die geregeld begeven werden en kwam het afscheiden van bepaalde categorieën van geestelijke goederen uit de beurs niet voor.

2) Kwartiersreces Nijmegen, 24 Juni 1631.

3) Kwartiersreces Nijmegen, 28 November 1632.

predikanten der Bommelsche classis een nadere aanvulling op het reces van 24 Juni 1631. Zij komt neer op het volgende: (1°.) de classis van Bommel mag twee predikanten uit haar midden aanwijzen, om de verpachtingen bij te wonen; de directie der geestelijke goederen zal uitsluitend blijven bij de directeuren; (2°.) de rentmeester der geestelijke goederen is verplicht het tractement stipt ieder kwartaal uit te betalen in één som; (3°.) de pacht van de 14 morgens, die de predikanten in pacht hebben, zal worden gekort aan het salaris, ieder kwartaal voor $\frac{1}{4}$; (4°.) het totaal van het bedrag van f 300 voor vergoeding van synodale en classicale kosten wordt verhoogd met f 20, omdat het aantal predikanten met één is toegenomen; (5°.) de predikanten zullen zonder vergoeding in de possessie mogen blijven van de „hooffkens ende boomgartgens, die sy tot noch toe gebruyckt hebben”; terwijl aan de predikanten, die niet over een huis (pastoriehuis) beschikken, f 36 voor huishuur 's jaars zal worden toegekend; (6°.) ds. Johannes de Roy, die bij combinatie Tuil en Gameren bedient, zal f 450 genieten, vermeerderd met f 12 voor veergeld; (7°.) de rentmeester zal een som van f 200 ineens uit de „gemeene beurse” betalen ter bestrijding van de onkosten, welke gemaakt zijn voor het bijleggen van de geschillen tusschen de classis Bommel en ambtman en jonkers als directeuren der geestelijke goederen ¹⁾).

Op den duur werd het jaarlijksche tractement van f 400 onvoldoende geacht en bij een Kwartiersbesluit d.d. 17 September 1652 tot f 600 verhoogd „ende sulx tot laste van degeene, die de geestelijke goederen ende thienden aldaer possideren ende collatie der pastoryen hebben, houdende hare residentie buyten de provincie, daertoe de possesseurs van die in conformité van verscheyde sententiën by den Hove Provinciael, in gelycke saken gewesen, gehouden ende verplicht syn”. Dit besluit werd in 't volgende jaar aangevuld en nauwkeuriger geformuleerd, nl. dat de tractementen op f 600 zouden worden gebracht, en wel „uut de incompsten van de thienden ende geestlicke goederen in de ampten van Tielreende Bommeler weert gelegen, die annexam curam animarum sijn hebbende, soowel van de inheimse als uutheimse sonder onderscheyt, dewelcke tesamen sooveel contribuieren ende in voorsz. beurse brengen sullen, dat daer mede yder der gemelte predicanten des jaers 600 gl. uuttgericht ende betaelt connen worden. Und heeft dienvolgens hetselve Quartier die directeurs metsgaders den rentmeester van de geseyde beurse geauthoriseert ende gelast, om

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 3 en 13 December 1634.

metten alder eersten op het derdendeel van de voorsz. thienden ende geestelicke goederen by forma van arrest off na den stijl ende usantie van de respective gerichtten, daeronder deselve thienden ende geestelicke goederen gehooren, totten einde ende executie toe incluyts te prosequieren" ¹⁾).

Met het dervedeel wordt hier niet het tertium bedoeld, dat van de opbrengsten van vicarieën iuris patronatus laicalis betaald moest worden, maar de z.g. „portio congrua", welke moest worden uitgekeerd door de geestelijke gemeenschap (een kapittel of een klooster), waarbij een pastoorsbeneficie geïncorporeerd was „quoad temporalia et spiritualia" of alleen „quoad temporalia", aan den vicarius curatus („pastor actualis"), die de zielzorg behartigde namens de geestelijke gemeenschap, waaraan het pastoraat verbonden was (ook wel aangeduid als „pastor primitivus" of „habitualis"). Die congrue portie was gewoonlijk één derde van de tienden ²⁾). Wanneer de parochiegeestelijke te weinig inkomen had of de bediening door meer personen moest geschieden, moest de congrue portie worden vergroot.

Uit de aangehaalde Kwartiersrecessen blijkt, dat de plicht van de kapittels, abdijen, enz., waarbij vóór de Reformatie pastorieën geïncorporeerd waren, om bij te dragen tot het behoorlijke onderhoud van den parochiegeestelijke, na de invoering der Hervorming voortduurde t.o.v. de predikanten. Blijkens de in onze voorgaande paragraaf behandelde 9de rekening van Marten Holl hadden die plicht: de St. Paulusabdij te Utrecht wegens de pastorie der St. Lambertuskerk in Ophemert, de abdij St. Mariënweerd t.o.v. de pastorieën van Gellicum, Rumpt en Enspijk, de abt van Paderborn wegens de pastorie van Hellouw. Verder waren ook de Utrechtsche kapittelen van den Dom, St. Jan en St. Marie en de proosdij van Oud-Munster als tiendheffers in verscheiden kerspelen tot het uitkeeren van ten hoogste één derde van de tienden verplicht.

Omstreeks 1623 diende Andries Willemsz. als gemachtigde van de directeuren der geestelijke goederen in de Tieler- en Bommeler-

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 17 September 1652, 10 September 1653. In het besluit van 17 September 1652 zijn de inheemsche possessieurs van geestelijke goederen bij vergissing weggelaten.

²⁾ L. H. C. Schutjes, „Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch", I, blz. 184: „De eigenlijke pastoor (pastor habitualis) bezat gewoonlijk de tiende.... De vicarius (pastor actualis) bedienende een parochie voor een of ander klooster, waaraan het personaat was verbonden, ontving de portio congrua, die gewoonlijk een derde gedeelte der tiende bedroeg". Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, 1ste afdeeling, Hoofdst. IV en V.

waarden bij het gericht van Tuil een vordering tegen Mariënweerd in om behoorlijk onderhoud voor de predikanten van Rumpt, Gellicum en Enspijk „eensdeels, omdat d'abdye heeft het ius patronatus van de voorsz. pastorie in de voorsz. cerspelen ende oock aldaer in besit is van meer andere goederen, eertijts d'abdye gegeven, om daervoor die voorsz. kercken te versorgen, anderdeels, omdattet Quartier in a°. 1615 die Gedeputeerden (des Nijmeegschen Kwartiers als administrateurs van St. Mariënweerd) gelast heeft uuyt d'abdye den pastoriën der voorsz. cerspelen iets toe te leggen". Het Kwartier meende echter, dat de directeuren zich niet op het bevel van 1615 konden beroepen, aangezien de directie en administratie der geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden toentertijd nog aan Gedeputeerden en niet aan ambtman en jonkers stonden, en dat de abdijgoederen niet boven andere goederen tot meerder onderhoud mochten worden verplicht, en droeg aan de Gedeputeerden als administratoren van St. Mariënweerd op, zich desnoods in rechte te verzetten tegen de directeuren. De zaak eindigde met een veroordeeling tot betaling, waarop Gedeputeerden aan Andries Willemsz. een ordonnantie toekenden van 200 £ 's jaars „over 't supplement van 't geene aen de pastoryen van Rumpt, Gellicum ende Enspijk is deficiërende, daertoe d'abdye by sententie is gecondemneert", te voldoen elk kwartaar ¹⁾). Men vindt deze betalingen vermeld in de rekeningen van de geestelijke goederen van Marten Holl over 1648/9 en later.

De bijdragen, waartoe de St. Paulusabdij en de Utrechtsche kapittelen verplicht waren, werden geregeld bij een accoord d.d. 10 Januari 1656, gesloten te Renen, en, omdat het steeds wisselende bedrag van het derde van de tienden moeilijkheden opleverde, den 23sten Juli 1662 vastgesteld op f 1500. Het aandeel voor den Dom was f 280, voor de proosdij van Oud-Munster f 304, voor St. Jan f 331, voor St. Marie f 390 en voor de St. Paulusabdij f 195 ²⁾).

De in 1652 vastgestelde predikantssalarissen van f 600 bleken op den duur te hoog in verhouding tot de opbrengsten der geestelijke goederen, niet alleen in de Tieler- en Bommelerwaarden, maar in het *geheele Nijmeegsche Kwartier*. In overleg met de classes van Nijmegen, Tiel en Bommel besloot het Kwartier daarom den 1sten

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 18 December 1623. Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 19 Maart 1629.

²⁾ Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, blz. 489-493. Het accoord van 10 Januari 1656 is geïnscreerd in het reces van den Landdag te Zutphen van April-Juni 1657.

Augustus 1675, dat alle predikanten in het Kwartier, daar, waar geen combinatie bediend werd, f 500 's jaars zouden genieten, uitgezonderd zij, die pastoriegoederen hadden, en zij die, op een overeengekomen tractement beroepen, daarmede tevreden waren; terwijl degenen, die een combinatie bedienden, f 600 zouden krijgen. Mocht op de een of andere plaats een tekort zijn, dan zouden de betrokken predikanten zich moeten wenden tot ambtman en jonkers in hun ambt, die gemachtigd werden, om hetgeen aan de congrue portie, d.i. het door het Kwartier vastgestelde tractement van f 500¹⁾, mocht ontbreken aan te vullen: 1°. uit de pastorieën, die meer opleverden dan het bedrag der congrue portie, 2°. uit de goederen, waaraan „cura animarum” verbonden was en die „by geestelycke corpora beseten worden”, d.w.z. geïncorporeerd zijn, 3°. uit de vicariegoederen en voorts uit de kerkegoederen, „die oock over hebben”, „ongeprejudicieert de heeren van Weerdenburgh en Gellicom haer gepraetendeert recht totte kerckegoederen van hare heerlijkheden”²⁾. Ieder ambt zal voor congrue portie van de predikanten binnen het eigen gebied moeten zorgen. Tegen deze laatste clause werd bezwaar gemaakt door de stad Zaltbommel³⁾.

De zestien „bursale” predikanten van de classis Bommel waren nog geenszins tevreden gesteld, zoodat het Kwartier in Januari van het volgende jaar uit zijn midden Johan van Gendt tot Winsen, eersten rekenmeester van Gelderland, uit de ridderschap, en Coenraedt Singendonck, raad van Nijmegen, uit de steden, aanwees, om een onderzoek in te stellen naar de gesteldheid van de geestelijke goederen, welke onder de „gemeene beurse” behoorden, en na te gaan, wat er verder nog aan geestelijke goederen, kerken en gilde-goederen opgespoord zou kunnen worden tot aanvulling van het tekort op de predikantssalarissen. De heeren kwamen tot de slotsom, dat er op deze wijze niet genoeg gevonden zou kunnen

¹⁾ Na de Reformatie werd het van Overheidswege vastgestelde predikants-salaris als congrue portie of competentie (d.w.z. behoorlijk levensonderhoud voor den met de zielzorg belasten kerkdienaar) aangeduid. Het verschil tusschen de canoniek-rechtelijke congrue portie en de congrue portie na de Reformatie is, dat de canonieke congrue portie bepaald werd op $\pm \frac{1}{3}$ van de inkomsten van het pastoorsbeneficium (zie blz. 129), terwijl de congrue portie na de Reformatie een vast bedrag was, onafhankelijk van de plaatselijke pastorie-inkomsten.

²⁾ Wij zagen boven, dat, omgekeerd, de inkomsten van een vicarie te Ophemert werden gebruikt voor het onderhoud der parochiekerk. De instandhouding van den publieken eeredienst was parochiebelang; ook na de Reformatie bleef dit zoo. Vandaar, dat het Kwartier het overschot van de parochiale stichting, de kerkfabriek, tot aanvulling van het predikantstractement kon bestemmen.

³⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 1 Augustus 1675.

worden¹⁾). Op 29 Januari 1677 vulde het Kwartier het aantal gecommiteerden aan met Caspar Anthonis van Lynden, ambtman en richter van Overbetuwe, Johan van Balveren en Reynier van Haefften, heer tot Ophemert, uit de ridderschap, en Arnoldt Coerman, schepen van Nijmegen, dr. Jacob Cock, burgemeester van Tiel, en Jurriaen van Bijstervelt, burgemeester van Zaltbommel, uit de steden. De commissie verklaarde, dat er „geen ander middel by provisie heeft connen uytgevonden worden, als de vycaryegoederen..... tot onderhoudt van de selve (predikanten), voor den tijd van twaelf jaeren te employeren, sonder dat naer expiratie van dien tijd alsdan de patronen haer recht van collatie sall sijn benomen”²⁾).

Het Kwartier nam den voorslag van de commissie over en besloot verder, dat de onder de administratie van den rentmeester der geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden, Willem Clodts, staande vicariegoederen voor den gemelden tijd van twaalf jaren voor de „bursale” predikanten bestemd zouden worden volgens een door de gecommiteerden Johan van Gendt tot Winssen en Singendonck opgemaakt plan van verdeeling. De door Clodts beheerde pastoriegoederen zouden eveneens aan de predikanten overgelaten worden, „sullende een yder predicant syne toegeleyde pastorye- en vicarye-goederen selfs administreren ende verpachten ende van hetgeene de canonicken tot Utrecht ter somma van 1500 gl., die van St. Paul ter somma van 195 gl. ende d'abdye van Mariënweert ter somma van 200 gl. tot de beurs gecontributeert, soo veel trecken, als by yders pastorye geleyt is”. De rentmeester Clodts zou aan de predikanten één jaar salaris moeten uitkeeren in baar geld, terwijl aan de Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier werd opgedragen een voorziening te treffen, dat de reeds voor lang toegestane f 3200 zonder uitstel aan de predikanten zouden betaald worden. *De Rossemsche geestelijke goederen zouden gesteld worden onder de directie van de Gedeputeerden*, „uytte welcken den predicant aldaer boven het gebruyck van 's Heerenweertgen, tegen desselfs pastoryehuys over gelegen, sal genieten voor desselfs jaerlijcksch tractement eene somma van 450 gl. ende de custer aldaer 80 gl. boven de custeriegoederen, soo hem mede in handen sullen werden gegeven, ende hetgeene alsdan nogh verder compt over te schieten aengeleyt, soos als sulcx by Haer Ed. Mog. sal worden goetgevonden”²⁾). De ge-

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 2 Augustus 1675, 15 Januari 1676.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 10 Februari 1677.

committeerden Van Gendt en Singendonck zouden een orde bera-
men op de administratie van de *Rossemsche goederen*. De *kosterie-
goederen zouden wederom in handen gestelt worden van de onder-
scheidende dorpen en heerlijkheden*, teneinde daaruit de kosters en
schoolmeesters te bezoldigen, „waermede dan d' administratie van
den rentmeester Clots sal sijn opgeheven, mits doende daarvan be-
hoorlijk reeckeningh en reliqua”¹⁾.

Den 24sten Januari 1679 werd de resolutie inzake het aanwenden
van de vicarieën iuris patronatus laicalis ten behoeve van de nood-
lijdende predikanten voor een tijd van twaalf jaren op voorstel van
het Kwartier van Nijmegen op een Landdag te Arnhem tot een
Landelijke resolutie gemaakt; de beide overige Kwartieren vonden
den maatregel goed, „sonder haer daerdoor te willen praejudi-
cieren”²⁾. Het middel kon nu niet alleen in de Tieler- en Bommeler-
waarden toegepast worden, maar in het geheele Nijmeegsche
Kwartier.

Het regende onmiddellijk protesten van de zijde der zich in hun
rechten gekrenkt achtende collatoren, o.a. van den graaf van den
Bergh en van den Arnhemschen burgemeester Arnoldt van Eck,
onderscheidenlijk als patronen van de St. Catharinenvicarie in de
kerk te Millingen, welke geconfereerd was op den zoon van Derck
Tilmans, en van de St. Jansvicarie in de kerk te Eck, welke gecon-
fereerd was op Johannes Jodoci, waarvan de inkomsten door het
Kwartier ingetrokken waren. Zij verzochten bij den Landdag om
nadere interpretatie van de resolutie d.d. 24 Januari 1679. De
Kwartieren van Zutphen en Arnhem verstonden daarop, „dat in
de voorsz. resolutie niet anders by Haer Ed. Mog. is bewillicht,
als dat dieselve geen praejuditie aen de *ingesetenen* van de respec-
tive Quartieren soude geven, soo eenige vicarye te vergeven
hebben, waarvan die goederen in 't Quartier van Nijmegen sijn ge-
legen” (2 April 1683). Het Nijmeegsche Kwartier verklaarde even-
wel — terecht —, „dat de voorsz. interpretatie strydigh is met het
recht ende gewoonte in dese landen geobserveert omtrent geeste-
lycke goederen, welck recht ende gewoonte soodanigh is, dat alleen
geleth wort op *die plaetse van de fondatie* derselver ende niet op de
woning van die, dewelcke daerover recht van patronaet off collatie
hebben, sulcx dat uut die hoofde alle die vicaryen, dewelcke sijn
gefondeert in eenige kercken off plaetsen gelegen in den Quartiere

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 10 Februari 1677.

²⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 24 Januari 1679. Vergel. Mr. F. C.
W. Koker, „Rapport over de vicariegoederen in Gelderland”, blz. 27 (niet
geheel juist).

van Nymegen, 't selve Quartier moet worden gevolcht off staen moet ter dispositie van 't selve Quartier, sedert dat yder Quartier die geestelycke goederen in den hare gelegen tot sigh genomen ende daervan naer welgevallen ende naer yders gelegentheyt gedispo-neert heeft" ¹⁾).

Van de vele verzoekschriften, die den Landdag naar aanleiding hiervan bereikten, noemen wij slechts het request, waarbij Agnes van Lochteren, weduwe van Henricus de Roy, in leven predikant van Zijne Hoogheid den Prins van Oranje, om continuatie verzocht van het bezit eener vicarie te Driel (in Overbetuwe), waarmede haar zoon door de gravin van den Bergh begiftigd was. De inkomsten van deze vicarie waren aan ds. Henckelius van Elden toegekend. Het Kwartier van Nijmegen handhaafde zijn standpunt, terwijl de beide overige Kwartieren de zaak aan het oordeel van het Provinciale Hof wilden onderwerpen. Het Nijmeegsche Kwartier was van meening, dat het „een saecke (was) van haer Quartier en van politie (d.w.z. van politiek beleid), waerover het Hoff Provintiael noyt jurisdictie gegeven is"; mocht het Hof zich echter bevoegd verklaren, dan zou het Nijmeegsche Kwartier zich niet aan de uitspraak storen ²⁾. En hierbij bleef het.

De maatregel betreffende het tijdelijk aanwenden van de vicarieën ten behoeve van de noodlijdende predikanten werd niet alleen in de Tieler- en Bommelerwaarden — waarvoor hij oorspronkelijk bedoeld was —, maar in het geheele Kwartier toegepast. Bij besluit van 24 September 1687 liet het Kwartier de beschikking over deze inkomsten voor de nog resteerende jaren over aan de onderscheiden ambtsbesturen ³⁾.

§ 5. De Geestelijke Goederen opnieuw onder Bestuur van het Kwartier, 1678—±1731. De Rossemsche Geestelijke Goederen.

Naar aanleiding van klachten van de zestien predikanten in de Tieler- en Bommelerwaarden, besloot het Nijmeegsche Kwartier 14 Mei 1678, dat de vicariegoederen, waarvan de inkomsten vóór deze

¹⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 2 April 1683.

²⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 30 April 1684. Andries de Roy had brieven van institutie tot deze vicarie van het Hof verkregen 29 October 1669 (archief Hof van Gelderland, Institutieboek III, fol. 55 vso.). De O.L. Vrouwevicarie was in 1460 gesticht door heer Willem van Egmond; het collatierecht was verbonden aan het huis Vrienenstein bij Driel en kwam met dit huis aan den graaf van den Bergh. De vicarie stond naderhand bekend als de „Berghsche vicarie" (archief van het Huis Bergh, inv. no. 5615).

³⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 24 September 1687.

resolutie aan de predikanten waren toegekend als supplement, ten-einde de congrue portie te kunnen halen, door het Kwartier zouden worden „naegenomen ende in handen van eenen rentmeester gegeven, gelijk sulcx in opsichte van de Rossemsche goederen geschiet is, omme jaerlijcx daarvan uytgekeert te werden 'n yeders (te)cort, sooals hetselve by een yders quota gestelt is". Voorts werd besloten, om het advies van twee rechtsgeleerden in te winnen over de vraag, „off het Quartier niet bevoecht is de vicarye-goederen te vindiceren en nae sigh te nemen, om tot betalinge en soulagement der voorsz. nootlydende praedicanten geëmplojeert te werden" ¹⁾. Het advies zal waarschijnlijk wel in gunstigen zin zijn uitgevallen, gezien de houding, welke het Kwartier in deze aangelegenheid in de volgende jaren op de vergaderingen van den Gelderschen Landdag aannam. Het was de afgetreden rentmeester van de vroegere „gemeene beurse", Willem Clodts, aan wien de administratie opgedragen werd ²⁾. De rentmeester bleef onder de directie van Gedeputeerde

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 14 Mei 1678.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 17 November 1680. Het nieuwe rentambt werd eveneens „beurs" genoemd. Van deze administratie zijn rekeningen bewaard over 1681/82 en 1683/84, Rijksarchief Arnhem, archief Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers.

De rekening over 1 September 1681—31 Augustus 1682 omvat:

Inkomsten:

<i>Rumpt</i> , ...	L. Vrouwenvicarie;
<i>Deil</i> , ...	St. Catharinavicarie, L. Vrouwenvicarie, St. Jansvicarie;
<i>Malsen</i> , ...	L. Vrouwenvicarie, St. Anthoniusvicarie;
<i>Wadenoyen</i> , . . .	L. Vrouwenvicarie;
<i>Meteren</i> , ...	St. Catharinavicarie;
<i>Ophemert</i> , ...	L. Vrouwenvicarie in St. Martenskerk, St. Catharinavicarie, St. Pietersvicarie;
<i>Varik</i> , ...	L. Vrouwen- en Brigittavicarie, H. Kruisvicarie, „Van den predikant off kerckmeesters tot Varick van een gedeelte van eenen hoof, daer het pastorye-huys op gesett is, jaerlijcks primo Octobr. XII gl."
<i>Est</i> , ...	Vicarie van St. Nicolaas en Bartholomeus;
<i>Opijnen</i> , ...	St. Jans- en Catharinavicarie, St. Jansvicarie;
<i>Neerijnen</i> , ...	St. Jansvicarie, St. Pietersvicarie;
<i>Waardenburg</i> , . . .	St. Jansvicarie, St. Pietersvicarie, L. Vrouwenvicarie in Tuil op Waardenburg;
<i>Tuil</i> , ...	St. Anthoniusvicarie, St. Jansvicarie, St. Maria Magdalena-vicarie, vicarie op het Aller Heiligenaltaar;
<i>Hellow</i> , ...	pastorie en vicarie, kosterie, L. Vrouwenvicarie;
<i>Vuren</i> , ...	pastorie, „Doch de landeryen tot dese voorsz. corpora gehoorigh staende de trobbelen voor d'onraetspennongh sijn opgewonnen off overgeleevert ende veralieneert, dient ter memorie". Een tiend uit 50 morgens land behoort, naar het zeggen van den heer, aan het huis Vuren.
<i>Hurwenen</i> , ...	pastorie;
<i>Rossem</i> , ...	kapittelgoederen, kosterie. L. Vrouwenvicarie in Hurwenen;
<i>Rossem</i> , ...	sustern-clooster;
<i>Heerewarden</i> , . . .	St. Anthoniusvicarie, St. Pietersvicarie, H. Kruisvicarie, L. Vrouwenvicarie;

Staten de administratie voeren van alle pastorieën en andere geestelijke goederen, voor zoover zij niet aan de predikanten of de dorpsheeren in beheer gelaten werden. Het beheer over de Rossemsche goederen was eveneens aan Clodts opgedragen. Bij een resolutie, welke door het Kwartier 14 April van het volgende jaar genomen werd op grond van een door de gecommiteerden (Van Gendt tot Winssen en Singendonck) uitgebracht rapport werd besloten bij provisie voor één jaar aan de predikanten ongeveer f 3000 toe te leggen uit de beurs van het Kwartier; ondertusschen zou men op middelen zinnen, om ook de noodlijdende predikanten in de andere ambten te helpen, terwijl de Gedeputeerden van het Kwartier gemachtigd werden voortgang te maken met de „vercopinge” van de pastoriegoederen volgens „vorige” Kwartiersresolutie. Aangezien de gecommiteerden ondanks alle door hen aangewende moeiten geen staat hadden kunnen verkrijgen van de kosterie- en kerkegoederen en daardoor buiten de mogelijkheid verkeerden, om aan te geven, hoe men den kosters ten platten lande behoorlijke betaling

- Driel*, . . . St. Catharinavicarie, St. Jansvicarie, St. Nicolaasvicarie, St. Anthoniusvicarie, L. Vrouwenvicarie, H. Kruisvicarie, vicarie St. Spiritus, St. Jorisvicarie, St. Barbaravicarie, St. Catharinavicarie „eertijds gefundeert in de capelle tot Veldt-Drijll, doch alsoo de goederen tot onderhoudt van den schoeldienaer aldaer geëmployeert weerden, memorie”; vicarie eertijds gefondeert door eenen Pieter de Ghier op synen hooff tot Veldtdrijll”, de goederen zijn verduisterd;
- Ammerzoden*, . . St. Quirinusvicarie, St. Nicolaasvicarie;
- Brakel*, . . . L. Vrouwenvicarie „in den hoeck”, St. Jacobsvicarie, St. Anthoniusvicarie, L. Vrouwenvicarie „in de son”, St. Jorisvicarie;
- Nieuwaal*, . . pastorie, L. Vrouwenvicarie;
- Gameren*, . . St. Jacobsvicarie, St. Nicolaasvicarie;
- Kerkwijk*, . . L. Vrouwenvicarie;
- Delwijnen*, . . L. Vrouwenvicarie „opt chor in de capelle tot Delwynen”, H. Kruisvicarie, St. Nicolaasvicarie;
- „andere gemortificeerde goederen”, waarvan perceelen gelegen op Kerkwijk en Gameren.

Slot van de vorige rekening: £ 94-19-8.

Uitgaven:

verschenen interest voor kapitalen „staende tot lasten van de geestlijke goedern”, w.o. f 40 interest voor geleend geld „tot opbouwingh van 't pastorychuyts tot Deyll” en f 10 interest van kapitaal „staende tot last van de pastoriehooff tot Deijll”.

Predikantstractementen e.d.

1°. *Tielerwaard*:

- Varik, predikantstractement;
- Hellouw, id.
- Vuren, id.
- Malsen, id.
- Wadenoyen, huishuur voor predikant betaald aan kerkmeesters;
- Hemert (Ophemert), id.;
- Opijnen, id.;

kon verschaffen, werd nog goed gevonden den onderscheiden kerkmeesters te bevelen volgens het Landdagsbesluit d.d. 13 December 1609 rekening af te komen leggen aan de Ordinaris Gedeputeerden of aan eenigen uit dit college in het bijzijn van de jonkers, aan wie de inspectie over de kerkelijke goederen toevertrouwd was, teneinde na te kunnen gaan, of er van het overschot iets ten behoeve van de kosters aangewend zou kunnen worden ¹⁾).

Er kwamen klachten van de predikanten, dat zij de aan hen op 1 Augustus 1675 toegekende congrue portie van f 500 niet haalden. Dit gold niet slechts voor de Tieler- en Bommelerwaarden, maar ook voor de overige ambten. De Staten van het Nijmeegsche Kwartier bepaalden daarom den 19den Juni 1680, om „de verhoginge van eenen stuyver op yder pachtgulden, aenvanck nemende met de verpachtinge (van de generale middelen nl.) deses jaers ende eenen halven stuyver op yder gulden van de verpondinge mede over desen lopenden jare 1680 in de Boven- en 1679 in de Beneden-ambten ²⁾ te beginnen, om in yder district van stadt en ampt te verblyven ende de voorsz. nootlydende praedicanten daeruit gesubsidieert te werden, by ordonnantie van de Gedeputeerden te demanueren (uit te geven) volgens project by de voorsz. gecommitteerden (Van Gendt tot Winssen en Singendonck) te beramen ende ten naesten Quartiersvergaderinge voor te brengen”. Op het ingekomen rapport werd door het Kwartier den 14den November d.a.v. beschikt, dat er door den Burggraaf van Nijmegen in het Rijk en door de ambt-

---

Rossem, predikantstractement en, uit de kosterie, salaris voor schooldienaar;
 Hurwenen, salaris voor de broeders, die aldaar den dienst hebben waargenomen;
 Nieuwaal, salaris voor den predikant van Gameren wegens het waarnemen van den dienst;

2°. *Bommelerwaard*:

Ammerzoden, huishuur voor predikant;
 Brakel, id.;
 Gameren, id. betaald aan kerkmeesters;
 Bruchem, id. id.

Voorts: classicale en synodale onkosten, maken van vicariedijken, ambtslasten enz.

Totale uitgaven 5660 £-18 st.-12 penn., waarvan afgetrokken de *inkomsten en het slot van de vorige rekening* ad 5609 £-10 st.-4 penn., blijft een naideelig saldo van 51 £-8 st. -6 penn.

De rekening is gehoord en gesloten op de Gedeputeerdenkamer 19 Mei 1683.

¹⁾ |Kwartiersreces Nijmegen, 14 April 1679.

²⁾ De z.g. boven-ambten waren: het Rijk van Nijmegen, het ambl tusschen Maas en Waal, Overbetuwe en Nederbetuwe. De beneden-ambten waren de Tieler- en Bommelerwaarden en Beesd & Renoy.

lieden in de ambten tusschen Maas en Waal, Over- en Nederbetuwe staten zouden worden aangelegd van alle geestelijke goederen, die tot de bezoldiging van predikanten in ieder district „geaffecteert” waren, zoowel de goederen, welke bekend waren, als die nog ontdekt en tot het onderhoud van de predikanten bestemd zouden kunnen worden. Na gedaan onderzoek zou aan iederen predikant het hem toekomende worden toegewezen, om naar keuze zelf te beheeren of in handen van een bekwamen persoon te stellen, „in dier voegen, dat, daer den predicant sijn goederen comt nae te nemen ofte daerby gelaten worden ter administratie, in alle manieren sal werden besorcht, dat de congrue portien mogen werden bereickt, daer nu in eenige ampten d' incompsten van de goederen ende den opstuyver van de pachtgulden ende den halven stuyver van de verpondinge sijn meerder dan de tractementen comen te bedragen, sal den overschot van dien aengeleyt worden tot suyveringh van verpondingh en andere lasten op de pastorye-, vicarye-, canonisye- en andere goederen verlopen, die dan gesuyvert sijnde sal aen een yder ampt verder het superplus uitgekeert en gelaten werden om tot pastorye-, schoolhuysen, tractementen van schoolmeesters geëmploieert te worden, werdende de directie in desen den Gedeputeerdens met communicatie naer goetvinden aenbevolen. Ende sullen by Haer Ed. de nootsaekelicke ordonnantiën ten behoeff van de *steden* ende de *praedicanten* in het *particulier ten platten lande* werden geslagen en uitgegeven”¹⁾.

Enkele leden uit de ridderschap kwamen in verzet tegen deze resolutie, aangezien zij wenschten, dat de distributie van den heelen en halven stuiver niet door de Gedeputeerden des Kwartiers, maar door de ambtlieden en jonkers in de ambten zou geschieden naar analogie van de drie steden. Dat de stedelijke regeeringen zelf de beschikking over den heelen en den halven stuiver in hun gebied verkregen, vonden zij onbillijk, omdat de steden reeds over meer geestelijke goederen konden disponeeren dan tot onderhoud hunner predikanten noodzakelijk was. Bij Kwartiersbesluit d.d. 24 September 1687 werd aan de onderscheiden ambtsbesturen toegestaan, om de opbrengst van den heelen en halven stuiver onder de noodlijdende predikanten in hun ambt te verdeelen²⁾. Bij resolutie d.d. 31 October 1691 bepaalde het Kwartier, dat de Kwartiersontvangers aan de predikanten prompt betaling zouden doen en het

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 14 November 1680. Dit besluit gold voor het geheele Kwartier. Voor de uitvoering van het besluit in de steden zie: Hoofdst. III, § 6, en Hoofdst. IV, A § 4 en B § 3. Cursiveering van mij.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 24 September 1687.

fonds van den heelen en halven opstuiver „in een separate casse” moesten houden¹⁾). Naderhand kende men in het Nijmeegsche Kwartier ook nog den $\frac{1}{4}$ stuiver op de ordinaire verponding ten behoeve van de vroedvrouwen. In de rekening van den oud-ontvanger A. H. van Eck van het voormalige Tielsche kantoor der verponding over 1805-'07 vindt men een bedrag van f 2808 - 10 -, dat wegens de supplementen aan de predikanten en aan de vroedvrouwen voldaan werd (betaald in Januari 1808)²⁾.

Ofschoon de ontvangst van den rentmeester Clodts van de vicarieën in de Tieler- en Bommelerwaarden over 1683 „eenighsints considerabel” genoemd kon worden, bleek het, dat de congrue portien nog steeds niet ten volle door de predikanten genoten werden. Het Kwartier had in 1683 besloten over te gaan tot het doen verkoopen van de pastorie- en kosteriegoederen, maar de Ordinaris Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier waren met den verkoop niet geslaagd. Zij verklaarden in een rapport, dat zij in Mei 1685 aan de Kwartiersvergadering aanboden, dat zij niets naders wisten voor te stellen, „ten waere de respective heeren van de plaetsen of schout en buermeesters in de dorpen tegens overneming van de pastorye-goederen in derselver districten die beter wisten t' administreeren, gelijk men vastelick vertrouwd te connen geschieden, en voor een seecker tantum voor 't jaer of altijd mochten goetvinden aen te nemen”. Een ander middel was het tijdelijk verlagen van de predikantstractementen, totdat zij uit de Rossemsche of uit de Vurensche goederen weder konden worden gebracht op de congrue portien.

Het Kwartier sloot zich bij deze voorstellen aan³⁾).

1) Kwartiersreces Nijmegen, 31 October 1691.

2) Van de Kwartiersontvangers zijn, afgezien van de rekening van A. H. van Eck, in het archief van Gedeputeerde Staten van Nijmegen zoo goed als geen stukken meer aanwezig. In het huis-archief van Nederhemert (Rijksarchief in Gelderland) berust een deel, getiteld: „Ambt van Over Betuwe over de supplementen voor de Predikanten sinds 1724. Het Rijck van Nijmegen sedert den 1^{en}. Januari 1726”.

3) Kwartiersreces Nijmegen, 7 Mei 1685. De jaarlijksche vaste som, waarvoor de heeren of de dorpsbesturen de administratie der pastoriegoederen aannamen, moest dienen, om de plaatselijke predikanten te salarieren. Hetgeen de goederen meer of minder zouden opbrengen, zou ten voordeele of ten laste van de heeren of dorpsbesturen komen. De dagelijksche heerlijkheid Vuren behoorde toentertijd aan het Nijmeegsche Kwartier en werd in 1734 tegelijk met Mariënweerd en Dalem verkocht aan Otto Frederik Roelman graaf van Bylandt. Ten Rijksarchieve te Arnhem berust de 6de rekening van den rentmeester der heerlijkheid Willem Clodts over 5 Augustus 1687—29 Februari 1688, afgelegd aan Gedeputeerde Staten van het Kwartier. Tot de inkomsten behooren o.a. tienden op Vuren, tot de uitgaven huishuur voor het schoolhuis en huishuur voor de predikantswoning. Vergel. de post Vuren in de 9de rekening van Holl hiervoor blz. 119.

Den 19den September 1687 werden Diederik van Els tot Boelenham, ambtman van de Tieler- en Bommelerwaarden, en Johan Holl, burgemeester van Zaltbommel, van wege het Kwartier gecommiteerd, om in onderhandeling te treden met de vijftien bursale predikanten — de zestiende, de predikant van Rossem, was hier, sinds de Rossemsche geestelijke goederen afzonderlijk geadministreerd werden, niet meer bij — over het aannemen van de pastoriegoederen tegen een vast jaarlijksch bedrag. Het Kwartier was er blijkbaar niet in geslaagd, om alle pastoriegoederen in beheer te doen aannemen door de heeren of de dorpsbesturen. Twee jaren later brachten de gecommiteerden een rapport uit, naar aanleiding waarvan het Kwartier besloot, dat de pastoriegoederen overeenkomstig een daarvan opgemaakte lijst voor vaste bedragen zouden worden gelaten aan de onderscheiden predikanten of heeren, schouten en buurmeesters van de dorpen, dat de goederen van de St. Catharinenvicarie te Driel gevoegd zouden worden bij de pastorie aldaar en dat de pastoriegoederen van Rumpt en Gellicum niet „in erf-pacht uytgedaen”, maar ten meesten voordeele van den predikant verpacht of voor een redelijke som aan dezen laatste gelaten zouden worden. Uit de Rossemsche geestelijke goederen zou f 36 voor huishuur gegeven worden ten behoeve van de predikanten, die geen pastoriehuis bewoonden, alsmede de classicale onkosten. Tenslotte vond het Kwartier goed, om gedurende twaalf jaren een bedrag van f 1100 uit „s Quartiers casse” (niet uit de geestelijke goederen, maar uit de middelen van het Kwartier) toe te staan, om door den ambtman in de Tieler- en Bommelerwaarden en den burgemeester Johan Holl onder de predikanten te worden verdeeld. Na zes jaren zouden de gecommiteerden een staat van de pastoriegoederen moeten indienen en moeten onderzoeken of de pastoriegoederen zoodanig konden worden geadministreerd, dat het jaarlijksche subsidie van f 1100 kon vervallen ¹⁾).

In het Kwartiersreces van 30 Juli 1691 is ingelascht een „Memorie der sommen, waervoor eenige praedicanten in Tielre- en Bommelreweerden haere pastorye-goederen voor den tijd van twaelf aen den anderen volgende jaeren voor vrygelt aengenomen hebben of behoorde aengeschreven te werden”, welke memorie overgegeven was door Diederik van Els en Johan Holl. Hier wordt in medege-deeld, dat in den Tielerwaard de pastoriegoederen te *Wadenoyen en Drumpt* (1) aan den gewezen predikant overgelaten zijn voor f 150 's jaars; de pastoriegoederen te *Geldermalsen* (2) aan den

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 19 Juni 1689.

predikant voor f 100 's jaars; de pastoriegoederen te *Enspijk en Deil* (3) aan den heer dezer dorpen voor f 120 's jaars; de pastoriegoederen van *Rumpt en Gellicum* (4) hebben geen pachter kunnen trekken en worden voorloopig geschat op f 100 's jaars; de pastoriegoederen van *Est en Meteren* (5) worden gesteld op f 130 's jaars; die te *Ophemert* (6) zijn aangenomen door den heer, schout en buurmeesters voor f 100 's jaars; die te *Opijnen* voor f 87 's jaars (aan wien, wordt niet gezegd); „tot *Weerdenburgh en Neder-Rijnen* (8) behoorden die goederen het dorp aengescreven te worden voor hondert en twintigh guldens”; de pastoriegoederen in *Tuil* (9) zijn aangenomen door den predikant voor f 120 's jaars. In den Bommelerwaard zijn de pastoriegoederen te *Heerewaarden* (10) door den predikant aangenomen voor f 250 's jaars; te *Driel* (11) door den schout en buurmeesters voor f 200 's jaars; te *Ammerzoden en Well* (12) behooren de pastoriegoederen te worden geschat op f 150 's jaars; te *Brakel* (13) worden de pastoriegoederen voorloopig getaxeerd op f 100, daar men met den heer of met den predikant nog niet tot een overeenkomst heeft kunnen komen; de pastoriegoederen te *Zuilichem* (14) zijn in de dijk gave gebracht; men zal *Zuilichem* moeten combineeren met *Nieuwaal*, alwaar de pastorie provenu's tot f 60 's jaars oplevert, de Heer van *Zuilichem* heeft f 50 's jaars toegezegd en de *Zuilichemsche „gemeeynte”*¹⁾ eveneens; de pastoriegoederen te *Gameren* (15) zijn aan den gewezen predikant „uytgedaen” voor f 135 's jaars; die te *Bruchem en Kerkwijk* (16) aan den predikant voor f 140 's jaars. *Hurwenen en Aelst* zullen moeten worden bediend door de predikanten van *Brakel* en van *Poederoyen*, die daarvoor ieder f 50 zullen genieten. Waar geen pastoriehuizen zijn, zal f 36 's jaars uit de Rossemsche geestelijke goederen voor huishuur worden gegeven. Ook de classicale penningen zullen uit de Rossemsche goederen betaald moeten worden. De Kwartiersvergadering sloot zich bij de voorstellen van Diederik van Els en Johan Holl aan en machtigde hen o.m., om te trachten tot verpachting van pastoriegoederen van *Hurwenen, Aelst en Nieuwaal* te geraken; mochten zij daarmede niet slagen, dan zouden de goederen onder het beheer van Peter van Kessel, Clodts opvolger, gesteld worden²⁾.

¹⁾ De „gemeeynte” = de gemeene naburen van het kerspel.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 30 Juli 1691. De pastoriegoederen te *Wadenoyen* en *Drumpt* werden voor 12 jaren „uytgedaen” aan den toenmaligen predikant voor f 150 's jaars. Zij werden na omgang van de 12 jaren aan Johan de Cock van *Delwijnen* als heer van *Wadenoyen* overgelaten met ingang van 1714, onder voorwaarde, dat jaarlijks aan den predikant f 150 zou worden uitgekeerd (Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwar-

De beide gecommiteerden hadden voorgesteld, dat de predikanten daar, waar geen combinatie was, f 540 zouden ontvangen, en daar, waar een combinatie was, en wel zoo, dat er inderdaad in twee kerken gepreekt werd, door den predikant f 590 genoten zou worden. Het Kwartier handhaafde echter de regeling van 1 Augustus 1675.

In hetzelfde jaar ¹⁾ stelde het Kwartier vast, dat het supplement uit den heelen en halven stuiver aan de vijftien „bursale” predikanten in halfjaarlijksche termijnen betaald moest worden en evenzoo de f 200, welke jaarlijks uit de goederen van de abdij St. Mariënweerd verschuldigd waren ten behoeve van den predikant van Rumpt en Gellicum ²⁾.

Het rentambt van de geestelijke en de vicariegoederen in de Tiel- en Bommelerwaarden begon dusdoende hoe langer hoe minder te omvatten. Hiertoe werkten ook de verkooping en mede. In 1700 werd besloten tot het verkoopen van eenige geestelijke goederen of wel alle, om schulden af te doen ³⁾. Den 28sten Januari 1707 vond het Kwartier op verzoek der „bursale” predikanten goed, dat de

---

tiers, 14 September 1713). De pastoriegoederen van Hurwenen kwamen onder het beheer van P. van Kessel. Het aannemen van pastoriegoederen door den predikant was niets nieuws; 22 November 1595 accordeerde het Provinciale Hof met den predikant van Doetinchem als volgt: „Op huyden date onderschreven is mitten kerckendiender der stat Deuttinckem Matheo van Recht geaccordeert, dat hy alle die guederen und inkompsten der pastorien thot Deuttinckhem vurschr. sal annemen vur hondert und vijff dalder jaerliex gedurende die tijt van drie jaren, daarvan het ierste jaer sal wesen het jaer van ses und negentich und dan voirtz volgende, walverstaende, dat daeronder begrepen sullen sijn alsulcke vijff und twintich dalder als 't Quartier van Zutphen synen sohen Jonathian van Recht thot vollest synes studij jaerliex hefft toegelacht, und dat 't Hoff hem bavendien een ordinantz van tweehondert carolusgulden opten tegenwoirdigen rendtmeester der Belhemer guederen (van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, waarbij de parochiekerk van D. geincorporeerd was) gedurende die drie jaren vurschr. sal verlenen....”. De predikant moest ervoor zorgen, dat de pastoriegoederen „wal geregiert” werden en moest jaarlijks „goede anteikeningh” van de inkomsten overleveren aan den rentmeester der Bethlehemsche goederen (archief Hof, „Resolutiën van geestlicke saecken”).

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 17 Augustus 1691.

²⁾ Opgemerkt moge worden, dat het Nijmeegsche Kwartier bij resolutie d.d. 25 April 1668 het collatie-recht van de pastorie van Rumpt aan Diederik van Els en dat van de pastorieën van Gellicum en Renoy aan Alexander Tengnagel, heer tot Gellicum, verkocht had.

Archief Hof van Gelderland, Commissieboek V, 1652-80, fol. 230 vso., acten van goedkeuring voor den verkoop van het patronaatsrecht van de pastorie van Rumpt en voor den verkoop van dat der pastorieën van Gellicum en Renoy, beide d.d. 30 Maart 1669.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 5 Juni 1700. Het Kwartier verleende machtiging tot het houden van de openbare verkooping 16 April 1706; de verkoopsvoorwaarden d.d. 13 Juli 1706 zijn nog aanwezig (Rijksarchief Arnhem). Verkocht werden vicariegoederen in Gellicum, Rumpt, Heerwaarden.

vicariegoederen verkocht zouden worden en de daarvoor te verkrijgen koopsom belegd zou worden „op 't Quartier”, om uit de rente de classicale penningen en de huishuren te vinden. De ambtman van de Tieler- en Bommelerwaarden werd gemachtigd, om de noodige maatregelen te nemen. In 1707 en 1710 hadden daarop eenige verkoopingën plaats¹⁾.

Behalve door eenige verkoopingën van vicariegoederen en door het aan laten nemen tegen een vast jaarlijksch bedrag van de pastoriegoederen door de predikanten of door de heeren of de dorpsbesturen, werd het rentambt gaandeweg geliquideerd door de nog overgebleven vicariegoederen aan de patronen ter administratie over te geven. Hier dient echter opgemerkt te worden, dat deze goederen niet aan de collatoren overgegeven werden in hun hoedanigheid van patronen, hetgeen een afwijking beteekend zou hebben van het Landdagsbesluit van 19 en 21 December 1609, maar op grond van bijzondere beschikkingen van het Kwartier, waarbij — telkens in een speciaal geval — aan den dagelijken heer, tevens collator, de administratie over de goederen van vicarieën in zijn heerlijkheid toegestaan werd. D.w.z. het Kwartier droeg de administratie over aan den heer, wanneer het dit wenschelijk achtte, onder bepaalde waarborgen met het oog op de tertiën. Zoo beschikten Gedeputeerde Staten van het Kwartier 12 Juni 1714 goedgegunstig op een verzoek van Jacob van Beynhem tot den Appelenburg, om zelf de administratie te mogen hebben van zekere „ficarye onder Tuyl, waarvan hem $\frac{2}{3}$ en den praedicant aldaar $\frac{1}{3}$ part is competerende, alsoo met den rentmeester Van den Bergh (die toentertijd als rentmeester van de geestelijke en vicariegoederen in de Tieler- en Bommelerwaarden fungeerde) niet kan teregt geraecken”²⁾. De heer van Tuil machtigde kort daarop zijn schoonzoon Arnt Johan Vijgh, om „alle de respectie ficaryen, tot de heerlijkheyt Tuyl specterende, over te nemen, te verpagten, administreren.....”. Gedeputeerden van het Kwartier gaven hiertoe verlof 18 October 1714, „mits den heere suppliant q.q. sal gehouden blyven tot het derdepart op één (het tertium) volgens ordre van

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 28 Januari 1707. De verkoopsvoorwaarden zijn van 5 Juli/23 Augustus 1707 en van 12 Maart 1710. Verkocht werden vicariegoederen in Rumpt, Deil en Geldermalsen. In Deil en Geldermalsen geschiedde de verkoop mede door den heer van Geldermalsen „voor $\frac{2}{3}$ parten van de vicaryen, waervan sijn welgeb. collator is”.

²⁾ De collator vond het doodgewoon, dat $\frac{2}{3}$ van de vicarie van hem was. Dat de vicarie in de eerste plaats een fundatie met pieuze bestemming was, werd gaandeweg uit het oog verloren. De vicarieën werden in de 18de eeuw hoe langer hoe minder geregeld aan studeerenden begeben.

den heere amptman van Bommel, Tiel- en Bommelerweerden uyt te reycken en van de te doene verpagtingen aan den rentmeester Van den Bergh vooraf kennisse geve, om dieselve wegens de voors. tertia te kunnen assisteren" ¹⁾). Gedurende de eerste 25 jaren was de practijk t.a.v. het beheer zóó, dat de rentmeester der vicarieën in Tuil rekening deed van de totale vicarieinkomsten, en dat aan het slot de twee derdedeelen voor den heer worden afgetrokken. De rekening werd door den ambtman en door den heer en zijn medege-rechtigden als erfgenamen van Jacob van Beynhem tot den Appelenburg onderteekend. De aanstelling van den rentmeester geschiedde door den ambtman, voor zoover ons eenige op de administratie betrekking hebbende stukken ten Rijksarchieve te Arnhem doen zien. De tertiën werden niet uitsluitend voor den predikant ter plaatse aangewend, maar dienden ook, om aan verschillende andere predikanten van de classis Bommel de classicale penningen te vergoeden. De beschikking hierover en het toezicht berustten bij den ambtman van de Tieler- en Bommelerwaarden ²⁾).

Bij besluit van 7 Juni 1719 vond het Nijmeegsche Kwartier goed, dat de vrouwe van Ammerzoden, Well en Wordragen op haar verzoek gemachtigd werd, „om haere vicarie-goederen van St. Quirijn en St. Nicolaes, behoorende tot de heerlickheyt van Ammersoden, selfs te mogen administreren, soo nogtans, dat supplianten gehouden sal sijn daervan ad pium usum het geregte dardepart uyt te keeren" ³⁾). Het beheer is aan de heerlijkheid verbonden gebleven. De „ficaryen ofte bursale goederen", met de dijken, in Helloww werden bij resolutie van Gedeputeerde Staten van het Kwartier van 19 Juli 1710 overgelaten aan den heer en de geërfden aldaar ⁴⁾).

Met de vicariegoederen in Waardenburg is het minder regelmatig gegaan; althans klaagde ds. Craay, predikant aldaar, in een verzoekschrift aan het Kwartier in 1718, dat hij sinds 1703 de

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 12 Juli en 18 October 1714. Mr. F. C. W. Koker, „Rapport over de Vicariegoederen in Gelderland", blz. 115, alwaar men de verdere geschiedenis van de Tuilsche vicarieën aantreft.

²⁾ Stukken betreffende dit beheer over 1715 — ± 1740 berusten op het Rijksarchief te Arnhem en hebben vermoedelijk oorspronkelijk deel uitmaakt van het ambtsarchief.

³⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 7 Juni 1719. Zie de verdere geschiedenis bij W. van Beuningen, „Rapport over de Vicariegoederen in verband met andere geestelijke goederen in Holland, met eenige bijzonderheden hetzelfde onderwerp betreffende in Gelderland en Overijssel", blz. 109 e.v. en Mr. F. C. W. Koker, „Rapport over de Vicariegoederen in Gelderland", blz. 52 e.v. Zie ook de geestelijke en kerkelijke stukken in het archief van de heerlijkheid Ammerzoden, Rijksarchief Arnhem.

⁴⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 19 Juli 1710.

classicale penningen ten bedrage van f 20 niet ontvangen had, omdat de vrouwe van Waardenburg de vicariegoederen had „aengevangen”¹⁾. De vicarie- en andere geestelijke goederen in Brakel stonden in 1720 nog onder het beheer van den meergenoemden rentmeester Gijsbert van den Bergh²⁾.

Tenslotte zijn er nog maar heel weinig goederen overgebleven. Van de pastoriegoederen zijn die van Hurwenen in of kort na 1707 overgelaten in beheer aan „den kerckenraet en gemeynte tot Hurwenen”. Uit het desbetreffende verzoek van kerkeraad en gemeente blijkt, dat de rentmeester Van den Bergh in gebreke bleef, om de f 50 's jaars uit de pastoriegoederen te betalen aan de predikanten, die den dienst ter plaatse kwamen waarnemen. De requestranten beloofden, dat zij de verschuldigde f 50 jaarlijks zouden voldoen, ook al zouden de goederen niet zooveel opbrengen. De regeling van deze aangelegenheid werd aan den ambtman in de Tieler- en Bommelerwaarden opgedragen op dezelfde wijze, als dit bij den voorgenomen verkoop van de vicariegoederen door het Kwartier bepaald was³⁾. Aan ds. Adrianus van Rijswijck van Gameren werd in 1711 toegestaan, om, evenals eenige zijner collega's, 8 hond bouwland van de vicariegoederen op de Leut voor 6 jaren ten gebruike te hebben, met recht om prolongatie te verzoeken, in plaats van de f 20 wegens classicale kosten, die de rentmeester (uit de tertiën) behoorde te betalen⁴⁾. Een voorbeeld, hoe onverkocht gebleven vicariegoederen met de pastoriegoederen vermengd en ten slotte samengesmolten zijn.

Nog een enkel woord over de administratie van den laatsten rentmeester der geestelijke en vicariegoederen of beursale goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden Van den Bergh. Veel kan

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 8 April 1718. Blijkens een resolutie d.d. 15 Februari 1700 besloegen de Waardenburgsche geestelijke goederen ruim 40 morgens.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 29 Juli 1720.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 16 Maart 1707. Over de vicarieën in Hurwenen zie W. van Beuningen, „Rapport” als voren, blz. 103 en 105 e.v. Dat de pastoriegoederen van Hurwenen aan kerkeraad en gemeente, d.w.z. kerkeraad en kerspellieden, in administratie gegeven werden, kan verklaard worden uit de omstandigheid, dat er in deze parochie geen predikant was.

⁴⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 19 Januari 1711. In het huis-archief Hoekelom, Rijksarchief Arnhem, berust een aantekening, luidende: „Met den jaere 1703 heeft den Hooghbb. Hr. van Ophemert geaccordeert met den Heer van Wadenoyen, die door ordre van de Gedeputeerden (des Nijmeegschen Kwartiers) daertoe versocht en gelast, om met de collatoren wegen het darde part der vicarye-goederen te accorderen, en sal den Heer van Ophemert deswegen jaerlix ytttekeren twintigh gulden aen den predicant tot Ophemert wegens classicale penningen en ses en dertigh guldens aen de schoolmeester aldaer voor de huysuur van sijn tractement”.

hieromtrent niet medegedeeld worden, aangezien zijn rekeningen geen van alle meer aanwezig zijn. Hij was 28 Augustus 1701, na het aftreden van den rentmeester Hermannus van Dockum, aangesteld. De uitgaven, welke door den rentmeester over 1702 gedaan mochten worden van de opbrengsten van de beursale goederen, alsmede van de Rossemsche geestelijke goederen, bestonden in de verponding over 1700, ambts- en dorpslasten zooals het opmaken van de dijken, één jaar interest van alle kapitalen ten laste van de geestelijke goederen, één jaar tractement aan den predikant en den schoolmeester van Rossem, voorts één jaar andere lasten „soo van praedicanten, classicale penningen als huyshuiren”. Van den Bergh moest voor zijn bediening een waarborgsom stellen van f 3000¹⁾. Hij deed op zeer ongeregelde tijden rekening. Aanvankelijk waren de baten nog aanzienlijk: over het jaar 1706 was het batig slot f 2945 - 15 st. - 10 penningen²⁾. Gedeputeerde Staten moesten den rentmeester in 1719 aanmanen om zijn rekening wegens de vicariegoederen „tot 1717 incluys” gereed te maken en vóór November aan de Gedeputeerdenkamer over te zenden, om afgehoord en gesloten te worden³⁾. Daarna zijn er blijkbaar geen rekeningen meer gehoord. Toen Gedeputeerde Staten in 1731 bericht ontvingen, dat Van den Bergh overleden was, besloten zij den burgemeester van Zaltbommel Hendrik de Ruuck te machtigen, om de papieren van den overledene over te nemen, aangezien „gemelde rentmeester in lengte van jaaren geene rekeningen aan de Camer heeft opgegeven en dat oversulx Haar Ed. Mog. niet wel bewust sijn, hoedanig het gelegen is met de staat der geestelyke en ficarye-goederen voorn.”⁴⁾. Wij vernemen verder slechts, dat de rentmeester, behalve groote schulden, waaronder wegens zijn administratie, twee oude vervallen huisjes binnen Zaltbommel naliet. Gedeputeerde Staten besloten om aan Aletta Judith, dochter van Gijsbert van den Bergh, op haar verzoek, het recht, dat het Kwartier op de nagelaten huisjes uit hoofde van de administratie der geestelijke goederen had, voor f 225 te cedeeren⁵⁾. Aldus eindigde de eens zoo belangrijke administratie.

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 5 October 1702, „concept-resolutie tot redres van den vervallen staet der bursale goederen in de ampten van Tiel- en Bommelreweerden”.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 24 November 1712.

³⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 7 Juni 1719. Resolutiën Gedeputeerden, 11 Juli en 21 October 1719.

⁴⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 15 Maart 1731. Rechterlijk archief Zaltbommel, dingsignaat, 1728-1731, fol. 170 vso., 29 Maart 1731.

⁵⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 12 Juni en 3 Augustus 1733.

De rentmeesters der geestelijke en vicariegoederen in de Tieler- en Bommelerwaarden waren, zooals wij reeds eerder zagen, tegelijk rentmeesters der *Rossemsche geestelijke goederen*. Deze goederen waren afkomstig van het vroegere kapittel in de St. Martinuskerk en van het voormalige zusterklooster St. Mariënacker te Rossem. Op 10 Februari 1677 had de Kwartiersvergadering besloten om deze goederen afzonderlijk te laten beheeren, doch eerst in 1706 is hier uitvoering aan gegeven. Het was nl. gebleken, dat de predikant, en de schoolmeester vermoedelijk ook, klachten had over achterstallig salaris ondanks het feit, dat de geestelijke goederen in Rossem aanzienlijke bedragen opleverden. Zij werden gebruikt om aan te vullen, wat men elders tekort kwam voor de betaling van tractementen van predikanten, voor classicale en synodale onkosten e.d., in den trant, waarop ook de opbrengsten van de Mariënweerdsche goederen plachten te worden besteed. Op een desbetreffend verzoekschrift van den burggraaf van Nijmegen, Jacob van Randwijck, die tevens heer van Rossem was, besliste het Nijmeegsche Kwartier 30 November 1706 als volgt: „dat aenbelangende het eerste point by opgemelte requeste vervat, sijnde het groot agterwesen van den praedicant tot Rossum, welcke volgens 's Quartiers resolutie praeferabel uyt de Rossumsche goederen had moeten betaelt worden door den rentmeester van de geestelycke beurs, die tegelijck rentmeester van de Rossumsche goederen is en deselve geconverteert heeft tot betaeling van de lasten der andere geestelycke en vicarye-goederen, het Quartier concernerende, teneynde daarvan behoorlycke vergoedinge mogte worden gedaen, gemelten rentmeester..... geordonneert syne reekeninge te doen van de nogh onverreekende jaeren tot den jaere 1705 incluys, om hetgeene daerby overig bevonden wort te doen betaelen in minderinge van 't geene den praedicant ten agteren is, ende dat 't verdere rest sal worden betaelt uyt de cassa van het Quartier. Aengaende de tweede periode van geseyde requeste verstaen Haer Ed. Mog., dat de Rossumsche goederen met desen loopende jare van de andere geestelijcke goederen sullen gesepareert worden ende interdictie gedaen, dat wegens dit jaer gene penningen aen den rentmeester werden betaelt, wordende wyders den heere borggraeff en den heere amptman van Thiel- en Bommelweert geauthoriseert, om een tantamen te doen, off niet ymant deselve goederen voor een tijt van jaeren sal willen aennemen, om daeruyt op het minste te betaelen de jaerlyxe tractementen van den praedicant en schoolmeester en soo doenlijck voor meerdere som; en by aldien op die

manier niet kunnen uytgedaen worden, dat alsdan deselve sullen gegeven worden aen handen van welgemelten heere borggraeff, om die te doen administreeren ten meesten dienste van 't Quartier" ¹⁾).

De bedoeling was dus, dat de burggraaf en de ambtman zouden beproeven de Rossemsche goederen op soortgelijke wijze, als in 1689-1691 t.a.v. de pastoriegoederen was geschied, door iemand aan te laten nemen voor een vast jaarlijksch bedrag. Dit is of nooit geprobeerd of nooit gelukt. De administratie werd ter hand genomen door den burggraaf zelf en is tot omstreeks het midden van de vorige eeuw aan de heeren van Rossem verbleven. De geestelijke goederen werden steeds afgezonderd van het heerlijkheidsdomein geadministreerd; ook werd de pieuze bestemming gehandhaafd ²⁾). Evenals in al de boven behandelde gevallen van Haaften, Zuilichem, Ammerzoden, Tuil e.d., betrof het een regeling van de administratie over geestelijke goederen, niet een eigendomsovergang. Waar de administratie door het Kwartier aan den heer ter plaatse werd overgelaten, werd zij, tenzij, zooals t.a.v. Joost Pieck, heer van Zuilichem, gebeurd is, het Kwartier de administratie weder terugvorderde, als aan de heerlijkheid verbonden beschouwd en verlangden de Staten of de Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier geen verantwoording. De door de heeren aangestelde rentmeesters deden dan ook aan hen rekenschap. De heeren waren geen rentmeesters in dienst van het Kwartier, maar voerden de administratie over de geestelijke goederen door middel hunner rentmeesters op analoge wijze als de stedelijke magistraten en de ambtsbesturen, die in de onderscheiden steden en ambten over de geestelijke goederen binnen hun gebieden het bewind had-

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 30 November 1706. De rekeningen van Gijsb. van den Bergh van de Rossemsche geestelijke goederen zijn niet meer in het archief van Gedeputeerden van het Kwartier aanwezig.

²⁾ Zie voor de geschiedenis der Rossemsche geestelijke goederen W. van Beuningen, „Brieven over geestelijke goederen”, 1863, en dezelfde, „Rapport over de geestelijke goederen... in Holland”, blz. 102 e.v. De schr. meent ten onrechte, dat het Kwartier na het overlijden van den burggraaf een nieuwen beheerder had moeten aanstellen, omdat het mandaat slechts voor dezen persoonlijk en niet voor zijn erfgenamen bestemd zou zijn geweest, en dat die beheerders rekening hadden behooren te doen (blz. 24, „Brieven”). Er is toch ook nooit rekenschap verlangd van de heeren van Haaften en van Zuilichem? De rekeningen van de z.g. geestelijke beurs van Rossem, aanvangende met de 1ste rekening over 1707 van Davit van Bijstervelt, over 1707-1845, met acquitten e.d., berusten ten Rijksarchieve te Arnhem. De eerste afhooringen van deze rekeningen geschieden in 1732 e.v. voor Frans Steven Carel van Randwijck, die zijn vader Jacob als heer van Beek, Rossem en Heesselt opgevolgd was. De goederen werden niet meer naar de stichtingen, waarvan zij afkomstig waren, onderscheiden, maar zijn samengesmolten tot één fonds met pieuze bestemming.

den, voor zoover de Hooge Overheid dit aan die besturen overliet. Het eenige, waardoor zich de heeren onderscheidden van de stedelijke en ambtsregeeringen, is de omstandigheid, dat zij gewoonlijk tevens collatoren van het meerendeel der geestelijke beneficiën in hun heerlijkheid waren. Het beweerde recht der patronen, om q.q. uit eigen recht als beheerders op te treden, is evenwel nooit erkend.

B. Het Ambt tusschen Maas en Waal.

§ 1. De Reformatie. De Geestelijke Goederen onder Kwartierlijk Bestuur (tot 1632).

Evenals in de Tieler- en Bommelerwaarden vielen in het ambt tusschen Maas en Waal de kerspelen samen met de buur- of maalschappen ¹⁾).

Den 18den November 1591 stelde het Hof van Gelderland Derck van Leuwen, een Nijmeegsch burger, aan tot rentmeester over de geestelijke goederen, waarvan de „corpora” gevestigd waren binnen de stad Nijmegen, het Rijk, de Overbetuwe en tusschen Maas en Waal. Veel uitwerking heeft deze benoeming voor het ambt van Maas en Waal niet gehad ²⁾). Omstreeks 1606 en 1607 ondervond men grooten overlast tengevolge van het optreden van Lambert Smoers, die op last van de Aartshertogen, naar hij zeide, het bewind trachtte te verkrijgen over „de geestelicke verlaten und gemortificierde guideren aldaer (nl. tusschen Maas en Waal) glegen” en die, desnoods op gewelddadige wijze, pachten e.d. invorderde om ze ter hand te stellen aan den bisschop en de geestelijkheid in Den Bosch.

---

¹⁾ Balgoy en Keent waren 2 buurschappen, die bij uitzondering samen één kerspel vormden; in de 18de eeuw smolten zij tot één buurschap ineen. De buurschap — tevens parochie — Winssen was half in het ambt tusschen Maas en Waal, half in het Rijk van Nijmegen gelegen (Winssen-Ambts en Winssen-Rijks). De heerlijkheid Doddendaal behoorde tot de buurschap en het kerspel Ewijk. De civiele en crimineele rechtspraak berusste bij de gerichtsbank van het Boven-ambt tusschen Maas en Waal te Bergharen of Haren, w.o. 8 kerspelen en Winssen-Ambts ressorteerden, en bij de gerichtsbank te Wamel van het Beneden-ambt, w.o. 4 kerspelen behoorden. De ambtman was richter. De heerlijkheden Balgoy en Keent, Hernen, Batenburg, Horssen, Leur, en de thans tot Noord-Brabant behoorende heerlijkheid Dieden en Oyen hadden hun eigen gerichten met hooge en lage jurisdictie (voor Batenburg, Horssen en Leur, zie hierna F § 1a). Batenburg had stadsrechten, evenzoo Maasbommel. Maasbommel was een heerlijkheid, die t.o.v. de crimineele jurisdictie tot het ambt tusschen Maas en Waal behoorde. Verscheidene dorpen zijn oorspronkelijk dagelijksche heerlijkheden geweest, Dreumel het langst, nl. tot 1743. Zie voor de wereldlijke en kerkelijke indeeling: „Tegenwoordige staat van Gelderland” 1740, H. D. J. van Schevichaven, „Regeringsform van Gelderland” in „Gelre” X, blz. 275, en Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, „Marken in Gelderland” (Geschiedk. Atlas van Nederland) 1925, blz. 177-181. In dit ambt hadden ook R.K. riddermatigen aandeel in het ambtsbestuur.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek, 1586-1601, fol. 86 vso, 18 November 1591.

Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, die de directie en administratie over de geestelijke goederen voerden, achtten dit voortdurende optreden in strijd met een in April 1607 gesloten verdrag tusschen de Landschap Gelre en Zutphen en het Kwartier van Roermond, dat 29 Mei d.a.v. geratificeerd was door de Aarts-hertogen en waarbij bepaald was, dat alle geestelijke goederen hun „corpora” zouden volgen, waar deze ook gelegen waren, en onder de directie en het gezag zouden staan van de Overheid, waar de „corpora” onder ressorteerden ¹⁾). Gedeputeerde Staten lieten daarom in het ambt tusschen Maas en Waal bekend maken, dat niemand betalingen wegens de geestelijke goederen mocht doen of staten van die goederen mocht overgeven aan Smoers, maar dat binnen een maand een staat moest worden ingediend ter Gedeputeerdenkamer te Nijmegen van alle pastorieën, vicarieën, canonisieën e.a. beneficiën en officiën, en dat er slechts betaling mocht worden gedaan aan den door Gedeputeerden aan te stellen rentmeester. De jonkers in het ambt beweerden, „dat niemants eenige (geestelijke) guideren voer sijn eigen was gebrueckende” en „dat het aenstellen van den rentmeester geacht worde voer een nieuwichheit und niet dan by 't Quartier (dus niet door Gedeputeerde Staten) daerin behoerde gedisponiert te worden”; doch den 4 den Augustus 1608 kwam bij Gedeputeerden een schrijven in, waarbij de ambtman in Maas en Waal Wilhem Aertss. van Bronckhorst nomineerde tot „directeur over die geestlicke guideren van die dorpen des ampts voers.”. Het Gedeputeerdencollege gaf te kennen, dat het Bronckhorst niet tot directeur, maar tot rentmeester wilde aanstellen en van commissie en instructie zou voorzien. Op 29 September 1608 werd Bronckhorst als zoodanig beeedigd, „sullende in 't stuck van sijn officie tegens alle quaetwilligen gemainteniert worden” ²⁾).

Van Bronckhorst's beheer is ons niets overgeleverd. Zijn taak omvatte in beginsel alle geestelijke stichtingen in het ambt zonder onderscheid. Evenwel was het klooster de Holtmeer ³⁾ uitgezonderd. De goederen van het kapittel in Batenburg, welke hooge heer-

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 16 Juni 1606, 16 Juli, 5 en 6 Augustus 1607. Voor het verdrag met het Kwartier van Roermond vergel. reces van den Landdag te Arnhem 21 April 1607, en hierna blz. 313 (de Hannemansche goederen).

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 19 Augustus en 26 October 1607, 4 Augustus en 29 September 1608. Bronckhorst werd geen directeur, maar rentmeester of beheerder; de directie of opperleiding, d.w.z. bepaling van de bestemming, beschikking en toezicht op het beheer van de geestelijke goederen, bleef aan het Kwartier.

³⁾ Zie hierna blz. 230 en 232.

lijkheid geen deel uitmaakte van het ambt, vielen er eveneens buiten.

In de streek tusschen Maas en Waal waren omstreeks 1608 nog weinig predikanten. Op de vergaderingen van de classis Nijmegen ontmoet men eerst in het genoemde jaar een predikant en wel dien van Batenburg; in 1609 verschenen ter classicale bijeenkomst de predikanten van Winssen, Batenburg, Wamel en Overasselt¹⁾. In Alphen en Overasselt waren predikant Thomas Zutphaniensis en Petrus Calcarius, die oorspronkelijk R.K. pastoor waren geweest, doch zich aan de classis onderworpen hadden. Op verscheidene dorpen waren de vroegere pastoors nog in het genot van pastorie-inkomsten. Teneinde hier verandering in te brengen, liet de nieuwe rentmeester Bronckhorst op last van het Provinciale Hof en van den ambtman in Maas en Waal een verbod uitgaan, dat de gebruikers van geestelijke goederen op dorpen, waar geen predikant was, aan iemand anders betalingen zouden doen dan aan de kerkmeesters bij provisie²⁾. Het gevolg was evenwel, dat niet alleen de oude pastoors tóch nog hier en daar de inkomsten bleven beuren, maar dat de buurmeesters en kerkmeesters de geestelijke goederen gingen aanwenden „tot bethalungh van hare klokken off tot reparatie van hare kercken”, zooals het in een door den rentmeester Bronckhorst ter Gedeputeerdenkamer ingediende memorie heet. Naar aanleiding hiervan beslisten Gedeputeerde Staten 29 Januari 1610: „Also dese (geestelijke) guideren geen gemeinschap hebben mit die fabricque und niet dan tot den puren dienst Godes altijd geëmploieert sijn und noch zullen und behoeren gebruijct te worden, sijnde die klokken und reparatie van die kercken altijd verpleegt und gemackt ut d'incumpsten van die fabricquen und voorts doer gebreck van dien by die naburen und gemeinten selffs, wie noch op voele plaetssen geschiet, sonder dat die pastoren off die (geestelijke) guideren iewerlt daermit beswaert sijn geweest”, zou Bronckhorst alle pachten en tienden enz. over de jaren 1608 en '09 moeten invorderen, desnoods met gerechtelijken dwang³⁾.

De werkkring van Bronckhorst omvatte, zooals gezegd, alle geestelijke goederen, d.w.z. de goederen van de kloosters Claren-camp en St. Mariënhof in Wamel (sinds 1608 en 1609) en de

¹⁾ Acta classis Neomagensis 1608 September en 1609 Mei.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 17 Mei en 24 October 1608.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 29 Januari 1610. Deze resolutie treft door het duidelijk omschrijven van de principieele tegenstelling tusschen kerk-fabrieksgoederen en geestelijke goederen. Vergel. hierna: G. De Kerk-fabrieken. Cursiveering van mij.

pastorie- vicariegoederen in het ambt¹⁾). Hoe het standpunt van Gedeputeerde Staten t.a.v. de vicarieën was, blijkt uit hun resolutie d.d. 5 Mei 1610 betreffende een memorie van Steven Loeffs. over onbetaald gebleven kooppenningen, verschuldigd door den ritmeester Stakenbroick wegens eenige stukken land in Overasselt, w.o. vier morgens „gehoerich... tot Ons L. Vrouwen altaer t' Oeverasselt". De resolutie luidt: „Die Gedeputierden noch in memorie hebbende, dat den voern. ritmeester gewaerschout sye, umb daerop tho willen laeten, dat dese vier mergen by vercoeperen *niet in eigendumb, maer alleen haer recht van dien* kunde vercofft worden (nl. het ius patronatus of collationis), verclaren tselve sulx te sijn, dat conform die resolutie meermaels by ridderschap und steden deses Furstendumbs Gelder und Graeffschap Zutphen daerop genomen, dusdanige vicariën off guideren daertho gehoerende by d'aengestelde rentmeesters in d'ampten, daer die glegen sijn, ten overstaen van diegene, so die directie daervan bevolen is, daer die patroni, indien se willen, oock by moegen commen, int apenbair sullen verpacht und die pachten daervan by hem ontfangen worden, so nochtans, dat die twe delen daervan utgericht und bekeert sullen worden aen ennich jongh gesel, tsye adel of onadel, die tot onderhout syner studiën by den patronus derselver vicarie, mits eerst sijn recht behoerlick hebbende doen blicken und den jonghman deser Cameren off the Hove gepresentiert wesende, daermede gebeneficieert und begifflicht sal sijn, und het ander dordendeel verbleiven tot onderhout van de kercken- und schooldienst. Welcke resolutie men oock in dese gemeint is t' achtervolgen und die pachten der vier mergen lants in maten als voersz. te doen ontfangen"²⁾.

De rentmeester moest uit de inkomsten der door hem beheerde goederen de predikantssalarissen betalen. In 1617 beraamden Gedeputeerden in overleg met Gijsbrecht van den Boetseler, ambtman, en jr. Henrick Vermoelen, wegens de ridderschap van het ambt, „sekere ordre opte combinatie van de predicanten in Maes

¹⁾ Zie voor de Wamelsche kloostergoederen hierna F § 3. Voor de proosdij Munnikenwoerd, aanvankelijk een nonnenklooster, maar in de latere M. E. een „curtis sive grangia" (uithof) van de abdij van Berne, onder Altvorst, zie Fr. W. Hoevensaars, Ord. Praem., „Eenige aanmerkingen op hetgeen de zeeerew. hooggel. heer Jos. Habets in het IIe en IIIe deel van zijne „Geschiedenis van het Bisdom Roermond" heeft medegedeeld omtrent de Abdij van Mariënweerd" in: „Archief van het Aartsbisdom Utrecht", XXI, 1894, blz. 234. Munnikenwoerd bleef als uitlandsch kloostergoed buiten het rentambt.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 5 Mei 1610. Over het presenteeren van een vicaris aan de Kamer van Gedeputeerden te Nijmegen of aan het Hof, zie hiervóór blz. 108 noot 1. Cursivevering van mij.

en Wael", nl.: Afferden en Druten op een predikantssalaris van f 400 's jaars, Leeuwen en Puflik idem, Wamel en Dreumel op een predikantssalaris van f 400 's jaars verhoogd met f 100 wegens de groote moeite, die deze combinatie met zich bracht, Alphen en Maasbommel f 400 's jaars verhoogd met f 50, Altvorst en Appeltern f 400 's jaars, Bergharen en Hernen idem, Over- en Neerasselt idem; Balgoy zou bij provisie nog gecombineerd blijven met Niftrik voor het genot van „d' incumsten, die de pastorie tot Balgoy thostendich sijn". De schoolmeesters op ieder dorp zouden f 100 's jaars krijgen. Deze regeling zou gelden voor zooveel de staat der geestelijke goederen zulks zou toelaten¹⁾.

Op voordracht van ambtman en ridderschap werd den 17den Januari 1622 in de plaats van den overleden rentmeester Bronckhorst door Gedeputeerde Staten Johan Blanck of Blancken aangesteld tot „rentmeester van alle die geestlicke guideren in den ampte van Maes ende Wael gelijk Bronckhorst zl. d'administratie daarvan gehat heeft"²⁾.

Door de classis Nijmegen werd in September 1623 besloten er bij het Hof van Gelderland op aan te dringen, dat de rentmeester Blanck den kerkendienaren geregeld hun tractementen betalen zou. Het daarop volgende jaar bepaalde de classicale vergadering, dat in de eerstvolgende extra-ordinaire „conventus" iedere Maas en Waalsche predikant verslag zou moeten uitbrengen omtrent de „gelegenheit van sijn pastory, vicary etc." Drie jaren later klaagden de predikanten wederom in de classicale vergadering over slechte betaling, hetgeen ertoe leidde, dat bij het Nijmeegsche Kwartier een verzoekschrift ingediend werd, waarbij de predikanten vroegen om de pastorieën aan hen over te geven in plaats van het vaste tractement, onder aanbieding ervoor te zullen zorgen, dat de op dien tijd nog gecombineerde plaatsen Wamel-Dreumel, Alphen-Maasbommel, Leeuwen-Puflik elk een bijzonderen kerkdienaar zouden kunnen beroepen, terwijl de combinatiën Over- en Neerasselt, Niftrik-Balgoy, Haren-Hernen, Altvorst-Appeltern, Afferden-Druten in wezen zouden blijven. Het Nijmeegsche Kwartier stemde 11 Mei 1628 met het voorgestelde bij provisie in, onder voorwaarde, dat de predikanten geen pasto-

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 25 October 1617.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 17 Januari 1622; Blanck werd 6 Februari 1623 tevens aangesteld tot rentmeester over de goederen van het klooster de Holtmeer na den dood van den rentmeester Gijsbert Coets. De Holtmeersche goederen bleven een afzonderlijke administratie vormen; er werd apart rekening van gedaan.

riegoederen zouden mogen vervreemden of bezwaren en dat zij alle dijklasten e.d. zouden dragen en de schoolmeesters uit de tertiën zouden onderhouden¹⁾).

Reeds enkele maanden later verzochten de predikanten om nadere precisering van de resolutie d.d. 11 Mei 1628; zij wenschten verschoond te blijven van de verplichting om uit de tertiën van vicarieën de schoolmeesters te onderhouden en wilden hun salaris blijven genieten tot aan het tijdstip, waarop de pastoriegoederen aan hen overgegeven zouden zijn. Het Kwartier achtte het niet dienstig noch „stichtelick” voor hun persoon en beroep, wanneer de predikanten zelf de pastoriegoederen in gebruik kregen in plaats van het gewone tractement. De resolutie van 11 Mei werd door het Kwartier feitelijk ter zijde geschoven, terwijl aan de Ordinaris-Gedeputeerden opgedragen werd in overleg met ambtman en ridderschap van het ambt tusschen Maas en Waal een nieuwe regeling met betrekking tot de salariëering der kerkendienaren te maken (1 Augustus 1628)²⁾.

De regeling, die nu werd vastgesteld, was als volgt: iedere predikant zou £ 400 's jaars verkrijgen en nog £ 50 daarboven, wanneer hij een combinatie bediende, mits er geen grooter aantal predikanten in het ambt zou beroepen worden. Daar, waar geen pastoriehuizen waren, zou de predikant £ 5 of £ 6 's jaars voor huishuur ontvangen, terwijl de schoolmeesters hetzelfde zouden krijgen als tot dusverre. Verder was bepaald, „dat de predicanten niet meer sullen mogen pachten als haer tractement bedraecht off sulcx doende daervoor borghe stellen”. Om te waarborgen, dat de predikanten op tijd hun bezoldiging zouden ontvangen, werd de rentmeester gemachtigd uit zijn eigen middelen £ 1500- voor te schieten tegen behoorlijke rentevergoeding³⁾.

De klachten over slechte betaling der predikantstractementen en over de zware combinatiën hielden echter aan, en de Nijmeegsche classis besloot in April 1629 hierover nader overleg te plagen met de betrokken predikanten⁴⁾.

Ondertusschen hadden op een Kwartiersdag te Nijmegen, 9 Juli 1625, de ambtlieden en ridderschappen van de ambten van Overbetuwe en tusschen Maas en Waal verklaard „sich langer niet te

1) Acta classis Neomagensis, 1623 September 1-3, art. 18; 1624 September 6 en 7, art. 8; 1627, 3-5 September, art. 18. Kwartiersreces genomen tijdens een Landdag te Nijmegen, 11 Mei 1628.

2) Kwartiersreces Nijmegen, 1 Augustus 1628.

3) Resolutiën Gedeputeerden, 8 December 1628.

4) Acta classis Neomagensis, 1629 April 13-15, art. 23.

willen verbonden houden van weghen de geestelycke goederen aen de (Gedeputeerden-) Cammer te doen verandtwoorden off deselve bij de Cammer bedienen laeten als 't haer soude goetduncken". Den 6den December 1632 liet het Kwartier de directie en de administratie der geestelijke goederen in het ambt tusschen Maas en Waal, met uitzondering van de goederen van de Holtmeer, aan ambtman en ridderschap over, „mets dat deselve gehouden blyven haere geestelicke goederen neerstelick ende met alle getrouwicheyt t' administreren ende soo veel mogelick te beneficieren, voorts die tractementen van de predicanten ende schoolmeesteren metten aencleven van dien wel ende op haeren tijt precise te betaelen ende allesints goede sorge ende toeversicht draegen, dat geene van deselve goederen achtergehouden, verdonckert off tot een ander gebruyck gediverteert en werden, sulcks, dattet Quartier voer allet geene voorschreven is geene clachten en mogen voorcomen" ¹⁾).

Den 16den Januari 1633 werd de rekening van Jan Blanck voor het laatst ter Gedeputeerdenkamer te Nijmegen gehoord en gesloten ²⁾).

De goederen van het klooster de Holtmeer bij Horssen bleven onder de directie en administratie van Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers.

§ 2. Het Accoord van 1 Juni/3 Juli 1635.

Maatregelen ten behoeve van de noodlijdende Predikanten.

Ambtman en ridderschap in het ambt tusschen Maas en Waal hebben de administratie van de pastorie- en vicariegoederen niet lang zelf in handen gehouden. Reeds in 1635 sloten zij een accoord met de gezamenlijke dienaren des Goddelijken Woords in het ambt, waarvan de inhoud is als volgt:

- 1°. „Eerstelick sullen de kerckdienaeren gevolgt werden de pastorie-ende vicarie-goederen der kercken, daervan sy de bedieninge hebben, laetende de collatie van de twee (derde-)deelen in sijn geheel, ende daer geen collatores sijn, sullen de kerckdienaeren deselve vicariën heel genieten ende profiteren, uuyt welcke pastoriën ende vicariën sullen de kerckdienaeren betaelen boven de custeryen, die de schoolmeesters gevolgt sullen werden, elcks tsestich gulden 's jaers, uytgesondert Johannes Schouwhamer, predicant tot Overen Neerasselt, sal deselve schoolmeesters elcx vijftig gulden betaelen ende Lodovicus Toebaes, predicant tot Haeren ende Hernen, sal de schoolmeester te Haeren 's jaers betaelen vijftig guldens ende tot Hernen dertich guldens, insisterende de heer van Hernen, dat

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 9 Juli 1625; 6 December 1632.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 16 Januari 1633.

synen schoolmeester mede vijftig guldens behoorden te hebben, 't welck te decidieren sal staen tussen de heer ende de welgemelte predicant".

- 2°. De thans bestaende combinatiën zullen in wezen blijven, totdat er uit de pastorie- en vicariegoederen genoeg middelen gevonden kunnen worden om elk dorp van een eigen predikant te voorzien.
- 3°. De pastorie- en vicariegoederen zullen den kerkendienaren in handen gesteld worden „liber ende vry, uytgenoemen de oude gehypoteequeerde renten".
- 4°. Na afloop van de vier eerstvolgende pachtjaren zullen de predikanten alle dijklasten e.d. op zich nemen onder verband van hun eigen goederen.
- 5°. De kerkendienaren zullen de synodale en classicale kosten voor hun rekening nemen, totdat de geestelijke goederen (d.w.z. de goederen van de beide kloosters in Wamel), welke thans met groote schulden bezwaard zijn, in beteren staat gebracht zijn. De predikanten zeggen toe, dat zij, hetgeen zij „over" ontvangen over het jaar 1635, zullen afstaan, de schoolmeesters evenzoo.
- 6°. Inzake de nog overblijvende schulden zullen de klagende predikanten zich richten naar de verkregen ordonnantie.
- 7°. De reparatie van de *pastoriehuizen* komt ten laste van de predikanten, die deze huizen bewonen. Opgaand hout zal niet mogen worden gekapt zonder voorafgaande toestemming van ambtman en jonkers.
- 8°. Van de aangekochte en nog niet betaalde „weem" (pastoriehof) te Puffik, groot twee morgens, zal 1½ morgen verkocht worden ter betaling van het verschuldigde bedrag, terwijl ½ morgen zal blijven „tot laste van de weem".
- 9°. Wat te Hernen als „*armgoet*" bewezen kan worden, *zal men den armen laten volgen*. Deze regel zal door het geheele ambt tusschen Maas en Waal gevolgd worden.
- 10°. „Ende ingeval in de pastorye, kusterye ende vicarie als anders eenige questie soude moegen commen te ontstaen, reserveren amptman ende ridderschap de decisie aen heurluyden"¹⁾.

Dit accoord, dat den 1sten Juni 1635 gesloten werd, werd door het Hof van Gelderland bevestigd 3 Juli d.a.v., „welverstaende, dat ten opsichte van den lae(t)sten articul des voersz. verdrachs, spreekende van de decisie van saecken, sodaenige ter kennisse ende judicatuire van den Hove sullen verblyven, die tot noch toe daer behoort hebben"²⁾.

Tegelijk met deze overeenkomst is er nog een onderling accoord

¹⁾ De pastorieën, kosterieën, kerkfabrieksgoederen en armgoederen vindt men voor ieder kerspel opgesomd in een opgave van de geestelijke en kerkelijke goederen en van het zielental van 1797, verlangd door de Gedecerneerde Commissie uit de Nationale Vergadering tot afscheiding van kerk en staat, in het oud-archief Polderdistrict Maas en Waal (Ambtsarchief). Hieruit blijkt, dat het accoord van 1635 inderdaad ten uitvoer is gelegd.

²⁾ Het verdrag is geregistreerd in het commissieboek van het Hof van Gelderland, IV, over 1635/52, fol. 3. Het signaat des ambts Maas en Waal, waarin het opgenomen was, is thans niet meer in het ambtsarchief (oud-archief Polderdistrict Maas en Waal) te vinden.

tusschen de predikanten gemaakt, waarvan de inhoud echter niet bekend is ¹⁾).

De predikanten zijn onder het toezicht van de classis in het gebruik en beheer van hun pastoriegoederen gebleven. De rentmeester der geestelijke goederen in het ambt tusschen Maas en Waal behield alleen de bezittingen der twee Wamelsche kloosters onder zijn administratie, waarvoor hij rekenschap verschuldigd was aan ambtman en jonkers.

Evenals in de andere ambten van het Nijmeegsche Kwartier hadden ambtman en jonkers sinds het Kwartiersreces d.d. 24 September 1687 de bevoegdheid jaarlijks te mogen beschikken over den heelen stuiver op iederen pachtgulden van de gepachte middelen en den halven stuiver op de verponding, in hun onderscheiden ambten vallende, teneinde daaruit de noodlijdende predikanten tevreden te stellen. Omtrent de jaarlijksche verdeelingen onder de predikanten heeft het ambtsarchief ons vrijwel niets overgeleverd. Uit een rekening van de pastorie te Bergharen (Burgharen) over 1696 blijkt, dat het supplement voor den predikant aldaar f 150 was ²⁾. Dit bedrag was omstreeks 1730 f 200 's jaars. In het midden der 18de eeuw was het supplement voor Maasbommel en Alphen f 200 (waarvan de schoolmeester f 60 kreeg), voor Hernen f 50 à f 60, voor Oyen in de tegenwoordige provincie Noordbrabant f 40-17-, terwijl de hoogte van de supplementen voor de overige pastorieën in het „Leggerboek II” der classis Nijmegen ³⁾, waaraan wij de hier genoemde getallen ontleenen, niet precies vermeld wordt.

T.a.v. de pastorie-inkomsten met inbegrip van het supplement van Bergharen wordt opgegeven, dat daaruit betaald werden „de huyshuur, het onderhoud van de derdepart aen S. Peters coor en 50 gulden aen den custos tot Haren boven de ordinaire en extra-ordinaire 's landts, ampts- en dorpslasten”. Dat de pastorie verplicht was bij te dragen tot het onderhoud van het kerkkoor, was tusschen Maas en Waal een algemeen voorkomend verschijnsel. De predikant genoot het tertium van de St. Peterscampen, die onder Wins-

¹⁾ Acta classis Neomagensis, 1636 April 25-27, art. 21: „Het accoort so tusschen den H. amptman en ridderschap van Maess en Wael en die predicanten aldaer wegen het transport der pastorie- en vicariegoederen opgericht is, sal in prox. conventu extr. per D. Hagen (van Leeuwen en Puflik) ingelevert, en het onderlinge accoort tusschen die E. broederen gemaect den E. classe ingelevert zijnde, wel bewaert worden”.

²⁾ Oud-archief van het Polderdistrict Maas en Waal (Ambtsarchief).

³⁾ Oud-archief Ned. Herv. classis Nijmegen, Rijksarchief Arnhem, Leggerboek II.

sen gelegen waren en kennelijk vicariegoed uitmaakten ¹⁾). De predikanten in Maas en Waal ontvingen de tertiën geheel en niet, zooals hier en daar in Overbetuwe, half om half met den koster. In Balgoy en Keent waren kapelgoederen, waarschijnlijk alle afkomstig van de Keentsche kapel, waaronder eenige morgens uiterdijk, genaamd de Kapelle-kamer. Hieromtrent teekende de predikant in 1754 aan: „Hierover heeft mijn voorzaat dom. Casp. Backer een proces gehad, welke ten laatsten bygelegd is, zoodat de geheele Kapelle-kamer voor vicary-goed aangemerkt, waarvan de(n) predicant het derdedeel toekomt, wordende anders door D. Backer staande gehouden, dat het pastory-goed was, by welk accord het tot hiertoe gebleven is”. Men krijgt uit de opgaven in het classicale „Leggerboek II” den indruk, dat men over het algemeen er naar streefde geen vermenging van de onderscheiden fundatiën toe te laten.

Te Afferden, Alphen, Altvorst, Puflik, Leeuwen, Dreumel en Wamel waren de pastorieën (ecclesiae) van oudsher geïncorporeerd bij het kapittel van St. Victor te Xanten ²⁾). De kapittelheeren bleven ook na de Reformatie in het ambt tusschen Maas en Waal de uitkeeringen ($\pm$ een derdedeel) uit hun tienden doen ten behoeve van de kerkendienaren ter plaatse. Van tijd tot tijd werd hierover een contract gesloten met het ambt, o.a. 14 Augustus 1741 en 2 Augustus 1787 ³⁾). In het laatstgenoemde jaar kwamen partijen overeen, dat het ambt in het toekomende zou genieten den heelen stuiver van de middelen van consumptie en den halven stuiver van de verponding en daartegenover het kapittel ontlasten van het onderhoud van kosters en schoolmeesters; het kapittel zou evenwel voor de kosters en schoolmeesters f 150 's jaars bijdragen en bovendien aan het ambt volgens een conventie van 5 Juni j.l. een som van f 700 's jaars betalen, terwijl voor het overige het ambt en het kapittel „omtrent de betaaling der praedikanten met den aankleeven van dien zullen draegen die lasten, die zy tot nog toe respectieve gedraagen hebben”. Van de overige bepalingen is van belang, dat het kapittel vrij zou blijven van

¹⁾ De kerspelkerk was gewijd aan B. Maria virgo; mogelijk ontleende het koor zijn naam aan een vicarie.

²⁾ Sloet, „Oorkondenboek van ..... Gelre en Zutphen”, no. 526, 4 December 1229, Alphen en Altvorst ontbreken in deze oorkonde. Dr. J. S. van Veen, „De Bisdommen Munster, Keulen en Luik” in: „Geschiedk. Atlas van Nederland, De Kerkelijke Indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart”, III, (1923), blz. 14 e.v.

³⁾ Oud-archief Polderdistrict Maas en Waal, Instructieboek, fol. 11, 14 Augustus 1741, en het in originali aanwezige contract d.d. 2 Augustus 1787. De pastorie van Niftrik in het Rijk van Nijmegen was eveneens geïncorporeerd bij het kapittel van Xanten.

de tiendmaaltijden en de tienden niet zwaarder belast zouden worden met verponding e.d. lasten. Het contract werd voor vijf jaren gesloten.

De door het kapittel van Xanten uitgekeerde tractementen voor de predikanten te Alphen en Afferden bedroegen omstreeks 1755 onderscheidenlijk f 300 en f 600 's jaars ¹⁾.

Als collatrix van Overasselt betaalde de vrouwe van Schoonenburg in het midden der 18de eeuw f 300 voor het predikantstractement. Deze verplichting vond haar oorsprong in de omstandigheid, dat de pastorie geïncorporeerd was bij het in Overasselt gevestigde prioraat van de Benedictijnerabdij van St. Valery-sur-la-Mer of St. Valery-sur-Somme in Picardië ²⁾. De prior van Overasselt was als „verus pastor” verplicht zelf de zielzorg uit te oefenen of daarmede een vicaris te belasten. Blijkens eenige kondschappen, die in 1608 aan Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers overgelegd werden, was het Overasseltsche prioraat gehouden tot het „onderhalt van 't koor der kercke (van de kerspelkerk nl.), item van de weem, und tot distributie van verscheide aelmissen, mede van 't onderhalt des predicants”. De bijdrage ten behoeve van den predikant werd door het Provinciale Hof overeenkomstig de ter plaatse heerschende gewoonte bepaald op één derde der prioraatsinkomsten (1615) ³⁾. Den 8sten April 1618 werd door Jordan Corstens., als gevolgmachtigde van de abdij van St. Valery in Picardië, t.o.v. den ambtman van Maas en Waal en „erffpachteren” ⁴⁾ aan jr. Hans Willem van Randwijck, Joest Vleming en hun erven „in enen vasten stedigen ende onverbrekelicke erffpacht ten ewigen daegen toe opgedragen, gecedirt ende getransportirt... allen den gudren gelegen in den kerspel van Overasselt ende die voorsz. abdie van S. Walerye tobehorende, namtelicken tienden, bauhaven,

¹⁾ Oud-archief classis Nijmegen, Leggerboek II.

²⁾ Voor het prioraat van Overasselt zie Schutjes V, blz. 468-470, en Dr. Eugène Lomier, „Les Biens Hollandais de l'Abbaye de Saint-Valery-sur-la-Mer, le prieuré d'Overasselt”, 1935.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 29 Augustus, 17 October en 1 December 1608, 5 Februari en 7 Maart 1616. Archief Hof van Gelderland, Civile Sententiën, V, 15 Maart 1611, en 20 December 1615. De bijdrage voor den predikant was gelijk aan de congrue portie, die vóór de Reformatie genoten werd door den met de zielzorg belasten priester.

⁴⁾ „erffpachteren” = geërfden. Vóór de instelling van schepenen ten platten lande, werd door den ambtman of richter de bank gespannen met geërfden, die men in Maas en Waal, Rijk van Nijmegen, Overbetuwe, Herwen & Aerdt en daaromtrent ook vindt aangeduid als „erfpachters”. De term is wellicht afkomstig van vroeger bestaan hebbende tyns- of laathofgerechten (meded. van Jhr. Mr. Martens van Sevenhoven, die aanneemt, dat in het Nijmeegsche Kwartier de buur- of maalschappen veelal „villae” zijn geweest, waarvan een curtis, d.i. een tyns- of laathof, het middelpunt vormde, vergel. Martens' „Marken in Gelderland”, Inleiding, blz. 7 en 8).

campen, erffpachten, bemden, tynssen, houtgewas". Op de rechtverkrijgenden en hun nazaten rustte in den vervolge de last, om tot het onderhoud van den predikant bij te dragen ¹⁾).

Tot besluit van onze beschouwing over het land tusschen Maas en Waal dient nog te worden vermeld, dat het Nijmeegsche Kwartier 10 Maart 1683 een voorslag aanvaardde, waarbij de heer van Batenburg aannam den predikant en den schoolmeester te salarieren, de kerk, de school en het pastoriehuis te onderhouden en alles te doen, „daertoe het capittell van Batenborgh binnen de stadt en schependomb van Batenborgh geobligeert is, mits daer tegens blyvende behouden ende genieten voor hem ende syne nacomelingen alle de goederen van thienden en renten, onder Batenburgh en Horssen gelegen en het voorsz. capittell toebehorende, gelijk daervan tot nogh toe in possessie is, ende sulcx privatelijck voor de kerck, predicant en schoolmeester van Batenburgh in 't geheell en

¹⁾ Authentieke copie van de acte d.d. 8 April 1618 in het familie-archief Van Brakell tot Brakell, Rijksarchief Arnhem. In de sententie van het Provinciale Hof van 13 October 1643 (Civile Sententiën VIII, blz. 133) wordt de acte kennelijk bij vergissing in 1617 gesteld. De acte van 8 April 1618 luidt: „Wy Gisbert heere tot den Boetzeler, Amptman, doen condt ende bekennen, dat voor my ende den erffpechteren hier onder benoemt, gecomparirt ende erschenen is Jordan Corstens- ende hefft wt crachte van sekere procuratie in dato den [hier is iets uitgevallen!] des jaers sestienhondert seventyn van den Ewerdighen Abt, prior, midtsgaders gemeyne conventuelen vande Abdie van S. Walery in Picardien gelegen, mij Amptman ende die voorsz. erffpechteren gebleken ende geëxehiert, *in enen vasten stedigen ende onverbrekelicke erffpacht ten ewigen daegen toe opgedragen, geceditert ende getransportirt* d'Edele Erentfeste Jo^r. Hans Willim van Randwick, Joest Fleming ende huer beyder erven allen den guderen gelegen in den kerspel van Oeverasselt ende die voorsz. Abdie van S. Walerye tobehorende, namtelicken tienden, baühaven, campen, erffpachten, bemden, tynssen, houtgewas, geene geres[er]virt noch utgesheyden, gelick die selve tot huynen desen daege by de voerss. Abdie ende haere predecessuren sijn gepossedirt ende besetten gewest ende hefft dienvolgens den voorsz. Jordan Corstiens. in der voorsz. qualiteit bekent gelick hy bekent by desen in den namme van den voorsz. heere Abt, prior ende conventuelen mitsgaders haere nacomelingen, van die voorsz. tijnden, bouhaven, campen, erffpachten, bemden, houtgewas, tynssen ende alle apendencien ende dependencien, geene utgesondert, gehelicken ontgoet ende onterfft te sijn vast, stede ende erfelicken, ende ghen recht noch tosegghen daer meer aen en hebben noch behalden, daer op vertyende met handt, halm ende mont in ende tot behoeff van den voorsz. Jo^r. Hans Willim van Randwick, Joest Fleming ende hueren erven *in voegen, dat sy als erffpechters voorgenoemt aende voorsz. goederen van nu voortsaen geërfft ende geguet sullen sijn* ende bliven vast, stede ende erfelijck. Vorts hefft den voorsz. Jordan Corstiens. geloeft in der voor [genoemde?] qualiteit ende in naeme van de voorsz. heere Abt, prior ende tsamtelicke conventuwalen ende haer nacomelingen, allen ende igelicken, den voorsz. goederen mitsgaders allen apendencien ende dependencien als voor een vry eygen goet ende erff te vrijen ende to weren jaer ende dach tegens alle dengenen, die des ten rechten staen off commen willen, ende alle voorcommer daerop staende gehelick aff to doen na den lantrecht van Maes ende Waell, wtgenomen de lasten, daer met de voorsz. goederen van outs sijn beswart, mits-

alleen, sonder aen het ministerie off onderhout van den predicant te Horssen gehouden te wesen". De heele en halve opstuiver, welke over het gebied der heerlijkheid Batenburg geheven werd, zou ten goede komen aan de andere predikanten in de streek tusschen Maas en Waal, voor zoover noodlijdend ¹⁾.

---

gaders dijk ende wetering, met recht, die tot die voersz. goederen van outs sijn gehoerich gewest, sonder argelist. In orconde der waerheit heb ick Heere tot den Boetzelaer mitsgaders ick Jordan Coerstiens. in de voersz. qualiteit onse gewontelicke segelen an desen openen brieff doen hangen, gelijk mede gedaen hebben Herman Evers. ende Anthoni Glaudii, erffpechteren inden voersz. Ampte, die oever het voersz. transport ende tghene voersz. is gestaen hebben. Datum den VIIIen Apprilis XVIe ende achtijn.

Gecollationirt tegens die minute deses ende bevonden dese van worde tot woorde daer mede to accordiren, bij mij als lantschriver des Ampts Maes en Waell.

(w.g.) Biel".

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 10 Maart 1683. De pastorieën van Batenburg, (Maas-) Bommel en Horssen waren geïncorporeerd bij het kapittel van Batenburg (Binterim und Mooren, „Die Erzdiöcese Köln bis zur Französischen Staatsumwälzung“, I, 1892, blz. 178 en 630). De rekeningen van het geestelijke rentambt van Batenburg over 1733-1814 berusten ten Rijksarchieve Arnhem. Voorin de rekening over 1733 staat: „Reekeninge van ontfanck en uytgave van het geestlyke rentampt, bestaende in de capittelsgoederen, die eertijds gehoort hebben aen het capittel van Batenburgh, maar nu *in eygendom* toebehorende Haer Hoog-Graaf. Excellentie Mevrouw de Gravinne douairière van Bentheim, Tecklenburgh, Steinfurt en Limburgh, geboorne gravinne van en tot Hornes, baronesse tot Batenburgh, erf-burggravinne tot Ceulen, etc. etc.”

C. De Overbetuwe.

§ 1. De Reformatie. Het Rentambt der Geestelijke Goederen des Ambts Overbetuwe.

De Betuwe is in 1327 door graaf Reinald II, den lateren eersten hertog van Gelderland, in twee ambten gesplitst, te weten het ambt van Overbetuwe en het ambt van Nederbetuwe¹⁾. Anders dan in de Tieler- en Bommelerwaarden het geval was, waar de buurschappen, dagelijksche heerlijkheden en kerspelen elkander in den regel territoriaal dekten, viel in Overbetuwe de parochiale indeeling geenszins samen met de rechterlijke indeeling van het ambt. Er waren vijf schout- of panderambten, nl. Elst, Valburg, Heteren, Bommel en Herwen & Aerdt, die alle meer dan één kerspel omvatten²⁾. Het panderschap Elst omvatte bijv. de kerspelen Elst en Elden. De omvang der parochiën liep zeer uiteen. Het grootste was het kerspel Elst, dat behalve de Elster dorpsbuurschap, waar de parochiekerk staat, niet minder dan negen buur- of maalschappen omvatte, nl. Aam of Ambe, Merm of Meerhem, Reet, Bredelaar, Eimeren, Rijkerswoerd, de Laar, Lienen of Lienden, en Hollanderbroek & Veluwe³⁾. Daarentegen waren vijf van de zes tot het panderambt Valburg behorende buurschappen, nl. Valburg, Oosterhout, Herveld, Andelst en Zetten, afzonderlijke parochiën. Dit was eveneens het geval met de volgende buurschappen, Angeren, Doornenburg, Doornik, Ressen en Lent, die onder het panderambt

¹⁾ Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck”, eerste Appendix, kol. 27, landbrief voor Over- en Nederbetuwe 1327.

²⁾ De schouten of panders werden door den ambtman van Overbetuwe aangesteld en hadden slechts een ondergeschikte functie. De crimineele en civiele rechtspraak berustte bij de vijf gerichtsbanken van Elst, Ressen & Doornik (later Bommel), Andelst (later Valburg), Lent en Herwen & Aerdt, die, afgezien van die van Lent, in de 17de en 18de eeuw te Elst haar zittingen hielden en door den ambtman als richter voorgezeten werden.

³⁾ Misschien mag men in Merm of Meerhem den ouden naam Marithaime herkennen uit de oorkonde d.d. 9 Juni 726 (Sloet, „Oorkondenboek van Gelre en Zutphen”, no. 7), waarbij de majordomus Karel Martel de villa Elst e.a. „in loco Marithaime”, die koning Childebert aan Karels vader Pepijn geschonken had, nadat zij tengevolge van de ontrouw van Everardus aan den koninklijken fiscus vervallen waren, schenkt aan de basiliek van St. Salvator (te Utrecht) „ea ratione ut domnus Willibrordus episcopus prefatas res in ius et in dominium suum recipiat suorumque successorum in Deo nomine ad possidendum”. Sloet geeft den onjuisten datum 9 Juli 726 en een onjuist regest, vergel. Mr. S. Muller Fz., „Het Oudste Cartularium van het Sticht Utrecht”, blz. 5, no. 2, en dr. N. B. Tenhaeff, „Diplomatische Studiën over Utrechtsche Oorkonden”, 1913, blz. 35.

Bemmel behoorden, en met de beide buurschappen Herwen en Aerd. De hooge heerlijkheden, die buiten de panderschappen stonden en haar eigen gerichten en schouten of richters hadden, waren maar voor een deel tevens zelfstandige parochiën ¹⁾).

In een brief d.d. 1 November 1578 schreef de Stadhouder Johan van Nassau aan de geestelijken, den schout en de gemeene kerspellieden te Elst, dat hij vernomen had, „hoe dat in unserem affwesen die predig dess Hilligenn Evangelii glücklich tot Ellst angefangen” ²⁾. Dit feit heeft voorloopig geen ander effect gesorteerd dan dat te Elst een toestand van religievrede werd geschapen, waaromtrent ons geen bijzonderheden bekend zijn. Na de reductie van de stad Nijmegen bij Gelderland (21 October 1591) werd het door Stadhouder en Hof „eene hoghe onverande(r)licke noe(t)durfft” geacht, om een rentmeester aan te stellen over de geestelijke goederen, waarvan de corpora gelegen waren binnen Nijmegen, het Rijk van Nijmegen, in Overbetuwe en in het land van Maas en Waal. Tot dit ambt committeerde het Hof 18 November 1591 Derck van Leuwen, die evenwel in Overbetuwe in het geheel geen goederen van geestelijke stichtingen onder zijn administratie heeft kunnen brengen ³⁾. Eerst in 1595 kon er een rentambt ingesteld worden, dat voorshands een gedeelte der canonisic- en vicariegoederen van Elst omvatte ⁴⁾.

Aan de bespreking van de ontwikkeling van het rentambt der

¹⁾ De heerlijkheden waren Hemmen, Pannerden, Indoornik, Homoet, Loenen en Wolfereu, Meinerswijk, de stad Gent en de twee links van de Waal gelegen heerlijkheden Millingen en Zeeland. Indoornik behoorde tot het kerspel Randwijk, Loenen en Wolfereu tot het kerspel Slijk-Ewijk in het panderambt Valburg en Meinerswijk tot het kerspel Elden. Zie voor de wereldlijke en kerkelijke indeeling: „Tegenwoordige Staat van Gelderland” 1740, H. D. J. van Schevichaven „Regeringsform van Gelderland” in „Gelre” X, blz. 275, „Register op de Leenaktenboeken. Het Kwartier van Nijmegen”, uitg. „Gelre” 1924, en Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, „Marken in Gelderland” (Geschiedk. Atlas van Nederland) 1925, blz. 157-166. Na de Reformatie zijn de buurschappen en kerspelen Doornik en Ressen ineen gesmolten, evenzoo, maar reeds vóór de Reformatie, de buurschappen Haalderen en Bemmel. Het kerspel Bemmel omvatte tevens twee voormalige buurschappen Bercheren en Baal. Hetgeen Mr. S. Muller Hz., „Het Bisdom Utrecht” (Gesch. Atlas van Nederland), 1921, blz. 432, mededeelt over een klooster, dat te Haalderen zou gestaan hebben en het behooren van de buurschap Haalderen tot het kerspel Doornik, is onjuist. Een ander klooster dan het klooster te Eimeren, waarover hierna Hoofdstuk II, F, § 2c, is er in Overbetuwe niet geweest.

²⁾ „Handelingen van Johan van Nassau” IV, fol. 73 vso., Rijksarchief Arnhem.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek, 1586-1601, fol. 86 vso, 18 November 1591.

⁴⁾ Archief Hof, Commissieboek, 1586-1601, fol. 146 vso, 20 Mei 1595, Commissieboek alsvoren, 2de afdeeling fol. 73, 28 Juni 1595, en fol. 155, 31 Maart 1596.

geestelijke goederen van het ambt Overbetuwe mogen eenige opmerkingen met betrekking tot de kerk van Elst voorafgaan. Aan de St. Werenfriduskerk te Elst waren een proosdij, vier prebenden, die met zielzorg belast waren, en vier kanonikaten, alsmede eenige vicarieën of kapelanieën verbonden. Het collatierecht van de proosdij stond eertijds aan den bisschop van Utrecht en werd, wanneer de bisschopszetel vacant was, uitgeoefend door het Domkapittel. De proost moest volgens Hugo Wstinc, wiens Rechtsboek van den Dom van 1342 dateert, steeds een lid van het kapittel ten Dom zijn en had de collatie der prebenden, voorzover zij in Wstincs tijd reeds bestonden ¹⁾). Tot het jaar 1462 waren er maar vier prebenden, waarvan de bezitters werden aangeduid als „canonici sive portionarii, rectores (of „curatores”, „curati”) ecclesie de Elst atque capitulum sive ecclesiam representantes”. Deze vier prebenden waren een in vier deelen gesplitste pastorie en werden veelal de vier pastorieën genoemd. Er behoorde het meerendeel der Elster parochietienden toe. De vier pastoors waren niet verplicht, om persoonlijk dienst te doen ²⁾). Zoolang het aantal prebenden tot de vier genoemde beperkt bleef, kon men moeilijk van een „kapittel” van Elst spreken: de gewone kapittel-functionarissen, deken, thesaurier, scholaster, cantor, enz., ontbraken ³⁾). Naast de vier bestaande prebenden stichtte Johannes ingen Nulant, knape, in 1462 als oomzegger en erfgenaam van wijlen Egidius ingen Nulant vier canonisieën, waartoe de erflater en zijn vrouw Elisabeth twee jaar-

¹⁾ „Het Rechtsboek van den Dom van Utrecht door Mr. Hugo Wstinc”, uitg. Mr. S. Muller Fz., Werken der Ver. tot uitg. der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1ste reeks, no. 18, blz. 15 (V) 18, blz. 96 (XXI) 1, blz. 266 (CI) 3. Te Harderwijk was de pastorie der St. Nicolaaskerk eveneens in vier portiën verdeeld. Door de collatoren, nl. deken en kapittel van St. Marie te Utrecht, werd 3 Mei 1316 aan den bisschop van Utrecht verzocht, om de St. Nicolaaskerk tot kapittelkerk te verheffen, doch zonder resultaat. Voor de benoeming van den proost van Elst vergel. Mr. S. Muller Fz. e.a., „Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht”, no. 1997, 7 Januari 1417.

²⁾ Dr. J. S. van Veen, „Iets over de persoonlijke residentie der pastoors van Elst” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” XLVI, blz. 172. Volgens een extract uit een rekening van Derick van Eymeren, 1602, waren de tienden van de pastorie van Elst: het Boenackersche blok, de Muysebraek en het Nyeslach, de Meerhemsche (= Mermsche) tiend, het Oosterveltsche blok en het Ewijksche veld, het Wesselinghsche blok, het Mollersche blok en de smalle tiend te Ressen (oud-archief Gemeente Nijmegen „Staat der geestlicke goederen des Nymechsen Quartiers”, 1602, katern D).

³⁾ Merkwaardig kan het genoemd worden, dat Wstinc, blz. 15 (V), van de kerken van Elst en St. Odiliënberg zegt: „que prepositure appellatur abusive”, waarmede hij kennelijk bedoelt, dat de proosdijen van Elst en van St. Odiliënberg niet op één lijn gesteld konden worden met de proosdijen van de Utrechtsche stadskapittelen en van de kapittels van Emmerik, Tiel-Arnheim, Deventer en Oldenzaal. De kerk van St. Odiliënberg was geen collegiale, maar een abdijkerk.

renten, elk groot f 100, bestemd hadden, gaande uit het huis en erf het Nulant (of Noulant) c.a. in de maalschap Lienen en het huis en erf den Breler (of den Grooten Bredelaar) c.a. in de maalschap Burchaem onder het kerspel Elst, „sub intima et desiderata spe erigende collegiate ecclesie de iamdicta ecclesia in Elst”¹⁾). De nieuwe kanunniken zouden in alles gehoorzaam en behulpzaam moeten zijn aan de vier bovengenoemde „canonici, portionarii vel rectores ecclesiae” en ter plaatse moeten resideeren. Met de zielzorg hadden zij niets te maken. Zoo komt het, dat men Ingen Nulants fundatie in de 17de eeuw wel als een vicarie opvatte, terwijl de stichting zelf naderhand bekend stond onder de benaming Putterscanonisie of -vicarie.

Dezelfde Egidius ingen Nulant had tijdens zijn leven, in 1444, ter eere van God, de H. Maagd Maria, St. Andreas, apostel, en St. Bernard, belijder, twee vicarieën gesticht op de altaren van St. Tecla (St. Tekelen) vóór het koor en van St. Catharina en St. Gertrudis aan de noordzijde der kerk²⁾). Voorts waren er een kapelanie op het altaar van St. Petrus, gesticht omstreeks 1400 door Arnoldus van Lawyc³⁾, en een vicarie of kapelanie ter eere van St. Catharina⁴⁾).

Den 20sten Mei 1595 stelde het Hof Johan Holt, koster in Elst, aan om het derdedeel der op Martini (11 November) 1594 verschenen inkomsten van de canonisieën, de helft van de inkomsten van de pastorieën en alle inkomsten van de drie vicarieën en de helft van de vierde vicarie, die in het bezit van heer Reyner Jordens was, te ontvangen. Verder moest hij overeenkomstig den wil van den onlangs overleden proost de helft invorderen en ontvangen van de inkomsten, die in het afgelopen jaar van de proosdijgoederen gekomen waren⁵⁾). Op 28 Juni d.a.v. beval het Hof aan den koster om 15 Juni vanwege het Hof alle vruchten en korengewas

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, Register van institutiebrieven van vicarieën, 1609-1621, fol. 16, 19 Februari 1462, stichtingsbrief der 4 canonisieën. Hetgeen wordt medegedeeld door Van Heussen en Van Rijn, „Kerkelijke Historie”, II, Leiden 1726, blz. 438, is onjuist.

²⁾ Archief Hof, Register van institutiebrieven, 1609-1621, fol. 70 vso, 23 Maart 1444, stichtingsbrief der 2 vicarieën. „Ende dese voorsz. vicarii sullen verbonden wesen te choor te gaen na der gewoonten en statuyten der kercken van Ste. Wervert (St. Werenfridus) ende die eerbaren canoniccken ende capittell derselver kerk van Elst enen gewoontlycken eedt der trouwicheyt ende gehoorsaemheyten doen”.

³⁾ Mr. S. Muller Fz. e.a., „Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht” no. 1521 (zonder jaar, 1393-1423); de vicaris van dit altaar moest alle Zaterdagden een mis celebreeen in het Gasthuis te Elst.

⁴⁾ Archief Kapittel ten Dom te Utrecht, inv. no. 4228.

⁵⁾ Theodoricus van Wyttenhorst, proost van Elst, † 19 Februari 1595.

van de vier pastorieën van Elst in het openbaar te laten verkoopen, teneinde de opbrengst te bestemmen tot betaling van den aangenomen kerkendienaar, „tenwaere, dat die vier pastorieën voirn. midlertijt by den voirn. kerckendiender qwaemen ende hem alsoe van sijn jaerlix onderholt versekert, dat hy daermede tevrede waere" ¹⁾). De pastorieën zijn niet in handen van den predikant van Elst gesteld. Het Hof gaf 31 Maart 1596 een vaste rentmeestersaanstelling aan Johan Holt, „om alle die guederen, tot die vier pastoriën ende alle vicariën in der kercken thot Elst gehoerende, in syne administratie te nemen und dieselve in presentie der pastoren daerselfs apentlicken nae voorgaende publicatie then duersten te verpachten und alle derselver inkompten trouwelicken te innen und t' ontfangen, als oick noch dat gerechte dardendeel van alle die inkompten der canonisiën trouwelicken in te boeren und daervan rekeningh, bewijs und reliqua nae behoeren te doen. oick geene penning daervan sonder voergaende ordonnantie van ons op poene van royeronghe uut te geven" ²⁾). De predikanten van Elst hebben in de 17de en 18de eeuw altijd hun tractement ontvangen uit het rentambt der geestelijke goederen van Overbetuwe. Van de vier door Egidius ingen Nulant gestichte canonisieën zou de rentmeester volgens de commissie van 1596 alleen het derdedeel beuren. Aangaande de proosdijgoederen zegt de commissiebrief van 1596 niets; het Utrechtsche Domkapittel had reeds 7 Maart 1595 zijn medelid Walraven van Gendt, zoon van Johan van Gendt, heer van Oyen, met de proosdij begiftigd op aanbeveling van prins Maurits en van de Geldersche Staten ³⁾). Johan van Gendt voerde het beheer namens zijn zoon.

De pastoriegoederen van Elst, die blijkens de opdracht van 28 Juni 1595 aan den koster Johan Holt bestemd waren tot onderhoud van den predikant, zijn gedurende den eersten tijd slechts ten deele tot dit doel aangewend. Ds. Johannes Mulhovius of Mulhoff

¹⁾ De mogelijkheid werd opengelaten, dat de predikant met de vier pastorale prebenden begiftigd zou worden en zodoende opvolger zou worden van de oude pastoors.

²⁾ Archief Hof, Commissieboek, 1586-1601, fol. 146 vso, 20 Mei 1595; fol. 73 van idem 2de afd., 28 Juni 1595; fol. 155 van id. 2de afd., 31 Maart 1596. Of Johan Holt aan de Geldersche Rekenkamer rekenplichtig zou zijn, blijkt uit de commissiebrieven niet. Het Hof beschikte 3 Mei 1598 naar aanleiding van een verzoekschrift der „vier pastoren thot Elst", dat de rekening van den koster mede naar Nijmegen genomen zou worden, om aldaar gevisiteerd te worden (Resolutiën van Geestelijke Zaken van het Hof, 1592-1599, fol. 30).

³⁾ Archief Hof van Gelderland, civiele processtukken, 11 Juli 1704, bijlage A, lijst van proosten van Elst sinds 1139, behoorende bij het door Jean van Weede, domdeken en proost van Elst, aan het Geldersche Hof overgegeven „intendit". Zie hierna § 3.

had omstreeks 1602 het genot van drie morgens land, die door een zekeren Dierick Fonck ten halve bebouwd werden ¹⁾). Herstellingen aan de predikantswoning werden betaald door den rentmeester der geestelijke goederen in 1605. Bij resolutie van 27 Juli 1607 stonden Gedeputeerde Staten aan den predikant opnieuw het pachtvrije gebruik toe van de stukken land; de rentmeester der geestelijke goederen zou de niet ontvangen pachtsommen als uitgaven moeten boeken. Voorts werd op advies van den ambtman van Overbetuwe het tractement van f 300 op f 350 gebracht boven de twee koeweiden in de presentieweide en de drie morgens land in Hollanderbroek, „hem by 't accort tsyner aennemungh thogelacht“, alles met ingang van Paschen 1608 ²⁾). Aan den schoolmeester Peter Nyenhuis werd in 1605 één koeweide in de presentieweide toegestaan, verder nog woninghuur ³⁾).

Merkwaardig is een beschikking van het Nijmeegsche Kwartier, genomen 12 Februari 1605 op een verzoekschrift van de voogden en bloedverwanten van de kinderen van wijlen Reyner Jordens., waarin het jaar van gratie van f 80 gevraagd werd uit de pastorie te Elst, „by sijnnen vader zal. getogen“. Het Kwartier besloot aan den heer van Oyen, wegens zijn zoon als proost van Elst en als zoodanig de collatie hebbende van de opgemelde pastorie, te schrijven, „teneyde een van de soonen, die gude hoope sijnes opcommens gegeven, mitte voorn. pastorye versien werde, sulcx noch tans, dat hy hermit in dienste des Quartiers sal verbonden sijn, ende dat hy van deese gunste sal vervallen sijn, ingevalle hy hem anders quaeme te dragen als nae geboer; allet mit sulcke verstande, sovern de praest het recht van de collatie deeser pastorye is compe terende“. Hier stelde dus het Kwartier aan den proost van Elst, den collator, voor, om een beneficie, waaraan cura animarum verbonden was, aan een student toe te kennen. Van de begeving van een der canonisieën of pastorieën aan den student in questie is niets gekomen, want drie jaren later beslisten Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier op een request van de voogden van Johan Jordens, nagelaten zoon van mr. Reyner Jordens., verzoekende de inkomsten van zekere canonisie, die voor wijlen zijn vader als

¹⁾ „Staet der geestlicke goederen des Nijmeegschen Quartiers“, D.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 15 Juli en 16 September 1605, 27 Juli 1607. De presentieweide was oorspr. het recht om 3 koeien te weiden, behoorende tot de presentieën, die de vier pastoors en de koster ontvingen voor den dagelijkschen koordienst. Tot de pastorie behoorden twee koeweiden, tot de kosterie één koeweide in de presentieweide.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 4 November 1605.

kanunnik te Elst genoten en hem door het Kwartier ten behoeve van zijn studie toegelegd was, dat hierop het advies van den ambtman van Overbetuwe gevraagd zou worden en er op gelet moest worden, of het goederen van een der pastorieën dan wel van een der (in 1462 gestichte) canonisieën betrof, aangezien de pastorieën gehéél voor den kerkdienst bestemd waren. In het volgende jaar kenden Gedeputeerden aan de zoons van wijlen ds. Mulhovius en Reyner Jordens. een subsidie toe van 50 rijksdaalders „tot onderhoud harer studiën” uit de tertiën der (vier in 1462 gestichte) canonisieën ¹⁾).

Tegelijkertijd met den zoon van mr. Reyner Jordens. doken er twee andere liefhebbers voor de prebenden op: de Zutphensche burgemeester Caldenbach, wiens verzoek, om ten behoeve van de studie van zijn zoon hersteld te worden in zeker beneficie of kanonikaat te Elst, door het Kwartier aan Gedeputeerde Staten ter hand gesteld werd onder voorbehoud, „dat in alle geval, eer ende bevoorens op die collatie gedisponiert wordt, op idt onderhoud van den dienaar Godlyckes Wordts tot Elst versien werde in billijckheyt”, en de auditeur van de Geldersche Rekenkamer, Carl van den Sande, die aan den ambtman van Overbetuwe verzocht had om „restitutie syner pastorye tot Elst”. Wat Gedeputeerde Staten, die beide verzoeken moesten afdoen, ter zake beslist hebben, is niet bekend; de heeren hebben waarschijnlijk niets gekregen, althans niet uit de pastorieën ²⁾).

De vier door Egidius ingen Nulant gestichte kanunniksproven, de z.g. Putterscanonisie, stonden onder het beheer van een afzonderlijken rentmeester, Jacob ter Maet te Arnhem, die zijn aanstelling ontvangen had van Hendrick de Groeff van Ercklents op 27

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 12 Februari 1605; resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 25 Juli 1608, 12 Maart en 12 Augustus 1609.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 18 Februari 1605; resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 15 Juli 1605. Aangaande het archief der pastorieën besloten Gedeputeerden 10 Juni 1606: „Om te visiteren und t' inventariziren die pampieren mitzgaders die segel und brieven, berustende opte Parck und thocommende die pastorie tot Elst, sijn gecommittiert neffens den amptman van Overbetuwen Bronckhorst und Welderen met den secretarius”. De stukken zijn in het Gedeputeerden-archief niet meer te vinden. Ook de kerkschatten trachtte men terug te krijgen; bij resolutie van Gedeputeerden d.d. 14 Januari 1609 werden twee personen gecommiteerd, om „tot Huissen tho lichten onder inventaris sekere brieven, sprekende van die geestlicke guideren tot Elst (waarsch. vooral van het klooster Eimeren), alsoock d' ornamenten van kelcken, miskleder und anders, so aldaer gevluicht und in bewaer gebracht sijn”. Van het „misgerack” der kerk van Elst had de gewezen kerkmeester Roeloff Henrickss. een copie-memorie getoond aan den ambtman van Overbetuwe (resol. Gedeput. 9 Febr. 1609). „Gerack” = middel-nederl. „gerec” = benooidgheden, gereedschap (vergel. Verwijs en Verdam).

Februari 1594¹⁾). Met het betalen der tertiën aan Simon van de Water, rentmeester der Overbetuwsche geestelijke goederen vanwege het Kwartier, ging het uitermate traag, zoodat Gedeputeerden er in 1607 toe over moesten gaan den pachters der canonisiegoederen te gebieden geen betaling te doen aan Ter Maet of zijn principalen, maar alleen aan dengene, dien Gedeputeerden daartoe zouden machtigen. Een tijd later verneemt men, dat Ter Maet ter Gedeputeerdenkamer rekening moet doen op dezelfde wijze, als hij dit aan zijn principalen gedaan had. Het schijnt evenwel, dat hij het beheer is blijven voeren tot zijn overlijden, kort vóór 1613²⁾). Op 26 Mei 1609 kwam ten overstaan van den ambtman van Overbetuwe tusschen Gedeputeerde Staten en den rentmeester Ter Maet een accoord tot stand over de betaling der achterstallige tertiën aan den rentmeester Van de Water³⁾).

Met de Putterscanonisie heeft zich een eigenaardige questie voorgedaan. Den 13den April 1609 kwam ter Gedeputeerdenkamer een verzoekschrift in behandeling van jr. Herman Pieck tot Isendoorn uit naam van zijn vrouw joff. Maria Clouck en eenige leden van het geslacht Hartevelt, zich noemende erfgenamen van jr. Johan ingen Nulant, oomzegger en erfgenaam van den stichter, waarin te kennen gegeven werd, dat de fundator „die kercke tot Elst in Overbetuwe gedotiert und begifflicht heeft mit sekere praven off canonicaten und tot onderhout derselver geconstituiert heeft twe jaerlixen renten ieder van hondert rijns gl., daervoor jaerlix oppignorerende und verschrievende sekere erven und landerijen in Overbetuwen glegen und in die fundatiebrieven gespecificiert, und also namaels mits die troublen de canonicaten umb sekere redenen pro tempore off by provisie het vruchtgebruick sive utile dominium in plaets van die rent (nl. f 100 uit het Noulant en id. uit den Breler) sol ingeruimt und by annotatie der geestlicke guideren niet die jaerlixen rente, op die guideren geconstituiert, maer die guideren selffs opgenomen, umb als andere iuris patronatus guideren tot den derden voet in behuiff van de predicanten te gebruecken in maten, off die guideren selffs et plenum dominium van dien (als neen) tot die voersz. canonicaten gehoerich weren, deden sy remonstranten den Quartier aanbieden und presentiren naer advenant het geannotierde derdepart derselver landerijen het gerechte derde part van

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 25 Juli 1607. In de resolutie van Gedeputeerden d.d. 26 Mei 1609 heet Jacob ter Maet „rentmeester van den collator der canonisiegoederen t' Elst”.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 8 October 1607, 17 September 1608.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 26 Mei 1609.

die tweehondert rijns gl. jaerlix off so veel min off meer als by die Lantschap sal werden geordonniert, daervoer die voern. guideren sollen blijven geoppignoriert". Den 30sten Mei 1614 werd ten overstaan van gecommiteerden uit de ambtsjonkers van Overbetuwe en den magistraat van Nijmegen over „die losse van de canonisie-guderen tot Elst" een schikking getroffen tusschen Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier als directeuren van de geestelijke goederen in Overbetuwe eenerzijds, en den collator Henrick ingen Nulant van Brugge en Gijsbert van Hartevelt namens de verschillende leden van het geslacht Hartevelt anderzijds. De overeenkomst werd in het daarop volgende jaar door het Kwartier goedgekeurd en eerst jaren daarna, 24 Juli 1651, door den Landdag te Nijmegen¹⁾. De inhoud van de overeenkomst is ons bekend uit het Kwartiersreces van 30 Augustus 1615 en uit een Gedeputeerdenresolutie van 21 Maart 1631²⁾. Aan de erfgenamen van den stichter werd toegestaan de na de Reformatie geannoteerde goederen (het Noulant en den Breler) te redimeeren, terwijl bepaald werd, dat de beide renten, die overeenkomstig de stichtingsbepalingen op die goederen gevestigd waren ten behoeve van de vier canonisieën, — tezamen f 200 's jaars — „beyde int geheel ende t' eenemael voortaan ende altijd *blyven ende geapliceert worden sullen tot onderhout van den dienst der kercke tot Elst*", onder voorbehoud, dat de zoons van Thonis Huyghen en Steven Muys, die door den collator met de canonisieën begiftigd waren, nog gedurende vijf jaren twee vierden van 2/3 van de bovengenoemde f 200 's jaars (d.w.z. de inkomsten van twee van de vier canonisieën verminderd met het tertium) zouden genieten zonder iets meer te mogen pretendeeren. De collatoren hebben zich hier-

1) Resolutiën Gedeputeerden, 13 April 1609. Bij de inventarisatie van de geestelijke goederen na de Reformatie had men in plaats van de jaarrenten, die door den stichter bestemd waren voor de vier canonisieën te Elst, de goederen, waarop die renten gevestigd waren, geannoteerd en als canonisiegoederen te boek gesteld. De erfgenamen probeerden deze goederen weder in handen te krijgen onder aanbieding aan het Kwartier, om het tertium voor den kerk- en schooldienst uit te keeren van de rente van 200 rijns gulden in plaats van uit de opbrengst (de pacht) van het geannoteerde land. Kwartiersreces Nijmegen, 30 Augustus 1615. Reces van den Landdag te Nijmegen, 24 Juli 1651. Bij een resolutie van Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers d.d. 23 September 1616 werd alsnog Willem ingen Nulant tot Valburg, die buiten het accoord gebleven was, daarin opgenomen.

2) Resolutiën Gedeputeerden, 21 Maart 1631.

Bij de resolutie d.d. 21 Maart 1631 beslisten Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier naar aanleiding van een request van Jan Aries, schoolmeester en voorzanger te Arnhem, verzoekende voor zijn zoon Henrick tot voortzetting zijner studiën de opkomsten van een der canonisieën of prebenden te Elst, waarmede hij begiftigd was blijkens brieven van institutie van

aan weinig gestoord. De canonisicēen werden nog begeben aan studenten in 1648 en 1661 ¹⁾).

De twee door Egidius ingen Nulant gestichte vicarieēen op de altaren van de H. Tecla en van de Moeder Gods en de H.H. Catharina, Gertrudis en alle heilige jonkvrouwen zijn na de Reformatie geregeld op studenten geconfereerd ²⁾). Van de overige vicarieēen en kapelanieēen te Elst is dienaangaande niets bekend.

Omtrent het rentambt der geestelijke goederen kan nog medegedeeld worden, dat dit omstreeks 1600 bediend werd door Derick van Eymeren ³⁾). Reeds spoedig werd hij opgevolgd door Simon van de Water, die tevens met het beheer over de goederen van het klooster te Eimeren belast werd ⁴⁾). Van de Water overleed vóór December 1617 en werd opgevolgd door een naamgenoot Simon van de Water, waarschijnlijk zijn zoon ⁵⁾).

De directie en administratie van de Overbetuwsche geestelijke goederen gingen van het Nijmeegsche Kwartier over op ambtman en ridderschap van het ambt Overbetuwe kort nadat door de ambtsbesturen van Overbetuwe en van het ambt tusschen Maas en Waal, alsmede door den magistraat van Nijmegen op een Kwartiersdag te Nijmegen, 9 Juli 1625, de verklaring afgelegd was, dat zij zich niet langer verplicht achtten van de geestelijke goederen ter Gedeputeerdenkamer verantwoording te doen of die goederen door de Gedeputeerdenkamer te laten administreeren, dan het hun zelf zou goeddunken ⁶⁾).

Ambtman en jonkers maakten omstreeks 1627 een aanvang met

---

het Hof, als volgt: „soo can niet anders verstaen worden (nl. op grond van het accoord van 30 Mei 1614), als dat de voorsz. vier canonisien gemortificeert sijn, ende den voorsz. Aries uut crachte van 's Hoves investiture d'opcomste van d'eene canonisie niet en can genieten". Gemortificeerd wil hier zeggen, dat de canonisicēen in zooverre opgeheven waren, dat de prebenden niet meer begeben werden.

¹⁾ Mr. F. C. W. Koker, „Rapport over de Vicariegoederen in Gelderland", blz. 42.

²⁾ Mr. F. C. W. Koker, als voren.

³⁾ A. v. L., S. J., „Berigten aangaande reliquien van Heyligen of H. Zaken uit Noord Nederland ontvoerd A^{ts}. 1582-1630" in „Archief Aartsbisdom Utrecht", VII, blz. 90, vermeldt een heer Theodorus Eimeren (bloedverwant van den rentmeester?) te Elst, † 1629, die naar het getuigenis van een familiid, den pater Jezuiet Fridericus Eimeren, tot de R.K. behoord had, die de resten van de door de geuzen verbrande relieken van St. Werenfridus verzameld hadden.

⁴⁾ Derick van Eymeren en Simon van de Water waren rekenplichtig aan het Kwartier. Simon van de Water was reeds in functie in 1605 (resolutiēn Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 15 Juli 1605). Voor het klooster te Eimeren zie: resolutiēn van Gedeputeerden, 31 Mei en 8 November 1608.

⁵⁾ Resolutiēn Gedeputeerden, 3 December 1607 en 16 Januari 1626.

⁶⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 9 Juli 1625.

de nieuwe administratie. Voor de pastorie-, canonisie- en vicariegoederen van Elst, die onder de pander- of schoutambten van Elst en Valburg gelegen waren, en voor de goederen van het klooster Eimeren had men steeds denzelfden persoon als rentmeester. Dit klooster werd kort voor 1631 omgezet in een provenstichting ten behoeve van adellijke dames. De Eimerensche goederen plachten afzonderlijk verantwoord te worden, totdat zij in den loop van de 18de eeuw met de geestelijke tienden en pastorie-, canonisie- en vicariegoederen van Elst in éézelfde rekening ondergebracht werden, waardoor de onderscheiden stichtingen, die onder het beheer van den rentmeester der geestelijke goederen des ambts Overbetuwe stonden, haar onderlinge zelfstandigheid verloren ¹⁾.

Ter verduidelijking geven wij hier een overzicht van een der drie bewaard gebleven rekeningen van den schout van het schout- of panderambt Valburg, E. H. Coeleman, „als provisioneel waarneemende het Rent Ambt der Geestelijke Goederen onder de Schout Ampten van Elst en Valburg gelegen”, nl. die over 1768, afgehoord door den heer ambtman en verdere heeren directeuren (drie leden uit de ridderschap) der geestelijke goederen in het „Amptshuys” te Elst 28 Juli 1769 ²⁾.

De *ontvangsten* zijn verdeeld in:

- 1°. *de geestelijke tienden*, nl. het Oosterveltse block, het Wesselingse block, het Hoendersblock, het Eymersse block, het Beenackerse block en Nyslaegse block, die samen f 1803-4-0 opbrachten, waarboven nog f 180-6-6²/₅ aan opstuivers ontvangen zijn;
- 2°. a. „de pastorye, vicarye en canonisye landeryen”, d.w.z. voornamelijk vroegere pastoriegoederen;
- b. „Sint Toeclae en Sint Catharinae vicarye landeryen”, d.w.z. landerijen van de twee door Egidius ingen Nulant gestichte vicarieën; er bevinden zich evenwel ook landerijen onder, die waarschijnlijk

¹⁾ Blijkens een verbaal van 7, 8 en 12 September 1712 van het afhooren en sluiten van de rekeningen der „tienden, pastorie, vicarie- en canonisiegoederen, mitsgaders erfpachten” over 1709, 1710 en 1711 en van de rekeningen van de „pachten der clooster bouwinge” over 1706, 1707, 1708, 1709 en 1710 van den rentmeester Henrick van Hulst werden de kloosterlanderijen toentertijd nog afzonderlijk verantwoord; alleen de saldi van de beide administratiën werden met elkander verrekend (oud-archief Polderdistrict Overbetuwe [Ambtsarchief]). Blijkens twee lijstjes van circa 1675 (Ambtsarchief, als voren) behoorde tot de pastorie-, vicarie- en canonisiegoederen van Elst een rente van 4 st. 13 penn. „uyt die conventualinnen goederen tot Eymeren”. In de rekeningen van Coeleman over 1768, 1769 en 1770 treft men deze rente niet meer aan.

²⁾ Archief Huis Nederhemert, Rijksarchief Arnhem, afdeeling stukken betreffende het ambt Overbetuwe, band No. 24 getiteld „Geestelijke Goederen”. Deze band heeft zonder twijfel tot het Overbetuwsche Ambtsarchief behoord. De drie in de band opgenomen rekeningen (copieën) van Coeleman loopen over 1768, 1769 en 1770. Voorts zijn hierin opgenomen de 5de rekening van Mr. S. A. Haverkamp over 1775, en de rekeningen van Mr. Jan Floris van Omphal over 1778—1781 (copieën).

vroeger tot een andere stichting hebben behoord, zooals 3 morgens bouwland de Custerie aan de Sevenbruggen onder Elst;

c. „Landeryen, soo de Freylijs tot haare praebendes hebben gehad over den jaare 1768”, d.w.z. landerijen, afkomstig van het klooster te Eimeren; de opbrengst van deze groep perceelen, w.o. de Bagyneweide te Slijk-Ewijk en de Bagynehoffstede te Homoet, is *f* 439-13-0. De totale opbrengst der onder *a*, *b* en *c* vermelde landerijen bedraagt *f* 850-13-0.

- 3°. de „erffpagten anni 1768”; opbrengst *f* 188-4-14. Hieronder vindt men o.m.: „Eenen erfpaght uyt Nulants twee bouwhoven, onder Lijnden gelegen, ad hondert twintig guldens 's jaars”. (Het blijkt niet, in hoeverre deze erfpacht behoorde tot de canonisatie van Egidius ingen Nulant of Putterscanonisie).

Tegenover deze ontvangsten, in totaal *f* 3022-8-4²/₅, staat aan uitgaven *f* 3641-17-12. Doordat het voordeelig slot van de vorige rekening *f* 1414-12-1 beliep, is er een voordeelig saldo van *f* 795-2-9²/₅.

De uitgaven zijn gedaan ten behoeve van vacatiën, een vetten os voor den heer ambtman over 1768 volgens resolutie van 11 September 1748, tractementen voor den landschrijver C. C. van Oven en den rendant, tractement voor den predikant van Elst ds. F. A. Scheidius¹⁾, prebenden voor de freules Johanna Maria van Voorst, Johanna Louisa van Randwijck, Anna Theodora van Lynden van Blitterswijck, Maria Louisa van Blommendaal, Anna Theodora van Randwijck, Maria Justina Speyart de Woerde, Seyna van Nijvenheim, Anna Carolina van Lynden en Louisa Maria van Byland, voorts ambtslasten, verponding, buurschapslasten, dijklasten, kosten wegens een proces, doubleeren en resumeeren van de rekening. Tenslotte heeft de rentmeester *f* 1500 aan het ambtsbestuur ter hand gesteld, om *ten laste van het ambt* tegen 3% te notieeren²⁾.

Hoezeer de geestelijke stichtingen, die onder het beheer van den rentmeester stonden, tot één fonds vergroeid zijn, kan men opmaken uit de instructie, welke in de ambtsvergadering werd goedgekeurd 28 Juni 1771³⁾. „In den eersten”, luidt dit stuk „sal den voorn. rentmeester hebben den ontfang *van alle het inkommen en rendement des voors. ampts geestelyke goederen*, 't sy thienden, erffpagten, pastory-, vicary- oft canonisy-landen en andere, wie die ook souden mogen wesen ofte eenigsints genooten worden.....” (artikel 1). „Uyt welken ontfang denselven behoorlijk en op sijn tijd sal hebben

¹⁾ Het salaris van den predikant van Elst werd, voorzoover dit door den rentmeester der geestelijke goederen werd betaald, bij ambtsresolutie van 23 Juli 1756 van *f* 510 verlaagd tot *f* 350; ds. Scheidius zou nog *f* 510 blijven ontvangen.

²⁾ In Coelemans rekening over 1770 vindt men onder de ontvangsten de van het ambt ontvangen rente van *f* 55-10-0. Hieruit blijkt, dat de door den rentmeester beheerde geestelijke goederen niet als ambtseigendommen werden aangemerkt.

³⁾ Archief Huis Nederhemert, afd. Overbetuwe band No. 24, get. „Geestelijke Goederen”, waarin de „Concept-Instructie voor den rentmeester der Geestelijke Goederen des Ampts Overbetuwe”, gearresteerd door ambtman en directoren der geestelijke goederen 7 Juni 1771 en geaprobeerd en gearresteerd 28 Juni d.a.v. door de ambtsvergadering. De ambtsvergadering benoemde 28 Juni 1771 Mr. Siegbert Abraham Haverkamp tot rentmeester op een tractement van *f* 135 's jaars.

te betalen alle soodane *praebenden*, als uit voors. *geestelyke goederen sijn geconstitueert* en jaarlijx aan de gebeneficeerdens betaalt moeten worden" (artikel 2). Men achtte het onnoodig te vermelden, dat de prebenden aan de freules moesten worden uitgekeerd uit de opbrengst der Eimerensche kloostergoederen. Er werd dan ook een grooter bedrag aan preuves uit het rentambt betaald dan de ontvangst aan pachten van de kloosterlanderijen beliep, zooals ons uit de rekening van Coeleman over 1768 blijkt. De rentmeester moest jaarlijks rekening doen van zijn geheele ontvangst, mocht slechts betalingen doen na voorafgaande ordonnantie of resolutie van ambtman en directeuren, of ten minste één directeur, der geestelijke goederen en moest een borgtocht stellen van f 2000.

Er zijn eenige malen door het ambt geestelijke goederen verkocht, o.a. in 1725 en 1758 „met consent van die Heeren Staaten deser Provintie". Hier waren verscheiden perceelen onder van het klooster te Eimeren ¹⁾.

Het rentambt der geestelijke goederen van Overbetuwe is nooit uitgegroeid tot een algemeen rentambt ²⁾. De pastorie- en vicariegoederen buiten Elst heeft het nimmer omvat. Ook zijn er nooit kosteriegoederen onder gebracht ³⁾. De pastorieën kwamen in den regel aan de predikanten zelf, de kostericën aan de kosters-schoolmeesters.

§ 2. De Pastorieën.

Maatregelen ten behoeve der noodlijdende Predikanten. De Tertiën.

Omstreeks 1602 waren er in Overbetuwe nog nergens predikanten in het bezit van pastoriegoederen. Wel vindt men, dat de predikant in Andelst het gebruik had van vijf morgens land in Willem van Doornicx bouwning, doch de weem (pastoriehuis) werd niet door den predikant, maar door Roelof Otten bewoond, terwijl de koster één morgen pastorieland in gebruik had. In Zetten was er één morgen pastorieland, „daervan bouwman is Cornelys van Wely

¹⁾ Oud-archief Polderdistrict Overbetuwe (Ambtsarchief), losse stukken, 1725 en 1758.

²⁾ Blijkens een resolutie van Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers van 15 December 1621 werd de landschrijver Johan van Hoeckelum geautoriseerd en gecommiteerd als rentmeester van de pastorie-, vicarie- en andere geestelijke goederen te Haalderen. Van deze administratie is ons overigens niets bekend.

³⁾ Het zelfstandig voortbestaan der pastorieën, vicarieën en kosterieën na de Reformatie blijkt o.m. uit de verpondingskohieren van het Nijmeegsche Kwartier van 1649—1650 in het Gedeputeerdenarchief.

ten halven ende heeft voor de helft beloofd te betalen achtien gulden aan den predicant". Van de pastoriegoederen in Aerdts wordt medegedeeld, dat ze een tijdlang door de kerkmeesters waren gebruikt tot reparatie van het kerkgebouw; de schoolmeester had de weem met den boomgaard. De naburen van Lent hadden twee morgens land van de pastorie aldaar, genaamd des Maenendaechs kempken, van de pastorie „affgetrocken" en te hunnen behoefte voor f 6 verpacht aan Jan die Haes¹⁾.

Gedeputeerde Staten des Nijmeegschen Kwartiers streefden er naar de pastoriegoederen in Overbetuwe zooveel mogelijk *in handen van de predikanten te brengen*. Middelerwijl besloten zij 14 December 1607, na gehoord advies van den ambtman, „dat men d'administrateurs, tsye kerkmeesteren, buirmeesteren off anderen van alle die kercken in Overbetuwen, daer alsnoch genen dienst gedaen wort, sal vorderen tot rekening, bewijs und reliqua, so van de pastorye- vicarye- als kerckenguideren, die by die Gedeputierden ten overstaen van den ambtman voersz. gehoert und gesloten zullen worden"²⁾.

Van het inruimen van pastorieën aan de predikanten mogen hier enkele voorbeelden volgen:

Valburg en Homoet. Deze kerspelen hebben na de Reformatie een combinatie gevormd. De Valburgsche pastorie stond ter collatie van den proost van Elst³⁾. De pastorie van Homoet stond ter collatie van den graaf van den Bergh als heer van Homoet⁴⁾. Deze had de pastoriegoederen voor een twee- of drietal jaren aan de kerkmeesters overgelaten „tot reparatie und opbouwingh van die kerck", waarvoor over het jaar 1607 nog een f 200 betaald moest worden. Gedeputeerden vernamen in 1607, dat de moeder van graaf Herman van den Bergh de pastorie had geconfereerd op den zoon van Pouwel Sluysken, rentmeester in dienst van de grafelijke familie, om daarop te studeeren. Het Gedeputeerdencollege besloot nu

1) Oud-archief Gemeente Nijmegen, „Staet der geestlicke goederen des Nymeghsen Quartiers", opgemaakt 1602, katern D. De naburen van Lent, die hier in hun qualiteit van kerspelienden van het kerspel Lent handelden, hadden de twee morgens pastorieland gevoegd bij de kerkfabrieksgoederen; volgens een verklaring van Gaert Vermeer, „een alt huisman tot Lent" (resolutiën Gedeputeerden des Nijm. Kwartiers, 5 December 1609), had de „kerck" (= kerkfabriek) 2 morgens weiland, gen. die Maenendaechsche kemp, die verpacht waren aan Jan Jansenzoon.

2) Resolutiën Gedeputeerden, 14 December 1607.

3) L. J. van der Heyden, „Parochie van den H. Jacobus de Meerdere te Valburg" (1932), blz. 1. De Stadhouder had in plaats van den Landsheer de begeving der pastorie in de pauselijke (oneven) maanden.

4) Archief van het Huis Bergh, inv. No. 5666.

„die pastorie-guideren van Homoet aen tho veerden und die tho laten commen tot onderhalt van enen kerckendienar”; de kerkmeesters zouden over het loopende jaar de vruchten nog mogen genieten, mits zij van dit jaar, evenals van de voorafgaande jaren, rekening deden, terwijl Pouwel Sluysken zou aangezegd worden tegen 1608 zijn handen van de pastorie af te trekken. Men zou ondertusschen uitzien naar „een goet eerlick man”, die den dienst te Homoet en te Valburg bij combinatie zou kunnen aannemen. Eén jaar later hernieuwden Gedeputeerden de resolutie en droegen aan Simon van de Water op de administratie van de goederen der pastorie van Homoet „aen tho vangen” en de opbrengsten der pastorie „in bewaer te houden”, totdat de graaf van den Bergh Pepinckhusius of een ander met de pastorie begiftigd zou hebben. „Die van de Homoet” verklaarden kort daarop „neffens die van Valborch” tevreden te zijn met den persoon, die hun door de classis als „pastor” voorgesteld was. Het Gedeputeerdencollege besloot aan den graaf van den Bergh te verzoeken, dat door hem als collator „die pastor mit die pastorie mocht begiffticht worden gelijk anderen”¹⁾. De nieuwe predikant, ds. Wilhelmus Franck, had de pastoriegoederen van Valburg nog niet dadelijk in handen, zooals blijkt uit een beschikking van Gedeputeerde Staten van 15 Februari 1619, waarbij dit college goed vond, „dat hem (ds. Franck) d’opcumpsten van de pastorie-guideren tot Valburch voer ’t geheel als andere predicanten in Overbetuwen gevolgt moegen worden”²⁾.

Zetten en Andelst. Te Zetten werd Rutgerus à Reinen predikant in 1607. De plaats zou gecombineerd worden met Andelst. Zoolang à Reinen nog niet door den collator, den graaf van den Bergh, met de pastorie van Andelst begiftigd was, werd ze beheerd door jr. Bernhardt van Mekerem, richter van de stad Gent, als kerkmeester. De collatie door den graaf van den Bergh had plaats; maar de inruiming der pastoriegoederen stuitte op moeilijkheden. Er werd over onderhandeld in tegenwoordigheid van den ambtman van Overbetuwe. Gedeputeerden besloten daarop 9 Januari 1608 „den voern. predicant neffens die pastorie-guideren tot Setten tho doen inruimen und gebruicken die van

1) Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 16 Juli en 3 September 1607, 17 Mei, 25 Juni en 22 October 1608. „Die” van Homoet en „die” van Valburg = naburen van H. en van V. in hun kwaliteit van kerspellingen. Vergel. acta classis Neomagensis d.d. 9/10 Mei 1609, art. 24: „De nabuyren van Valborch versoucken, dat uyt haere vicarie een schoolmeester moghe gegageert worden”.

2) Resolutiën Gedeputeerden, 15 Februari 1619.

de pastorie tot Aelst, hem by Syne G. graeff Herman van den Berch als collator geconferiert sijnde, umb die tsynen schoonsten und welgevallen tho verpachten und d'alinge incumpsten daarvan tho trecken und te genieten, mits dat hy daertegens beide die voersz. kercken bedienen sal", waarmede jr. van Mekerens instemde, Overigens blijkt uit klachten van de Nijmeegsche classis, dat Bernhard van Mekerens als kerkmeester nog in 1614 eenige pastoriegoederen van Andelst in beheer had ¹⁾.

Hemmen. In 1631 klaagde de predikant ds. Muserus van Zetten en Hemmen, dat de ambtman van Overbetuwe als collator der pastorie van Hemmen de goederen van deze stichting maar ten deele aan hem ingeruimd had. De vergadering van de classis Nijmegen oordeelde, dat het raadzaam zou zijn, indien de predikant zich persoonlijk tot het Hof van Gelderland wendde, teneinde brieven van institutie te verzoeken ²⁾.

Bij de behandeling van de geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden maakten wij melding van het Kwartiersreces in zake de congrue portiën der predikanten d.d. 1 Augustus 1675. In het ambt van Overbetuwe werd de aangelegenheid der congrue portiën ter hand genomen door Frans van Lynden, heer van Hemmen en Blitterswijk, en Adolf van Balveren als gecommiteerden des ambts in overleg met de classis Nijmegen. Er werden staten van de pastoriegoederen ingezameld en informatiesingewonnen naar goederen, waaraan „cura animarum" verbonden was en die zich in het bezit van geestelijke corpora bevonden, terwijl besloten werd bij provisie een derdedeel hiervan te gebruiken tot aanvulling op de predikantsinkomsten en wel te beginnen met het jaar 1677 ³⁾. De heeren gecommiteerden kwamen in een bijeenkomst te Bemmelen in Januari 1678 tot de volgende slotsom:

Na onderzoek van de staten der pastoriegoederen bleek, dat in Overbetuwe alleen de pastorie van *Heteren en Randwijk* een overschot vertoonde boven de z.g. congrue portie.

De pastorie van *Herwen en Aerdt* kwam slechts zeer weinig tekort op de congrue portie van f 600 (de pastorie was een combina-

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 16 Juni 1606, 9 Januari en 18 Maart 1608. Acta classis Neomagensis, 6-7 September 1614, art. 13.

²⁾ Acta classis Neomagensis, 18-20 April 1631, art. 27. De institutiebrief is niet geregistreerd in het Institutieboek van het Hof.

³⁾ Oud-archief Polderdistrict Overbetuwe (Ambtsarchief), dossier betreffende de uitvoering van de Kwartiersresolutie d.d. 1 Augustus 1675, waarin o.m. het „verbael" van de vergaderingen van de gecommiteerden des ambts voor de besognes der congrue portiën voor de dienaren des H. Evangelii deszelve ambts, gehouden 12 April 1676, 16 en 17 Januari 1677, 16-19 Januari 1678 te Bemmelen.

tie); in goede jaren zou de pastorie eer meer dan min kunnen opleveren. Aan de buurmeesters zou geschreven worden, dat de kerspelen binnen een maand of vier weken den predikant „clageloos” moesten stellen. Eenzelfde aanschrijving zou gericht worden tot den ambtman van de heerlijkheid *Pannerden*, de buurmeesters van *Doornenburg* en richter, burgemeesters, schepenen en raad der heerlijkheid *Gent*.

De predikant te *Millingen* had zich niet aangemeld bij de heeren gecommiteerden; hij had met „die van Millingen voor een tantum geaccordeert”.

De buurmeesters van *Angeren* zou men aanschrijven in gelijken zin als die van Herwen en Aerdt, waarbij in aanmerking genomen moesten worden de twee aan den predikant toegelegde vicarieën van St. Laurens en van St. Thoenis.

De predikant van *Bemmel en Ressen* (de predikantsplaats was een combinatie) was op een vast tractement aangenomen en kon alzoo niet onder de noodlijdende predikanten gerekend worden.

Aan de kerkmeesters van *Lent* zou geschreven worden, dat de predikant aldaar boven de f 59, die hij jaarlijks had uit den „kerckenkoerweert”, tot nader orde nog f 100 zou ontvangen.

De predikant van *Elst* was op een vast tractement aangenomen en kon derhalve niet als noodlijdend aangemerkt worden.

Aan die van *Elden en Driel* zou worden geschreven in gelijken zin als aan die van Herwen en Aerdt.

De tegenwoordige predikant van *Valburg en Homoet* had, doordat de pastorie van Valburg en Homoet tengevolge van het vertrek van zijn voorganger en de kwade jaren sterk achteruitgegaan was, in de jaren 1675-'77 niets of weinig ontvangen, terwijl de ambts- en dorpslasten onbetaald bleven. Men besloot daarom, dat de predikant over de gemelde drie jaren f 50 's jaars, dus f 150 tezamen, uit de canonisiegoederen van Elst zou genieten, te voldoen door den rentmeester Gerrit van der Horst, echter bij provisie en zonder in consequentie getrokken te worden. Verder zouden die van Valburg en Homoet eenzelfde aanschrijving toegezonden krijgen als die van Herwen en Aerdt.

Aan de buurmeesters van *Oosterhout en Ewijk* zou een aanschrijving gezonden worden, om den predikant een tractement van f 500 te verschaffen (de predikant deed nl. maar op één plaats dienst).

Voor *Herveld* gold hetzelfde als voor Oosterhout en Ewijk.

Voor *Zetten en Andelst* hetzelfde; de congrue portie moest hier wegens combinatie f 600 zijn.

In de heerlijkheid *Hemmen* schoot de pastorie in belangrijke mate tekort; de heer van *Hemmen* beloofde met de „inwoonders” te spreken over de tiendmaaltijden ¹⁾ en over eventueele andere geschikte middelen. Ook zou in het oog gehouden worden, dat volgens een classicale resolutie combinatie met *Zetten* toegelaten was.

Tenslotte vonden de heeren gecommiteerden goed de canonesiegoederen van *Elst* te gebruiken ter tegemoetkoming aan de noodlijdende predikanten, verder (overeenkomstig het Kwartiersbesluit d.d. 10 Februari 1677) de inkomsten van de vicariegoederen in het ambt voor den tijd van zes jaren, waarvan het eerste jaar verschenen was Kerstmis 1677, en eindelijk het derdepart van de goederen, waaraan zielzorg verbonden was en welke door geestelijke corpora bezeten werden ²⁾, en het overschot van kerk-fabrieksinkomsten.

Evenals in de steden en in de overige ambten van het Nijmeegsche Kwartier werden in Overbetuwe de supplementen op de tekort schietende predikantssalarissen en pastorie-inkomsten sinds het Kwartiersbesluit d.d. 14 November 1680 gevonden uit den stuiver op iederen pachtgulden der verpachte middelen van consumptie en den halven stuiver op iederen gulden van de verponding. De beschikbare som werd, evenals in de andere ambten, jaarlijks verdeeld volgens een door ambtman en jonkers opge maakte lijst. Voor het jaar 1726 bedroeg de som f 1757-16-; hiervan kreeg de predikant van *Schenkenschans* f 218, van *Herwen* en *Aerd* f 82-16-, van *Pannerden* en *Doornenburg* f 47-3-, van *Angeren* f 71, van *Bemmel* ook f 71, van *Ressen* f 192-12, van

¹⁾ Zie blz. 197 noot 1.

²⁾ In het dossier betreffende de uitvoering van de Kwartiersresolutie d.d. 1 Augustus 1675 ligt een lijst van „geestelicke corpora, die curam annexam animarum hebben”, waarop voorkomen: 1°. *Herwen*, tienden van de proosdij van *Elst*, waarvan de opbrengst in 1677 was f 464-10; 2°. *Gent*, 35 morgens land van de Kruisbroeders in *Keulen*, 107 morgens en 2 bouwingen van de abdis van *Nieuwklooster* of 's *Gravendaal*, 1½ morgen van het Domkapittel te *Utrecht*, de abdis van *Nieuwklooster* geeft f 350 's jaars voor den predikant; 3°. *Erlecom*, 95 morgens van de *Karthuizers* te *Koblenz*; 4°. *Doornenburg*, 30 morgens en een tiend van de abdis van *Nieuwklooster*; 5°. *Angeren*, 40¼ morgens van het Domkapittel te *Utrecht*, 42 morgens en een tiend van de abdis van *Nieuwklooster*, 43½ morgen en een weide van 8 morgens van het convent te *Huissen*; 6°. *Bemmel*, 60 morgens en 63 morgens van het stift *Hunneppe*; 7°. *Ressen*, *Elster* proosdij-tiend; 8°. *Lent*, *bouwhoven* van *St. Jan* te *Nijmegen*; 9°. *Elst* nihil; 10°. *Elden*, *Heeren* Gedeputeerden van het *Arnhemsche* Kwartier (als beheerders van geestelijke goederen); 11°. *Herveld* en *Andelst*, tienden van den *Dom* te *Utrecht*, de *Domheeren* geven f 100 's jaars aan den predikant te *H.* en f 50 's jaars aan den predikant te *A.*; 12°. de *Regulieren* te *Neusz* behoeven niets bij te dragen, omdat aan hun goederen in *Zetten* geen zielzorg verbonden is; 13°. te *Heteren*, *Randwijk* en *Ewijk* nihil; men zal onderzoeken, of er te *Ewijk* een tiend van de proosdij van *Elst* is.

Lent f 93-12-, van Valburg f 188-, van Ewijk en Oosterhout f 118-4-, van Zetten f 82-, van Herveld f 77-15-, van Hemmen f 187-12-, van Elden en Driel f 128-2-, van Randwijk f 82-16-, en van Heteren f 94-, en de koster van Ewijk f 23-4-.¹⁾

Toen in 1727 het middel van den heelen en halven stuiver niet voldoende opbracht tengevolge van buitengewone uitgaven tot herstel van de spijkwerken aan de dijken, welke tot de pastorieën van Doornenburg en Andelst behoorden, besloot de ambtsvergadering allen heeren en vrouwen, die collatiën in het ambt bezaten, aan te schrijven binnen veertien dagen opgave te doen van „sodane vicarie-landen, als tot de respective pastorieën sijn gehoorende, om na examinatie van dien de twe derdeparten te employeeren tot vergrooting van de beursen, waaruit de respective praedicanten jaarlijks haar supplement genieten, tenwaare konde worden aangetoond, dat die twee derdedeelen door de collatoren of collatorsen geëmployeerd werden tot bevordering der studiën van seeker persoon by hun daartoe genomineerd”²⁾.

Volgens het „Leggerboek II” in het oud-archief der classis Nijmegen³⁾ had de pastorie van Heteren tegen het midden der 18de eeuw f 12 's jaars „vicary geld”, gaande uit het land van den wijnkooper Nuys. De pastorie van Lent moest jaarlijks een rente van f 1-10- betalen aan de erfgenamen Moring uit St. Annae boomgaard, nu genaamd den grooten pastorye-hoff. Tot de pastorie van Bommel behoorde een derdepart in 12 morgens vicarie(land), tot de pastorie van Angeren verscheiden morgens land binnendijks, welke als vicarieland aangeduid werden. Onder de landerijen van de pastorie van Doornenburg vindt men „de weem en vicary”.

¹⁾ Oud-Archief Polderdistrict Overbetuwe (Ambtsarchief), „Lijste hoeveel voor den jaere 1726 voor supplementen der praedicantstractement(en) van Overbetuwe, uytgenomen van de heerlijkheyt Gent, uyt de generale ordonnantiën van 't Quartier sal kunnen worden betaelt” (1726). Meer hierover is te vinden in het deel „Ampt van Over Betuwe over de supplementen voor de Predekanten sedert 1724. Het Rijk van Nymegen sedert den 1en Jan. 1726” (huisarchief Nederhemert).

²⁾ Oud-archief Polderdistrict Overbetuwe (Ambtsarchief). „Korte extracten concerneerende het Ampt Overbetuwe, beginnende met 1445”, fol. 321, besluit van 26 September 1727. Spijkwerken zijn lage gevlochten horden van rijshout (vergel. A. A. Beekman, „Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland” II, in voce: Spijk).

³⁾ Oud-archief classis Nijmegen, „Leggerboek II”, waarin acten van beroepingen van predikanten en 18de eeuwse staten van de inkomsten der pastorieën; voor de Overbetuwe vindt men staten van de pastorie-inkomsten van Heteren (1745), Lent (1743), Bommel (1756), Angeren (1754), Pannerden (1751) en Doornenburg (1751), Ressen (1731), Gent en Erlecom (1746), Herwen en Aerdt (1753), Randwijk (1724), Zetten en Andelst (1754), Slijk-Ewijk en Oosterhout (1754), Elst (1744), Valburg en Homoet (1746), Elden en Driel (1754), Herveld (1754).

groot 100 roeden. Tot het predikantstractement van Gent en Erlecom behoorden de pastoriegoederen van dit kerspel en een vicarie in Erlecom, bestaande in bouwland en boomgaard van omstreeks twee morgens. Tot de pastorie-inkomsten van Herwen en Aerdt werden gerekend $\frac{1}{3}$ in Rossumsvicarie (Herwen) en een derdepart in 3 morgens land genaamd de Slag (Aerdt). Tot de pastorie-inkomsten van Zetten werden o.m. gerekend $\frac{1}{3}$ van het Schouteland, $\frac{1}{3}$ van de Rietham en $\frac{1}{3}$ van de Schouteham (in Hien), alles zijnde vicarie(land); tot die van Andelst (combinatie met Zetten) $\frac{1}{3}$ van de St. Antonievicarie en $\frac{1}{3}$ van een hofstedeken op de Leigraaf te Andelst zijnde vicarieland. Aangaande de combinatie Elden-Driel vindt men, voor wat Elden betreft, aangetekend: „N.B. van de vicarye-goederen, die voor deesen ook hier zijn geweest, word thans (nl. 1754) niets getrokken”, en voor wat Driel aangaat o.m.: „4 guld. uyt 't land of de hofstede, daar thans Jan Seegers woont, zijnde vicaryen goed, waaruyt de *koster* ook zooveel trekt, 't welk (het is de predikant, die schrijft) anders de predikant als een tweede sesdepart volgens Landsresolutie mynes oordeels trekken moest”, „een sesdepart uyt een vicaryen weide te Heeteren, de Poelincamp geheeten”, „een sesdepart uyt 's Graauwen-land, ook vicary, onder Doornik of Randwijk gelegen, van welke beide laatste stukken de *koster* ook al, dog te onrechte 't andere sesdepart is trekkende”; aangaande de pastorie-inkomsten van Herveld wordt vermeld, dat wegens de vicarie, „aan 't hoog adelijk huys Loenen ter collatie toestendig”, de pastorie „op aloude verdeeling” het genot heeft van eenige stukken boomgaard en weiland „voor de tertië”.

Het hier gegeven overzicht doet uitkomen, dat de tot de verschillende pastorieën gerekende vicariegoederen voor het meerendeel eigenlijk niets anders waren dan de tertiën van de vicarieën, die voor kerk- en schooldienaren bestemd waren. In de Nijmeegsche classis gold de opvatting, dat de *koster* (die gewoonlijk ook schoolmeester was) gerechtigd was tot de helft van het tertium „ex aequo et bono uit kracht van 't placæet, door den Edelen Hove van Gelderlant gepubliceert”¹⁾. In werkelijkheid werd dit maar op enkele plaatsen in Overbetuwe toegepast.

Voor de inning der tertiën heeft men in Overbetuwe nooit rentmeesters vanwege het ambt gehad zooals in Nederbetuwe. Wat

¹⁾ Acta classis Neomagensis, 4-6 September 1660, § 16. Dat de verdeeling van de tertiën ten behoeve van den kerk- en schooldienst tusschen den predikant en den *koster* op *gelijken* voet moest geschieden, wordt in geen plaakaat voorgeschreven (vergel. Hoofdstuk I, § 4 vervolg).

de vicariegoederen buiten Elst betreft, deze stonden in den regel onder het beheer der collatoren, die ten behoeve van de predikanten een derdedeel, een enkele maal zelfs de helft, uitkeerden, hetzij in geld, hetzij door toewijzing van een gedeelte der vicarielande-rijen ¹⁾. Uit het geringe aantal vicarieën, dat men bij Koker voor de Overbetuwe opgegeven vindt, moet men afleiden, dat er op groote schaal verduisteringen gepleegd zijn.

§ 3. De Proosdij van Elst.

Op aanbeveling van Prins Maurits en de Geldersche Staten werd in 1595 Walraven van Gendt, zoon van den heer van Oyen, door het Utrechtsche Domkapittel begiftigd met de proosdij van Elst. Na Walraven van Gendt volgden nog een tweetal leden van het geslacht der heeren van Gendt, waarvan de admiraal Wilhelmus Josephus de laatste was. Na diens dood (1672) confereerde het Domkapittel de proosdij op een zijner leden, Elbertus Lodevicus van Harteveld, die in 1703 overleed. Het Domkapittel besloot nu de proosdij-inkomsten aan zich te trekken en het slot van de rekening over te brengen naar de rekening van de z.g. geacquireerde vicarieën van het Domkapittel en begiftigde vervolgens den Domdeken Jean van Weede den 27sten October 1703 met de prelatuur ²⁾. Vrijwel tezelfder tijd, nl. 22 October, verklaarde de ridderschap van Overbetuwe, „dat de dispositie van voors. proobstdye tot Elst privative aan den ampte is competeerende, wien volgens den heer amptman Diederick van Lynden tot Ressen, hiertoe sijn persoon hebbende voorgesteld, is goedgevonden sijn Hoogb. daarmee te beneficeeren en sulx op sodane inkomsten en emolumenten, als daartoe sijn specteerende en die syne predecesseurs bevorens genooten hebben” ³⁾. Aan de pachters e.a., die iets wegens de proosdij te betalen hadden, werd gelast het verschuldigde aan niemand anders dan aan den ambtman te voldoen.

Naar aanleiding van de door het ambt gedane collatie op Diederick van Lynden tot Ressen schortte het Domkapittel de uitvoering van sijn besluit, om de Elster proosdij-inkomsten aan zich te trekken, op en begon tegen ambtman en ridderschap van Over-

¹⁾ Vergel. Koker, „Rapport over de vicariegoederen in Gelderland”, blz. 54, 55, 59, 68, 79 en 120, vicarieën in Andelst, Bommel, Driel, Herveld, Herwen, Valburg.

²⁾ Dr. K. Heeringa, „Inventaris van het archief van het Kapittel ten Dom”, 1929, blz. 320, aant. betreffende de proosdij van Elst.

³⁾ Oud-archief Polderdistrict Overbetuwe, „Extracten uit de resolutie-boeken des ampts Overbetuwe, beginnende met den jaare 1600 seven en negentig”, „Geestelijke goederen”, 22 October 1703.

betuwe een proces voor het Hof van Gelderland. Het diende een klacht in wegens spolie en inbreuk op zijn recht van begeving van de proosdij van Elst. Het belangrijkste punt, waarover het in deze kwestie ging, was de vraag, of de principale fundatie van de proosdij van Elst in de kerk van Elst en binnen Gelderland gevestigd was, dan wel in den Dom te Utrecht, in welk geval zij als een uitheemsche stichting beschouwd moest worden.

Het standpunt van het Domkapittel vindt men uiteengezet in het „intendit”, dat door dit college 10 Juli 1704 bij het Hof ingediend werd. Hierin wordt getracht te bewijzen: 1° de proosdij van Elst is gefundeerd in den Dom te Utrecht; 2° de possessie van het recht van collatie van de proosdij is onafgebroken in handen geweest van het Domkapittel, terwijl tot de prelatuur alleen toegelaten kunnen worden diegenen, die een prebende in het Domkapittel bezitten ¹⁾. Als bewijs, dat de proosdij binnen Utrecht gevestigd is, wordt aangevoerd, dat in den tijd, dat de Roomsche godsdienst publiek werd uitgeoefend, de proosten van Elst steeds in deze stad resideerden, dat de leenkamer van de proosdij van Elst altijd binnen Utrecht gehouden werd en een der kanunniken ten Dom als stadhouder van de leenen optrad, terwijl de secretaris van den Dom leengriffier was. De proosdij van Elst moet bijdragen in de gewone en buitengewone onkosten van den kerk- en schooldienst in Utrecht; de Staten van het Nijmeegsche Kwartier hebben de proosdij ook steeds als uitheemsch opgevat, getuige de aanslag in den 20sten penning tot redemptie van het recht van collaterale successie en in het familiegeld ²⁾. De achtereenvolgende proosten en meer in het bijzonder degenen, die sedert 1595 opgetreden zijn, hebben hun waardigheid allen verkregen na gedane collatie door het Domkapittel en legden den eed van trouw aan dit lichaam af; ook de resignatiën werden altijd gedaan in handen van het Domkapittel. Het kapittel gaf aan de proosten instructiën, bijv. aan heer

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, civiele processtukken 11 Juli 1704. Vergelijk archief van het Domkapittel te Utrecht (Rijksarchief Utrecht), inv. nos. 2585 en 2586.

²⁾ Door den rentmeester der Elster proosdijgoederen was 12 Januari 1704 f 900 betaald aan den ontvanger van het Nijmeegsche Kwartier Verspyck ter zake van den 20sten penning tot redemptie der collaterale successie van de proosdijgoederen in Elsterbuurt, Herwen en Ressen; ook werd van de proosdijgoederen jaarlijks betaald het uitheemsch familiegeld ad 15 stuivers per morgen. Over de betaling van den 20sten penning tot redemptie van de collaterale successie van alle stabiele goederen is tusschen het Nijmeegsche Kwartier en de Staten van Utrecht in 1702 een conventie aangegaan voor zoover betreft de goederen van binnen de prov. Utrecht gevestigde corpora (Kwartiersresolutie Nijmegen, 20 Nov. 1702; resolutie Staten van Utrecht, 16 Aug. 1702; vergelijk archief Stad Utrecht, afd. II, no. 1938).

Willem van Gendt na resignatie door zijn voorganger Walraven. Toen Willem Joseph van Gendt (die in 1642 proost geworden was) verzocht de proosdij te mogen resigneeren ten behoeve van een van zijn zoons, verzocht hij tegelijkertijd dispensatie van de gerecipieerde wet, om die resignatie te mogen doen op een van zijn zoons, geen kannunik ten Dom zijnde. Dezelfde Willem Joseph van Gendt verzocht, toen hij ten laste van de proosdijgoederen een leening wilde sluiten, hiervoor vergunning aan het kapittel. De admiraal, die een edelman van het Nijmeegsche Kwartier was, zou, gelijk de stellers van het „intendit” beweren, zeker niet aan het Domkapittel om de collatie hebben gevraagd, noch zich voorwaarden door dit college hebben laten voorschrijven, indien hij niet overtuigd geweest was van het „privative recht van hetselve capittel tottet confereeren van dese proobsdy”. Na den dood van den admiraal is de kanunnik van den Dom, heer Elbert Lodewijck van Hertevelt (of Harteveld), door het Domkapittel met de proosdij begiftigd op voorwaarden, door hemzelf onderteekend, en door het kapittel beëdigd en in het feitelijk bezit gesteld van de prelatuur 25 November 1672. Tegen deze laatste collatie is geenerlei verzet gerezen. „Sijnde notoir en reghrens, dat ymant in beneficia-libus wordt geseyt te sijn in possessione iuris patronatus, die t' recht van collatie eens en van de laatste reyse bonafide heeft ge-exerceert, als te sien by Carpzov(ius) in Jurisp. Consist. lib. 1. tit. 2. de fin. 20. n. 8 et 9.”

Het verdere beloop van de questie alsmede het standpunt t.o.v. proosdij van Elst, gelijk dit door het ambt van Overbetuwe ingenomen werd, vindt men geschetst in de „Korte memorie”, welke vanwege het ambt in 1707 in druk gegeven werd¹⁾. Ambtman en ridderschap beweren hierin, dat uit den stichtingsbrief der vier canonisatieën van 1462 blijkt, dat de proosdij en het kapittel in de kerk van Elst gevestigd zijn en het „corpus” der proosdij mitsdien in het ambt van Overbetuwe gelegen is (de proost en de proosdij worden in de fundatie-oorkonde niet eens genoemd!). Verder wordt betoogd, dat na de Reformatie de administratie, directie en dispositie over de geestelijke goederen gekomen zijn aan de politieke Overheid van de plaatsen, waaronder de onderscheiden geestelijke „corpora” behoorden, overeenkomstig den regel, dat alle geestelijke goederen hun „corpora” zouden volgen (Landdags-

¹⁾ Pamflet Knuttel no. 15590, „Korte memorie, dienende tot Elucidatie van de Quaestie, in den jare 1703 door den Heere Decan en 't Capittel ten Dom t' Utrecht aen den Heere Amptman en Ridderschap van Over-Betuwe gecommeert over 't vergeven van de Proostdye van Elst”, 1707.

recessen d.d. 11 Maart 1591 en 26 Maart 1593). De aanleggers, nl. deken en kapittel van den Dom te Utrecht, die wel inzagen, dat dit „al te notoir” is, hebben gepoogd te bewijzen, dat de proosdij van Elst van ouds tot het Domkapittel gehoord en doorgaans door een zijner leden bezeten geweest is en dat het meergenoemde kapittel in een „im(me)moriale possessie” was van het recht van collatie. Ambtman en ridderschap van Overbetuwe zeggen, dat het onbewijsbaar is, dat de proosdij en de kerk van Elst een dependentie van den Dom zouden zijn; de kerk van Elst was immers een kerk op zichzelf met eigen proost en kapittel en de eene proost en het eene kapittel kunnen toch moeilijk afhankelijk zijn van den anderen proost en het andere kapittel, „cum par in parem non soleat vel possit habere imperium”. In geestelijk opzicht kan de proost wel onder den bisschop van Utrecht hebben gestaan, die misschien ook nog eenig recht van institutie of confirmatie t.o.v. de proosdij en het kapittel van Elst kan gehad hebben. Het recht van collatie kan door het Domkapittel niet bewezen worden uit de naamlijst van proosten, berustende ter secretarie van den Dom, omdat daarin slechts de namen en niets aangaande de aanstelling wordt medegedeeld. Ambtman en ridderschap onderstellen veeleer, dat de proost (vóór de Reformatie) door het kapittel van Elst werd benoemd onder confirmatie of anders van den bisschop van Utrecht. De aanstellingen van de heeren van Gendt als proost van Elst in de jaren 1595-1642 kunnen niet als bewijs voor de possessie van het collatierecht worden aangevoerd, omdat ze plaats gehad hebben ten tijde van den Spaanschen oorlog, toen alles op losse schroeven stond. Blijkens art. 43 van het tractaat van den vrede van Munster is eerst toen definitief en universeel tusschen de strijdende potentaten vastgesteld, dat de onderscheiden geestelijke goederen en beneficiën hun „corpora” zouden volgen. Na dien tijd is het ambt van Overbetuwe dan ook werkelijk in de possessie getreden van het recht, om over de proosdij evenals over alle andere goederen van de kerk en de canonisatie van Elst te disponeeren, zooals te zien is uit het feit, dat in 1668 ambtman en ridderschap op verzoek van Willem Joseph van Gendt de proosdij hebben geconfereerd op een zijner zoons¹⁾. Hier doet niet aan af, dat een-

¹⁾ De betrokken resolutie van ambtman en ridderschap d.d. 31 Augustus 1668 is te vinden in bijlage L tot pamflet Knuttel, no. 15590. Ambtman en ridderschap overwogen in dit besluit, „dat 't corpus van dese proobstdye is gefundeert in de kerck tot Elst, en dat de goederen daer toe specterende in desen ampte gelegen sijn, oock dat amptman en ridderschap deses ampts mitsdien achtervolgens deses Landtschaps resolutie de dispositie daer over privatelijck competeert”.

zelfde verzoek door Van Gendt aan het Domkapittel werd gedaan omdat ambtman en ridderschap hiervan niet in kennis gesteld zijn. Waar nog bij komt, dat het Domkapittel verklaard heeft, dat het op dat verzoek niet kon resolveeren voor en aleer de admiraal de voorwaarden, waarop hij als proost aangenomen was, zou vervuld hebben, en dus geen acte possessoir verricht had. Ook de collatie, welke het Domkapittel in 1672 op Harteveld heeft gedaan, is geen bewijs, aangezien zij geschiedde ten tijde van den Franschen inval, terwijl het vaststaat, dat Harteveld niets van de proosdij genoten heeft, voordat hij in 1674 of '75 opnieuw door den Erfstadhouder met deze prelatuur begiftigd werd¹⁾. Dan is er nog een Geldersch Landdagsbesluit van 1595, waarbij alle uitheemschen, die eenig recht van collatie te pretendeeren hebben, dit binnen een jaar aan het Hof moeten komen bewijzen, hetgeen t.a.v. de proosdij van Elst nooit is gebeurd.

Ambtman en ridderschap van Overbetuwe verschenen niet voor het Hof. Zij meenden niet voor het Hof getrokken te kunnen worden, aangezien het geen questie tusschen particuliere personen, noch over een particuliere zaak was, maar tusschen een lid van de Landschap en een uitheemsch college en over een zaak, die meer voor een „sake van Staet als voor een onderwerp van ordinaire Justitie te houden was”. Op 11 Juli 1704 volgde een sententie van het Hof, waarbij de gedaagden „contumaces” verklaard werden en veroordeeld werden tot schadeloosstelling aan de aanleggers wegens spolie en inbreuk op het recht van collatie van de proosdij van Elst en in de kosten van het proces; den 4den December 1704 volgde een sententie, waarbij het Hof de gedaagden, die wederom niet verschenen waren, „contumaces” verklaarde en veroordeelde, om alle schade te vergoeden, voortvloeiende uit het weghalen van koren van de proosdij en het gevangen nemen en houden van den pachter van de proosdij op het Ambtshuis in Elst, en in de kosten van het proces. Ambtman en ridderschap wendden zich tot de Landschap om revisie te verkrijgen, hetgeen in 1706 ertoe leidde, dat de Landschap goed vond commissie te verleenen op

¹⁾ De Erfstadhouder kreeg bij het Utrechtsche regeeringsreglement van 16 April 1674 (Utrechtsch Placaatboek, I, blz. 169) het recht, om de „Preposituren ofte Proosdyen” te confereeren. De „Korte Memorie” deelt niet mede, of de Prins deze collatie deed als Utrechtsch of als Geldersch Stadhouder; wij vermoeden in eerstgenoemde kwaliteit, aangezien het Geldersche regeeringsreglement geen dergelijke bepaling, noch eenigerlei andere bepaling betreffende geestelijke goederen bevat („Ordre ende Reglement, waer nae de Regeringe des Furstendoms Gelre, ende Graefschaps Zutphen, in het toekomende sal werden beleydt”, 1675, pamflet Knuttel nos. 11344 en 11535 [herdruk van 1677]).

Jan de Cock van Delwijnen, heer tot Wadenoyen, en Adriaan van Heerdt tot Craeyvelt, burgemeester van Nijmegen, teneinde een schikking tusschen de partijen te treffen, terwijl inmiddels alles in staat zou blijven.

Het ambt heeft zich tenslotte bij den toestand neergelegd; de proosdij van Elst bleef als een uitheemsche stichting gelden, wier „corpus” zich in Utrecht bevond.

D. De Nederbetuwe.

§ 1. De Reformatie.

Regelingen ten aanzien der Geestelijke Goederen.

In het ambt van Nederbetuwe waren de meeste buur- of maalschappen tevens kerspelen. Hierop vormden uitzonderingen het kerspel Lienden, dat behalve de hooge heerlijkheid Lienden nog de buurschappen Aalst en Meerten en, sinds de Reformatie, tevens het niet tot de Nederbetuwe behoorende richterampt de Marsch omvatte, en het kerspel Avezaath, waartoe de twee buurschappen Kerk-Avezaath en Kapel- of Olden-Avezaath gerekend werden. Verder behoorde de hooge heerlijkheid Leede en Oudewaard, die voor de Hervorming tot de Utrechtsche parochie Rhenen behoorde, sedertdien tot het Geldersche kerspel Kesteren ¹⁾).

¹⁾ De vroeger zelfstandige buurschappen Wely, Ooi, Medel of Meel, Eldik en Wiel zijn na de Reformatie opgegaan in de buurschappen, waarmede zij in kerkelijk opzicht vereenigd waren (nl. Wely in de buurschap Hien, Ooi en Meel in Echteld, Eldik in Ochten, en Wiel in Eck, sindsdien Eck-en-Wiel). In tegenstelling tot Overbetuwe kende Nederbetuwe geen vaste indeeling in schout- of panderambten, behoudens de heerlijkheden. De crimineele en civiele rechtspraak berustte bij de gerichten, die onder leiding van den ambtman als richter te Kesteren en te Zoelen gehouden werden. Onder de bank van Kesteren behoorden elf kerspelen en de buurschappen Meerten en Aalst, onder de bank van Zoelen de kerspelen Zoelen en Avezaath. Er waren in het ambt vier dagelijksche heerlijkheden, nl. Zoelen, Ommeren, Eck & Wiel en Maurik, waarvan de drie laatstgenoemde eerst in 1650 als zoodanig door het Hof erkend zijn. De drie hooge heerlijkheden Lienden, IJzendoorn en Leede & Oudewaard (eigenlijk Leede in den Oudewaard) stonden op zichzelf en hadden haar eigen gerichten en schouten. Het richterampt de Marsch, dat in kerkelijk opzicht vóór de Reformatie onder Rhenen behoorde en daarna onder het kerspel Lienden, was een op zichzelf staand ambt, dat half onder Utrechtsche, half onder Geldersche souvereiniteit stond. Als Utrechtsch richter of schout fungeerde de schout van Rhenen, die een Gelderschen ambtgenoot naast zich had. De gerichtsbank had hooge en lage jurisdictie. De Marsch vormde een zelfstandige buurschap met eigen buurmeesters en bezat een eigen dijkbestuur, dat zijn bevoegdheid ook uitstreekte over Leede en Oudewaard. Het ambt de Marsch wordt in de rechterlijke protocollen en andere stukken van het voormalige ambtsarchief (Rijksarchief Arnhem) veelal als hooge heerlijkheid aangeduid, al was het nimmer een particuliere heerlijkheid. Zie voor de wereldlijke en kerkelijke indeeling: „Tegenwoordige Staat van Gelderland” 1740, H. D. J. van Schevichaven, „Regeringsform van Gelderland” in „Gelre” X, blz. 275, „Register op de Leenaktenboeken. Het Kwartier van Nijmegen”, uitg. „Gelre” 1924, en Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, „Marken in Gelderland” (Geschiedk. Atlas van Nederland) 1925, blz. 166-170; voor Lienden en de Marsch: Mr. J. J. S. baron Sloet, „Toestand der Domeinen, Landsheerlijke Inkomsten en Gerechtigheden in het Land van Gelre in 1543” in „Gelre” XI, blz. 395, nos. 18 en 25, en de aant. bij Mr. Martens' inventaris van het archief der Geldersche Rekenkamer nos. 602-604).

De Reformatie in het amt van Nederbetuwe is voornamelijk het werk geweest van Diederick Vijgh, die in 1578 zijn vader Claes als ambtman en dijkgraaf in Nederbetuwe opgevolgd was. De ambtman trof eigenmachtig maatregelen. Zoo stelde hij op eigen gezag in 1585 Dirck van Brakel, den „veendrich”, aan tot ontvanger van de in het ambt gelegen geestelijke goederen. Het Hof van Gelderland moest hem bij schrijven van 16 October 1591 terecht wijzen over het feit, dat hij „zich” de geestelijke goederen in het ambt of derzelver inkomsten „onderneemt”¹⁾. Veel uitwerking had de brief niet, zoodat het Hof in het volgende jaar de tusschenkomst van den Stadhouder inriep. Prins Maurits, die zich in het leger voor Steenwijk bevond, gaf 1 Juli 1592 ten antwoord: „zoo ist....., dat wy, considererende, hoe weynich onse brieven ende autoriteyt by dengenen soude plaetse grypen, die heur meerdere als d'onse in diergelycke saecken toeschryven, te vergeeffs geacht hebben denselven de voorsz. usurpatie te interdiceren, maer tacite in surceantie te houden tot op eenen gemeenen Lantdach ende totdat de voorsz. saecke by den litmaeten des Forstendoms Gelderen ende Graeffschaps Zutphen sal voor de handt genomen worden...”²⁾. Desalniettemin kwam het tot een overeenkomst, welke door den Stadhouder en eenige gecommiteerden van het Hof was gesloten „up der Lantschap behagen” met den ambtman en den magistraat van Tiel, waarbij laatstgenoemden de geestelijke goederen „ter dispositie” van de Landschap en Zijn Excellentie stelden. De Landdag, die in Maart 1593 te Zutphen vergaderde, keurde het accoord goed (26 Maart)³⁾. Roeloff van Oemeren (Ommeren), „raedtzbewant der stat Tiel”, werd door het Hof gecommiteerd tot het amt van rentmeester „over die goederen und inkompten, daarvan die corpora so binnen die stat Tiel, alls in den ampte van Nederbetuwen geleghen sijn”⁴⁾, doch heeft in Nederbetuwe geen geestelijke goederen onder zijn beheer kunnen verkrijgen en is binnen de stad Tiel slechts ten deele daarin geslaagd. Zoo werd het belangrijke bezit van het klooster St. Mariëngaerde te Opheusden nog

1) Vergel. J. Anspach, „Iets betrekkelijk de Reformatie van Overbetuwe en de legende van jhr. Dirk Vijgh amptman van Nederbetuwe” in „De Navorscher”, 1877, blz. 265. Archief St. Paulusabdij (kleine kapittels en kloosters). Rijksarchief Utrecht, inv. no. 455. Archief Hof van Gelderland, brieven met het Kwartier van Nijmegen, no. 10004, 16 October 1591, minuut.

2) Archief Hof, portefeuille Geestelijke zaken, no. 210, 1 Juli 1592.

3) Reces van den Landdag te Zutphen, 22 en 26 Maart 1593.

4) Archief Hof, Commissieboek, I, 1586-1601, fol. 112 vso., 5 April 1593. „Raedtzbewant”, raadsverwant of raadsvriend = raadsgenoot, medelid van den raad.

door de conventualinnen zelf bestuurd in het jaar 1595, naar uit het octrooi blijkt, dat het Hof aan haar verleende na gehoord advies van den ambtman om 2½ morgen land, door het klooster aangekocht in 1566, te verkoopen voor het afdoen van schulden ¹⁾).

Tegelijk met de aanstelling van den rentmeester der geestelijke goederen werd de examinatie van de pastoors en kerkendienaren in Nederbetuwe door het Hof ter hand genomen. Ds. Jacobus Lomannus te Nijmegen en ds. Johannes Vredaeus te Tiel zouden het examen afnemen binnen Tiel op een door den ambtman Vijgh nader vast te stellen datum ²⁾). Het aantal kerkendienaren kan slechts gering geweest zijn, aangezien de geestelijke goederen op groote schaal voor alles, behalve voor kerk en school, gebruikt werden. Zoo verklaarde ds. Adamus Billichius, predikant te Ingen, ter vergadering van de classis Nijmegen — het geheele Nijmeegsche Kwartier, afgezien van Bommel c.a., vormde toentertijd nog één classis — den 30sten Mei 1598, dat te (Op)heusden twee „huysmannen”, waarvan een te Lakemond woonachtig was, de St. Antoniusvicarie, die jaarlijks ± f 250 opleverde, „van de kercke ontwendet” hadden „ende dit absque ullo specioso titulo”, dat de St. Mariënvicarie te Echteld, jaarlijks doende ± f 200, onder de naburen was verdeeld, dat Johan van Rynen, scholtis van Ingen, een vicarie te Echteld en een te Dodewaard in gebruik had, dat de H. Kruisvicarie te Rijswijk door eenen Gerrit van Haeg „met sijn complicen” onder voorwenden van „ius patronatus” genoten werd, terwijl zekere vicarie in Ravenswaay onder de „huyslieden” verdeeld was „all over 10 ofte 11 jaer, op welcke deeling by de voorn. huyslieden vertroncken sijn 90 gl., die noch staen te betalen”. De classis besloot in dezelfde vergadering er bij de Landschap op aan te dringen in het gebrek aan schoolmeesters in de Betuwe te voorzien ³⁾). Omtrent de opgemelde St. Antoniusvicarie in Heusden wordt in 1602 medegedeeld, dat de erfhofmeester Wylick collator was en dat Jan van Hoemen de inkomsten ervan gebruikte „gelijc als in eygendom” ⁴⁾). De pastorie te Ooi onder Echteld bezat een koren- en smaltiend, geheeten „op stapel” en gelegen te Meel, die door Jasper Pas gebruikt werd „onder tytel van donatie van den proost van Aude-Munster” ⁴⁾).

¹⁾ Archief Hof, Commissieboek als voren, fol. 147 vso, 12 November 1595.

²⁾ Archief Hof, portef. Geestelijke zaken, no. 229, 23 Mei 1593, minuut.

³⁾ Oud-archief classis Nijmegen, acta classis Neomagensis 30 Mei 1598, artt. 11-15, art. 18, Rijksarchief Arnhem. De „nabuyren” te Echteld en de „huyslieden” te Ravenswaay traden op als kerspellieden, kerspelbestuur.

⁴⁾ „Staet der geestlicke goederen des Nymechschen Quartiers”, E, Gemeente-archief Nijmegen.

Zonderlinge berichten zijn er over de kerkelijke en geestelijke goederen in Zoelen, waaraan de heer van Zoelen en de zijnen zich vergrepen. Zoo had Heyne van Rossum 33 morgens land in gebruik, toebehoorende aan de pastorie, een vicarie en de kosterie van Zoelen. Adolff Vijgh, Steven Geritsz., provoost en Herman Brauwyker, stalmeester van den heer van Zoelen¹⁾, hadden ieder voor een deel het kerkeland in gebruik, „onder wat tytel” was onbekend. Voorts had Diederick Vijgh Ariënsz. een vicarie tot zijn gebruik, „maer niet verclaert den naem van de vicarie, noch de qualiteyt ende quantiteyt van 't goet, oick niet onder wat titel, dattet selve gebruyckt wort” (1602).

Omstreeks 1602 heet het van de goederen van de pastorie en van de vicarieën in de heerlijkheid IJzendoorn, dat zij, „welcker tytelen onbekent, gebruyckt worden by den heer van Isendoorn tot onderhoudt van pastoeren, soe wanneer dieselve daer sijn”²⁾. In 1606 verzochten Gedeputeerde Staten van het Nijmeegsche Kwartier aan den heer van IJzendoorn (jr. Herman Pieck tot Isendoorn) rekening van zijn administratie over de geestelijke goederen in zijn heerlijkheid. Verder vroegen zij aan de naburen aldaar een tweetal „voer tho slaen”, aan wie het beheer zou kunnen worden toevertrouwd. Met den heer kwamen Gedeputeerden overeen, dat de pastoriegoederen zouden worden bestemd voor den (te beroepen) predikant en dat in de plaats van de tertiën van de drie vicarieën ter plaatse aan den predikant de inkomsten van twee vicarieën geheel zouden worden toegekend. Met de derde vicarie was de zoon van Johan Blanck begiftigd. Op 27 October 1606 besloten Gedeputeerden aan den heer een jongen man voor te dragen, teneinde met de pastorie te worden gebeneficieerd³⁾.

De gegeven voorbeelden stellen duidelijk in het licht, dat om-

¹⁾ H. Brauwyker, lees: Herman van Brauwiler (vergel. raadsresolutiën Tiel, 21 Februari 1607).

²⁾ „Staet der geestlicke goederen des Nymechschen Quartiers”, E.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 14 en 29 Juli, 3 Augustus en 27 October 1606. In den „Staet der geestlicke goederen des Nymechschen Quartiers” vonden wij losliggend een „Memoriael, aenteyckening van die incompste der guederen van die pastorie tot Isendoren onder protestation, dattet sal sijn onvercort van mijn (nl. van den heer) gerechtigheyd”, zonder jaar, waarsch. van 1606. Behalve de pastoriegoederen, welke verpacht waren, komen hierin voor de goederen van het St. Johansaltaar, het St. Ewoltsaltaar, het St. Matheusaltaar en de kosterie. De laatste predikant Gellius had „met mynen consent” een „bongertken” van het St. Ewoltsaltaar verpacht. Tot de lasten van de pastorie werden gerekend zes lood zilver, à 15 stuivers, aan de kerk van Echteld wegens de afscheiding van het kerspel IJzendoorn nit het kerspel Echteld. Zulk een verplichting van vóór de Reformatie werd dus nog erkend.

streeks 1600 de pastorie- en vicariegoederen niet altijd aan hun bestemming beantwoordden. Alleen wordt ons aangaande de pastoriegoederen van Echteld omstreeks 1602 medegedeeld, dat zij gebruikt werden door mr. Jan Saes, „pastoer”, en aangaande die van Ommeren, dat de baliër van St. Catharina te Utrecht collator hiervan was „ende dat deselve by den pastoer oft prediker gebruyckt werden”¹⁾).

Een rentmeester der geestelijke goederen voor het geheele ambt werd door Gedeputeerden van het Kwartier, op wie in 1601 het bestuur over de geestelijke goederen overgegaan was, niet aangesteld, misschien om den invloedrijken ambtman te ontzien. Zoo kwam het, dat ambtman en jonkers feitelijk de directie der geestelijke goederen voerden en ook als directeuren erkend werden, al is daar omtrent geen nader Kwartiersbesluit genomen.

„Opdat geen oorsaecke gegeven, dat die directie van de geestelycke goederen getogen werden uut handen van amptman ende ridderschappen des amptz Nederbetuwe, soo sal van noode wesen, dat men uut het derdendeel van de vicarie(ën) (wesende iuris clericalis ende laïcalis), gedestineert tot kercken- ende schooldienst, gagere den predicanten in den ampte, die geene competentie en hebben, vermogens d'ordonnantie by de Landtschap deses Furstendombs daerop gemaect”, heet het in een ambtsresolutie d.d. 14 Juni 1616²⁾). Om met de minste kosten tot nauwkeurige kennis van de vicarieën te geraken, zou een bekwame rentmeester worden aangesteld, die binnen den tijd van een maand alle dorpen en buurschappen moest bezoeken, om zich op de hoogte te stellen en een register op te maken in duplo, één voor het ambt en één voor zichzelf. De goederen, die uit de pacht waren, zouden door den rentmeester ten overstaan van twee jonkers en met advies van den collator of van den possessor worden verpacht voor den tijd van zes jaar. De verpachtingen zouden zooveel mogelijk op denzelfden dag geschieden. „Ende sal den gebeneficeerde ontfangen die twee deelen van syne vicarie ofte uut handen van den rentmeester ofte uut handen van de pachteren derselver goederen tot sijn keure”. De rentmeester zou „oversulcx” geen gage trekken dan alleen den 20sten penning van zijn ontvangst. Ten allen tijde zou hij, desgevraagd, een staat van zijn ontvangsten en uitgaven moeten overleggen en geen rekening doen dan met behoorlijke assignatie en quitantie. Teneinde klachten van de predikanten te voor-

¹⁾ „Staet der geestlicke goederen des Nymechschen Quartiers”, E.

²⁾ Competentie = congrue portie, vergel. blz. 131 noot 1.

komen, zou de rentmeester zich overal, waar het noodig mocht wezen, op de hoogte stellen van de opbrengsten van de pastorieën en, indien hem zou blijken, dat ergens niet ten hoogste was verpacht of „gemenageert” werd, zou hij na het verstrijken van den pachttermijn mogen verpachten; „ende sal in sulcken voegen den predicant uut handen des rentmeesters ontfangen syne competentie in vier termynen, te weten alle drie maenden één vierdedeel. Ende alsoo den rentmeester vóór Martini ende Petri in geenen ontfanck en can commen, soo sal hy debourseren aen den predicant van Mauryck, om denselven te geven contentement, de somme van hondert car. guldens, die den voorsz. rentmeester met één jaer interesse tegens den penning sestien sal innen aen zynen eersten ontfanck Martini ofte Petri toecommente”¹⁾. Jr. Johan van Eck Cornelisz. nam het rentmeesterschap aan. Volgens zijn commissie-brief werd hij alleen nog maar gecommiteerd „tot rentmeester van *het dardendeel van alle vicariegoederen* (wesende iuris clericalis ende laicalis) gelegen in den ampte voorsz. (Neder-betuwe)”.

Den 4den Mei 1618 besloten ambtman en jonkers op een gerichtsdag te Kesteren alle pastoriegoederen ten hoogste te doen verpachten en een rentmeester aan te stellen, „om de predicanten daeruit te gageren ende t’ doen hebben behoorlycke competentie, in conformité van des Quartiers resolutie etc.” Dit rentmeesterschap werd eveneens aan jr. Johan van Eck opgedragen²⁾. Reeds in het volgende jaar was men doende, om „*alle pastoriën-goederen te transporteeren in handen van den classi (van Tiel)*”³⁾. Het desbetreffende accord tusschen ambtman en jonkers eenerzijds en de Tielsche classis anderzijds kwam in 1620 tot stand. De text van de overeenkomst is ons niet overgeleverd⁴⁾. De classis hield aanvankelijk de pastorieën nog zelf in handen, doch besloot in haar vergadering van 15 en 16 Juli 1623, „dat van nu voortaan een iegelicke broeder des classis zyne eygene pastorie sal in handen houden ende mogen gebrueken ende die incomsten daervan genieten, mits condicie, dat alle ’t gene, dat tot desen tijt toe is verschenen, alsmede die twee quartalen van ’t jaer 1623 sal van de broederen, die aen den classen schuldich zijn, werden betaelt tot ontlastinge van de classicale onkosten”. Ook zou iedere predikant het *pastorie-*

¹⁾ Ambtsresolutiën, oud-archief Polderdictriet Nederbetuwe, Rijksarchief Arnhem, 14 Juni 1616.

²⁾ Ambtsresolutiën Nederbetuwe, 4 Mei 1618, 27 April 1619.

³⁾ Ambtsresolutiën Nederbetuwe, 14 Juni 1619.

⁴⁾ Oud-archief Ned. Herv. classis Tiel, Rijksarchief Arnhem, „synopsis” over 1621-44 (voorin inv. no. 2), fol. 9 vso, capt. VIII, art. I.

huis moeten onderhouden, zonder de classis daarmede te bezwaren. Toen de predikanten der classis bij het Nijmeegsche Kwartier in 1623 subsidie vroegen ter bestrijding van classicale onkosten, luidde de beslissing: „Alsoo 't Quartier bericht wordt, datt hierover, alsmeede van haer salaris, ordre gestelt is, sulcx datt daervoren supplianten genieten d'opcomste van de pastoriën, respective elck int sijne, mit een portie (= de tertiën) van de vicariën, soll 't selve daerinne nielt naerders connen doen" ¹⁾). De pastoriegoederen bleven evenwel krachtens het accoord van 1620 staan „ter directie des classis". Dit lichaam verlangde, dat iedere predikant, die onder het accoord viel, een „pertinente annotitie", ondertee-kend door de kerkmeesters en de buurmeesters der plaats, zou in-leveren. Het vorderde hiermede langzaam; in 1633 was er nog één predikant, ds. Molitor van IJzendoorn, die geen staat overgegeven had. Ook van de *kosterieën* moesten staten worden ingediend. Van al deze lijsten is niets meer bewaard gebleven ²⁾).

Volgens een in 1632 genomen classicaal besluit moest aan de in te dienen opgaven van de pastoriegoederen de volgende clause worden toegevoegd: „Ende is dese consignatie ende aenteykenonghe alsoo gestelt, om tot allen tyden te dienen tot een bewijs ende naerichtonghe, wat voor goederen ende incomen tot deser pastorie gehooren, voor sooveel men daarvan heeft connen weten, besitten, gebruycken ende genieten by myner ende desen jegenwoordigen tijt, maer niet om daarmede in toecomende te doceeren offte te bewee-ren, dat in voortyden ende oock tegenwoordich daertoe mochte ge-hoort hebben ende noch behooren, welck door 't een oft 't ander middel mochte vervreemt off verdonckert zijn. Zullen derhalven successores, naesaten, kerck-, buyrmeesters, t' samentlycke nabuy-ren ende alle degene, die dit aengaet, gebeden zijn, haer uuterste beste te doen, om 't geene 't welck van dese pastorie mochte ge-abaliëneert offte verdonckert zijn, helpen op toe souken ende uut te boesemen, gelijk ick in desen beloove te doen, teneynde soo-danighe goederen wederom tot de pastorie als den rechten boesem mogen comen ende dieselve niet vercortet, maer gebeneficieert werden" ³⁾). Uit deze clause blijkt, dat de pastorieën nog als stich-tingen in wezen gebleven waren. De predikanten hadden slechts

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 28 Juli 1623. Acta classis Tilanae, 15 en 16 Juli 1623, artt. 19 en 20.

²⁾ Acta classis Tilanae, 15-17 Februari 1630, artt. 12 en 13; 6 en 7 Mei 1633, art. 7; 9 en 10 September 1633, artt. 8 en 9.

³⁾ Acta classis Tilanae, 16-18 April 1632, art. 8.

het beheer en het genot, de classis sinds het accoord met ambtman en jonkers de directie.

De predikanten behielden de pastoralia niet overal onder eigen beheer; zoo werden de pastoriegoederen van Eck, Maurik en Lienden 9 October 1630 en 20 Augustus 1637 door de classis ter administratie overgegeven aan den graaf van Culemborg, die collator dier pastorieën was¹⁾. Omtrent de Mauriksche pastorie kan nog vermeld worden, dat de Landdag den 19den Augustus 1640 aan den graaf van Culemborg als patroon toestond eenige landerijen, behoorende tot de pastorie, te verkoopen en de kooppenningen te beleggen „opt comptoir vant Quartier van Nymegen..... ende den jaerlicxen interesse tot onderholt des predicants van Maurik geëmployeert t' worden"²⁾.

§ 2. Maatregelen ten behoeve van de noodlijdende Predikanten. De Vicarieën.

Ten behoeve van de noodlijdende predikanten, d.w.z. de predikanten, wier inkomsten beneden het van Overheidswege vastgestelde salaris (de z.g. congrue portie) bleven, dienden in de eerste plaats de tertiën. Van de administratie der achtereenvolgende rentmeesters van het derdedeel der vicarieën is een onvolledige rekeningen-reeks bewaard gebleven over 1704-1808³⁾. In die rekeningen staat alleen het tertium van elke vicarie als ontvangen geboekt. De vicarieën zijn plaatsgewijs vermeld met opgave van de collatoren in margine. De rekeningen werden op onregelmatige tijden gehoord; men kan evenwel niet zeggen, zooals Koker deed, dat er op dit beheer geenerlei toezicht is geweest⁴⁾. Op den duur waren er wederom bijzondere maatregelen noodzakelijk, om den predikanten hun salarissen te kunnen geven⁵⁾. Op den Kesterenschen gerichtsdag van 18 November 1675 werd door ambtman en jonkers een „voorraem wegen d'augmentatiën der tractementen voor de predicanten ende eenige mesnages uyt te vinden tot voordeel van 't ampt " goedgekeurd, waarvan Caerll Vijgh, heer tot Soelen en Swanenborgh, ambtman, Wilt van Broeckhuysen, heer tot Eck, Diederick van Els en Bernard van Welderen, raden in

¹⁾ Acta classis Tilanae, 9 Mei 1655, art. 4; en de „synopsis" (voorin inv. no. 2), fol. 15 letter A, fol. 16 letter P.

²⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 19 Augustus 1640.

³⁾ Oud-archief Polderdistrict Nederbetuwe (Ambtsarchief).

⁴⁾ Mr. F. C. W. Koker, „Rapport over de Vicariegoederen in Gelderland" blz. 90 e.v., geschiedenis der Nederbetuwsche vicariegoederen.

⁵⁾ Vergelijk Kwartiersreces d.d. 1 Augustus 1675 betr. de congrue portiën der predikanten; zie hiervóór, blz. 131.

het Provinciale Hof, en Otto van Wyhe, heer tot Echteld, de opstellers waren. De voorstellen waren:

- 1°. de noodlijdende predikanten zullen worden vrijgesteld van de ambts- en dorpslasten mitsgaders hoofden- en kribbenpenningen;
- 2°. „de vruchten van de gemeenten”, d.w.z. de gemeene of buurschapsgronden, die nu verpacht zijn of verpacht zijn geweest, zullen aan de gemelde predikanten gelaten worden;
- 3°. daar, waar vicarieën zijn, welke ter collatie staan van den pastor en de kerkmeesters gezamenlijk of alleen, zullen de vicarieën worden geconferreerd op den predikant ter plaatse en zullen er brieven van investituur voor den predikant aan het Hof verzocht worden;
- 4°. aan ieder der noodlijdende predikanten zullen de tiendmaaltijden ter plaatse gelaten worden¹⁾;
- 5°. de derde voet of het tertium der vicarieën zal verdeeld en genoten worden over de twee eerstvolgende jaren, aan het eind waarvan de pacht afloopt en er veranderingen kunnen geschieden, en wel zoo, dat van de eene helft de schoolmeesters ieder f 22 's jaars krijgen en van de andere helft de classis f 150 's jaars en de noodlijdende predikanten het overige „toe erkentnisse der heeren gecommiteerden”; de dorpen zullen er voor zorgen, dat de schoolmeesters het acquirant ontfangen van hetgeen zij bij deze verdeling zullen komen te missen; tenslotte zal ieder dorp, waar een noodlijdende predikant is, een tantum geld opbrengen, naar gelang van den nood van den predikant en het vermogen van het dorp. „Welcke penningen d'inwoonderen der soodaene dorpen over de huysgesinnen, t'zy deselve Gereformeert oft anders zijn gesint, niemant uytgesondert ende nae ygelicx vermogen, datelick ende voorts van jaer tot jaer zullen omslaen ende verdeylen, ende de buirmeesteren versorgen, dat deselve penningen promptelijck, ten allen halve jaere de helft, aen deselve predickanten uytgereyckct mogen werden.....”²⁾.

Ten aanzien van iederen predikant in het bijzonder overwogen de rapporteurs als volgt:

Te Ravenswaay zal de predikant boven zijn pastoriegoederen genieten: 1°. vrijdom van ambts- en dorpslasten mitsgaders hoofden- en kribbenpenningen, die van nu af aan zullen worden „aen-

¹⁾ In Utrecht en Gelderland richtten de tiendheffers bij het voldoen der tienden tiendmaaltijden aan ten behoeve der tiendplichtigen. In Gelderland konden de tiendheffers i.p.l.v. de tiendmaaltijden een bedrag uitkeeren aan de tiendplichtigen, gelijkstaande met 6% van de jaarlijksche opbrengst der tienden. Dit bedrag zou in Nederbetuwe aan de predikanten ter plaatse, voor zoover noodlijdend, gelaten worden (vergel. Mr. J. Kusters, „Het Oude Tiendrecht”, 1899, blz. 100 e.v.).

²⁾ Er zou een omslag gedaan worden door de „inwoners” van het dorp, d.w.z. van het kerspel, over de huisgezinnen. De omslag werd dus gedaan over de huizen en niet over de individuen en werd berekend naar ieders vermogen, d.i. waarschijnlijk, zooals bij de uitzetting van andere publieke lasten, per morgen. De bewoners van de huizen konden zoowel eigenaren als pachters zijn. Dat alle parochianen en niet slechts de leden der Gereformeerde gemeente bij moesten dragen, vloeit voort uit het publieke karakter van den Gereformeerden eeredienst. De Gereformeerde predikant was in beginsel als bedienaar van den publieken godsdienst belast met de zielzorg over alle parochianen evenals de pastoor voor de Reformatie (vergel. Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, blz. 375 noot 1 en blz. 377).

geschreven ende uytgeset", 2°. de inkomsten van de gemeenten, die de buurmeesters te zijnen behoeve of de predikant zelf zullen verpachten, 3°. de tiendmaaltijden van alle tienden ter plaatse, 4°. f 30 uit de tertiën, 5°. de twee derdedeelen van de vicarie van St. Maria, welke ter collatie staat van den pastor loci en de kerkmeesters, en ten slotte een som van f 55, jaarlijks om te slaan over de „inwoonderen”.

Wat den predikant van *Rijswijk* aangaat, die zich beklagt, dat hij de congrue portie niet kan halen, vindt men, dat deze zich met de pastorie-inkomsten zal moeten behelpen, omdat hij vrijwillig de combinatie met Ravenswaay beëindigd heeft; wanneer één der predikanten, hetzij die van Ravenswaay, hetzij die van Rijswijk, komt te vertrekken of te overlijden, zullen de beide dorpen weder gecombineerd worden.

De predikant van *Maurik* is op een vast tractement aangenomen en geniet bovendien een bepaald bedrag krachtens een met het kapittel van Oud-Munster gesloten accoord; hij kan niet tot de noodlijdende predikanten worden gerekend.

Inzake den predikant te *Eck* kan geen beslissing worden genomen, aangezien er een proces hangende is tusschen den tegenwoordigen heer van Eck en den graaf van Waldeck (den vroegeren heer) over het predikantssalaris, tot betaling waarvan de tegenwoordige heer als collator beweert niet gehouden te zijn.

De predikant van *Ingen*, die op een bepaald tractement aangenomen is en door den Commendeur van Ingen betaald wordt, kan niet tot de noodlijdende predikanten gerekend worden.

De predikant te *Ommeren* zal boven de pastoriegoederen genieten vrijdom van ambts- en dorpslasten mitsgaders van hoofden- en kribbenpenningen, die van nu af aan uitgezet zullen worden; verder de vruchten van de gemeente, de tiendmaaltijden, een door de inwoners op te brengen som van f 46 's jaars, „ende dit onvermindert zijn W. sustenue op de Weselsche goederen, soo deselve hebben curam animarum annexam”.

Te *Lienden* is de predikant eveneens op een vast tractement aangenomen en niet noodlijdend.

De predikant van *Kesteren* zal boven zijn pastoriegoederen genieten: vrijdom van ambts- en dorpslasten mitsgaders van hoofden- en kribbenpenningen, de tiendmaaltijden, f 10 uit de verpachte gemeente en de wilgen op de gemeente, jaarlijks f 60 uit de tertiën, en eindelijk f 80, jaarlijks om te slaan over de inwoners.

De predikant te (*Op*)*heusden* zal boven zijn pastoriegoederen ge-

nieten vrijdom van ambts- en dorpslasten mitsgaders van hoofden- en kribbenpenningen, de tiendmaaltijden, de pachten van de gemeenten, „soo daer eenigen als voorsz. zijn”, en een jaarlijks over de inwoners om te slaan bedrag van f 113.

De predikant van *Hien en Dodewaard* zal boven zijn pastoriegoederen genieten: vrijdom van ambts- en dorpslasten mitsgaders van hoofden- en kribbenpenningen, de tiendmaaltijden, de pachten van de gemeenten „soo daer (als voorsz.) eenigen zijn”, f 64 uit de tertiën en tenslotte een bedrag van f 176 's jaars, om te slaan over de inwoners.

Te *Ochten* is de predikant aangenomen door de inwoners op zekere voorwaarden, die zij beloofd hebben te zullen nakomen, waaronder behoort de begiftiging van den predikant met de inkomsten van twee vicarieën, staande ter collatie van den pastor loci en de kerkmeesters; de predikant is dus niet noodlijdend.

De predikant te *Echteld*, die in dit slechte jaar de congrue portie niet kan bereiken, bezit pastoriegoed, waarmede het zoodanig gesteld is, dat hij zich in het toekomende moet kunnen behelpen evenals in de voorgaande jaren.

De pastoralia van *Avezaath* zijn niet minder dan die van *Echteld*; de predikant is dus niet noodlijdend.

De predikant van *Zoelen* wordt tot zijn tevredenheid door den heer bezoldigd en behoort niet tot de klagers.

Het bovenstaande rapport werd met eenparige stemmen in de ambtsvergadering aangenomen¹⁾.

Bij de behandeling van de Tieler- en Bommelerwaarden kwam reeds het besluit van den Landdag van 24 Januari 1679 ter sprake, waarbij een Nijmeegsche Kwartiersresolutie d.d. 10 Februari 1677 tot een Landelijke resolutie gemaakt werd, welke tot strekking had de vicarieën tijdelijk te bestemmen ten behoeve van de noodlijdende predikanten. Verder maakten wij melding van een Kwartiersbesluit d.d. 14 November 1680, waarbij de stuiver op iederen pachtgulden van de verpachte middelen van consumptie en de halve stuiver op iederen gulden van de verponding bestemd werden ten behoeve van de noodlijdende predikanten. Het waren deze besluiten, die aanleiding gaven tot het samenstellen van een nieuw „voorraem” met betrekking tot de congrue portieën der kerkendienaren. Het werd

¹⁾ Ambtsresolutiën Nederbetuwe, 18 November 1675. Vergel. J. A. Heuff Azn., „De Neder-Betuwe en haar Ridderschap”, uitg. „Gelre” 1902, hoofdstuk VI, blz. 56 e.v. De schr. geeft de beteekenis van den term „congrue portie” onjuist weer. Dat IJzendoorn niet vermeld wordt in het rapport, kan te wijten zijn aan de omstandigheid, dat het kerspel samenviel met de hooge heerlijkheid en de predikant mogelijk niet noodlijdend was.

opgesteld door den ambtman Vijgh, Diderick van Broeckhuysen, heer tot Eck, en Arndt Vijgh en door de ridderschap van Nederbetuwe goedgekeurd 12 Maart 1681¹⁾). Blijkens dit stuk brachten de pastoriegoederen van *Ravenswaay* f 75 op, waar de pachtenningen van de gemeente ad f 75 bijgevoegd waren; het tekort op de congrue portie (f 500) bedroeg derhalve f 350.

De pastoriegoederen van *Rijswijk* leverden f 436-12-14 op; het tekort op de congrue portie was dus f 64.

De opbrengst der pastoriegoederen te *Eck* bedroeg slechts f 270-7-, „daerby de vicariën, die tot pastoriëgoederen zijn gemaect ende gestelt op... (f) 100-0”, tezamen f 370-0-; het tekort beliep dus f 130.

De *Kesterensche* pastoriegoederen hadden de laatste zes jaren naar de opgave van den predikant gemiddeld f 100 opgeleverd, „mar gemerckt den predickant die vruchten selfs heeft aengevoert, oock 't landt doer quade bouwluyden heeft laeten bouwen..... kan geen pertinente staet darop gemackt worden”; het tekort was gemiddeld f 400.

Te *Opheusden* bedroegen de inkomsten der pastorie f 390-12-; dus was het tekort f 109-8-.

De pastoriegoederen te *Ommeren* leverden in de laatste vijf jaren gemiddeld f 185-16- op; het tekort beliep derhalve f 314-4-. „Dan alsoo verscheyde parcelen blyven leggen, souden deselve met potingen konnen verbeterd worden, hebbende oock de predickant nu en dan iets selfs gebruyckt, soodat de staet niet well geheel kan worden geweeten”.

Te *Hien en Dodewaard* had de predikant in de laatste zeven jaren gemiddeld getrokken f 180-0; het pastorieland zou verbeterd kunnen worden met pooten en beter bebouwen. Aangezien hier een combinatie was, behoorde — tenzij de twee kerken dicht bij elkander waren — de congrue portie f 600 te zijn; het tekort was dus f 420.

De pastoriegoederen van *Ochten* leverden f 232 op; het tekort was dus f 268; „Nota, dat denselven predickant geniet twee dardeparten van twee vicariën, staende tot zyne ende der kerckmeesteren collatie, bedragende volgens de laetste verpachtinge jaerlijcx, afgetogen 't ontfanckloon, f 50-11-, doch meenen die van Ochten, dat die weder behooren te komen aen de kerck”.

Te *Echteld* had de predikant, na aftrek van verponding en ordinaris lasten, in de laatste zeven jaren gemiddeld getrokken f 341-14-;

¹⁾ Oud-archief Polderdistrict Nederbetuwe (Ambtsarchief), stuk d.d. 12 Maart 1681.

het tekort beliep derhalve f 158-6-. Het pastoriegoed had in vroeger tijd jaarlijks wel f 1000 of meer opgebracht.

Te Avezaath ontving de predikant in de laatste zes jaren gemiddeld f 470-10-; de congrue portie behoorde wegens de combinatie (Kerk-Avezaath en Kapel-Avezaath) f 600 te zijn; het tekort bedroeg dus f 129-10-. Ook van deze pastorie had het inkomen meer-malen f 1000 's jaars bedragen.

In totaal waren de tekorten op de congrue portiën voor de noodlijdende predikanten f 2343-4-. Volgens de opgave van den ontvanger Hendrik van Lidth de Jeude beliepen de stuiver op iederen pachtgulden van de middelen van consumptie en de halve stuiver op iederen gulden van de verponding, met uitzondering van IJzendoorn, f 2088-5-. Er restte dan nog een tekort van f 254-19-. Dit tekort kon naar het oordeel der opstellers van het „voorraem” worden gevonden uit den derden voet van de vicarieën. De koster, die daardoor benadeeld werden, zouden door de dorpen schadeloos worden gesteld. De classis zou echter de f 150, die zij jaarlijks uit de tertiën verkreeg, behouden. De twee derdedeelen van de vicarieën zouden dan verblijven aan de studenten, die daarmede begiftigd zijn of nog begiftigd konden worden; evenwel met dien verstande, dat, wanneer de opbrengst der landerijen geringer mocht worden en de predikanten mitsdien uit den heelen en halven opstuiver en uit de tertiën niet afdoende geholpen zouden kunnen worden, iedere vicaris naar proportie, hetgeen er tekort zou schieten, zou moeten missen, „alles tot erkentnisse der ridderschap ofte derselver gecommiteerden”.

Wat de vicarieën aangaat, die het Kwartier tijdelijk wilde bestemmen tot hulp van de noodlijdende predikanten, stelden de ontwerpers van het „voorraem” voor, dat de heeren van het ambt Nederbetuwe, die naar den Landdag zouden gaan, aan de Gedeputeerden van het Kwartier te kennen zouden geven, dat de studenten, „die albereets ius acquisitum hebben”, in hun rechten gehandhaafd moesten worden, en dat met het oog op de binnen weinig jaren te verwachten vermindering van het aantal proponenten „van nu voert geene vicariën behooren geconfereert te worden op eenige jongelingen, als diegeene, die *tot den godsdienst zullen worden bevordert* ende het ius devolutum oft iets anders open- ende vastgesteld, waerdoor het misbruyck derselver vicariën magh worden voorgekomen”¹⁾.

¹⁾ Vergel. Van Loon, „Groot Gelders Placaet-Boeck”, II, kol. 532, 10 April 1682.

Volgens Kwartiersreces d.d. 24 September 1687 geschiedde de verdeeling van den stuiver op den pachtgulden van de middelen van consumptie en den halven stuiver op de verponding niet langer door de Gedeputeerden van het Kwartier, maar door de ambtsbesturen. Eenige staten en rekeningen (deze laatste sinds 1784) zijn bewaard gebleven. In 1694 luidde de staat als volgt: de predikant van Hien en Dodewaard zou ontvangen *f* 420, die van Ochten *f* 275, die van Ravenswaay *f* 445, die van Rijswijk *f* 125, die van Ommeren *f* 350, die van Kesteren ook *f* 350, die van Heusden *f* 250, terwijl de predikant van IJzendoorn *f* 150 zou krijgen. De voet van verdeeling bleef niet steeds gelijk. IJzendoorn kreeg in 1695 *f* 75 toebedeeld, Ommeren *f* 380, terwijl Avezaath erbij kwam met *f* 387. Ook de twaalf kosters werden bij deze verdeelingen bedacht. De tractementen, die zij — afgezien van de kosterieën — genoten, nl. *f* 50 ieder, plachten voor de helft uit de tertiën van de vicarieën en voor de andere helft uit den heelen en halven stuiver gevonden te worden. Schoten deze middelen tekort, dan moesten de dorpen de kosters betalen. Sinds 1784 ziet men, dat ook de vroedvrouwen bezoldiging ontvangen door middel van ordonnantiën op den Kwartiersontvanger uit een bijzonder daartoe door het Kwartier ingesteld fonds (den $\frac{1}{4}$ stuiver op de ordinaire verponding ¹).

Al deze maatregelen misten op den duur afdoend effect. Op 31 Mei 1755 werd in de Nijmeegsche Kwartiersvergadering een verzoekschrift van de classis Tiel behandeld, waarin verzocht werd, om aan de predikanten, die hun pastoriegoederen zelf beheerden, met name die van Kesteren, Ommeren, Rijswijk en Opheusden, toe te staan, om in plaats van de pastoriegoederen een vast tractement te ontvangen, aangezien zij door „het geduurigh verergeren der pastorye-goederen” de congrue portie niet konden bereiken, of op andere wijze in het gebrek te laten voorzien ²).

Het waren niet alleen de predikanten, die zelf de pastoralia be-

¹) Oud-archief Polderdistrict Nederbetuwe (Ambtsarchief), staten en rekeningen (sinds 1784) van de verdeeling van den heelen en halven stuiver onder de noodlijdende predikanten, 1690-1789. Zie ook de ambtsresolutiën, passim.

²) Kwartiersreces Nijmegen, 31 Mei 1755. Bij de verdeeling van den $1\frac{1}{2}$ stuiver voor de noodlijdende predikanten, die 1 Juli 1755 werd vastgesteld, kregen de predikanten van: Hien & Dodewaard *f* 420, Opheusden *f* 250, Kesteren *f* 350, Ochten *f* 275 en Ravenswaay *f* 171-13-0, waartoe ordonnantiën afgegeven werden op den kwartiersontvanger Dijkmeester; en de predikanten van: Ravenswaay *f* 273-7-0, Rijswijk *f* 125 en Ommeren *f* 250 en de twaalf kosters *f* 300, waartoe ordonnantiën afgegeven werden op den ontvanger Van Lidth de Jeude. Een vast tractement kregen de predikanten van Kesteren, Ommeren, Rijswijk en Opheusden niet.

heerden, die klaagden, maar ook anderen, zooals uit een verzoekschrift bleek, dat door het Nijmeegsche Kwartier in 1755 behandeld werd en afkomstig was van Jan Gijsbert Ludolph Adriaan van Nieukerken, genaamd Nyvenheim, nomine uxoris¹⁾ collator van de pastorie van Eck en Wiel. Hij verzocht aan het Kwartier de opbrengst te mogen hebben van den heelen en halven stuiver over zijn territorium Eck en Wiel, aangezien de pastoriegoederen ter plaatse te weinig opleverden voor het predikantstractement. Het Kwartier vroeg hierover het oordeel van ambtman en jonkers, die verklaarden, dat de predikanten, die hun standplaats binnen een heerlijkheid hadden, geenszins tot de noodlijdende gerekend konden worden, omdat de heeren gehouden waren tot betaling van het tractement, waarop zij beroepen waren. Ten opzichte van den heer van Eck en Wiel had het landgericht 21 September 1726 een vonnis gewezen, „waar by den doemaligen Heer als iure successione cooper en eyenaar zijnde van die dagelijkse heerlijkheid en ingevolge coopsconditie van den 26 Maart 1668 aangenomen hebbende de pastoryen-goederen aldaar, verklaard was geworden daartegens schuldig te wesen aan desselfs praedicant die voorg. jaerlijxe vierhondert en vijftig guldens vry ende onbeswaert te doen genieten”, welke sententie 25 Juli 1727 door het Provinciale Hof bevestigd was. Ambtman en jonkers adviseerden derhalve tot niet ontvankelijk verklaring van den verzoeker, waarbij het Kwartier zich vervolgens aansloot²⁾). De heer van Eck en Wiel, die voorsnog in gebreke bleef te betalen, werd door het Hof tot uitbetaling van het predikantstractement veroordeeld 10 October 1764³⁾). De zaak is naderhand in der minne geschikt.

§ 3. De Commenderie van Ingen.

De Commenderie van St. Jan te Ingen was een „membrum” van de balye der Orde van St. Jan te Utrecht. Na de invoering der Reformatie in de provincie Utrecht werd de balye tengevolge van de besluiten van de Staten van Utrecht gereformeerd en losgemaakt uit haar verband met den hoofdzetel der Orde te Malta en haar onderhoorigheid aan den prior-generaal of meester van Duitschland. De benoeming van de Commendeurs en de conventualen

¹⁾ Seyna Margaretha van Wyhe.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 31 Mei 1755.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, Boek van aanspraken en antwoorden XIX, blz. 213, en XX, blz. 209. Pleidooiboek van re- en dupliek XVIII, blz. 1 en 275.

werd opnieuw geregeld door de Overheid. Bij een Utrechtsche Staten-resolutie van 8/10 Mei 1633 werden de collatiën der onder de balye ressorteerende Commenderieën en prebenden verdeeld onder de drie leden van de Staten van Utrecht. De vroedschap der stad Utrecht kreeg voor haar aandeel de Geldersche Commenderieën 's Heerenloo bij Harderwijk en Ingen. Tot in de 18de eeuw toe bleef de stad de beide Commenderieën begeven, maar belastte de Commenderie van 's Heerenloo met een uitkeering van f 1500 's jaars en de Ingensche Commenderie met eene van f 250 's jaars ten bate van verschillende pieuze doeleinden in de stad Utrecht. Aanvankelijk bleven de Commendeurs, evenals vóór de Reformatie, zelf het beheer over de Commenderiegoederen voeren door middel van eigen rentmeesters; doch sedert 1667 werden deze goederen geadministreerd onder toezicht van een commissie uit de Utrechtsche vroedschap door vanwege de stad, met goedkeuring van de Staten van Utrecht, aangestelde rentmeesters. Het Utrechtsche Regeeringsreglement van 1674 gaf aan den Stadhouder het recht van collatie der Commenderieën. Dit Reglement werd, na gedurende den tijd van stadhouderloosheid buiten werking geweest te zijn, in 1747 wederom van kracht. Na het overlijden van de laatste Commendeurs van 's Heerenloo en Ingen — onderscheidenlijk in 1782 en 1784 — liet de stad Utrecht het beheer van de goederen der beide Commenderieën over aan het Kantoor der annaten van den Prins van Oranje¹⁾.

Alhoewel de Staten van Utrecht zich — analoog aan de behandeling van de proosdij van Elst —, naar uit de door hen aan de Staten van Gelderland, het Geldersche Hof en het ambtsbestuur van Nederbetuwe in 1643 gezonden verzoekschriften blijkt, op het standpunt gesteld hebben, dat het corpus van de Commenderie van Ingen binnen Utrecht, als zetel der balye en niet in de provincie Gelderland gevestigd was, heeft dit nooit tot ernstige moeilijkheden geleid²⁾. Door de Landschap Gelre werd de Commenderie behandeld overeenkomstig artikel 11 van het Landdagsreces betreffende de administratie der geestelijke goederen van 29 Novem-

¹⁾ Mr. S. Muller Fz., „Catalogus van het Archief (der stad Utrecht)”, II, blz. 188, aant. bij de afd. „Gecommitteerden tot de Kommanderijen van Ingen en 's Heerenloo”. Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, „De Geestelijke en Kerkelijke Goederen enz.”, I, blz. 683-693. De stad Utrecht beheerde de binnen de provincie Utrecht gelegen goederen van 's Heerenloo, Gedeputeerde Staten van Veluwe de goederen in Gelderland. T.a.v. 's Heerenloo werd dus afgeweken van den algemeenen regel, dat geestelijke goederen hun corpus volgen.

²⁾ Oud-archief stad Utrecht, Iide afd., no. 1937.

ber 1581, waarbij bepaald was, dat „van nu voertaen alle Commendeurs, vry ridderheeren wesende, uth hoeren incompsten gehalden sijn the onderhouden und verplegen eenen predicanten.....”. Aangezien de Commenderie van Ingen in Gereformeerde handen kwam en men dus geen vrees ervoor behoefde te koesteren, dat zij het middelpunt zou vormen voor geheime Roomschegezinde actie en voor staatsvijandige politieke bedrijvigheid, kon zij in wezen blijven, mits er voor den kerkdienst ter plaatse op behoorlijke wijze zorg gedragen werd. Zoo vond de Geldersche Landdag te Zutphen 3 April 1612 goed, dat zekere kleine perceelen, behoorende tot de Commenderie, die ongeveer f 170 per jaar plachten te doen, voor delging van schulden zouden worden verkocht, „mits datt den kerckendienst aldaer (nl. te Ingen) nae behoeren versien ende die Commenderie mit die almosen ende andere lasten daerop staende geaffectiert blyve”¹⁾.

Den 22sten October 1599 bepaalde het Hof van Gelderland, dat de Commendeur aan den predikant Billichius, die reeds twee jaren te Ingen stond, f 500 tractement benevens vrije woning moest geven in plaats van de f 400, die hij tot dusverre moest uitkeeren, aangezien de huislieden niet bij machte waren de door hen toegezegde f 100 voor den predikant op te brengen²⁾. Het Nijmeegsche Kwartier stelde 27 Mei 1600 het door den Commendeur jaarlijks te betalen predikantstractement op f 350 onder beding, dat de laatste zich binnen het ambt van Nederbetuwe zou vestigen. Vijf jaren later bepaalde het Kwartier het bedrag op f 450 's jaars met vrije woning, terwijl de „gemeente” (d.w.z. de gemeene naburen of kerspellingen) van Ingen voor een predikantswoning moest zorgen, daar de Commendeur zich in de Commenderie wilde vestigen. Een paar jaar daarna bleek het, dat de Commendeur slechts f 350 betaalde³⁾. In 1644 werd het predikantstractement vastgesteld op f 550 's jaars; verder zou de predikant het gebruik van twee schaarweiden hebben en gedurende zijn dienst niets meer mogen pretendeeren⁴⁾.

Ten behoeve van de kerk (d.i. kerkfabriek) werd in 1730, nadat „scholtus, kerkmeesters, armmeesters en inwoonders des kerspels Ingen” de vereischte goedkeuring van den ambtman van Nederbetuwe, als opperarm- en -kerkmeester in het ambt, verworven

1) Reces van den Landdag te Zutphen, 3 April 1612.

2) Archief Hof, Memorie- en resolutieboek, 1596-'99, fol. 111.

3) Kwartiersreces Nijmegen, 27 Mei 1600 en 22 December 1605. Resolutiën Gedeputeerden des Nijm. Kwartiers, 14 December 1607.

4) Archief Hof, Memorie- en resolutieboek, 20 Maart 1644.

hadden, een predikantshuis aangekocht, waartoe de kerk een leening sloot bij de „armen van Ingen”. Het bedrag, dat de stad Utrecht wegens de Commenderie tot dusverre voor woninghuur voor den predikant placht te geven, zou in den vervolge door de kerk ontvangen worden ter betaling van de rente. Gedurende de 18de eeuw bedroeg het predikantssalaris, dat ten laste der Commenderie kwam, f 600 's jaars ¹⁾).

---

¹⁾ Oud-archief stad Utrecht, Hde afd., no. 1937. Nadere bijzonderheden over de Commenderie van Ingen bij: F. A. Hoefer en Dr. J. S. van Veen, „De Commanderieën der Orde van St. Jan in Gelderland” in „Gelre” XIII, blz. 277.

In den regel behoorden in Gelderland de pastoriehuizen of weemen tot het pastoriefonds en niet tot de kerkfabriek. Schoten de middelen uit het pastoorsbeneficie tekort, dan waren de kerspelleden verplicht voor de weem te zorgen (vergel. Hoofdstuk I, § 4).

E. Het Rijk van Nijmegen en het Ambt van Beesd en Renoy.

a. Het Rijk van Nijmegen.

In het Rijk van Nijmegen vielen kerspelen en buurschappen in den regel samen. Een uitzondering hierop vormden stad en schependom van Nijmegen. De buurschappen in het schependom Hees, Neerbosch en Hatert hadden buurschapskapellen, waarvan de fabrieken beheerd werden door kapelmeesters. De heerlijkheid en buurschap Ubbergen had in de M.E. een kapel, die onder de parochie Nijmegen behoorde ¹⁾.

Volgens den commissiebrief van het Hof van Gelderland voor Derck van Leuwen d.d. 18 November 1591 zou deze laatste onder meer als rentmeester der geestelijke goederen in het Rijk van Nijmegen optreden. Het is hem niet gelukt deze goederen in handen te krijgen, uitgezonderd de Hannemansche goederen in Winssen, die aan de Carthuizers te Roermond behoorden ²⁾. Evenmin mochten Gedeputeerde Staten van het Kwartier, nadat zij de directie over de geestelijke goederen van Hof en Rekenkamer hadden overgenomen, er spoedig in slagen, om het beheer over de in het Rijk van Nijmegen gelegen geestelijke goederen onder hun toezicht te brengen. In een resolutie van Gedeputeerde Staten van het Nijmeegsche Kwartier van 15 Augustus 1607 wordt gezegd, dat men vooralsnog geen middel weet om de reis- en

---

¹⁾ Voor stad en schependom van Nijmegen, alsmede Ubbergen, Beek, Ooy en Persingen, zie hierna Hoofdstuk III, § 1. Na de Reformatie heeft men in het schependom en te Ubbergen eigen predikanten gehad. Het kerspel Wychen was onderverdeeld in „rotten”, met gildemeesters aan het hoofd, terwijl Wychen in zijn geheel één bestuur van 2 buurmeesters en een door den burggraaf van Nijmegen aangestelden schout had. De rechtspraak in het Rijk berustte, onder leiding van den burggraaf, in crimineele zaken bij de Nijmeegsche schepenen, en in civiele zaken bij de schepengerichtsbanken te Ewijk en Beuningen onder leiding van den burggraaf. De zittingen van deze banken hadden sinds 1593 plaats op den Burcht. De heerlijkheden Groesbeek, Heumen, Malden, Ooy & Persingen en Ubbergen hadden eigen gerichten. Tot de heerlijkheid Persingen behoorde Wercheren, dat oorspronkelijk een eigen buurschapsbestuur gehad heeft. De kleine heerlijkheid Doddendaal onder het kerspel Ewijk had geen buurschapsbestuur. Ook de R.K. riddermatigen konden in dit ambt beschreven worden. Zie: „Tegenwoordige Staat van Gelderland” in „Gelre” X, blz. 275, Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, „Marken in Gelderland” (Gesch. Atlas van Nederland), blz. 154-156 en 179, en Dr. J. S. van Veen, „De Bisdommen Munster, Keulen en Luik” (Gesch. Atlas van Nederland), blz. 1-23.

²⁾ Zie blz. 300 (hoofdstad Nijmegen).

teerkosten van eenige predikanten in het Rijk en in het ambt tusschen Maas en Waal te vergoeden, „dewiel men noch geen bewynt van die geestlycke guideren in d' ampten voersz. is hebbende" ¹⁾). Naar aanleiding van een missive van Gedeputeerden vond het Hof in 1615 goed Jelis Claessen, rentmeester van Heumen, aan te schrijven, dat hij een staat van pastorie- en andere geestelijke goederen zou overleveren, teneinde den predikant ter plaatse daaruit te kunnen onderhouden, onder bedreiging, dat bij in gebreke blijven tot andere maatregelen zou worden overgegaan. Dit is dan ook gebeurd; in de resolutiën van Gedeputeerde Staten van het Nijmeegsche Kwartier over 1622 tot 1627 treft men Willem van Drueten aan als rentmeester van de pastorie- en geestelijke goederen van Heumen, Malden en Beek, die rekenplichtig was aan de Gedeputeerden ²⁾). Van zijn administratie is niets bewaard gebleven, zoodat wij den aard en omvang ervan niet kennen. Ook weten wij niets naders aangaande zijn commissie en instructie.

Deze wijze van beheer onder toezicht van Gedeputeerde Staten is kort na of in het jaar 1627 beëindigd; het beheer werd aan den heer van Heumen overgelaten. Op verzoek van Henricus Pistorius, predikant te Beek, „dat hem vergunt werde alsulcke 700 gl., als van de pastoriegoederen van Hoemen en Malden ende Beeck voort gecomen sijn ende by de *Gedeputeerden* aen jor. Johan van Bronckhorst etc. *ten behoeve van de voorsz. pastorye* den 16 Januarii 1628 op renthe gedaen sijn, te mogen gebruicken tot timmeringe van een pastoryen-huys voor hem ende syne nacomelingen", beschikten Gedeputeerden 17 December 1632, dat de verzoeker zich tot den heer moest wenden. In Augustus van het volgende jaar stonden Gedeputeerden het verzoek toe, nadat de predikant het consent van den heer van Heumen vertoond had ³⁾.

In het Rijk van Nijmegen ontvingen eenige predikanten, evenals in de overige ambten van het Kwartier, een supplement uit den stuiver op iederen pachtgulden der generale middelen en den halven stuiver op iederen gulden van de verponding. Zoo kreeg omstreeks 1754 de predikant van de combinatie Beek en Ubbergen

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 15 Augustus 1607.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, Memorie- en resolutieboek, 1605-'18, 11 Februari 1615. Resolutiën Gedeputeerden, 1622-'27, *passim*. Op 21 September 1627 werd de rekening van Willem van Drueten ter Gedeputeerdenkamer in behandeling genomen.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 17 December 1632 en 19 Augustus 1633.

een supplement van f 238 wegens Beek en van f 150 wegens Ubbergen; de predikant van Wychen en Leur f 100; de predikant van Heumen en Malden een ordonnantie van den stuiver op de middelen, een ordonnantie van den halven stuiver op de verponding, f 100 van „Mijn Heer den Burggraef” en classicaal- en visitatiegeld ad f 18; en de predikant van Ewijk en Beuningen f 100. Te Winssen, dat half in het Rijk en half in Maas en Waal gelegen was, werden de verponding, ambts- en dorpslasten van de pastorie betaald door „den tydelyken Heer Borggraef”¹⁾.

Volgens het „Rapport” van Koker²⁾ werd de vicarie St. Mariae te Groesbeek in 1679 op den predikant geconfereerd. Het „Leggerboek II” van de classis Nijmegen vermeldt (omstreeks 1750) onder de pastorie van Groesbeek een stuk vicarieland, waarvan de predikant nimmer iets genoten had en dat zes molders rogge en twee molders boekweit 's jaars aan pacht opleverde. Ook noemt het „Leggerboek” een rogrente uit het goed van de weduwe Singendonck, vrouwe van Dieden, waarvan de koster de „tertie” had³⁾. Er heeft te Groesbeek blijkbaar vermenging van pastorie- en vicariegoederen plaats gehad.

Ook in Ooy en Persingen werd in 1679 de niet met name aangeduide vicarie aan den predikant toegekend en zijn de goederen der vicarie naderhand waarschijnlijk met de pastorie- of met de kerkegoederen vermengd⁴⁾. De predikant werd door den patroon aangenomen „op die congru(e) portie van seshondert gulden”, zooals het in de acte van collatie van Otto graaf van Bylandt, als collator, voor ds. Christophorus Joachimus Pels d.d. 28 Februari 1745 heet⁵⁾. De patroon had de goederen en inkomsten in handen, waar de predikant zijn bezoldiging uit ontving. De pastorie-, kosterie- en kerkegoederen zijn dooreengeraakt; volgens een opgave uit het jaar 1808 werden zij tezamen beheerd namens den collator en strekten zij tot onderhoud van den predikant, den

---

1) Oud-archief classis Nijmegen, „Leggerboek II”. Blijkens een stuk in het voormalig ambtsarchief van het Land van Maas en Waal was de opbrengst van den heelen en halven stuiver in het Rijk van Nijmegen over 1 Juli 1680-30 Juni 1684 totaal f 3944-10-0 en werd daarvan betaald aan de predikanten, ontvangers der verpondingen en buurmeesters samen f 2611-3-1½.

2) Mr. F. C. W. Koker, „Rapport over de vicarie-goederen in Gelderland”, blz. 43.

3) Oud-archief classis Nijmegen, „Leggerboek II”.

4) Mr. F. C. W. Koker, „Rapport over de vicarie-goederen in Gelderland”, blz. 45.

5) Oud-archief classis Nijmegen, „Leggerboek II”.

koster en schoolmeester en tot instandhouding van de twee kerken, het pastoriehuis en het schoolmeestershuis¹⁾.

Te Ewijk en Beuningen genoot de predikant de „tertie” van de „vicary onder Ewijk gelegen” (waarschijnlijk wordt bedoeld het tertium van de St. Stevensvicarie genaamd Doddendaal) en het derde deel van het vicarieland het Cortendaal²⁾. Ook in Winsen had de predikant het derdedeel van de vicarie aldaar. Het genot hiervan had omstreeks het midden van de 18de eeuw de kerk, „alsoo die eenige tijdt in een slegten staet is geweest, doch nu (ca. 1754) wat bygekomen”. De pastoriegoederen waren in Winsen-Rijks gelegen.

Van vóór de Reformatie stamde de gehoudenheid van de kapittelheeren van Cranenburg, om aan de predikanten van Wychen en van Beek uitkeeringen te doen uit de door hen geheven kerspeltienden. Het kapittel van Xanten moest omstreeks 1754 f 300 aan den predikant van Niftrik per jaar betalen. Deze verplichtingen sproten voort uit de omstandigheid, dat de „ecclesiae”, d.w.z. de pastorieën, van Wychen, Beek en Niftrik van oudsher bij de kapittelen van Cranenburg en van Xanten geïncorporeerd waren. De geldsom vertegenwoordigde de z.g. „portio canonica” of „congrua” voor den geestelijke, die vanwege het kapittel de kerk bediende³⁾.

b. Het Ambt van Beesd en Renoy.

In het ambt van Beesd en Renoy waren Beesd, Renoy en de polder van Mariënweerd drie afzonderlijke buur- of maalschappen. Beesd

¹⁾ Archief van het voormalig ambtsbestuur des Rijks van Nijmegen en des Neder-Rijkschen walds, portefeuille, waarin gevens voor de door Koning Lodewijk verlangde statistieke beschrijving (1808).

²⁾ Oud-archief classis Nijmegen, „Leggerboek II”. Mr. F. C. W. Koker, als voren, blz. 60.

³⁾ Dr. J. S. van Veen, „De Bisdommen Munster, Keulen en Luik” (Geschiedk. Atlas van Nederland, De Kerkelijke Indeeling omstr. 1550), blz. 16, 20 en 23. Oud-archief classis Nijmegen, „Leggerboek II”. Voor Wychen vergel.: Sloet no. 630, 3 Mei en 20 Juli 1242, en na de Reformatie: acta classis Neomagensis, 3-6 September 1660, art. 12. „Dese E. vergadering verstaende, dat dns. Wernerus Pistorius met de Capittel Heeren tot Cranenburg geaccordeert is angaende het suppleren van de congrue portie in sine plaets uit der selver tiende tot Wichen, werdende gesustineert, dat de inkomste aldaer voor dit accoort souden monteeren omtrent het 3de part der tienden, wert goet gevonden dit acte (= in de acta classis) t'inscreren, teneinde andere broeders in glicken geval sich daarvan mogten dienen...”. Oud-archief classis Nijmegen, „Leggerboek II”. Voor Niftrik zie L. H. C. Schutjes, V, blz. 192 noot 2 en blz. 193, alsmede Binterim und Mooren, „Die Erzdiöcese Köln bis zur Französischen Staatsumwälzung”, I, 1892, blz. 178 en 627. Het kapittel van Cranenburg was voor 1436 te Zyfflich gevestigd.

en Renoy waren tevens afzonderlijke kerspelen. De polder van Mariënweerd behoorde aan de aldaar gevestigde abdij van dien naam. De abdij was uit de parochie Beesd geëximeerd, welke exemptie eindigde met de opheffing van de kloosterlijke samenleving ¹⁾).

Op 13 Augustus 1608 kwam in de vergadering van Gedeputeerde Staten van het Nijmeegsche Kwartier de aanstelling van een rentmeester voor de geestelijke goederen te Beesd ter sprake. „Aldewiel d'incumpsten van de geestelicke guideren daer geringh zijn und niet dan het derdendeel van ennige vicarie-guideren kan gevordert worden, die de gagie van den rentmeester niet kunnen afwerpen”, wilde men aan den ambtman voorstellen, om iemand voor te dragen, die reeds een andere functie uitoefende. Rentmeester werd mr. Cornelis Gijsbertsz., die o.m. substituut van den administrateur van St. Mariënweerd, heer Frederik van Winssen, was. Hij kreeg zijn commissie en instructie van Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier; de text hiervan is ons niet overgeleverd. Gedeputeerden schreven den ambtman aan den rentmeester in zijn officie te „mainteniren” ²⁾).

Buiten het beheer van Cornelis Gijsbertsz. bleven de pastoriegoederen van Beesd en van Renoy en de goederen van de abdij St. Mariënweerd. De predikanten hadden zelf de pastoralia in handen ³⁾. Dit veranderde voor wat Renoy betreft, nadat Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier het recht van patronaatschap van de kerken van Gellicum en Renoy bij resolutie van 25 April 1668 verkocht hadden aan den heer van Gellicum ⁴⁾, die vervolgens, „by voorwenden van het collatorschap aldaer”, de

¹⁾ Zie Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, „Marken in Gelderland”, blz. 171. De crimineele en civiele rechtspraak berustte bij het gericht van schepenen van Beesd en Renoy onder leiding van den ambtman. De polder van Mariënweerd werd in 1709 tot hooge heerlijkheid verheven.

²⁾ Resolutiën van Gedeputeerden des Nijm. Kwartiers, 13 Augustus 1608, 16 Januari en 9 Februari 1609.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 7 Juli 1606, waarbij Gedeputeerden aan de huishoudster van den overleden pastoor te Renoy 100 daalders toestaan in plaats van de haar vroeger toegezegde inkomsten uit de pastorie over 1 jaar, om de schulden van wijlen den pastoor af te doen, aangezien de pastorie-inkomsten door den kerkedienaar, „daerselfs in syne plaets beroepen und gestelt, tot syne onderhoud genoten und getrocken sullen worden”, en 20 October 1634, waarbij aan Petrus Ceperinus, predikant te Beesd en Renoy, 50 £ wordt toegelegd voor reparatie aan de pastorieënhuizen te B. en R., omdat door misgewas zijn tractement wat slecht is uitgevallen. In de resolutie van 1606 komt duidelijk uit, dat de Geref. predikant opvolger is van den pastoor.

⁴⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 22 April 1668. Resolutiën Gedeputeerden, 25 April 1668. Het Hof van Gelderland keurde den verkoop goed 30 Maart 1669 (Commissieboek van het Hof, V, fol. 230 vso.).

administratie der kerke- en pastoriegoederen van Renoy aan zich trok¹⁾).

In een verbaal van verpachting door afgevaardigden van het Kwartier van de geestelijke goederen, „daervan die corpora binnen Beesdt gehoorich”, ten overstaan van schepenen van Beesd geschied 30 Maart 1609, worden vijf vicarieën vermeld. De vicariegoederen werden alle vanwege het Kwartier verpacht, niet slechts het derdedeel²⁾). Op den duur trok het Kwartier zich uit de administratie terug en liet het deze aan den ambtman over. Bij besluit van 3 Juli 1651 vond het Kwartier goed, dat ds. Justus Wilhelmus Mollerus te Beesd „boven d'incompsten van de pastoriegoederen noch hebben ende genieten sall die tertiën van de voorn. vicariën als by de geseyde pastorie gehoorende”, te beginnen met het jaar 1651, mits de schoolmeester zou behouden hetgeen hem tot dusverre uit de tertiën was toegelegd. Dit besluit werd op advies van den ambtman genomen, die ook de tertiën aan den predikant moest uitbetalen³⁾).

Een overzicht van de verschillende geestelijke stichtingen in Beesd heeft C. van de Leemkolk gegeven aan de hand van twee „verscotboeken” uit de eerste helft van de 17de eeuw⁴⁾). Hieruit blijkt, dat er vicariegoederen met de goederen van de kerk(-fabriek) van Beesd zijn vereenigd, nl. ongeveer een derde van de bezittingen van de St. Adrianus-(Arien)vicarie. Van de Sacraments- of St. Annavicarie kende het Hof van Gelderland 3 Februari 1630 aan de kerkmeesters, op hun verzoek, onder voorbehoud van het tertium de twee derdedeelen toe voor den tijd van drie jaren. De kerkmeesters werden telkens weder opnieuw in het bezit van de Sacramentsvicarie door het Hof geïnstitueerd, het laatst, voor zoover bekend, 13 October 1660⁵⁾).

Evenals de overige ambten van het Nijmeegsche Kwartier had

¹⁾ Acta classis Bommeliensis, 17-18 September 1683, art. 19. De pastorie van Renoy was na de Reformatie gecombineerd met Gellicum tot 1631, daarna tot 1642 met Beesd en vervolgens weer met Gellicum. Beesd en Renoy waren vóór de Hervorming geïncorporeerd bij St. Mariënweerd. Aan de pastorie van Renoy moest uit de abdijgoederen f 100 's jaars betaald worden (zie Kwartiersreces Nijmegen, 24 November 1691).

²⁾ Archief Gedeputeerde Staten van het Nijmeegsche Kwartier, portefeuille Mariënweerd (vroeger Oud-bisschoppelijke Clerезу, XVIII). Het aantal vicarieën was echter grooter.

³⁾ Kwartiersrecessen Nijmegen, 3 Juli 1651 en 17 September 1652.

⁴⁾ C. van de Leemkolk, „De Kerkearmen en Vicariegoederen te Beesd” in „Archief Aartsbisdom Utrecht”, XXI, 1894, blz. 81. Oud-archief buitenpolder van Beesd, verscotboekje de anno 1635. In dit archief berusten van het voormalige Ambtsbestuur afkomstige stukken.

⁵⁾ Archief Hof van Gelderland, Institutieboeken van Vicarieën 1630-1660.

het ambt van Beesd en Renoy de beschikking over den stuiver op iederen pachtgulden der generale middelen en den halven stuiver op iederen gulden van de verponding, waaruit de predikanten gesuppleerd werden ¹⁾).

---

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 24 September 1687.

F. De Kloosters.

§ 1. De Mannenkloosters St. Mariënweerd en de Holtmeer.

a. St. Mariënweerd.

De Praemonstratenser abdij van St. Mariënweerd werd in 1129 gesticht door graaf Herman van Cuyk in het kerspel Beesd, waaruit de abdij naderhand geëximeerd is ¹⁾.

Volgens een gerechtelijke verklaring van het jaar 1576 werd de abt Johan van den Hove „in 't beginsel der troublen” (d.w.z. omstreeks 1566/67) door de te Vianen verzamelde rebellen in het klooster overvallen, gevankelijk naar Vianen gevoerd en vervolgens tegen een hoog losgeld vrijgelaten. De prelaat zag zich genoodzaakt, om met zijn conventualen het habijt af te leggen en binnen Utrecht de wijk te nemen. Toen de toestand verbeterde, vestigde de abt zich met de andere kloosterlingen in het Kruisbroedersklooster Jerusalem in Culemborg, „om de Godtsdiensten so veel mogelick te resumeren” ²⁾. Heer Johan van den Hove sloot hiertoe een contract met prior en convent van Jerusalem op 16 Januari 1573 ³⁾. De samenwoning duurde slechts enkele jaren. In 1575 zou, volgens Hoevenaars, de abt voor korten tijd naar St. Mariënweerd teruggekeerd zijn, maar blijkens de bovengenoemde gerechtelijke verklaring werd het klooster in brand gestoken en geplunderd, terwijl de materialen door de rebellen weggevoerd werden, „alsoe dat die plaetse nu t' enemael desolaet is liggende”.

Niet lang na Mei van het jaar 1576 deed heer Johan van den Hove afstand van de „regieringe” over de abdij en haar goederen voor

¹⁾ S. Muller Hzn., „Het Bisdom Utrecht” (Geschiedk. Atlas van Nederland), blz. 425. Voor de geschiedenis der abdij vóór den 80-jarigen oorlog zie men de „Bibliographie” van P. en S. Gouda Quint, uitgeg. door de Vereeniging „Gelre” in 1910 en 1927, welke bibliographie jaarlijks voortgezet wordt in de „Bijdragen en Mededeelingen” der vereeniging.

²⁾ A. W. K. Voet van Oudheusden, „Historische Beschrijvinge van Culemborg”, Utrecht 1753, I, blz. 239. (W. Hoevenaars), „Bijdragen tot de Geschiedenis van de Abdij van Mariënweerd” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” XXI-XXV en XXX, publicatie van stukken uit het archief van de abdij van St. Mariënweerd, voor zoover dit in 1662/63 is aangekocht door de Praemonstratenser abdij van Park bij Leuven van de weduwe van ds. Josue de la Cave, dochter van den laatsten „abt” Frederick van Winssen. Voor de verwoesting der abdijskerk door „les rebelles de Bueren” zie Hoevenaars, no. 83.

³⁾ Dr. J. C. van Slee, „De Inventaris van het klooster Jeruzalem of van het H. Graf der Kruisbroeders te Culemborg”, in „Gelre”, XXIX, blz. 176.

de kapittelsgewijs vergaderde conventualen. Deze laatsten verkozen nu heer Frederick van Winssen, proost, tot coadjutor. Van Winssen kreeg een commissie van bijstand uit de kloosterlingen naast zich. De afgetreden prelaat zou voortaan alimentatie of pensioen genieten ¹⁾).

Nadat overeenkomstig het verdrag tusschen de Geldersche Staten en de regeering van Bommel d.d. 21 September 1577 de abdij St. Mariënweerd hersteld was in haar bezittingen in den Tielerwaard ²⁾), zien wij prelaat, coadjutor en conventualen in verbinding treden met het Hof van Gelderland teneinde tot den verkoop van eenige bij Nijmegen gelegen goederen te kunnen geraken, om den financieelen nood te verlichten. Op verzoek der kloosterlingen gaf de Stadhouder van Gelderland, Johan van Nassau, den 13den November 1578 een commissiebrief aan Peter van Winssen, dien zij tot wereldlijken rentmeester over de goederen der abdij aangesteld hadden ³⁾). Hiermede stelden de Mariënweerdsche heeren, die in Culemborg verblijf hielden, zich onder de souvereiniteit van *Gelderland*. Men mag er niet uit afleiden, dat de abdij tot de Reformatie overging; de commissie dateert immers nog van lang vóór het plakaat op de geestelijke goederen van 31 Mei 1580, het Landdagsbesluit op de administratie der geestelijke goederen van 29 November 1581 en het verbod van uitoefening van een andere dan de ware Gereformeerde Religie van 29 Januari 1582.

Het convent ging niet uiteen, de coadjutor bleef het bestuur waarnemen, een alimentatieverdrag met het Hof werd niet gesloten.

Doordat de abdij zich in 1578 onder het gezag der Geldersche Staten gesteld had, werd voor haar het plakaat op de geestelijke

¹⁾ Archief Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers portef. Mariënweerd (vroeger Oud-Bisschoppelijke Clerezy, XVIII, 62), „Opteyckeninge van tghene Henrick Wickraedt in saecken myner E. Heeren des Abts ende convents van Mariënweerde gedaen heeft, daervan noch op data deses 12 Aprilis '93 gheen eyndtlicke affrekening noch claricheydt gemaect en is", bevattende posten 1569.

²⁾ Zie hiervóór blz. 98.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, (losse stukken no. 313) „Register van de schriften ende stukken by den griffier des Hoves van Gelderlant overgelevert aen Jacob van Elden aengaende die handelinghe van de guederen der Abdye van Mariënweerd" (1592), gedrukt bij Hoevenaars in „Archief Aartsbisdom Utrecht" XXIV, blz. 348, en Hoevenaars, no. 96, uittreksels uit een rekenboek van Peter van Winssen, volgens H. over 1579-'80, doch blijkens den inhoud over de jaren 1578-'79 loopende („Item to Rumpt wesende by sijn Eerw., ontworpen de volmachtsbrieven, und voorts sekere brieven aen onsen Gen. Heere Stadhouder (= J han van Nassau), daerby versocht worde, sijn Gen. den convente van eenen getrouwen rentmeyster versien wilde, daertoe ick daer voorgeslagen worde", schrijft Van Winssen, die in 1578 zijn commissie kreeg).

goederen van 31 Mei 1580 van kracht. De Kerken-rekenkamer, die op 1 Juni d.a.v. in functie trad, strekte haar bemoeiingen dan ook over de Mariënweerd'sche goederen uit. De coadjutor zond „uuyt den naem undt van weeghen der gemeyne conventualen van Mariënweert" een staat, waaruit de treurige gesteldheid der abdijinkomsten blijkt ¹⁾). Ook wenschte de Kerken-rekenkamer, dat Peter van Winssen, die gedurende de 1½ jaar van zijn bediening nog aan niemand rekening gedaan had, zijn rekening zou overleggen, opdat men te weten kon komen, waaraan de sterke achteruitgang te wijten was. De rentmeester verontschuldigde zich, dat hij aan dit verlangen niet kon voldoen, „mits to kennen gevende, dat

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, portef. Geestelijke zaken, no. 3, ongedateerd (vóór 1 December 1580). Peter van Winssen had bij zijn ambtsaanvaarding aan Johan van Nassau verzekerd, dat de abdijgoederen jaarlijks nog wel f 10.000 meer oprachten dan de lasten bedroegen. Einde 1580 was de toestand als volgt:

„Sommarie staet van de innecomen undt uuytganck der goederen gehoiende totter abdye van S. Mariënweerde in voorstendom Gelre gelegen.

In den iersten belooept de innecommen van den polder van Mariënweerd't boven die goederen, die verpandt sijn, alles ongeveerlick 3835 gulden 17 st., daer aff getoghen moeten werden die bouwinghe Gielis Pieck undt Adrien de Cock ingedaen, beloopende 900 gul. jaerlyckx, blijft suyver	2935 gul.	17 st.	
De goederen op Beesdt, niet verpandt wesende, doen jaerlickx ongeveerlick als boven	145 g.	10 st.	
Die goederen op Eynspyck, niet verpandt zijnde, doen ongeveerlick jaerlickx	281 g.	0	
Die goederen op Rumbt doen jaerlyckx ongeveerlick	486 g.	19 st.	1 d.
Die goederen op Deyll, niet verpandtschapt wesende, doen jaerlickx ongeveerlick	74 g.	10 st.	6 d.
Die goederen op Geldermalsen doen jaerlickx ongeveerlick	163 g.	10 st.	
Die goederen op Wadenoyen doen jaerlyckx ongeveerlick	83 g.	0 st.	
Die goederen op Weerdenborch sijn tsamen verpandtschapt, ergo	0	0	
Die goederen in den lande van Bueren sijn bij die van Zijn Ex ^{tie} . rhade aengeslaghen, ergo	0	0	
Die goederen op Ravesway doen jaerlickx	45 g.	0	
Item heeft 't convent tot Mill in den lande van Cuyck jaerlickx	300 g.	0	
Item heeft 't convent aen verscheyde erlthynsen jaerlickx	105 g.	6 st.	6 d.
De goederen op Culenborch doende ongeveerlick 400 gul. jaerlickx sijn met rechte opgewonnen undt heeft de grave van Culenborch den naecoop van dien genomen undt is alsulcx in de possessie derselver			

Van gelycken sijn twe bouwinghen met sommighe weijlanden met recht opgewonnen.

Belastinghe undt uytganck der voersz. goederen, van gelycken by raminghe gestelt.

In den iersten is den polder van Mariënweert beswaert met 4000 goldtgulden. hooftsoms doende nae loop van desen gelde	9000 g.
Item de verloopen renten van dien	4000 g.

so(m)mige conventualen, by de raeden des huyses Bueren alimentatie versoekende, presentierden aen denselven huysse to transporteren alle der abdyen goederen, onder die jurisdictie van Bueren gelegen, und dat die voors. raeden die goederen alreede aengeveerd und eenen rentmeester daerover gestelt hadden." Zij hadden voor alimentatie f 300 jaarlijks van den Prins van Oranje, vanwege zijn zoon den Graaf van Buren, weten te bedingen¹⁾.

De hierbedoelde transactie tusschen de abdij St. Mariënweerd en het huis Buren is niet tot stand gekomen. Wèl liet de Prins 22 November 1581 op verzoek der conventualen een publicatie uitgaan, „alsoe van ouden tyden onder onsen voersaten, heeren ende graven van Bueren gestaen hebben als heuren *beschermheeren* die van den convente van Mariënweert, ende dat oock wy dzelve continuerende geduerende de oirloge onder de administratie

Item noch van beleeninghe op de Koecampen	5000 g.
Item noch aen verscheyden parceelen ongefeerlicke	5000 g.
Item den tiendt op Beesdt is belast met	2000 g.
Item die goederen aldaer met omtrent	2000 g.
Item die goederen op Enspyck sijn belast met	1400 g.
Die goederen op Deyll sijn belast met	8000 g.
Item noch met	800 g.
Item de goederen op Weerdenborch met	5000 g.
Item de goederen in den lande van Bueren met	8850 g.
De goederen tot Mill sijn belast met	8000 g.
Item noch met	2500 g.
Item die goederen in de graeffschap van Cuelenborch sijn belast met hoofdsommen undt verloopen renthen omtrent	8000 g.
Item die goederen int Rijk (van) Nijemeghen sijn belast met	7760 g.
De verloopen renten van dien omtrent	5000 g.
De loopende personeel schulden, daervan voerheens beteyckende obligatiën gegeven undt gepasseert sijn omtrent	15000 g.
Undt dit al behalven de sware schattinghen op de goederen geset worden, reparatiën van dycken undt moelens loopende by dese tyden ten weynichsten jaerlickx	3000 g.

Item pretendeert noch de rendtmeester der stadt van Bommel uuyt crachte van zekere accordt tusschen de gedeputeerde deser Landtschap undt der gedeputeerde van Zyne Ex^{tie}, opgericht te willen hebben, sonder actie, recht ofte reeden, op den convente 500 g. jaerlickx (d.w.z. volgens het verdrag van 21 September 1577), daer hy alreede voor ethelicke achtersteedighe jaren aen des convents goederen in Tielreweert heeft doen panden in meynighe daermede voort te vaeren tot vercoopinghe der goederen, indien daerinne niet promptelick versien en wordde".

N.B. Dit stuk wordt vermeld in het „Register van de schriften .... by den griffier..... overgelevert aen Jacob van Elden" (no. 40).

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, „Register van de schriften .... by den griffier.... overgelevert aen Jacob van Elden....". Den 26sten Febr. 1580 beschikte de Prins van Oranje goedgunstig op een verzoek om alimentatie uit de abdijgoederen, overeenkomstig de „notoir (= Nadere?) Unie gemaect ter confirmatie van de Pacificatie van Gendt", van den kloosterling Clemens Jacobsz. van Hueckenhorst, die tot den Gereformeerden godsdienst was overgegaan en te Huissen woonde, „houdende (nl. de Prins) dese aengaende, ist noyt, communicatie mit graeff Johan van Nassau, stadthouder

van den huise van Buren ende daernaer onder onse regieronge ende gouvernemente behouden hebben in de Pacificatie van Gent", waarbij hij aan alle onder zijn gezag staande personen en wel in de eerste plaats aan drost, schout en „die van den gerichte" van Buren, den ambtman van Zaltbommel en de Tieler- en Bommelerwaarden, de dagelijksche heeren en de gerichtsbanken aldaar, den ambtman van Beesd en Renoy en de gerichtsbank aldaar, gebod, geen goederen van St. Mariënweerd „te copen, te beswaren, uuyt te winnen off aen heur te houden", tenzij met zijn consent, en waarbij Peter van Winssen gecommiteerd werd tot de ontvangst van de schulden, tienden, pachten e.a., den convente aangaande. Van Winssen zou rekening moeten doen ten overstaan van 's Prinsen gecommiteerden ¹⁾.

De Prins van Oranje handelde inzake St. Mariënweerd op grond van het door keizer Maximiliaan ²⁾ aan het huis van Buren toegekende beschermheerschap over de abdij. Dit kon er licht toe leiden, dat de abdij zich onder de souvereiniteit van Buren ging stellen, waardoor het gebied van Mariënweerd voor Gelderland verloren zou gaan. De instructie, die 3 Februari 1582 opgesteld werd voor den kanselier van Gelderland Leoninus, Reyner van Stepraedt heer van den Doddendaal en Indoornik, Diederik van Westrum, Joachim van Lier, Alexander Bentinck, raad en een raadvriend der stad Nijmegen, om namens Gelderland naar de Staten-Generaal te Antwerpen te reizen, behelst als eerste punt de klacht, dat de abdij St. Mariënweerd van het vorstendom Gelre en het Kwartier van Nijmegen dreigde af te worden getrokken, alhoewel de abt en de conventualen nog twee jaren tevoren met de Landschap

---

over Gelderlandt, etc., als daeronder die goeden (van Mariënweerd) gelegen ende subject sijn" (Hoevenaars, als boven, no. 82). Men vindt de resolutie van prelaat, coadjutor en conventualen d.d. 24 Augustus 1580 inzake de transactie met het huis Buren bij Hoevenaars no. 122; het huis Buren zou f 10.000 geven om de loopende schulden van St. Mariënweerd af te doen, waartegenover de polder van Mariënweerd aan het huis Buren zou worden getransporteerd onder beding, dat de conventualen hiervan het levenslang beheer en gebruik zouden hebben en dat de overeenkomst teniet zou gaan, wanneer de kloostersamenleving op de oude plaats of in een der Geldersche steden hersteld zou worden vanwege de Orde of door de Staten. Voor de voorgenomen transactie zou consent worden verzocht van den gouverneur-generaal der Nederlandsche gewesten en van bannerheeren, ridderschappen en steden des vorstendoms Gelre. Peter van Winssen deed rekening van drie jaren van zijn administratie 8 Augustus 1581 (aan de Geldersche Rekenkamer?).

¹⁾ Hoevenaars, als boven, no. 148.

²⁾ Hoevenaars, als boven, no. 140. Het blijkt niet, of met dit beschermheerschap voogdij of advocatie bedoeld wordt.

onderhandeld hadden over het aanstellen van een wereldlijken rentmeester, de alimentatie en het afdoen van de schulden ¹⁾).

In Augustus van het daarop volgende jaar verkochten prelaat, coadjutor en conventualen van St. Mariënweerd aan Willem Maes als gemachtigde van Gillis Hooftman c.s. een huis en hof in Culemborg, 55 morgens en 2 hond land buiten deze stad geheeten den Hont, 22 morgens in het land van Buren en in het gericht van Beusinchem, 285 morgens in het graafschap Buren (w.o. de bouwingen den Haeghe, den Trest in Buurmalsen en den Asch in Asch) 48 morgens en 2 hond in Geldermalsen, twee boerderijen, samen groot 150 morgens onder Deil en Enspijk, 34 morgens en 5 hond te Deil, 245 morgens te Enspijk en nog 205 morgens en 5 hond in Rumpst met een boerderij. De koopers zouden octrooi verzoeken voor deze transactie van geestelijk goed bij de Generale Staten en bij de Landschap van Gelre en particulier consent van de graven van Buren en van Culemborg. De abt en de coadjutor van St. Mariënweerd hebben getracht consent voor deze verkooping te verwerven van den Paus ²⁾). Naar aanleiding van dezen verkoop werden „commissarissen totte directie der Mariënweertsche guederen” gecommiteerd door de Landschap Gelre en Zutphen, om naar Culemborg te reizen en met de kloosterlingen in onderhandeling te treden (instructie d.d. 17 December 1583). Nadat de heeren, onder wie zich de Geldersche kanselier Leoninus bevond, van 20 December 1583 tot 20 Januari van het volgende jaar den toestand ter plaatse onderzocht hadden, rapporteerden zij op de Raadkamer te Nijmegen, dat „die munimenten ende praeëminentien derselver fundatiën” (abdij) zich niet meer binnenslands bevonden, maar dat zij wel inzage van de schuld-, rente- en pachtbrieven hadden gekregen en bevonden hadden, dat de schulden in de f 100.000 liepen en de koopsom niet meer was dan f 60.000, en dat zij tenslotte het

¹⁾ Oud-Archief Gemeente Arnhem, Landdagsrecessenboek no. 13, (inv. no. 4694) fol. 4.

²⁾ Portef. Mariënweerd, extract uit het signaat van Deil 26 Augustus (n.st.) en 19/29 Augustus 1583. Signaat van Deil, deel over 1578-'88, fol. 116 vso. In de collectie-Pieck, Rijksarchief Arnhem, aanw. 1936, enkele stukken betr. dezen verkoop. Voet van Oudheusden, als boven, I, blz. 246, zegt, dat de Staten-Generaal toestemming verleend hadden. Volgens het Register van de stukken, overgeleverd aan Jacob van Elden (1592), bovenvermeld, had de abt van Park (Perck) als visitator der Praemonstreiter kloosters in Brabant en Friesland aan den abt van St. Mariënweerd interdictie gedaan, om de goederen te verkoopen. Blijkens Hoevenaars, no. 95 (ongedateerd), hebben de abt en de coadjutor afgevaardigden aangewezen, om aan den Paus te Rome verlof tot het verkoopen van de opgemelde goederen in den Tielerwaard te verzoeken. Uit een stuk d.d. 29 Aug. 1598 (Hoevenaars no. 190) ziet men, dat de graaf van Buren nimmer toestemming heeft verleend.

tractement van den abt, den coadjutor en de overige conventualen vastgesteld hadden ¹⁾).

De verkoop van Augustus 1583 werd teniet gedaan en opnieuw had de verkooping plaats, maar nu in het openbaar. De gegadigden waren dezelfde. Het Hof van Gelderland verleende octrooi 30 Juni 1584 ²⁾).

De abt en de kloosterlingen van St. Mariënweerd bleven in gebreke, om de administratie over de kloostergoederen af te staan en een duidelijken staat over te leveren, zoodat namens de Landschapsvergadering binnen Arnhem opnieuw een schrijven aan de kloosterlingen gericht moest worden (2 December 1585) ³⁾. Nadat eindelijk de graaf van Leicester bij een missive van 24 November 1586 ⁴⁾ erop gewezen had, dat de „gewesen abt mit etlicke religieusenn van den closter Mariënweert” zich door hun crediteuren in rechte hadden laten betrekken en condemneeren, „alsof zy noch heeren ende meesters waeren geweest”, en de abdijgoederen hadden laten „opwinnen” zonder de Staten van Gelderland, onder wie de abdij „gehoerich” is, er in te kennen, tot „mercklickenn schade van de gemeine sake ende in prejuditie van d’Overicheyt”, niettegenstaande dat langen tijd geleden „die dispositie ende administratie der geistlicke guederen die geweene abten, abdissen ende andere geistlicke personen is verboden ende afgenomen geweest ende die tosicht, bewarnisse ende administratie van dien gestelt in handen van de Staten van den lande, daerinne *die principale fundatie* ⁵⁾ ende *residentie van de religieusen ende andere geistlicke personen*

¹⁾ Landdagsreces Arnhem, November/December 1583. Oud-archief Arnhem, Boek van Landzaaken D (inv. no. 4735), fol. 467, minuut-instructie voor Leoninus c.s. Oud-archief Nijmegen, Guedesdaechsboeken (raads-resolutiën), 5 Februari 1584. De commissarissen deden verslag te Nijmegen in tegenwoordigheid van den heer van Enspijk, den ambtman Lynden en eenige leden van de ridderschap uit het Nijmeegsche Kwartier; dergelijke vergaderingen werden vóór het verraad van 1585 herhaaldelijk belegd door den raad van de hoofdstad Nijmegen tezamen met eenige leden uit de ridderschap van het Kwartier; men kan daar Kwartiersvergaderingen op kleinere schaal in zien, een soort voorloopsters van het latere college van Gedeputeerde Staten van het Kwartier, met dit verschil, dat de Gedeputeerden daartoe vast aangewezen werden en een permanent college vormden (zie de Nijmeegsche Guedesdaechsboeken vóór April 1585, passim). Zulke vergaderingen werden ook gehouden in de jaren 1602-1605, toen er tijdelijk geen Gedeputeerde Staten-college fungeerde in het Kwartier (vergel. Raads-resolutiën Nijmegen, 9 September 1603).

²⁾ Voef van Oudheusden, als voren, I, blz. 246.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, „Register van de schriften.... overgelevert aen Jacob van Elden”.

⁴⁾ Archief Hof van Gelderland, Boek van Landsaeken E, fol. 574, zonder opgave van den datum der missive; de datum blijkt uit het „Register van de schriften.... overgelevert aen Jacob van Elden”.

⁵⁾ „die principale fundatie” = het „corpus”.

gelegen zijn" (nl. bij resolutie der Staten-Generaal van 1 Juli 1581), en Leicester erop aangedrongen had, dat het Hof van Gelderland iemand uit zijn midden zou opdragen, om de „opgewonnen" goederen van St. Mariënweerd te aanvaarden en door een rentmeester te laten administreren, zochten Kanselier en Raden 22 Juli 1587 Gerrit Gerritsz., rentmeester der domeinen en geestelijke goederen in het Kwartier van Bommel, aan, om de bedoelde administratie op zich te nemen ¹). Dit mislukte, doordat Gerrit Gerritsz. kwam te overlijden.

Een drietal jaren later committeerde het Hof van Gelderland Gerrit Berntsz., dien het Hof tezelfder tijd tot provisioneel ambtman en richter in het ambt van Beesd en Renoy benoemde, als rentmeester der Mariënweerdsche goederen. In de instructie voor Gerrit Berntsz. van 29 Mei 1590 staat, dat de rentmeester een onderzoek naar den toestand der abdijgoederen en -gerechtigheden zou moeten instellen en de crediteuren, die op onrechtmatige wijze goederen in handen gekregen hadden, daaruit zou ontzetten, „then-einde die guederen in behoeff der conventualen und then rechten gebruck ende ther dispositie der Landschafft angewendt werden muegen". Verder moest hij zorg dragen, dat de abt, coadjutor en de andere conventualen uit de administratie gezet en gehouden werden en alimentatie naar gelang van de opbrengst der abdijgoederen zouden verzoeken. Hij zou ervoor moeten zorgen, dat er geen steenen van het klooster meer verkocht of weggenomen zouden worden; hij zou de tienden en andere goederen ten duurste in het openbaar moeten verpachten, met het Hof geregeld overleg plegen en den coadjutor ertoe bewegen, om aan het Hof rekenschap af te leggen ²). Gerrit Berntsz. was rekenplichtig aan het Hof of Geldersche Rekenkamer. Reeds de volgende maand verzocht de

¹) „Register van de schriften.... overgelevert aen Jacob van Elden" en 8ste rekening van Gerrit Gerritsz. als rentmeester der geestelijke goederen in het Kwartier van Bommel, Rijksarchief Arnhem, fol. LXXII vso. Zie voor de Mariënweerdsche goederen in den Tielerwaard, die de Bommelsche rentmeester in verwin had en die steeds in beheer zijn gebleven van den rentmeester der geestelijke goederen te Zaltbommel, hierna Hoofdstuk IV B. (Zaltbommel).

²) Archief Hof van Gelderland, Commissieboek, 1586-1601, 29 Mei 1590, fol. 47 en 48 vso. Gerrit Berntsz. werd tot provisioneel ambtman en richter van Beesd en Renoy door het Hof gecommiteerd, omdat Wilhem en Otto Pieck, erfgenamen van den overleden ambtman Claes Pieck over de ambtmannie (pandbezit der familie Pieck) een proces voerden. Uit de aanstelling van Gerrit Berntsz. tot provisioneel ambtman en richter in het ambt Beesd en Renoy blijkt, dat de Geldersche Staten er naar streefden, om dit tot de associatie van Bommel behorende gebied weer onder hun feitelijk gezag te brengen.

coadjutor Frederick van Winssen om Gerrit Berntsz. als rentmeester te ontslaan, terwijl één jaar later door het Hof een nieuwe rentmeester aangesteld werd in den persoon van Gerrit Crom, die ook rentmeester der geestelijke goederen in het Bommelsche kwartier was (31 Mei 1591)¹⁾.

Spoedig kwamen er klachten, en werden Goessen van Varick, rekenmeester, en Wilhem Pieck, ambtman van Beesd en Renoy, door de Landschap afgevaardigd om orde op de Mariënweerdsche zaken te stellen, met de pachters en de crediteuren te onderhandelen, met de conventualen over hun alimentatie te handelen en den rentmeester Crom ter verantwoording te roepen²⁾. De laatste bood vrijwillig zijn ontslag aan en 14 April 1592 werd door het Hof van Gelderland commissie verleend op Frederick van Winssen, coadjutor van St. Mariënweerd, als administrator van alle Mariënweerdsche goederen en inkomsten met machtiging om een substituut of agent aan te nemen. Van Winssen zou rekenschap doen aan de Geldersche Rekenkamer³⁾.

Kort daarop overleed de prelaat Johan van den Hove. Frederick van Winssen liet zich „abt” noemen, als hoedanig hij zelfs in officiele, van het Hof uitgaande, stukken voor komt. In 1596 besloten Hof en Rekenkamer hem voortaan niet als „abt”, maar als „administrator” te adresseeren. Uit een gemeenschappelijke resolutie van Hof en Rekenkamer van 12 Mei van dat jaar blijkt, dat de Landschap geenerlei profijt van de opbrengst der Mariënweerdsche goederen trok en de conventualen een „seer sobere alimentatie” ontvingen⁴⁾.

Frederick van Winssen had het genot van de pastorie van Lanxmeer, die bij de abdij St. Mariënweerd geïncorporeerd was, waarboven hij f 350 ontving als salaris voor de door hem gevoerde administratie en f 100 als alimentatie; zijn substituut mr. Cornelis Gijsbertsz. kreeg f 100 salaris. Uit de pastoriegoederen van Lanxmeer moest de administrator f 100 uitkeeren voor een predikant te Culemborg. In 1608 deden Gedeputeerde Staten van het Nijmeeg-

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek, 1586-1601, 31 Mei 1591, fol. 75. „Register van de schriften... overgelevert aen Jacob van Elden”. Wij mogen er aan herinneren, dat in 1591 de domeinen en geestelijke goederen in het kwartier van Bommel bij Gelderland gereduceerd werden. Dit betrof alleen geestelijke goederen, welke onder het rentambt van Bommel behoorden, dus niet de goederen van St. Mariënweerd en Zennewijnen.

²⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, Maart 1591. Archief Hof van Gelderland, Commissieboek, 1586-1601, 28 September 1591, fol. 82.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek, 1586-1601, fol. 98.

⁴⁾ Archief Hof van Gelderland, „Resolutiën van geestliche saecken”, 22 Maart en 12 Mei 1596. Vergel. Hoevenaars, no. 185.

sche Kwartier, op wie inmiddels de directie en administratie der geestelijke goederen in het Kwartier over was gegaan, aan Van Winssen een „behuisungh” van de abdij in Culemborg voor onbepaalde tijd „in pantschap” uit voor 1400 keizersguldens (zij wenschten niet, dat de administrator vrij van huur zou wonen in dit huis) in de plaats van de Lanxmeersche pastoriewoning, die op verlangen van den Graaf van Culemborg aan den predikant ingeruimd was. Bij wijze van tegemoetkoming zou de administrator f 100 extra als alimentatie ontvangen, welk bedrag overeenstemde met de verplichte uitkeering uit de Lanxmeersche pastorie¹⁾.

Frederick van Winssen heeft aan de Geldersche Rekenkamer nimmer, zooals in zijn commissie stond, rekening gedaan. Wel deed hij dit naderhand ter Gedeputeerdenkamer te Nijmegen. De eenige rekening, welke bewaard gebleven is, is die over 1614²⁾. De ontvangsten beliepen totaal £ 10.022-, de uitgaven totaal £ 9565-15-6; zoodat er een batig slot was van £ 453-4-10. De inkomsten werden alleen gebeurd uit de bouwhoven in den Mariënweerdschen polder, de tienden over dien polder en de landpachten en tienden te Beesd. Pro memorie worden in de ontvangsten vermeld de verkochte, verpande en „opgewonnen” goederen in de graafschappen Culemborg en Buren, op Ravenswaay in den Tielerwaard, in het Rijk van Nijmegen en in het land van Cuyk. De uitgaven bestonden in renten, reparatiën, nieuwe werken (watermolten, dijken, e.d.), schatting op Mariënweerd en Beesd, e.d., verder alimentatiën voor heer Quirijn Ottens van Ophemert, den administrator, heer Baldewijn van Oudheusden, heer Laurens van der Aertsberch en heer Aerndt van Heeckhuysen, mede-conventueel van St. Mariënweerd en thans predikant te Almkerk; onder de z.g. loopende schulden vindt men f 60 voor Aeltgen Petersdochter,

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, „Resolutiën van Geestliche saecken”, 22 September 1597; resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 22 April 1608. De kerk van Lanxmeer is de kleine of St. Janskerk op den wal te Culemborg; zij stond oorspronkelijk buiten de stad. De St. Jansparochie werd na de Reformatie met de Culemborgsche parochie vereenigd. Vergel. S. Muller Hzn., „Het Bisdom Utrecht” (Geschiedk. Atlas van Nederland), blz. 426, en F. A. Hofer, „Aanteekeningen omtrent Culemborg” in „Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond”, 1sten jaargang, 2de serie no. 3, Juni 1908, blz. 105.

²⁾ Portef. Mariënweerd, rekening van Frederick van Winssen over 1614, gehoord en gesloten ter Gedeputeerdenkamer te Nijmegen 24 September 1617. De afhooring geschiedde in tegenwoordigheid van den ambtman van Beesd en Renoy. In het archief van Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers zijn geen andere rekeningen van St. Mariënweerd meer aanwezig. Bij Hoevenaars, no. 182, vindt men eenige uittreksels uit een rekening van Cornelis Gijsbertssen, en no. 193 ald., uittreksels uit de rekening van Frederick van Winssen over 1610.

dochter van wijlen Peter van Sueren, abt van St. Mariënweerd, een subsidie voor ds. Adamus Billichius te Culemborg van f 125 op ordonnantie van Gedeputeerde Staten, een studietoelage voor den oudsten zoon van den Nijmeegschen secretaris Ameldonck Coets van £ 50, voorts gericht- en schrijfkosten, reiskosten, enz.

Deze rekening werd in 1617 aan de Gedeputeerdenkamer overgegeven door Johan van Winssen, die zijn vader Frederick inmiddels opgevolgd was. Johan van Winssen overleed in 1626 en werd als rentmeester opgevolgd door dr. Everhardt Poitou.

Omtrent de verdere lotgevallen van St. Mariënweerd moet worden medegedeeld, dat het Nijmeegsche Kwartier aan prins Maurits 4 Juni 1613, in zijn kwaliteit van Stadhouder en wegens zijn verdiensten als zoodanig, schonk „alle recht, gesach ende dispositie soo de abdie van Mariënwerdt (waervan hett corpus in deesen Quartier gelegen is) eenichsins heeft aen de guederen in den lande van Cuyck onder Mill, Esscharen, op Hal ende in den lande van Ravenstein gelegen, egene uutgesondert”, waarvoor de Prins alle lasten op zich zou nemen met inbegrip van het onderhoud van pastorieën, kerkdiensten e.d.) ¹⁾. Den 30sten September 1617 werd op het kasteel te Buren een accoord gesloten tusschen Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers en den Graaf van Buren (Philips Willem van Nassau), waarbij overeengekomen werd, „dat alle de vs. M(ariënweerd)sche g(oederen) ende die gerechticheyt daeraff dependirende, gelegen in die vs. gr(aafschap) Bu(ren), sullen staen, sijn ende blijven *ter vrijer dispositie* van hoochgemelter syne F. G., sonder dat bij die van den vs. Quartiere van Nijmegen off bij yemanden anders van hunnetwegen eenige oppositie, beletsel off stoornisse ter contrariën sal werden gedaen of voorgewent..... Waertegens S.F.G. gelooft heeft ende gelooft mits desen voor hem, synen erven ende nacomelingen, boven alsulcke 13000 gl., als haer F. Gen.princesse van Orangien, hoochloffelycker memorien hoochgemelt, tot inlossing van 71 mergen vier hont lants, van wegen t' Quartier van d' erffgenamen van Peter Adriansen Wijckersloot doen tellen heeft, alle jaer tot een erkentnisse ende als een erfelycke rente die somme van 250 gl. jaerlicx..... tho betalen..... uyt die vs. M(ariënweerd)sche g(oederen) aen handen van den administrateur off rentmeester van d'abdye van M(ariënweerd) in der tijt” ²⁾.

Bij besluit van 26 Juli 1623 keurde de Kwartiersvergadering van

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 4 Juni 1613.

²⁾ Hoevenaars, nos. 194, 195 en 196. De aan den Graaf van Buren overgedragen Mariënweerdsche goederen vindt men vermeld in de Domein-

Nijmegen een door de ordinaris Gedeputeerden van het Kwartier ontworpen ordonnantie goed, strekkende „*tott onderhaldtt van een getal van omtrent vier ende twintich jonge studenten uuyttet jaerlijcx overschott der abdie-goederen van Mariënweerdtt*”. De regeling zou met Januari 1624 ingaan en wel zóó, „dat by de Ridder-schap derselve twelff sonder onderscheidtt van conditie (daerinne deselve haer reserveren die vryicheydt) genomineertt sullen werden, naemelijck by de Ridderschap van 't Rijck twee, van Maes ende Wael twee, van Overbetouwe twee, van de Ridderschap van Nederbetouwe gelijk getal ende van Tielre- ende Bommelrewerden, Beest ende Renoy vier, nielt onder de thien jaeren oudtt sijnde, die ter Camere van de Ordinaris Gedeputeerden gepresenteert ende aengegeven sullen werden, waervan pertinente notitie van den tijtt, datt sy aengenomen, van haeren ouderdom, waer ende watt sy studeren ende hoe langh, ende vorts allet geene daertoe ge-requireertt is, in conformité van de ordonnantie gemaectt ende gehouden sall werden; ende sall elck amptt vrystaen in plaets van de geene, die idtt beneficie den tijtt, in gementioneerde ordonnantie uuytgedruckt, genoten hebben off afgestorven sijn, andere te nomineren ende te presenteren. De steden lieten sich die goede meinongh van die Ridderschap gevallen ende sullen van gelycken (twaalf studenten) nomineren”¹⁾. De resolutie is ten uitvoer gelegd²⁾.

Behalve voor het toekennen van studietoelagen aan studenten werden de Mariënweerdsche inkomsten aangewend tot ondersteuning van de predikantsweduwen van de classis Nijmegen; het onder de predikantsweduwen jaarlijks te verdeelen bedrag werd door het Kwartier in 1622 en 1623 bepaald op f 600 en in 1640 verhoogd tot f 700³⁾. Men kan dus zeggen, dat aan den eisch, dat de geestelijke goederen tot pieuze doeleinden moesten strekken, voldaan werd.

De abdijgoederen zijn steeds als een afzonderlijk vermogenscomplex beheerd door een eigen rentmeester, die door het Kwartier werd benoemd. Dat de abdij vermogensrechtelijk was blijven bestaan na de reeks van maatregelen, welke sinds 1578 te haren aanzien genomen waren, kan blijken uit de eerder aangehaalde reso-

rekeningen van Buren, Rijksarchief Arnhem, capittel 26 van de ontvangsten. Het bedrag van f 250 werd geregeld jaarlijks uitbetaald (zie cap. 3 van de uitgaven).

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 20 December 1622 en 26 Juli 1623.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 23 October 1630.

³⁾ Kwartiersrecessen Nijmegen, 20 December 1622, 18 December 1623 en 21 Augustus 1640.

lutie van 4 Juni 1613, waarin sprake is van recht, gezag en dispositie, „soo de *abdie van Mariënwerdt* eenichsins heeft”, een terminologie, die moeilijk gebezigd kon zijn, wanneer het Kwartier een eigendomsrecht aan de goederen der abdij verkregen had. In de missive van Leicester d.d. 24 November 1586 wordt een beroep gedaan op een resolutie der Staten-Generaal, volgens welke aan de geestelijke personen de *dispositie* en *administratie* over de geestelijke goederen ontnomen was en in handen gesteld van de Staten van de gewesten, waar de principale fundatie en residentie der religieuzen gevestigd was. Er wordt niet gerept van eigendomsovergang, maar van wijziging in de administratie en het beschikkingsrecht over de geestelijke goederen. In overeenstemming hiermede is de zinsnede in de instructie voor Gerrit Berntsz. van 1590: „theneinde die guederen *in behoef* der conventualen und *then rechten gebruck* (nl. ad vere pios usus) ende *ther dispositie der Landschaft* angewendt werden muegen”.

Toen in 1613 het Kwartier eenige accoorden goedkeurde betreffende verpande goederen van St. Mariënweerd in den lande van Buren, geschiedde deze goedkeuring „opt vertrouwen....., datt dien van 't *Quartier* dieselve accorden niet nadeelich und die van de *Abdie* hier doer van alle vordere quellingen und processen wegen deese guederen gelibereert sijn”¹⁾. Het Kwartier wordt hier *naast* de abdij gesteld. De abdiigoederen waren geen Kwartierlijke goederen.

Teekenend voor de continuïteit in vermogensrechtelijk opzicht is de omstandigheid, dat de lasten en rechten van de abdij voortduurden. Zoo oefenden de Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers „als d'administratie [hebbende] van derselve abdye goederen” het begevingsrecht uit van de Gasthuisvicarie in Beesd, „staende tot collatie van de abdye van Marriënweert”²⁾. Reeds eerder werd medegedeeld, dat uit de abdiigoederen de congrue portiën voldaan moesten worden voor de predikanten te Beesd, Rump, Gellicum en Enspijk³⁾. In 1629 besloten Gedeputeerden van het Kwartier „aen den pastor tot Beest te verlenen ordonantie op den rentmeester van Mariënweert, om te continueeren in de betalinge des voors. thyns aen voorn. pastor”, nl. een tyns van £ 2 's jaars, die door de abdij placht te worden betaald⁴⁾.

Op 15 September 1652 verleende de Landdag te Arnhem octrooi

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 4 Juli 1613.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, Institutie-boek, II, fol. 221, 12 Febr. 1629.

³⁾ Zie hiervóór, blz. 129.

⁴⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 7 Januari 1629.

aan het Nijmeegsche Kwartier, om eenige Mariënweerdſche goederen te verkoopen; die goederen werden dus gerekend tot de „ad vere pios usus” bestemde voormalige geestelijke goederen ¹⁾.

De Staten-vergadering van het Nijmeegsche Kwartier besloot in 1703 de heerlijkheid Vuren, de abdij St. Mariënweerd en alle verdere geestelijke goederen in het openbaar te laten verkoopen. Om den aankoop voor de gegadigden aanlokkelijk te maken, verzocht het Kwartier aan de Landschap *Marienweerd te verheffen tot een heerlijkheid met hooge, middelbare en lage justitie*. De te Arnhem vergaderde Landdag deed dit bij haar resolutie van 29 Maart 1709. In deze Landdagsresolutie wordt voor de eerste maal gesproken van de „abdye van Mariënweert, hetselve (Kwartier) eigendommelijck toestendich” ²⁾. De verkoop zou geschieden, om den deplorabelen toestand van de Kwartierlijke finantiën te herstellen. Op 23 October 1734 werd de hooge heerlijkheid Mariënweerd, tegelijk met de heerlijkheden Vuren en Dalem, verkocht aan Otto Frederik Roeleman graaf van Bylandt, ambtman, richter en dijkgraaf tusschen Maas en Waal, en zijn vrouw Constantia van Sevenaer en hunne erfgenamen of rechtverkrijgenden. De drie heerlijkheden brachten tezamen f 167.500 op. De heerlijkheid Mariënweerd omvatte blijkens de conditiën den Mariënweerdſchen polder, groot omtrent 1000 morgens, met hooge, middelbare en lage jurisdictie, recht van eigen schouw over dijken, weteringen en uitweteringen, voorts vrije en privatieve jacht, de begeving van de bedieningen, vereischt tot de uitoefening van de justitie en het voeren van de schouw, de tienden op Mariënweerd en te Beesd en een rente van f 250 's jaars uit de domeinen van het graafschap Buren ³⁾.

Het voorafgaande samenvattende, kunnen wij vaststellen, dat de abdij van St. Mariënweerd na de maatregelen, die ten opzichte van de administratie harer goederen werden genomen in de jaren

¹⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 15 September 1652.

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 4 September 1703. Van Loon-Cannegieter, „Groot Gelders Placaet-Boeck”, III, kol. 147, 29 Maart 1709.

³⁾ De verkoopsvoorwaarden werden vastgesteld bij Nijmeegsch Kwartiersbesluit d.d. 9 Juni 1734 en zijn ingelascht in het Kwartiersbesluit van 10 Juni '34; voor den verkoop, de betaling en het transport zie: Kwartiersrecessen Nijmegen, 23 October 1734 en 29 April 1735. De omschrijving van Mariënweerd luidt woordelijk: „De heerlijkheyt en goederen van Marienweerth met alle de daaronder gecomprenheerde bouwhoven, boomgaard, bosch en landerijen, soo en als deselven tegenswoordig door den provisioneele rentmeester Willem van Alphen worden geadministreert: sijnde een seer schoone en vrugtbare polder, groot ongeveer duysent mergen soo bouw als weyland, de mate echter onbegrepen, gelegen aan de riviere de Linge, mitsgaders de hooge, lage en middelbare jurisdictie van gemelte heerlijkheyt

1578-1592, welke culmineerden in de aanstelling van Frederick van Winssen tot administrateur door het Hof van Gelderland, in wezen gebleven was als pieuze stichting, staande onder de directie en administratie van Hof en Rekenkamer, daarna van Gedeputeerde Staten van het Nijmeegsche Kwartier. In de 18de eeuw werd het terrein van de voormalige abdij, d.w.z. de polder van Mariënweerd, tot hooge heerlijkheid verheven, waarmede de bestemming „ad pios usus” verdween. Haar geestelijk karakter in canoniek-rechtelijken zin had St. Mariënweerd reeds verloren tengevolge van de opheffing van de geestelijke jurisdictie tijdens de Reformatie. Met de verheffing tot hooge heerlijkheid verloor zij ook haar geestelijk karakter in post-reformatorischen zin, d.w.z. haar karakter van pieuze fundatie ¹).

b. De Holtmeer.

Het klooster van Onze-Lieve-Vrouwe op de Holtmeer of O.L. Vrouwenberg was gesticht door Dirck van Bronckhorst, heer van Batenburg, te Horssen als een vrouwenconvent van poenitenten van de derde orde van St. Franciscus, maar werd door Gijsbrecht van Bronckhorst Dirckszoon in 1444 veranderd in een mannenklooster van Franciscaner broeders, behoorende onder het ordekapittel van Utrecht ²).

volgens Landschaps-resolutie van den 29 Martij 1709, gelijk ook het regt van eygene schouw over dijken, steegen, weteringen of uytwateringen en wegen, ervindlijk by Quartiers-resolutie van den 10 Januarij 1726. Voorts vrije en privative jagt over en door de geheele heerlijkheit, mitsgaders de begevinge van alle ampten en bedieningen, die tot het exerceren van voors. jurisdictien en voeren van de schouw vereyst werden. Voorts de considerabele thienden, soo op Marienweerth als Beest, met een inkomste van tweehondert vijftig guldens jaarlijks uyt de domeynen van het graaffschap Buuren, tot de meergemelte goederen specterende, gelijk mede alle regten en geregtigden, daartoe gehorende”.

¹) Releveeren wij nog, dat door Lodewijk XIV na de bezetting van Gelderland door de Franschen tijdens den oorlog van 1672 heer Guilielmus Quisthout van Vilvoorden, pastoor van Bokhoven, afkomstig uit de abdij van Berne, tot abt van St. Mariënweerd genomineerd werd (L. H. C. Schutjes, „Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch”, I, blz. 388). Heer Quisthout stelde als abt en administrator der Mariënweerdsche goederen een gerechtelijken eisch in tegen den rentmeester van Zennewijnen Willem Clodts en de directeuren van dit stift, teneinde de goederen van deze voormalige proosdij van St. Mariënweerd terug te vorderen (portef. Mariënweerd, vroeger Oud-Bisschoppelijke Clerezy XVIII). De Koning van Frankrijk deed de abtshnominatie als Geldersch Landsheer. Het ius nominationis tot deze prelatuur was aan den Gelderschen Hertog gekomen krachtens een bul van Paus Paulus III (vergel. „Opteyckeninge van 't gheene Henrick Wickraedt in saecken myner E. Heeren des Abts ende convents van Mariënweerde gedaen heeft. . . .” (1593) in de portef. Mariënweerd).

²) L. H. C. Schutjes, „Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch”, IV, 1873, blz. 640.

In den loop der 16de eeuw had het klooster herhaaldelijk te lijden van krijgsgeweld, zoodat de broeders in 1573 er gereedelijk in toestemden, dat de Holtmeersche goederen zouden worden geincorporeerd bij het kapittel van St. Steven te Nijmegen¹⁾. De incorporatie is niet tot stand gekomen, hetgeen men af kan leiden uit de omstandigheid, dat nog jaren later sprake is van door de broeders uitgeoefende beheersrechten. De gewezen rentmeester Johan Henricksen verklaarde nl. in 1619 aan Gedeputeerde Staten van het Nijmeegsche Kwartier, bij huurcedel van 11 November 1590 eenige stukken land van de Holtmeer in pacht te hebben verkregen van heer Johan Claeszen, pater van het St. Paulusconvent te Amsterdam en visitator-generaal, tot tijd en wijle het convent van de Holtmeer of het gemeene kapittel van de derde orde van St. Franciscus aan hem de som van f 1800 zou hebben voldaan wegens het slot van zijn laatste rekening. Gedeputeerden achtten de huurcedel weliswaar nietig, maar lieten den gewezen rentmeester om zijn hoogen leeftijd in het gebruik der verduisterde stukken land²⁾. De kloostergoederen kwamen na de reductie der stad Nijmegen onder de administratie van Derck van Leuwen, althans nominaal, want het is hem nimmer gelukt het beheer feitelijk in handen te krijgen. De heer van Batenburg handelde ermede naar eigen goeddunken, zonder zich aan het Hof van Gelderland of aan Gedeputeerde Staten van het Kwartier Nijmegen te storen³⁾. Derck van Leuwen was dezelfde persoon als de rentmeester, die na de reductie van Nijmegen over de geestelijke goederen in de stad en het Rijk van Nijmegen, Maas en Waal en Overbetuwe door het Hof was aangesteld (18 November 1591).

Den 8sten April 1606 besloot het Nijmeegsche Kwartier, dat inmiddels Hof en Rekenkamer in de directie en administratie der geestelijke goederen opgevolgd was, dat de Holtmeersche goederen „wederomme mit den andere geestelycke guderen deeses Quartiers verheelt werden ende dat te dien fine ordre gegeven ende aen den

¹⁾ H. D. J. van Schevichaven, „De St. Stephenskerk te Nijmegen”, blz. 132, incorporatie van de Holtmeer Februari 1573 „libera voluntate patris et fratrum, quia ex bonis conventus ali non poterant”. De stad Nijmegen eischte op grond van de incorporatie na de Reformatie het recht van nominatie van den rentmeester op, vergel. Resolutiën Gedeputeerde Staten van Nijmegen, 17 October 1622.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 17 April en 30 September 1619. Johan Henricksen verklaarde o.m., dat de laatste pater, heer van Arnhem, de brieven en zegels van de Holtmeer medegenomen had naar het Fraterklooster te Nijmegen en aldaar overleden was.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, Memorie- en Resolutieboek, 11 September 1598. Kwartiersreces Nijmegen, 8 Mei 1601.

voorn. heeren van Batenburch (Herman Diederik van Bronckhorst) ende den pechteren geschreven sal werden, aen niemants handen te betaelen dan die by de Gedeputierden tot den ontfanck van die sal sijn geauthorisiert" ¹⁾). In de commissie, welke Gedeputeerde Staten 29 September 1606 aan Derck van Leuwens opvolger Wolter van Duiren gaven, lezen wij, dat de Gedeputeerden den laatste op advies van de stad Nijmegen aanstelden tot rentmeester van de goederen der kloosters e.a. geestelijke stichtingen binnen de stad „alsock van 't clooster Holtmeer tot Horssen gelegen, gevende hem hiermede volcomen macht, autoriteyt ende bevel. dat voorsz. ampt tho holden und te exerceren, des voorsz. cloosters goederen und gerechticheyt te bewaren, die renten ende andere incumsten t' innen, op te bueren und t' ontfangen....." ²⁾).

De houding van den heer van Batenburg wordt begrijpelijk, wanneer men bedenkt, dat zijn heerlijkheid, waartoe de drie kerspelen Batenburg, Horssen en Leur behoorden, Rijksleen was. De heer van Batenburg beschouwde zijn gebied als Rijksonmiddelaar en wilde zich niet aan de Geldersche souvereiniteit onderwerpen. Tengevolge van een sententie van 11 Juli 1614 van het Hof van Gelderland, waarbij de gerichten van Horssen en Leur en de overige goederen uit de nalatenschap van den in 1612 overleden Herman Diederik van Bronckhorst, waarvan kon worden aange-toond, dat zij geen Rijksleen waren, toegewezen werden aan Elisabeth van Bronckhorst, weduwe van Willem van Luxemburg, heer van Hollogne, viel het Batenburgsche gebied uiteen in drieën. Horssen werd in 1649 een Geldersch leen, nadat de heer van Horssen, Johan van Wijnbergen, het aan de Landschap Gelre en Zutphen opgedragen had, om het wederom in leen terug te ontvangen. Leur daarentegen bleef in statu quo: het was geen Rijksleen en het werd evenmin een Geldersch leen, zoodat het een allodiale heerlijkheid was ³⁾). Het Hof van Gelderland kon onderdeelen van het Rijksleen, de hooge heerlijkheid Batenburg, als allodiaal beschouwen, omdat de gerichten van Horssen en Leur in de onderscheiden Batenburgsche leenbrieven van de Duitsche koningen niet afzonderlijk vermeld werden ⁴⁾).

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 8 April 1606.

²⁾ Oud-archief Gemeente Nijmegen, eerste rekening van Wolter van Duiren van Nijmeegsche geestelijke goederen 1608. Van Duirens afzonderlijke rekeningen van de Holtmeer zijn niet meer aanwezig.

³⁾ Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, „Leur" in „Gelre" XXV, blz. 133.

⁴⁾ Deze door jhr. mr. Martens voorgestelde verklaring wordt bevestigd door de Batenburgsche beleeningsbrieven d.d. 1349 Juli 27, 1442 Juni 22,

De vraag of Batenburg, Horssen en Leur al dan niet Rijksleen waren, is voor het Hof of voor de Staten van het Nijmeegsche Kwartier nimmer van invloed geweest op hun opvatting, dat de Geldersche Hooge Overheid bevoegd was, om als zoodanig zich met de geestelijke goederen in de drie genoemde plaatsen en met de salariëering der kerk- en schooldienaren aldaar te bemoeien, zooals o.a. uit de rentmeestersaanstellingen voor Derck van Leuwen en Wolter van Duiren blijkt. Op advies van Gedeputeerden weigerden de Staten van het Kwartier aan Maximiliaen van Bronckhorst, heer van Batenburg, in 1619 de „dispositie ende directie” over de Holtmeersche kloostergoederen¹⁾. Negen jaren later besliste de Landdag, gehouden te Nijmegen, „dat niet alleen d’administratie van de goederen des cloosters Holtmeer neffens den (in het verzoekschrift van den heer van Batenburg) gementioneerden halven (Maasbommelschen) tiendt by den Gedeputeerden des voorsz. Quartiers behoort te verblyven, maer dat oock die voorsz. Gedeputeerden sullen hebben te letten, dat d’andere goederen tottet capittel van Batenburch gehorende ende daervan gedachte heer het bewynt alnoch is hebbende, mede onder derselver administratie gebrocht worden”²⁾. De Staten van Gelderland waren dus van oordeel, dat het gezag van den heer van Batenburg, dat hij onmiddellijk van het Rijk hield, geringer was dan de souvereiniteit van den Lande, die in de 17de eeuw door de Staten werd uitgeoefend, en dat het gebied van Batenburg Geldersch territoir was. In overeenstemming met het Landdagsbesluit van 1628 wees het Nijmeegsche Kwartier in 1633 een herhaald verzoek af van Maximiliaen van Bronckhorst om „wederom aen sich te mogen hebben d’administratie van de cloostergoederen gehoorich tot die Holtmeer, in Horssen geleghen onder ende in die heerlickheyt Batenborch, ende mede den halven tiendt van Maesbommel, om dieselve tot onderhoudt van de predicanten ende schoolmeesteren van Batenborch, Horssen ende Leur ende voorts ad pios usus t’employeren”³⁾.

Elders deelden wij mede, dat het Nijmeegsche Kwartier bij reso-

1481 April 15 en 1531 Januari 12 (afschriften in het oud-archief der Gemeente Tiel, inv. no. 194).

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 5 Juni 1619. Vergel. reces van den Landdag te Arnhem van 26 Maart 1618.

²⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 12 Mei 1628. De parochiekerk van Maasbommel was geïncorporeerd bij het kapittel van Batenburg.

³⁾ Kwartiersrecessen Nijmegen, 16 April en 19 November 1633. Over de Batenburgsche kapittelgoederen vergelijk hiervóór blz. 161 (Kwartiersreces Nijmegen, 10 Maart 1683).

lutie van 6 December 1632 de directie en administratie over de geestelijke goederen in het ambt tusschen Maas en Waal overliet aan ambtman en jonkers. Het ambtsbestuur wenschte eveneens de administratie der Holtmeersche kloostergoederen, omdat de inkomsten uit de geestelijke goederen anders niet toereikend waren voor het onderhoud van de predikanten en schoolmeesters in het ambt. Het Kwartier sloeg dit af, daarbij overwegende, „dat die kloostergoederen van de Holtmeer *geen gemeynschap* en hebben met d'andere geestelicke goederen van Maes ende Wael ende dat dienvolgens d'administratie van de voors. goederen behoort te blyven by de heeren Gedeputeerden des Quartiers, om eenige lasten daeruyt te vervallen, die andersints by 't Quartier souden moeten gedraegen worden" ¹⁾). Het standpunt, dat het Kwartier hierbij innam, was juist: de heerlijkheid Horssen behoorde niet tot het ambt. Aangezien de rekeningen van de achtereenvolgende rentmeesters van de Holtmeer niet meer aanwezig zijn, verkeerden wij in de onmogelijkheid na te gaan, waartoe Gedeputeerde Staten de opbrengsten uit de kloostergoederen aanwendden. Eenmaal vonden wij, dat er classicale onkosten uit betaald moesten worden ²⁾). De Holtmeersche rekeningen werden op min of meer gezette tijden ter Gedeputeerdenkamer gesloten ³⁾).

De Holtmeer bezat bouwhoven en landerijen in Horssen, Dreumel, Bergharen en Pufflik en een wind- en een oliemolen te Horssen ⁴⁾). Bij resolutie d.d. 15 Juli 1616 van Gedeputeerden van het Kwartier werd goedgevonden, „dat hy (de rentmeester Wolter van Duiren) tot den bou van 't huis off schuir aen die Holtmeer die steen, die umb und in die kerck und umb 't clooster in d'eerde, eerst doen opruimen und daer tho gebruicken sal, und, so hy daeraen te cort compt, die reste voorts doen affbreken boven van die muir van de kerck und dat op ener hoochte rontzom gelijk". De opbrengsten verminderden gaandeweg door overstromingen en dijkbreuken, zoodat Gedeputeerden in 1651 een verzoek van de gemeente der heerlijkheid Horssen om subsidie voor den schoolmeester ter plaatse niet konden inwilligen ⁵⁾). Nog in hetzelfde jaar werden „de bouwinge ende landeryen van den clooster de Holt-

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 19 November 1633. Resolutiën Gedeputeerden, 17 Januari 1633.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 5 October 1619.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden, *passim*.

⁴⁾ „Staat der geestlicke goederen des Nymechschen Quartiers", C, oud-archief Gemeente Nijmegen.

⁵⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 15 Juli 1616, 4 Maart 1651. De gemeente van Horssen = de gemeene naburen of kerspellingen.

meer" in het openbaar verkocht¹⁾. De Landschap verleende hierop haar goedkeuring in het daarop volgende jaar: „sijnde van wegen den Quartiere van Nymegen voorgedragen, als dat *ten dienste van 't selve Quartiere* eenige geestelicke goederen van d' abdye van Mariënweert ende het clooster de Holtmeer *nootwendich* hebben moeten worden vercocht, is op derselver versoeck sulx by de Landschap geapprobeert"²⁾. De „bouwinghe genaemt het clooster de Holtmeer" (de Kloosterhof) ging over in handen van jr. Diederik van Lynden, heer van Hemmen en Blitterswijk, ambtman in Overbetuwe, terwijl de boerderij genaamd Melevelt onder Horssen aan Pelgrom Helman kwam³⁾.

Uit het medegedeelde blijkt, dat Gedeputeerde Staten van het Kwartier het goederencomplex van de Holtmeer steeds afgezonderd van andere geestelijke goederen hebben laten administreeren, dat zij er naar streefden om door den rentmeester „des voorsz. cloosters goederen en gerechticheyt te (doen) bewaren", en aan de opbrengsten een bepaalde bestemming gaven. Uit het door de Landschap verleende octrooi tot verkoopning ziet men voorts, dat de Holtmeersche goederen als „geestelijke" goederen beschouwd werden, d.w.z. als voormalige geestelijke goederen, die „ad pios usus" bestemd waren. Men kan dus zeggen, dat de Holtmeer na de invoering der Reformatie is blijven voortbestaan als zelfstandig vermogenscomplex met pieuze bestemming tot het tijdstip van de openbare verkoopning der goederen toe⁴⁾.

§ 2. De Jufferenstiften te Zennewijnen, Opheusden en Eimeren.

a. St. Mariënschoot te Zennewijnen.

In 1216 droeg het St. Walburgskapittel te Tiel aan de abdij van St. Mariënweerd de kapel St. Mariënschoot te Zennewijnen („capellam de Sinewende cum omnibus oblationibus ac eius attinentiis") in den Tielerwaard over. De abdij was aanvankelijk een z.g. dubbelklooster; maar reeds in 1228 woonden de Mariënweerdsche

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 1 en 13 September, 17 November 1651.

²⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 15 September 1652.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 21 Januari 1654 en 22 September 1656.

⁴⁾ Op 1/28 April 1611 besloten Gedeputeerde Staten tot publieke verkoopning van „'t holt van het dack der kerck Holtmeer mit die plancken und leyen gevallen und ingestort sijnde mit 't gene, dat noch umbhooch steet, mitz-gaders die balcken, twelck apparent is, dat oock noch vallen sal, ... und die penningen daervan commende (te) emploieren tot inlossungh van des voers. cloosters noedichste renten of andere schulden". De kooppenningen kwamen weder ten goede aan het „voers. clooster"; men liet het kloosterlijk vermogenscomplex intact.

nonnen niet meer te St. Mariënweerd, maar bij de kapel te Zennewijnen. Een jaar later kwamen eenige Praemonstratenser nonnen uit het klooster Vüssenich bij Zülpich en werd de eerste proost benoemd. De nieuwe proosdij stond onder het toezicht van den abt van St. Mariënweerd, die ook het recht bezat, om den proost te benoemen of den door priorin en zusters gekozen proost te bevestigen. De vicarie van het H. Kruis in de kerk van Zennewijnen werd door den bisschop van Utrecht in 1552 vereenigd met de tafel (= het beneficium) der proosdij, om uit de inkomsten daarvan een kapelaan te onderhouden. De proost of zijn kapelaan waren gewoonlijk tevens pastoor van de parochie Zennewijnen. Het aantal nonnen was blijkens een oorkonde van 1231 op ten hoogste 24 vastgesteld ¹⁾.

De goederen van het klooster St. Mariënschoot te Zennewijnen zijn na de verrassing van de stad Zaltbommel (31 Juli 1572) in handen van de Prinsgezinden gekomen. De naar Tiel verhuisde nonnen verzochten in Februari 1575 aan den abt van St. Mariënweerd, Johan van den Hove, als proost van Zennewijnen te willen optreden, aangezien haar proost, heer Wolter Pelgromssen, overleden was ²⁾. Krachtens het verdrag d.d. 21 September 1577, gesloten tusschen de Staten van Gelderland en de regeering van Zaltbommel, werden o.m. de eigendommen van het klooster Zennewijnen in de Tieler- en Bommelerwaarden weder vrij gegeven met bepaling, dat aan den rentmeester der geestelijke goederen te Zaltbommel uit de Zennewijnensche goederen een som van f 125 's jaars betaald zou worden. Heer Johan van den Hove stelde 1 September 1579 op aandrang der „semplicke joffrauwen des convents tot Zenwenden onder onse (van den abt) gehoorsaemheyd staende” een „goede ordre in de regieringe van haere goederen”. Hij bepaalde, „dat wy mit de voorsz. joffrauwen in presentie van eenige goede vrunden den staet haerer incommen ende lantpachten ende die uytgaende lasten doorsien ende overslagen hebbende, bevonden hebben, dat yegelick van voorsz. joffrauwen voor dese tijt jaerlicx bequamelick toegelacht mach wer-

¹⁾ Fr. Willibr. Hoevenaars, Ord. Praem., „Het Praemonstratenser-Nonnenklooster van Zennewijnen of een aantal tot hiertoe onuitgegeven oorkonden van dit klooster” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” XIV, blz. 422 e.v., en XV, blz. 225 e.v. Het M.E. archief, bestaande uit 2 à 300 oorkonden, berust in de abdij van Berne.

²⁾ Fr. W. Hoevenaars, „Bijdragen tot de Geschiedenis van de Abdij van Mariënweerd” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” XXI-XXV, XXX, no. 89.

den d' somme van hondert carolusgulden van XX brabantse stuv. het stuck, waeromme wy uuyt cracht van onze autoriteyt, welcke wy over de voorsz. joffrauwen ende des voorsz. convents goederen als huere gebuerlicke overheyt hebben, den naebenoemde pachters geordonnert hebben ende mits desen ordonneren, dat zy van nu voort aen jaerlicx ende alle jaer aen joffrau Anna van Donghen betaelen sullen (volgen de namen der pachters) tsamen totter somme van hondert gulden bedragende....., boven welcke voorsz. penningen de voorsz. joffr. Anna van Dongen noch hebben, genieten ende profiteeren sal huere aenpart ende quote van de thiende ende alsulcke toebaeten, als in de verpachtinge van huere goederen bescheyden zijn, mit oock huere aenpaert van de penn., die naedat elck van de voorsz. conventuaell joffrauwen mit oock den pastoor tot Zenwennen hondert gulden ontfangen sullen hebben ende alle uuytgaende renthen ende lasten afgedaen sullen wesen, bevonden worden overentsich (= over) te blyven, d' welke by den voorn. pastoor ontfangen ende uuytgedeylt sullen werden vermoegens instructie, hem by ons ende den gemeenen joffr. voorsz. daarvan gegeven ende geleverd sal werden, ende tselve allet ter tijt ende wylen toe, by ons ofte onsen successeuren in desen nae gelegentheyt ende uuyt eysschen des tijts sal zijn geordonneert ende wy sulcx kennelick wederroepen ende vernieuwen sullen, twelck wy aen ons gereserveert hebben ende reserveren mits desen t' allen tyde te moegen doen, als ons sulcx goetduncken ende gelieven sall, sonder arch" ¹⁾).

Uit deze nieuwe regeling van den abt Johan van den Hove blijkt, dat het convent van Zennewijnen onder den druk der tijden het karakter van een wereldlijk canonessenstift had aangenomen: iedere juffrouw genoot voortaan een vaste prebende 's jaars in geld voor haar „aenpart” van de kloosterinkomsten. Het is niet bekend, of deze verandering met goedkeuring van de R.K. kerkelijke autoriteiten is geschied. Tot de kenmerken van een saeculier canonessenstift behooren behalve het recht op een gefixeerde jaarlijksche prove — een stap op den weg naar separatie — een zekere mate van vrijheid om het convent te mogen verlaten, dus beperking van den plicht om ter plaatse te resideeren en de kerkelijke

¹⁾ Dr. R. C. H. Römer, „De abdij van Mariënweerd” in Kist & Royaards, „Archief voor kerkelijke Geschiedenis” XVI, blz. 208-210 noot (met enkele foutjes). Het stuk van 1 September 1579 berust thans op het Rijksarchief in Gelderland, archief Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, portef. Mariënweerd (vroeger Oud-bisschoppelijke Clerezy XVIII).

diensten bij te wonen¹⁾. De omstandigheden leidden er uiteraard toe, dat de nonnen, die te Tiel, waar in 1578 de Reformatie ingevoerd werd, woonden, niet meer zoo geregeld als voorheen haar kerkdiensten konden houden en evenmin haar residentieplicht konden naleven. Spoedig na 1579 zijn verscheiden juffrouwen naar elders vertrokken of overleden. Van twee kloosterjuffers Gisberta van Vlieth en Anthonia Mom is ons bekend, dat zij nog jarenlang, ieder voor de helft, een huis aan het Hoogeinde binnen Tiel bewoond hebben²⁾.

Bij het verdrag van reductie van den Tielerwaard d.d. 29 Maart 1593 werd o.m. bepaald: „Belangende die regeringh und nominatie tot directie der cloosterguideren van Senwynen, sal desen aengaende seker voet up behagen der Lantschap genomen worden by den gedeputeerden der Lantschap up den staet der geestlicke guideren (die volgens het Landdagsreces van 22-29 Maart 1593 in den loop van dat jaar te Arnhem bijeen zouden komen, om de geheele aangelegenheid der geestelijke goederen aan een onderzoek te onderwerpen). Edoch dat midlertijt in effect blieden sal, dat by die van Tielreweert daertho genomineerde ridderschap so die regering als anderssins aengaende albereitds gedaen is”³⁾. Waarin de door de ridderschap van Tielerwaard reeds genomen maatregelen bestaan hebben, is niet bekend. Vermoedelijk hebben de jonkers zich bepaald tot het houden van toezicht op de administratie, die omstreeks 1593 in handen van eenige kloosterjuffrouwen was. Blijkens een schepenacte van de gerichtsbank van Tuil d.d. 13 Mei 1593 namelijk, hadden juffr. Ghijsberta (van) Vlieth,

¹⁾ Mr. S. Muller Fz., „Schetsen uit de Middeleeuwen”, dl. I, blz. 305, „Adellijke Armenzorg”, alwaar voorbeelden van de verandering in wereldlijke stiften worden gegeven: de abdij van Rijnsburg, het klooster ter Hunnepe en het klooster Bedbur of Bedburg bij Kleef. Voor Bedburg, dat van dezelfde orde was als Zennewijnen, in het bijzonder zie: Dr. R. Scholten, „Das Prämonstratenserinnen-Kloster Bedburg bei Cleve”, Separat-Abdruck aus dem „Clever Kreisblatt”, Cleve 1901, blz. 24 e.v. In Bedburg geschiedde de omzetting in een wereldlijk stift met pauselijke goedkeuring (1519); hierbij werd het convent tevens losgemaakt uit de orde der Praemonstratensers en onder het geestelijk toezicht geplaatst van den proost en aartsdiaken van Xanten.

²⁾ Rechterlijk archief Tiel en Zandwijk, schepensignaat van Tiel, 16 en 17 Maart 1580, 7 December 1588, 4 September 1589 en 10 December 1595. Op 10 December 1595 maakten Gisberta van Vlieth en Anthonia Mom „een ewige afscheidonge van dat aengekoffte huiss, daer zy duslange ingewoent ende alnoch inwonende zijn”; juffr. van Vlieth kreeg het tot nog toe door haar gebruikte voorste gedeelte met den zolder en juffr. Mom het overige met den kelder.

³⁾ Van Loon, „Groot Gelders Placaet-Boeck”, I, Prael. kol. 113, door mij geciteerd naar het Landdagsreces van Maart 1593 in het oud-archief der gemeente Arnhem.

„reprenterende vrouwe tot Senwenden“, en juffr. Everarda Mom. „beide conventuaeljofferen tot Senwenden“, „uuyten naem ende van wegen des convents voers.“ 2 morgens land op Zennewijnen, genaemd het Kempken, verkocht aan Hanrick de Jongh ¹⁾).

Het Nijmeegsche Kwartier liet bij resolutie van 29 December van het genoemde jaar de goederen aan de jonkers van Tielerwaard ter administratie over, mits zij daarvan rekening zouden doen. Indien de geestelijke goederen in de provincie Gelderland in gemeenschap gebracht zouden worden, zouden zij de administratie over moeten geven aan dengene, die door de Geldersche Rekenkamer daartoe zou worden aangewezen. Deze regeling voldeed blijkbaar niet, want bij Kwartiersbesluit van 25 April 1602 werden de Zennewijnsche goederen op verzoek der stad Zaltbommel toevertrouwd aan het toezicht van jr. Johan Millinck, die in dezelfde Kwartiersvergadering belast was met de zorg voor de geestelijke goederen in het Nijmeegsche Kwartier in plaats van het college van Gedeputeerden des Kwartiers, dat opgeheven werd ²⁾). Nadat in 1605 opnieuw een Gedeputeerden-college was opgetreden, werd de rentmeester der goederen van Zennewijnen rekenplichtig aan de Kamer van Gedeputeerden te Nijmegen. Het rentmeesterschap werd waargenomen door mr. Johan Dericksz., secretaris te Deil, aan wien Gedeputeerde Staten toestonden, om het beheer over de Zennewijnsche goederen te blijven voeren, ofschoon Andries Willemsz. door het Hof tot rentmeester over alle geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden was gecommiteerd ³⁾). De rekening van mr. Johan Dericksz. werd door hen gehoord in tegenwoordigheid van gecommiteerden uit de ambtsjonkers ⁴⁾). Een der laatst overgebleven kloosterjuffrouwen was Everarda Mom. Omtrent haar besloten Gedeputeerde Staten 14 Maart 1612, „dat se volgende 's Quartiers resolutie affstant wil doen van 't onderwynt der guideren, tot tselve stiftt gehoerende, tegens 't genot van het tractement, dat haar thogelecht is off worden sal“. Dit tractement of wel de alimentatie werd op f 400 vastgesteld, „welcke penningen die voersz. joffrouw op sodanige pachters, tsy van den tient off landeriën, by den voorn. rentmeester geassigiert sullen worden, als sy selffs begeren und ver-

¹⁾ Rechterlijk archief gerichtsbank van Tuil, loofsignaat 1588-'97.

²⁾ Kwartiersrecessen Nijmegen, 29 December 1593 en 25 April 1602.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 14 en 28 November 1607 en 23 Januari 1608. Vergel. blz. 107.

⁴⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 12 April 1613. Johan Dericksz.' rekeningen zijn niet meer aanwezig.

kies en sal". De juffrouw was blijkbaar niet tevreden, zoodat haar in het volgende jaar moest worden aangezegd, „dat sy sich die los van sekere sess of sestenthalven mergen lants, als die heer van Op-hemert doen wil, niet en sal hebben t' ondernemen op versteck van hare alimentatie" ¹⁾.

Nadat in 1619 het Nijmeegsche Kwartier de directie en administratie over de geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden aan ambtman en jonkers overgelaten had, kwam het klooster Zennewijnen onder het toezicht en het beheer van den ambtman en van de ridderschap van den Tielerwaard ²⁾. Er waren twee directeuren, die een honorarium van f 100 's jaars benevens vacatiën ontvingen, een waarnemende of honoraire directeur, die geen bezoldiging genoot, en een rentmeester, die 5% van de ontvangsten trok. De goederen brachten in het jaar 1692 slechts f 1708 op, in 1809 niet minder dan f 10,000. De ridderschap in den Tielerwaard bestemde de stichting, om aan adellijke dames proven uit te keeren. In 1692 bedroegen de preuves f 50, die door veertien freules genoten werden, terwijl daarenboven Geertruyt Albertina en Angenita Maria Tengnagell gezamenlijk een preuve van f 50 hadden en van nog een preuve van f 50 de eene helft genoten werd door Johanna en Barbara van Scherpenzeel en de wederhelft door Jacoba Maria van Brakell tot den Brakell. Men besloot in 1725 het aantal dames te laten uitsterven tot tien, teneinde de proven te kunnen verhoogen tot f 100, hetgeen in 1730 kon geschieden. De hoogte der preuves is op dit bedrag gebleven. De uitkeeringen werden in 1795 ten gevolge van de omwenteling stop gezet, doch in 1803 weder hervat onder bijbetaling van het ingehouden bedrag. Tenslotte beval de Landdrost van Gelderland in 1809, om geen preuves meer uit te keeren.

Ambtman en leden van de ridderschap van den Tielerwaard sloten 30 September 1744 een overeenkomst, waarbij bepaald werd, dat de toekenning der preuves bij tourbeurt zou plaats hebben en

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 14 Maart en 24 November 1612, 12 April 1613. Everarda Mom overleed reeds in het volgende jaar.

²⁾ Het volgende is hoofdzakelijk ontleend aan F. J. Mijnlief, „Het adellijk stift van Zennewijnen" in het maandblad „De Nederlandsche Leeuw", 1927, blz. 259 e.v. en blz. 315 e.v. De administratie van de directeuren van Zennewijnen berust in het oud-archief Polderdistrict Tielerwaard, waarbij rekeningen sinds 1692. Ten Rijksarchiefe te Arnhem berust de 4de rekening van Willem Clodts over 1 October 1673-30 September 1674, gesloten 4 April 1678 door de jonkers Cornelis van Ghendt en Adriaen de Cock van Delwijnen (rendantsex.). Over 1673/74 waren de ontvangsten f 1637-7-4, de uitgaven f 1137-7-8; vijftien freules ontvingen preuves, waarvan dertien f 50.— en twee slechts f 36-10-.

wel als volgt: „de eerste vacant komende plaets sal staen ter dispositie van den heere amptman en soo vervolgens na rangh, namentlijk de tweede aen den heere van Wadenoyen, de derde aen den heere van Geldermalsen, de vierde aen den heere van Gellicum, de vijfde aen den heere van Tegnagel en de sesde aen den heere de Cock van Haefften, en dat vervolgens yder een tourbeurt gehadt hebbende wederom van boven aff met den heere amptman sal worden begonnen”. Nieuw geadmitteerde leden van de ridderschap in Tielerwaard zouden ook een tourbeurt krijgen. De preuves werden vacant door huwelijk of overlijden van de bezitsters.

Als provenstichting ten behoeve van ongehuwde dames uit riddermatige geslachten bleef het stift Zennewijnen in wezen, totdat het stichtingsvermogen krachtens het decreet van keizer Napoleon I d.d. 27 Februari 1811 met het Staatsdomein vereenigd werd, evenals de goederen van andere corporatiën „d' origine ecclésiastique”, welke niet gerangschikt konden worden onder de „biens d'origine ecclésiastique... affectés au salaire des ministres des cultes, à leurs dépenses ou à l' instruction publique”¹⁾. Het alimenteeren van ongehuwde dames, uitsluitend uit riddermatige families, moge naar de opvatting van 1811 als zuivere standsbevoorrechtiging gelden, zoodat de pieuze bestemming van het stift was komen te vervallen; naar de opvatting van het Geldersche plakaat op de geestelijke goederen van 1580 evenwel behoorden de geestelijke goederen „wederom ad pios usus undt Godts eher angelegt, insonderheyt averst tot onderholt Godtseliger ervarener und gelehrter Kercken-Diener, wtspandung der almissen, stiftung, operbouwing, und verbeterung der schoelen, und tho conservation der verarmten eerlichen, und adelichen geslachten, anghewendet und employeert” te worden. Het toekennen van preuves aan ongehuwde adellijke dames was alzoo in overeenstemming met de bedoeling van den wetgever van 1580. Dat dit ook de opvatting van het Hof van Gelderland was, blijkt o.a. uit het feit, dat dit lichaam 22 November 1631 aan de directeuren van het stift Zennewijnen octrooi verleende tot het laten afbreken en in het openbaar verkoopen van de kapel bij het klooster en het te gelde maken van den duifsteen, „nochtans, dat die penningen, daarvan procedierende, wederom sullen worden angeleyt tot meesten proffijt, nut ende oirbaer van 't bovengemelte

¹⁾ Het decreet is o.a. gedrukt bij: W. van Beuningen, „Het Geestelijk Kantoor van Delft”, 1870, blz. 325. De tot het onderhoud van de bedienaren van den godsdienst en het onderwijs bestemde voormalige geestelijke goederen vielen buiten het decreet. Een gedrukt ex. is o.m. te vinden in het Staten-archief te Utrecht, inv. no. 1427, 14.

stift van Senwynen" ¹⁾). Immers zou noch octrooi gevraagd, noch verleend zijn, indien niet het Hof en de heeren directeuren ervan overtuigd waren, dat Zennewijnen een voormalige geestelijke stichting met pieuze bestemming was. Het Hof stelde als eisch, dat het stichtingsvermogen intact zou blijven en de opbrengst niet voor aan de fundatie vreemde doeleinden zou worden besteed, m.a.w. het alimenteren van freules had aan het stift het pieuze karakter niet ontnomen.

b. St. Mariëngaarde te Opheusden.

Het klooster St. Mariëngaarde te Opheusden in Nederbetuwe werd in het jaar 1482 gesticht door Gijsbert van Randwijck en zijn vrouw Johanna Voncken in een door hen bewoond boerenhuis (niet het stamhuis van het geslacht). Volgens het reversaal d.d. 5 Juni (St. Bonifacius' dag) 1482, hetwelk omstreeks 1811 nog onder berusting was van de familie Van Randwijck, maar zich thans bevindt in het huisarchief van Waardenburg ²⁾), was het een convent van reguliere kanonikessen, die den regel van St. Augustinus volgden en onder de visitatie van de Fraterhuizen van Deventer, Zwolle, Hulsbergen en Doesburg stonden. Er behoorden steeds twee paters aan verbonden te zijn en er moesten bijzondere gebeden e.d. worden verricht voor het zieleheil van den stichter en zijn nabestaanden. Ingeval de stichtingsbepalingen niet nageleefd werden, zouden de goederen in vier gelijke deelen aan vier familieleden van den fundator worden teruggegeven ³⁾.

De nonnen hadden de administratie harer goederen nog in handen in 1595 ⁴⁾). Ruim tien jaren later kwamen de goederen onder het toezicht van ambtman en jonkers van Nederbetuwe, waarschijnlijk tusschen 1616 en '19, toen zij ook orde stelden op de administratie der overige geestelijke goederen in het ambt. Uit de conventsgoederen gingen zij aan dames uit adellijke families proven toekennen. Men mag aannemen, dat toentertijd van de oorspron-

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek III, blz. 267.

²⁾ Rijksarchief te Arnhem.

³⁾ Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland, „Een en ander betreffende de kerk en het klooster te Opheusden”, in „Gelre” XXVIII, blz. 55; het reversaal d.d. 1482 is uitgegeven door dr. J. S. van Veen in „Archief Aartsbisdom Utrecht” XLVI, blz. 147. Over dit stuk zie ook „Memorie betreffende de goederen, bekend onder de benaming van het klooster te Opheusden in het ambt Nederbetuwe”, ongedateerd (ná 1811), oud-archief Polderdistrict Nederbetuwe, Rijksarchief Arnhem.

⁴⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek, 1586-1601, fol. 147 vso, 12 November 1595.

kelijke kloosterbevolking niemand of slechts een enkele nog in leven was. Het Nijmeegsche Kwartier sloeg, om wille der consequentie, 8 Juni 1619 een verzoek af van Wilhem van Ermelen, inhoudende, dat hem zou mogen worden vergund „die collatie over XXIII morgen landts by sijnnen voorvader Albert van Ermelen aent convent van Mariënga(e)rde tot Hoesdaen op den Rijn gegeven onder seeckere conditie vermoge reversal”¹⁾. Het Kwartier wenschte, dat het stichtingsvermogen intact zou blijven en dat de stichting niet uiteen zou vallen in een aantal kleinere fondsen, waarvan het beheer en het gebruik aan het toezicht van de Overheid onttrokken zouden zijn.

De „ordre”, welke door ambtman en jonkers werd vastgesteld voor het toekennen van preuves uit de inkomsten van het klooster te Opheusden en omstreeks 1625 van kracht was, is ons niet bekend²⁾. Volgens latere ambtsresolutiën kende men een stelsel van opklimming: in 1641 genoten de vier eersten in rang en ouderdom ieder f 125 's jaars, de drie op haar volgenden elk f 75 en de beide jongsten elk f 50. Op 9 November van laatstgenoemd jaar werd als vereischte minstens achtjarige leeftijd gesteld. De uitkeeringen vervielen bij huwelijk of overlijden³⁾. In 1713 werd door de ambtsvergadering besloten, dat de erfgenamen van een overleden prebendaire en zij, die door huwelijk haar preuve moesten verliezen, nog gedurende $\frac{1}{2}$ jaar het genot ervan zouden behouden⁴⁾. De opbrengsten van de kloostergoederen waren omstreeks 1792, zóó toegenomen, dat alle prebenden op dezelfde hoogte, te weten f 150 's jaars, gebracht konden worden. Drie jaren later werden de uitkeeringen stop gezet als gevolg van de omwenteling, doch in 1798 weder ter beschikking gelaten van het ambtsbestuur, dat toen niet meer uitsluitend uit riddermatigen samengesteld was. Het vermogen der stichting werd in 1811 bij decreet van keizer Napoleon met het Staatsdomein vereenigd. De uitkeeringen van preuves is in 1820 voor een geruimen tijd door het Rijk hervat, maar de stichting zelve heeft men niet meer tot nieuw leven gewekt⁵⁾.

Evenals bij het stift van Zennewijnen het geval was, geschiedde

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 8 Juni 1619.

²⁾ Oud-archief Polderdistrict Nederbetuwe (Ambtsarchief), ambtsresolutiën, 25 Juli 1625.

³⁾ Ambtsresolutiën Nederbetuwe, 12 April en 9 November 1641.

⁴⁾ Oud-archief Polderdistrict Nederbetuwe, (Ambtsarchief), resolutie d.d. 13 November 1713 in den band „Resolutiën en documenten sedert den jaare 1682 tot 1715”.

⁵⁾ J. A. Heuff Azn., „De Neder-Betuwe en haar Ridderschap”, uitg. „Gelre”, 1902, hoofdstuk VI.

het toekennen der prebenden door de leden van de ridderschap van Nederbetuwe bij tourbeurt. De ambtsvergadering besloot dienaangaande 10 November 1749, „dat de toecomende vacerende praebendes naer rangh sullen begeve worde als de eerste door de heer Vijgh, de tweede door de heer Cocq van Delwijnen, de derde door de heer van Braekel, de vierde door de graefe J. W. van Welderen en vervolgens de tour by de heer amptman weederom sal beginne en afdaelle tot 'het laadste lidt toe, dewelke sigh alsdan in deese ridderschap sullen bevinde" ¹⁾).

De directie en administratie over de Opheusdensche kloostergoederen berustten bij dezelfde daartoe aangewezen leden uit de ridderschap nevens den ambtman, die ook de directie voerden over de vicariegoederen in het ambt. De rentmeester was eveneens dezelfde als die van gemelde vicariegoederen, doch de twee administratiën werden streng gescheiden gehouden. Vermenging van kloostergoederen met andere geestelijke goederen heeft niet plaats gehad.

Tenslotte moet nog vermeld worden, dat omstreeks 1809 toen levende nazaten van Rutger van Randwijck, een der vier verwanten van den stichter, op wien bij het niet nakomen der stichtingsbepalingen de tot de fundatie bestemde goederen voor een kwart zouden overgaan, getracht hebben die goederen te bekomen, omdat de stichtingsbepalingen, naar zij beweerden, niet behoorlijk nageleefd werden, wanneer men, zooals na 1798 weleens het geval was, preuves toekende aan niet-adellijke dames ²⁾. Hun poging mislukte.

c. Eimeren.

In de buurschap Eimeren onder het kerspel Elst in Overbetuwe stond eertijds een klooster van tertiarissen onder het patronaat van de H. Maagd Maria. De stichtingsdatum is niet bekend. Het convent komt reeds voor op de lijst van tertiarissenconventen onder het orde-kapittel van Utrecht van 1470, terwijl ons een in originali bewaard gebleven schuldbekentenis uit het jaar 1481 bericht, dat de Commendeur van St. Jan te Nijmegen 125 overlandsche rijnsgul-

¹⁾ Oud-archief Polderdistrict Nederbetuwe (Ambtsarchief), ambtsresoluciën, 10 November 1749.

²⁾ Mr. W. J. baron d'Ablaing van Giessenburg, „Toestand van 's Lands Adel gedurende het bestaan van het Koninkrijk Holland", in „De Nederlandsche Heraut", 1884, bijlage no. 1.

dens had geleend van „heren Nicolaus van Delff, pater der zusteren van Eymeren in Elsterkerspel" ¹⁾).

Een adellijk convent was het klooster te Eimeren naar zijn aard niet; de zusters werden veelal als „begijnen" aangeduid en niet als „juffrouwen" ²⁾).

Na de Reformatie hebben de conventualinnen nog een tijdlang zelf het beheer over de kloostergoederen gevoerd, naar blijkt uit een octrooi, dat door het Hof van Gelderland 3 November 1592 verleend werd tot het verpanden van 10 morgens weiland onder Elst ³⁾. Op 21 November 1608 lieten Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers verscheiden stukken land en weiland van het klooster verpachten, w.o. „t clooster van Eimeren mit 't huis und daertho gehoerende landeriën, so groot und klein tselve in die Betuwe glegen is und Johan Costen in pacht gehat heeft", voor f 325 ⁴⁾.

Rentmeester vanwege Gedeputeerden was Simon van de Water, dezelfde, die ook de pastorie-, canonisie- en vicariëgoederen van Elst beheerde. De administratie der kloostergoederen werd evenwel afzonderlijk gehouden ⁵⁾.

Het Kwartier bestemde de fundatie overeenkomstig het plakaat van 31 Mei 1580 ad pios usus; van toekenning van preuves aan

¹⁾ Oud-archief Nijmegen, 1481 St. Gregoriusdag (12 Maart?), inv. P. Nijhoff blz. 54, Mr. S. Muller Hzn., „Het Bisdom Utrecht": (Geschiedk. Atlas van Nederland), blz. 434, deelt mede dat te Rijkerswoerd (kerspel Elst) een tertiariënklooster onder het patronaat van de H. Maagd Maria en te Eimeren (kerspel Elst) een Franciscanessenklooster onder het patronaat van de H. Elizabeth heeft gestaan. Een klooster te Rijkerswoerd is er nooit geweest. De lijst van tertiariënkloosters van 1470 bij Van Heussen en Van Rijn, „Kerkelijke Historie", VI, 1726, blz. 573, opgenomen bij P. Dalm. van Heel O.F.M., „De Tertiariëssen van het Utrechtsche Kapittel" in „Archief Aartsbisdom Utrecht" LXIII, blz. 88. Bij Van Heussen en Van Rijn wordt abusief vermeld, dat het St. Catharinaconvent te Heusden (land van Heusden en Altena) door Gijsbert van Randwijck is gesticht, terwijl niet dit convent, maar St. Mariëngaarde te Opheusden in Nederbetuwe een stichting der Randwijcks was.

²⁾ Vergelijk Mr. S. Muller Fz. e.a., „Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht", no. 5265, 4 Augustus 1517: „mater ende convente van den bagynen cloestere tot Elst in Overbetuwe in Eymeren".

³⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek, 1586—1601, fol. 102 vso.

⁴⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 8 en 21 November 1608.

⁵⁾ De overgebleven kloosterzusters hadden zich in het St. Elizabethsklooster binnen Huissen in Kleefland gevestigd (Resol. Gedeputeerden van Nijmegen 31 December 1621). Toen in 1621 ambtman en ridderschap van Overbetuwe de vraag stelden, of het klooster te Eimeren als uitheemsch moest worden aangeslagen, nu de zusters buitenslands woonachtig waren, antwoorden Gedeputeerde Staten ontkennend, „als sijnde tselve clooster gemortificiert (= opgeheven) ende die directie daarvan van wegen t' Quartier genochsamb aengeveert"; als kloostersamenleving bestond het klooster niet meer.

ongehuwde dames, bij voorkeur uit middermatige geslachten, was evenwel geen sprake. Blijkens een resolutie van Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier d.d. 5 October 1619 werden de classicale onkosten der predikanten van de classis Nijmegen omgeslagen als volgt:

ten laste van den rentmeester Bronckhorst, die de geestelijke goederen in het land van Maas en Waal, w.o. de beide kloosters te Wamel, onder zijn beheer had, f 28,

ten laste van Simon van de Water wegens de geestelijke goederen van Elst f 20,

ten laste van de kloostergoederen van *Eimeren* f 28-13 st.,

ten laste van den rentmeester Coets wegens de Holtmeersche goederen f 12,

ten laste van denzelfde wegens de door hem beheerde Nijmeegsche geestelijke goederen f 24,

ten laste van den rentmeester Isaïc van den Bergh, die de goederen van de drie Nijmeegsche vrouwenkloosters beheerde, f 18¹⁾.

De Eimerensche goederen droegen geheel op dezelfde wijze bij in de classicale onkosten als de Holtmeer, de kloosters te Wamel en de Nijmeegsche kloosters. Het bedrag voor Eimeren is tamelijk hoog.

Aan dezen toestand kwam een einde, toen de directie en administratie der Overbetuwsche geestelijke goederen door het Kwartier aan ambtman en jonkers overgelaten werden (1625). In de jaren 1631-1636 ging er geen vergadering van de Nijmeegsche classis voorbij, zonder dat er bij het Kwartier een klacht werd ingediend, „datte opcomsten van de goederen des cloosters van *Eymeren* in der Overbetuwe onlanx in seeckere portiën gedeylt ende gegeven sijn aen jonge, oock eenige van de Gereformeerde religie vreemde, joffrouwen, tegens die natuir van sulcke gemortificeerde goederen van een gemeyn clooster”²⁾. Geholpen heeft de telkens herhaalde klacht niet.

1) Resolutiën Gedeputeerden, 5 October 1619.

2) Kwartiersreces Nijmegen, 10 April 1632; vergel. acta classis Neomagensis 1631 April 18-20 art. 18, 1632 April 9-11 art. 4 en September 3-5 art. 23, 1633 September 2-4 art. 6, 1635 April 6-8 art. 24, 1636 April 25-27 art. 19. De classis achtte het niet oirbaar, dat de ad pios usus bestemde goederen van een gewoon, niet-adellijk, vrouwenklooster werden aangewend voor het toekennen van preuven aan dames, w.o. niet Gereformeerde; zij vond, dat de Eimerensche goederen alleen voor *ware* Christelijke doeleinden (*ad vere pios usus*) behoorden te worden gebruikt, dus in géén geval ten behoeve van niet-Gereformeerde dames en bij voorkeur voor den kerk- en schooldienst.

De directie en administratie over de Eimerensche goederen waren in handen van dezelfde leden van de Overbetuwsche ridderschap als de pastorie-, canonisie- en vicariegoederen van Elst, nl. den ambtman als opperdirecteur en drie mede-directeuren, die bezoldigd werden. De directeuren bemoeiden zich niet met de toekening der prebenden; deze geschiedde in de ambtsvergadering, gewoonlijk in overeenstemming met de voorstellen van de directeuren. In de ambtsvergadering van 1 Juni 1781 stelde J. C. G. van Lynden tot de Parck voor om, evenals in den Tielerwaard en in Nederbetuwe, de proven bij tourbeurt te laten begeven door de leden van de ridderschap, welke voorslag niet werd overgenomen.

Op 25 October 1641 werd het getal der preuves gesteld op acht, elk van f 200, en 30 September 1669 op twaalf. Naderhand had men opklimmende prebenden. Men besloot 30 November 1679, dat de portiën kwamen te vervallen, wanneer de prebendaires stierven, trouwden of in een klooster gingen en geestelijk werden; viel een juffrouw („chanonesse”) uit, dan schoof in haar plaats degene op, die onmiddellijk in rangorde en preuve op haar volgde, enzoovoorts. Om voor een preuve in aanmerking te komen, behoefden geen bewijzen van adellijke afstamming te worden overgelegd. De twee z.g. ambtmanspreuves mocht de ambtman voor zijn eigen dochters bestemmen. Vaak kregen deze i.pl.v. een prebende een stuk land in eigen beheer. Wat dit te weinig opbracht, werd aangevuld uit het rentambt der geestelijke goederen van Overbetuwe. In de ambtsvergadering van 28 Juni 1771 werd bepaald, „dat er twee prebendes sullen verblyven ter privative dispositie van de tydelijke heeren amptluyden, sonderdat nodig sullen hebben daervan kennis aan de ridderschap te geven en dat die amptmanspraebendes in 't vervolg van tijd sullen bestaen yder in 't genot van 70 gls. jaarlijks sonder meer en sonder dat de freulens, die daarmede gebeneficieerd worden, sullen opklimmen”. Tegelijkertijd werden de overige prebenden opnieuw vastgesteld als volgt: de 1ste en 2de op f 100 's jaars, de 3de-7de op f 80, de 8ste op f 70 en de 9de, die toentertijd vacant was, op f 50. Met het oog op den financieelen toestand der Eimerensche goederen werd 19 Juni 1772 besloten geen nieuwe preuves meer te maken, maar de vaste prebenden te verhoogen, naarmate de goederen meer opbrachten, tot f 100 toe; men begaf evenwel nog twee vacante proven van f 50 elk. „Vermits den tegenswoordig aanhoudende florisante staat van deses ampts geestelyke goederen” werden 20 Juni 1788 alle prebenden op f 100 gebracht. De opbrengsten bleven zich in stijgende lijn

bewegen, zoodat er in 1790 twaalf prebendaires waren, waarvan de vijf eersten onderscheidenlijk *f* 150, *f* 140, *f* 130, *f* 120 en *f* 110 's jaars genoten en de zeven laatsten elk *f* 100 's jaars, afgezien van de ambtmanspreuves. Vier jaren later waren er zelfs eenentwintig freules, van wie één land in plaats van een prove in geld ten gebruike had, terwijl de anderen tezamen *f* 2050 per jaar genoten.

Het Eimerensche stift hield op te bestaan tengevolge van het decreet van keizer Napoleon van 27 Februari 1811¹⁾

§ 3. De (gewone) Vrouwenkloosters te Rossem, Driel en Wamel.

a. Rossem.

Over het zusterhuis des Gemeenen Levens St. Mariënacker te Rossem hebben wij reeds een en ander medegedeeld bij de behandeling van de Tieler- en Bommelerwaarden²⁾. Het alimentatieverdrag, dat de commissarissen van den Prins van Oranje met de conventualinnen 10 April 1579 voor den tijd van vier jaren geslo-

¹⁾ Oud-archief Polderdistrict Overbetuwe (Ambtsarchief), „Extracten uit de Resolutie-boeken des ampts Over-Betuwe, beginnende met den jaare 1600 seven en negentigh”. De resolutieboeken zelf zijn niet meer te vinden. Voorts: archief huis Nederhemert, afd. stukken betr. Overbetuwe, band No. 24, get. „Geestelijke Goederen”. De resolutie betreffende het opklimmen der preuves d.d. 30 November 1679 wordt genoemd in een verzoekschrift van Heilwigh van Bronckhorst, die *f* 100 genoot en wenschte op te klimmen in de plaats van haar overleden zuster, die *f* 150 trok (oud-archief Polderdistrict Overbetuwe, request in een verzameling „besoignes”, vergaderingsverbalen, minuten en ingekomen stukken van de directeuren der geestelijke goederen). Voor het overige: Mr. W. J. baron d'Ablaing van Giessenburg, „Toestand van 's Lands Adel gedurende het bestaan van het Koninkrijk Holland” in „De Nederlandsche Heraut”, 1884, bijlage no. 2. De schr. vermeldt een memorie betreffende het stift te Eimeren van 1809, waarin de stichting en oorspronkelijke inrichting van het klooster onbekend genoemd worden, doch ondersteld wordt, dat de toekenning van preuves aan adellijke dames door de ridder-schap van Overbetuwe in overeenstemming werd geacht met de bedoeling van de stichters, aangezien het stift oorspronkelijk een adellijk jufferenstift zou zijn geweest. Dat de memorie van 1809 het hier niet bij het rechte eind heeft, zagen wij reeds. Het bij d'Ablaing vermelde „Resolutieboek over des convents goederen van Eymeren, beginnende met 5 October 1641”, is evenals de kloosterrekeningen en het van vóór de Reformatie daterende klooster-archief niet meer te vinden. Zie voor het financieele beheer hiervóór Hoofdstuk II, C § 1.

²⁾ Zie Hoofdst. II, A § 1. Vergel. N. C. Kist, „Het Klooster St. Mariënacker in Rossem” in Kist & Royaards, „Archief voor kerkelijke Geschiedenis”, XVI, blz. 285. Blijkens Dr. M. Schoengen, „Jacobus Traiecti alias de Voecht...” Hist. Gen., derde serie, No. 13, Cap. XXX, waren de zusterhuizen des Gemeenen Levens te Bommel (Zaltbommel), Rossem, Wamel en Den Briel voortgekomen uit het door het Fraterhuis in Zwolle begonnen zusterhuis ten Orthen in Den Bosch.

ten hadden, en waarbij de laatstgenoemden vrijwel alle kloosterinkomsten en -landerijen in gebruik kregen, is waarschijnlijk herhaaldelijk hernieuwd. Op een verzoekschrift van de zusters aan de Landschap om $7\frac{1}{2}$ morgen uiterwaardsland „den cloester aldaer (te Rossem) thokommende” te mogen verkoopen „tot bethalungh van des cloesters schulden und lasten” werd 25 Februari 1597 beschikt, dat de verzoeksters eerst een duidelijken staat van de kloostergoederen met specificatie van de schulden moesten overleggen¹⁾. In 1608 waren er nog drie zusters, die om alimentatie verzochten. Eén harer, Lijsken, voerde toentertijd het beheer over de in plaats van alimentatie in gebruik gelaten kloosterbezittingen. Gedeputeerde Staten van het Nijmeegsche Kwartier gaven aan Andries Willemsz., den rentmeester der geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden, onder wiens administratie ook de Mariënackerse goederen gesteld werden, last voor het loopende jaar aan elk harer f 25 uit te betalen²⁾.

Het vermogenscomplex van het Rossemsche klooster had voor het overige dezelfde lotgevallen als de andere geestelijke goederen te Rossem, zoodat wij hier met een verwijzing kunnen volstaan³⁾.

b. Driel.

De nonnen van het klooster van Reguliere kanonikessen St. Annatroon in de Hoorsik onder Driel zijn met bisschoppelijke toestemming in Februari 1572 verhuisd naar St. Annaborch te Rosmalen, terwijl door den bisschop bepaald werd, dat de te Driel gelegen goederen voor een zekeren tijd gebruikt zouden worden „totter timmeragiën van der kercken op nochtans conditie, dat daeraff alle jaer vry ende loss zullen betaelt worden die gereserveerde pensioenen ende daerenboven voir die gemeyn kuecken, soe in gelde als anders, hondert gulden”. Kortens tijd daarna verplaatsten zich de bewoonsters van St. Annaborch naar de Cluyt in den Bosch. Wij verwijzen verder naar hetgeen bij de behandeling van de geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden door ons is opgemerkt⁴⁾.

¹⁾ Verbaal van Landschapsgedeputeerden tot de requesten, ingediend bij den Landdag te Nijmegen, 25 Februari 1597.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 7 Juli en 13 December 1608.

³⁾ Zie Hoofdst. II, A § 5.

⁴⁾ Fr. G. van den Elsen, Ord. Praem., en fr. W. Hoevenaars, Ord. Praem., „Analecta Gijsberti Coeverinckx,” II, blz. 264 e.v. Zie Hoofdst. II, A § 1

c. Wamel.

Te Wamel bestond behalve het Clarissenconvent *Clarencamp* of *Clarevelt*, gewoonlijk aangeduid als het „nonnenclooster te Wamel”, een zusterhuis van de zusters des Gemeenen Levens volgens den regel van Geert Groot van Deventer, genaamd *St. Mariënhof*.

De nonnen van Wamel verhuisden op grond van een overeenkomst van 1 October 1586, welke door den overste der Minderbroeders van de Keulsche provincie bekrachtigd was, in 1587 naar het gebouw de Eenicheyt in Nijmegen. Na de reductie dezer stad bij Gelderland in 1591 vertrokken een aantal nonnen naar Kleef¹⁾.

Op 25 Juli 1608 leverde de licentiaat Rensen het archief van Clarevelt, dat bij een Tielsch burger gelicht was, ter Gedeputeerdenkamer te Nijmegen over. In een resolutie van Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier van 9 Januari 1609 is sprake van „landerien van 't Nonnenclooster tot Wamel, die by suster Geertruidt van Rantwijck, eenige conventualin, voer een seer geringen prijs verpacht worden”. Enkele weken later besloten Gedeputeerde Staten, door twee gecommiteerden eenige geestelijke goederen in het ambt tusschen Maas en Waal in het openbaar te laten verpachten, waaronder mede de landerijen van het Nonnenclooster „und sulx tot profijt und onderhout van die conventualinnen (er was er slechts één) desselven cloosters”. Negen jaren daarna werd den rentmeester Bronckhorst door Gedeputeerden gelast, om aan juffer Geertruidt van Randwijck, conventualin van het Clarissenklooster, prompte betaling te doen van haar alimentatie²⁾. Hoe lang de non nog geleefd heeft, is niet bekend.

Met het zusterhuis *St. Mariënhof* begonnen Gedeputeerde Staten van het Kwartier zich te bemoeien omstreeks den tijd, dat Wilhem Aertss. van Bronckhorst door hen tot rentmeester over de geestelijke goederen in het ambt tuschen Maas en Waal werd aangesteld. De goederen bleken voor een belangrijk gedeelte te zijn „opgewonnen” en bij „anderen” in gebruik te zijn. Bij resolutie d.d. 21 November 1608 besloten Gedeputeerden om den betrokkenen aan te schrijven, dat zij binnen 14 dagen hun recht moesten bewijzen³⁾. De bezittingen van het zusterhuis kwamen, evenals die van het Nonnenclooster, onder het beheer van den rentmeester

¹⁾ Schutjes, V, blz. 265 („Nijmegen”) en blz. 889 („Wamel”). Zie hierna Hoofdstuk III § 1.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 7 en 25 Juli 1608, 9 Januari en 1 Februari 1609, 20 Juli 1618. Het overgeleverde archief van Clarevelt is verloren gegaan.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 21 November 1608.

Bronckhorst. Over het alimenteeren van zusters zijn geen gegevens bekend. Op 4 Juni 1613 beschikten Gedeputeerden op een verzoekschrift van Johan Robbertsz. als man en voogd van Jenneken Otten, „gewesende professide bagyne int clooster van Mariënhoff”, als volgt: „In regard van de hogen ouderdumb der beide supplianten und hare sobere und geringe middelen, als oock, dat Jenneken Otten, so gesecht wordt, harer ouderen nalatenschap int clooster gebracht heeft, werden haer tot derselver ouderhout haar leven lanck geaccordiert 't gebruick van sess mergen lants, genant 't Lijsbroick, und drie mergen, gnant den Bervoetscamp, mit noch 't hoffsteetien, daer sy wonende sijn”¹⁾. Het was niet enkel uit liefdadigheid, dat Gedeputeerde Staten aan de gehuwde zuster levensonderhoud toekenden, maar veeleer op grond van *het recht* op levensonderhoud, dat de zusters hadden, omdat zij eenig vermogen in de kloostergemeenschap hadden ingebracht.

Het Nijmeegsche Kwartier liet ingevolge zijn besluit d.d. 6 December 1632 de directie en administratie over de geestelijke goederen in het ambt tusschen Maas en Waal over aan ambtman en jonkers. De fungeerende rentmeester werd daardoor rekenplichtig aan het ambtsbestuur. Tengevolge van het accoord van 1635 met de predikanten moesten ambtman en ridderschap de pastorie- en vicariegoederen uit handen geven; slechts de goederen van de twee Wamelsche kloosters bleven onder de administratie van den rentmeester Johan Blanck. Over de jaren 1635-'58 zijn de kloosterrekeningen van dezen rentmeester en zijn erfgenamen bewaard gebleven²⁾.

In de rekeningen zijn de ontvangsten van elk klooster gescheiden gehouden; de uitgaven werden voor de beide kloosters gezamenlijk opgeteekend. Over 1635 beliep de ontvangst van St. Mariënhof £ 726 en van het Nonnenklooster £ 3459-13-12. Het batig slot bedroeg £ 368-8-8. Men vindt geen betalingen ten behoeve van kerk- en schooldienaren. Daarentegen blijkt uit twee posten in de rekening over 1641, dat de rendant 20 Juni 1629 order had gekregen f 2625 kapitaal op te nemen ten laste van de kloostergoederen „tot betalinge van der predicanten ende der schoolmeesteren tractamenten”, en in het begin van 1623 een kapitaal van f 1200 voor hetzelfde doel. De rekening over 1637 heeft een uitgaafpost van £ 192 wegens classicale verteringen bij den waard van „De ver-

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerden, 4 Juni 1613.

²⁾ Oud-archief Polderdistrict Maas en Waal (Ambtsarchief). De rekeningen zijn gelijktijdige afschriften.

gulde Roose" te Nijmegen. De ontvangsten der twee kloosters be- droegen over het jaar 1650 gezamenlijk nog £ 4342-12-7; in de laatste rekeningen over het jaar 1658 wordt aan totale ontvangsten opgegeven f 611-10-0 en aan uitgaven f 618-16-8. Een schrikba- rende achteruitgang! Al voegde men in de rekeningen de uitgaven der beide kloosters bijeen, in andere opzichten werden beide kloosters echter nog wel onderscheiden; wanneer men bijv. vindt, dat de opbrengst van het land van het Nonnenklooster in Zoelen, dat in 1649 verkocht werd aan den zoon van den rentmeester Johan Blancken, in de rekening over 1650 vermeld wordt onder de ont- vangst van het Clarissenklooster. In de volgende rekeningen blijft men het verkochte land steeds onder de ontvangsten van dit klooster opnemen als memoriepost evenals de in „admodiatie" uit- gegeven en onverpacht gebleven perceelen.

In 1644 verkregen ambtman en ridderschap van het Hof van Gelderland toestemming, om vier perceelen van de kloostergoede- ren te verkoopen, mits de Landschap approbatie zou verleenen. De verkoop werd echter op het laatste oogenblik afgelast, omdat een gedeelte van de jonkers ertegen en de ambtman afwezig was¹⁾.

Tenslotte werd het meerendeel der geestelijke goederen kort vóór 7 April 1660 verkocht aan Sweder van den Boetzelaer tot Leeu- wen, ambtman en richter tusschen Maas en Waal²⁾. Buiten den verkoop bleef de ruïne van het klooster St. Mariënhof (het begij- nenklooster), waarvan de steenen in 1704 door D. W. van Lyn- den, toentertijd ambtman tusschen Maas en Waal, aan kerk- meesters van het dorp Wamel gelaten werden, om er een muur rondom het kerkhof van te maken³⁾. De ambtman Boetzelaer had

¹⁾ Oud-archief Polderdistrict Maas en Waal (Ambtsarchief), „Declaratie van onkosten ende vacatiën by dr. Blancken aengewent volgens commissie van amptman ende ridderschap tusschen Maes en Wael over 't solliciteeren van 't octroy om eenige kloostergoederen te verkoopen in den jaere 1644." Vergel. de rekeningen van de kloostergoederen over 1644, fol. 32.

²⁾ Oud-archief Polderdistrict Maas en Waal; bij de kloosterrekeningen is gevoegd een „Extract uyt het Resolutieboek des Ampts Maes en Wael raken- de 't ghene aen mijn heer (den ambtman Boetzelaer) geordonneert is te be- talen uyt de coopspenningen der geestelicke goederen tot Wamel", 7 April 1660. Het resolutieboek is niet meer in het ambtsarchief te vinden. Uit het extract blijkt, dat de ambtman zelf de geestelijke goederen gekocht had. Tevoren zijn echter kleinere stukken verkocht aan andere personen. De tyns van f 3-10-0, welke uit den Begynenweerd te Wamel, toebehoorende aan het klooster St. Mariënhof, placht te worden betaald aan den rentmeester van het St. Agnietenconvent binnen Tiel, werd in 1678/79 voldaan door de vrouwe van Leeuwen en jr. Van Balveren (oud archief der gemeente Tiel, inv. no. 805, rekening van de geestelijke goederen over 1678 van Louis Piper).

³⁾ Stukken betreffende het ambt tusschen Maas en Waal, aangetroffen in het archief van het huis Hoekelom, Rijksarchief Arnhem; beschikking van D. W. van Lynden, ambtman tusschen Maas en Waal, inzake de steenen van een

persoonlijk „meenichvuldige diensten” aan het ambt bewezen inzake het verzoeken van octrooi tot verkooping van de geestelijke goederen.

Men heeft de beide Wamelsche kloosters geheel op dezelfde wijze behandeld en zoowel het Nonnenklooster als het zusterhuis St. Mariënhof beschouwd als *geestelijke* stichtingen, die overeenkomstig het plakaat van 31 Mei 1580 „wederom ad pios usus” bestemd en vervolgens onder toezicht van de Overheid geadminestreerd werden. Vermoedelijk had het zusterhuis zijn oorspronkelijk karakter van een gemeenschap van vrijwillig samenlevende vrouwen, die geen kloostergeloften deden en als leeken aan het wereldlijke gerecht onderworpen waren, niet zuiver bewaard en is de samenleving in den overgangstijd strenger geregeld.

---

klooster te Wamel d.d. 20 December 1704, en de aanbesteding van het afbreken van de steenen van het begijnenklooster „staende aan de gemey(n)te tot Wamel”, aan Elias van der Biest d.d. 11 Juni 1705. Volgens Schutjes, V, blz. 888, hebben de R.K. naderhand een schuurkerk gebouwd ter plaatse van St. Mariënhof.

G. De Kerkfabrieken.

Het bekende plakaat op de geestelijke goederen d.d. 31 Mei 1580 noemt zonder nadere preciseering „closter- unnd kerckengoeder" en maakt melding van „rentmeistern, kerckemeistern, provisoron und allen andern administratorn und procuratorn der kercken und closter". Volgens de „Ordinantie und Instructie nae diewelcke die Luyden van der Kercken-Reckenkamer" van 1 Juni d.a.v. moesten alle rentmeesters, „als cloistermeisters, huismeisters, kerckmeisters, soe men die noemen sall", alle drie maanden rekening komen doen aan de Kercken-reckenkamer te Arnhem. Of de kerkmeesters rekening moesten doen van de kerkfabrieksgoederen, blijkt uit de Ordinantie niet. In de Ordinantie gebruikt men het woord „kercken-goederen" in den zin van geestelijke goederen in het algemeen, zoodat het heel goed denkbaar is, dat men meer de goederen van tijdelijk door de kerkmeesters beheerde vacante beneficiën, vicarieën of broederschappen e.d., op het oog heeft gehad. Ook bij het Landdagsreces op de administratie der geestelijke goederen van 29 November 1581 wordt niets aangaande de kerkfabrieksgoederen bepaald. Men achtte geen nieuwe regeling van bestemming en beheer noodig; de kerkfabrieken bleven in denzelfden toestand als vóór de Reformatie. Kerkleer en eeredienst werden gereformeerd; de parochie bleef onveranderd ¹⁾.

Typeerend voor het Nijmeegsche Kwartier op het einde der 16de eeuw en later is de geringe omvang der kerspelen, die in den regel niet meer dan één enkele buurschap omvatten, zoodat kerspelbestuur en buurschapsbestuur samenvielen. De meerdere buur- of maalschappen in zich begrijpende parochiën Elst in Overbetuwe en Lienden in Nederbetuwe behooren tot de uitzonderingen. De kerspelen zijn oorspronkelijk grooter geweest. Zeer vele buurschappen hadden nl. een buurschapskapel, die vanwege de buurschap onderhouden werd en naderhand tot zelfstandige parochiekerk verheven werd. Voorbeelden van deze ontwikkeling zijn de kapellen van Doornenburg en van Angeren binnen de parochie Gent in Overbetuwe, die later kerspelkerken zijn geworden ²⁾. Hier dient te worden opgemerkt, dat de buur- of maalschappen, in de oorkonden

¹⁾ Zie Hoofdstuk I, § 4.

²⁾ Dr. Rob. Scholten, „Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal oder Valis comitis zu Asperden im Kreise Kleve", 1899, Urkunden nos. 11, 18, 139, 225 en 226. Dit voorbeeld kan met vele andere worden vermeerderd.

als „villae” of „villagia” aangeduid, geërfdengemeenschappen of markgenootschappen waren, evenals die in de Kwartieren van Zutphen en Veluwe¹⁾.

De zorg voor de instandhouding van het kerkgebouw of van de kapel berustte bij de naburen of kerspellieden. Het oudste ons bekende voorbeeld is Angeren. Omstreeks 1160 was er een geschil tusschen het klooster te Lorsch, dat in het bezit was van de kerspeltienden en van de „ecclesia” te Gent, met inbegrip der filialen te Angeren en te Doornenburg en van verscheiden andere goederen in de Betuwe, eenerzijds en de „cives” (naburen) in Angeren anderzijds over de vraag, wie verplicht was tot het onderhoud van het kerkgebouw in deze plaats. De generale synode onder leiding van den bisschop van Utrecht besliste, „*quod parochiani in Angeren ecclesiam preter sanctuarium in tecto et in caeteris aedificiis restaurare eique luminaria iure providere debeant*”²⁾. Na de Reformatie was de toestand nog gelijk; immers heet het in een Nijmeegsche Kwartiersresolutie van 29 Januari 1610: „*sijnde die klokken und reparatie van die kercken altijt verpleegt und gemackt ut d' incumpsten van die fabricquen und voorts doer gebreck van dien by die naburen und gemeinten (d.w.z. door de buurschappen) selffs, wie noch op voele plaetssen geschiet*”³⁾.

Hoe werd een kerspel in het Nijmeegsche Kwartier bestuurd en op welke wijze waren de parochianen gewoon bij te dragen in de kosten?

¹⁾ Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, „Marken in Gelderland” (Geschiedk. Atlas van Nederland), 1925, Inleiding. Gent en Valburg in Overbetuwe heeten in een oork. van 793 of 794 (Sloet no. 13) ondersch. „Gannitae marca” en „villa Falbure-marca”. Door het geheele Nijmeegsche Kwartier treft men „gemeenten”, „koeweiden”, „schaarweiden” e.d. nog in den tijd der Republiek, op sommige plaatsen tot in den jongsten tijd, aan.

²⁾ Sloet, „Oorkondenboek van Gelre en Zutphen”, no. 309. Vergel. Dr. S. J. Fockema Andreae, „Uit de Overbetuwe” in „Gelre” XXXIX, blz. 13. Onder „sanctuarium” versta men in dit verband „sanctuarium altaris” (zie Ducange in voce). Omstr. 1160 werd het „sanctuarium” in de Angerensche buurschapskapel klaarblijkelijk onderhouden door het klooster, waarbij de pastorie der kerspelkerk van Gent en haar filiaal te Angeren geïncorporeerd waren. In den tijd der Republiek was het tusschen Maas en Waal gebruik, dat uit de pastoriegoederen een vaste bijdrage 's jaars gegeven werd tot onderhoud van het *koor* der parochiekerk. Op request van predikant en kerkmeesters te Afferden beschikten Gedeputeerden van het Kwartier 20 Juni 1629: „Die reparatie van dit (van Afferden nl.) en alle and[er]e cooren, tot laste van de geestelicke goederen van Maes ende Wael staende, sal den rentmr. voor eenige jaeren bestaeden voor eene somme jaerl. ....”

³⁾ Zie hiervóór, blz. 152. Buurmeesters en kerspellieden en geërfden van Overasselt verkochten 17 Maart 1411 den „Egelmorter” (gemeenen grond) aan het klooster Grafenthal te Asperden, om voor de opbrengst een nieuwe klok voor de kerspelkerk te bekostigen (Dr. R. Scholten, „Das Cisterciensersinnen-Kloster Grafenthal”, blz. 234).

Middeleeuwsche gegevens hiervoor zijn schaarsch.

Als kerspelbestuur zien wij in Angeren 30 April 1501 optreden de pastoor Henricus Leuwe en Derick Verborcht als kerkmeesters, Herman Gariss en Wilhelm van Betuw als buurmeesters, die onder goedkeuring van de hoflieden en naburen van het kerspel ten behoeve hunner kerk een jaarrente verkoopen aan twee nonnen in het klooster Grafenthal of Nieuwklooster te Asperden bij Kleef¹⁾. Den 11den September 1544 dragen „Johannés de Wely, pastor ecclesie parrochialis de Angeren, Wilhelmus Gregorii, Wolterus van der Borch, magistri fabrici, Henricus de Huessen senior, Henricus de Huessen junior et Judocus de Domselaer, armigeri, ceterique parrochiani eiusdem ecclesie antefate" aan den Domproost-aartsdiaken te Utrecht Lambertus van der Borch voor als rector der St. Laurentiuskapel binnen de parochie, van welke kapelanie het kerspel Angeren collator is²⁾.

Te Wamel in het land van Maas en Waal werd het kerspelbestuur in 1422 gevormd door „Heymeric van Kattenborch ende Herman die Haze Gheritssoen, als buermeyster des kerspels van Wamel in der tijt, Lambert die Haze ende Jan die Smyt, als kirckmeyster desselven kerspels voersz. in der tijt"³⁾.

Uit kerk- en kloostervisitatieberichten van het bisdom 's Hertogenbosch van kort voor de Reformatie blijkt, dat in de kerspelen van den Bommelerwaard de kerkfabrieken op dezelfde wijze als andere parochiale fundatiën (de H. Geesttafels bijv.) bestuurd werden. Er waren in den regel twee kerkmeesters, die soms tegelijk H. Geestmeesters waren. De parochiepastoor kon tevens kerkmeester of H. Geestmeester zijn. Van het beheer der kerkfabrieken en der H. Geesttafels moest rekenschap afgelegd worden aan den dagelijkschen heer. Van den H. Geest in Zuilichem wordt gezegd: „*et redditur computus coram domino temporali, pastore et vicinis quibusdam*"⁴⁾.

1) Dr. Rob. Scholten, „Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal", Urkunden no. 310. Behalve door de genoemde personen werd het stuk bezegeld door Reiner van Elden, provisor en landdeken, Henrik van Huessen, Johan van Huessen en Ott van der Horst, „onssen lieven heer end heerschappen".

2) Archief kapittel ten Dom te Utrecht, inv. no. 4203, ongeveer gelijktijdige copie. De hoflieden en naburen van het kerspel uit de oorkonde van 1501 correspondeeren met de „armigeri ceterique parrochiani" van 1544. „Haefluyden" of hoflieden in de beteekenis van „armigeri", riddersmatigen jonkers, komt men ook in de Lymers tegen.

3) Oorspr. charter d.d. 7 September 1422 in huisarchief Hoekelom, Rijksarchief Arnhem.

4) Dr. Th. Goossens, „Kerk- en Kloostervisitaties in het Bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16de eeuw" in „Bossche Bijdragen" V, blz. 160. H. Geesttafel = fundatie ten behoeve van de armen, armgoederen.

Buurschapskapellen werden op analoge wijze als de kerkfabrieken beheerd door twee kapelmeesters wegens de naburen ¹⁾).

Uitvoerig ingelicht zijn wij over het kerspel Groessen in de Lymers, die thans tot Gelderland behoort, maar tot 1816 Kleefsch geweest is ²⁾. Deze parochie, die evenals de naburige Geldersche dorpen tot het bisdom Utrecht heeft behoord, had blijkens het midden 16de eeuwsche „Kerckenboeck” drie kerkmeesters, te weten één uit de „haefluyden”, „die sal die autoriteit hebben”, één „van der gemeynen” en één van de priesters of anders den koster, aangezien er „driederley volck is in den kerspel, te weten geestelick, edelluy ende leken ofte huysluyden”. De pastoor, die „altoost een overste in den kerspel is”, zou „principalick elector wesen met toeradinge sijnder medebruderen, die vicaryen, ende die aldstste ende verstendighste huysluyden”. De kerkmeesters moesten ieder jaar, of tenminste alle twee jaren, rekening van hun beheer afleggen voor „den pastor ende die gemeynen naebuyren” of „kerspelsluyden”, hetgeen vooraf van den kansel bekend gemaakt zou worden, „opdat daer die gemeynde nabuyren, huysluyden, koteren, daeghuirders, rijck ende arme, geestelycke ende wereltlycke, haeffluyden etc.”, zouden kunnen samenkomen. De kosterie, waarmede het schoolmeestersambt verbonden was, werd te Groessen begeven door den pastoor met de gemeene naburen. Het koster- en schoolhuis was op kosten van het kerspel gebouwd. De koster kreeg behalve de inkomsten uit de kosteriegoederen en -renten schoolgeld van de schoolkinderen. Verder moest ieder „huysman” in den bouw of oogsttijd hem $\frac{1}{2}$ vim goed zaad geven en wel in dier voege, dat „twee hallef bouwluid” evenveel zouden bijdragen als „één heel bouwman”. Ook moest de koster van elken huisman, die een volle bouwman was, jaarlijks twee brooden, een metworst en met Paschen een vierdel eieren ontvangen, van de halve bouwluiden ieder half zooveel, en van de „kaeters” elk één brood en een half vierdel eieren ³⁾.

De Groessensche parochianen droegen bij in het kosterstracte-

¹⁾ Vergel. het beheer van de kapel te Veld-Driel in de 16de eeuw bij Mr. J. J. S. baron Sloet, „Kerkelijke en Burgerlijke Regelingen in Driel (Bommelerwaard) in drie verschillende eeuwen” in „Gelre” XII, blz. 303.

²⁾ De Lymers was oorspr. een deel van het graafschap Hamaland, naderhand Kleefsch, werd in 1341 door den Graaf van Kleef als bruidschat aan zijn dochter beloofd, die den Hertog van Gelre huwde, en door Reinald III van Gelre in 1361 aan Kleef verpand, daarna gelost en opnieuw verpand, en vervolgens tot 1816 Kleefsch bezit (vergel. Van Schevichaven, „Regeringsform van Gelderland” in „Gelre” X, blz. 333 noot 1). Tevergeefs hebben de Gelderschen getracht de pandschap te lossen.

³⁾ L. J. van der Heyden, „Het Kerspel Groessen en zijn „Kerckenboeck” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” XLVI, blz. 1.

ment volgens den aard van het door hen gebruikte land. Men onderscheidde tusschen de bouwlieden, nl. volle en halve bouwlieden, de katers of koters en de geen land gebruikende daghuurders. De daghuurders gaven den koster niets. In het midden der 16de eeuw was het z.g. hoevenstelsel in de Lymers nog niet uitgesleten. Volgens dit stelsel hadden alleen de bezitters of gebruikers van bepaalde erven, die men veelal „hoeven” en ook wel „ploegen” noemt, deel aan de in gemeenschap bezeten gronden, wegen, wateren, e.d. Te Groessen heeft men klaarblijkelijk volle, door een vollen bouwman bezeten, „hoeven” en halve, door een halven bouwman bezeten, „hoeven” gekend. In het Nijmeegsche Kwartier is het hoevenstelsel op den achtergrond geraakt. Blijkens de verschillende door de Geldersche Landsvorsten gegeven land- en dijk-brieven van de 14de, 15de en 16de eeuw werden de dijklasten en andere publieke lasten buurschapsgewijs geheven over de morgentalen, „morgen morgen gelijk”. Voor benoembaarheid tot openbare functiën was het bezit van een zeker aantal morgens land in het betrokken gebied vereischt. De ambtman in ieder ambt moest bovendien schildboortig zijn¹⁾. Wanneer hertog Karel echter in 1538 bepalingen maakt voor een paardenmarkt in Zaltbommel, spreekt hij nog van „bouluyden in Bommelre und Tielre-weerden... die met een geheele ploegh bouwen... ende die met een half ploegh bouwen”²⁾.

¹⁾ De land- en dijkbrieven voor onderdeelen van het Nijmeegsche Kwartier bij Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck” II, 1sten Appendix. Dat de lasten naar den morgen geheven werden, blijkt eveneens uit de verpondingskohieren over 1649-1650 (archief Gedeputeerden des Nijm. Kwartiers). De collecteurs van de verponding werden, blijkens de „Ordonnantie van Ridder-schap en Steden des Quartiers van Nijmegen, waar naa in 't toekomende de Verpondinge In 't zelve Quartier zal worden geinnet” (gedrukt Nijmegen 1752) van 1751, aangesteld door „de Ge-erfdens van de respectie Kerspelen of Dorpen, die tien Mergen Lands in het zelve Kerspel bezitten”, na ter vergadering geconvoceerd te zijn door schout en burmeesters van het kerspel.

²⁾ Hoevenstelsel in de vroege M.E., vergel. Sloet, no. 13 (a°. 793 of 794), no. 27 (a°. 814 en a°. 815), no. 43 (a°. 854). Zie over volle hoeve of ploeg (in oude stukken: hoba, hova, mansus, ook wel: hoba legitima, hoba plena, hoba integra) W. van Iterson, „De historische Ontwikkeling van de Rechten op de Grond in de Provincie Utrecht”, 1932, I band 2, blz. 736-743, en de ald. genoemde literatuur. Vergel. Mr. L. J. van Apeldoorn, „De Kerkelijke Goederen in Friesland”, I, blz. 38 e.v. In Sloet no. 27 (codex Laureshamensis a°. 814 en a°. 815) is eenige malen sprake van „mansos cum hubis et iurnalibus”, d.w.z. boerenplaatsen met „hoeven” en morgens. Volgens D. Neundörfer, „Studien zur ältesten Geschichte des Klosters Lorsch”, 1920, blz. 79 e.v., beteekent „mansus” in de 8ste en 9de eeuwse overlevering van Lorsch alléén de plaats van het boerenhuis, het boerenerf zonder het land, „huba” daarentegen land van een bepaalde grootte, die voor iedere landstreek verschillend was. Niet iedere „huba” had een eigen „mansus”. In later tijd was in de omgeving van Nijmegen „mansus” = „hoeve” = een stuk grond van 16 morgens (vergel. dr. Scholten, „Grafenthal”, Urkunden nos. 157, 161 en 282, d.d. 9 Januari 1329, 13 December 1331 en 21 Januari 1433, betr. een

De onderhoudsplicht van het kerkgebouw en verdere bezittingen van de kerkfabriek berustte bij de naburen, de parochianen, in de tweede plaats bij de elders wonende geërfden¹⁾. In belangrijke aangelegenheden, in het bijzonder wanneer het financiële zaken betrof, moesten de „meest geërfden”, d.w.z. de jonkers, medewerking verleenen. In een besluit van den Landdag, die 13 December 1609 te Nijmegen gehouden werd, wordt gezegd, dat de kerkmeesters van hun administratie rekenschap moesten afleggen „ende sulcx voor die Ordinaris Gedeputeerden off eenige derselver, ten overstaen van jonckheren, die d'inspectie van de kerckelicke goeder bevaelen is”²⁾. Gedeputeerde Staten van het Nijmeegsche Kwartier hebben het hooren van de kerkmeestersrekeningen gaandeweg overgelaten aan den burggraaf van Nijmegen, de ambtlicke „mansus” of „hove” in den Ketelvoirt onder Groesbeek). De „hoeve” kon ook 20 morgens zijn (zie hierna, blz. 266 noot 4).

Een overblijfsel van het vroegere hoeven-systeem treft men aan in de acte d.d. 30 November 1638, waarbij de Geldersche Rekenkamer namens de Staten van Gelderland voor 32 jaren afstand doet ten behoeve der stad Zaltbommel van het veer over de Waal voor de stad met de recognitie van haver, welke jaarlijks omtrent Driekoningen door den Landsheer placht ontvangen te worden van „die dorpen Gellecom, Rumpst, Enspick, Hier, Nerynen, Haeften, Deyl, Malsen, Meteren, Est, Opynen, Hellou en de buyschap Buytenborch tot Herwynen, welke recognitie is van dengeenen, die wohnen op groote huysen mit opgetrocken bruggen, twee molder haver, die op minder huysen oock mit opgetrocken bruggen wohnen één molder, van een huysman, die met een heel ploech bouwen, één molder, die mit een halve ploech bouwen $\frac{1}{2}$ molder, die II peerden houden één schepel, van een arbeyder 1 braspenning” (oud-archief Zaltbommel, inv. no. 563, vergel. hierna, blz. 448). De bewoners van de huizen met opgetrokken bruggen (versterkte huizen) corresponderen met de „haeflyuden” of edellieden in Groessen; de huislieden, die onderscheidenlijk met een heelen en een halven ploeg bouwen, met de volle en halve bouwlieden in Groessen; de huislieden, die II paarden houden en kennelijk niet met een ploeg bouwen, dus geen z.g. „hoeve” gebruiken, met de katers; en de arbeiders met de daghuurders. Mogelijk vindt de recognitie zijn oorsprong in den tyns, die wegens het gebruik van gemeenten of gemeene gronden in de Tieler- en Bommelerwaarden door de dorpen en buurschappen aan den Landsheer placht te worden betaald (Mr. Martens' „Marken in Gelderland”, blz. 173; volgens E. Heringa, „Tynsen op de Veluwe”, 1931, blz. 147 e.v., werden dergelijke tynsen, de z.g. buurtynsen, op de Veluwe betaald; ook de katers betaalden mede). Zie blz. 262 addendum.

¹⁾ Archief Hof, Memorie- en resolutieboek 1596-'99, fol. 34, resolutie d.d. 11 Juli 1597, waarbij het Hof aan den richter van Veluwezoom beveelt, om met de naburen van Brummen te spreken over de door hem noodzakelijk geachte reparatie van de Brummensche parochiekerk „und daerinne te volgen den voet, die andere kerspelen in glicken saken gevolcht hebben, nemblick, dat hy omslach daerin gehandelt werde, walverstaende, dat die parochianen hogher nae advenant angeslagen werden dan die geërfden”. De omslag was in Gelderland in dergelijke gevallen derhalve zoowel personeel als reëel, nl. personeel over de kerspellieden en reëel over de grondeigenaren. De omslag geschiedde over Gereformeerden en niet-Gereformeerden; vergel. den kerspels-gewijs geheven omslag over de huisgezinnen in de Nederbetuwsche dorpen ter aanvulling van het predikantstractement, bedoeld in de ambtsresolutie van 18 November 1675 (zie boven, blz. 197).

²⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 13 December 1609.

den in de ambten en de heeren der hooge en dagelijksche heerlijkheden. Deze autoriteiten en heeren waren opperkerkmeester in hun ambtsgebied of heerlijkheid. Als uitvloeisel van het opperkerkmeesterschap der ambtlieden vindt men in het voormalig ambtsarchief van het Rijk van Nijmegen kerkerekeningen van Wychen (1677-1801), van Ewijk-Beuningen en Weurd-Winssen (1701-1801), en in het voormalige ambtsarchief van Overbetuwe kerkereningen van Elst (1658-'83), van Lent (1765) en van Angeren, Bommel, Doornenburg, Elden, Heteren, Slijk-Ewijk en Valburg, welke rekeningen in tegenwoordigheid van den ambtman of diens geautoriseerde werden afgelegd. In de onderscheiden heerlijkheden werd de kerkerekening afgelegd aan den richter of den schout, als vertegenwoordiger van den heer, en eenige plaatselijke autoriteiten¹⁾. Het afleggen van de kerkerekening geschiedde ten aanhoore van de naburen of parochianen²⁾.

Bij Kwartiersreces d.d. 14 Februari 1605 werd met betrekking tot de administratie der kerkelijke goederen het volgende besluit genomen: „Ende diewijl die bedienongh van pastoryen ende vicariën

¹⁾ Voor het opperkerkmeesterschap van den burggraaf van Nijmegen en van den ambtman van Overbetuwe, zie men de genoemde kerkerekeningen in de voormalige ambtsarchieven. Het opperkerkmeesterschap van den ambtman van Nederbetuwe blijkt o.a. uit ambtsresolutiën van 29 Juni en 13 Juli 1768; in de resolutie van 29 Juni heeten ambtman en jonkers, het geheele ambtsbestuur dus, opperkerkmeesters. Voor Maas en Waal blijkt het opperkerkmeesterschap van den ambtman uit een ambtsresolutie d.d. 11 October 1749 in het „Secret resolutie-boek 1740-1827” (oud-archief Polderdistrict Maas en Waal). Voor Beesd en Renoy uit een resolutie van 28 Augustus 1728 in het „Resolutie-boeck tot Beest, 1682-1817” (oud-archief buitenpolder Beesd, d.w.z. het voormalig ambtsarchief). Voor de Tieler- en Bommelerwaarden, vergel. Van Loon-Cannegieter, „Groot Gelders Placaet-boeck” III, kol. 218, Landdagsbesluit van 17 Maart 1713, waarin van den „officier”, d.i. den ambtman, sprake is. Voor heerlijkheden, zie men bijv. J. H. Fockema Andreae's inventaris van het archief der heerlijkheid Zuilichem. Uit het rekeningboek van den kerkmeester van IJzendoorn over 1716-1788 (Rijksarchief Arnhem) blijkt, dat de aanstelling van de twee kerkmeesters aldaar geschiedde door den richter met goedvinden van den heer van IJzendoorn.

²⁾ G. J. Brenkman, „Enkele Aanteekeningen uit het Kerkarchief van Ingen” in maandblad „De Nederlandsche Leeuw”, XXX, 1912, blz. 44, 88 en 128, de zinsnede: „Alsoe Goossen van Wijck by slot van rekeninge, voer den heere *Commandeur, jonckeren ende naebuieren* op den 10en. Januarij 1625 gedaen, bevonden wort aen te coemen die somma . . . .” enz. Zie eveneens van denzelfden schr.: „Een paar aanteekeningen aangaande de Kerk te IJzendoorn” in „Gelre” VII, blz. 315, en „Het gieten der Torenklokken te IJzendoorn en te Echteld” in „Gelre” III, blz. 165. Vergel. de kerkerekening van Elst over 1658 (oud-archief Polderdistrict Overbetuwe): „Reeckeninghe, bewijs ende reliqua uyt den naem ende van wegen Johan Roelandt van Weerdt, rentmr. in der tijt der kercken tot Elst, aen den HoochEd.gheb. Heeren Cornelis van Bronckhorst, amptman ende richter in Overbetuwen, als officier ende overkerckmr., mitsgaeders alle ingesetene geërffde amptsjonkeren des kerspels Elst, kerckmrs. in der tijt Willem van der Horst ende Jan Janssen ende andere praesente uyt die gemeente daertho gecommiteerden naebuyren gepracsenteert, overgegeven ende affgehoort. . . .”.

ende kerckenguederen den Gedeputeerden (van het Nijmeegsche Kwartier als bestuurders der geestelijke goederen) te moyelyck vallen sol, wordt voor expedient voorgeslagen, teneynde oock deselve ten vruchtbaerlijksten geadministriert ende niet vertogen, ondergeslagen ende t' onnutte gaen, dat in den ampten (daer sulcx sonder iemants praejudicie sal geschieden kunnen) by den officier ter nominatie van de buyrmeesters ende gebuyren eenige gequalificierde huysluyden tot kerckmeesteren gecoren werden, die tot deselve bedienongh gestelt sollen werden, den officier eedt doen ende eens in 't jaer gehouden wesen ten overstaen van den officier ende eenige van de meest geërffden in elck kerspels oft dorp rekenongh ende reliqua te doen" ¹⁾). De kerkmeesters moesten dus gekozen worden uit de naburen of huyslieden, uit de parochianen, en niet uit de elders gevestigde geërffden. Zij beheerden ook wel de vacante beneficiën ter plaatse, wanneer er geen predikant in functie was. Zoo werd door Gedeputeerden van het Kwartier t.a.v. Overbetuwe 14 December 1607 incidenteel bepaald, „dat men d' administrateurs, tsye kerkmeesteren, buirmeesteren off anderen, van alle die kercken in Overbetuwen, daer alsoch *genen dienst* gedaen wort, sal vorderen tot rekening, bewijs und reliqua, so van de pastorye-, vicarye- als kerckenguederen, die by die Gedeputierden ten overstaen van den amptman voersz. (van Overbetuwe) gehoert und gesloten sullen worden" ²⁾).

Een nieuw reglement inzake het beheer der armen- en der kerkegoederen in het Kwartier kwam tot stand onder het bewind van den Koning-Stadhouder Willem III. Volgens de „Consideratiën ende advis van Syne Majesteyt over het concept-reglement der Amptsettingen door het Quartier van Nymegen gedaen" d.d. 26 October 1691, (art. 19) werd door den Stadhouder voorgesteld, dat „Dese volgende essentiele poincten hoorden middeler tijt (totdat een door de Geldersche synode gedaan voorstel zou zijn aangevaard en uitgevoerd door de Landschap), om..... seer apparente onheylen voor te comen, voor een provisioneel reglement gehouden werden voor gearresteert, als namentlijck, datter ten eersten in alle ampten werde geformeert een pertinente specificatie ende registratie van de voersz. arme- ende kerckgoederen ende dat deselve ter eerster vergaderinge wort overgesonden aen het voersz. Quartier, omme na serieuze examinatie vervolgens tot een ieders naricht be-

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 14 Februari 1605.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 14 December 1607. Zie blz. 176.

waert te worden in de secretarye van de Ordinaris Heeren Gedeputeerden; (2°) dat oock geen andere arme- ende kerckmeesters werden aengesteld, als die zijn van de *Gereformeerde religie*, ofte dat het gebreck derselver in eenige dorpen worde gesupplieert uyt de geërfdens; mitsgaders (3°) dat praecys alle jaer of tenminsten alle twee jaeren puplycque reeckeningen van de administratie der meer voorsz. goederen met opene deuren in de kercken (om aen een ieder acces te geven) werden gedaen op poene van een groote amende, daertoe by 't Quartier te statueren ten behoeve van de armen, (4°) ende opdat het doen van de voorsz. reeckeningen met goede ordre ende sonder eenige opspraecke soude werden gepractiseert, is het seer necessair, dat alomme ten platten lande in de kercken ofte daer men gewoon is iets te publiceren, drie weecken van te vooren, ende alsoo drie Sondaegen aeneen bekend worde gemaect, dat de arme- ende kerckmeesters op seeckeren te noemen dagh reeckeningen sullen doen van haer administratie over soo ofte soo een jaer¹⁾. Nieuw in deze voorstellen is de bepaling, dat de armen de kerkmeesters Gereformeerd moesten zijn. Het was dus na de Reformatie nog mogelijk, dat er niet-Gereformeerden als kerkmeester optraden. Dit komt doordat de parochiën onveranderd gebleven waren. Nieuw is eveneens het voorschrift, dat men, wanneer men geen kerkmeesters krijgen kon, kerkmeesters uit de geërfden, d.w.z. uit de binnen het kerspel gegoeden, die elders woonachtig en geen parochianen waren, kon verkiezen.

Artikel 19 werd niet opgenomen in het reglement der Ambtszettingen, zooals dit na goedkeuring door den Landdag binnen Nijmegen, 18 November 1692, werd gepubliceerd²⁾. Het Nijmeegsche Kwartier besloot intusschen, om hetgeen in dit 19de artikel vervat was, door de Ordinaris Gedeputeerden „by eene aparte provisionele ordonnantie te laeten drucken”, terwijl op aandrang van de classis Nijmegen het besluit werd genomen de ordonnantie door de officieren in de ambten van het Kwartier te laten publiceren³⁾. De administratie der kerkelijke goederen en die der armengoederen in het Nijmeegsche Kwartier werden voortaan beheerscht door de provisioneele ordonnantie van 1692.

Wat de kerkfabrieksgoederen zelve betrof, deze konden slechts vervreemd of bezwaard worden met consent of octrooi van de Landschap, d.w.z. van den Landdag of van het Hof van Gelder-

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 31 October 1691.

²⁾ Van Loon, „Groot Gelders Placaet-boeck”, II, kol. 583.

³⁾ Kwartiersrecessen Nijmegen, 15 Juli 1692 en 12 Mei 1693.

land, en verder met goedvinden van den ambtman als opperkerkmeester en van den dorpsheer als opperkerkmeester in zijn heerlijkheid¹⁾.

Ook de scholen waren parochiezaak. Zoo vindt men bijv. in de dorpsrekening van Hedel over 1710/14 tractement voor den schoolmeester Gijsbert Hendriksz. Hartevelt onder de uitgaven vermeld²⁾. Gewoonlijk waren de kosters ten platten lande, evenals vóór de Reformatie³⁾, tevens schoolmeesters en genoten inkomsten uit de

1) Eenige voorbeelden, ontleend aan 's Hof's Memorie- en resolutieboek: 12 September 1668: „Op requeste van de kerckmeesters tot Heteren.

't Hoff, gesien dese hieraen gecacheteerde requeste ende geleth op die redenen, daerinne verhaelt nevens de toestemminghe van den amptman van Overbetuwen, heeft nae deliberatie geaccordeert ende den supplianten toegestaan, accordeert ende staet toe mits desen, om tot laste van de kercke tot Heteren te mogen opnemen éénduysent gl., diewelcke nochtans nergens anders toe sullen geëmploeyeert worden als tot voldoeninge van de schulden van de voorn. kercke”.

23 Juni 1685: „Op requeste van de geërdens en ingesetenen des kerspels Ingen. 't Hoff, gesien en geëxamineert dese requeste mitsgaders het bericht van den amptman van Nederbetuwen, heeft om gealligeerde redenen geconsenteert en consenteert hiermede in de vercopinge van de aengetogen twee à drie parcelljens landts, soo als die voor desen van des kerspels Ingen gemeyne straten affgebaeckd en de kercke aldaer tot onderhoudt toegeleyt sijn, mits dat de penningen, daarvan procederende anders nergens toesullen worden geëmploeyeert tot aflosse en betalinge van 't capitael van tweeduysent gulden by N. van Solingen gedenuntieert en voor sooveel als deselve vorder souden kunnen strecken tot voldoeninge van de lasten van de kerckegoederen, met macht, om aen den koper off koperen cessie en opdracht te doen, gelijk na costume locael behoort”.

9 Februari 1699: „Op requeste van dns. Cornelius Cray, predikand tot Hien (bedoeld Hier) en Nerijnen.

't Hoff, gesien ende geëxamineert dese requeste ende daer op gehad het berigt van Nicolaes de Bruyn, als rentmeester en gemagtigde van Tjard Aylva, heer tot Nederynen, ende van den scholt Gerrit van Weelde, kerkmeester van Hier, en Jan Gijsbartsen, kerkmeester van Nederijnen, ende gelet op het versoek daarby gedaen, permitteert en consenteert, dat op de kercken-goederen van Hien en Nerijnen tot betaelinghe der schulden eenige penningen mogen worden genogotieerd ende opgenomen, alsmede, dat de goederen tot beyde de goederen (tot beide de kerken behoorende?) van Hien ende Nederijnen sullen worden gesepareerd, teneynde een yder het syne te beter regeeren ende in agt neemen moge”.

Zie ook: Van Loon-Cannegieter, „Groot Gelders Plaacet-boeck”, III, kol. 218, 17 Maart 1713, en kol. 346, 8 October 1718.

2) Archief Geldersche Rekenkamer, inv. no. 1066, stukken betreffende het rentambt Hedel. In de dorpsrekeningen vindt men ook het op interest gezette kapitaal, verkregen voor de kapittelgoederen van Hedel, die 13 Maart 1699 verkocht waren, aangezien zij te weinig oprachten, om daaruit het predikantssalaris te voldoen (vergel. blz. 117 noot 2). In de acta classis Neomagensis d.d. 20-22 April 1612, art. 19, lezen wij: „Item dat die rentmr. der geestlicker goederen van Maes ende Wael mochte belast worden an den schoelmr. tot Maes-Bommel te doen hebben goede betaelinghe van 60 gl. hem by haer Ed. (Gedeputeerden van het Kwartier) toegheleyt. Item in zijn faveur te schrijven aen de *naebuyren* aldaer, dat dieselve hem mede willen clachtlos houden aengaende het tractement mitsgaeders de wooninghe ende huysruer, gelijk sy hem te betaalen ende vry te leveren belooft hebben”.

3) Dr. Th. Goossens, „Kerk- en Kloostervisitaties in het bisdom 's-Her-

kosterieën ter plaatse en somtijds — dit was niet in alle ambten gelijk — een aandeel in de tertiën van vicarieën en uit den heelen en halven stuiver, zooals ons bij de behandeling der pastorie- en vicariegoederen in de onderscheiden ambten van het Nijmeegsche Kwartier gebleken is, en ontvingen schoolgeld van de schoolgaande jeugd. Het zal dus niet overal noodzakelijk geweest zijn, dat het kerspel of dorp bijdroeg tot het kosters- en schoolmeesterstracament. De schoolhuizen werden op kosten van de kerspelen getimmerd.

De plattelandsparochiën zijn langzamerhand teniet gegaan, toen er tengevolge van de in 1796 geproclameerde scheiding van kerk en staat in parochiaal verband niets meer te doen viel¹⁾. De oude buurschappen in het Nijmeegsche Kwartier leven voor een belangrijk deel voort in de bij het Rivierpolderreglement van 1837 ingestelde z.g. dorpspolders, wier besturen zich niet alleen met waterschapsaangelegenheden, maar ook met het beheer over de gemeene gronden bemoeien²⁾.

---

togenbosch uit de 16de eeuw" in „Bossche Bijdragen" V, blz. 160. In de 16de eeuw hielden de kosters doorgaans nog tevens een herberg.

1) P. Noordeloos, „De Restitutie der Kerken in den Franschen Tijd", 1937, de over Gelderland handelende gedeelten, blz. 13 e.v., blz. 60 e.v., blz. 222 e.v. blz. 316 e.v. over toewijzing van parochiekerken aan de kerkelijke gemeenten ter plaatse.

2) Dr. S. J. Fockema Andreae, „Uit de Overbetuwe", in „Gelre" XXXIX, blz. 13, met naschrift van Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven. De buurmeesters werden poldermeesters.

Addendum (zie blz. 257 noot). Van Loon II, 1ste Appendix, kol. 86, landrecht van hertog Karel van 1538 voor de Tiel- en Bommelerwaarden en Beesd en Renoy, art. III, luidende:

„Soe die peerden-merckten bynnen onser Stadt Zalt-Boemel ende Gorychem gelyck up eenen dagh komen, nementlick op-ten Dynxdagh in der Vasten, waer dorgh die merckte tot Boemel verhindert ende verdorven wort, Sal nu voertaen die peerde-merckt bynnen onser Stadt Zalt-Boemel gehalden worden op-ten yersten Vrydagh in der Vasten, met alle alsulcke privilegien als sy nae vermoogen der alder peerde-merckt gehadt hebben, Ende dat alle *bouwlwijden* in Bommelre und Tielre-weerden twee jaer lanck nae data van desen duerende ter merckt komen sullen, tho weten *die met een geheele ploegh bouwen*, met twee peerden, ende *die met een half ploegh bouwen*, met een peert, om die merckt in eeren tho brengen."

Cursiveveering van mij.

HOOFDSTUK III.

DE GEESTELIJKE EN KERKELIJKE GOEDEREN IN DE HOOFDSTAD NIJMEGEN.

§ 1. Inleiding.

De Nijmeegsche parochiekerk stond aanvankelijk niet ver van het Valkhof ter hoogte van het Kelfkensbosch buiten de stad en was gewijd aan St. Gertrudis. Hoogstwaarschijnlijk is zij een Karolingische stichting geweest ¹⁾. Den 11den Juni 1246 verbonden proost en kapittel van de kerk der H. Twaalf Apostelen te Keulen de pastorie in Nijmegen, die reeds bij het kapittel geïncorporeerd was, aan de decanie der Apostelkerk „salvo iure archiepiscopi, archidiaconi et decani loci et salvo iure capituli nostri in XV marcis, quas percipere consuevimus ad prebendas nostras de ecclesia memorata” ²⁾. Hoe proost en kapittel der Keulsche Apostelkerk het patronaatsrecht hebben verworven, is niet bekend.

Koenraad, aartsbisschop van Keulen en pauselijk legaat, vergunde in 1249 aan Otto III, graaf van Gelre, om de parochiekerk, die te dicht bij den burcht stond en voor de verdediging ervan gevaar kon opleveren, naar een andere geschikte plaats over te brengen ³⁾. Vijf jaren later droegen de Geldersche Graaf, de richter der stad Nijmegen, de schepenen en de overige burgers („ceterique cives”) aldaar, met verlof van den Roomsch-koning Willem II van Holland en „de expresso totius nostre communitatis assensu”, een binnen de stad gelegen stuk grond, genaamd Hundisburg, over aan deken en kapittel der Apostelkerk ten behoeve van een nieuwe kerk met kerkhof onder beding, dat de Apostelheeren en niemand anders er het patronaatsrecht zouden uitoefenen. Tevens beloofden de Graaf en de Nijmeegsche regeering voor een nieuwe plebaanswoning te

¹⁾ Hiervoor pleiten de plaats der kerk dicht bij den burcht en de naam der patroonheilige.

²⁾ Sloet, no. 661: „duximus ordinandum, quod ecclesia in Nunmagen, que ad nostram et capituli nostri collationem pertinet, decanatu annectatur, salvo...”. Blijkens Sloet no. 530 hadden de Apostelheeren het Nijmeegsche patronaatsrecht reeds vóór Januari 1230.

³⁾ Sloet, no. 707, 14 November 1249. Graaf Otto III van Gelre was sinds 1247 (Sloet no. 679) pandheer-leenman van den burcht van Nijmegen e.a.

zullen zorgen, die tot het pastoorsbeneficie — en derhalve niet tot de kerkfabriek — zou behooren, in plaats van het oude huis, dat door het graven van een nieuwe stadsgracht onbewoonbaar geworden was, en verklaarden zij van de Apostelheeren geen bijdragen te zullen verlangen voor het bouwen van de nieuwe kerk. Het nieuwe kerkgebouw werd in 1272 door Albertus Magnus gewijd en onder het patronaat van St. Stephanus, martelaar, gesteld¹⁾. Uit vrome giften werd op het Oude Kerkhof nabij de plaats der afgebroken parochiekerk in 1459 een kapel ter eere van St. Gertrudis gesticht²⁾.

In 1285 hechtte de aartsbisschop van Keulen zijn goedkeuring aan de bestaande regeling, volgens welke de pastorie van de parochiekerk (*ecclesia parochialis*) verbonden was met de decanie der Apostelkerk, en wel op zoodanige wijze, „*quod decanus ecclesie vestre (sc. ecclesie S. Apostolorum) pro tempore existens, ipsam ecclesiam parrochiam Novimagiensem per presbiterum ydoneum vicarium canonicè institutum deservire teneatur, cui de proventibus ipsius ecclesie et oblacionibus seu obventionibus talis et tanta portio ministretur, ut idem perpetuus vicarius sustentacionem competentem, hospitalitatem congruentem tenere et de iuribus archiepiscopalis, archidiaconalis et aliis, sicut est consuetum, competenter valeat respondere*”, onder voorbehoud van de rechten der Nijmeegsche kerk en van de kanunniken der Apostelkerk, die uit de Nijmeegsche pastorie (*ecclesia*) een zekere melioratie op hun proven genoten. Aangezien het inkomen van den vicarius perpetuus te Nijmegen bovenmatig ruim was, zouden de tienden in Hulse (Hulzen, in Hatert) en Hees, aan de competentie onttrokken en bij de decanie der Apostelkerk gevoegd worden, waarna er nog een inkomen van omstreeks 60 ponden 's jaars voor den vicaris zou overschieten³⁾. De met de zielzorg belaste Nijmeegsche vicaris heette gewoonlijk „*rector*” of „*pastor*”.

¹⁾ Sloet, no. 762, Juni 1254, „*locum... qui dicitur Hundisburg... ad edificandam et consecrandam ecclesiam et cimeterium dictis decano et capitulo... contradidimus*”. De zinsnede betr. het pastoriehuis luidt: „*Item nos obligamus, quod in recompensationem illius aree, que fuit dos ecclesie, in qua solebat habitare plebanus, que nunc est destructa per novum fossatum, aliam aream dabimus et assignabimus plebano competentem et satis contiguam ecclesie de novo edificande, que similiter spectet ad dotem ipsius ecclesie, ita quod prorsus in nullis iuribus suis dicti decanus et capitulum sciant detrimentum*”.

²⁾ Wilhelmus de Berchen, „*De nobili principatu Gelrie et eius origine*”, uitg. L. A. J. W. Sloet van de Beele, MDCCCLXX, blz. 67 e.v.

³⁾ Sloet, no. 1089, 8 Juni 1285. Het schependom omvatte de drie buurschappen Hees, Neerbosch en Hatert, alsmede Ooy-Schependoms en een strook langs de Waal aan de Lentsche zijde.

Het kerspel Nijmegen heeft zich oorspronkelijk uitgestrekt over het geheele gebied in het Rijk van Nijmegen, waarover de Apostelheeren blijkens een laat-13de eeuwse opgave tiendgerechtigd waren. Dit gebied omvatte, behalve stad en schependom van Nijmegen, Ooy-Rijks en de drie heerlijkheden Ooy, Persingen (met Wercheren) en Ubbergen. De strook gronds langs de Waal aan de Lentsche zijde, die tot het schependom van Nijmegen heeft behoord, heeft steeds onder het kerspel Lent geressorteed ¹⁾. Kerspel en schependom van Nijmegen dekten elkaar dus niet. Naderhand, toen het kerspel door de afscheiding van Ooy en Persingen kleiner en het schependom door toevoeging van Hatert en het Hoogveld (na 1468) grooter geworden was, vielen zij — afgezien van de strook aan de overzijde van de Waal — nagenoeg samen.

Reeds in de tweede helft der 13de eeuw wordt er melding gemaakt van kapellen te Ooy, Persingen en Weurd. De St. Dionysiuskapel in Persingen zou tusschen 1322 en '33 tot een zelfstandige parochiekerk verheven zijn, de St. Hubertuskapel in de heerlijkheid Ooy in den loop der 15de eeuw. De heeren der beide heerlijkheden waren collatoren ²⁾. De filiaalverhouding tusschen de Nijmeegsche en Ooysche kerken, waarvan bij Van Berchen sprake is,

¹⁾ Sloet, no. 1089. Willh. de Berchen, die zijn bovenaangehaalde kroniek ten tijde van hertog Adolf ± 1465 schreef, omschrijft bij het vermelden van alles, wat behalve de stad Nijmegen tot het Rijk gerekend werd, de parochie Nijmegen aldus: „*scabinatus Novimagensis cum tota eius parochia, videlicet Ubberghen, Persynghen, Werchen, Oy, pro parte quondam filia ecclesie Novimagensis, Würde, Heze, Nederbosche, ac certa alia villagia et burscapia*” (uitg. Sloet blz. 16). Van Schevichaven, „Het Rijk van Nijmegen, zijn dorpen en heerlijkheden” in „Gelre” III, blz. 51 en 54, en „Vraagstukken in de geschiedenis van Nijmegen's voortijd” in „Gelre” IX, blz. 86, komt tot een onjuiste interpretatie van deze zinsnede, aangezien hij uitgaat van de onderstelling, dat kerspelgrenzen en schependomsgrenzen samenvielen. Wat Ooy betreft: de door Sloet achter „parte” geplaatste komma behoort achter „Oy”; de bijzin beteekent, dat een gedeelte van Ooy (de heerlijkheid Ooy) uit de parochie Nijmegen gelicht en zelfstandig geworden is. Wat Weurd aangaat, hier stond al in de tweede helft der 13de eeuw een kapel, welke onder het kerspel Beuningen behoorde. Weurd was een afzonderlijke maatschap. De kapel was evenwel gesticht van Nijmegen uit; de bediening ervan was door de Apostelheeren te Keulen opgedragen aan den rector der Nijmeegsche parochiekerk, zooals blijkt uit het hierna te noemen verdrag van 19 October 1480. Dat Weurd binnen de parochie van Beuningen lag, valt op te maken uit een oorkonde d.d. 26 Juni 1382 (Nijhoff, „Gedenkwaardigheden” III, no. 90), waarbij Willem van Gulik, in erfpacht uitgeeft aan heer Roebrecht van Apelteern, ridder, en zijn erven „dat alinghe ghemale van den kerspel van Boninghen ende van Woerde”. De Apostelheeren waren in Weurd niet tiendgerechtigd.

²⁾ Sloet, no. 726. De heerlijkheden Ooy en Persingen zijn in 1628 in één hand gekomen.

L. H. C. Schutjes, „Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch”, V, blz. 410 e.v. De verheffing tot zelfstandige parochiekerk van de Persingsche kapel reeds ± 1330 lijkt te strijden met de door Van Berchen (blz. 16) ge-

kwam, voor zoover ons bekend is, in de wijze van uitoefening van het patronaatsrecht niet tot uiting ¹⁾).

De Ubbergsche kapel werd gesticht in 1339 en komt als zoodanig nog voor in de lijst van kerken van het nieuwe bisdom Roermond. Het collatierecht van de kapelanie heeft naar alle waarschijnlijkheid aan de Nijmeegsche pastoors en naderhand aan het Nijmeegsche kapittel gestaan ²⁾).

Over de kapel in Weurd straks nader.

Omstreeks het midden der 15de eeuw waren er in de Nijmeegsche parochiekerk negen en twintig vicarieën, waarvan negentien ter begeving van den rector der kerk stonden. De vicarissen vormden een college van presentieheeren met den pastoor aan het hoofd. Zij hadden in 1429 statuten ontvangen van den pastoor Henricus Collart naar het voorbeeld van de vicarissen in de collegiale kerken van stad en diocees van Keulen. In 1461 verzochten de pastoor en de vicarissen aan den Paus hun kerk te verheffen tot een collegiale kerk „zoodanig, dat de rector Decan wierd, en de Vicarissen kanunniken en deese Kerk op die wijze als andere collegiale kerken in deeze landen bestiert wierdt” ³⁾). Teneinde de verheffing tot kapittelkerk mogelijk te maken, vermaakte Catharina van Bourbon, hertogin van Gelre, aan de Nijmeegsche geestelijkheid onder meer de novale tienden in het Rijk van Nijmegen en in het land tusschen Maas en Waal, den smallen tiend in dit gebied, ongeveer tien hoeven van het (Nederrijksche) Wald voor brandhout ⁴⁾) en het collatierecht der

---

geven omschrijving der parochie Nijmegen. Mogelijk was het belang der kapel reeds van dien aard, dat zij in het dagelijksche leven, schoon nog niet rechtens, als parochiekerk werd beschouwd. Ooy bestond uit:

- a. Ooy-Schependoms, dit behoorde tot het schependom van Nijmegen,
- b. Ooy-Rijks,
- c. Ooy, de heerlijkheid. Het nieuwe kerspel Ooy omvatte Ooy-Rijks en de heerlijkheid.

¹⁾ Wilh. de Berchen, blz. 16.

²⁾ Johannes Smetius jr., „Chronyk van de Stad der Batavieren”, uitg. G. C. in de Betouw, 1784, blz. 72. Smetius heeft den fundatiebrief nog gekend. Voor de kerkenlijst zie A. H. L. Hensen en A. A. Beekman, „De nieuwe bisdommen in de Noordelijke Nederlanden, 1559-1561” (Geschiedk. Atlas van Nederland), blz. 66. Jac. Vrancken, „Ius Patronatus” in „Limburg's Jaarboek” XII, blz. 13 e.v. Een betere text dan de door Vrancken gebruikte is te vinden: Archief Geldersche Rekenkamer, inv. no. 102, „A. Eerste Register. . . ., beginnende anno. XVCLV”, fol. LXXXVI vso. In deze „Declaratie ende specificatie” wordt gezegd: „die pastoriën van Boningen, Wurdt ende Upbergen zijn den voersz. capittel van Nymegen geïncorporeert”. De kapellen van Weurd en Ubbergen zijn eerst na de Reformatie zelfstandige parochiekerken geworden.

³⁾ Wilhelmus de Berchen, uitg. Sloet als voren, blz. 70. H. K. Arkstée, „Nijmegen, de oude hoofdstad der Batavieren”, 1733, blz. 240.

⁴⁾ Uit Nijhoff, „Gedenkwaardigheden”, VI 2, no. 780 (24 December 1515) blijkt, dat een hoeve in het Rijkswald een landmaat was, nl. 20 morgens.

kerspelkerken van Kuik, Beuningen en Ewijk¹⁾. Volgens Van Schevichaven heeft de verheffing tot collegiale kerk plaats gehad tusschen 1 Februari 1475 en 3 Februari 1476²⁾. De pauselijke bul is niet bewaard. De eerste deken van het nieuwe kapittel was de toenmalige rector Johannes Vighe.

De nieuwe kapittelheeren geraakten onmiddellijk in moeilijkheden met proost, deken en kapittel der Apostelkerk in Keulen als patronen en tiendheffers in de parochie der St. Stephenskerk. Den 19den October 1480 sloten beide partijen een verdrag, waarvan de inhoud neerkomt op het volgende:

- 1°. het *Nijmeegsche kapittel* erkent het sinds onheugelijke tijden bestaande „*ius patronatus*” van de Apostelheeren en de „*unio*” of „*incorporatio*” der pastorie („*ecclesia*”) van St. Steven bij het kapittel of bij de decanie van de kerk der H. Apostelen, en erkent mitsdien, dat de Keulsche heeren gerechtigd zijn tot de grove, smalle en novale tienden binnen de parochie der St. Stevenskerk en de grenzen van het Rijk of van het schependom van Nijmegen, nl. alle tienden in Walside (Waalzijde), Polrefeldt (in de heerlijkheid Persingen), Hoichvelt (in Hatert), Altrait-Landt³⁾, Gemalen (in Hees), Bisenside (in Hees), Wertside (Weurd), Honicholt (in Neerbosch), Lydenholt (in Neerbosch), Pulsenbergh (Heesscheveld), Hulse, Haltert (Hatert) en de smalle tienden in Heyse (Hees), Oy, Persingen en Ubbergen;
- 2°. proost, deken en kapittel der *Apostelkerk te Keulen* hechten hun goedkeuring aan de verheffing der Nijmeegsche parochiekerk tot collegiale kerk en wel zoodanig, dat, zoo dikwijls als het Nijmeegsche kapittel een nieuwen deken zal verkiezen, het hiervan binnen een maand aan de Apostelheeren te Keulen „*pro recognitione perpetui iuris patronatus, unionis et incorporationis*” bericht moet zenden en den verkozene ter bevestiging moet presentereen. Is geen verkiezing overeenkomstig de geldende voorschriften geschied, dan zullen de Keulsche heeren een deken mogen aanstellen uit de Nijmeegsche kanunniken;
- 3°. de Apostelheeren zullen in de Nijmeegsche kerk het „*ius primae sedis seu primi loci in choro*” hebben, en omgekeerd de Nijmeegsche kanunniken hetzelfde recht in de kerk der H. Apostelen in Keulen, tot onderhouding van de onderlinge broederschap;
- 4°. de Apostelheeren doen voor altijd afstand van de gemelde tienden in Pulsenbergh, Hulse en Hatert en de smalle tienden in Hees, welke vroeger aan den rector of plebanus der Nijmeegsche parochiekerk waren toegelegd „*pro competentia sua ad gubernandam*

¹⁾ Nijhoff, „Gedenkwaardigheden”, IV, no. 477, 14 Mei 1469. Blijkens Nijhoff, I, no. 101, 13 September 1308), waren de goederen en tienden in Beuningen en Ewijk, „*a quibus quidem bonis ius patronatus ecclesiarum in Boningin et Ewich dinoscitur dependere*”, een leen van den aartsbisschop van Keulen. Van deze goederen verkreeg het Nijmeegsche kapittel het *ius patronatus* in Beuningen en Ewijk en een gedeelte van den tiend; het bezat althans na de Hervorming 1/3 van den tiend en den vicarietiend in Beuningen.

²⁾ H. D. J. van Schevichaven, „De St. Stephenskerk te Nijmegen”, blz. 139.

³⁾ Volgens Sloet, no. 1089, hadden omstreeks het einde der 13de eeuw Tilmannus Werembertus' zoon de Novimagio en Riboldus Sebars den novalen tiend „*dictam Alde Radelant in campo Novimagensi sitam*” in erfpacht.

curam animarum in dicta parochia S. Stephani et ad officium capellam in Woirdt". De afgestane tienden zullen voortaan door deken en kapittel van Nijmegen tot hetzelfde doeleinde voor competentie genoten worden ¹⁾.

Het kapittel van Nijmegen trad geheel in de rechten en verplichtingen van den vroegeren rector der parochie met inbegrip van de bediening der St. Andreaskapel in de maalschap Weurd. Het kapittel heeft de zielzorg in de parochie Nijmegen steeds aan een geestelijke zijner kerk opgedragen. Tot een zelfstandig beneficium is deze functie nooit uitgroeid.

Afgezien van de competentie en de door wijlen Catharina van Bourbon vermaakte tienden en inkomsten, zijn met de tafel (vermogen) van het nieuwe kapittel de vermogens van een aantal vicarieën vereenigd, die tot kanunniksprebenden waren geworden. Als beheerder van deze categorie van inkomsten fungeerde een „reddituarius” of „corporarius de certis corporibus altarium ad mensam capitularem devolutis”. Hieronder vielen in het jaar 1518 de goederen en inkomsten, welke oorspronkelijk bestemd waren voor het verrichten van den dienst aan zes en twintig altaren ²⁾. Bij de verheffing tot collegiale kerk heeft er geen volledige incorporatie der vicarieën bij het kapittel plaats gehad, maar slechts een „incorporatio quoad temporalia”, d.w.z. alleen naar de financieele zijde. De collatoren bleven hun begevensrecht behouden. Zulks wijkt af van hetgeen geschiedde bij de verheffing der St. Joriskerk in Amersfoort tot kapittelkerk in 1337, bij welke gelegenheid de collatoren hun collatierechten en de vicarissen hun beneficiën afstonden, waarna de vicarieën door den bisschop van Utrecht bij het nieuwe Amersfoortsche kapittel werden geïncorporeerd ³⁾.

Een duidelijk voorbeeld biedt het Wijnheerenaltaar. De stichting eener vicarie op het altaar van het H. Sacrament door de broederschap der wijnkoopers werd 11 December 1433 goedgekeurd door den pauselijken legaat in Germanië, Julianus, die daarbij toe-

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, authentiek afschrift van de oorkonde van 19 October 1480, overgelegd door den rentmeester der Apostelheeren in Keulen, Alexander van Munster, bij gelegenheid van een proces tegen Roeleman van den Bylandt, heer van Ooy en Persingen, (civiele processtukken, 26 Juli 1648). In uittreksel gedrukt: J. in de Betouw, „Handvesten van Nijmegen”, blz. 352.

²⁾ Van dit beheer zijn rekeningen bewaard gebleven ten gemeente-archieve van Nijmegen over 1489-1518 (bundel U). Als canonicaten of prebenden waren de vroegere vicarieën geen zelfstandige stichtingen meer, maar portieën van de „mensa capitularis” (= het kapittelvermogen).

³⁾ Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, „De Geestelijke en Kerkelijke Goederen onder het Canonieke, het Gereformeerde en het Neutrale Recht” I, blz. 113 e.v.

stond, dat de voor te dragen vicaris in plaats van aan den aartsdiaken aan den rector der parochiekerk ter institutie zou worden gepresenteerd. In 1470 droegen de meesters der Wijnheeren in plaats van den overleden beneficiaat aan den rector Johannes Vighe (in de oorkonde als „pastor” aangeduid) mr. Henricus Spiker voor „ad perpetuam vicariam altaris venerabilis et vivifici Sacramenti in ecclesia Novimagensi siti”. Nadat Spiker overleden was, in 1493, presenteerden de provisoren van de Wijnheeren „ad altare venerabilis, salutaris et vivifici Sacramenti corporis et sanguinis Domini nostri Jhesu Christi in ecclesia Novimagensi, nunc in canonicatum, seu prebendam erectum”, mr. Wilhelmus Noet aan den deken der St. Stevenskerk, die overeenkomstig de fundatie der parochiekerk als „archidiaconus in hac parte” optrad, evenals vroeger de rector, en den voorgedragene admitteerde en institueerde, waarna de reële en corporeele inbezitstelling volgde¹⁾.

De kapittelprebenden, die ontstaan waren uit vicarieën, waarvan de collatie eertijds aan den rector der Nijmeegsche parochiekerk gestaan had, werden door deken en kapittel begeven. Zij waren omstreeks negentien in getal en werden op nog geen f 50 's jaars geschat. De collatie geschiedde evenals bij andere kapittels (het kapittel van St. Walburg te Arnhem bijv.) door deken en kapittel alleen „in mense ordinarii”, d.w.z. indien de beneficiën in een even maand waren opengevallen; waren de canonicaten in een oneven maand opengekomen, dan stond de begeving aan den Paus. Ten tijde van hertog Karel ging de Landsheer in de z.g. pauselijke maanden het collatierecht uitoefenen, zoo ook te Nijmegen²⁾.

Behalve hun prebenden genoten de resideerende kanunniken overeenkomstig de statuten presentieën voor het dagelijks bijwonen van den koordienst, de vicarissen en kapelaans, voor zoover

¹⁾ Van Schevichaven, als voren, blz. 227-232. Uit de omstandigheid, dat de vicarieën tot canonicaten werden, mag men afleiden, dat in Nijmegen alleen priesters kanunniken konden zijn of zij, die binnen afzienbaren tijd tot priester gewijd zouden worden, zooals de vicarie-fundatiebrieven gewoonlijk verlangen. Ten onrechte meent Van Schevichaven, blz. 143, dat er, gelijk in de Zutphensche St. Walburgskerk, priester- en diaken-prebenden zouden zijn geweest. Voor zoover bekend, is het Zutphensche kapittel niet uit een college van rector en presentieheeren ontstaan, zooals de jongere kapittels.

²⁾ Jac. Vrancken, „Jus patronatus” in „Limburg's Jaarboek”, XII, blz. 13 e.v. De lijst is opgesteld in 1561, maar berust op gegevens, welke teruggaan tot den tijd van hertog Karel. Een volkomen afwijkenden text geeft (Mr. G. van Hasselt) „Kronyk van Arnhem”, 1790 blz. 114-135. De instelling der pauselijke maanden dateert van het Weener concordaat tusschen Paus Nicolaas V en Keizer Frederik III van 17 Februari 1448 (Carl Mirbt, „Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus”, 3e. Aufl. 1911, No. 387).

zij recht op de dagelijksche uitdeeling hadden, eveneens¹⁾. De deken en de resideerende kanunniken waren gerechtigd tot het bewonen van de claustrale huizen, die tot het kapittelvermogen behoorden.

De *proosdij van Nijmegen* werd gesticht door hertog Karel, die het door hertogin Catharina gelegateerde met verschillende schenkingen vermeerderde. In 1515 nomineerde de Hertog met voorkennis en toestemming van deken en kapittel den kanunnik Theodricus Huysen alias Boen van Nijmegen tot eersten proost. De Hertog had bepaald, dat de proost en zijn opvolgers uit de schenkingen en legaten, zoeven genoemd, wegens de proosdij, evenals de deken, het dubbele zou genieten van een kanunniksportie en als bezitter van een canonicaat in de Nijmeegsche kerk bovendien een kanunniksportie. Den 18den October 1517 begiftigde hertog Karel de proosdij met twaalf à dertien hoeven heide en onbebouwd land in het schependom van Nijmegen²⁾.

Volgens Binterim en Mooren³⁾ had de Geldersche hertog het „patrocinium” der proosdij, het kapittel van St. Steven de „admissio” en de aartsdiaken van Xanten de „investitura”. Bij de benoeming van Albertus Dass geschieden admissie en investituur beide door het kapittel, evenwel op approbatie van den aartsdiaken van Xanten⁴⁾. Na het overlijden van Dass, in 1543, werd geen nieuwe proost meer benoemd. Zeer waarschijnlijk zijn de inkomsten en goederen der proosdij toen aan het kapittel vervallen.

„In den schependom der selver stadt zijn die pastoriën van *Hees, Nederbosch, Haltert* ende die *Olde kercke* den voersz. capittel geïncorporeert, waeromme schijnt, dat mensis pontificis hier inne gheen plaetse en heeft”⁵⁾. Met deze vier „pastorieën” worden bedoeld de kapelanieën of rectoraten van de drie buurschapskapellen in het schependom van Nijmegen en de reeds eerder genoemde St. Gertrudiskapel op het Oude kerkhof, waarin een

¹⁾ „Statuta”, Van Schevichaven, als voren, blz. 238 e.v.

²⁾ Nijhoff, „Gedenkwaardigheden”, VI², no. 780 (24 December 1515) en no. 881 (18 October 1517). Zie ook: Mr. G. van Hasselt, „Geldersche Oudheden”, I, 1806, blz. 275-281. De oprichtingsbrevé der proosdij van paus Leo X is van 30 September 1516; zie: Schutjes, „Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch”, V, 235-241.

³⁾ Binterim u. Mooren, „Die Erzdiöcese Köln, I, 1892, blz. 631.

⁴⁾ Van Schevichaven, als voren, blz. 249 e.v.

⁵⁾ „Declaratie ende specificatie van den geestelicken beneficiën...”, als voren. Over de buurschapskapellen zie: „Het Schependom van Nijmegen in woord en beeld”, uitg. vereeniging „Dorpsbelang”, 1912, H. J. D. van Schevichavens artt. „Hees en zijn oude buitenverblijven”, „Neerbosch en zijn kerken”, „Het dorp Hatert” en „De Hatertsche leengoederen”. L. H. C. Schutjes, „Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch” IV, blz. 56, en V, blz. 166.

vicarie gevestigd was. De bediening van verschillende kapellen in stad en schependom van Nijmegen heeft, voor zoover men uit de spaarzaam overgeleverde voorbeelden zal mogen opmaken, veelal berust bij leden van het kapittel van St. Steven, die zodoende hun betrekkelijk geringe kanunniksproven aanvulden. De collatie van de kapellen in Hees, Neerbosch en Hatert stond zonder twijfel bij deken en kapittel van St. Steven. Deze drie kapellen waren typische buurschapskapellen, z.g. „*oratoria publica*”, d.w.z. kerken zonder parochiale rechten. Voor zoover de parochiepastoor het goedvond, konden er bijzondere rechten aan verbonden worden, zooals bijv. het recht van begraven in de kapel en op een daarbij behoorend kerkhof en het recht om de dooden te overluiden, gelijk hier het geval was ¹⁾. De fabrieken der drie kapellen werden vanwege de ingezetenen der betrokken buurschappen beheerd door kapelmeesters. Meesters der fabriek van de St. Ewolduskapel in Hees komen al voor in 1484, al is het gebouw waarschijnlijk ouder. De kapellen van Neerbosch en Hatert waren aan St. Anthonius, abt, gewijd. Die van Neerbosch wordt al vermeld in het jaar 1410. Die van Hatert werd volgens de „*Chronyk*” van Smetius gesticht in 1375. Misschien heeft het St. Anthoniuskapelletje, dat juist op de grens van Hatert en Neerbosch (aan het einde van de Dennenstraat) gestaan heeft, de positie van „*oratorium publicum*” voor Neerbosch en Hatert ingenomen, voordat de beide buurschappen afzonderlijke kapellen hadden. De rectoren der drie kapellen werden in de wandeling „*pastoors*” genoemd, bijv. in 1567 de pastoor van Hees Johan van Boenynghen en evenzoo zijn opvolger mr. Reiner van Sellar (J. van Boenynghen overl. $\pm$ 1586) ²⁾. De stad Nijmegen placht jaarlijks aan de drie kapellen in het schependom op Witten Donderdag, Paaschavond, Paschen, Pinksteren en Kerstmis communicantenwijn te verstrekken.

Behalve de buurschapskapellen waren er in het schependom een aantal devotiekapellen van minder belang, bijv. in het Heessesche veld de St. Quiriuskapel, in Hatert de St. Annakapel (in St. Anna) en de kapel Mariënboomken op het Hooge veld aan den Groesbeekschen weg. Aan deze laatste kapel was in 1537 een rector ver-

¹⁾ H. Mosmans C.ss.R., „Iets over het kapelwezen in de Middeleeuwen” in „*Archief Aartsbisdom Utrecht*” LIX, blz. 270.

²⁾ „*Pastoor*” van Hees, zie Mr. J. G. Ch. Joosting, „*Inventaris van het Oud-archief der Nijmeegsche broederschappen*”, charters no. 1056, 8 Januari 1567, en „*Bewijs, registerboek van erfpaechten... competierende totten cappitel van S. Steevenskerck bynnen Nymegen van a°. 1596 tot 1600 a°. 1*”, bundel U (II), oud-archief Nijmegen. Heer Johannes van Boenynghen en zijn opvolger zijn kanunniken van St. Steven geweest.

bonden. Dichter bij de stad buiten de Molenpoort heeft eertijds de kapel aan „die soeven cruičen” gestaan ¹⁾).

Van de *kapellen in de stad* Nijmegen, waartoe wij de St. Gertrudiskapel bij het Oude kerkhof mogen rekenen, aangezien zij onmiddellijk buiten de stadsmuur stond, werd alleen deze kapel beheerd door eigen kerkmeesters. De bedienaar werd „pastoir op den Olden Kerckhoff” genoemd ²⁾. De St. Anthoniuskapel, waarvan de rector ook wel als „pastor der cappellen” aangeduid werd, werd geadministreerd door de provisoren der H. Geest-broederschap. Het kosterambt van deze laatste kapel stond ter begeving van den Nijmeegschen raad ³⁾).

Op het Valkhof zijn twee kapellen geweest, nl. de St. Nicolaaskapel (= de nog aanwezige z.g. Karolingische kapel), waarin een St. Alexiusvicarie gevestigd was, die ter collatie van den Landsvorst stond, en een met den burcht verbonden kapel, welke in de 15de eeuw als St. Martyns capel en later als Barbarossa- of Roomsche kapel werd aangeduid. Volgens de boven aangehaalde „Declaratie ende specificatie van den geestlicken beneficiën...” moet er op het Hof nog een tweede vicarie geweest zijn, waaromtrent niets naders bekend is ⁴⁾). Voorts waren er kapellen bij de kloosters, de gasthuizen en het melatenhuis.

Deken en kapittel van St. Steven ontvingen in hun kwaliteit van rectoren der parochie vóór de Reformatie z.g. canonieke portien van onderscheiden *kloosters*, welke bijzondere rechten genoten of

¹⁾ Zie de bovengemelde art. van H. D. J. van Schevichaven in „Het Schependom van Nijmegen in woord en beeld”. H. D. J. van Schevichaven, „Bidkapellen buiten onze stad” in „Penschetsen uit Nijmegen's Verleden”, III, blz. 90. Drs. M. P. M. Daniëls, gemeente-archivaris van Nijmegen, was zoo vriendelijk, om mij mede te deelen, dat de door van Schevichaven genoemde St. Keyns of Keyts kapel de „Sunt Krijns capell” of St. Quirinuskapel genaamd was (schepenacte van 1563 o.a.). Volgens drs. Daniëls waren patroonheiligen der Heessesche kapel de H.H. Ewoldi, aan wie o.a. ook te Druten de kerk gewijd was, en niet St. Theobaldus, die slechts één keer in een Nijmeegsche schepenacte als zoodanig voorkomt (1552), terwijl kapelfabriek, kapelfabriekmeesters en de kapel van St. Ewoldus of van de H.H. Ewoldi verscheiden malen aangetroffen worden, nl. in 1484 Febr. 15 (oork. in het archief van het Oud-Burgeren-Gasthuis), 1548, 1555, 1562 (schepenprotocol van Nijmegen). Het verdient opmerking, dat de feestdag van de H.H. Ewoldi en van St. Theobaldus episcopus, confessor, op denzelfden dag, nl. 3 October, valt.

²⁾ Joosting, als voren, charters no. 914, 23 Juni 1537. Nijmeegsch stedelijk rekenboek over 1534 („kerkmeesters van Sente Gertruydt”). Van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, Kloosters, Gasthuizen, Stichtingen en Openbare Gebouwen”, 1909, blz. 138.

³⁾ Schutjes, als voren, V, blz. 245. Van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, Kloosters, enz.”, blz. 1.

⁴⁾ P. Leendertz, „Het Valkhof te Nijmegen”, uitg. „Gelre”, 1930, Bij-schrift, blz. 7. Van Schevichaven, „De St. Stephenskerk te Nijmegen”, blz. 248; dezelfde, „De Nijmeegsche Burchtkapellen” in „Gelre”, X, blz. 67.

uit de parochie geëximeerd waren. In 1498 waren dit de volgende kloosters:

- 1°. de Minderbroeders (Observanten),
- 2°. het Fraterhuis,
- 3°. de Predikbroeders (Dominicanen),
- 4°. de Regulieren (reguliere kanunniken van de orde van St. Augustinus,
- 5°. het klooster Mariënborg,
- 6°. het St. Agnietenklooster aan den Teers in Neerbosch,
- 7°. het nonnenklooster op den Hessenberg,
- 8°. het Praemonstratenser nonnenklooster te Nonnen.

In 1515 betaalden de Celliten of Celbroeders ook een canonieke portie ¹⁾.

1°. Het *Minderbroederklooster* lag aanvankelijk buiten de stad in het „dal van Josaphat” voor de Hezelpoort ²⁾. Het werd in 1455 ingewijd, in 1464 losgemaakt uit de Nijmeegsche parochie en in 1488 overgebracht naar een gebouw binnen de stad aan het benedeneinde van de Papengas. Behalve kerk en klooster bezaten de broeders geen onroerend goed, aangezien de regel hunner orde zulks niet toeliet ³⁾.

2°. Het *St. Gregoriusfraterhuis* was volgens de overlevering uit het Fraterhuis te 's Hertogenbosch voortgekomen ⁴⁾. Het begin valt omstreeks 1470, toen de priesters Nicolaus van Vyrom en Reiner van Oss en de twee provisoren der Fraters aan de stadsregering beloofden de voor het stichten van het fraterhuis ingezamelde gelden, ingeval de stichting niet tot stand zou komen, af te zullen dragen aan de kerkfabriek (van St. Steven) en aan het armengasthuis van St. Jacob ⁵⁾. In 1480 verhuurden zij het huis, waarin zij tot dat tijdstip gewoond hadden, en vestigden zich voorgoed in de Bodelstraat. De fraters waren saeculiere geestelijken; zij behoorden niet tot een kloosterorde. De levenswijze van de broeders des Gemeenen Levens was den 30sten April 1401 door den bisschop van Utrecht, mede in opdracht van den Paus, goedgekeurd. Ofschoon de fraterhuizen geen kloosters waren, stonden zij toch on-

¹⁾ Van Schevichaven, „De St. Stephenskerk”, blz. 240, noot 1.

²⁾ Schutjes, als voren, V, blz. 255. Van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, Kloosters, Gasthuizen, Stichtingen en Openbare Gebouwen”, blz. 282.

³⁾ Vergel. Dr. M. Schoengen, „Het Minderbroedersklooster te Bolsward” in „De Vrije Fries”, XX, blz. 161 e.v.

⁴⁾ Schutjes, als voren, IV, blz. 403; het Bossche Fraterhuis was in 1425 ontstaan uit het Zwolsche Fraterhuis.

⁵⁾ „aan de kerkfabriek”, „ad usus fabricae”; Van Schevichaven, als voren, blz. 100, meent ten onrechte, dat hiermede de kosten van het (niet tot stand gekomen) Fraterhuis bedoeld werden.

der het geestelijke recht en waren zij geestelijke fundatiën¹⁾.

Behalve het vermogen van het Fraterhuis beheerden de Fraters te Nijmegen eenige fundatiën ten behoeve van arme klerken, die zij in de kost hadden. Hiervan is de fundatie van dr. Burchardt van den Berch, een Nijmegenaar, die deken van St. Walburg te Arnhem was omstreeks het midden van de 16de eeuw, wel het meest bekend. Volgens de stichtingsbepalingen moesten zes arme Arnhemse studenten worden opgenomen; ingeval het zestal niet compleet was, kon een Nijmegenaar het „beneficy deelachtich werden”²⁾. Een andere fundatie was gesticht in 1523 door de weduwe Gertruydt Kreyens ten behoeve van zes arme scholieren. Het financieel toezicht op dit fonds berustte bij vijf provisoren, w.o. twee erfgenamen van de stichtster, den prior der Regulieren en de beide kerkmeesters der St. Stevenskerk te Nijmegen³⁾.

3°. De *Predikbroeders* vestigden zich te Nijmegen in 1292, alwaar zij vrij spoedig in het bezit kwamen van een kapel in de stad, die door Thilman Werembertszoon, heer van Ubbergen, gebouwd was⁴⁾. In 1296 werd de vestiging door het generaal kapittel der orde, gehouden te Straatsburg, erkend. Het klooster stond in de Broërstraat.

4°. De *Regulieren* hebben zich waarschijnlijk omstreeks 1301 in Nijmegen gevestigd⁵⁾. Hun klooster met kerk en verdere gebou-

1) Vergel. voor Zwolle: Dr. M. Schoengen, „Jacobus Traiecti alias de Voecht, Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis”, Hist. Genootschap te Utrecht, Werken, serie III, deel XIII, 1908, blz. 321 no. 44, blz. 351 no. 84. In no. 84, scheidsrechterlijke beslissing van David van Bourgondië, bisschop van Utrecht, d.d. 22 Januari 1460, heet het: „Daerop broeder Henrick voer hem ende sine medebroeders gheantwoert heeft, seggende ten iersten: dat die vergaderinge der fraters ende clerckehuys van Zwolle approbiert ende confirmiert sin van saligher gedachten bisscop Frederic van Blanckenheim, bisschop t' Utrecht, ende daerna van bisschop Rolof, onsen voervaderen, desgheliken, ende dat in die ierste approbacie ende confirmacie bisschop Frederix voerss. dat huys ende alle gueden daertoe behoerende mit den personen ende clercken daer in der vergaderinge wesende, gheestlick ende onder der gheestlicheit der hilligher kerken Sante Martijns ende des bisscops van Utrecht, in der tijt wesende, beschirmenisse sullen wesen ende staen”. Volgens no. 44 (blz. 321) beval de stedelijke regeering van Zwolle in 1419 aan den heer Dirc van Herxen, dat hij het huis, dat kort tevoren aan de priesters en klerken van het Clerckhuys te Zwolle door Claes Messemaecker was gelegateerd (zie no. 43), zou „vercoepen end in werlicken hant brengen met scepenbrieven nae gewoente onser stat”.

2) Raadsresolutiën Nijmegen, 29 Maart 1598. Mr. L. Ph. C. van den Bergh, „Nijmeegsche Byzonderheden”, 1881, blz. 44 „Het Fraterhuis en de Apostolische school”. De oorspronkelijke fundatiebrief is niet meer aanwezig.

3) P. C. G. Guyot, „Bijdrage tot de kennis van het Fraterhuis te Nijmegen” in „Nijhoff Bijdragen” VII, blz. 34. De authentieke copie van de oorkonde d.d. 1 Juli 1523 berust thans op het Gemeente-archief.

4) Schutjes, als voren, V, blz. 251. G. A. Meyer, „Dominikanerklooster en Statie te Nijmegen”, blz. 11. Van Schevichaven, als voren, blz. 76 e.v.

5) Schutjes, als voren, V, blz. 254. Van Schevichaven, als voren, blz. 327.

wen (domus B. Catharinae) stond in de Molenstraat op de plaats van het Oud-Burgeren Gasthuis en de R.K. kerk. Het convent onderwierp zich in 1412 aan de proosdij van Neuss en ging in 1430 tezamen met het kapittel van Neuss over tot het kapittel van Windesheim.

5°. Het klooster *Marienburg* (domus B. Mariae) werd bewoond door kanonikessen van de orde van St. Augustinus, die voor de eerste maal vermeld worden in een oorkonde van 1265¹⁾. Het kwam tengevolge van de stadsuitbreiding van 1467, evenals het klooster op den Hessenberg, binnen de ommuring te liggen. Aanvankelijk behoorde het convent onder het kapittel van Neuss, later onder dat van Windesheim.

6°. Het *St. Agnietenklooster aan den Teers* in Neerbosch²⁾ was eveneens een convent van reguliere kanonikessen van de orde van St. Augustinus en wordt de eerste maal genoemd in een Nijmeegsche schepenacte van 1410. Het stond ter plaatse van de drie boerderijen Takenhof, Klooster en Bloemberg.

7°. Het klooster op *St. Petersberch of den Hessenberg*³⁾ werd bewoond door zusters van den derden regel van St. Franciscus en komt voor den eersten keer voor in 1442. Het convent bestond uit ruim vijftig zusters.

8°. Het klooster *te Nonnen*, staande onder het patronaat van de H. Maria Magdalena, in de Nonnenstraat⁴⁾ was oorspronkelijk een samenleving van „sorores Sancte Marie Magdalenaee ordinis poenitentium”, die den regel van St. Augustinus volgden, maar

Dr. J. G. R. Acquoy, „Het Klooster te Windesheim en zijn invloed”, 1881, III, blz. 48 e.v. (Regulierenklooster te Nijmegen).

¹⁾ Schutjes, als voren, V, blz. 258. Van Schevichaven, als voren, blz. 238. Sloet, „Oorkondenboek”, no. 878. De theorie van dr. Acquoy, „Het Klooster te Windesheim”, III, blz. 223 e.v., dat op Marienburg aanvankelijk de zusters van de orde van de H. Maria Magdalena (het latere convent te Nonnen) hebben gewoond, mist elken grond; het charter, vermeld onder Sloet, „Oorkondenboek” no. 685, van Maart 1248 is nl. niet, zooals aldaar wordt opgegeven, tot stof vergaan, maar in gaven toestand en voorzien van het zegel van den uitvaardiger op het Nijmeegsche archief aanwezig en behelst in tegenstelling tot het regest bij Sloet *niets* omtrent een vestiging van conventualen op Marienburg, maar bepalingen omtrent het verlenen van af-laten aan hen, die de bedehuizen der conventen van de orde van de H. Magdalena in het algemeen bezoeken, en over de ontvangst, welke aan afgevaardigden der orde, wanneer zij te Nijmegen komen, te beurt moet vallen. Het charter is afkomstig uit het archief van het klooster te Nonnen.

²⁾ Schutjes, als voren, blz. 167. H. D. J. van Schevichaven, „Het Klooster te Neerbosch” in „Het Schependom van Nijmegen in Woord en Beeld”, uitg. door de Vereeniging „Dorpsbelang”, 1912, blz. 15 e.v.

³⁾ Schutjes, als voren, blz. 261. Van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, enz.”, blz. 157.

⁴⁾ Schutjes, als voren, blz. 259. Van Schevichaven, als voren, blz. 313 e.v.

geen bindende kloostergeloften aflegden. Zij bestonden reeds te Nijmegen omstreeks 1248. In 1344 gingen de zusters over tot de orde van Premonstreit en werd haar gesticht een proosdij, staande onder den abt van St. Mariënweerd. De proost woonde op het Proosthof. Slechts adellijke dames werden opgenomen.

De *Cellieten*, Celbroeders, ook wel geheeten Lollarden of Alexianen¹⁾, in de Pikkegas behoorden tot een door paus Pius II in 1460 goedgekeurde congregatie, deden de drie kloostergeloften en volgden den regel van St. Augustinus. Behalve hun huis en kapel hadden zij eenige landerijen. Zij leefden in hoofdzaak van de verpleeggelden van bij hen ondergebrachte patiënten, meest geesteszieken. Men vindt de broeders voor het eerst vermeld in een schepenacte van 1412.

Men had in Nijmegen ook Celzusters, vaak genoemd Zwarte zusters, die het verplegend personeel vormden van het armengasthuis van St. Jacob, maar geen eigen klooster bezaten of eenig vermogen hadden. Alle goederen en inkomsten behoorden aan het St. Jacobsgasthuis, ook de kapel. De gebouwen stonden aan de Hezelstraat²⁾.

Onder de hier niet opgenoemde vrouwenkloosters zijn er voor ons een drietal van belang, omdat zij tot de geestelijke stichtingen gerekend moeten worden, te weten: Bethlehem, de Eenigheid en Groesbeeckshof. Wat er verder van dien aard was, waren begijnhoven e.d. niet-kloosterlijke samenlevingen, die buiten beschouwing kunnen blijven, omdat zij bij de Reformatie als wereldlijk werden aangemerkt.

G. A. Meyer neemt aan, dat het convent van *Bethlehem* in Nijmegen ontstaan is uit het Vier-zusterenhuis, hetwelk omstreeks 1428 stond „by Sunte Anthonys' kirchoff“, Onzes inziens is er meer voor te zeggen, dat het klooster geïdentificeerd moet worden met het Vijf-zusterenhuis, waarvan in 1433 bericht wordt, dat het onder toezicht zou worden gesteld van den prior der Regulieren³⁾. In

¹⁾ Van Schevichaven, als voren, blz. 56. Vergel. J. Habets, „Geschiedenis van het tegenwoordige Bisdóm Roermond“, III, 1892, blz. 682, e.v.

²⁾ Van Schevichaven, als voren, blz. 175 e.v. G. A. Meyer, „Katholiek Nijmegen“, I, blz. 15 en 92. Schutjes, als voren, blz. 247, meent ten onrechte, dat het „klooster“ der Celzusters bij het St. Jacobsgasthuis in 1591 „vernietigd“ werd en de goederen aan het St. Nicolaasgasthuis geschonken werden.

³⁾ Van Schevichaven, als voren, blz. 40 e.v. en 30 e.v.; Mr. J. G. Ch. Joosting, als boven, charters no. 129 (11 Sept. 1428). G. A. Meyer, als voren, blz. 84, 88 e.v. Uit het art. van H. D. J. van Schevichaven, „Spronckshuis en het eerste Weeshuis“ in „Penschetsen uit Nijmegen's Verleden“, I, blz. 148, blijkt, dat in 1422 het begijnenhuis Bethlehem, gelegen naast het begijnenhuis Spronckshuis of Sproncksberg, reeds in wezen was.

ieder geval bestond de samenleving in Bethlehem reeds in 1422. Aan Geirtrudis Verwers en haar mede-zusters werd in 1454 een aflat verleend¹⁾. Door schenkingen van hertogin Catharina kon het getal der zusters op zes worden gebracht in 1463, terwijl een tweetal jaren later hertog Adolf aan de „sess susteren woenende... aen den Hoeschen bergh geheyten then Armen Susteren van Bethlehem” de mogelijkheid opende om een zevende zuster op te nemen, en haar vrijdom van schatting en diensten voor haar goederen verleende. Voorts werd zuster Mechtelt van der Moelen levenslang met eenige van 's Hertogs renten uit landerijen in Weurd begiftigd „in vollest omb eynen priester dairmede te moighen werven, die den dyenst der Heiligher myssen voir ons (= den Hertog) in oeren huysse doende sal werden”²⁾. In 1469 werd aan de zusters door den aartsbisschop van Keulen toegestaan, om in het door Margaretha, weduwe van Florencius van Mekerem, geschonken huis in gemeenschap te leven onder het toezicht van een der priors van de Reguliere kanunniken onder het kapittel van Windesheim³⁾. De zusters des Gemeenen Levens van Bethlehem stonden voortaan onder de visitatie van den prior van het Regulierenklooster in de Gaesdonck bij Goch en van deken en kapittel van St. Steven in Nijmegen. Bij haar opneming moesten de zusters al haar bezittingen, die zij hadden of nog zouden erlangen, aan de gemeenschap afstaan; zij kregen deze, wanneer zij het huis verlieten, niet terug⁴⁾. Ten tijde der troebelen, in 1569, hervormde de bisschop van Roermond, Lindanus, het convent naar den regel van St. Augustinus, waardoor de instelling geheel het karakter van een besloten nonnenklooster verkreeg⁵⁾.

De *Eenigheid* wordt het eerst genoemd in 1433 en werd bewoond door begijnen, die naderhand tot den derden regel van St. Franciscus zijn overgegaan. Op 1 October 1586 werd door toedoen van

1) P. Nijhoff, „Inventaris van het Oud-archief der Gemeente Nijmegen”, blz. 46.

2) P. Nijhoff, „Inventaris van het Oud-Archief van Nijmegen”, blz. 49 e.v.

3) P. Nijhoff, als voren, blz. 52. Vrouwe Griet van Mekerem was overleden vóór St. Andreas 1413.

4) P. Nijhoff, als voren, blz. 54 (9 April 1476), blz. 60, (19 Aug. 1501), blz. 62 (13 October 1516), blz. 68 (16 Juni 1535), blz. 69 (10 Febr. 1538).

5) Van Heussen en Van Rijn, „Kerkelijke Historie”, 1726, VI, blz. 575, vermelden Bethlehem in een lijst van tertiariissenkloosters, welke in 1470 tot het orde-kapittel van Utrecht behoorden; hier heeft kennelijk een verwisseling plaats gegrepen met het hierna te noemen Groesbeekshof, dat in de lijst ontbreekt. Deze vergissing heeft er toe geleid, dat Schutjes, als voren, V, blz. 263, en Meyer, als boven, blz. 88 e.v. gemeend hebben, dat de zusters den derden regel van St. Franciscus aangenomen hebben, hetgeen met de feiten in strijd is.

Johannes Hay, overste der Keulsche provincie, een overeenkomst gesloten, volgens welke de laatste drie overgebleven zusters zich zouden vereenigen met de zusters derzelfde orde in Groesbeeckshof, terwijl de Clarissen van het klooster Claarcamp te Wamel in het huis de Eenigheid zouden gaan wonen Dit accoord werd in 1587 ten uitvoer gelegd. Het convent, had behalve huis en kapel, geen vaste goederen. Het klooster stond in een zijsteeg van de Houtstraat ¹⁾).

Groesbeeckshof werd zoo genoemd naar joffer Elisabeth van Gruesbeke Tilmansdochter, die het huis tusschen 1426 en '42 aan reeds in de stad aanwezige begijnen schonk. Den 1sten Juli 1460 werden de zeven zusters opgenomen in den derden regel van St. Franciscus. Het gesticht was gevestigd in de Begijnenstraat ²⁾).

Binnen de stad was tenslotte nog een *Commenderie* van de Orde van St. Jan gevestigd op de Korenmarkt. Het huis was omstreeks 1196 gesticht door Alard, burggraaf van Nijmegen, en zijn vrouw Uda op hun eigen erf. De *Commenderie* stond, evenals de *Commenderie* te Arnhem, in de 16de eeuw rechtstreeks onder den Meester van Duitschland te Heitersheim in Breisgau en had sinds 1486 steeds denzelfden *Commendeur* als Arnhem. Waarschijnlijk hebben de beide *Commenderieën*, voordat deze personeele unie regel werd, onder de balye van Utrecht geressorteed, zooals met de *Commenderieën* van Ingen en 's Heerenloo steeds het geval is geweest. In het Nijmeegsche huis woonden zes, later acht priesterbroeders, waarvan drie voor kerkelijke diensten. De orde-leden legden de drie geloften van zuiverheid, armoede en gehoorzaamheid af en volgden den regel van St. Augustinus. Drie maal 's weeks werden uitdeelingen aan de armen gedaan, terwijl aan pelgrims naar het H. Land een gastvrij onderdak verleend werd ³⁾).

De *Jezuïeten* hebben bij herhaling getracht binnen Nijmegen, de geboorteplaats van Petrus Canisius, een college te stichten. Een stieftante van Canisius, Wendel van den Bergh, schonk daartoe bij

¹⁾ G. A. Meyer, „Katholiek Nijmegen”, I, blz. 81. Schutjes, als voren, blz. 265. H. D. J. van Schevichaven, „De Eenigheid” in „Penschetsen uit Nijmegen's Verleden”, II, blz. 47. Vergel. „Romeinsche Bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16de eeuw”, verz. door Mgr. Dr. Gisb. Brom en Mgr. Prof. Dr. A. H. L. Hensen (R.G.P.) 1922, no. 389, 1590 Maart 22.

²⁾ Schutjes, als voren, V, blz. 261. Van Schevichaven, als voren, blz. 26 e.v.
³⁾ Schutjes, als voren, V, blz. 248 e.v. Van Schevichaven, als voren, blz. 182 e.v.; F. A. Hofer en dr. J. S. van Veen, „De *Commanderieën* der Orde van St. Jan in Gelderland”, in „Gelre”, XIII, blz. 279 e.v. Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, „Geschiedenis der Johanniter-orde in Nederland tot 1795”, 1934, blz. 66 e.v. De stichting van het hospitaal te Nijmegen: Sloet, no. 389, en Wilh. de Berchen, als boven, blz. 52.

uiterste wilsbeschikking een huis met tuin in de Ridderstraat, maar de zaak vond een voorloopig einde, toen de stedelijke regeering 2 Januari 1555 den in de stad aanwezigen Jezuiten liet aanzeggen, dat zij moesten vertrekken. De Jezuiten waren nl. zonder voorkennis „steelsgewijze” ingekomen, hadden zich vermeten, om in het geheim en in het openbaar de biecht te hooren en in enkele kerken het H. Sacrament te administreeren, „oick heymelicke conventiculae toe maicken ende toe halden..... ende oick etlicke erffguederen aen sich toe werven..... Ende men doch hier meer geestelickheit hefft, dan men vueden ende onderhouden mach off can, soedat die gemeyne burger ende ingeseten nyet myt meer geestelickheytz bedorven belast toe werden, want hyer doch een grote schemell gemeynt ys, meer armoitz dan rickdombs”. Nu mochten geestelijken, die in het stadsgebied gevestigd waren, niet erven van hun ouders of andere wereldlijke lieden, aangezien zij vrijwillig de wereld verlaten hadden en voor de wereld dood waren, overeenkomstig een besluit van den raad en de meesters van Sinter Claes van 9 October 1454. Volgens een later besluit van 4 November 1523 zouden de Nijmeegsche schepenen geen acten van verkoop of overdracht van onroerende goederen, renten en tynsen ten behoeve van ordegeestelijken of kloosters meer mogen passeeren. Het buiten verlot in de stad komen en het verwerven van onroerend bezit waren dus de overtredingen, waaraan de Jezuiten zich schuldig gemaakt hadden. Nadat de magistraat in 1559 een voor Nijmeegsche schepenen geschiede overdracht door dr. Derick Kanis van een huis en hofstad (erf) met toebehooren in de Begijnengas aan den „rector burse Coronarum Coloniensis ad usus Jhesuïtarum” had geannuleerd en alle vroegere t.o.v. de Jezuiten genomen besluiten bevestigd had, zijn de paters er nochtans, vermoedelijk in 1575, in geslaagd den eigendom te verkrijgen van het door Wendel van den Bergh gelegateerde huis en eenige huizen in de Muchterstraat en in de Snijderstraat, welke huizen in de latere rekeningen van de rentmeesters der geestelijke goederen verschijnen. Er woonden in 1577 eenige Jezuiten in de stad; verlot tot het vestigen van een college verwierven zij evenwel niet van de stedelijke regeering, ondanks een door een gedeelte van de geestelickheid en van de burgerij ingediend verzoekschrift ¹⁾.

¹⁾ Mr. C. C. N. Krom en Mr. M. S. Pols, „Stadrecht van Nijmegen” (Werken der Ver. tot uitgaaf der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1ste reeks no. 11), blz. 246 no. 46, blz. 258 no. 68, blz. 259 no. 69 en blz. 271 no. 91. Van Schevichaven, als voren, blz. 197. Dr. Therese Virnich, „Leonhard Kessel, der erste Obere der Kölner Jesuiten-Niederlassung (1544-

§ 2. De Reformatie ten opzichte der Geestelijke Goederen in de jaren 1580—1585.

Op 2 Januari 1579 werden de R.K. raden door het Gereformeerde deel van de burgerij afgezet en door Gereformeerden vervangen „mytten kueer van de ganschen gemeynden, die vier ambachten, gilden ende bruderschappen" ¹⁾). Den 24sten Februari d.a.v. viel de kapittelkerk van St. Steven ten prooi aan een beeldenstorm. Verschillende kanunniken namen de wijk, o.w. mr. Herman Smit, die vertrok „om der geuseriën willen ende om die dingen des capittels te bewaren". De kerkschatten werden in bewaring gegeven aan den thesaurier van het kapittel van St. Victor in Xanten en aan de mater van het St. Catharinaconvent in Cranenburg. De religievrede, welke door toedoen van den Stadhouder, Johan van Nassau, 27 Februari tot stand kwam, liet evenwel het gebruik van de St. Stevenskerk aan de Roomsch-Katholieken. De Gereformeerden kregen het recht hun dooden op het kerkhof van St. Steven te begraven en bij begrafenissen een lijkrede in de Groote kerk te houden 's avonds na 9 uren, wanneer de R.K. dienst gestaakt was. Het Predikbroederklooster met de kloosterkerk werd met toestemming van den prior ten gebruike gegeven aan de Gereformeerden, die op Palmzondag het Nachemaal vierden „ten Brueren in die gerenovieerde kerck". De Predikheeren verhuisden naar het Minderbroederklooster, dat sinds het gedwongen vertrek der Observanten in het najaar van 1578 ledig stond. Op 17 Januari 1580 werd de eerste Gereformeerde predicatie in de St. Stevenskerk gehouden, waarschijnlijk nadat het gebouw met geweld was ingenomen ²⁾). Drie maanden later verzochten „die van de consistorye" aan den Nijmeegschen raad een regeling te willen maken voor het beheer van de St. Stevenskerk en voor de aanstelling van drie kerkmeesters. De raad benoemde daarop Schorrenburch, mede-

1574)" in „Annalen des Hist. Vereins für den Niederrhein", 90. Heft, 1911, blz. 1, en F. van Hoeck, S. J., „Pater Jan van Asten" in „Bossche Bijdragen", XII, 1933, blz. 50. De meesters van St. Claes waren 6, naderhand 8, in getal en werden verkozen uit het St. Claesgilde, van welk gilde vertegenwoordigers der onderscheiden ambachten, gilden en broederschappen broeders waren. De meesters van St. Claes oefenden invloed op het stadsbestuur uit vnl. in financieele aangelegenheden (J. L. A. Terpstra, „Nijmegen in de Middel-eeuwen", 1917, blz. 80).

¹⁾ H. D. J. van Schevichaven „Historische aantekeningen van Diederik van der Voordt" in „Bijdragen en Mededeelingen" van „Gelre", I, blz. 232.

²⁾ Van Schevichaven, „De St. Stephenskerk te Nijmegen", blz. 53, 151, 156 e.v. Over den religievrede, zie: Dr. J. S. van Veen, „De Overgang op kerkelijk gebied te Nymegen in 1578 en 1579" in „Ned. Archief voor Kerk-geschiedenis", nieuwe serie XVI (1920/21), blz. 172 e.v., en hiervoor Hoofdstuk I § 2. Van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, enz.", blz. 88.

raad, en Eck, uit de meesters van Sinter Claes, tot kerkmeesters, waaraan het consistorie twee personen zou toevoegen, die gezamenlijk gedurende één jaar zouden fungeeren. Het consistorie wees tot kerkmeesters aan Sweers en Velten Konincks. Den 9den April benoemde de raad twee nieuwe kosteren in de plaats van de afgezette R.K. kosteren. De „kerkmeesteren der consistorie” verschenen in de raadsvergadering van 27 April met het verzoek, dat aan den deken Wilhelmus van Rijswijck zou worden geschreven, om het kerkzilver en „mysswerck” terug te geven of een inventaris daarvan te zenden, en dat den provisoren der „aelmisse” bevolen zou worden de uitdeelingen, welke van ouds in de Grootte kerk plachten te geschieden, te hervatten, hetgeen de raad toezegde¹⁾.

Voor de Roomsch-Katholieken was het na de ingebruikneming der St. Stevenskerk door de Gereformeerden moeilijk geworden, om van het hun bij den religievrede gelaten openbare „exercitium” van hun godsdienst te profiteeren, aangezien de Gereformeerden krachtens het religievrede-accoord gerechtigd waren tot het gebruik van het Predikbroederklooster en de daarbij behoorende kerk, van de St. Antoniuskerk en van de St. Janskerk. Slechts eenige kloosterkerken bleven nog voor den R.K. eeredienst beschikbaar.

In beginsel werd bij den religievrede van Februari 1579 alleen het gebruik der kerkgebouwen geregeld; de vermogens der onderscheiden geestelijke instellingen bleven onaangetast.

Den 19den Juni 1580 ontving de Nijmeegsche magistraat „etliche voel missiven” van het Hof van Gelderland te Arnhem en „gedruckte placaten, die gelesen sijn, unnd is accordiert het placcaet (nl. het plakaat op de geestelijke goederen van 31 Mei 1580) publiciert te worden”. Een week later besloot de raad naar aanleiding van een ingekomen brief van de stad Zutphen, waarin de vraag gesteld werd, „hoe een Erbaer Raet alhier (nl. te Nijmegen) vermoghens 't placcaet ons van den heeren verordenten Rhaden, die inventarizatie der geestelicke goederen belanghende, toegesant, gemeynt were int werck toe stellen”. Diederik van der Voort en Rutger Hoymaker te belasten met de inventarisatie. Aan mr. Peter Hartoch, gewezen rentmeester van het kapittel, werd aangezegd, dat hij zich moest gedragen overeenkomstig het afgelezen plakaat, geen penningen over zou zenden aan geestelijken en op zijn burger-eed desverlangd een verklaring af zou leggen omtrent den staat der cijzen, tynsen en renten van de kapittelheeren, hetgeen Hartoch beloofde²⁾. Op 3 Juli liet de raad een publicatie uitgaan, in-

¹⁾ Raadsresolutiën (Guedesdaegsboeken) Nijmegen, 6, 9, 14, 27 April 1580.

²⁾ Raadsresolutiën, 19 en 26 Juni, 6 Juli 1580.

houdende, dat geen burger of ingezetene van geestelijke mans- of vrouwspersonen iets zou mogen pachten of huren, en zulks alleen zou mogen doen van degenen, die van 's raads wege daartoe gecommiteerd zouden worden ¹⁾).

Zoo was de stadsregering doende de aangelegenheid der geestelijke goederen zelfstandig te regelen, toen op 7 Juli de landrentmeester-generaal Thomas Gramaye de jonge, die door Stadhouder, Kanselier en Raden tot rekenmeester der nieuw opgerichte Provinciale Kerken-rekenkamer benoemd was, ten stadhuijze verscheen, vergezeld van Reyner Beyer, die door de Kerken-rekenkamer den 29sten Juni aangesteld was tot „rentmeester van den kerkengoeden int Quartier van Nymmeghen ²⁾“. De heeren toonden een door Stadhouder en Raden bezegelde commissie, waarbij hun de inventarisatie van alle kerk- en kloostergoederen in het Nijmeegsche Kwartier opgedragen was, en verzochten aan den raad, om hun twee mederaden toe te voegen nevens den richter van Nijmegen en een plaats aan te wijzen, waar zij konden vergaderen. De raad besloot het verzoek aan te houden tot den naasten Kwartiersdag, die tegen den 11den Juli 's avonds binnen de stad zou „in komen“, om met de Ridderschappen van het Kwartier de zaak te bespreken. Een week later verzochten Gramaye en Beyer nadere verklaring, waarop zij ten antwoord ontvingen, „dat men gemeint is by den ghenen und (= die) een Eerbar Raeth daertoe gestalt te inventriseren laetten alle goederen gehoerende off sortierende onder den cloesteren ende conventen in deser statt ende schependomb geleghen, derhalven begherende, dat se gedult draghen woldenn biss ten aenstaenden Lantdach alsdan einhillich daerop te resolvieren“. „Unnd hebben deselve commissariën daervann onder protestation acte beghert, die hun niet vergost“, zoo heet het in het raads-resolutieboek. De stad wilde zelf, zonder inmenging van Stadhouder en Hof, d.w.z. van de Provinciale regering, orde stellen op de geestelijke goederen binnen haar rechtsgebied. De raad wees nog in dezelfde vergadering den burgemeester Jan van Welderen en Diederik van der Voort aan voor het verpachten van „der papen schuir“ en het aanstellen van opzichters over het geestelijke korengewas ³⁾).

¹⁾ Raadsresolutiën, 3 Juli 1580.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, portefeuille geestelijke zaken no. 4, 29 Juni 1580.

³⁾ Raadsresolutiën, 7 en 14 Juli 1580. Dit zelfstandige optreden inzake de geestelijke goederen van de stad Nijmegen is een uytloeijsel van haar vroegere positie als Rijksstad. Met de reductie in 1591 veranderde dit en verkreeg de Stadhouder overwegenden invloed. Vergel. overigens B. M. de Jonge van Ellemeet, „Geschiedkundig Onderzoek naar den Rechtstoestand

Nog voor de maand Juli verstreken was, werd Anssom Portman (of Paertman), een der oude R.K. kerkmeesters, aangezegd rekening te doen en met hulp van stadswege te probeeren de weggevoerde archiefstukken en kerkschatten op te sporen. Van de regenten van de kloosters der Predikheeren, den Hessenberg en Mariënburch werd op straffe van de stad te moeten verlaten verlangd hun rekenboeken en archiefstukken over te geven¹⁾. Op die van Mariënburch na gaven de betrokkenen hieraan gehoor.

Den 14den September besloot de raad „een ordenongh over der closteren goederen ende personen toe stellen”, waartoe een inventaris zou opgemaakt worden van de vier jofferenkloosters, nl. te Nonnen, Mariënburch, Hessenberg en het St. Agnietenklooster „aengen Thers” in Neerbosch. Aan de zusters zou bevolen worden „genen affgodendienst in oir kercken t’ administreren, het uitloopen ende weder inkommen toe vermyden”. Zij zouden alimentatie krijgen, ingeval zij bij elkander bleven, terwijl men de conventen verder zou laten uitsterven²⁾.

Tegen eind September benoemde de raad de raadsvrienden Mekereren en Mannys tot provisoren over de geestelijke goederen, die evenals andere provisoren (van de gasthuizen bijv.), de „raadsteekenen” zouden genieten. Tegelijkertijd stelde de raad mr. Peter Hartoch, den gewezen rentmeester van het kapittel, aan tot rentmeester over de geestelijke goederen³⁾. Naar alle waarschijnlijkheid is deze aanstelling ingetrokken, want reeds den 19den October ging de stadsregeering over tot de benoeming van Roeloff van Steenwijk, aan wien zij commissie gaf, „omb to administreren die guederen, thynsen, pachten unnd alle in- ende opkompsten van het capittel off canonicksye alhier, van het Regulierenklooster, Broederenklooster unnd van de Carthuisers bynnen Ruremunde, unnd sal syne woonplaetz nhemen int Regulierenklooster unnd jaer-

---

der Zeeuwsche geestelijke goederen”, blz. 283: „Niet de vraag of het al of niet een souveriniteitsquaestie gold, maar de feitelijke verhoudingen beslisten in elk concreet geval, getuige de macht, die een stad als Middelburg wèl kon laten gelden ten opzichte van hare West-Monsterkerk — bij de opheffing dier fundatie verklaarden Gouverneurs en Raden zich volkomen onbevoegd om zich daarin te mengen —, terwijl een stad als Tholen, wanneer zij het kerkbestuur aan zich wilde houden, van de welwillendheid van Gec. Raden afhing”.

¹⁾ Raadsresolutiën, 30 en 31 Juli 1580.

²⁾ Raadsresolutiën, 14 September 1580.

³⁾ Raadsresolutiën, 29 September 1580. De raadsteekenen waren penningen ter waarde van een vierdel wijns, naderhand van f 10-10 st. Op 1 Januari 1581 besloot de raad, dat Johan van Mekereren en Henrick Mannys het provisorschap één jaar zouden bedienen en dat na afloop 2 andere provisoren in hun plaats gesteld zouden worden.

licx ter gagie hebben driehondert gl. H(ollandsch), des sal hy daer van verpleghen op syne kosten synen substituit, dienaar off dienaar¹⁾.

Van Steenwijck is slechts één rekening, nl. die over 1 Januari — 31 December 1580, bewaard²⁾). Hieruit blijkt, dat hij aan gagie verdiende driehonderd gld., waarvan 150 pd. op de rekening van het kapittel, 100 pd. op die van de Regulieren en f 50 op die van de Carthuizers. Hij hield derhalve de drie administratiën uiteen. Ook blijkt, dat hij in 1580 géén beheer heeft gevoerd over de goederen der Predikbroeders. De rekening zelf betreft alleen de goederen der Regulieren. Van dit convent waren nog vier broeders aanwezig, o.w. de procurator Willem die Haes van Tiel. Den 27sten November 1580 sloten zij met den magistraat een alimentatie-overeenkomst; de rentmeester zou aan elken conventueel 100 carolusguldens 's jaars betalen met ingang van 1 Januari naastkomende en middelertijd 1 pond groot, „des hebben sy den magistraet ende die statt trow toe wesen ende niet oproerich gelaefft toe verblyven by verlies des alimentatie ende noch toe staen tot correctie des (der?) heeren”. Tezelfder tijd werd aan den gewezen leekebroeder „ten Observanten” Willem Blencken of Blenck, omdat hij een burgerszoon en invalide was, uit de Regulierengoederen een jaarlijksch bedrag toegelegd van 30 carolusguldens³⁾.

Hoe de goederen van het kapittel van St. Steven in handen van den rentmeester Steenwijck gekomen zijn, blijkt uit de raadsresolutiën niet. Bij besluit van 30 Januari 1583 werd aan heer Jan van Dornick, kannunnik, door de provisoren der geestelijke goederen voor alimentatie een bedrag uit de ontvangst van Steenwijck toegelegd, gelijk aan hetgeen hem een jaar tevoren, 21 Januari 1582, toegekend was⁴⁾. Vermoedelijk was hij de eenige nog aanwezige kannunik.

Wat de goederen der Carthuizers van het klooster Bethlehem te

¹⁾ Raadsresolutiën 8 en 19 October 1580. Bij de revisie van Steenwijcks rekening van de Regulieren over 1580 door gedeputeerden van de ridderschappen des Kwartiers van Nijmegen en van de stad Nijmegen op 19 Maart 1582, verklaarden de gedeputeerden, dat Steenwijck in het Regulierenconvent werd gehuisvest, „omme schaede toe verhueden ende die soldaten toe belletten soeveele mugelick 't convent inne te nemen”.

²⁾ „Eerste reekeninge Roloffs van Steenwyck, rentmr. van de Regulirse goederen binnen Nyemegen” over 1580 „voer den Quartier van Nyemegen”, Rijksarchief Arnhem, archief Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers. Een ander exemplaar moet hebben berust in het archief der Geldersche Rekenkamer, maar is thans niet meer aanwezig.

³⁾ Raadsresolutiën, 27 November 1580.

⁴⁾ Raadsresolutiën, 30 Januari 1583.

Roermond aangaat, deze kloosterlingen bezaten binnen Nijmegen een huis in de Boddelstraat nabij het Fraterhuis en in Winssen de Groote en Kleine Hanneman, Poelhof en Nieuwhof (de z.g. Hannemansche goederen, w.o. ook tienden behoorden). Op welken grond juist de stad Nijmegen zich die goederen aantrok, kan niet worden uitgemaakt, misschien wel, omdat men het huis in de stad als zetel van de administratie van de Hannemansche goederen kon beschouwen. Toen Nijmegen in 1585 overging tot de zijde van den koning van Spanje, stelden de Roermondsche Carthuizers Henrick Wemmers. tot rentmeester over de Hannemansche goederen aan, die het huis in de Boddelstraat in pandschap verkreeg en er ging wonen ¹).

Steenwijck kreeg de bezittingen der Predikbroeders, die sinds den religievrede in het klooster van de vertrokken Minderbroeders woonden, niet in handen. Een raadsresolutie van 23 Mei 1581 bepaalde: „overmits het Observanten-clooster groot ende oirluyden prior (soe men verstaet) in Spaengien gewest, waerdoor voel qwade suspicie t'erachten van correspondentie metten vyant ende verraderye toe verwachten, is resolyvert, den selven oire goederen tot alimentatie toe laten dan ut den clooster toe vertrecken ende yedereen offte by den anderen toesamen een woninghe toe sullen wysen”. Na hun vertrek uit het Observantenklooster zijn de Predikbroeders hun goederen zelf blijven beheeren. Misschien zijn de vier monniken, die blijkens een raadsbesluit van 11 September 1583 in het gebouw de Eenigheid woonden en zich schuldig hadden gemaakt aan het heimelijk toedienen der Sacramenten en het doopen van kinderen, Dominicanen geweest ²).

Hoeveel de geestelijke goederen oprachten gedurende den ambtstijd van Steenwijck, d.w.z. van October 1580 tot April 1585, kan niet meer worden nagegaan; alleen de reeds genoemde reke-

¹) „Reeckeninge Derickx van Leuwen, rentmr. van dye Hanemanse goederen tot Wynssum in Maes ende Wael ende int Rijk van Nyemegen”, 20 Nov. 1591 — Margarethe a°. 1593, „Voor den rentmeyster”, Rijksarchief Arnhem, archief Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers. Zie ook: Schutjes, als voren, V, blz. 924, noot 2. In een opgave van geestelijke goederen in Winssen van 5 Juni 1800, opgemaakt door den buurmeester J. van Zuylen, vinden wij: Winssen-Ambts, „Eerstelijk den Grooten Hanneman, groot in morgentael... f 28-5-, ditto den Kleynen... f 27.-”, voorts 5 blokken korentienden, waarvan een gedeelte onder Winssen-Rijks, „Van outs Ca(r)-tuyers bouwhooven en thiende” (oud-archief Polderdistrict Maas en Waal, voormalig ambtsarchief).

²) Raadsresolutiën Nijmegen, 23 Mei 1581, 11 September 1583. Een ouder raadsbesluit van 3 Juli 1580, inhoudende, dat de kerk der Dominicanen voor den eeredienst gesloten zou worden en de monniken in een „behuy-songhe toesamen” gedaan en gealimenteerd zouden worden, terwijl in het klooster de hopman (Foster) gelegerd zou worden „om suspicie van ver-

ningen der Regulieren levert een enkel gegeven. Deze rekening geeft een nadeelig slot te zien van 141 £ en 10 st., de ontvangsten zijn 614 £ 16 st. en 1 d., de uitgaven 756 £ en 6 st. Hoe zorgvuldig de rentmeester de door hem beheerde vermogenscomplexen uiteen hield, blijkt wel daaruit, dat men eenige betalingen vindt, gedaan door het kapittel van St. Steven aan de Regulieren, bijv. een rente uit een huis „in de Regulirse straette” van $11\frac{1}{2}$ st. wordt onder de ontvangst van de Regulieren geboekt en blijkens een kantteekening „in des capittels reeckeninge fo. XLI in uitgeven geleden”. De rentmeester deed dusdoende betalingen aan zich zelve. Wat de bestemming betreft: drie huisjes op St. Thonyskerkhof en twee huisjes „achter van Ruelingens behuysinge”, welke door de monniken steeds aan arme lieden om Gods wil ter bewoning gegeven werden, bleven deze bestemming behouden. Verder werd uit het convent der Regulieren een brouwketel verkocht en van de opbrengst f 100 betaald aan den predikant Ceporinus (Jan van Venray). Een deel der uitgaven moest strekken tot het alimenteren der overgebleven monniken.

De tractementen der predikanten trachtte men uit de geestelijke goederen te voldoen. Aangezien deze te weinig opleverden, bestemde de Stadhouder de inkomsten van de kapel (St. Alexiusvicarie) op het Valkhof voor de kerkendienaren; later gaf de raad 950 carolusgl. uit de verpachte kapitteltienden voor de predikanten. Hun salaris bedroeg f 400¹⁾.

Ook de beide kosteren werden ten laste der geestelijke goederen gebracht en in 1583 eveneens de rector der z.g. Apostolische school (stedelijke Latijnsche school), mr. Peter van Sevenaer. Dit laatste was voor den rentmeester zoo bezwaarlijk, dat hij met ontslag dreigde. Indien de opbrengst der geestelijke goederen te gering werd, was het den rentmeester toegestaan gelden op te nemen²⁾.

Wat den rekenplicht van Steenwijk betreft, het hooren en sluiten van zijn rekening geschiedde door gedeputeerden uit de raden en uit de meesters van Sinter Claes na onderzoek door een commissie ad hoc, waartoe bijv. bij raadsresolutie van 23 Januari

---

gaderonghe voir te kommen”, is kennelijk nimmer ten volle uitgevoerd. In 1594 betitelt het Hof van Gelderland Roeloff van Steenwijk als „gewesen rendtmeester van den Regulieren und 't capittel binnen Nijmegen sampt die Hanemansche guederen”, archief Hof van Gelderland, Brieven met het Kwartier van Nijmegen, no. 10477, minuut van 25 September 1594 van een schrijven aan den magistraat van N.

¹⁾ Van Schevichaven, „De St. Stephenskerk te Nijmegen”, blz. 159. Raadsresolutiën, 31 Juli 1580.

²⁾ Raadsresolutiën, 17 Mei 1581, 25 Maart en 11 April 1582, 3 Juli 1583.

1583 de rekenmeesters der stad en de provisoren der geestelijke goederen werden aangewezen. Tweemaal heeft er daarenboven examinatie en afhooring door de Geldersche Rekenkamer plaats gehad, gevolgd door revisie door gedeputeerden uit het Nijmeegsche Kwartier, nl. 19 Maart 1582 en eenige dagen na 28 Februari 1584¹⁾.

Steenwijcks rentmeesterschap bleef evenwel een zuiver stedelijke instelling; de stad regelde zelf de wijze van administratie en het gebruik der door den rentmeester beheerde geestelijke goederen, maar liet toe, dat er oppertoezicht uitgeoefend werd door de Geldersche Rekenkamer volgens het Landdagsreces op de geestelijke goederen van 29 November 1581 (art. 8). Een nieuwe aanstelling heeft Steenwijck nimmer van het Hof van Gelderland ontvangen.

De kloostergebouwen, ook die der vrouwenconventen, werden door den raad meestal aangewezen tot legering van soldaten. Het was tevens een middel, om toezicht te houden op mogelijke geheime vergaderingen van Roomsche-Katholieken; want men verdacht de nog achtergebleven geestelijken van verstandhouding met den vijand.

De vrouwenkloosters liet men overigens ongemoeid behoudens de „ordenongh” van 14 September 1580. Voor vervreemding van goederen, bijv. verkoop van hout, door de administrateurs dezer conventen was goedkeuring van den magistraat vereischt²⁾.

Geheel buiten het beheer van Steenwijck bleven verder nog het Fraterhuis, de Commenderie van St. Jan en de Celbroeders. Vermoedelijk gaven t.a.v. de Fraters en de Lollarden practische redenen den doorslag; de Fraters hadden nl. onbemiddelde scholieren in den kost en leverden leeraren aan de Latijnsche school, ook al had de nu gereformeerde school een Gereformeerden rector gekregen, terwijl de Celbroeders hun diensten als verzorgers van patiënten bleven bewijzen, o.a. van de in het Observantenklooster verblijvende zieke Fransche soldaten³⁾.

¹⁾ Raadsresolutiën, 15 Februari, 11, 14 en 21 Maart 1582, 23 Januari en 13 Maart 1583, 4 en 28 Februari 1584. De meer genoemde eerste rekening van de Regulieren over 1580 is gehoord door de Geldersche Rekenkamer en gerevideerd en afgesloten door gedeputeerden uit het Nijmeegsche Kwartier te Arnhem 19 Maart 1582.

²⁾ Raadsresolutiën, 14 October 1580, 3 Juni en 1 December 1584. De pater, mater en eenige zusters van den Hessenberg waren gevlucht naar Emmerik, zie: Jos. Kleijntjens, „Bijdragen tot de geschiedenis der St. Stephenskirk te Nijmegen” in „Gelre” XIV, 1911, blz. 295.

³⁾ Over de reformatie van de groote school: raadsresolutiën 1 Januari 1581. De procurator der Fraters, Herman van Wychen, werd 20 Augustus 1581 door den magistraat uit de stad gebannen, omdat hij heimelijk naar Emmerik was geweest in strijd met de publicatie betreffende geestelijke

De Commenderie bleef onaangetast overeenkomstig het Landdagsreces van 29 November 1581 op de geestelijke goederen, volgens hetwelk de Commendeur van Arnhem en Nijmegen gehouden was tot het salariëeren van een predikant (art. 11). Of de Commenderie van Nijmegen inderdaad heeft bijgedragen tot het onderhoud van een predikant aldaar, moet worden betwijfeld. Eén keer besloot de raad den rentmeester der St. Jansgoederen te ontbieden, teneinde aan den predikant Joannes (Ceporinus) „van zijn achterwesen wat contentements te geven”¹⁾. De voor den eeredienst gesloten kerk van St. Jan werd vleeschhal²⁾.

Over het beheer van de kerkfabriek van St. Steven vernemen wij niets bijzonders, zoodat men kan aannemen, dat de kerkmeesters de administratie op den ouden voet voortzetten. Deze functionarissen werden bij raadsresolutie benoemd³⁾. De twee kerkmeesters, die het Gereformeerde consistorie in April 1580 aan de twee door den raad aangestelde had toegevoegd, zijn na afloop van hun ambtsjaar niet door anderen vervangen.

§ 3. De Geestelijke Goederen tijdens het Spaansche Bewind, 1585—1591.

Op 6 Maart 1585 vergaderde de gemeente, d.w.z. het R.K. deel der burgerij, zette den raad af en benoemde Roomschezinde burgemeesters, raden en meesters van Sinter Claes. Er gebeurde nu juist het tegenovergestelde van hetgeen 2 Januari 1579 had plaats gehad. De beide predikanten werden gevangen gezet ten huize van zekeren Thijs Janssen, maar kort daarop uitgewisseld voor twee Nijmeegsche burgers, die bij de inneming van het huis te Winssen in Staatsche handen gevallen waren. Drie dagen na den intocht van Claudius van Berlaymont, heer van Haultepenne, binnen Nijmegen legde de rentmeester Roeloff van Steenwijck voor de laatste maal rekening af van de goederen van het kapittel en van de Regulieren voor twee raden en twee meesters van Sinter Claes, als gedeputeerden wegens de stad, en voor den deken van St. Steven en den prior der Regulieren. De gardiaan der Minderbroeders, heer

---

personen en verdachte papieren op hem gevonden waren. Hij werd tien dagen later, na belofte om zich stil te houden, weder in de stad toegelaten. Voor de Cellbroeders zie: raadsresolutiën 13 Maart 1583.

¹⁾ Raadsresolutiën, 20 December 1581.

²⁾ Raadsresolutiën, 30 Augustus 1581, 6 April en 10 October 1582.

³⁾ Volgens raadsresolutie d.d. 3 April 1582 werden kerkmeesters Matthies Grutter en Evert Millingh, volgens raadsresolutie van 25 Juni 1584 Johan van Heteren.

Wilhem, keerde terug om te prediken. In April werden in de plaats van de Gereformeerde kerkmeesters twee Roomsch-Katholieke gesteld. Ook werd een nieuwe rector van de school aangenomen ¹⁾.

Met den Prins van Parma werd een tractaat van reconciliatie met den Koning van Spanje gesloten (15 April N.St.). Het tiende artikel hield in, dat de Koning wederom in al zijn domeinen zou treden, „gelijk ook wederom sullen treden in alle hare goederen alle Prelaten, Collegiën, Capittelen, Cloosteren, Hospitalen, Gods- en Gasthuizen, en alle andere personen gevolcht hebbende de zijde van Zijne Majesteit”, terwijl bij het elfde artikel bepaald werd: „En van gelijken sullen ook de Burgeren en Ingesetenen van Nijmegen, hunne weduwen of erfgenamen, mitsgaders alle Geestelijke Personen wederom komen en treden in de possessie en 't gebruik van alle hunne goeden, waar die gelegen souden sijn”. Het artikel betreffende de religie (art. 12) bepaalde, dat de burgers gedurende twee jaren rustig in de stad zouden mogen blijven zonder in hun geweten onderzocht te worden, mits zij zich kalm hielden, terwijl aan degenen, die zich niet als R. Katholieken wilden gedragen, de gelegenheid werd geopend te vertrekken met behoud van hun goederen ²⁾.

De tijd, gedurende welken Nijmegen aan de Spaansche zijde was, wordt op kerkelijk gebied gekenmerkt door pogingen tot reorganisatie. In September en October van 1586 bezocht de bisschop van Roermond, Wilhelmus Damasi Lindanus, de stad. Op 8 September „reconcilieerde” hij de moederkerk (St. Stevenskerk) en gaf toestemming aan de nonnen van het St. Agnietenconvent in Neerbosch om te gaan wonen bij de zusters van het klooster Mariënburg. Verder besloot hij tot het oprichten van nieuwe parochiekerken binnen de stad en in het schependom, aangezien de parochie te groot was. Tot nieuwe kerspelkerken naast de St. Stevenskerk wer-

¹⁾ Raadsresolutiën, 6, 10, 11, 14, 17, 20 Maart, 4 en 10 April 1585. Van den koordewerker, die in het Observantenklooster zijn werk mocht verrichten na het vertrek der Dominicanen, besloot de raad 11 Maart een staat te vragen. Zie over de Spaansche episode: H. J. D. van Schevichaven, „Afval en reductie van Nijmegen 1585-1591” in „Gelre” XIV, blz. 3 e.v., G. A. Meyer O.P., „Dominikaner Klooster en Statie te Nijmegen”, blz. 132-134.

²⁾ J. in de Betouw, „Handvesten en onuitgegevene charters, behoorende tot de beschrijving en chronijk van Nijmegen”, blz. 297, tractaat van reconciliatie met den koning van Spanje van 15 April 1585 n.st. Het is opmerkelijk, hoe gunstig Nijmegen werd behandeld in vergelijking met Zutphen. De bepaling inzake de religie herinnert aan het „ius emigrandi” van den Augsburgse godsdienstvrede. Opgemerkt moge worden, dat te Nijmegen gedurende de Spaansche overheersching de nieuwe of Gregoriaansche stijl werd gebruikt, die in het Staatsche deel van Gelderland als zijnde papistisch niet gebezigd werd.

den geschikt bevonden de St. Antoniuskapel van de H. Geestbroederschap en de kerk van het Regulierenklooster ¹⁾).

Wat betreft de St. Antoniuskerk, 20 October (N. St.) 1586 stemden burgemeester Deryck Vlemingh namens den raad en de beide provisoren van den H. Geest als „voirsorgers der capellen van St. Antonys” er in toe, dat deze kapel met haar grond en kerkhof tot een parochiekerk zou worden bestemd met een huis voor pastoorswoning. Zij verklaarden evenwel, dat het collatierecht van de kapelanie aan hen behoorde en dat zij zich dit recht ook voorbehielden ten opzichte van de pastorie der St. Antoniuskerk, maar dat zij mr. Johan van Hollandt, aan wien de bisschop het collatorschap gegeven had, daarin zouden handhaven. Van de aanstelling van een parochiepastoor is tengevolge van de reductie der stad Nijmegen niets gekomen ²⁾).

De verheffing der St. Catharinakerk van het Regulierenklooster tot parochiekerk geschiedde bij een bisschoppelijken brief d.d. 14 October 1586 (N.St.), waarin bepaald werd, dat de „parochus” der St. Catharinakerk genomineerd en gepresenteerd zou worden door deken en kanunniken der St. Stevenskerk en door den bisschop en zijn opvolgers geïnstitueerd zou worden; verder kende de bisschop ter verbetering van de prebenden van deken en kapittel van St. Steven uit kracht van het concilie van Trente en eigener autoriteit aan het Nijmeegsche kapittel toe „saepedictum monasterium atque omnia et singula reliqua bona, agros, domus, villas, census, redditus, proventus, commoda et emolumenta”...., „salvo quod fundationes missarum atque ecclesiasticorum officiorum, dotationes elemosynarum ibidem distribuendarum et alia onera dicto monasterio per pios fundatores imposita legitime fient”. De prior der Regulieren Theodoricus Santfort was eenige dagen tevoren aan de pest bezweken; de laatst overgebleven conventueel Willem die Haes van Tiel, die zich weder met de R.K. kerk verzoend had, had nog

¹⁾ Van Schevichaven, „De St. Stephenserkerk te Nijmegen”, blz. 133 en 248. F. van Hoeck, S. J., „Het Sint-Stevens Kapittel en de Regulieren in verband met de oprichting eener tweede Parochiekerk te Nijmegen 1585-1590” in „Bossche Bijdragen”, III, 1919/20, blz. 155. Dr. J. S. van Veen, „Het Kapittel van St. Steven en de Reguliere kanunniken te Nijmegen in de jaren 1587 en 1588” in „Bossche Bijdragen”, VI, 1923/24, blz. 37. De reconciliatie der moederkerk, zie Van Schevichaven, als voren, blz. 47 e.v. De verhuizing der nonnen van Neerbosch naar Mariënborg, zie Van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, Kloosters, enz.”, blz. 248 e.v. en het bovenvermelde artikel „Het klooster te Neerbosch”.

²⁾ Johan van Hollandt, kanunnik van St. Steven, was tot 1580 rector der St. Anthoniuskapel geweest. De kapelanie werd bij de verheffing van de kapel tot parochiekerk omgezet in een pastorie.

gedurende de laatste uren van zijn overste in den afstand der kloostergoederen toegestemd „voerbeholden my myn leven lanck guede behoirlicke noedorffticheit ende woenplaats int klooster ten Regulieren”. De hoogste wereldlijke autoriteit, de Koning van Spanje, hechtte 19 Januari d.a.v. als Landsvorst zijn goedkeuring aan de opheffing van het Regulierenconvent en de overdracht der kloostergoederen aan het kapittel. De prior-generaal van de Windesheim-sche congregatie, Marcellus Lentius, protesteerde evenwel en stelde een nieuwen prior te Nijmegen aan. Deze laatste, Verbelius, verdreef op gewelddadige wijze den pastoor en zijn beide vicarissen uit de St. Catharinakerk. Een langdurig proces volgde voor het door het Spaansche bewind te Roermond ingestelde Hof van Gelderland en voor de Romeinsche curie. Zelfs toen de kapittelheeren na de reductie van Nijmegen naar Kleefsland vertrokken waren, bleven zij nog protesteeren tegen den prior der Regulieren¹⁾.

De pauselijke brief ter goedkeuring van de nieuwe parochiale indeeling van Nijmegen is nimmer afgekomen. Het volledige plan omvatte de oprichting van vier nieuwe kerspelkerken. Welke kerken de bisschop van Roermond, afgezien van de St. Anthonius- en de St. Catharinakerk, op het oog heeft gehad, is niet bekend. Eén kerk uit het schependom, misschien wel die van Neerbosch, behoorde er toe. De bisschop van Roermond had 21 October 1586 (N. St.) de Apostelheeren-tienden bestemd voor den kerkdienst in stad en schependom.

Van het reorganisatie-plan was nog slechts een deel tot stand gekomen, toen Nijmegen weder onder de Unie terugkeerde.

De Nijmeegsche reorganisatie biedt een goed voorbeeld van de opheffing van een klooster, in casu het Regulierenconvent, en het geven van een andere bestemming aan het vermogen der opgeheven fundatie door den bisschop. Deze door den bisschop uitgeoefende bevoegdheden (het *ius episcopale*) zijn bij de Reformatie van de geestelijke Overheid overgegaan op de wereldlijke, te weten Stadhouder en Hof van Gelderland²⁾.

¹⁾ Mgr. dr. Gisb. Brom (†) en Mgr. prof. dr. A. H. L. Hensen, „Romeinsche Bronnen voor den Kerkelijk-Staatkundigen Toestand der Nederlanden in de 16de eeuw”, 1922, R. G. P., nos. 289, 294, 295, 298, 299, 302, 305, 318, 332, 333.

²⁾ Zie Hoofdstuk I, § 3.

§ 4. De Geestelijke Goederen in den eersten tijd na de Reductie der Stad.

Het Fraterhuis en het Celbroedershuis.

In het jaar 1591 gaven Deventer, Zutphen en Nijmegen zich achtereenvolgens over aan prins Maurits. Bij de „Articulen, die van wegen den Magistraat en Borgerije of Gemeynte der Stadt Nijmegen versoght werden” (21 October 1591), vroeg de stad in het tweede artikel: „Dat alle Borgeren en Ingesetenen deser stad, so geestelijk als wereltlijk, sullen alhier gemaintineert worden in 't volkomen gebruyk van alle haare goederen, roerende ende onroerende, en geheelijken gerestitueert, so in haare goederen en renten als verlopen pachten van dien, die bij de Generale Staten, Steden, plaatsen, en particuliere daer onder resorterende, by manier van confiscatie of andersints, gedurende dese troublen sijn geannoteert of ondergehouden, sonder eenige vordere bespieringe of molestatiën”. Hier teekende de Prins bij aan: „Word by syne Excellentie insgelijks geacordeert voor so veel de wereltlijke goederen nog in esse wesende aangaat: dan belangende de geannoteerde goederen sullen ten beyden syden worden ontslagen. Maar aangaende de Geestelijke goederen sal daar in worden agtervolgt het Reces in den jaere 1581 (nl. 29 November '81), en andere by de Landschap gemaekt, en 't gebruik daar op by die van Gelderland gevolgt”. In het vierde artikel stelde de stad voor een toestand van religievrede te scheppen, d.w.z. zij vroeg, om de openbare uitoefening van den Roomsch-Katholieken godsdienst naast den Gereformeerden godsdienst toe te laten, en de zittende regeering te continueren. De Prins stond alleen de uitoefening van den Gereformeerden godsdienst toe, doch onder beding, dat niemand in zijn geweten onderzocht of gedwongen zou worden¹⁾. Van het aanblijven van den magistraat kwam natuurlijk evenmin iets in; de Prins vernieuwde voortaan zelf ieder jaar de Nijmeegsche regeering. Den eersten keer deed de Stadhouder zulks op 27 Januari

¹⁾ J. in de Betouw, „Handvesten . . . , behoorende tot de . . . chronijk van Nijmegen”, blz. 311. Ad art. 4: „geen exercitie van andere Religie als van de Gereformeerde sal geschieden”; „*exercitie*” is in den zin van den Augsburger godsdienstvrede en van den religievrede van Aartshertog Mathias van 1578: „openbare uitoefening van een religie”. Voor den Katholiek kwam het verbod van openbare uitoefening van zijn godsdienst practisch op hetzelfde neer als een algeheel verbod, vooral wanneer men in aanmerking neemt het plakaat van 29 Januari 1582 (Van Loon, Groot Gelders Placaet-boeck, II, kol. 12), waarbij de „papistische ceremoniën” verboden werden, ook wanneer zij in het geheim geschieden. Overigens was het bepaalde inzake de consciëntievrijheid heel wat gunstiger dan hetgeen bij art. 12 van het verdrag van

1592; hij maakte een einde aan den politieken invloed van de meesters van Sinter Claes, de broederschappen en de meesters van de ambachten en gilden, en stelde 24 nieuwe raden en 32 gemeenslieden aan ¹⁾). De afschaffing van de meesters van Sinter Claes was beïnvloed door de omstandigheid, dat de omzetting der regeering op 6 Maart 1585 en de daarop gevolgde verraderlijke overgang naar den vijand van hen was uitgegaan.

Den 2den November '91 schreef het Hof van Gelderland aan de stedelijke (toen nog niet omgezette) regeering, dat het reces op de geestelijke goederen van 1581 behoorde te worden nageleefd, met verzoek een nominatie van twee bekwame personen van de Gereformeerde religie aan het Hof aan te bieden „om eenen daervan tho elegieren und met noetdurfftige commissie und instructie versien the werden”. Verder verlangde het Hof, dat de magistraat een verbod zou publiceeren voor geestelijke personen om „sich der geestlicker guederen inkompten te bemoyen, dan die onder den bewinde des kunfftigen gecommittierden administrateurs kommen the laten” ²⁾). Den 7den November berichtte het Hof aan de Nijmeegsche regeering, dat het bij provisie Derck van Leuwen tot rentmeester gecommiteerd en gesteld had. Hij ontving commissie 18 November d.a.v.; zijn instructie zou hij van de Geldersche Rekenkamer ontvangen. Hij werd gecommiteerd tot rentmeester over „die geestlicke guederen, daarvan die corpora binnen Nymeghen als Rick van Nymeghen, in der Averbetuwe, Maes und Wael gelegen” ³⁾).

Met de door het Hof gewenschte publicatie bleef de magistraat aarzelen; een bezoek van ds. Johannes Fontanus namens het Hof bleek noodig om hierop aan te dringen ⁴⁾). De nieuwe door den Prins aangestelde magistraat besloot 9 April van het volgende jaar

---

reconciliatie met den Koning t.a.v. hen, die niet R.K. wilden leven, vastgesteld was. De nieuwoptredende magistraat kwam bij het visiteeren van de charters in het „Blok” in 1592 tot de ontdekking, dat door onachtzaamheid van den afgeganen magistraat het reductie-verdrag wél de onderteekening van den Prins droeg, maar nog elke bezegeling miste. Desondanks werd de wettigheid van het tractaat niet betwist (raadsresolutie d.d. 1 Maart 1592).

¹⁾ Mr. J. G. Ch. Joosting, „Inventaris van het Oud-archief der Nijmeegsche broederschappen”, blz. XXIII.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, brieven met het Kwartier van Nijmegen, no. 10010, minuut van 2 November 1591.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, als voren, no. 10014, minuut van 7 November 1591, en Commissieboek van het Hof, I, fol. 86 vso. De instructie is niet bewaard.

⁴⁾ Archief Hof van Gelderland, brieven met het Kwartier van Nijmegen, nos. 10019, 10020 en 10021, rapport van ds. Fontanus d.d. 11 Nov. '91 met extract uit de raadsresolutiën van Nijmegen van 20 Nov. (N.St.), en minuutbrieven van het Hof aan ds. Fontanus en aan Nijmegen d.d. 12 Nov. '91.

een aanvulling af te kondigen, inhoudende, „datt diegheene, soe vann wegenn de geestlicke guederenn alhier eenige thynssenn, renten offte pachtenn schuldich zijn, dat zy deselve sonder langer vertreck commen betalen in handen van den rentmeester voorg. (Derck van Leuwen)"¹⁾.

Op den Landdag, die in Februari 1592 te Nijmegen vergaderde, verklaarde de afgevaardigden van de stad Nijmegen: „Die van die stat van Nymegen blyven by den recess van anno etc. '81 beheltlicken, dat die nominatie van eenen rentmeester over die geestlicke goederen by hunluiden voortaan staen sal, ende, also sy door die geestlickheyt in ruïne ende bederffnisse gecomen sijn, verstaen, dat cloosteren ende andere geestelycken gebouwen hunluiden sullen behoren tho dienen tot nodige reparatie"²⁾.

De raad van Nijmegen had nu het recht de bestemming der geestelijke gebouwen te bepalen. Zoo verzochten Hof en Rekenkamer aan den raad den rentmeester Leuwen „te willen accomoderen mit een behusinghe in der Observanten"³⁾.

Aanvankelijk gaf het optreden van den rentmeester aanleiding tot tal van moeilijkheden; zoo klaagde de magistraat, dat de rentmeester buiten zijn voorkennis aan Matthijs Boenen „sekere camerren sampt het sieckenhuys ende den hoff int clooster van de Eenicheyt" verhuurd had, terwijl het Hof van Gederland hem euvel duidde, dat hij zonder medeweten van Hof en Rekenkamer eenige geestelijke goederen verpacht en moeshoven van het klooster te Nonnen verhuurd had. Omgekeerd meende Derck van Leuwen er bij het Hof over te moeten klagen, dat de magistraat weigerachtig bleef hem „alle alzulcke registeren, boucken ende andere geschriften, als zyluyden onder haer hebben, den staedt der geestelicken goeden aengaende", ter hand te stellen en hem overeenkomstig den wensch van het Hof, twee personen toe te voegen, om over de verpachtingen te zitten. De Nijmeegsche raad besloot 15 Maart 1592: „Verlesenn ende gevisiteert zijnde de commissie ende instructie vann Derick van Leuwen, rentmeester van de geestelicke guederen alhier, is geresolveert van deselve instructie voor der stadtt eene copie te behaldenn ende d'originael mit de voorss. commissie hem rentmeester te restitueren ende voirst hem ter handenn te stellen copie van de registers ende memorialen, soe die geestelicke persoonen van de geestelicke guederen aen een Erber raedt

¹⁾ Raadsresolutiën Nijmegen, 9 April 1591.

²⁾ Landdagsreces van 19 Februari 1592. Cursiveering van mij.

³⁾ Raadsresolutiën, 12 September 1592. De Minderbroeders of Observanten zijn bij de reductie onmiddellijk vertrokken.

hebbenn overgelevertt, laetende die principaale in den raedthuysse bewaerenn. Folgentz is den vurs. rentmeester aengesachtth sich gheene penningen zijnder entremise weehrlooss te makenn sonder adviis van den magistraet alhier; oick van gheene kercken- oft clooster-meuble oft immeuble guederenn te disponeren, deselve eenichss te scheuren, splytenn oft verbrenngenn, voor ende aleer mitt der vurschreven magistraett daervan te hebben gecommuni- ceert oft densel(ven) te kennen gegeven" ¹⁾).

Naar aanleiding van al deze klachten richtte het Hof een schrijven tot den magistraat, waarin het o.m. te kennen gaf, „..... al ist dat syne commissie generael is, nemblick om die inkompten t' ontfanghen und daer van op onser ordonnantz betalunghe the doen etc., dat het nochtans by ons geene nadere meinunghe hefft, dan dat die inkompten derselver (geestlicker guederen) thot geen anderen gebu(y)ck sullen angewent worden dan thot onderhalt van kerckendienderen und alimentarissen nae gelegenheit derselver inkomptenn, glick wy oick sulx mitten geestlicken guederen der anderer Quartieren doende sijn. So doen wy oock den vurg. rendtmeester befehlen in syne administratie so veel die verpachtung off anslach derselven niet the doen buyten unssen off der Reckenkamer weten. Und opdat alle saken desen aengaende met meerder vorsichticheit und eenicheit int werck gestelt und uutgefuert werden mueghen, so is ons gutlick gesinnen, dat U Ers. jemanden uut derselven middell willenn committieren, an denwelcken der rendtmeester vurg. sijn adres in den geestlicken saken sal mueghen nemen" ²⁾).

Derck van Leuwen beheerde dezelfde vermogens als vroeger Steenwijck. Echter werden nu ook de goederen van het Predikbroederenconvent in handen van den rentmeester gesteld. Op welke tijdstippen de goederen van het kapittel van St. Steven, van de Regulieren en van de Dominicanen door hem aanvaard werden, kan wegens het ontbreken van Derck van Leuwens rekeningen niet nauwkeurig worden nagegaan. De kapittel- en Regulierengoederen heeft hij in elk geval al in 1592 onder zijn beheer gehad. Ook blijkt niet, dat de geestelijke heeren vrijwillig eenige overeenkomst heb-

¹⁾ Raadsresolutiën, 11 en 15 Maart 1592. Archief Hof van Gelderland, brieven met het Kwartier van Nijmegen, nos. 10064 en 10066, brieven van Derck van Leuwen aan het Hof d.d. 4 en 7 Maart 1592.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, brieven met het Kwartier van Nijmegen, no. 10075, minuut-brief van het Hof aan de stad Nijmegen d.d. 10 April 1592, no. 10076, minuut van 10 April '92 van het Hof aan den rentmeester D. van Leuwen.

ben aangegaan over hun alimentatie, zooals de Regulieren in 1580 hebben gedaan. Het was de stedelijke regeering, die met de geestelijken over de afgifte van staten en van kerkzilver trachtte te handelen. Den 30sten Januari 1592 had zij aan alle administratoren der geestelijke instellingen te Nijmegen bevolen binnen drie dagen schriftelijke opgaven in te dienen van de door hen beheerde goederen. De rentmeester van de Nonnen, de pater van het Fraterhuis, de pater van de Celbroeders en eenige zusters van Mariënborg en van St. Agnieten aan den Teers legden 4 Februari een verklaring af betreffende de juistheid der door hen ingediende staten. De kapittelheeren, de Regulieren en de nonnen van den Hessenberg moesten nog eens worden aangemaand ¹⁾. Bovendien bleven de deken van St. Steven en de nog aanwezige kanunniken weigeren den eed van trouw, welke van alle burgers verlangd werd, af te leggen, en de kerkschatten in te leveren. Het zilver van het kapittel werd eerst in Juli overgegeven. Ook van andere kerken kreeg men zilverwerk in handen. Het werd bestemd om van de opbrengst ervan den toren der St. Stevenskerk, die in 1590 gedurende het beleg van Lent uit afgeschoten was, te herstellen ²⁾.

In den loop van het jaar 1592 werden de deken mr. Wilhelmus van Rijswijck en drie kanunniken uit de stad gebannen. De laatste der kapittelheeren, die nog overgebeven was, mr. Johan van Hollandt, moest 11 April '94 vertrekken. De laatste Regulier Joachim van Schevichaven was al in het daaraan voorafgegaande jaar uitgezet ³⁾. Bernardus van Goes uit Calcar, die den in 1588 overleden Antonianus als prior der Predikbroeders opgevolgd was, is vermoedelijk omstreeks dienzelfden tijd uit Nijmegen moeten gaan. Hij

¹⁾ Raadsresolutiën, 30 Januari, 1 en 4 Februari 1592. Over deze gebeurtenissen in het algemeen, zie: G. A. Meyer, „Katholiek Nijmegen”, II, § 1.

²⁾ Raadsresolutiën, 24 en 31 Mei, 6 Juni, 5, 7, 11 en 19 Juli 1592. Den 9den Maart 1596 (archieff Hof van Gelderland, brieven met het Kwartier van Nijmegen, no. 10892, alwaar de brief verkeerdelijk is geplaatst op het jaar '97) schreef Derck van Leuwen aan het Hof, dat de Nijmeegsche regeering uit de kloosters „viel honderten van clocken, die van buyten bynnen dieser stadt in etlicke cloesters waeren befonden”, en zooveel geestelijk zilverwerk had gekregen, dat zulks reeds toereikend ware geweest, om de achterstallige predikantstractementen te voldoen.

³⁾ Raadsresolutiën, 12 April, 23 Augustus 1592, 11 April 1593 en 11 April 1594. De kapittelheeren namen verschillende voorwerpen mede, waaronder een arm van den H. Stephanus, martelaar, die zij 1 Augustus 1593 te Granenburg schonken aan den maarschalk van Kleefslant („Berigten aangaande reliquiën van Heyligen of H. Zaken uit Noord-Nederland ontvoerd”, medeged. door A. v. L(ommel) S. J. in „Archief v. h. Aartsbisdom Utrecht”, VII, blz. 90). De kapittelheeren verkozen tijdens hun verblijf in Kleefslant in 1599 Petrus Pollius tot nieuwen deken en bleven zich als een college beschouwen, verg. Van Schevichaven, „St. Stephenskerk”, blz. 66 en 281.

wist alle kostbaarheden in veiligheid te brengen¹⁾. Den 14den April 1595 kende het Hof van Gelderland alimentatie toe aan twee geprofeste leekebroeders uit het Broërenklooster, Derck van den Bosch en Bartholomeus Janss., van wie de laatste om zijn armoede tot nachtwaker op de Windmolenpoort op een loon van twee stuivers per week was aangesteld²⁾. De aanleiding tot het uitzetten der geestelijken was vrijwel steeds, dat zij in het geheim kinderen gedoopt of op andere wijze exercitie van hun godsdienst hadden gedaan.

Alhoewel Derck van Leuwens rekeningen alle thans ontbreken, kan men toch een denkbeeld van zijn administratie verkrijgen uit de volgende in het archief der Geldersche Rekenkamer berustende staten of begrootingen:

- a) staat van de ontvangsten en uitgaven van het kapittel over 14 Juli 1594—13 Juli 1595, gesloten in de Rekenkamer 27 Augustus '94; de totale ontvangsten worden geraamd op 1486 £ 13 st., de uitgaven 1098 £ 15 st., batig saldo 387 £ 18 st.; onder de uitgaafposten 468 £ 16 st. voor de twee predikanten Jacobus Lomannus en Johannes Servatii Neranus;
- b) staat van ontvangsten en uitgaven van het kapittel over 1595/96, gesloten in de Rekenkamer 11 December 1595; totale ontvangsten 2153 £ 8 st. 3 d., uitgaven 2089 £ 7 st. 6 d., batig saldo 64 £ 9 d., aan predikantssalarissen wordt uitgegeven 1000 £;
- c) staat van ontvangsten en uitgaven van de Regulieren over 1594/95, gesloten in de Rekenkamer 4 September 1594; totale ontvangsten 2044 £ 2 st. 1 d., uitgaven 2035 £ 18 st. 3 d., batig saldo 8 £ 3 st. 10 d.;
- d) staat van ontvangsten en uitgaven van de Regulieren over 1595/96, gesloten in de Rekenkamer 17 December 1595; totale ontvangsten 1088 £ 3 st. 1 d., uitgaven 1100 £ 10 st. 9 d., nadeelig saldo 12 £ 7 st. 8 d.; onder ontvangsten wordt mede vermeld de vicarie op het Valkhof, die door den Stadhouder is gegeven aan een „klerck in de Latijnsche schol”;
- e) staat van ontvangsten van de Predikbroeders over 1595/96 gesloten in de Rekenkamer 18 December 1595, totale ontvangsten 193 £ 10 st., uitgaven 45 £ 17 st. 8 d., batig saldo 147 £ 12 st. 4 d. Het klooster wordt bewoond door een der predikanten en een koster; in het ziekenhuis wonen de twee leekebroeders, die alimentatie genieten, nl. een kok en een portier, de rest van het convent wordt gebruikt voor de vergaderingen van het Nijmeegsche Kwartier en van de Landschap. Uit den staat blijkt, dat er ook een vroegere staat of begrooting is, evenals van het kapittel en van de Regulieren (over 1594/95). Waarschijnlijk liep de eerste rekening van de Predikbroeders over hetzelfde tijdvak³⁾.

Opmerkelijk is het, dat in deze staten eveneens de huizen en conventsgebouwen worden genoemd, waarvan de stedelijke regeering

¹⁾ G. A. Meyer, O. P., „Dominikaner Klooster en Statie te Nijmegen”, blz. 153.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek I, fol. 149.

³⁾ Archief Geldersche Rekenkamer, inv. nos. 7281, 7282, 7285, 7286 en 7287.

zich in 1592 het bestemmingsrecht had voorbehouden. Bijv. in den staat van de Regulieren over 1594/95, fol. III, is opgeteekend: „Dat convent van Regulieren mit derselve competierende heusser binnen der stadt Nymegen, dair by ende an gelegen, so in de Molestraete als ock het heusken in de Sieckerstraet, de Appoteck genampt, sijn alle mit denselven convent tot een Gastheus inploiert duer de magistraet alhiir, warvan alnu hier— Niet”. In de z.g. claustrale huizen van het kapittel had de magistraat volgens de bovengenoemde staten van de kapittelgoederen schoolmeesters van de „groete schoel”, een koster en de „Franschosche metresse” gehuisvest met vrijdom van huur.

De geestelijke gebouwen in de stad bleven deel uitmaken van de geestelijke vermogenscomplexen, waartoe zij van oudsher behoord hadden. De stad regelde alleen het gebruik van de gebouwen, waarbij zij rekening hield met de bestemming ad pios usus. De provinciale rentmeester Leuwen ontving de huren en erfpachten van de huizen, waaraan door den magistraat geen bijzondere bestemming gegeven was. De reparatiën van de Regulieren- en de Broërkerken kwamen ten laste van den rentmeester en wel op de rekening van de geestelijke stichtingen, waartoe de beide kerken behoorden. Herstellingen aan de klooster- en kapittelhuizen mocht de rentmeester in het algemeen slechts laten uitvoeren op ordonnantie van de Geldersche Rekenkamer. De kloostergebouwen van de Regulieren, die in den staat van de Regulieren over 1594/95 en nog in vele latere rekeningen der geestelijke goederen pro memorie vermeld staan, gingen tengevolge van hun bestemming tot Gasthuis voor het conventsvermogen verloren en werden ingebracht in een nieuwe stichting, nl. het Groote- of Oud-Burgeren Gasthuis, dat ontstaan was uit de samenvoeging van de St. Jacobs- en St. Nicolaasgasthuizen ¹⁾.

¹⁾ De verplaatsing van St. Jacobs- en St. Nicolaasgasthuizen naar het Regulierenconvent (ter plaatse is nog heden het Oud-Burgeren Gasthuis) geschiedde volgens raadsresolutie van 17 en 24 Mei 1592. De steenen, welke voor het verbouwen van het klooster tot gasthuis noodig waren, kwamen van de afbraak der St. Antoniuskerk ingevolge raadsresolutie van 21 Juni 1592. De bewering van Mr. J. F. Bijleveld, „Iets over het Oud-Burgeren Gasthuis te Nijmegen”, 1871, blz. 22, op welke blz. een hoogst slordige weergave van de raadsresolutie van 24 Mei '92 wordt gegeven, en van Mr. J. M. van Pabst van Bingerden, „De Gasthuis-kwestie te Nijmegen”, 1873, blz. V, als zou er ten Regulieren reeds een gasthuis gevestigd zijn geweest, waarmede de beide gasthuizen van St. Jacob en St. Nicolaas zouden zijn vereenigd, is onjuist. Het is ons nl. gebleken, dat het conventsgebouw der Regulieren, d.w.z. het klooster zelf, c.a. tot gasthuis werd verbouwd. Uiteraard bezat dit convent gelijk andere kloosters, gelegenheid tot herberging, maar er was geen zelfstandige gasthuis-stichting. In het „Bewijs, register-boeck van

Voor de betaling der predikantstractementen werden in de eerste plaats de inkomsten der kapitteltienden aangewend; ook de kosters moesten hieruit bezoldigd worden. De raad bestemde 5 September 1592 hiervoor ook de Apostelheeren-tienden, voor het geval, dat de kapitteltienden te weinig opleverden, terwijl van de Commenderie van St. Jan een jaarlijksche bijdrage zou worden verlangd en getracht zou worden ook van de Nonnen een bijdrage te verkrijgen. Voorts werd met het oog op de geringe inkomsten uit de geestelijke goederen bepaald, dat de stad „by forme van leeninge” aan de predikanten en kosters voor het loopende jaar het ontbrekende zou voorschieten¹⁾.

Om in den nood der kerkendienaren te voorzien werd nog een buitengewoon middel aangegrepen. Op den Landdag, welke in 1593 te Zutphen bijeenkwam, werd goedgevonden, „dat het gebreck, dat hier in is, uuyt den ontfanck der geistlycken guderen des Overquartiers erstadet solde werden ende dat dienvolgens den gecommitterden onser stadt (nl. Nijmegen) een ordonnantie van vijffhondert gulden medegedeylt worden”. Inderdaad heeft het Provinciale Hof 3 April 1595 een dergelijke ordonnantie verleend van f 450 en betaalde Derick Anthoni (Anthonissen), ontvanger van de geestelijke goederen des Overkwartiers, blijkens zijn vijfde rekening over 1 Augustus 1595-31 Juli 1596 op last van het Hof ten behoeve der Nijmeegsche predikanten in Januari '96 350 £. Bij het verleenen van de ordonnantie gaf het Hof uitdrukkelijk te kennen, dat de stad de schooldienaren, gelijk tot dusver, behoorde te bezoldigen uit de stadskas. Bij schrijven van 17 Mei 1597 berichtte het Hof aan de Nijmeegsche regeering, dat de ambtman van Overbetuwe en de naburen van Lent erin toegestemd hadden, dat de inkomsten van de pastorie van Lent zouden worden aangewend ten behoeve van de Nijmeegsche stadspredikanten op voorwaarde, dat die predikanten in het dorp Lent of binnen de schans van Knodsenburg den kerkdienst zouden waarnemen. In 1597, '98 en '99 verpachtte de stad Nijmegen de pastoriëtienden van Lent²⁾.

---

erfpachten, tynssen ende renthen competierende tot den cappittel van St. Steevens kerck bynnen Nymegen van a°. 1596 tot 1600 a°. 1” (oud-archief Nijmegen, bundel U II) wordt nergens gezegd, dat de kapittelhuizen, die daarin opgesomd worden, door de stad aan zich getrokken zijn, maar dat ze „eigendomlick” aan het kapittel competeeren (bijv. no. 226).

¹⁾ Raadsresolutiën, 5 en 6 September 1592.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, brieven met het Kwartier van Nijmegen, no. 10278, schrijven van de stad Nijmegen aan het Hof d.d. 10 September 1593. Lias ten Gemeente-archieve van Nijmegen, bevattende: (1°.) brief d.d. 3 April 1595 van het Hof aan de stad Nijmegen, (2°.) „Reckeninghe Didericks Anthoni van den ontfanck ende uitgeven der giestlicke gueder in den

Evenals zijn voorganger Roeloff van Steenwijck beheerde Derck van Leuwen ook de z.g. Hannemansche goederen in Winssen. De eenige hiervan bewaard gebleven rekening loopt over 20 November 1591 — Margarethe 1593 (27 Juli) en geeft bij alle ontvangstposten „nyet”; de rentmeester had dan ook geen enkele uitgave kunnen doen! Van eenige vroeger door Steenwijck verpachte kampen wordt vermeld, dat niemand ze durfde pachten uit vrees voor den vijand, „dwijl het geestlicke goederen sijn”. Verder berokkenden overstromingen groote schade¹⁾.

In het tweede hoofdstuk is medegedeeld, dat Derck van Leuwen de administratie heeft gehad van het klooster de Holtmeer, terwijl hij gedurende korten tijd ook de goederen van het prioraatschap van Overasselt heeft beheerd.

Buiten de administratie van den rentmeester Leuwen bleven de verschillende nonnenkloosters, het Fraterhuis en het Celbroedersconvent. De nonnenkloosters kwamen pas in handen der Overheid, nadat Derck van Leuwen afgetreden was. Hoe de stad met het Fraterhuis en het Celbroedersgesticht handelde na de reductie, moge hier nog volgen.

Den 27sten December 1592 besloot de raad, dat burgemeester Johan Kelffken en de raadsvriend Jacob Biesman met den pater van het *Fraterhuis*, Fortunatus Kappers alias Delius, zouden onderhandelen over de administratie der goederen. Op 10 Januari d.a.v. werden de beide heeren tot provisoren aangesteld; de pater zou het beheer blijven voeren onder hun oppertoezicht. Den pater werd opgedragen uit de inkomsten van het huis acht jongens „mit beddinghe en slapinghe” te verzorgen nevens de (zes) jongens, die Arnhem aldaar (volgens den fundatiebrief van dr. Burchardt van den Berch) placht te houden en niets te doen buiten voorkennis der provisoren. Fortunatus trad in 1595 als administrator af; zijn reke-

---

Averquartier Gelrelantz voor den tijt van einen jare, ingegaen primo Augusti anno XCV ende geëxpriert den lesten Julii anno XCVI”, gehoord en gesloten in de Geldersche Rekenkamer te Arnhem 4 November 1596 (copie), (3°.) brief d.d. 17 Mei 1597 van het Hof aan de stad Nijmegen, (4°.) brief d.d. 29 October 1597 van het Hof aan de stad Nijmegen, (5°.) ordonnantie verleend door het Hof op de helft van de penningen, komende van de redemptie der geestelijke goederen in het Overkwartier, nl. f 250, d.d. 2 Mei 1599, (6°. en 7°.) voorwaarden van openbare verpachting der pastorietjenden van Lent door den magistraat van Nijmegen in 1597 e.v. In 1616 werd Johannes Mulhovius predikant te Lent (Reitsma en van Veen, „Acta der Provinciale en particuliere Synoden, 1572-1620”, IV, Gelderland, blz. 335).

¹⁾ Archief Gedeputeerden des Nijm. Kwartiers, „Reeckeninge Derickx van Leuwen, rentmeester van dye Hanemanse goederen tot Wynssum in Maes ende Wael ende int Rijck van Nyemegen”, over 1591/93, „voor den rentmeyster”, niet afgehoord.

ning werd door de rekenmeesters der stad en de provisorien van het huis gehoord en gesloten ¹⁾). De conrector der Apostolische school (de stadsschool), mr. Henricus Lotthemius (van Lottum), volgde hem in het beheer op ²⁾). Het lag in de bedoeling het Fraterhuis ten behoeve van arme scholieren te laten voortbestaan. Dit blijkt nader uit een raadsresolutie van 23 September 1597, welke luidt als volgt: „Op aenmaeninge van magistro Henrico Lotthemio administrateur van 't Fraterhuys, die te kennen gaff, dat secker burger van Arnhem hem affgevordert hadde alsulcke incomsten, als D. Burchart van den Berch den Fraterhuis alhier verleent tot onderhoud van ses arme studenten van Arnhem. Welcke saecke in conferentie geleidt wesende, is gudit gevonden, dat den voorsz. Lotthemius sal blieven in d' administratie van d' incomsten off penningen, gelijk alle andere desselven Fraterhuis incomsten, ditselve bekerende nae d' intentie van den voorsz. fundateur ende die foundation-brieff daervan sijnde, ende naemelijck naer het getael van de arme studenten, die de voorsz. van Arnhem jegenwoerdelijck in 't Fraterhuis sijn hebbende, het overschot van dien laetende commen tot behoef van andere arme klercken deeser stad" ³⁾). Een half jaar later vond de Nijmeegsche raad goed, dat er wegens de dure tijden uit de beurs van dr. Van den Berch slechts twee in plaats van de voorgescreven zes studenten zouden worden onderhouden, en autoriseerde tevens mr. Lotthemius, om „die renthen, daertoe gedestiniert mitsgaders den affterstand met ernst in te manen tot behuff des Fraterhuys", onder bepaling, dat hij rekening zou doen aan gedeputeerden uit den raad. Tegelijkertijd werden twee nieuwe provisorien aangewezen. Lotthemius' opvolger in de administratie was Wolter van Duiren, rentmeester der geestelijke goederen ⁴⁾). De magistraat besloot nog in 1612 aan eenige schamele scholieren in het Fraterhuis onderdak te verleenen. Drie jaren daarna evenwel, 1 December 1615, werd een woning in het Fraterhuis voor tien jaren verhuurd, terwijl tenslotte bij resolutie van 16 April 1617 alle goederen en inkomsten van het huis, zoowel binnen als buiten de

¹⁾ Raadsresolutiën, 27 December 1592, 10 Januari 1593, 10 September 1595. De „affgestenden pater" was sinds 1593 gewoon leeraar aan de Latijnsche school op een wedde van f 130, later f 200 plus alimentatie van f 50 en overleed in 1599.

²⁾ Raadsresolutiën, 12 Mei 1596. Hij werd tot meester der Latijnsche school benoemd 26 Juli 1592.

³⁾ Mr. L. Ph. C. van den Bergh, „Nijmeegsche Bijzonderheden", blz. 44. „Het Fraterhuis en de Apostolische School". Vergel. van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, Kloosters, Gasthuizen, Stichtingen en Openbare Gebouwen", blz. 104 e.v. Raadsresolutiën Nijmegen, 23 September 1597.

⁴⁾ Raadsresolutiën, 29 Maart 1598, 4 Juni en 18 October 1611.

stad, ter administratie werden gegeven aan Derick Leydecker, die werd „gecommitteert tot d' administratie van de huyseren, dependirende van de cloosters deeser stadt, als oock van de goederen den Fraterenhuysen aldaer toestendich" ¹⁾). Sindsdien bleef het Fraterhuis onder het beheer van de rentmeesters der geestelijke goederen en wel steeds onder vanwege de stad aangestelde rentmeesters. Noch Hof en Geldersche Rekenkamer, noch Gedeputeerde Staten van het Nijmeegsche Kwartier hebben zich ooit bemoeid met de goederen en inkomsten van 't Fraterhuis. Van opneming van arme studenten in het Fraterhuis vindt men in de rekeningen van de rentmeesters der geestelijke goederen geen melding meer gemaakt. Klaarblijkelijk meende men, dat de algemeene pieuze bestemming, nl. ten behoeve van kerk en school, voldoende was.

De Celbroeders, Cellieten of Lollarden werden aanvankelijk ongemoeid gelaten. Na het vertrek van den pater, ook wel rector of prior genoemd, belastte de raad bij resolutie van 22 Juli 1596 den „courmeister" (bedoeld wordt de opperste courwechter of cour, d.i. torenwachter) Gerrit Vermoelen met het toezicht op het Celbroedershuis en zijn bezittingen, op voorwaarde, dat hij een staat zou overleveren en desverlangd rekening zou doen. De provisoren der Leprozen Johan van den Graeff en Nicolaes van Aelst werden gemachtigd om alle goederen en meubels van het Celbroedersconvent te laten inventariseeren en „op d' administratie ende behoudnisse van dieselve guder acht te nemen" ²⁾). Het huis bleef als „Dolhuys" voortbestaan. Sinds 1647 stonden het Dolhuys en de Leprozenstichting onder beheer van eenzelfden rentmeester. Dit leidde op den duur tot samensmelting der beide fundatiën, voornamelijk, omdat er geen leprozen meer waren ³⁾). Het gesticht stond onder eigen provisoren of regenten, totdat het bij arrêté van den sous-préfect de l'arrondissement Nimègue d.d. 8 Maart 1811 met het Oud-Burgeren Gasthuis, het Burger-Weeshuis, het Arme-Kinderen-Weeshuis en het gesticht de Ellendige en andere gevoegde Broederschappen overeenkomstig de Fransche wetgeving onder het gemeenschappelijke bestuur van een „commission des hospices de la ville de Nimègue" werd gesteld ⁴⁾). Bij het „Regle-

¹⁾ Raadsresolutiën, 30 September 1612, 16 April 1617 en de 1ste rekening van Leydecker, waarin afgeschreven zijn instructie, verleend door den raad 14 Mei 1617.

²⁾ Raadsresolutiën, 22 Juli 1596.

³⁾ H. D. J. van Schevichaven, „Sprokkelingen", blz. 69 „Leprozen en leprozenhuizen", en dezelfde, „Oud-Nijmegen's Kerken, Kloosters, enz.", blz. 266.

⁴⁾ Het aantal provisoren werd in 1807 bij raadsresolutie d.d. 18/25 Maart,

ment tot inrigting der verschillende godshuizen en gestichten van liefdadigheid binnen de stad Nijmegen provincie Gelderland", opgemaakt volgens het organiek besluit van den Souvereinen Vorst van 31 December 1814 no. 20, en goedgekeurd bij Koninklijke resolutie van 22 Mei 1817, litta. E. 5., werden het Cellenbroedershuis en het gesticht de Ellendige en andere gevoegde broederschappen tezamen onder een gemeenschappelijk bestuur van zes provisorsen gesteld, half uit Protestanten en half uit R. Katholieken bestaande, met bepaling, dat de administratiën van beide instellingen afzonderlijk gehouden zouden worden „en de inkomsten bepaaldelijk tot dat einde, waartoe zij van ouds gebruikelijk waren, zullen worden gebezigd" ¹⁾). Het Celbroedershuis heeft dus niet gedeeld in het lot van de overige uit de middeleeuwen afkomstige Nijmeegsche geestelijke stichtingen. De rentmeesters der geestelijke goederen hebben er nimmer mede te maken gehad. Het was sinds 1596 geheel tot een wereldlijk gesticht geworden, dat op gelijke wijze als de Nijmeegsche gasthuizen en instellingen van liefdadigheid onder toezicht van de stedelijke Overheid door provisorsen werd beheerd. Hierdoor was het mogelijk, dat dit voormalig geestelijke gesticht noch met de stadseigendommen werd verenigd, noch nationaal verklaard werd krachtens de additioneele bepalingen van de staatsregeling van 1798. De reden, waarom het Celbroedershuis op zoo geheel anderen voet behandeld werd dan de overige geestelijke

---

waarbij de administratie van het Cellenbroedershuis opnieuw geregeld werd, van twee op vijf gebracht. Het huis stond onder leiding van een „opzichter". Nadat 16/19 Maart 1810 het overgebleven deel van Zeeland en het links van de Waal gelegen deel van het Koninkrijk Holland aan het Fransche Keizerrijk was afgestaan, werd voor de gestichten van weldadigheid in het afgestane gebied de Fransche wetgeving van kracht (vergel. missive d.d. 26 November 1810 van den préfet van het departement Bouches du Rhin, bureau van den préfet No. 1538, aan den maire van Nijmegen). De provisors van het Cellenbroedershuis bleven ook na de instelling van de „commission des hospices" nog in functie, totdat bij een arrêté van den sous-préfet van het arrondissement Nijmegen van 18 Juni 1812 bepaald werd, dat de bijzondere regenten-colleges der godshuizen onthouden moesten worden en dat het bestuur voortaan alleen zou berusten bij de genoemde „commission des hospices" („Resolutie-boek van Provisoiren van het Celbroedershuis of Krankzinnigen-Huis binnen de stad Nijmegen" 1807-1812, 11 December 1810 en 25 Juni 1812, in het archief der Nijmeegsche Broederschappen, Gemeente-archief Nijmegen).

¹⁾ (P. Nijhoff), „Schets der lotgevallen van het voormalig Burger-Kinderen-Weeshuis en Arme-Kinderenhuis, nu Protestantsch-Kinderen-Weeshuis en Roomsche-Katholiek-Weeshuis", 1860, blz. 182, bijlage no. 4, artt. 1 en 13. Het besluit van den Souvereinen Vorst, houdende instellingen van nieuwe besturen over arm- en godshuizen in Gelderland, Brabant en Zeeland, van 31 December 1814 No. 20, is opgenomen in: D'Engelbronner, „Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden", Vijfde serie (Aanhangsel), blz. 573.

stichtingen, was gelegen in de bestaande behoefte aan een krankzinnigeninrichting. Overigens moge worden opgemerkt, dat het doel der stichting „pieus” was, zoodat de handelwijze van den magistraat t.o.v. het huis niet strijdig kan worden geacht met het plakaat op de geestelijke goederen d.d. 31 Mei 1580.

In het „Rapport van Heeren Burgemeesteren en Rekenmeesteren van 27 December 1737”¹⁾ deelen de rapporteurs aangaande het Celbroedershuis mede, „Dat dit Clooster met de weinige daartoe gehoorende goederen en inkomsten in den jaare 1580 en naderhand in den jaare 1592, nevens andere Geestelijke goederen, welkers corpora binnen dese stad geleegeen waaren, by Borgemeesteren, Schepenen en Raaden aanvaart, en met het corpus van dese stadt geconsolideert zijnde geworden, Welg(eme)lte Borgemeesteren, Schepenen en Raaden het gebruik van dit Clooster, Capel en daarby behoort hebbende goederen uit eene pure liberaliteyt hadden gelaten en gedestineert tot inneming en verpleginge van krankzinnige menschen. Dat de precisen tyd van deze institutie niet gevonden wierd. Doch dat te presumeren was, dat in off kort na den jaare 1592 dit Huys tot dat gementioneerde einde gedestineert sal syn geworden: immers dat dit Huys en Capel der Cellenbroeders in deser stads rekeninge van den jaare 1592, Capittel van Heeren en Dienaaren loon, voor de eerste reyse benoemt was met de naem van Dolhuys”. De rapporteurs vergissen zich evenwel, wanneer zij spreken van het consolideeren van het Celbroedershuis nevens andere geestelijke goederen met het „corpus” der stad in 1580 en 1592. Ook behoefde er geen nieuwe „institutie” plaats te hebben, want de bestemming, de verzorging van krankzinnigen, blééf; men bracht slechts wijziging in het beheer, omdat zulks door de omstandigheden geboden werd na het vertrek van den pater Jan Jansen, in 1596, zooals er ook in 1811 en in 1817 verandering in den beheersvorm gemaakt werd onder handhaving van het doel der stichting²⁾.

¹⁾ „Rapport van Heeren Burgemeesteren en Rekenmeesteren van 27 December 1737 en Raadsbesluit van 14 Augustus 1739 betreffende de Godshuizen binnen Nijmegen uitgeg. onder toezigt van Mr. J. F. Bijleveld te Arnhem”, Nijmegen 1875, blz. 44.

²⁾ Van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, enz.” blz. 61, schrijft de rapporteurs van 1737 ten deele woordelijk na, ofschoon hem de resolutie van 22 Juli 1596 bekend is. Bij raadsresolutie d.d. 24 Augustus 1614 werd naar aanleiding van een verzoekschrift van Goerd van Rosmolen, „erffgenaem van Jan Jansen, pater gewest des huyses van de Lollerden”, beschikt, dat de provisoren van dit huis aan Rosmolen 2 £ groot zouden uitkeeren „in aensien van syne beswerlycke gelegenheit”, „al ist, dat men uuyt cracht van sijn

§ 5. De Vrouwenconventen tot aan de Overgifte van het Financieel Beheer.

Het eerste vrouwenconvent, waarmede na de reductie over alimenteering onderhandeld werd, was het klooster *te Nonnen*. De Nijmeegsche raad wees gecommiteerden aan, die 21 November 1592 rapport uitbrachten, zonder dat wij vernemen, wat zij bereikt hadden. Op 6 Juli 1593 sloten Carel van den Sande, secretaris van de Geldersche Rekenkamer, en Derck van Leuwen, rentmeester der geestelijke goederen, als gemachtigden van het Hof een overeenkomst met de twee overgebleven nonnen, juff. Hillegonda van Gent en juff. Francisca Vaecks (Vaeck), welke overeenkomst echter niet door Kanselier en Raden bevestigd werd. Het Hof liet aan de zusters weten, dat zij volgens de Landschapsresolutiën de administratie der conventsgoederen moesten afstaan en zoodanige alimentatie aanvaarden, „als haerluyden hierbefoerens durch den heren van Loenen und doctor Voet, onse mede-rhaet, als daertoe gecommiteerden angepresentiert worden”, hetgeen zonder uitwerking bleef ¹⁾.

Toen in 1614 alleen nog juff. Vaeck over was gebleven, vond de raad goed, dat de non in het genot van de kloosterinkomsten bleef, mits zij een duidelijken staat overleverde. Zij moest echter de jaarlijksche bijdrage van 100 daalders of f 150 voor de kosteren, welke haar convent reeds in 1607 opbracht, geregeld blijven voldoen ²⁾. Op 16 April 1617 stelde de raad van Nijmegen Deryck Leydeckcker (of Leydecker) als opvolger van den rentmeester Wolter van Duiren aan tot rentmeester „van de opcomste der huyseren van de conventen, van 't capittel ende andere den geestelicken toebehoert hebbende ende by de stadt aengeverdt ende doen timmeren, item van 't Fraterhuys ende van 't convent van de Nonnen”. Men zou zich echter vergissen, indien men meende, dat Leydecker voor het convent te Nonnen een stedelijk rentmeester was. Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier stelden 12 Mei 1617 voor Leydecker

---

obligatie in (jegens) hem niet gehouden te handelen”. Dit niet erkennen van de aanspraken van een erfgenaam van den pater sproot alleen voort uit de omstandigheid, dat aanspraken op onderhoud uit de inkomsten der Celbroeders van den pater als zoodanig eindigden bij zijn dood of vrijwillig vertrek.

¹⁾ Raadsresolutiën Nijmegen, 21 November 1592. Archief Hof van Gelderland, Commissieboek I, fol. 128 vso., 29 Juni 1594.

²⁾ Raadsresolutiën 16 Maart en 15 Juni 1614. Voor de jaarlijksche bijdrage van 100 daalders voor de kosteren zie 2de rekening van Wolter van Duiren van 1608 fol. 113 bis. Deze rekening betreft de goederen van het kapittel, de Regulieren, de Predikbroeders, Mariënburg, St. Agnieten aan den Teers, den Hessenberg en is gehoord op de Gedeputeerdenkamer 1 Maart 1622.

de instructie en commissie vast voor de administratie van het klooster te Nonnen, en beëdigden hem vijf dagen later. De magistraat besloot in Augustus d.a.v., dat juff. Vaeck gedurende het loopende jaar de kloosterinkomsten nog zou mogen behouden, en dat zij met ingang van het nieuwe jaar een alimentatie van f 600 — een ongevoon hoog bedrag! — 's jaars zou krijgen. Gedeputeerden van het Kwartier waren van oordeel, dat men eerst een staat moest opmaken en de zegels en brieven overnemen. De non was reeds den 10den December overleden. Eenigen tijd later gelastten Gedeputeerde Staten Leydecker een staat van de inkomsten en schulden van het convent over 1617 in te dienen „und in specie van die dootschulden der lest overledene nonne mit die droeffmaeltijt daerover by d' erffgenamen gedaen" ¹⁾).

De kloosterlingen van den *Hessenberg* hadden in 1596 nog zelf het beheer van de conventsgoederen in handen. Het Hof van Gelderland verleende haar nl. 15 Maart van dat jaar octrooi om aan Giesbert van Mekerem een kamp weilands en twee morgens, geheeten den Paskamp in Andelst, behoorende tot den bouwhof Genneperstein in Herveld, in pand te geven ²⁾). In een raadsresolutie van 28 October 1601 wordt melding gemaakt van een klacht der zusters, „dat vast syluiden seer armelijck en worden getractiert ende dat veel gudts in de gemeine koecken (keuken) boven 't vermoegen van 't selve convente te ongude (nutteloos) verdaen wordt", weshalve de magistraat goed vond, dat zij van den aanwezigen voorraad elk een half varken toegewezen zouden krijgen, „ende dat men vortz bedacht sal sijn om opt formelijckst eenige gude ordre den convente ten beste mit den iersten doenlijck te beraemen ende te stellen" ³⁾). Aangezien Wolter van Duiren als rentmeester der geestelijke goederen vanwege het Nijmeegsche Kwartier in zijn eerste rekening over 1607 aanteekent, dat aan die van den *Hessenberg*, van St. Agnieten, van het klooster te Nonnen en van Bethlehem in dat jaar nog de administratie harer goederen gelaten is, en eerst in zijn tweede rekening over 1608 de goederen van den *Hessenberg* vermeld worden, moet men aannemen, dat in den loop van 1607 een overeenkomst met de nonnen van den *Hessenberg* gesloten is,

¹⁾ Raadsresolutiën 16 April, 6 Augustus, 10 en 17 December 1617. Resolutiën van Gedeputeerden, archief Gedeputeerde Staten des Nijmeegschen Kwartiers, Rijksarchief Arnhem 12 Mei, 17 Mei en 1 September 1617, 26 Februari 1618.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek I, fol. 154 vso.

³⁾ Raadsresolutiën, 28 October 1601. Vermoedelijk werd de keukenvoorraad van de zusters grootendeels verteerd door de soldaten, die bij herhaling in het klooster werden gelegerd.

waarbij zij het beheer afstonden. Vier zusters ontvingen ieder tot alimentatie f 125 met inbegrip van brandhout, zes zusters f 100, een „gewesene conventualinne“, die blijkbaar buiten de gemeenschap leefde of getrouwd was, eveneens f 100; terwijl Evert Lambertz., die met een gewezen non van den Hessenberg gehuwd was, ook f 100 ontving¹⁾. De raad wijzigde het bedrag der alimentatiën, telkens als het aantal zusters door sterfgeval verminderde. Den 19den December 1627 moesten volgens raadsbesluit de zusters een staat opmaken van haar bezittingen, waarmede natuurlijk haar particuliere goederen bedoeld werden, „diewelcke men nochtans geensints gemeynt is haer t' ontrucken, maer haer leven langh rustelick ende vredelick genieten te laten“. De laatste non overleed in 1636; haar roerende have werd in het openbaar verkocht. Niet lang daarna, in 1638/39, werd in het klooster het Arme-Kinderen-Weeshuis gevestigd. Het conventsgebouw werd toen aan het vermogen van den Hessenberg onttrokken en in deze nieuwe stichting ingebracht op soortgelijke wijze als ruim veertig jaren vroeger het Regulierenconventsgebouw in de stichting het Oud-Burgeren Gasthuis²⁾.

Naar aanleiding van door de zusters van St. Agnieten aan den Teers, die op Mariënborg inwoonden, gepleegde verduisteringen had de Nijmeegsche raad bij resolutie d.d. 29 Maart 1598 Rijck Braem en Henryck van Steenberg en aangesteld tot inspecteurs en superintendents van de kloostergoederen, met den last er zorg voor te dragen, „dat niet van den clostergoederen veraliniert werden“ en „om ter noot den van den respective conventen alhier te assisteren“. In de practijk assisterden de superintendents alleen de nonnen van Mariënborg en St. Agnieten en bemoeiden zij zich niet met de overige vrouwenkloosters. Drie jaren later verlangde de raad, dat de zusters, aangezien zij nog maar met haar tweeën overgebleven waren en haar goederen en inkomsten voor 10 à 12 personen plachten te strekken, eenige honderd guldens zouden afstaan ten behoeve van den kerkdienst. Hetzelfde werd verlangd van de nonnen van St. Agnieten aan den Teers. Voldeden de zusters niet aan den last, dan zouden zij haar legerboeken moeten overleggen.

¹⁾ 1ste en 2de rekening van Wolter van Duiren over 1607 en over 1608, van de goederen van het kapittel, de Regulieren, enz., oud-archief gemeente Nijmegen.

²⁾ Op 9 Januari 1639 benoemde de raad 4 provisoren voor het „nye gestichte Armenhuys ten Hessenberch“. (P. Nijhoff), „Schets der Lotgevallen van het voormalig Burger-Kinderen-Weeshuis en Arme-Kinderenhuis, nu Protestantisch-Kinderen-Weeshuis en Roomsche-Katholijk-Weeshuis“, 1860, blz. 74. Van Schevichaven, „Oud-Nijmegen's Kerken enz.“, blz. 162 e.v., blz. 389 e.v.

Den dag daarop wees de raad eenige zijner medeleden aan om met de provisoren den staat van de goederen der beide conventen te onderzoeken ¹⁾).

Toen na de opheffing van het college van Gedeputeerden van het Nijmeegsche Kwartier ²⁾ aan jr. Johan Millinck wegens de ridderschap, en dr. Johan Biel (of Bijl), den Nijmeegschen secretaris en syndicus, wegens de steden, in Mei 1602 opgedragen werd de taak van Gedeputeerde Staten t.o.v. de geestelijke goederen in het Kwartier over te nemen, namen zij onmiddellijk de zorg voor *Mariënburg* op zich. Een Nijmeegsche raadsresolutie d.d. 23 September 1603 licht ons hierover in: „Is mit joncker Johan Milinck gespreecken van gelegenheyt der Mariënbur(g)sche guederen, insonderheyt, wat middel ende voorraet datter wesen mucht tot den incoop van eenige quantiteyt van rijss ende palen tot idt opmaecken van cribben ende andere behufften tot beschuttinghe van de Mariënbur(g)sche werden. Ende dat die provisoren van den selven convente gelast sijn deesen aengaende mit hem een overslachte maecken, mit welcken provisoren men verstondt, dat S.L. aengaende idt bewindt derselver guderen behoerde te holden alle goede ende naerder correspondentie. Verstaen meede mijn heeren, dat den twe overgeblevenen conventualen voor oere jairlijcxen alimentatie sol en behoere toegelecht to werden hondert gulden ieder” ³⁾. Henrick Verstraten werd tot rentmeester aangesteld. Rekeningen van zijn beheer zijn niet bewaard gebleven.

Sinds 7 Mei 1605 trad wederom een college van Gedeputeerde Staten des Nijmeegschen Kwartiers op. Gedeputeerden stelden in den loop van 1606 een opvolger van Derick van Leuwen aan. Op nominatie van de stad Nijmegen werd de eerder genoemde Wolter van Duiren tot rentmeester gecommiteerd. Henrick Verstraten kreeg toestemming het loopende jaar uit te dienen „mit last van syne rekenungen mitten eersten tho verveerdigen und tho presenteren, dat hy oock die pampieren, so onder hem nog berusten moegen, ter Cameren sal leveren”. Een jaar later namen Gedeputeerden Verstratens rekening in behandeling, maar eerst in Maart 1610 werd zijn laatste rekening afgehandeld en hem f 275 voor zijn vijfjarige bediening toegekend ⁴⁾. De *Mariëburgsche* goederen

¹⁾ Raadsresolutiën 29 Maart 1598, 23 Januari 1600, 28 en 29 Januari 1601.

²⁾ Zie voor de opheffing van dit Gedeputeerden-college Hoofdstuk 1 § 7.

³⁾ Raadsresolutiën, 23 September 1603. Het is ons niet gebleken, dat vóór hun opheffing Gedeputeerde Staten van het Kwartier zich met het beheer van den *Mariënburg* hadden ingelaten.

⁴⁾ Resolutiën Gedeput. Staten Kwartier van Nijmegen, 28 Juni 1606, 30

komen reeds in de eerste rekening van Wolter van Duiren over 1607 voor. De rekening doet zien, dat er nog twee zusters waren, Fyken Bongers en Beel Sonnendaechs, die ieder een alimentatie van f 100 ontvingen. De Nijmeegsche raad verhoogde de alimentatiën eenige malen. De inboedel van Beel Sonnendaechs, die begin 1626 als laatste der zusters overleed, werd door de stad verkocht.

De kloosterlingen van het *St. Agnietenklooster aan den Teers* woonden sinds omstreeks 1586 samen met de zusters van Mariënburg, aangezien haar klooster in 1584 voor een belangrijk gedeelte afgebroken was. In 1598 kwam aan het licht, dat de nonnen van den Teers met toestemming van den prior en voorkennis van het Hof te Roermond, dat in de oogen der Spaanschgezinden de rechtmatige voortzetting van het Hof te Arnhem was, een huis van acht gebinten verkocht hadden. De Nijmeegsche raad liet haar daarom aanzeggen, dat zij zoiets in het vervolg moesten nalaten²⁾. Blijkens een aanteekening in Wolter van Duirens rekening over 1607 voerden de nonnen in dit jaar nog zelf de administratie. In de rekening over 1608 komen de goederen van *St. Agnieten* voor het eerst voor. Er werd toen aan vier niet met name aangeduide zusters alimentatie uitgekeerd, nl. f 100 ieder. Blijkens de rekening over 1619 kregen Eva Baert, Jenneken Dedis en Armken Alerts ieder f 150. De laatste kloosterlinge ontving in 1624 verhooging van haar alimentatie tot f 300 wegens „hogen alderdoms und lijffswackheid”³⁾.

In Juli van het jaar 1601 vond de raad aanvankelijk goed, dat de „geweldighe” de „woninghe *Bethlehem* genant” zou mogen betrekken, maar enkele dagen later werd hem het patershuis van den Hessenberg toegestaan in plaats van *Bethlehem*, „om deselve susterkens als alde bedachde persoonen te verschoenen”⁴⁾. De zusters werden voorloopig nog in het beheer van de bezittingen van het kloostertje gelaten; in 1630 vergunde de raad haar een hypotheek, welke zij hadden uitstaan op Ottenhoffstadt in Persingen.

Juli en 8 Augustus 1607, 5 en 31 Maart 1610. Verstratens ambtstijd heeft waarschijnlijk geloopt van Juni 1602-id. 1607.

¹⁾ Van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, Kloosters, enz.”, blz. 243 e.v.

²⁾ Raadsresolutiën, 29 Maart 1598. Toen de kooper Gaert van Triest verlof vroeg het huis te mogen afbreken, verklaarde de raad den koop voor ongeldig, aangezien het Hof te Arnhem hiertoe geen octrooi verleend had (raadsresolutiën, 26 April 1598).

³⁾ Van Schevichaven, „Het Klooster te Neerbosch”, in: „Het Schependom van Nijmegen in Woord en Beeld”, uitgave Vereeniging „Dorpsbelang”, blz. 15 e.v. 3de rekening van Isaäc van den Berch van de goederen van den Hessenberg, Mariënburg en *St. Agnieten* over 1619, oud-archief Nijmegen. Raadsresolutie Nijmegen, 29 December 1624.

⁴⁾ Raadsresolutiën, 7 en 10 Juli 1601.

aan haar te laten aflossen „und het capitael tott haeren onderhoudt und lijffsnootdurft te bekeeren”. Op 7 September 1636 werd Isaäk van den Bergh, toentertijd rentmeester van de kloostergoederen van den Hessenberg, Mariënburg en St. Agnieten, mede aangesteld tot rentmeester van het klooster Bethlehem. Ruim een maand later kreeg de rentmeester last de roerende have der overleden zusters, die aan de stad vervallen was, te verkoopen ¹⁾).

Aangaande de *Eenigheid* vindt men in de rekening van Wolter van Duiren over 1608 aangeteekend, dat een rente van 2½ pd. kleine penningen, die op Victoris en Pascha aan het kapittel van St. Steven betaald behoorde te worden, aan de kloosterzusters gelaten wordt. Behalve haar klooster hebben de zusters geen onroerende goederen gehad; het huis de *Eenigheid* diende blijkens de rekening van Derick Leydecker, rentmeester van de aan het kapittel van St. Steven en de kloosters toebehoorende huizen binnen de stad en van de goederen van het Fraterhuis en het klooster te Nonnen, over 1618/19, als woning voor den rector Verheyden. Ook in later jaren werd het huis om niet bewoond door den rector (1719) ²⁾).

De huizen van *Groesbeeckshof* worden voor de eerste maal in de Derick Leydeckers rekening over 1618/19 vermeld. Een daartoe behoorend huis in de Begijnengas had Wolter van Duiren omstreeks 1618 in pand. Aangaande de kloosterlingen zijn uit den tijd sedert 1591 geen bijzonderheden bekend.

§ 6. De Rentambten der Nijmeegsche Geestelijke Goederen.

a. Onder Kwartierlijk en Stedelijk Beheer.

In de vierde paragraaf zagen wij, dat de rentmeester Derick van Leuwen, die in 1591 door het Hof werd aangesteld en aan de Geldersche Rekenkamer rekenschap verschuldigd was, onder zijn beheer had:

¹⁾ Raadsresolutiën, 7 Juli 1630, 7 September en 24 November 1636. Van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, enz.” blz. 40.

²⁾ 2de rekening van Wolter van Duiren van het kapittel, enz., over 1608. 2de rekening van Derick Leydecker van de huizen van het kapittel, enz., binnen de stad, enz. over 1618/19. Rekening van Isaäk van den Bergh van de gezamenlijke geestelijke goederen over 1719. Ofschoon er in 1608 nog zusters van de *Eenigheid* over waren, diende haar huis reeds in 1592 tot huisvesting van den geweldigen provoost (raadsresolutie van 11 Maart '92), in 1600 van den muntmeester Reiner Hanssen, sedert 1610 voor rectoren der Latijnsche school, enz. Vergel. Van Schevichaven, als voren, blz. 29. Leydeckers rekening over 1618/19 is de eerste rekening van een rentmeester der geestelijke goederen, waarin de *Eenigheid* wordt genoemd.

- a) de goederen van het kapittel van St. Steven,
- b) de goederen van het Regulierenconvent,
- c) de goederen van het Predikbroederenconvent,
- d) de Hannemansche goederen in Rijks- en Ambts-Winssen, toebehoorende aan het Carthuizerklooster Bethlehem in Roermond.

De stad Nijmegen had het recht de bestemming te bepalen van alle geestelijke gebouwen binnen stad en schependom, ook van de huizen der vrouwenkloosters, waarvan de administratie zich nog in handen van de zusters bevond. Voor zoover die gebouwen behoorden tot geestelijke instellingen, die onder het beheer van Derck van Leuwen gesteld waren, bleven ze deel uitmaken van het vermogen van het betrokken kapittel of convent.

Voor het dagelijksche toezicht op de handelingen van Derck van Leuwen en om hem bij te staan bij openbare verpachtingen benoemde de Nijmeegsche raad provisoren, aanvankelijk raadsgecommitteerden ad hoc, doch sedert 1598 vaste raadsprovisoren. Bij raadsbesluit van 5 April van dit jaar werden burgemeester Jacob Biesman en de raadsvriend Lambert Jansz. tot de inspectie van de geestelijke goederen binnen de stad en het schependom, staande onder het beheer van den rentmeester Leuwen, gecommitteerd. Zij zouden tevens orde stellen op het bezoldigen van de predikanten en anderszins¹⁾. Op de aanstelling van de twee provisoren had de gemeente (d.w.z. de gemeenslieden) geen invloed.

Nadat de directie over de geestelijke goederen in het Nijmeegsche Kwartier in Mei 1601 opgedragen was aan het college van Gedeputeerde Staten van het Kwartier, kwam Leuwens administratie onder het toezicht van dit college te staan op dezelfde wijze als te voren onder dat van Hof en Rekenkamer van Gelderland. Bij het sluiten van de rekeningen waren, wanneer het de Nijmeegsche goederen betrof, de twee raadsprovisoren tegenwoordig²⁾.

In het Gedeputeerden-looze tijdvak van 1 Mei 1602-1 Mei 1605 waren jr. Johan Millinck en dr. Johan Biel met de directie der geestelijke goederen in het Kwartier belast. Te Nijmegen heeft hun werkzaamheid zich niet verder uitgestrekt dan over de goederen van Mariënborg. Wegens het verloren gaan van het resolutieboek van Millinck en Biel kan hun verhouding tot den rentmeester Derck van Leuwen niet meer worden nagegaan³⁾.

¹⁾ Raadsresolutiën Nijmegen 5 April 1598.

²⁾ Raadsresolutiën 9 September 1601, 3 November 1603.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerde Staten des Nijmeegschen Kwartiers, 28 Juni 1606.

Het in 1605 weder opgerichte college van Gedeputeerde Staten des Nijmeegschen Kwartiers nam de directie der geestelijke goederen van Millinck en Biel over. Uit besluiten van Gedeputeerden uit 1605 en '06 blijkt, dat zij rekeningen van den rentmeester Leuwen in behandeling namen en gecommitteerden tot openbare verpachtingen aanwezen evenals vóór Mei 1601¹⁾. Derck van Leuwen legde van de goederen van de Regulieren, de Predikbroeders en het kapittel van St. Steven afzonderlijke rekeningen over.

Gedeputeerden stonden 19 Juni 1606 aan Derck van Leuwen toe wegens „syne indispositie” bij provisie tot substituut Severin van Scherpenhuisen aan te nemen. Hiermede was de Nijmeegsche magistraat niet tevreden. Zij droegen Wolter van Duiren als opvolger in het rentmeesterschap voor. Gedeputeerden verleenden daarop den 29sten September commissie en instructie aan Wolter van Duiren. Aan den aftredenden rentmeester vergunden zij het beheer over het klooster de Holtmeer bij Horssen nog te blijven voeren. Spoedig daarop moesten Gedeputeerde Staten het volgende besluit nemen: „Also den rentmeester Derick van Leuwen deser werlt overleden is und men beducht, dat syne pampieren sullen vertogen werden, is met advis van den magistraet goet gevunden, dieselve oirconc schepen derselver stat te doen sequestriren, sunderling dewiel hy noch verscheiden rekeningen tho doen heeft”²⁾.

Wolter van Duiren aanvaardde de verschillende administratiën, die van het klooster de Holtmeer inclus. Het beheer over de Hannemansche goederen heeft hij daarentegen in feite nooit gehad. Den 21sten April 1607 nl. ratificeerde de Landdag te Arnhem een door de R.K. geestelijkheid in het Overkwartier voorgestelde overeenkomst „van permutatie ende bevryongh van de geestelycke goederen der drie Quartieren (= van Nijmegen, Zutphen en Arnhem) tegens die van 't Overkwartier”, waarbij van weerszijden de stelregel aangenomen was, „datt alle giestlicke go(e)deren alse praestdyen, decaniën, canonisiën, pastoriën, parsonaatschappen, vicariën, klosteren, kercken, gasthuiser, melaeten, weesehueseren, oldemannen- und vrouwenhueser, landeriën, renthen und inkumpste, geen uuthgesundert, waer und in watt Quartieren deses Furstendombs und Graeffschaps die oick gelegen mogen sijn, sullen

¹⁾ Resolutiën Gedeputeerde Staten 31 October, 2 en 9 November 1605, 12 Augustus en 1 September 1606. De betrokken rekeningen van D. van Leuwen zijn niet meer aanwezig.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerden 19 Juni, 28 Augustus, 13, 25 en 29 September, 18 November 1606. D. van Leuwen moest nog rekenschap afleggen van de jaren 1604—1606.

gebruickt und genaeten worden by die corpora off advis der averheitt der steden und plaetsen, daer die tho behoren, sonder dat men van wedersijds d' eene den anderen ennige bespierende sall doen int volkommen genott, vreye gebruiick und administratie derselver; item, dat die Carthusianen van Ruremunde, dit verdrach beslaeten und geratifi(ci)ert sijnde, sullen tott erkentnisse des heeren van Lo(e)nen als burchgreff int Rijk van Nimmegen ende des amptmans tusschen Maes und Wael, beide geassistert mett oere heimraeden, oere landeryen tho Winssen gelegen... also mett spijck te leggen versorgen, dat die geërffden daerumtrent gelandet sullen daetelick spueren oere diligentie und dienthalven weinich schaden hebben te verwachten" ¹⁾). Ondanks verzet van het Nijmeegsche Kwartier, en wel waarschijnlijk in hoofdzaak van de stad Nijmegen, werd het verdrag van kracht; de Aartshertogen bekrachtigden het 29 Mei 1607 ²⁾).

De aanvaarding van den stelregel, dat de goederen hun corpora zouden volgen, had tengevolge, dat de Carthuizers te Roermond de beschikking over de Hannemansche goederen herkregen, onder beding evenwel, dat zij de dijken ter plaatse naar behooren met horden van rijshout zouden versterken. De stad Nijmegen verloor uiteraard ook de gelden, die haar uit de geestelijke goederen in het onder Staatsch gezag staande deel van het Overkwartier op last van het Hof te Arnhem sedert eenige jaren plachten te worden betaald als schadeloosstelling voor dat deel van de tienden van het kapittel van St. Steven, dat door rentmeesters aan 's vijands zijde geheven werd ³⁾). Aan den anderen kant kon nu de wederpartij geen aanspraken meer laten gelden op de tienden en inkomsten van Nijmeegsche geestelijke goederen, voor zoover deze onder haar bereik bleven.

Gedeputeerde Staten van het Nijmeegsche Kwartier verklaarden in den commissiebrief, dien zij aan Wolter van Duiren verleenden 29 September, „dat wy by advise van de magistraet der stad Nymegen..... Wolter van Duren..... geordineert ende gecommit-

¹⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 21 April 1607. Kwartiersreces Nijmegen 22 April 1607.

²⁾ Resolutiën Gedeputeerde Staten des Nijmeegschen Kwartiers 5 en 6 Augustus 1607. Blijkens resolutie van Gedeputeerden van 20 Mei 1608 waren de Carthuizers te Roermond op dit tijdstip aan het Kwartier nog *f* 400 schuldig wegens de overgifte der Hannemansche goederen.

³⁾ De stad Nijmegen ontving in 1596, '97 en '98 ongeveer de helft van de penningen, gekomen van de redemptie der geestelijke goederen in het Overkwartier, d.w.z. van de goederen van de geestelijkheid in het Geldersche Overkwartier, die namens de Landschap Gelre (Staatsgezind Gelderland) door Derick Anthoni geadministreerd werden (vergel. blz. 299).

teert hebben, ordineren ende committeren midts desen tot het officie ende ampt van rentmeester over de cloestergoederen und -incumsten, daervan die corpora binnen deser stadt und schependumb van Nymegen gelegen zijn, alsock van 't clooster Holtmeer tot Horssen gelegen, gevende hem hiermede volcomen macht, authoriteyt ende bevel dat voorsz. ampt tho holden und te excerceren, *des voorsz. cloosters goederen und gerechticheyt te bewaren* die renten, thienden, thiensen, pachten unde andere incumsten t'innen.....". Hij zou zich moeten richten naar de instructie, welke hem tegelijkertijd door Gedeputeerden gegeven werd. Deze instructie gold tevens voor de administratie van de Holtmeersche goederen. Hieraan ontleenen wij het volgende:

„In den eersten sal den rentmeester wie voorsz. d'administratie hebben van alle geestelycke goederen, daervan die corpora binnen deser stads (Nijmegen) gelegen zijn, *egene uutgesondert*, anders dan van sodanige cloosteren, daervan d'alinge opcomsten der conventualinnen noch gelaten worden, totdat men daervan, alsock van die lasten, staet sal gemaect unde overcomen hare alimentatie, gedispenseert (sal) hebben”.

„Ten tweden aengaende thiensgoederen behorende totte voorsz. geestelycke goederen”: koop of splitsing van tynsgoederen moeten met voorkennis van Gedeputeerde Staten geschieden, evenzoo afkoop van tyns; verdonkerde tynsen moeten zooveel mogelijk aan het licht worden gebracht en in de tynsboeken worden gesteld met specificatie; in de tynsboeken zullen de namen en de omschrijvingen van de tynsplichtigen en hun tynsplichtige perceelen tot den huidigen dag bijgewerkt moeten worden; „ingevalle enege thiensgoederen voor den thiens bleven liggen oft voor den onbetaelden thiens mit recht opgewonnen worden, sal den rentmeester dee selve goeder niet weder uut mogen geven oft voor den thiens aen sich behalden sonder voorgaende consent van de(n) Quartier off derselver Gedeputeerden, maer indien deselve niet uytgegeven, sal *tot het corpus* van de cloestergoederen, doch *yder int syne, geannexiert* worden.....”.

Openbare verpachtingen van landerijen en tienden en openbare verkoopingn van koren moeten in tegenwoordigheid van een of twee commissarissen uit het Gedeputeerden-college en van den gecommiteerde uit den Nijmeegschen magistraat geschieden, zooveel mogelijk alle verpachtingen tegelijkertijd; de verpachtingsvoorwaarden moeten ter Gedeputeerden-kamer worden onderzocht; de pachtconditiën zal de rentmeester mede mogen laten onderteekenen

door den officier of door schepenen of gezworen gerichtslieden ter plaatse van de verpachting, om aan het invorderen, eventueel het executeeren, meer kracht bij te zetten. Indien landerijen uit de huur gaan, moet de rentmeester de Gedeputeerden waarschuwen. Hij „sal oock de goederen ende incomen van dien wel ende getrouwelijck nae alle zyne vermogen verwaren ende die niet laten verminderen, usurperen noch vercorten by wien dattet sye.....”

„Den meerg. rentmeester sal schuldich sijn alle jaer zyne rekeninge over te brengen in de Camer van Gedeputierden tot Nymegen binnen dry maenden, naedat 't jaer verschenen ende geeyndicht sal wesen, ende mede van tijd tot tijd, des gesonnen sijnde, ter Cameren leveren staet van synen ontfanck ende uutgeven vant jaer, dat alsdan lopende sal sijn, omb daerop tho letten naer behoren”. Daarna volgen een aantal bepalingen betreffende de wijze, waarop de rekeningen moeten worden ingericht en wat voor zaken daarin verantwoord moeten worden en op welke wijze, en dat de „ontfanck van elck durp, so van pastoryen, vicaryen als andere beneficiën, wie oock van elck clooster besonder” in de rekening gesteld moest worden. (Hierbij moet opgemerkt worden, dat Wolter van Duiren nimmer pastorieën of vicarieën onder zijn administratie heeft gehad; deze zinsnede is vermoedelijk overgenomen uit een andere rentmeesters-instructie).

Herstellingen aan huizen, hoofden, kribben en dijkvakken, welke ten laste der geestelijke goederen staan, zal de rentmeester slechts mogen laten uitvoeren, wanneer zij beneden een bedrag van 6 £ van 40 grooten Vlaamsch het stuk blijven; anders moet hij eerst ordonnantie hebben van de Gedeputeerden. Tot slot volgen nog bepalingen met betrekking tot de vacatiën van den rentmeester. Deze zal „syne fixe residentie houden binnen Nymegen unde hem voorts regulieren und voor instructie observeren 't gene hem by apostille op syne rekeninge off anders by de Gedeputeerden gelast und bevolen sal worden”¹⁾.

De brieven van commissie en instructie zijn geheel ingesteld op

¹⁾ De commissie en de instructie voor Wolter van Duiren staan afgeschreven in zijn eerste rekening over 1607 van de Nijmeegsche geestelijke goederen, n.l. het kapittel, de Regulieren, de Predikbroeders, Mariënborg, oud-archief Nijmegen. De eenige vicarie, welke onder Duirens beheer behoorde te komen, n.l. een vicarie in Afferden, in het ambt van Maas en Waal, waarvan de collatie aan de Regulieren in Nijmegen toekwam en welke verschillende landerijen, n.l. de „Bouwingh” bij de kerk, de Pallackers en den Ravensweert in het Lege velt, had, wordt slechts pro memorie vermeld, omdat de naburen van Afferden de landerijen alle verpacht hadden om de opkomsten aan te wenden tot reparatie van hun kerk (1ste rekening van Wolter van Duiren over 1607). Cursiveering van mij.

de instandhouding der kapittel- en kloostervermogens; de gerechtigheden van ieder kapittel of klooster moeten gehandhaafd worden. Als een tynsgoed niet opnieuw kan worden uitgegeven, moet het worden vereenigd met zijn eigen „corpus”, d.w.z. met het vermogen van zijn eigen klooster. Van eenige toeëigening van de geestelijke goederen door de Landschap of door het Kwartier, op hetwelk de directie der geestelijke goederen was overgegaan, blijkt niets.

De eerste rekening van Wolter van Duiren over 1607 is gehoord en gesloten door de Ordinaris Gedeputeerden des Kwartiers ten overstaan van gecommiteerden uit den magistraat der stad Nijmegen 23 Augustus 1617. Onder de ontvangsten volgen onderscheidenlijk de ontvangsten van het kapittel van St. Steven, van de Regulieren, van de Predikbroeders en van den Mariënburg. In totaal bedragen de inkomsten 4755 £ 2 st. 13 penningen. Daar staat tegenover aan uitgaven voor de onderscheiden geestelijke stichtingen tezamen 5167 £ 3 st. 9 penningen. De kapittel- en kloosterhuizen worden in Duirens rekeningen nog steeds vermeld. Echter is hier verschil met de rekeningen van zijn voorganger Derck van Leuwen, in zooverre de laatste in zijn rekening pro memorie de gebouwen opnoemde, welke de stad om niet ter bewoning had gegeven of voor gasthuis had bestemd, en als inkomsten de ontvangen huur of tyns van de door de stad verhuurde of verkochte huizen en erven boekte. Wolter van Duiren vermeldt in zijn rekening nog wel de tot gasthuis ingerichte conventsgebouwen van de Regulieren als memoriepost, maar boekt niet meer de ontvangen huren en erfpachten. Onder de ontvangsten van elke stichting deelt hij mede, dat de huizen zijn aanvaard door de stad.

De pieuze bestemming der geestelijke goederen komt vnl. tot uiting bij de uitgaven. Zoo werden alimentatiën uitgekeerd aan nog overlevende kloosterlingen (elkeen uit de inkomsten van zijn eigen klooster), salarissen uitbetaald aan de predikanten, den ziekentrooster, rector, conrector en ondermeester, aan den schoolmeester te Hees en den organist te Nijmegen, vergoeding van onkosten wegens vergaderingen aan de predikanten gegeven, en werden alumni ondersteund. Volgens de rekening over 1608 kregen de drie predikanten tezamen f 1800, ds. Coetzius wegens „syne Françoise predicaty” nog daarenboven f 50, de ziekentrooster f 300, de kosters samen f 150 en nog eens f 50 van het voorgaande jaar. In de lijn van de pieuze bestemming ligt ook, dat men bijv. in de ontvangsten van 1607 vermeld vindt, dat een door het Celbroedershuis aan het kapittel verschuldigde rente van 1 £ aan dit ge-

sticht gelaten wordt ten behoeve van de arme inwonende luiden (krankzinnigen), dat een rente van £ 2, welke de Ellendige broederschap aan het kapittel placht te betalen, aan die broederschap gelaten wordt, en dat evenzoo twee renten van 12 £ en 1 £ uit het Fraterhuis nog aan het huis mogen blijven tot onderhoud van „armen clercken”, terwijl voorts een rente, door het Gasthuis aan het kapittel te betalen, niet voldaan behoeft te worden. Ook worden renten, welke de kerkfabriek van Hees en de kerkfabriek van Hatert aan het kapittel moesten betalen, aan deze stichtingen gelaten.

Iets nieuws uit Wolter van Duirens ambtstijd is, dat er afzonderlijke rekeningen werden afgelegd van het beheer van de *geestelijke huizen*. Slechts één rekening is bewaard gebleven, nl. die over Paschen 1614/Paschen 1615. Zij is gehoord en gesloten door den raad der stad Nijmegen ten overstaan van gecommiteerden uit de gemeensluiden 11 Juni 1617 en omvat:

- 1°. de ontvangsten van de huizen van (a) het kapittel, (b) de Predikbroeders, (c) huizen „eertijts die Jesuiten toebehoort hebbende”, (d) huizen van den Hessenberg, (e) van den Mariënburg, (f) van St. Agnieten aan den Teers één huis in de Regulierstraat, (g) huizen van de Observanten en (h) renten, d.w.z. de z.g. overtynsen, welke van de eigenaren van de verkochte huizen van het Observantenklooster jaarlijks ingevorderd werden;
- 2°. uitgaven wegens reparatiën e.d. van de huizen der onderscheiden geestelijke instellingen¹⁾.

Door de geestelijke huizen binnen de stad afzonderlijk te verantwoorden en de huizen zelf in de rekening van de kapittel- en de conventengoederen pro memorie te vermelden, werd het mogelijk, om in de rekening van de huizen tevens de huizen op te nemen van niet onder het beheer van Gedeputeerde Staten staande geestelijke stichtingen, zooals bijv. van de vrouwenkloosters, die nog door de zusters zelf bestuurd werden. De stedelijke magistraat liet deze huizen, tenzij hij er een bepaald bestemming aan gaf, door den rentmeester Wolter van Duiren verhuren. Op 13 Februari 1613 bijv.

¹⁾ „Rekenungh van de cloosterhuyseren binnen Nymegen, die doet den rentmeester Wolter van Duiren over den jare etc. 1614”, „voer die stat”, oud-archief Nijmegen. De Jezuietenhuizen werden, naar Duiren in zijn 1ste rekening van de kapittel- en kloostergoederen over 1607 mededeelt, door Leuwen verantwoord, maar door hem, Duiren, slechts pro memorie vermeld, aangezien zij „by ordre van de magistraet” verhuurd werden. Omtrent verdere inkomsten, die de Jezuieten zouden gehad hebben, waren geen bescheiden voorhanden.

werd hij door den raad gemachtigd, om een huis naast het klooster te Nonnen, en tot dit convent behoorende, aan den meestbiedende te verhuren op voorwaarde, dat de huurder „geen kloppendt handwerck en doe”. De verhuringen geschieden op last van den raad en, wanneer zij in het openbaar plaats vonden, in tegenwoordigheid van gecommiteerden uit den raad ¹⁾. Bij verkooping en placht de stad zich een jaarlijkschen „overtyns” te bedingen. Zoo besloot de raad 14 October 1612, naar aanleiding van een verzoek van Jan Victors., „dat tot meerder geriiff ende cieraet deeser stadt die voorgh. begerde ledige erven van de Observanten den voorn. Jan Victors. overgelaeten sullen werden en dat deese stadt dieselve erven hem zal guarandieren, mits daervoren eens betalende de summa van tweehondert vijftich gulden ende daerenboven eenen overtyns van eenen schildt, den schildt tot vijftien stuvers, uytter ieder ledich erff, die tien (nl. in aantal) sijn, mit expressen voorbehalt, dat hy deselve ledighe erven den naestcommenden sommer ende binnensjaers betimmert sal hebben ofte sal der stadt vry staen deselve erven wederom aen te verden ende tot sich te nemen. Dies is Wolter van Duren, raetsvrundt, in eenen weggen vergunt idt ledighe erff bysyde die gastcammer, by hem aengecocht om sijn locht aldaer te moeghen vry behouden, idtselve te betalen ten advenante als d'andere erven, ende sal gehouden sijn idtselve meede voer omgenck 's jaers te doen betimmeren”. Die „overtynsen” werden betaald aan den rentmeester Wolter van Duiren en kwamen dus niet in de stadskas terecht ²⁾.

Het beheer van Wolter van Duiren was niet voordeelig; de rekening over 1614/15 levert een nadeelig slot. Om de lasten, voortspuitende uit de reparatiën van huizen, zooveel mogelijk te verminderen, besloot de raad bedoelde reparatiën en het onderhoud van de kloosterkerken ten laste te brengen van de administratie der kapittel- en kloostergoederen en de rekening van de huizen daarvan te bevrijden. Naar aanleiding hiervan werd door Gedeputeerde Staten beslist: „Also die van den magistraat van Nijmegen alnoch verstaet, dat die rentmeesters van geestlicke guideren mede versorgen und bethalen sullen die reparatie van de kercken und die huiser van de predicanten, van de schoolmeesters und anderen, die gratis bewoont worden, daarvan 't corpus onder haer administratie

¹⁾ Verg. raadsresolutiën, 8 October en 18 November 1612, 13 Febr. 1613.
²⁾ Raadsresolutiën, 14 October 1612, en rekening van de huizen over 1614/15.

staet, wordt tselve by die Gedeputierden thogestaen und den rentmeesters belast sich daerna tho reguliren" ¹⁾).

Ondanks het feit, dat de stad de geestelijke gebouwen aanvaard had, werden deze toch nog opgevat als te behooren tot hun „corpus" d.w.z. als deel van de geestelijke vermogenscomplexen, die vanwege de Gedeputeerden beheerd werden²⁾. De magistraten van Arnhem en Nijmegen bijv. verlangden, dat de kerken van de in die steden gevestigde Commenderieën van St. Jan, waarvan het gebruik door de stadsregeering bepaald werd en die voor den R.K. eeredienst gesloten waren, door den Commendeur der beide huizen te Arnhem en te Nijmegen werden onderhouden en hersteld uit de inkomsten van de Commenderieën. De kerkgebouwen waren nog eigendom van de Commenderieën. In Arnhem, waar de St. Janskerk voor den Gereformeerden dienst gebruikt werd, ontving de Commenderie de graafgelden wegens de in de St. Janskerk begraven lijken, en niet de stad of een der rentambten van de geestelijke goederen of de stedelijke kerkmeesters. Te Nijmegen besloot de raad de huur van het door de stad verhuurde koor der kerk van St. Jan te restitueeren aan de Commenderie, teneinde den administrateur des te beter in staat te stellen, om het dak en anderszins van deze kerk, die „van nu voertaen aepen ende ledich voor alle occurrentiën ende deurtochten" zou moeten blijven, te onderhouden³⁾.

Het beheer van de geestelijke huizen stond, daar het een zuiver stedelijke aangelegenheid betrof, onder mede-toezicht van de gemeenslieden, die zich bij het hooren en sluiten van de rekening lieten vertegenwoordigen en bij voorgenomen openbare verkooping en de voorwaarden moesten goedkeuren⁴⁾.

Voor deze administratie wees de raad een drietal provisoren of bouwmeesters aan, zoowel uit den raad als uit de gemeente (= gemeenslieden). In 1602 waren het de toenmalige kerkmeesters van

¹⁾ Raadsresolutiën, 23 Juli 1617. Resolutiën van Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, 9 October 1617. Cursiveering van mij.

²⁾ Zie hieronder: instructie voor Gijsbert Coets d.d. 16 Mei 1617.

³⁾ Raadsresolutiën Nijmegen, 6 Juli en 21 December 1614. Archief der Commenderie van St. Jan te Arnhem, Rijksarchief Arnhem, „Copia van den staet van St. Johan to Nymegen. Item die pitanciën van beyde die huyseren Aernhem ende Nymegen elcx a part, by heer Henrick van Rechen aen den heren Compthur Lulstorff..... overgelevert". Oud-archief gemeente Arnhem, raadssignaet, 4 Februari 1599. Oud-archief Arnhem, inv. nos. 4585 en 4586, graven in de St. Janskerk. De Gereformeerde gemeente heeft bij de Reformatie nergens een kerkgebouw in eigendom verkregen, maar slechts het recht van godsdienstoefening. De Arnhemsche St. Janskerk biedt hiervan een voorbeeld.

⁴⁾ De voorwaarden voor de openbare verkooping van de woningen en ledige erven van de Observanten werden door de gemeente goedgekeurd blijkens raadsresolutiën van 27 Januari 1603.

de Grootte kerk, die met het oppertoezicht op „die huizen der geestlycken toebehoerdtt hebbende” belast werden ¹⁾).

Behalve met de administratiën van de Holtmeersche goederen, van de kapittel- en kloostergoederen en van de geestelijke huizen in de stad, is Wolter van Duiren nog belast geweest met het rentmeesterschap van het Fraterhuis. Op welk tijdstip hij mr. Henricus Lotthemius in deze functie opgevolgd is, valt niet met zekerheid te zeggen, vermoedelijk in den loop van 1611, toen Lotthemius als leeraar aan de Latijnsche school wegens zijn ouderdom werd vervangen door mr. Johannes Maius ²⁾). Ook deze administratie werd gevoerd onder het opzicht van een tweetal provisoren, die door den raad benoemd werden. Aangaande de wijze, waarop van het Fraterhuis rekenschap gedaan werd, is ons niets bekend uit den tijd vóór 1617. Zeer waarschijnlijk geschiedde dit met medewerking van de gemeenslieden.

In de maand April 1617 gaf Wolter van Duiren te kennen, dat hij zijn functie wilde neerleggen. De raad verkoos daarop drie nieuwe rentmeesters, te weten:

- a) Gijsbert Coets als rentmeester van de goederen van het kapittel, de Regulieren en de Predikbroeders,
- b) Isaäk van den Berch als idem van den Hessenberg, den Mariënburg en St. Agnieten aan den Teers,
- c) Deryck Leydecker als idem van de inkomsten van de huizen van de conventen, van het kapittel en andere huizen, welke den geestelijken toebehoord hebben; alsmede van de goederen van het Fraterhuis en het convent te Nonnen.

Gedeputeerden van het Kwartier arresteerden 12 Mei d.a.v. de commissiën en instructiën voor de drie door de stad Nijmegen genomineerde rentmeesters. Wat Leydecker betreft, deze ontving van Gedeputeerden alleen commissie en instructie als rentmeester van de goederen van het klooster te Nonnen. Gijsbert Coets was door den raad van Nijmegen tevens voorgedragen voor het rentmeesterschap van het klooster de Holtmeer, dat tot op dien tijd aan Wolter van Duiren opgedragen geweest was. Gedeputeerden vonden dit goed „und sal hem daarvan commissie à part verleent worden, also tselve clooster mit d'anderen, daarvan die corpora binnen Nymegen glegen sijn, geen gemeinschap heeft, weshalven hy oock daarvan

¹⁾ Raadsresolutiën, 3 Maart 1602.

²⁾ Raadsresolutiën, 4 Juni en 31 October 1611.

besondere rekenungh sal doen" ¹⁾). Ook Duiren had afzonderlijk rekening gedaan van de Holtmeersche goederen.

Den 14den Mei bevestigde de Nijmeegsche raad de door Gedeputeerden vastgestelde commissiën en instructiën voor de drie rentmeesters en voorzag Leydecker tegelijkertijd van instructie voor de „timmerongh ende reparatie van de huyseren" en voor de „Fratren-guederen". Een week later wees de raad Reyner van Rensen, Pontiaen Singendonck en Derryck ter Spycken (of ter Spijck) aan tot „provisoren van de huyseren van de convente(n) ende anderen by der stadt aengevangen, daarvan die bedienungh Derryck Leyendecker betrouwt is" ²⁾). Voor het beheer van de goederen van het convent te Nonnen, dat in den loop van 1617 aan Gedeputeerden overging, was Leydecker alleen verantwoording schuldig aan dit laatste college.

De instructie, die Gedeputeerden aan Gijsbert Coets gaven, hield in: „Eerstlick sal desen rentmeester den ontfanck unnd administratie hebben van alle die goederen ende incompsten, hoedanich die sijn, die tot het capittel van St. Stevens kerck, 't clooster ten Reguliren ende tot het Predickbroederenclooster binnen der stat Nymegen voorsz. eenichsins gehoorich ende toestendich sijn, *uutgenomen alleen van die huyseren, die d' selve cloosteren in der stat liggende hebben ende voor alsnoch door ordre van den magistraet bedient ende d' incompsten daarvan by die stat geprofiteert worde(n)*". Het door mij gecursiveerde staat i.pl.v. „egene uutgesondert" in Wolter van Duirens instructie. Er blijkt uit, dat Gedeputeerde Staten de veranderde wijze van administratie van de huizen, welke ten tijde van Wolter van Duiren ingevoerd was, goedgekeurd hadden en dat de huizen ondanks het feit, dat zij afzonderlijk op last van den magistraat van Nijmegen geadministreerd werden, nog steeds werden opgevat als huizen, „die d' selve cloosteren in der stat liggende hebben", dus als behoorende tot de onderscheiden kloostervermogens.

De instructie voor Coets zegt verder: „Noch sall hy hebben den ontfanck van de goederen gehorende 't clooster die Holtmeer, gelegen in die heerlickheyt van Horssen....., mits dat hy gehouden sal sijn daarvan apart ende int besonder volgens syne commissie aen die Camer van de Gedeputierde reekenungh, bewijs ende reliqua te doen". Niets mag door den rentmeester verkocht worden bui-

¹⁾ Raadsresolutiën Nijmegen, 9 en 16 April 1617. Resolutiën Gedeputeerde Staten des Nijmeegschen Kwartiers, 12 Mei 1617.

²⁾ Raadsresolutiën, 14 en 21 Mei 1617. Deze 3 provisoren fungeerden nog 16 Februari 1631 .

ten voorkennis van de Gedeputeerden. Openbare verpachtingen moeten door hem gehouden worden in tegenwoordigheid van een commissaris uit het Gedeputeerden-college en gecommiteerden uit den Nijmeegschen magistraat, behalve bij de verpachtingen van goederen van de Holtmeer, waarbij de Gedeputeerden den officier van de plaats, waar het klooster gelegen is, zullen mogen roepen. De bepalingen met betrekking tot het salaris en de woonplaats van den rentmeester zijn gelijk aan die in Wolter van Duirens instructie ¹⁾).

De instructie voor Isaïc van den Berch is ons niet bekend ²⁾).

De instructie, die de Nijmeegsche raad aan Derrick Leydecker gaf, is, afgezien van de opsomming van hetgeen de rentmeester onder zijn beheer zal hebben, tot in onderdeelen gelijk aan de instructie, welke Coets ontving van Gedeputeerde Staten met dien verstande, dat overal, waar bij Coets staat: Kamer van Gedeputeerden, bij Leydecker staat: raad of magistraat ³⁾). De instructie betreffende de goederen van het klooster te Nonnen is ons niet overgeleverd, maar zal weinig hebben afgeweken van die voor Gijsbert Coets. De rentmeester Leydecker zou volgens de hem door den Nijmeegschen raad verleende instructie „onder syne administratie hebben alle die huysen, die tot die cloosteren van de Regulieren, Brueren, Fratren, Jesuïten, Hessenberch, Mariënburch, Agneten, Enicheyt, Nonnen, alsock die tot' capittel van St. Stevens kerck binnen deser stadt gehorich, midtsgaders van de guederen, die den Fraterhuysse toestendich ende buyten deser stadt gelegen sijn volgens t' register oft specificatie hem daarvan ten handen tho stellen”.

Leydeckers eerste rekening over 1617/18, van Paschen tot Paschen, bevat ontvangsten wegens de huizen van het kapittel, de Predikbroeders, de Jezuieten, den Hessenberg, den Mariënburch, St. Agneten, de Observanten, andere ontvangsten van de Observanten (nl. renten en tynsen), erfpachten, renten en tynsen van de Fraters in de stad, renten, pachten e.a. van landerijen en huizen

¹⁾ „1e reckeningh van Gijsbert Coets als rentmeester van de geestlicke guederen gehoernde tot d'capittel van St. Stevens kerck, die cloosteren van den Reguliren und Predickbroederen binnen Nymegen van den jaere XVIc und soeventien; voer die Camer”, voorin: de instructie van 16 Mei 1617, oud-archief Nijmegen. Coets' rekeningen van de Holtmeer zijn verloren.

²⁾ De eerste rekening, waarin Is. van den Berchs instructie afgeschreven stond, is niet meer aanwezig, evenmin de 2de.

³⁾ „(1e) Reekeninghe Derickx Leidecker, rentmeester over die geestelicke goederen binnen deser stadt Nymegen alsmede van de guederen buyten deser stadt gelegen den Fraterhuis toestendich over een jaer, ingaende op Paesschen anno 1617 tot Paeschen anno 1618”, oud-archief Nijmegen. Voorin staat de instructie afgeschreven.

buiten de stad in het schependom, het Rijk, Maas en Waal en Overbetuwe. De rekening is gehoord en gesloten op de stedelijke rekenkamer 14 Februari 1619. De uitgaven wegens reparatiën e.a. overtroffen de ontvangsten. De tweede rekening over 1618/19 maakt voor de eerste maal melding van het geheele vermogen van het klooster te Nonnen alsook van de huizen, behoorende tot Groesbeeckshof, en uitgaven wegens „reparatie ende onkosten, aangewent aen 't huys, daer D. Verheyden, rector, woont, genampt de Eenicheyt" ¹⁾). Ook deze rekening is gehoord en gesloten ter stedelijke rekenkamer. Of Leydecker voor de goederen van het convent te Nonnen, zooals eigenlijk behoorde, nog afzonderlijk rekening heeft gedaan op de Kamer van Gedeputeerden, is niet bekend.

Aangaande de eerste rekening, die door Coets werd afgelegd van de goederen van het kapittel, de Regulieren en de Predikbroeders over 1617, moet worden opgemerkt, dat zich daarin eenige bladen bevinden met de volgende aantekening: „Ontfanck van de goederen ende incompsten, gehorende tot die kercken van Hees, Hatert unnd Neerbosch, buyten die stat in 't schependom gelegen, hier à part gestelt, umbdat daervan in des rendants voorgaende instructie niet wort gementioniert und om de Ed. Heren te vertoenen, wat die voorsz. kercken vur jaerlix incompsten hebben, welcken ontfanck off registers derselve hier koemen, sulcx die by den rentmeester Duren aen den rendant copielijk overgelevert sijn, belopende idt uitgeven aen den predicant, schoolmeester und custer tot Hees und Nederbosch..... ter somme van seshondert gulden”.

De fabrieken der drie kerken of buurschapskapellen in het schependom hebben na de reductie van Nijmegen geen eigen fabriekmeesters meer gehad. Als kerkmeester trad de rentmeester van de goederen van het kapittel, de Regulieren en de Predikbroeders op.

b. Onder uitsluitend Beheer van Stadswege.

Tijdens een vergadering van het Nijmeegsche Kwartier, 9 Juli 1625, verklaarden ambtman en ridderschap van Maas en Waal, ambtman en ridderschap van Overbetuwe en de afgevaardigden uit den magistraat van Nijmegen, dat zij zich niet langer gebonden achtten wegens de geestelijke goederen verantwoording te laten doen aan de Gedeputeerden-kamer, maar deze aangelegenheid aan hun ambten en stad wilden voorbehouden.

¹⁾ 1ste en 2de rekening van D. Leydecker, oud-archief Nijmegen.

In den loop van 1627 begint de raad van Nijmegen door zes gecommiteerden in de plaats van Gedeputeerde Staten rekeningen af te hooren en te sluiten, nl. op 16 Augustus de laatste rekening over 1621 van den rentmeester Coets, die kort voor 24 Augustus 1622 overleden was, en op 25 Augustus '27 de eerste rekening van diens opvolger Peter Beeckman over 1622. De derde rekening van Isaïc van den Berch, over 1619, werd door zes gecommiteerden uit den raad gehoord en gesloten 26 Januari 1628. De rentmeester Peter Beeckman was door Gedeputeerde Staten op nominatie van den raad van Nijmegen aangesteld in Januari 1623, maar was sedert 1627 rekenplichtig aan den Nijmeegschen raad ¹⁾).

De rekenmeesters uit de gemeente, die gewoon waren de rekening van de kapittel- en kloosterhuizen na te zien, verlangden nu ook het hooren van de rekeningen van Peter Beeckman en Isaïc van den Berch bij te wonen. De raad beantwoordde dit verzoek 11 Maart 1631 door op te merken, „datt die directie und 't bewynt van de voorsz. cloostergoederen eerst by die Reeckencaemer (van Gelderland) deses Furstendoms und naer by de heeren Gedeputeerden des Quartiers gestaen heeft, daervan mijn heeren dieselve voor eenighe jaeren aen sich genaemen und *datt die voorsz. goederen die stadt off gemeynte niet eygentlick en raecken*”, waarom de raad besloot, dat de afhooring door gecommiteerden uit 's raads midden zou geschieden, gelijk tot dusverre. Drie jaren later evenwel stond de raad toe, dat de rekenmeesters der gemeente bij het hooren van de rekeningen van Beeckman en van Isaïc van den Berch geroepen zouden worden ²⁾). Het beheer der geestelijke goederen stond voortaan in zijn geheel onder het toezicht van twee leden uit den raad als provisoren der geestelijke goederen, terwijl de goederen zelf door rentmeesters werden geadministreerd, die jaarlijks rekening moesten afleggen aan de burgemeesters en rekenmeesters ³⁾).

Naast de drie bestaande rentmeesterschappen kwam in 1638 nog

¹⁾ De gemelde rekeningen bevinden zich in het oud-archief der gemeente Nijmegen. Raadsresolutiën, Nijmegen 17 December 1622. Resolutiën Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers, Januari 1623. Na Coets' overlijden werd de personeele unie met het rentmeesterschap van de Holtmeer verbroken; Johan Blancken werd rentmeester van de Holtmeer.

²⁾ Raadsresolutiën, 11 Maart 1631 en 26 Maart 1634.

³⁾ H. D. J. van Schevichaven, „Sprokkelingen”, blz. 146 e.v., „Organisatie van het Bestuur van Nijmegen, byzonder in de 18de eeuw”. Er waren één raads-rekenmeester en twee rekenmeesters uit de gemeente. Alleen bij de afhooring van de rekeningen der geestelijke goederen was aanwezigheid der burgemeesters vereischt.

een vierde: dat van de goederen van de Commenderie van St. Jan. Over deze Commenderie zal in de volgende paragraaf nader gehandeld worden.

Men had dus sedert 1638 de volgende vier rentambten:

- a. 1°. kapittel van St. Steven; 2°. Regulieren; 3°. Predikbroeders, 4°. de kerkfabrieken van Hees, Neerbosch en Hatert in het schependom;
- b. 1°. huizen van het kapittel, de conventen en de Jezuiten binnen de stad; 2°. huizen en andere inkomsten van de Observanten; 3°. de Fratergoederen; 4°. de Eenigheid; 5°. goederen van het klooster te Nonnen;
- c. 1°. Hessenberg; 2°. Mariënborg; 3°. St. Agnieten aan den Teers; 4°. Bethlehem;
- d. Commenderie van St. Jan.

Gaandeweg kwamen de vier rentmeestersfunctiën in één hand; in 1712 was Cornelis Beeckman in het bezit van alle vier tegelijk, al deed hij nog afzonderlijk rekening van zijn vier administratiën. De administratiën, genoemd onder a) en d), liepen steeds over een kalenderjaar; de administratiën, genoemd onder b) en c), altijd van Paschen tot Paschen.

De verschillende, onder elk rentambt behorende, geestelijke goederen werden in de ontvangsten geboekt volgens de kloosters, waaronder zij van ouds behoorden. De onderscheiden vermogenscomplexen werden zorgvuldig uiteen gehouden.

In het rekeningjaar 1713/14 werden de rentmeesterschappen, vermeld onder b) en c), vereenigd. De nog bestaande drie rentambten werden samengevoegd tot één administratie in 1719¹⁾.

Van 1719 tot 1803 bleef het Nijmeegsche rentambt der geestelijke goederen ongewijzigd. Toen kreeg het den naam van „*tweede stadsrentambt*”, waarvan zich rekeningen over 1804 tot 1806 in het oud-archief der gemeente bevinden. Eerst daarna had een volledige samensmelting met de stedelijke eigendommen plaats.

Om een indruk te geven van de administratie der Nijmeegsche geestelijke goederen, lasschen wij hier een overzicht in van de rekening van den rentmeester Isaek van den Bergh wegens zijn ontvangst over 1719/20²⁾:

¹⁾ Zie de rekeningen over 1712, 1713/14 en 1719/20 in het oud-archief Nijmegen.

²⁾ De indeeling van de rekening is nauwkeurig gevolgd; de letters A-D en de Romeinsche cijfers zijn door ons ter verduidelijking geplaatst.

(A.) *Ontvangsten van het kapittel, de Regulieren, de Predikbroeders, en de kerken van Hees, Neerbosch en Hatert:*I. *Kapittel*

renten, tynsen en erfpachten, „soo 't capittel van St. Steevens kerk inkomende heeft”, nl.	(f)	(st.)	(penn.)
in de stad, totaal	211	— 11	— 4.
buiten de stad	48	— 8	— 8.
korentienden, nl.:			
Heesenveltsen tiend, den halven tiend te Hatert, des kapittels derdedeel van den tiend te Beuningen, den vicarie-tiend te Beuningen			
totaal	980	— 2	— 0.
van bouw- en weiland in de Ooy, totaal ...	307	— 19	— 0.

II. *Regulieren.*

renten, tynsen, erfpachten, totaal	18	— 17	— 8.
van bouw- en weiland in Hees, Weurd en Herveld, totaal	349	— 10	— 0.
van „graftern en grafdaelders van de Reguliere kerk”, totaal	39	— 10	— 0.

III. *Predikbroeders.*

renten, tynsen, erfpachten, totaal	26	— 10	— 0.
van „graftern en grafdaelders in de Broederen kerk over den jaere 1719”, ...	21	— 7	— 8.

IV. *Kerken van Hees, Hatert, Neerbosch.*

korenrenten voor de kerk van Hees	{	6	— 10	— 0.
„ voor de kerk van Hatert	{	1	— 12	— 8.
„ voor de kerk van Neerbosch ...	{	niets		
„kerke bosse” (offerbussen)	{	1	— 12	— 8.
van „graftern en grafdaelders” van de kerken te Hees, Hatert en Neerbosch ontvangen van den koster na aftrek van zijn gerechtigheid van 2 dooden te Neerbosch	{	6	— 10	— 0.
	{	52	— 0	— 0.
	{	2	— 8	— 0.
	{	niets.		
		12	— 5	— 0.

ontvangsten van kapittel, Regulieren, Predikbroeders en kerken in Neerbosch, Hees, Hatert, tezamen ..... 2099 — 1 — 12.

(B.) *Ontvangsten van St. Jans Orderingshuys.*

renten, tynsen, erfpachten in de stad	37	— 15	— 6.
„ „ „ buiten de stad	16	— 14	— 0.
rogrenten, ...	98	— 16	— 12.
bouw- en weiland (Vlotsenhof te Horssen, de bouwhoven: de Broodkorf, de Lauwik en het Visvelt te Lent, St. Janscamp te Valburg, een bouwhof in Groesbeek, een bouwhof te Niel in de Duffel, perceelen op het Hoogveld bij Nijmegen)	2240	— 6	— 0.

ontvangsten totaal 2393 — 12 — 2.

(C.) *Ontvangsten van het Frateren Convent over 1720.*

(N.B. Deze afdeeling omvat de ontvangsten wgens de *huizen*, behoorende tot het kapittel e.a., de inkomsten der *Observanten*, die van het *Fraterhuis*, de opbrengst van de *Eenigheid* en de inkomsten van het *convent te Nonnen*).

I. „Van huysen gehorende tot <i>St. Steevens kerk</i> ”.	
„één huys so by dominy Telenius (Tielenius) is aangekogt, die de stadt daeruyt verschreeven heeft een rente ¹⁾ van 12 gulden 2 stuivers, modo Rut Hendrix., ad”	12 — 2 — 0.
„Van <i>Predikbroederen huys</i> ”.	
8 naast elkaar gelegen huizen zijn verkocht onder beding van een jaarlijksche rente ¹⁾ , terwijl één huis om niet bewoond wordt door ds. Pilat, totaal	158 — 15 — 0.
„Van de <i>Jesuïte behuysinge</i> ”.	
2 huisjes in erfpacht uitgegeven ²⁾	19 — 10 — 0.
„Van de huysen gehorende tot 't <i>Convent van den Hessenbergh</i> ”.	
2 huizen verkocht onder beding van een jaarlijksche rente ¹⁾	56 — 10 — 0.
„Van de huysen gehorende tot 't <i>Convent van de(n) Mariënburgh</i> ”.	
totaal aan huren, w.o. van den „Doelen” ...	318 — 10 — 0.
II. <i>Observanten</i> .	
renten en tynsen binnen de stad	38 — 7 — 0.
III. <i>Frateren</i> .	
renten, tynsen en erfpachten in de stad	16 — 10 — 0.
rogrenten binnen de stad,	3 — 15 — 0.
tynsen, rogrenten en erfpachten buiten de stad, totaal	177 — 13 — 12.
opbrengst ianderijen	niets.
het Frateren-wald (d.w.z. het hout) te Wyler, groot 33 morgens, in 16 April 1716 verkocht; renten ¹⁾ uit (in vroeger jaren verkochte) huizen binnen de stad in de Boddelstraat ...	12 — 10 — 0.
IV. „Van een huys, genaemt <i>Eenigheyt</i> ”.	
om niet bewoond door den rector der Latijnsche school	memorie.
V. <i>Convent te Nonnen</i> .	
renten, tynsen en erfpachten in de stad, totaal	111 — 9 — 8.
rogrenten in het schependom,	30 — 12 — 8.
renten, tynsen en erfpachten buiten de stad	131 — 12 — 6.
huizen, w.o. in het „clooster”,	73 — 5 — 0.
VI. „Anderen ontfanck van de rente wegens capitaële tot laste van 't Quartier”.	
bedraagt	410 — 0 — 0.
<hr/> totale ontvangsten van het Frateren-convent, enz.,	<hr/> 1571 — 2 — 2.
(D.) Ontvangsten van den <i>Hessenbergh, Mariënburgh, St. Agnieten, Bethlehem</i> .	
I. <i>Hessenbergh</i> .	
renten en tynsen binnen en buiten de stad, totaal	12 — 17 — 8.
II. <i>Mariënburgh</i> .	
renten en tynsen binnen en buiten de stad, totaal	35 — 17 — 2.

¹⁾ = overtyns, vergel. hiervoor blz. 318.

²⁾ Deze huizen zijn niet verkocht.

des convents bouwhoven en landerijen (de eerste en tweede bouwhof in Oosterhout), totaal	325 — 0 — 0.
III. <i>St. Agnieten.</i>	
renten, tynsen en erfpachten binnen de stad, renten, tynsen en erfpachten buiten de stad, rogrenten, totaal	76 — 4 — 12.
IV. <i>Bethlehem.</i>	
3 jaarrenten	24 — 12 — 10.
<hr/>	
ontvangsten van den Hessenberg, Mariënburg, St. Agnieten en Bethlehem, tezamen	474 — 11 — 6.
De ontvangsten van A, B, C en D tezamen be- dragen:	
f 2099 — 1 — 12.	
f 2393 — 12 — 2.	
f 1571 — 2 — 2.	
f 474 — 11 — 6.	
	<hr/>
	f 6538 — 7 — 6.

* * *

Uitgaven.

Eerst komen de renten en tynsen, welke van de kapittel- en van de Regulieren-goederen verschuldigd zijn, tezamen	72 — 13 — 10.
kapittels-dijkgeden	124 — 3 — 14.
verponding van de Regulieren-uiterwaarden, vacatiën, ...	159 — 8 — ¼

„*Ordinaris-tractementen*” over 1720.

(N.B. Deze werden vnl. voldaan uit de kapitteltienden e.a. van de hiervóór onder A genoemde geestelijke goederen).

stads-voorzanger en schoolmeester	f 315.—;
voorzanger	f 15.— en f 150.—;
weduwe van den koster te Hees ...	f 50.— voor ½ jaar;
tegenwoordige koster te Hees ...	f 50.— " " "
laatstgenoemde als koster te Hatert	f 25.— " " "
dezelfde	f 25.— voor 2de halfjaar;
koster te Neerbosch	f 100.—;
L. Hinsbergen (kwaliteit niet genoemd, organist)	f 200.—;
koster van de Broërkerk met inbegrip van bezemgeld	f 100.—;
extra-ordinaris tractement voor bovengenoemden voorzanger	f 50.—;

„*St. Jans Ordenings-tractementen*”.

Waalsche predikant	f 300.—;
andere Waalsche predikant	f 200.—;
Waalsche voorzanger	f 100.—;

„*Tractemente van 't Fratere-convent*” over 1719, 1720 en '21.

ds. Van den Bergh als predikant te Neerbosch	f 500.—; 1 jaar, versch. 13 Febr. 1721.
andere predikant ¹⁾	f 100.—; 1 jaar, versch. 1 Mrt. 1720.

¹⁾ Deze predikant, ds. Petrus de Leeuw van Coolwijck, was belast met het waarnemen van den vroegdienst en was tevens predikant te Weurd; hij genoot in 1720 ten laste van het gewone stadsrentambt f 400 (de rekening van F. H. Rens).

koster Groote kerk	f 150.—; 1 jaar, versch. 31 Mrt. 1721.
burger-majoor	f 156.—; 1 jaar, versch. 1 Nov. 1720.
ds. Cruythof	f 150.—; 1 Oct. 1720 volg. quitantie.
aan de „sluytery” te Cranenburg wegens een uitgang uit den Wylerberg, 1720	f 5 — 15 — 6;
wegens verponding Neerbosch en Hatert over 1719	f 4 — 5 — 8;

Volgen zeer veel posten wegens haardstedegeld, arbeidsloon en leverantiën, o.a. voor de reparatie van het schoolhuis te Hatert, de Broërkerk, pooten van boomen, verponding, tractement voor den oppasser van den Wylerberg over 1717-'19, een som van f 25 aan ds. Pilat en een som van f 140 aan Gerlagh van Gendt wegens „houkinderen” op het Armenhuis.

Ook nog volgende post: „jaerlix uyt de stadt-middele gaende een rente aen 't convent van den Hessenbergh van vier gulde tien stuyvers en also den rentmeester niet meer betaelt, versoect den rendant, dat de dry vorige ingebragte jaere alhier in uytgaef moge geleden worde, Margrietedagh 1714, 1715, 1716 versch (lijnt) dus f 13 — 10 —.”

N.B. Hierbij is bij het nazien van de rekening het volgende geapos-tilleerd: „Rendant sal dese en volgende post niet meer in ontfanck nog in uitgave uittrecken dan alleen in ontfanck pro memoria”.

De uitgaven bedragen tezamen voor de geheele rekening na schrapping van enkele posten f 4673 — 12 — 10, maar in feite f 5029 — 18 — 2. Daar komt bij wegens salaris voor den rendant, doubleeren van de rekening, e.d., vacatiën voor de „auditores deser vier reekeningen” (d.w.z. een herinnering aan den ouden toestand, hier wordt voor het eerst alles in éénzeldre rekening verantwoord), belooning voor den stokmeester, tezamen .....

.....	f 734 — 8 — 0.
Dus uitgaven totaal	f 5764 — 6 — 2.
Het batig slot bedraagt	f 6538 — 7 — 6 verminderd met
	f 5764 — 6 — 2 = f 774 — 1 — 4.

* * *

De rekening is gehoord en gesloten 13 Augustus 1721 door burgemeesters en rekenmeesters der stad Nijmegen en door hen onderteekend.

* * *

Uit de rekening blijkt, dat de predikanten en de leeraren der Latijnsche school, afgezien van den predikant in het schependom, niet meer uit de geestelijke goederen betaald werden. Op 2 October 1689 had de Raad nl. naar aanleiding van klachten der predikanten besloten, dat voortaan tot voldoening hunner tractementen bestemd zouden zijn: de heele en halve stuiver uit de middelen van consumptie en de verponding, de rente van drie kapitalen, groot f 4000, f 3000 en f 1200, die de stad ten laste van het Nijmeegsche Kwartier had, alsmede eenige renten, die door de stad plachten betaald te worden aan het Weeshuis, maar in ruil voor den Polsberger tiend¹⁾ ingehouden werden. Voorts zou de rentmeester Beeck-

¹⁾ De Heesscheveldsche of Polsberger tiend behoorde tot de kapittelgoederen en werd in 1687 tijdelijk aan het Weeshuis afgestaan in ruil van verschillende door de stad aan het Weeshuis verschuldigde renten (mededeeling van den Heer M. P. M. Daniëls). Naderhand werd deze tiend met de kapittelgoederen hereenigd, naar uit de rekening van Isaek van den Bergh over 1719-'29 blijkt.

man, die het beheer had van de goederen van het kapittel, ieder kwartaal aan den stadsrentmeester *f* 200 betalen, terwijl deze laatste den predikanten hun salaris zou uitbetalen, te beginnen met 31 Maart 1689¹⁾).

De stuiver op iederen pachtgulden van de middelen van consumptie en de halve stuiver van de verponding waren door het Kwartier van Nijmegen in 1680 bestemd als aanvulling van de tractementen der noodlijdende predikanten. Aan de steden werd de beschikking over dit Kwartierlijke middel gelaten, eenige jaren daarna ook aan de ambtsbesturen²⁾).

§ 7. De Commenderie van St. Jan.

Na de reductie van Nijmegen liet men de Commenderie van St. Jan onaangetast. Het huis en de goederen stonden onder het beheer van den Orde-broeder Henrick van Rechen of Rechum, alias Sadelmaecker, omdat de Commendeurs-waardigheid sinds de vlucht van Philips van Rosenbach, commendeur te Arnhem en te Nijmegen, vacant was. Volgens het reces van den Landdag op de geestelijke goederen van 29 November 1581 (art. 11) was de Commendeur van Nijmegen verplicht tot het onderhouden van één predikant. Bij herhaling probeerde de Nijmeegsche regeering den administrator Rechen tot betaling van een bijdrage te bewegen, waarbij zij haar eischen blijkens de raadsresolutie van 5 April 1598 zeer laag stelde, nl. op *f* 150.-³⁾). De administrator van het Nijmeegsche huis beweerde evenwel steeds, dat hij niet bij machte was een dergelijk bedrag op te brengen⁴⁾).

Op 2 November 1631 meende de Nijmeegsche raad niet langer

¹⁾ De betaling van *f* 200 per kwartaal door den rentmeester der kapittelgoederen duurde tot 1700. Over 1689-1708 boekte de stadsrentmeester, die tevens rentmeester der Fratergoederen was, ten onrechte de voor de predikanten bestemde middelen (ook den heelen en halven stuiver, als memoriepost nog wel) in de rekening der Fratergoederen i.pl.v. in de stadsrekening. De heele en halve stuiver komen van 1707 af in de stadsrekening voor, aanvankelijk onder bijvoeging: ter betaling van de predikanten. De stadsrentmeester boekte de predikantssalarissen aanvankelijk onder de „diverse” uitgaven, sinds 1710 onder het hoofd „der Heeren en dienaren loon” (het hoofd, waaronder de salarissen enz. aan de stedelijke ambtsdragers en dienaren vermeld staan). Sinds 1723 komt hier ook het tractement van den Waalschen predikant voor, die tot dusverre uit de St. Jansgoederen betaald was (mededeeling van den Heer Daniëls).

²⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 14 November 1680 en 24 September 1687. Zie Hoofdstuk II, A § 4.

³⁾ Te Arnhem ontving de magistraat van de Commenderie aldaar *f* 500, d.i. het volle salaris voor één predikant.

⁴⁾ Raadsresolutiën Nijmegen, 5 September 1592, 28 Juli 1597, 5 April 1598, 4 en 13 Juni 1600, 23 November 1602, 23 en 26 Maart 1603, 14 Maart 1604.

toe te mogen laten, dat de toenmalige Commendeur, Bernhard van Goltstein, de volle inkomsten beurde „und apparentelick tott na-deel van den staet deser landen geëmployeert heeft sonder eenigen stuyr totten kercken- off schooldienst te doen off eenige spindinge aen de armen uuyt te richten, gelijk die fundatie medebrenghet”. De raad besloot om na taxatie van de Commenderie den Commendeur „op gelt (te) setten” (d.w.z. den Commendeur weliswaar in de administratie te laten, maar een bijdrage van hem te vorderen), of, indien zulks geschikter mocht blijken, de Commenderiegoederen „aen (te) slaen” en den Commendeur daaruit „eenen seeckeren penningh des jaers te geven”. Voorts zou jr. Herman van Heumen, die sinds 1629 het St. Janshuis van de Commenderie in huur had en daar ongeoorloofde R.K. bijeenkomsten liet houden, zijn woning tegen Paschen moeten verlaten „om totte woninge van eenen predicant, wie voor desen, off tott des stadts meeste vordel gebruickt te worden”. Ondertusschen zou men informeeren, hoe te Arnhem met de Commenderie gehandeld werd. Een drietal weken later volgde een besluit van den raad, dat de Commendeur Goltstein f 800 's jaars moest betalen met ingang van 1 Januari 1632, waartegen de jaarlijksche recognitie van f 150 zou komen te vervallen. Ook moest Goltstein wekelijks aan de diakenen geven hetgeen de Orde „in voortyden” aan de armen gaf. Deze resolutie van 23 November 1631 werd gemotiveerd met een beroep op de besluiten van de Landschap en hiermede, „datt voor de Reformatie in de religie die van St. Johans Orden in haere kercke eenige Roomsche priesters ten dienste van de gemeente hebben gealimentiert und andere lasten daervan dependierende gesupporteert, mitsgaders ter weecken een goede uuytrichtinghe aen den armen gedaen vermoegens haeres Ordens fundatie”. Ofschoon de resolutie onveranderlijk heette, werd 10 October 1633 het bedrag van f 800 met f 200 à f 300 's jaars verminderd, mits de woning, die jr. Heumen in gebruik had gehad, ter beschikking van de stad zou komen voor predikantswoning. Tenslotte nam de stad er genoeg mede, dat de Commendeur gedurende zijn leven slechts f 400 's jaars zou betalen, te rekenen sinds 1631¹⁾.

De Commendeur Bernhard van Goltstein overleed in Januari 1638. Nog vóór zijn verscheiden besloot de raad, „datt soo geringh (= zoodra) dieselve (Commendeur) overleden sall wesen, die heeren burgemeesteren in der tijtt (nl. dr. Nicolaes Verbolt en Derck Bouwens) in naeme und van wegghen deser stadt die pos-

¹⁾ Raadsresolutiën, 2 en 23 November 1631, 10 en 22 October 1633.

sessie vant voorsz. huys und van alle andere gereede ende onge-reede goederen, soo die voorsz. Commandeur by concessie van haer Ersz. sijn leven langh gepossidiert und gebruickt heeft, gerichtelick sullen aanveerden und te dien eynde die legerboecken, registers ende andere papieren, metsgaders die meuble goederen int gesejde huys bevonden, saisieren ende verseeckeren, gelijk oock die voorsz. heeren burgemeesteren ratione officii volmacht sullen passieren op eenige persoonen, om die possessie mede te nemen van sodaene goederen, als in den ampten van Overbetuwe ende Maes ende Waell metsgaders in de heerlickheyt Groesbeeck ende tott Niel in den lande van Cleeff geleghen sijn". Den 17den Januari d.a.v. konden de burgemeesters reeds rapporteeren, dat zij de possessie van de Commenderie en alle daartoe behoorende roerende en onroerende goederen uit naam van de stad aanvaard hadden (11 Januari). De raad wees daarop burgemeester Verbolt en den syndicus dr. Lambert Goris aan om over de aangelegenheid van St. Jan in overleg te treden met de raden in het Provinciale Hof Kelffken en Glummer, omdat men licht tegenstand zou kunnen ontmoeten ¹⁾.

Te Arnhem trad de magistraat op analoge wijze op; burgemeester Everard Sluysken liet zich namens de stad in de possessie stellen van de goederen der Commenderie in stad en schependom, terwijl enkele dagen later de gerechtelijke inbezitneming volgde van de daartoe behoorende goederen in Elden, Overbetuwe, en in het richterampt Huissen, voorts op de Veluwe en in Nederbetuwe. Ook werden de archiefbescheiden „gesaiseerd". Men was van meening, dat Arnhem evenzeer als Nijmegen behoefte had aan de goederen „tot verplegonge van kerck- en schooldienaeren, reparatie en onderholt van de kercke van St. Jan en andere pios usus" ²⁾.

Hierop volgde een mandement van het Hof van Gelderland d.d. 13 Januari 1638 aan de officieren in de onderscheiden ambten, waaronder de goederen van de Nijmeegsche en de Arnheemsche Commenderie gelegen waren, om aan de gebruikers dier goederen te verbieden andere betalingen te doen dan „by ordre ende ordonantie van de beyde collegiën van desen Raadt ende Reeckencamer

¹⁾ Raadsresolutiën, 6 en 17 Januari 1638.

²⁾ Raadssignaat Arnhem, 12 Januari 1638. De stad Arnhem nam bezit van: „de Commandurye offte 't corpus van dien, bewoont by den rekenmeester Schimmelpenninck, den lieut. capit. Smeltsinck ende corporael Sander Misdach in drie besondere quartieren; de thien nye huysen, hier bevorens by den Commanduyr uyt last van de magistraet getimmert; 'terff Valckenhuysen; 'terff de Cluyse met vier mergen lants in 't Arnhemer broeck by Betaniën gelegen; St. Jans meule; 't land daerby gelegen, by de weede, van zal. Jan Kreyvenger gebruykt", alles in stad en schependom.

op poene van dubbelde betalinghe", aangezien de beide Commenderieën vacant waren door het overlijden van den Commendeur van Arnhem en van Nijmegen Goltstein¹⁾. Door dezen maatregel bellette het Hof heer Walraven Scheiffart van Merode, Commendeur van Mainz en receptor-generaal van de Orde van St. Jan in Nederland, die hiertoe door den grootmeester gemachtigd was, om onmiddellijk na Goltsteins overlijden bezit van de Commenderieën van Arnhem en Nijmegen te nemen. Nauwelijks bevond Merode zich te Nijmegen, of de magistraat beval hem de Commenderie te verlaten en zich naar de herberg den Wijnberch te begeven en legde hem een boete op, omdat hij als geestelijk persoon zonder verlof van de stedelijke Overheid in de stad gekomen was. Den volgenden dag werd hem onder kwijtschelding van de boete toegestaan uit de stad te vertrekken. Hij ging daarop naar Arnhem, waar hem de inbezitneming evenmin gelukte²⁾.

Onder dekking van het door het Hof uitgevaardigde mandement lieten de magistraten van Arnhem en Nijmegen zich nu ook door de ambtlieden van Over- en Nederbetuwe en door de scholtissen van Brummen en Reden met autorisatie van den richter in Veluwezoom in het bezit stellen van de goederen, welke buiten hun stedelijk rechtsgebied lagen³⁾. Arnhem en Nijmegen benoemden onderscheidenlijk tot rentmeesters Johan Herbertsz., die reeds rentmeester van de goederen der gemeene vicarissen in de Grootte Kerk te Arnhem, ziekentrooster en ordinaris-voorzanger was, en Reinier Beeckman, die al rentmeester van de goederen van het Nijmeegsche kapittel, de Regulieren en de Predikbroeders c.a. was. Verder gingen beide stedelijke regeeringen over tot het verpachten der landerijen⁴⁾. Het door wijlen den Commendeur Goltstein bewoonde kwartier werd bestemd tot predikantswoning, terwijl ds. Abrahamus Tielenius, die al in een gedeelte van het St. Jans-Ordenshuis woonde, er ruimte bij kreeg⁵⁾.

¹⁾ Gedrukt als bijlage no. 17 tot het pamflet „Bethonica”, Knuttel no. 4886.

²⁾ Raadsresolutiën Nijmegen, 22 en 23 Januari 1638. Archief Commenderie van St. Jan te Arnhem, „Verbael van het gepasseerde, doen den... Hr. Walramus Scheyffart van Merode... den 22en Januarii 1638... tot Nymweghen... gecommen is”, ondert. door R. Kempinck 24 Januari 1638. Raadssignaat Arnhem, 28 Januari 1638.

³⁾ Raadssignaat Arnhem, 18, 21, 28 Jan. 1638. Raadsresolutiën Nijmegen, 13 Februari en 1 Augustus 1638.

⁴⁾ Raadssignaat Arnhem, 30 Januari 1638, 29 Maart 1639. Raadsresolutiën Nijmegen, 7 en 14 Februari en 1 Augustus 1638. In de resolutie van 14 Febr. '38 staat Peter i.pl.v. Reinier; Peter Beeckman was Reiniers overleden voorganger als rentmeester van het kapittel c.a.

⁵⁾ Raadsresolutiën Nijmegen, 18 Mei 1638.

Tot recht verstand van de questies, welke zich inzake de aanvaarding door de stedelijke Overheid van de Commenderieën van Arnhem en Nijmegen in 1638 voordeden, mogen hier de lotgevalen van het Arnheemsche huis sinds 1581 worden verhaald. Het Landdagsreces op de geestelijke goederen d.d. 29 November 1581 bepaalde t.a.v. de Commenderieën in art. 11: „Und alsoe vast veele Commenderyen sijn, daarvan die guederen by den Commendeur und oeren conventualen behalden und ondergetogen worden, sonder daarvan tho doen eenighe steur tott onderholdinghe der Christlicken kerckendienaeren, off dieselve ad pios usus aen tho wenden, sullen van nu voertaen alle Commendeurs *vry ridderheeren* wesende uth hoeren incompsten gehalden sijn tho onderhouden und verplegen eenen predicanten, *gelick die Commendeur van S. Johansheeren tho Nymegen und tho Arnhem in ider hoefftstadt beider Quartieren eenen predicanten sall ghebuerlick onderholdt doch hebben*”, en in art. 14: „Die andere *ghene ridder* wesende sullen sijn gehalden oere gueder tho verlaten und die by der Landschap daertho aengestelde rentmeesteren tho laten bedienen, mitz dat men hun uth der incompsten derselven jaerlicks alimentatie sall doen hebben, ider 's jaers voer sijn persoen, tho weten den Commendeur seshondert kg. (karolusguldens), den conventualen driehondert gulden, so vere het vermogen der Commendouryen so groet is, employerende die reste totten rechten kerckendienste und ad vere pios usus, daertho die gueder gefundiert und gegheven sijn, offte sonst tho der gemeine saecke. Daer averst dat vermoegen so groet niet en is, sall den Commendeur mit synen conventualen alimentation nae gelegenheit der guederen decretiertt werden”¹⁾. Het is nu deze vraag, in hoeverre de Commendeur van Arnhem en Nijmegen al dan niet tot de „vrije ridderheeren” gerekend moest worden, die tot vele moeilijkheden aanleiding gegeven heeft.

„Nae het verloop des heren Rosenbach (Philips van Rosenbach was sinds 1562 Commendeur te Arnhem en te Nijmegen), doen die goederen all waeren confisqueert ende aengeslagen”, in 1583, kende het Hof van Gelderland aan broeder Henrick van Rechen, die tot het Arnheemsche huis behoorde, uit de Commenderiegoederen van Arnhem een alimentatie toe van 100 daalders 's jaars²⁾. Ernst

¹⁾ Zie Hoofdstuk I, § 4. Cursiveering van mij.

²⁾ Archief Commenderie van St. Jan te Arnhem, „Copia van den staet van St. Johan to Nymegen. Item die pitanciën (presentiegelden) van beyde die huyseren Aernhem ende Nymegen”. Het aanslaan van de Commenderiegoederen te Arnhem was een voorloopige maatregel, noodig geworden door het plotselinge vertrek van den beheerder Rosenbach en géén toepassing van het Landdagsreces op de geestelijke goederen van 1581.

Joosten werd tot rentmeester aangesteld. Hij was rekenplichtig aan de Geldersche Rekenkamer. Ingevolge bevel van het Hof d.d. 29 November 1585 werden verscheiden papieren en rekeningen der Commenderie aan Ernst Joosten ter hand gesteld¹⁾. Met de Commenderiegoederen te Nijmegen heeft deze rentmeester nooit te maken gehad; de overgang van de stad Nijmegen naar 's Konings zijde heeft zulks verhinderd. De vacature, die door de vlucht van Rosenbach ontstaan was, bleef onbezet.

Op den Landdag te Zutphen, 29 Maart 1593, werden eenige gedeputeerden aangewezen om te beraadslagen over de geestelijke goederen en een zestal andere questies, die aan de orde waren. Zij traden met het Provinciale Hof in overleg omtrent de interpretatie van eenige artikelen van het reces op de geestelijke goederen van 29 November 1581, o.m. over het punt van de Commandeurs van Arnhem en Nijmegen „vrye ridders ofte papen wesende”. Het Hof beantwoordde dit punt aldus: „die Commanduriën van Nymegen ende Arnhem solden onder vrye ridder-oorden *nyet* to stellen sijn, mits bewijsselicke is, dat zy voortijts preceptor(i)ën geweest ende by onadelicke personen bedient worden” (6 October 1593). Twee dagen later werden de met het Hof besproken punten geresumeerd „ende een voorraem op elck punt gestelt ende achter by de articulen des recesses van 't jaer 1581 gefuecht”²⁾. Het „voorraem” is helaas niet tot ons gekomen. Evenwel komt als bijlage no. 4 tot de hierna te noemen „Verantwoordinghe” een stuk voor, getiteld: „Uut die bedenckens ende voorhaem van de heeren Gedeputeerden van de Landtschap over d'ordre opte geestelicke goederen den 8 Octobris a°. 1583” van dezen inhoud: „By den 5den³⁾ aengaende die Commandeurs wort verstaen, dat geen Commanduriën voor vrye Ridderheeren in desen Furstendumb te achten sijn als die van

¹⁾ Archief Commenderie van St. Jan te Arnhem, bevel v.h. Hof d.d. 29 Nov. 1585 met bijbehorende stukken, gemerkt A—O; O bevat de twee lastgevingen v.h. Hof, 1e d.d. 6 Aug. 1582, waarbij aan Gerrit Custer als rentmeester der goederen van St. Jan bevolen wordt om volgens appointement van 19 Juli de staten van de huizen te Arnhem en te Nijmegen binnen 14 dagen over te leveren en voortaan namens zijn meester geenerlei alienatie, verpanding, enz. te doen (zonder voorkennis v.h. Hof nl.), 2e d.d. 7 Mei 1584, waarbij bevolen wordt om binnen 24 uren de staten en registers over te geven op straffe van een boete van 25 goudguldens. Een staat van Ernst Joosten van de goederen der Arnheemsche Commenderie, „dye welcke eyndiget den XII Julii XVc. XCV”, berust in het archief der Geldersche Rekenkamer, inv. no. 7283.

²⁾ Reces van Landschapgedeputeerden voor de geestelijke goederen, 's Lands domeinen enz. 6-16 October 1593, zie boven blz. 53 noot 1.

³⁾ „By den 5den”, d.w.z. art. 5 van het reces op de geestelijke goederen van 1581 zooals het aanvankelijk werd voorgesteld op 24 November, cf. artt. 11-14 in het reces van 29 November 1581.

de Duytsche Orden, te weten den Commandeur te Dieren ende te Thiel. Ende dat met den Johanniter behoordt gehouden te worden na luydt deses articuls, te weten, dat dieselve alimentatie na vermoghen der goederen sullen genieten ende d'administratie derselver verlaten, gelijk algeredeets met den Commandeur in 't Loo¹⁾ geobserveert wordt, ten zy dat gedachte Johanniter oire qualiteyt van vrye Ridderes bewesen²⁾). Dit stuk is een extract uit het „voorraem” van 8 October 1593 en niet van 1583. Immers wordt in het reces van de gedeputeerden van ridderschappen en steden van 6-16 October 1593 nergens verwezen naar of gezinspeeld op een „voorraem” van 10 jaren vroeger; bovendien wordt in de bewaard gebleven instructie voor het College van Gedeputeerden der Staten des Furstendoms Gelre en Graafschap Zutphen d.d. 28 Maart 1583 in het geheel niet gerept van de geestelijke goederen, terwijl ten slotte de verbalen of recessen van de Landdagen binnen Zutphen en binnen Arnhem in Juli en in November 1583 evenmin van een „voorraem” gewagen³⁾).

In het jaar 1595 benoemde de grootmeester der Orde Arnold van Lulsdorff tot Commendeur, met wien de stad Arnhem op 28 October 1596 het volgende verdrag sloot: 1°. de nieuwe Commendeur zou 300 daalders per jaar betalen tot onderhoud van een predikant, 2°. ds. Hermannus Phrygius alsmede eenige schamele lieden zouden tot Paschen a.s. in het Orde-huis te Arnhem mogen blijven wonen, waarna het huis aan den Commendeur moest worden ingeruimd, 3°. degenen, die van de Geldersche Rekenkamer of van Ernst Joosten gepacht hadden, zouden in de pacht worden gecontinueerd tot het einde van den pachttermijn, 4°. de Commendeur zou het nadeelig slot van de rekening van Ernst Joosten aanzuiveren en reeds gesloten rekeningen goedkeuren, 5°. het huis van de Commenderie zal als andere huizen onderworpen zijn aan alle

¹⁾ Op 11 Juli 1581 vond de Landschap goed, dat er voor 's Heerenloo bij Harderwijk een rentmeester zou worden benoemd, die aan het Hof den eed zou doen en uit de inkomsten aan den Commendeur f 600 en aan de conventualen f 300 elk zou uitkeeren als alimentatie, „gebruckende die reste van de opkompsten op ordonnantie der heren Raeden van Gelre mitz die gewonlicke almissen daer van betaelt sijnde totte gemeijne saecke”. De Commendeur c.s. weigerde weliswaar de alimentatie te aanvaarden 22 Sept. d.a.v., doch in het volgende jaar stonden de goederen van 's Heerenloo onder het beheer van den nieuwbenoemden rentmeester Henrick van Essen (archieff Hof van Gelderland, portef. betr. geestelijke zaken, nos. 101a, 154a, 156 en 161). Een verzoek om restitutie van den Commendeur van 's Heerenloo, Jacob Wijnen (een niet riddermatig persoon), werd door de Landschap als ongegrond afgewezen bij resolutie van 25 Febr. 1597. 's Heerenloo behoorde in tegenstelling tot Arnhem en Nijmegen onder de Balye van Utrecht.

²⁾ Pamflet Knuttel no. 4642a, bijlage no. 4.

³⁾ Zie Landdagsrecessen van het jaar 1583.

burgerlijke lasten. Dit contract week af van de interpretatie van het zoo juist behandelde „voorraem”. Desalniettemin stonden Landschapsgedeputeerden tot het nazien der requesten 25 Februari 1597 op verzoek van broeder Henrick van Rechen toe, dat volgens artikel 5 (= art. 11 boven genoemd) van het reces op de geestelijke goederen van 1581 „die goederen van St. Johans Orden t'Arnhem und tho Nymegen sollen moegen ontslaegen und den Orden weder ingeruimt warden....., mits oick dat den armen uit deselve goederen dragelicke stuur geschiehe volgende des Ordens fundatie und dat die Commanduir sal aennemen und betaalen die schulden, die noch op die guideren staen moegen, enz.” Bij acte van 14 Maart d.a.v. ratificeerde het Hof het reces van 25 Februari '97 en het Arnhemse contract ¹⁾. Zonderling genoeg werd ook de Commenderie van Nijmegen vrijgegeven, ofschoon deze Commenderie toentertijd niet onder overheidsbeheer stond en de stad Nijmegen in de terug-gave niet gekend werd. De bijdrage ten behoeve van een predikant te Arnhem werd in 1628 gebracht op 400 daalders of f600 's jaars ²⁾.

Keeren wij na deze uitweiding weder tot het jaar 1638 terug. In November en December vergaderde de Landschap binnen Nijmegen. Walraven Scheiffart van Merode overhandigde aan de Staten een verzoekschrift, waarbij hij verzocht tot het vrije gebruik en de administratie van de Commenderieën van Arnhem en van Nijmegen te worden toegelaten en wel op de volgende gronden: dat de Ordre van St. Jan „voor seshondert jaren int gehele Christenrijk voor neutraell is worden erkant ende voor sulcx oock tot noch toe gemainteneert met vollencommen ghenietonge van oere goederen, gelijk hunluyden dan oock in specie by dese Landschap in den jare 1581 by (den) 5en articule van d'oordre, op die geestelycke goederen beraemt, soodanich gebruyck van hare goederen expresselick is voorbeholden, in conformité van welcken reces deses Lantschaps hunluyden oock in den jare 1597 oere goederen tot Arnhem ende tot Nymegen..... voor oer ende oere navolgen sijn worden gerestitueert”, en dat de Orde voor zich had „t'olde recht, loffelijck concordat, gesterckt met lanckwylige gerustige possessie ende jaren van prescriptie” ³⁾.

¹⁾ Oud-archief Arnhem, inv. no. 589, „Gildebrieven, stadtsrenthenboeck en eeden der officianten en straffen in criminele saecken” (z.g. Gilden- en Officiantenboek) fol. 165. Besluiten van Landschapsgedeputeerden tot de requesten, 25 Februari 1597. Pamflet Knuttel no. 4882 (cf. Van der Wulp no. 2593), bijlagen nos. 6, 7 en 20.

²⁾ Raadssignaat Arnhem 27 Maart 1627, 5 Februari 1628. Het bedrag werd blijkens een manuaal of ligger der St. Jansgoederen geregeld voldaan (archief Commenderie van St. Jan te Arnhem).

³⁾ Oud-archief Arnhem, inv. no. 4579, „exhibitum den 17 Novemb. 1638”;

De Landdag beschikte op Merodes verzoekschrift, dat de magistraten van Arnhem en van Nijmegen binnen drie à vier maanden over de inbezitneming der Commenderieën van bericht zouden dienen aan het Hof, welk lichaam dan daarover zou rapporteeren aan de Landschap. De Nijmeegsche syndicus dr. Lambert Goris stelde een „Verantwoordinghe” op, welke door den raad der stad Nijmegen werd goedgekeurd bij resolutie van 6 Februari 1639. Men besloot er verscheiden afschriften van te laten maken, waarvan er een werd toegezonden aan burgemeester Verbolt, die zich in Den Haag bevond. De magistraat van Arnhem, aan wien de minuut der „Verantwoordinghe” in afschrift was toegestuurd met de bewijsstukken, liet haar door de burgemeesters Van den Sande, Brantzen en Everwijn nader onderzoeken om tot grondslag te laten strekken voor zijn bij het Hof in te dienen „Bericht”. De beide vertoogen vertoonen dan ook een merkwaardige overeenkomst ¹⁾.

In de „Verantwoordinghe” stelt de Nijmeegsche magistraat voorop, dat hij uit kracht van de autorisatie, welke bij resolutie van de Staten-Generaal van (1 Juli) 1581 aan iedere provincie was verleend, om te disponeeren over de geestelijke goederen in haar gebied, „in aenmerckinge van de groote schaersheydt der geestelycke goederen” na den dood van den Commendeur Goltstein de Commenderie heeft „aenghevangen”, teneinde beter in het onderhoud van kerk- en schooldienaren te kunnen voorzien. Hij acht het zijn „ampt ende devoir” de ware Christelijke Gereformeerde Religie te bevorderen, en betamelijker, om uit de Commenderiegoederen predikanten en schoolmeesters te onderhouden dan „die van de Paepsche religie in haere superstitie te sustenteeren”. Zij volgt hierin het loffelijk voorbeeld van het Kwartier van Veluwe (’s Heeren-

vergel. „Verbael van hetgenige dat gepasseert is aver die beforderonge ende sollicitatie der aengeslaegene St. Johans Oordens Commanderie goedren van Arnhem ende van Nymwegen ende dat sedert den 6en Novembris tot den 7en Decembris 1638 binnen die stad van Nymwegen”, archief St. Jan te Arnhem, opgesteld door R. Kempinck; volgens dit relaas verklaarde de Nijmeegsche burgemr. Verbolt, „dat se wel wosten, dat hij (Merode) quam, om die *Commenden* van Arnhem ende van Nymwegen te recuperieren, dan dat sulx tevergeeffs was, omdat hy neffens synen confrater Bouwens tegenwoordich *commendeuren* waeren ende het aengefangene werck oeck dochten te mayntenieren”, en: „dat den van Merode synen neus conde volgen ende doen, wat hy wilde, ende dat nyet alleen die magistraet haere actie soude verfolgen”.

¹⁾ Reces van den Landdag, 30 November 1638. Raadsresolutiën Nijmegen, 6 Februari en 2 Maart 1639. Raadssignaat Arnhem, 31 Maart 1639. Oud-archief Arnhem, inv. no. 349, brieven, minuut-brief aan de stad Nijmegen d.d. 27 Januari 1639, brief van de stad Nijmegen aan die van Arnhem d.d. 2 April 1639. De copie van de minuut der „Verantwoordinghe” en het „Bericht” der stad Arnhem berusten in het oud-archief van Arnhem, inv. no. 4579.

loo), Utrecht (St. Catharina-convent en Commenderie van Ingen) en Haarlem (in 1625 na het overlijden van den Commendeur Andreas van Souwen). Des te meer acht zich de Nijmeegsche magistraat tot zijn handelwijze gerechtigd, omdat hij hierdoor de goederen „tot het voorige gebruyck, dat is tot onderhoudinge van den godesdienst”, heeft gereduceerd. Voorheen werden drie priesters, een koster, een organist en eenige zangers onderhouden, tweemalen 's weeks aalmoezen uitgedeeld en een jaarlijksche respons aan den „grootmeester Duytscher tonge” gegeven en verder uitgaven gedaan voor reparatie van de gebouwen. De aanhangers van de „Paepsche Religie” deinzen er ook niet voor terug Ordegoederen aan te slaan, bijv. de keurvorst van Keulen, die de Commenderie van Borken (in 1624) aan de Jezuiten inruimde voor een school.

In 1581 werd bepaald, dat de Commendeurs, die geen „vrije ridderheeren” waren, gealimenteerd zouden worden; in 1583 en 1593 is vastgesteld, dat de Commendeurs van Arnhem en Nijmegen niet tot de „vrije ridderheeren” konden worden gerekend, „doordien bewijslick, dat sy (de Commenderieën) voortijts praeceptorien gewesen ende by onadelicke personen bedient sijn worden”.

Er is eigenlijk geen reden, waarom de Orde-leden niet op denzelfden voet als andere geestelijke personen overeenkomstig „de gemeyne ordre van 't Landt”, zooals die bij het reces van 1581 geregeld is, behandeld worden, aangezien ridders zoowel als servienten geestelijken zijn. Er wordt weliswaar tegen aangevoerd, dat de Orde een militair karakter draagt, maar de leden leven volgens den regel van St. Augustinus, doen de drie geloften van zuiverheid, gehoorzaamheid en armoede, moeten in plaats van de canonieke getijden het gebed des Heeren uitspreken tot wel 150 malen daags toe, mogen niet bij contract of testament beschikken over patrimoniale goederen zonder toestemming van den grootmeester¹⁾, zijn exempt van de wereldlijke justitie en staan bij uitsluiting onder de gehoorzaamheid aan de Orde-overheid; naar luid van hun statuten zijn zij religieuzen en worden zij gezegd de wereld verlaten te hebben.

De magistraat is ambtshalve verplicht de geïsurpeerde tyrannieke macht van de Pausen te Rome tegen te gaan. De grootmeester, die bovendien kardinaal is, staat onmiddellijk onder den Paus, aan wien hij hulde en eed moet doen. De laatste Commendeur van Nijmegen, Goltstein, liet in de Commenderie-gebouwen het houden

¹⁾ Het kunnen beschikken over patrimoniale goederen is in strijd met de gelofte van armoede. Bij adellijke jufferenstiften kwam het voor, dat de gelofte van armoede verzacht werd of vervangen door residentieplicht. Mogelijk deed zich bij de Orde van St. Jan hetzelfde voor.

van R.K. conventiculen toe en herbergde een priester, die de mis celebreerde „ongetwijffelt niet sonder toeloop ende vergaderinge van anderen buyten synen huys” (deze priester was Joannes à Castro, Augustijner pater, die ook in de Betuwe werkte). De droevige ervaringen van het jaar 1585, toen Nijmegen door „eenighe Paepsche” aan den vijand overgeleverd werd, hebben geleerd, dat men zulke geheime vergaderingen tijdig moet weten te verhinderen.

Vervolgens gaat de Nijmeegsche magistraat in haar „Verantwoordinghe” over tot wederlegging van het door Merode aangevoerde argument, dat de Orde *neutraal* is. Het vormt het hoofdmoment in Merodes verzoekschrift. Dat van neutraliteit der Orde geen sprake kan zijn, blijkt hieruit, dat, sinds Karel V na de inneming van Rhodus door de Turken in 1529 Malta aan de Orde ingeruimd heeft, de grootmeester den Koning van Spanje als protecteur en „overhoofd” moet erkennen, hem wegens het eiland Malta leenhulde en eed moet doen en jaarlijks een valk als recognitie moet schenken. In zeker schrijven, dat onder de nalatenschap van Goltstein gevonden werd, beklagt de laatste zich, dat hij zijn residentie heeft in 's vijands landen. Ook heeft de Orde geldelijken steun verleend „tot onderstandt van de genaemde Catholicque ligue ende tot oppressie van de Protestanten ende Gereformeerden”. Andere orden, waarvan de generaals te Rome zetelen, zijn niet minder *neutraal* dan de Orde van St. Jan en desnietteenstaande blijven de kloosters dier orden ter dispositie van de regeering overeenkomstig de orde, welke daarop in iedere provincie is gesteld.

Het tweede door Merode aangevoerde argument, dat de Landschap in 1581 aan de Orde het vrije gebruik harer goederen voorbehouden heeft, moet vervallen, omdat de Landschap in 1583 en 1593 heeft vastgesteld, dat de Commenderieën van Arnhem en Nijmegen niet tot de vrije ridderorden gerekend kunnen worden. Het is niets ongehoords, dat een souvereine en hooge overheid voorafgaande wetten of besluiten verandert, tenzij zij gegrond zijn „super iure divino aut naturali”, voor de regeering fundamenteel zijn of bij contract of conventie gemaakt zijn.

Wat de door Merode aangevoerde approbatie van het Hof van Gelderland van de restitutie der Commenderieën van Arnhem en Nijmegen in 1597 betreft: 's Hof's bevestiging van (14 Maart) 1597 is gegeven in overeenstemming met het reces van 1581, hetwelk door latere Landschapsbesluiten krachteloos gemaakt is. Het verdrag met de stad Arnhem van (28 October) 1596 kan als „res inter alios acta” voor de stad Nijmegen geen gevolgen hebben;

bovendien zijn de verdragsvoorwaarden door nadere resolutiën (van den Arnhemschen magistraat) opgeheven. Zoo wordt evident, dat hetgene de Orde op grond daarvan verkregen mocht hebben „sub- et obreptitie geïmpetreert is, ende oversulcx nae rechten van onweerde ende invalid.....”.

Het vierde en laatste motief in Merodes verzoekschrift, nl. de langdurige possessie en daarop gegronde prescriptie wordt door den Nijmeegschen magistraat „impertinent” geacht, omdat sinds de afzwering van den Koning van Spanje en de Reformatie van de vervallen religie volgens de practijk in de Geünieerde Provinciën het punt van prescriptie in deze materie van geen effect gehouden wordt; ware dit anders, dan zouden alle andere geestelijken dit middel aangrijpen, teneinde wederom tot het gebruik hunner kloosters en goederen te geraken. Om het effect van prescriptie te genieten, is het ook niet voldoende, om langdurige possessie te bewijzen, maar moet nog worden aangetoond, dat de prescriptie haar grond vindt „ex legitimo et non vitioso titulo sive ex justa et habili causa translativa possessionis et domini”, voor het geval, dat het begin van de possessie bekend is. In dit geval is (naar Merode in zijn verzoekschrift wil) de titel de approbatie van het Hof van (14 Maart) 1597, welke als van onwaarde beschouwd moet worden. Het blijkt uit verschillende raadsresolutiën, dat heer Henrick van Rechen en later de Commendeur Goltstein den magistraat met allerlei diensten tegemoet gekomen zijn om het gebruik van de Commenderie te behouden, d.w.z. dat dit gebruik gecontinueerd is uit „courtoisie..... ende in effecte praecario”. Een dergelijke precaire possessie is ten allen tijde voor herroeping vatbaar. De Commendeur Goltstein heeft dan ook gemeend blijkens een gevonden Italiaansche missive, dat de Commenderie zoo niet bij zijn leven, dan bij zijn dood zou worden aangeslagen. Bij het begin van zijn Commendeurschap in 1614/15 heeft hij de Commenderieën van Arnhem en Nijmegen moeten „recupereren”. Volgens deze opvatting kan de prescriptie eerst een aanvang nemen met 1614/15 en waar „nae coustume alhier” tot „eene wetlicke prescriptie” ongestoorde possessie sinds 1/3 van honderd jaren wordt vereischt, is de termijn te kort. Liet men meergedachte prescriptie toe, dan zou zulks tot nadeel en algeheele vernietiging strekken van de orde, welke op de geestelijke goederen gesteld is, en tot schade van de ware Gereformeerde Religie, tot welker onderstand men de Nijmeegsche Commenderiegoederen heeft bestemd ¹⁾.

¹⁾ Pamflet Knuttel no. 4642a, „Verantwoordinghe voor Burgemeesteren,

Het Arnhemsche „Bericht” behoeft hier niet weergegeven te worden, aangezien het dezelfde argumenten bevat als de Nijmeegsche „Verantwoordinghe”. Hier worde alleen vermeld, dat de magistraat van Arnhem naar aanleiding van de approbatie van het Hof van 14 Maart 1597 opmerkt, dat de woorden „ende desselfs navolgeren” verkeerdelijk zijn opgenomen, aangezien zij in het tusschen Arnhem en Arnold van Lulsdorph gesloten verdrag in het geheel niet voorkomen, zoodat Merode ten onrechte aanvoert, dat in 1597 de Commenderieën van Arnhem en Nijmegen aan den toenmaligen Commendeur en zijn opvolgers zijn ingeruimd. De overeenkomst met de stad Arnhem was slechts voor den duur van het leven van den Commendeur aangegaan¹). Wij kunnen hier onzerzijds aan toevoegen, dat in het Landschapsbesluit van 25 Februari 1597, waarbij de Commenderieën van Arnhem en Nijmegen werden ingeruimd, evenmin sprake is van eventueele opvolgers van den Commendeur.

De nauwe samenwerking van Arnhem en van Nijmegen was niet van langen duur. Bij acte van 19 Januari 1639 beschikte het Hof in gunstigen zin op een verzoek van den Heer van Merode om opheffing van het mandement van 13 Januari 1638 en het mandement aan de ambtlieden van Overbetuwe, Nederbetuwe en andere officieren²). Bij resolutie van 31 Juli en 2 Augustus 1639 besloot nu de Arnhemsche magistraat, „geconsidereert, dat 't Hoff gereets den toeslach der Commandeurye-goederen, in Betuewen en Veluwen (dus buiten de rechtsgebieden van de steden Arnhem en Nijmegen) gelegen, opgeheven ende 't gebruyck van dien gem(elden) van Merode toegelaten heeft”, met de gemachtigden van den heer van Merode in onderhandeling te treden³). Deze onderhandelingen leidden in 1640 tot een accoord van den volgenden inhoud:

Schepenen ende Raet der Stadt Nymegen, Dienende soo tot Justificatie van 't Aenveerden der Commandurie van St. Jan binnen de voorsz. Stadt met die goederen daer toe behoorende, als mede tot wederlegginge van 't geene daer teghens soude mogen gemooveert worden”, anno 1639. Vergel. voor den termijn van 33 jaren en 4 maanden Lambertus Goris, „Adversarium iuris subeisorum”, Arnhem, 1635, cap. IX, 12.

¹) De zinsnede luidt volgens het verdrag d.d. 28 October 1596: „Is een Eerbar raet voer so voel dese saecke oehr Eers. betreffendt und sonder prejudicie mit gedachten Heren Commanduir overkommen und eens geworden, dat sijn Streng. sullen moegen geadmittiert und gerestituert warden, gelijk oehr Eers. dieselve so voel in oehr is admittiren und restituiren bij de(se) in alle des Ordens guideren und inkumpsten binnen dese stat und schependumb”.

²) Archief Hof van Gelderland, civiele processtukken, 19 December 1646. (Walraven Scheiffart van Merode ca. den Magistraat van Nymegen) de stukken B en C.

³) Raadssignaat Arnhem, 31 Juli en 2 Augustus 1639.

de magistraat van Arnhem ziet van al zijn aanspraken af en zal den heer Walraven Scheiffart van Merode, ridder, Commendeur en Receptor-generaal van de Orde van St. Jan in Nederland, in voornoemde qualiteit laten volgen het vrije en onbekommerde gebruik van de Commenderie en derzelve goederen in den toestand, als waarin ze vóór de inbeslagneming verkeerden, met exemptie evenwel van het „*corpus* van de voorsz. Commandeurye” van alle burgerlijke tochten en wachten, waaraan hetzelfde tot nog toe onderworpen geweest was (met uitsluiting van de nieuwgebouwde huurhuisjes); daartegenover zal de Commendeur jaarlijks 1500 carolusguldens van 20 st. het stuk aan de stad Arnhem betalen, te beginnen met 1 Augustus 1640¹⁾.

Eén dag na het sluiten van de overeenkomst tusschen de stad Arnhem en den heer van Merode zond de Nijmeegsche regeering haar „Verantwoordinghe” met begeleidende missive bij het Provinciale Hof in. De Landdag beschikte bij meerderheid, dat de partijen in deze zaak haar stukken en documenten, daar toe dienende, zouden stellen in handen van het Hof, „om met uuytsluitinge van parthydigen ende soo noodich adjunctie van gedeputeerden uuyt dese Landtschap, naedat de saecke allersijts volschreven sal sijn, daerinne rechts te plegen”. Het Nijmeegsche Kwartier vond evenwel, dat de verzoeker verwezen moest worden „ten gebeurlicken landt- ende stadtrechten, verstaende niet, dat dese saecke als in haer district gevallen elders gerevoceert mach worden”²⁾. Het Hof trachtte de partijen tot elkaar te brengen, hetgeen niet gelukte, ofschoon een Nijmeegsch voorstel tot afstand van alle Commenderiegoederen binnen en buiten het schependom, onder voorbehoud, dat de Commendeur in plaats van f 400, gelijk tot 1638 het geval was geweest, voortaan jaarlijks f 800 zou geven onder aftrek van de door de stad te betalen huur van f 200 voor het residentiehuis van de Commenderie, dat nog 9 jaren ter beschikking van de stad zou blijven tot huisvesting van predikanten, door dr. Cornelis de Jong en Reyner Kempinck, gemachtigden van den heer van Merode, als grondslag voor verdere onderhandelingen aanvaard werd³⁾.

¹⁾ Oud-archief Arnhem, inv. no. 4579, accoord van 7 Augustus 1640 (oorspr.).

²⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 29 Augustus 1640; „gerevoceert”, bedoeld wordt: geëvoceerd.

³⁾ „Corte aenteykenonogh van hetgeene, dat op den 3en ende 4en Februarii 1641 doer interpositie van mijn heeren van den Hoeve van die heeren gecommiteerden van die magistraet van Nymwegen geproponeert is om doer vrientelycke onderhandlonge die disputen ende questien van wegen dese

De predikanten van de Nijmeegsche classis mengden zich in de questie en dienden een verzoekschrift in bij den Landdag en bij de Staten des Kwartiers van Nijmegen. Het Kwartier beloofde het verzoek, inhoudende, „dat gemelte magistraet by de possessie des voorn. huyses ende goederen gemainteneert ende aangemaent mochten worden, daervan niet te desisteren noch eenich accordt dienaengaende mette religieuse van de Johanniters Ordre in te gaen”, te recommandeeren bij de twee overige Kwartieren, „teneynde die geseyde religieuse (indien se sich by dieselve mochten aengeven) in conformité van 't geene in de provinciën van Hollandt, Utrecht ende anderen geschiedt is, affgewesen ende het gemelte huys ende goederen ter dispositie van de voorsz. magistraet gelaten moege worden, om voortaan, wie tot noch toe geschiedt is, tot onderhoudt van haere predicanten ende voorts ad pios usus geëmploieert te worden”¹⁾. Het is zeer waarschijnlijk, dat dit Kwartiersreces van 13 Mei 1641 de oorzaak is geworden van het mislukken van de pogingen, om tot een verzoening te geraken. De stad zag in dit besluit de toestemming van de Staten van het Kwartier als directeuren der geestelijke goederen om over de Commenderiegoederen te mogen disponeeren „ad pios usus”²⁾.

De Nijmeegsche magistraat werd in zijn verdere optreden gestrekt door de classis Nijmegen. Een door de classis bij den Landdag ingediend stuk is onder den titel „Iteratae Vindiciae Noviomagensium” in druk gegeven. Het is waarschijnlijk in hoofdzaak het werk van den geleerden schrijver van het in 1644 verschenen werk „Oppidum Batavorum”, ds. Johannes Smetius Sr.³⁾. In dit

---

ridderl. St. Johans Oordens Commandurie van Nymwegen t' assopieren ende by te leggen....”, archief Commenderie van St. Jan te Arnhem, opgemaakt door R. Kempinck 3/4 Februari 1641.

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 13 Mei 1641, Reces van den Landdag te Zutphen, 8 Juni 1641.

²⁾ Dit blijkt uit het hierna te noemen pamflet, getiteld „Anacrisis”, 1647, Petit no. 2387.

³⁾ Pamflet Knuttel no. 4786, „Iteratae Vindiciae Noviomagensium, copie van sekere missive des Eerw. Classis van Nymegen aen de Eed. Mog. Heeren Staten des Furstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen in Majo 1641 op eenen Landtdagh binnen de stadt Zutphen vergadert. 1641”. Bij acte d.d. 9 Juli 1645 kenden burgemeesters, schepenen en raad van Nijmegen aan D. Johannes Smith (Smetius senior) voor zijn kort te voren verschenen werk „Oppidum Batavorum” een bedrag van f 300 ineens en een lijfpensie van f 150 gedurende zijn leven en dat zijner vrouw toe uit de goederen van de Commenderie van St. Jan, mits hij geen beroep naar elders aannam. Iets soortgelijks deed de Arnhemsche magistraat, die bij raadsresolutie van 29 Maart 1639 Jan Janssen, boekverkooper van Amsterdam, wegens veertien geleverde exx. van „de Geldersche Historie D. Pontani” toekende „voor elck boeck so vele als 't Hoff hem heeft toegeleit, namentlick 21 gl. uyt den ontfanck van Jan Herberts., als rentmr. van de Commandurye-goederen van

geschrift wordt in de eerste plaats uiteengezet, dat zoowel de ridders als de servienten van de Ordre van St. Jan „georderde” zijn, die volgens hun statuten de drie geloften afleggen en doorgaans „fraters” en religieuzen plegen genoemd te worden door huns gelijken en in de pauselijke rechten; ook worden zij expresselijk begrepen in de besluiten van het concilie van Trente en zijn zij hoofd voor hoofd door een eed verbonden tegenover den Pauselijken Stoel te Rome, om de leer van het concilie van Trente te verdedigen tegen de Gereformeerde Religie; paus Pius IV heeft hun alle voorrechten, voor zoover ze met de besluiten van Trente in strijd waren, ontnomen. En nu bestaan deze lieden het zelfs, niet om aan de Staten het verzoek te doen om alimentatie te ontvangen of om eenig stuk land, dat tot een buiten de provincie gelegen „corpus” behoort, terug te mogen krijgen, maar zij vragen om een „corpus” en Commenderie, in welker fundatiebrief in het geheel niet gerept wordt van de Orde van St. Jan¹⁾.

Onder de regeering van den koning van Spanje heeft de Nijmeegsche magistraat „met toedoen van haere gemeente als fundatores ofte loci rectores” bij resolutie van 29 Augustus 1566 de kerk en het kerkhof van St. Jan gesteld „tot oeffeninge van de waere Gereformeerde Religie”²⁾, terwijl daarna, toen de Gereformeerde prediking verboden was, de nieuwe bisschop van Roermond Wilhelmus Lindanus, „een groot Pauselick yveraer”, met goedvinden van den magistraat, zonder eenige order af te wachten van Malta, de administratie van de Nijmeegsche Commenderiegoederen gesteld heeft in handen van den secretaris der stad Johannes Havius (van der Have) voor een tijdsduur van drie jaren „tot gebruyck

---

St. Jan”. Kist en Royaards „Archief”, IV, 1833, N. C. Kist, „Levensberigt van Johannes Smetius” op blz. 172 noot 83; Kist ziet in Smetius althans den schrijver van het vanwege de Geldersche Synode in druk uitgegeven pamflet Petit no. 2204, get. „Remonstrantie van wegen de Ghedeputeerden des Prov. Synodi aen de Staten des Vorstendoms Gelre...., rakende de uytghegeven Betonica van de Johanniters....”, 1643.

¹⁾ De bedoelde fundatiebrief is de oorkonde Sloet no. 389, 20 October 1196, waarbij keizer Hendrik VI bevestigt, „quicquid Alardus, comes de Novimago, et uxor eius Uda, *hospitali* apud Novimagum quod propriis sumptibus et laboribus construxerunt, de bonis suis, quae ipsorum fuerunt, iuste contulerunt, videlicet (volgen goederen).... tam haec, quam alia, quae praedictum hospitale iuste continebit, in specialem maiestatis nostrae protectionem recipientes. Statuimus ergo et districte precipimus, ut nulla omnino humilis vel alta, secularis vel ecclesiastica persona praedictum hospitale in bonis vel personis, quas habuerit, aliquatenus gravare praesumpserit vel molestare”.

²⁾ Religievrede te Nijmegen, opgericht 29 Augustus 1566; den 21sten October d.a.v. werd de Gereformeerde predikant Ornaeus uit de stad gebannen. Zie Hoofdstuk I § 1.

ende onderhouding des godes dienstes" ¹⁾). Nu drie jaren geleden, na het overlijden van den Commendeur Goltstein, heeft de magistraat de possessie aanvaard en de Commenderie bestemd tot woning voor twee predikanten en de beweegredenen tot deze handelwijze door den druk bekend gemaakt. Wat die van de Orde wenschen, strekt tot kleinachting van de Gereformeerde overheid en gaat in tegen de fundamenteele wetten van den Staat. Ook moet men bedenken, dat niet alleen bij de Gereformeerden, maar eveneens onder het Pausdom eenige van hare Commenderieën „uyt kracht van het concilie van Trente" tot een ander gebruik worden bestemd, en dat de Orde desondanks in deze provincie een gunstiger behandeling meent te zullen ondervinden. De meeste patriotten zijn niet bekend met de ware „gelegenthey" van de Orde. De laatst overleden Commendeur bijv. herbergde den Augustijner monnik Joannes à Castro, die van de Commenderie uit dienst deed op verscheiden huizen in Overbetuwe. Om al deze redenen verzoekt de classis den Staten zulke voorzieningen te treffen, dat de Commenderiegoederen tot onderstand van de ware Religie worden gebruikt.

Het geschrift van de classis werkt met vrijwel dezelfde argumenten als de „Verantwoordinghe", alleen met dit onderscheid, dat de predikanten scherp de Orde onderscheiden van de Commenderie, m.a.w. laten uitkomen, dat de Commenderie een fundatie op zich zelf is, waarvan het „corpus" niet buitenslands, maar binnen Nijmegen gelegen is: bisschop Lindanus behoefde geen order uit Malta af te wachten, om aan de Nijmeegsche Commenderiegoederen (tijdelijk) een andere bestemming te geven. Dit punt wordt in de „Verantwoordinghe", welke zich in hoofdzaak bepaalt tot het weerleggen van de door den heer van Merode aangevoerde motieven, vrijwel verwaarloosd.

Als antwoord op de pamfletten de „Verantwoordinghe" en „Iteratae Vindiciae Noviomagensium" zond de tegenpartij een omvangrijk pamflet in het licht met den geestigen titel „Bethonica ende Bethoninge" ²⁾). De inhoud van dit lijvige geschrift — het telt

¹⁾ Blijkens het pamflet de „Verantwoordinghe" berustten onder den Nijmeegschen magistraat de authentieke rekeningen van Havius over de jaren 1571-73.

²⁾ Pamflet Knuttel no. 4882, „Bethonica ende Bethoninge, van saecken aengaende het Recht 't welcke den Ridderlijcken Orden van S. Johan tot Hierusalem int Eylandt van Malta residerende competeert tot der selver Goederen ghelegen alomme inde Vereenighde Nederlandtsche Provincien, Gheconserveert door Natuere der voorsz. Goederen. Neutraliteyt des Ordens Ridderen. Concordaten der Vereenighde Provintien. Ghestelt tot dienst van

96 blz. text met 31 bijlagen — komt neer op het volgende: In de eerste plaats zijn de ridders en servienten der Orde géén geestelijke personen, aangezien: „nae die canonijcque Rechten alle die welcke Professie maken van de Militie ende Wapenen, komen van haren Gheestelijcken staet te vervallen”. De huizen en goederen van de Orde binnen deze Nederlanden behooren volgens de concordaten eigendom van de Orde te blijven, ook al hield men ze maar eenigszins voor geestelijke goederen. „Des Ordens Corpus, Stoel, Fundatie ende Gouvernement (is) tegenwoordigh tot Malta..... Alle Huysen ende Goederen, soo binnen dese Landen als elders ghelegghen, zijn inghelijft ende vereenicht met het voorsz. Corpus ende Orden des Groot-Meesters tot Maltha ende staet onder het gebiedt ende 'eyghendom van deselve Orden”. In overeenstemming met het 20ste artikel van de Pacificatie van Gent hebben daarom de Staten van Holland bij resolutie van 9 Augustus 1577 de Commenderie van Haarlem, die als geestelijk goed geannoteerd was, wederom ingeruimd, omdat ze „geheelycke inghelijft ende vereenicht metter Ordre des Grooten Meesters van Malta en des Oversten Meesters in Duytschlandt ende sulcks staende onder 't ghebiet ende d'eyghendom vande selve” was. De Staten-Generaal hebben in hun resolutie d.d. 1 Juli 1581, waarbij aan iedere provincie de dispositie over de geestelijke goederen in haar kwartier gelaten werd, de Orde-goederen niet inbegrepen, aangezien zij aan de uitheemsche heeren te Malta toebehoorden. Op de Geldersche Landdagen zijn verschillende opiniën aan den dag getreden. „onderscheyt maeckende tusschen Commandeurs, vrye Ridders ende geen vrye Ridders wesende, sonder te willen absolutelijck toestaan, dat de voorsz. Commandeuryen alleene de welghedachte Orden zijn toebehoorende”. In October 1593 hebben heeren gecommitteerden van de Landschap in overleg met Hof en Geldersche Rekenkamer de opvatting voorgedragen, dat de Commenderieën van Arnhem en van Nijmegen niet te stellen waren onder de vrye ridders, omdat bewijsbaar was, dat ze voortijds preceptorieën geweest en door onadellijke personen bediend waren. Mede op grond hiervan hebben de steden Arnhem en Nijmegen „het vry ghebruyck vande voorsz. Ordens Huysen ende Goederen in toelaggh ghenomen”, zonder er acht op te slaan, dat heer Henrick van Rechen zich beriep op de bevelen en de autorisatie van de Orde te Malta, om de administratie van de beide huizen te voeren, en even-

sijn Vorstelycke Altesse den Heer Grootmeester, ende de samentlycke Ridderlijcke Orden tot Malta. Anno M.DC. XLII”. Aan het slot staan deze woorden: „Huius imploratio tam salutaris est quam herba bethonica”.

min in aanmerking nemende, dat alle Commenderieën van de Orde alleen ter dispositie staan van den heer Grootmeester, „om yemant vande Orden met het ghebruyck van dien, als Commanderye de grace, ofte de cabiment te beleenen ofte d'administratie vande selve Commanderye yemant nae ghelegentheyte des tijds te bevelen". Op het verzoek van heer Henrick van Rechen hebben acht, door de Landschap gedeputeerde, heeren in Februari 1597 besloten de Orde-goederen te Arnhem en te Nijmegen volgens het reces op de geestelijke goederen van 1581 weder in te ruimen. Hiermede hebben zich Kanselier en Raden van Gelderland 15 Maart 1597 vereenigd. De goederen zijn inderdaad ingeruimd en wel „tot behoeff des tijdtlijcken Commandeurs ende desselven Navolgeren".

De Staten-Generaal, in aanmerking nemende, dat alle vorsten, ook Karel V, de Orde vrij gehouden hebben van alle contributiën, hebben (19 November) 1611 verklaard, dat de Commenderie van Brake in het land van Breda even vrij zou zijn van alle contributiën en lasten, als vroeger het geval was. Op 23 Juni 1612 hebben de Staten-Generaal den Groot-Commendeur op Malta voor zijn bemoeiingen inzake het bevrijden van tot de galeien veroordeelde lieden vriendelijk bedankt. De Zweedsche regeering heeft op verzoek van den Franschen ambassadeur twee Commenderieën in het stift van Minden en van Osnabrück weder aan de Orde ingeruimd, ofschoon zij reeds aan iemand gegeven waren.

Eenige jaren geleden hebben de Staten-Generaal (in 1638) aan den Franschen ambassadeur geantwoord, „dat haer Hoogh-Mogh. niet hebben eenighe pretentie op de Goederen van de voornoemde Orden". Dezelfde ambassadeur (markies d'Estampes de Valançay) heeft 20 Augustus 1638 ter vergadering van de Staten-Generaal uiteengezet, dat het optreden van de steden Arnhem en Nijmegen na den dood van den Commendeur Goltstein niet alleen in strijd was met de opvatting van de Staten-Generaal zelf, maar ook inging tegen de neutraliteit en vrijheid, welke de Orde bij alle Christenvolken geniet. Ook zette de ambassadeur bij missiven d.d. 27 Augustus 1638 en 17 November d.a.v. aan het Hof en aan de Staten van Gelderland uiteen, dat de inbeslagneming der Commenderieën te Arnhem en te Nijmegen indruischte tegen art. 17 van de Unie van Utrecht en dat het algemeen belang handhaving van de Orde vereischte met het oog op den Levantijnschen handel, terwijl in een lateren brief van 12 Januari 1639 nog gewezen werd op het feit, dat de Grootmeester op Malta nimmer een vijandige houding aangenomen had.

Vervolgens geeft de „Bethonica” een overzicht van den ons uit den text reeds bekenden gang van zaken sedert 1638. Slechts het volgende zij vermeld: van de zijde van de Orde meent men, dat zoowel de ridders van St. Jan als die van de Duitsche Orde exempt zijn van de gewone rechtspraak naar stad- en landrecht en slechts in rechte betrokken kunnen worden voor het Provinciale Hof overeenkomstig het getuigenis van Fredericus à Sande in tract. praelim. de consu. feud.¹⁾. Na het mislukken van 's Hofs bemiddelingspoging in Februari 1641 verzocht het Hof bij een brief van 24 Maart d.a.v. aan den magistraat van Nijmegen aan zijn afgevaardigden ten naastvolgenden Landdage te Zutphen last te geven tot het resumeeren van de onderhandelingen; maar de stad ging liever mede met de predikanten van de classis Nijmegen. Wat de predikanten in hun remonstrantie hebben beweerd aangaande zeker instrument, waarin van de Orde niet wordt gewaagd (d.i. de oorkonde d.d. 20 October 1196), is niet juist; de oorkonde betreft alleen maar de fundatie van het hospitaal of gasthuis binnen Nijmegen. Ook is onjuist, dat de predikanten zoo hoog opgeven van den plicht van de stedelijke Overheid om de ware religie te bevorderen als grond voor de aanvaarding der goederen van St. Jan. In „dese saecke kan gheen goet Fundament voor de voorsz. Stadt..... gheallegeert worden zonder titul, dewelcke in desen niet ghecauseert is, by dispositie van den Groot-meester vande voornoemde Orden; Of by dispositie van Hooghe Overicheyt deser Provinciën”. Ook wordt de ware godsdienst niet bevorderd door het aanslaan van de Ordegoederen. De predikanten zijn niet op de hoogte van de „natuere van de Ordens Goederen, mede brengende, dat yemandt teghens den Orden sich party maeckende (oock in Verweerders staet) moet exhiberen synen wettelijcken titul”. Het verzoek van de predikanten is in strijd met hun ambt, nl. de verkondiging van het Evangelie des Vredes, van niet te begeeren eens anders goed zonder wettelijcken titel. Zij hebben, zonder daartoe eenige opdracht te hebben ontvangen, zich „uyt eygen appetijt” in de nog hangende zaak ingedrongen.

Tot zoover de „Bethonica”.

De hoofdpunten in het twistgeschrijf zijn:

- 1°. Zijn de Orde-leden geestelijken? Zijn de Orde-goederen geestelijke goederen? Of doet het militaire karakter der Orde het geestelijke karakter teniet?

¹⁾ Vergel. Fredericus à Sande, „Commentarius in Gelriae et Zutphaniae Consuetudines Feudales”, editio tertia, Arnhem 1658, Tractatus praeliminaris, cap. I, 24.

- 2°. Is de Commenderie met inbegrip van de Commenderie-goederen een zelfstandig vermogenscomplex of is de Commenderie c.a. eigendom van de Orde en ingelijfd bij het „corpus” der Orde, gevestigd op Malta?
- 3°. Is de Orde neutraal?

Naar aanleiding van het geestelijke karakter van de Nijmeegsche Commenderie, dat door de stad Nijmegen en de predikanten der classis Nijmegen wordt beweerd, moge worden opgemerkt, dat één de aandacht trekkende eigenschap van het Commenderie-complex binnen de stad niet als bewijs daarvoor wordt aangevoerd, nl. die van vrijplaats („vryberch”), een recht, dat o.a. nog in het jaar 1595 bestond ¹⁾. Dit recht van vrijplaats maakte, dat het gedurende geruimen tijd voor den Commendeur mogelijk was den Augustijner pater Joannes à Castro staffeloos te huisvesten. Wat het militaire karakter der Orde aangaat, zij vormde een „militia Christi”, zij voerde oorlog tegen de ongeloovigen in dienst van God om het Christendom te verdedigen en te verbreiden. Hun geestelijken staat verloren de Orde-leden hierdoor niet ²⁾).

Met betrekking tot de vraag, of de Commenderie een zelfstandige fundatie was of niet, kan opgemerkt worden, dat er tusschen de Orde en de Commenderie een soortgelijke betrekking bestond als die, welke tusschen kloosters en de orde, waartoe zij behoorden, aanwezig was. Zooals ook in de „Bethonica” wordt gezegd, had de Grootmeester in Duitschland het recht iemand met de Commenderie te beleenen. Tijdens een vacature kon het beheer aan een administrateur worden opgedragen, die dan de opbrengsten geheel moest storten ten bate van de doeleinden van de Orde. De Commenderie was dus een beneficie met eigen goederen en inkomsten; zij was gevestigd ter plaatse, waar haar „corpus” gelegen was. Bij de verdragen van 1596 en van 1640 met den magistraat van Arnhem is het de Commendeur, die op zich neemt de jaarlijksche betalingen ten behoeve van een predikant te presteeren, en niet de Orde als geheel. In het Arnheemsche verdrag van 1640 wordt het Commenderie-gebouwencomplex in de stad Arnhem als „corpus” aangeduid; het werd dus als zetel van de Arnheemsche stichting beschouwd.

Wat tenslotte aangaat het derde twistpunt, of de Orde van Malta

¹⁾ Raadsresolutiën Nijmegen 27, 28 en 30 December 1595. De oud-muntmeester Henrick Hanssen vluchtte binnen de Commenderie. Van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, Kloosters, enz.”, blz. 191.

²⁾ Vergel. Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Siccama, I, blz. 669, noot 1.

al dan niet als neutraal beschouwd moet worden, de oplossing hiervan hangt ten nauwste samen met de politieke opvattingen en omstandigheden. Van belang hierbij is het R.K. karakter der Maltezers.

Den 31sten October 1642 diende H. Temminck als gemachtigde van Walraven Scheiffart van Merode bij het Hof „seeckere calumnieuse requeste” in, waarin o.m. geklaagd werd over het met geweld laten wegvoeren van koren door den Nijmeegschen magistraat op 26 September 1641 bij den pachter van de Commenderie te Lent, Thonis Vermeer, en de kort daarop (12 Februari 1642) door den Nijmeegschen rentmeester der Commenderiegoederen gepleegde gewelddaad van het weghalen van beesten en paarden bij den pachter Cornelis Schats (Schets of Schaets) te Lent. Ook had de magistraat van Nijmegen den gemachtigde van den heer van Merode, dr. Cornelis de Jongh, die de pachten voor hem invorderde, na het uiteengaan van de vergadering van de Landschapsgecommiteerden ad causas 28 Juli 1642 laten gijzelen en hem eerst op belofte van betaling van f 3315 vrijgelaten. Tegen deze klacht stelde zich de Nijmeegsche magistraat te weer in een vertoog d.d. 23 November 1642, waarin hij o.a. zegt, „dat sy niet door een besondere drift (als den scribent van de overgegevene requeste valsche-lick calumnieert) die Commandurye met sijn gevolgh hebben aengevangen, maer nae 't exempel van onse yverige voorouders tot onderholt van predicanten ende schoolmeesters ende dienvolgens ten goede van de waere Christelicke Religie deselve van het misbruick der affgooderye tot het rechte gebruik van den godesdienst, daertoe deselve van den beginne gegeven was, reducerende”. Het weghalen van het koren en van de beesten, bovenbedoeld, is niet gewelddadig geschied, maar na voorafgaande waarschuwing, zooals door den magistraat aan den ambtman van Overbetuwe is uiteengezet ¹⁾.

Den 19den December 1646 deed het Hof van Gelderland „mitsgaders de heeren denselven geadjungeert uyt de Lantschap des Furstendombs Gelre ende Graefschaps Zutphen” (nl. uit de ridderschappen: de graaf van Flodorff, jr. Van der Capellen, jr. van Arnhem, jr. Bentinck, en uit de steden: burgemr. Valck van Zutphen, burgemr. Lansinck van Lochem, burgemr. Van Eck van Arnhem en burgemr. Van Ommeren uit Elburg) uitspraak tusschen Walraven Scheiffart van Merode, St. Johans Ordens ridder, Commen-

¹⁾ Archief Commenderie van St. Jan te Arnhem.

deur en Receptor-Generaal van de Orde in Nederland, eischer, eenerzijds, en de heeren van den magistraat van Nijmegen, gedaagden, anderzijds. De sententie laat de Commenderiegoederen binnen stad en schependom van Nijmegen buiten beschouwing. Zij luidt: „'t Voorsz. Hoff ende heeren geadjungierden, op alles gelet, daerop eenigsins te letten stonde,..... ende doende recht in contumaciam, verclaeren die heeren gedaechden die begangene in-dracht gepleecht ten opsichte van de goederen van de Commandurie van St. Johans Ordre in desen Furstendomb ende Graeffschap, buyten de stadt ende schependom van Nymegen gelegen, nevens restitutie van soedaenige penningen als dr. de Jongh heeft moeten betaelen, cost- ende schadeloos te reparieren, maintainierende, styvende ende sterckende den tijtlycken Commanduir ofte Receptor by de *possessie* van de voorsz. goederen. Blyvende niettemin den heeren gedaechden gereserviert, om by declaratie te moegen begroeten ende verifieeren, wat voor een somme van penningen jaerlicx uyt de gemelde goederen van St. Johans Ordre behoort geheven ende gestuyrt te worden tot behulp ende verval van 't onderholt van den kerkendienst binnen de stadt van Nymegen voorsz. om by den impetrant, qualitate qua daerop debath gedaen sijnde, wyder erkent te worden wat behooren sal. Gelijck de heeren gedaechden oock voorbeholden blijft hunne actie *ten petitoir* ofte voor desen Hove ende die voornoemde heeren geadjungierde uyt de Lantschap ofte die Haer Ed. Moo. believeen sullen daertoe te verordenen te vervolgen, met condemnatie van de coste van dese procedure tot taxatie ende moderatie van den Hove Provinciael van Gelderland" ¹⁾).

Het Hof heeft geen uitspraak gedaan over de restitutie van de Nijmeegsche Commenderie in haar geheel; de zaak werd dus niet principieel tot beslissing gebracht. De possessoire sententie was een bevestiging van 's Hofs beschikking d.d. 19 Januari 1639 op een verzoek van den heer van Merode, waarbij het Hof besloot tot opheffing van het mandement van 13 Januari van het voorafgaande jaar aan alle officieren, om aan alle pachters van de Commenderieën te Arnhem en te Nijmegen te bevelen, dat zij geen betalingen zouden doen dan na order of ordonnantie van Hof en Rekenkamer „*ad usum ius habentis*”, welk besluit tot opheffing van het beslag alleen gold voor de goederen buiten de jurisdictieën van de steden Arnhem en Nijmegen en „blyvende de resolutie van de Landschap.....

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, „Civiele sententiën 1644-1647”, fol. 205 vso, 19 December 1646. Archief Commenderie van St. Jan te Arnhem.

binnen Nymegen genomen den 30 November naastleden in haer geheel" ¹⁾).

Veel instemming heeft het Hof met zijn uitspraak van 19 December 1646 niet geogost. Het Nijmeegsche Kwartier stemde ermede in, dat de magistraat van Nijmegen aan de Staten van Gelderland om redres zou verzoeken van de tegen haar in contumaciam gewezen sententie ²⁾. De stad Nijmegen protesteerde in een in 1647 gedrukt pamflet, getiteld: „Anacrisis ofte Ondersoeck van seeckere sententie, by den Hove provinciael van Gelrelandt ende pretense geadjungeerde heeren teghen die stadt Nymegen tot merckelijcke nadeel van des selves hebbende privilegiën ende gerechtigheden, vermeyntlijck in contumaciam uytgesproocken op den 19 December 1646" ³⁾.

De predikanten van de classis Nijmegen lieten zich ook niet onbetuigd en deden een „Remonstrantie aen de Ed. Mog. Heeren, de Staeten des Furstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen, raeckende het aenveerden van de Commandurye van St. Johan tot Nymeghen, met der selver goederen ende gevolgh van dien &," het licht zien in 1647 ⁴⁾.

De stad Nijmegen achtte zich, zooals in de „Anacrisis" wordt uiteen gezet, in haar privilegiën verkort en was van oordeel, dat het Hof niet bevoegd was, en beriep zich op haar privilegie de non evocando naar Akensch recht. T.a.v. het gewelddadig weghalen van het koren en van de beesten bij de Lentsche pachters werd aange-toond, dat deze daden steunden op de pachtcontracten, welke ten overstaan van ambtman en gerichtslieden waren gesloten 22 Augustus 1641 ⁵⁾. Het zou te wijdloopig worden hier een overzicht van de „Anacrisis" in haar geheel te geven. Voor een recht begrip

¹⁾ Het mandement van het Hof d.d. 13 Januari 1638 is gedrukt als bijlage no. 17 tot de „Bethonica".

²⁾ Kwartiersrecessen Nijmegen, 16 Januari 1647.

³⁾ Pamflet Petit no. 2387, toegeschreven aan dr. Lambert Goris, „Anacrisis ofte Ondersoeck van seeckere sententie, by den Hove provinciael van Gelrelandt ende pretense geadjungeerde heeren teghen die stadt Nymegen, tot merckelijcke nadeel van des selves hebbende privilegiën ende gerechtigheden, vermeyntlijck in contumaciam uytgesproocken op den 19 Decembr. 1646. Waer in, neffens verhandelinge van de materien van overstemminge in Lantlycke vergaderinghen, privilegiën, jurisdictie des voorsz. Hoves, contumacie, spolie ende meer anderen, aenghewesen wort die nulliteyt van de voorsz. contumaciale sententie. Doen stellen by Burgemeesteren, Schepenen ende Raedt sampt Gemeynsluyden der voorsz. Stadt". 1647.

⁴⁾ Pamflet Knuttel no. 5583, „Remonstrantie aen de Ed. Mog. Heeren, de Staeten des Furstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen, raeckende het aenveerden van de Commandurye van St. Johan tot Nymeghen, met der selver goederen ende gevolgh van dien &." 1647.

⁵⁾ Pamflet „Anacrisis", Iste deel, cap. 3, ende IX. Aenmerckinge, § 1.

van de motieven, die de Nijmeegsche regeering tot de aanvaarding der Commenderiegoederen bewogen hebben, levert de inhoud niets naders op.

Wat betreft de „Remonstrantie” der predikanten, in dit geschrift wordt o.m. gewezen op de zonderlinge figuur, gelijk men in de sententie van het Hof vindt, van het inruimen der Commenderiegoederen buiten de stad en het schependom van Nijmegen, terwijl het beschikken van den magistraat van Nijmegen over het „corpus” der Commenderie binnen de muren buiten beschouwing gelaten wordt, zulks in strijd met den algemeen aanvaardden regel, dat de leden en goederen van een convent het convent en hun „corpus” moeten volgen.

In een wederwoord, getiteld „Anaclisis ofte Weerschijn vande Cracht der Sententie by den Hove, mitsgaders de Heeren den selven gheadjungeert uyt de Landtschap des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen..... op den 19. Decem. 1646 uytgesproken,” trachtte de tegenpartij aan te toonen, dat het Hof inderdaad competent was tot het kennis nemen van de zaak der Commenderiegoederen. Aan den eigenlijken text gaan eenige getuigenissen vooraf, om te bewijzen, dat de heeren van de Orde van St. Jan en derzelve goederen „soodanige Geestelijke personen ende goederen zijn, die als Laïcale personen ende goederen vande Gheestelijke Jurisdictie exempt, ende die over al by temporele Princen, Republijcken ende Regeeringen, van de Geestelijke ghesepareert zijn ¹⁾. De heer van Merode heeft de hem toegewezen goederen niet onder zijn administratie kunnen krijgen; 's Hofs sententie werd nimmer ten uitvoer gelegd.

Na den vrede van Munster hebben de heeren der Orde van St. Jan beproefd door een minnelijke overeenkomst de Commenderiegoederen in handen te krijgen. Zij ondervonden daarbij o.a. den steun van den Franschen koning en zijn ambassadeur den graaf d'Estrades (1663). Den 18den Mei 1700 kwam een accoord tot stand, dat binnen een jaar door den Paus moest bekrachtigd wor-

¹⁾ Pamflet Knuttel no. 5806 en Petit no. 2443 „Anaclisis ofte Weerschijn vande Cracht der Sententie by den Hove, mitsgaders de Heeren den selven gheadjungeert uyt de Landtschap des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen, op het Intendit, bewijs, schijn ende bescheyt over-ghegeven door ende van wegens de Volmachtiger vande Heere Walraven Scheiffart van Merode, St. Jans Ridder, Commandeur ende Receptor Generael van des Ordens goederen in Nederlandt, Impetrant, tegens de Heeren van de Heeren van de Magistraet der Stadt Nymegen, Gedaege, ende niet erschenene, op den 19. Decemb. 1646. uytgesproken”. 1648.

den. Te Rome weigerde men, zoodat de stad Nijmegen de Commenderiegoederen in handen hield¹⁾.

De stad liet de Commenderiegoederen op dezelfde wijze beheeren als de overige geestelijke goederen. De rentmeester stond onder het toezicht van de beide raadsprovisoren tot de geestelijke goederen. Van deze administratie zijn rekeningen bewaard gebleven sinds 1651. De goederen werden als een afzonderlijk complex behandeld en niet vermengd met andere geestelijke goederen of met inkomsten en eigendommen van de stad zelf. Ze werden in het bijzonder bestemd voor de instandhouding van den Waalschen kerkdienst²⁾.

Als bijzonderheid moge medegedeeld worden, dat het St. Janshuis gediend heeft als zetel voor de Illustre School, die 3 Mei 1655 ingewijd werd en in 1656 bij besluit van de Staten van het Nijmeegsche Kwartier tot Kwartierlijke Academie met ius promovendi verheven werd. De Academie moest in hoofdzaak bestaan van door het Kwartier verleende subsidiën en verliep geheel tengevolge van den oorlog in 1672³⁾.

§ 8. Verkoopingen van Geestelijke Goederen.

Opvattingen van de Nijmeegsche Regeering aangaande den Rechtstoestand dezer Goederen.

Wanneer de Nijmeegsche magistraat in 1642 zich verdedigt tegen de beschuldiging van de zijde van de Orde van St. Jan, dat hij de Commenderiegoederen „aengevangen” heeft, verklaart hij „dat sy niet door een besondere drift die Commendurye met sijn gevolg hebben aengevangen, maer nae 't exempel van onse yverige voorouders tot onderholt van predicanten ende schoolmeesters ende dienvolgens ten goede van de waere Christelicke Religie de-

¹⁾ Schutjes, „Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch” V, blz. 248-251. (J. in de Betouw), „Kerken en Godsdienstige Gestichten te Nijmegen”, blz. 19-32.

²⁾ De questie van de Nijmeegsche Commenderie is van grooten invloed gebleken; zoo zijn er voor de deductie, welke de Staten van Utrecht in 1664 aan den Franschen gezant overhandigden ter rechtvaardiging van hun handelwijze t.o.v. de balye der Orde van St. Jan te Utrecht (A. Mattheus, „Analecta”, 2de druk, V, blz. 952), verscheiden argumenten nagenoeg letterlijk overgenomen uit de in deze paragraaf medegedeelde Nijmeegsche pamfletten. Vergel. Jhr. Mr. D. G. Rengers Hora Sicca, I, blz. 655-676.

³⁾ Zie voor de geschiedenis dezer Kwartierlijke Academie: Van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, Kloosters, Gasthuizen, Stichtingen en Openbare Gebouwen”, blz. 166 e.v. en D. P. M. Graswinckel, „De Geldersche Hoogeschoolen, II, De Hoogeschool te Nijmegen” in „Leidsch Universiteitsblad”, 6de jaarg. (1937) No. 10, en ald. vermelde litteratuur.

selve van het misbruick der affgooderye tot het rechte gebruik van den godesdienst, daertoe deselve van den beginne gegeven was, reducerende ende dat daarvan oires wetens niet eenen stuiver elders waer als ad vere pios usus gediverteert sal worden". Hieruit blijkt wel, dat de stad Nijmegen zich op dien tijd t.a.v. de geestelijke goederen hield aan de opvattingen, zooals zij waren neergelegd in het plakaat op de geestelijke goederen van 31 Mei 1580 en het Landdagsreces van 29 November 1581 op de administratie van die goederen. Niet een eigendomsovergang van die goederen op de Staten of op degenen, aan wie de Staten van Gelderland deze overlieten, was hierbij beoogd, maar een stellen onder de directie van de Overheid, teneinde het misbruik van die goederen af te wenden en ze tot het rechte gebruik terug te brengen. De stad Nijmegen had de Commenderie na den dood van Goltstein niet als heerloos geworden goed tot zich getrokken, maar had zich op den zetel van den Commendeur geplaatst — de burgemeesters waren naar de uitspraak van burgemeester Verbolt „Commendeuren” geworden —, teneinde de Commenderiegoederen tot onderhoud van kerk en school te kunnen aanwenden en het misbruik daarvan te voorkomen. De stad was dus, evenals de overleden Commendeur, niet eigenaar der Commenderie, maar „possessor” van het opengevallen beneficie.

De stad had slechts het beheer der Nijmeegsche geestelijke goederen, niet den eigendom. Dit komt o.m. tot uiting bij een volmacht, welke burgemeesters, schepenen en raad ten overstaan van Arnold Kelffken, oud-burgemeester, en dr. Lambert Goris, syndicus der stad, in hoedanigheid van leenmannen van het Vorstendom Gelre en het Graafschap Zutphen verleenden op Peter Beeckman, „onsen gestelden rentmeester over de goederen, gehorende tott capittel van St. Stevens kerck binnen deser stadt, om *ten behoeve vant selve capittel* voor den leenhove des geseyden Furstendoms ende Graeffschaps te verheffen ende te verheergewaden seecker goet, genant den hoff tot Groot Baerle, in den kerspel van Bemmelen gelegen” (17 Juni 1631)¹⁾. De beleening geschiedde den volgenden dag. Na den dood van Peter Beeckman werd zijn opvolger Reyner Beeckman, rentmeester der kapittelgoederen, als hulder in zijn plaats beleend²⁾. Het kapittel werd beleend, niet de stad Nijmegen.

¹⁾ Archief Geldersche Leenkamer, Rijksarchief Arnhem, lias van volmachten, 1631. Cursiveering van mij.

²⁾ „Register op de Leenaktenboeken van het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen, Het Kwartier van Nijmegen” uitg. door de Ver. „Gelre” blz.

Boven werd medegedeeld, hoe de geestelijke vermogens uiteen gehouden werden, niet alleen onderling, maar ook ten aanzien van de stedelijke eigendommen en inkomsten. De stadsrekening van F. H. Rens over Petri 1720-Petri 1721 geeft onder uitgaven wegens door de stad verschuldigde renten de volgende posten:

„Het convent van den Hessenberg en Agneten comt d'onderstaende renten:

90 gl. capitt. verscheenen den 13. July, —,

30 gl. capitt. verscheenen den 8 September, —,

St. Stevens kerck off St. Jan comt d'onderstaenden renten:

136 capitt. zijnde erff-rent, —,

150 capitt. aan St. Jan, —,

Het convent van de Fratren comt jaerlicx eene rente van:

1193 gl. capitt., —,

Het convent van de Nonnen comt jaerlicx een rente van:

78 gl. capitt., —”.

Deze renten waren, zooals uit de achter deze posten open gelaten ruimten blijkt, niet betaald — dit kan men eveneens zien in de meergemelde rekening der geestelijke goederen over 1719/20 — maar de omstandigheid, dat de stadsrentmeester nog van deze verschuldigde renten melding maakt, en wel kapittels- en conventsgewijs, is reeds genoegzaam bewijs voor het bovengezegde. Ook de bestemming „ad pios usus” werd door den magistraat over het algemeen in acht genomen. Wel maakte hij tot gewoonte, dat batige saldi van de rekeningen der geestelijke goederen, meer in het bijzonder gedurende de 18de eeuw, werden gestort in de stadskas, maar anderzijds betaalde de stad de voor dien tijd hooge tractementen aan de predikanten, de leeraren der Latijnsche school en voor een gedeelte aan de kosteren.

226. De acte van beleening zelf luidt als volgt: „Ick Martin Goris etc., erscheenen is Peter Beeckman, rentmeester van de goederen gehoorende tot S. Stevens kercke der stadt Nymegen, in qualité als volmechtige van burgermeesteren, schepenen ende raedt der stadt Nymegen *vermoogens volmacht* onder haer Ersaemheden secreet segel ende oercont mannen van leen Arnolt Kelfken, oltburgermeester, ende dr. Lambert Goris, sindicus der stadt Nymegen, den 17 Junii deses loopenden maents gepasseert, ende heeft in qualité als volmechtige rentmeester voorsz. to leen ontfangen den hoff to Groot Baerle met sijnnen toebehooren gelegen in den ampte van Overbetuwen, kerspel Bommel, an den furstendomb Gelre ende graeffschap Zutphen ten Zutphenschen rechten.... leenruyrich, gelic hetselve voor eenige jaeren erlediget is door doode van Arnt Borrekens, ende heeft in qualité daarvan erlediget ende eedt van trouwen gedaen etc. Nymegen 18 Junii 1631”. Arnt Borrekens was als hulder voor het kapittel beleend 16 Aug. 1563. In margine staat in het leenboek aange teekend: „St. Stevens kercke tot Nymegen beleeninge”. Dezelfde aantekening is geplaatst bij de beleeningsacte voor Reyner Beeckman, rentmeester van de kapittelgoederen, als hulder na doode van Peter Beeckman, laatsten hulder, 17 Januari 1640. *Cursiveveering van mij.*

Verscheiden malen heeft de stad geestelijke huizen en landerijen verkocht, aanvankelijk met eenigen schroom. Bij resolutie van 13 November 1639 besloot de raad tot verkooping van geestelijke goederen tot een som van f 8000, te beginnen met de kloosterhuizen, die onder de administratie van den rentmeester Hendrick Leydecker stonden, „als waervan die costen van reparatie ende onderhoudt meer bedragen als daer van incompt”, terwijl daar nog zoo veel landerijen aan toegevoegd zouden worden, als bij het hooren van de rekeningen het voordeeligste bevonden zou worden, „volgende daerinne het exempel van de nabuyrighe provinciën, quartier ende steden, diewelcke tott voldoeninghe van haere schulden ende reddinge van haeren staett die cloostergoederen alomme opslaen ende publiquelick vercopen”. Op 27 November d.a.v. werden de verkoopsvoorwaarden van de kloosterhuizen goedgekeurd en op 21 en 28 December de dag bepaald, waarop de daartoe aangewezen landerijen in Overbetuwe en in de Ooy in het openbaar verkocht zouden worden ¹⁾.

Er is toen nog veel onverkocht gebleven. In 1648 en '49 brachten de provisoren der geestelijke goederen bij uitbrandende kaars nog verscheiden kapittel- en kloosterhuizen binnen de stad en perceelen land van het kapittel e.a., waaronder het „kerckenstreepken tot Nederbosch”, in veiling ²⁾.

Verder werd er veel onroerend goed verkocht in 1699 en 1710. Onder hetgeen in deze jaren verkocht werd, behoorden vrijwel alle boerderijen, landerijen en tienden buiten stad en schependom van het kapittel, de Regulieren, den Mariënborg en den Hessenberg, w.o. de eerder genoemde hof Groot Baerle. Om eenig denkbeeld van de opbrengsten te geven, moge vermeld worden, dat Frans van der Lynden, schepen en raad van Nijmegen, het Regulierenweiland in Valburg kocht voor f 3123-15- en den groven en smallen tiend in Oosterhout (van den Mariënborg) voor f 1890-0-; de bouwhof Gennepsteyn (van den Hessenberg) in Herveld ging voor f 8610-0- weg aan burgemeester Justinus de Beyer; Sander van Lydenholt, scholtis van Beuningen, kocht voor f 6240-3-

¹⁾ Raadsresolutiën Nijmegen, 13 November, 21 en 28 December 1639. Op 27 November 1639 besloot de raad, „om uuyt eenige huyseren inde Broederstraat, so aen de kercke und t'geene daervan dependiert getimmert staen, eenen *overthins* te behalden ende in de voorsz. voorwarden (van openbare verkooping) exprimeren”.

²⁾ „Aenteykenongh van de huyseren tot het capittel ende cloosteren binnen deeser stadt gehoort hebbende, die op den 20. ende 21. Decemb. 1648 aepenbaerlick ingeseth ende op den IX. Januarii 1649 by uytganck der brandender keerse vercocht sijn”, „Aenteyckenonghe van de huyseren tot het capittel ende cloosteren binnen deeser stadt gehoort hebbende, die voor

den bouwhof het Rolland (van het Regulierenconvent) en nog een anderen bouwhof aldaar voor f 6814-10-, enz. enz.¹⁾.

Tot slot dient medegedeeld te worden, dat de raad 23 Juni 1734 zich aansloot bij het voorstel van burgemeesters, rekenmeesters en provisoren der stads geestelijke goederen, om de Fraterbergen te Wyler, groot ongeveer 33 morgens, te verkoopen aan burgemeester M. L. Singendonck, heer van Dieden, „cederende en transporterende oversulx Haar Ed. en Achtb. alle haar regt van eygendom, soo als aen die gementioneerde Fratrenbergen sijn hebbende,..... tegens eenen jaarlixen canon off grondrente van vijff schilden..... met autorisatie op den procurator Jan Floris van Aldenburg, om hiervan het nodige transport tot Cranenburg na costume lokaal te doen". Het was geen voordeelig bezit geweest, want de houtverkoopingen hadden over den tijd tusschen 1696—1726 maar f 441 opgebracht²⁾.

Voor deze verkoopingën heeft de Nijmeegsche magistraat, in tegenstelling tot de regeeringen van andere Geldersche steden, nimmer octrooi van de Landschap of van het Hof van Gelderland verzocht. Men zou hierin een aanwijzing kunnen zien, dat de stad de goederen, welke zij voor verkoop bestemde, niet meer als ad pios usus bestemde voormalige geestelijke goederen beschouwde. Dit is o.i. een lichtvaardige gevolgtrekking; de verklaring moet veeleer gezocht worden in de bijzondere positie, welke de stad als vroegere Rijksstad (niet een z.g. „vrije Rijksstad", want de stad is nooit op Rijksdagen vertegenwoordigd geweest, maar een stad, welke onmiddellijk onder den Duitschen koning stond) met Akensch recht in het gewest Gelderland innam³⁾. Zoo heeft Nijmegen zich ook niet onderworpen aan de jurisdictie van het Hof in

---

de tweede reyse op den 30. Januarii 1649 ingeseth ende op den 13. Februari daeraen volgende by uytbrandender keerse vercocht sijn", „Aenteykenonghe van de landeryen tot het capittel ende cloosteren binnen deeser stadt gehorende, die op den 22. ende 23. Decemb. 1648 aepenbaerlick ingeseth ende op den 10. Januarii a°. 1649 by uytganck der brandender keerse vercocht sijn", „Aenteyckenonghe van de landeryen tot het capittel ende cloosteren binnen deeser stadt gehorende, die voor de tweede reyse opten 6den Februarii 1649 ingeseth ende op den 21. Februarii daeraen volgende by uytbrandender keerse vercocht sijn", „Aenteykeningh van de landeryen ende goederen als boven, die voor de derde reyse opten 27. Februarii 1649 ingeseth ende op den 20. Martii daeraen volgende met uytbrandender keerse vercocht sijn", oud-archief Nijmegen, bundel U.

¹⁾ Oud-archief Nijmegen, „Resolutie-boeck van de Reecken-Camer", fol. 48 e.v.

²⁾ Raadsresolutiën 23 Juni 1734, goedgekeurd door de gemeensluiden 7 Juli 1734.

³⁾ Zie blz. 64 noot 3.

echt zaken, een jurisdictie welke vóór de Reformatie tot de bevoegdheid van het geestelijke gerecht behoorde ¹⁾).

In de 18de eeuw begint men zich te Nijmegen — en ook elders — gaandeweg een minder juiste voorstelling te maken van de wijze, waarop de stad de geestelijke goederen in handen gekregen had. Een staal hiervan is het reeds naar aanleiding van het Celbroedershuis genoemde „Rapport van Heeren Burgemeesteren en Rekenmeesteren van 27 December 1737 en Raadsbesluit van 14 Augustus 1739 betreffende de Godshuizen binnen Nijmegen”. In dit rapport vergat men, dat de stad in 1592 in het geheel geen beschikking over de geestelijke goederen had gekregen, maar Hof en Geldersche Rekenkamer de directie en administratie aanvaard hadden, voor zoover de geestelijken niet zelf hun goederen bleven beheeren, met uitzondering van de geestelijke huizen binnen de stad, waarvan de magistraat de bestemming mocht bepalen. Op de onjuistheden aangaande de geestelijke goederen en het Celbroedershuis, welke in het rapport voorkomen, werd reeds eerder de aandacht gevestigd ²⁾).

Hoe de opvattingen van het Gemeentebestuur van Nijmegen in 1799 waren, kan men zien uit een missive, welke dit bestuur op grond van een rapport van niemand minder dan mr. Johan in de Betouw en eenige andere gecommiteerden den 10den April verzond aan den Agent bij het Departement van Inwendige politie en

¹⁾ Pamflet Petit no. 2387, „Anacrisis ofte Ondersoeck van seeckere sententie, bij den Hove provinciael van Gelderlandt.... uytgesproocken op den 19. Decembr. 1646”, waarvan cap. 4 van het eerste deel handelt „Van de jurisdictie des Hoves provinciael van Gelrelandt ende in wat saecken de selve gefundeert is”, toegeschr. aan den syndicus van Nijmegen dr. Lambert Goris. J. Ph. de Monté ver Loren, „De historische ontwikkeling van de begrippen Bezit en Eigendom”, 1929, merkt blz. 664 noot, op, dat te Nijmegen echt zaken en possessoire zaken niet voor de schepensbank, maar voor den raad als extra-ordinaris rechter kwamen en wel huwelijkszaken sinds de 17de eeuw. Dat de *stedelijke* Overheid echt zaken aan zich trok, toen bij de Reformatie door het wegvallen van het geestelijke gerecht bijzondere voorziening noodig werd, was een afwijking van het Landdagsbesluit d.d. 6 Mei 1580, waarbij matrimoniaale zaken aan de jurisdictie van Stadhouders Hof onderworpen werden (zie Hoofdstuk I § 3). In de andere Geldersche steden kwam een dergelijke afwijking niet voor.

²⁾ Zie boven § 4. In dit rapport bestaat men het zelfs te beweren, dat de broederschappen na de afschaffing van haar invloed op de regering door prins Maurits en het verbod van uitoefening van den R.K. godsdienst haar reden van bestaan verloren hadden en dat haar goederen uit dien hoofde als „bona vacantia” aan de stad vervallen waren. Het is genoegzaam bekend, dat de magistraat de broederschappen na de reductie van Nijmegen niet ophief, maar onder één bestuur bracht onder de benaming van „de Ellendige en andere gevoegde Broederschappen” (zie Mr. J. G. Ch. Joosting, „Inventaris van het Oud-archief der Nijmeegsche broederschappen”, Inleiding).

toezigt op den staat van dijken, wegen en wateren der Bataavische Republicq te 's-Gravenhage inzake den voorgenomen verkoop van eenige stadsgoederen. Het betrof hier eigenlijk voor een niet onbelangrijk deel z.g. geestelijke goederen. Tegen den verkoop waren in het voorafgaande jaar de burgers W. Doeleman, D. F. van Veerssen en eenige anderen, als gecommiteerden uit de R.K. gemeente, in verzet gekomen, omdat zij hoopten, dat die geestelijke goederen bij de verdeeling der kerken c.a. volgens het 6de der Additioneele Artikelen tot de Staatsregeling van 1798 inbegrepen zouden worden.

De stad beweert in deze missive, dat het overvloedig bekend is, dat zij met „alle heerlijke regten of regalia et quidem majora en al-zoo meede met 't regt van naasting van alle verlaatene goederen, of die als zoodaanig worden aangezien, gelijk de meest bevoorregte Rijksteden van onheugelijke tijden is begiftigd geweest” en „dat in en na den jaare 1581 tijdelijke borgemeesteren, schepenen en raad met de borgerye of wel haare representanten, de meesteren van St. Nicolaas' gilde (want binnen Nijmegen heeft tot den jaare 1591 eene zuivere democratie plaats gehad) uit kragt van dit regaal de verlaatene goederen van de geestelijke corpora binnen de stad en onder haar regtsgebied (zijnde alle herkomstig uit den boezem der burgeren en ingezetenen zelfs) als bona vacantia of verlaatene vervallene en heerloose goederen hebben genaast, onder der stads goederen en eigendommen gebracht en zedert dien tijd in stadsschatkist ingelijfd”. De stad heeft sedertdien krachtens het gemelde heerlijke recht van naasting die goederen rustig en vreedelijk bezeten en naar goedvinden gebruikt en zelfs veel daarvan verkocht tot afbetaling van stadsschulden, o.a. in het jaar 1639, „zonder uit hoofde en uit kragt van voors. privilegiën 's Landschaps consent (aan welke andersints de dispositie over alle zoogenaamde geestelijke goederen competerende) daartoe noodig te hebben, als wel ten aanzien van andere steden van dit voormaalg gewest wierd vereischt”¹⁾. In het tweede gedeelte van haar missive zet de stad uiteen, dat de tractementen van de predikanten door den rentmeester uit de „stads gemeene inkomsten” worden betaald en voorts uit den stuiver op iederen pachtgulden en den halven stuiver

¹⁾ In de Betouw meent klaarblijkelijk, dat het niet aanvragen van octrooi tot het mogen verkoopen van geestelijke goederen berust op het recht van de stad Nijmegen, om heerloos geworden goederen te naasten, dat m.a.w. zulk een octrooi-aanvraag niet van noode was, aangezien de geestelijke goederen als bona vacantia eigendom der stad waren geworden en niet meer als z.g. geestelijke goederen beschouwd konden worden.

op de verponding, welke door het gewezen Kwartier geheven worden over de stad en derzelve rechtsgebied, terwijl „willekeurig” door den tijdelijken raad is goedgevonden geweest, om het tractement van den predikant van Hees, Neerbosch en Hatert en van den burger-majoor te doen betalen door den rentmeester van de genaaste heerlooze goederen der gewezen (geestelijke) corpora, van wiens rekening het batig slot gemeenlijk werd overgebracht in de algemeene kas van den eersten stadsrentmeester. Ofschoon de predikanten der voormaals heerschende kerk uit de stadskas plachten te worden betaald, is de Commendeur van St. Jan belast geweest om jaarlijks f 800 bij te dragen tot het onderhoud van een vierden predikant, en na het aanvaarden en naasten van de Commenderie en haar goederen is goed gevonden uit die goederen den Franschen predikant te bezoldigen. De hoogleeraren van de Nijmeegsche Academie, ook die in de theologie, werden niet uit de geestelijke goederen, maar deels uit de stadsinkomsten en deels uit subsidiën van het Kwartier betaald. Indien aan de stad niet toegestaan wordt over te gaan tot het verkoopen van de gemelde „stads-eigendommen”, moeten de belastingen verzwaaard worden ¹⁾).

In een schrijven d.d. 17 Juli 1799 aan den Agent van Inwendige politie naar aanleiding van een aan het Gemeentebestuur toegezonden publicatie van 11 October 1798, vergezeld gaande van den last om de predikantssalarissen uit te betalen, antwoordde de magistraat daartoe niet bij machte te zijn, vooral, omdat de voorgenomen verkoop van eenige stadsgoederen gestuit is en de inkomsten van de posterijen niet gebruikt mogen worden, terwijl een eventueele leening geen succes belooft te worden, „te meerder daar de betaalinge der tractementen van de predikanten der voormaals heerschende kerk alhier niet uit de geestelijke, daartoe geaffecteerde goederen en fondsen, in 't vierde der additioneele artikelen van de Staatsregeling omschreven, maar uit de gewone stads inkomsten, uit welk alle politieke tractementen worden voldaan, van ouds en tot heden toe geschied..... is, en daar volgens de voors. publicatie van den 11e. October 1798 de aldus gedaane betaalingen aan de predikanten van de voormaals heerschende kerk worden aangemerkt als aan den Lande voorgeschotene penningen, welke zullen gerestitueerd worden uit de nationaal verklaarde geestelijke goederen en fondsen.....” ²⁾). Ook deze missive

¹⁾ Resolutieboek van het Gemeente Bestuur der stad Nijmegen, beg. 2 Januari 1799, 10 April 1799.

²⁾ Resolutieboek van het Gemeente Bestuur, 17 Juli 1799

berustte op een door mr. Johan in de Betouw uitgebracht rapport.

Op een missive van Commissarissen der Finantiën des voormaligen Quartiers van Nijmegen d.d. 28 April, houdende kennisgeving, dat op verlangen van den Agent van de Finantiën der Bataafsche Republiek vóór 15 Mei een staat moet worden ingeleverd van de geestelijke goederen, welke aan de stad Nijmegen gehoord hebben en thans nationaal verklaard zijn, werd door het Gemeentebestuur geantwoord, „dat de stad Nijmegen geene geestelijke goederen, waaruit te vooren de tractementen of pensioenen van leeraren of hoogleeraren der voormaals heerschende kerk betaalt worden en bij het IV. der additioneele artikelen tot de acte van Staatsregeling (van 1798) nationaal verklaard zijn, bezit, maar dat alle de goederen en fondsen, bij de stad gepossideert wordende, zijn eigendommelijk stadsgoederen”¹⁾.

De strekking van de drie hier aangehaalde missiven is, dat de stad geen beheer had over geestelijke goederen en fondsen, welke overeenkomstig het vierde der additioneele artikelen tot de Staatsregeling van 1798 voor nationaal-verklaring in aanmerking kwamen. Hiertoe was het voor de stad noodig aan te toonen, dat de geestelijke goederen in Nijmegen in eigendom der stad waren overgegaan en de inkomsten uit die goederen niet dienden tot bezoldiging van predikanten en hoogleeraren der Ned. Hervormde kerk. De theorie werd opgesteld, dat de geestelijke goederen in vroeger tijd door de stadsregeering als „bona vacantia” waren aanvaard²⁾. Als gevolg van deze aanvaarding behoefde zij die goederen niet uitsluitend voor kerkelijke doeleinden te bezigen, maar was zij gerechtigd er naar goeddunken mede te handelen. De predikanten en hoogleeraren waren dan ook niet uit de geestelijke goederen bezoldigd.

Dat van aanvaarding der geestelijke goederen als heerloos geworden goederen geen sprake is geweest, behoeft, na al hetgeen in de voorafgaande paragrafen verhaald is, geen betoog. Dat het gestelde omtrent de bestemming en het gebruik van de geestelijke goederen evenzeer onjuist is, heeft ons het voorgaande eveneens

¹⁾ Resolutieboek van het Gemeente Bestuur, 7 Mei 1800.

²⁾ Van het recht tot aanvaarding van heerlooze goederen door de stad Nijmegen maakt melding Lambertus Goris, „Adversariorum iuris subeivorum”, Arnhem 1635, cap. XII, 7. Een bekend voorbeeld van toepassing van dit recht is de aanvaarding van de goederen en effecten der Remonstrantsche gemeente, welke zóó in zielental geslonken was, dat zij niet meer geacht kon worden een gemeente uit te maken, bij raadsbesluit d.d. 29 Augustus 1727. Deze fondsen werden vereenigd met de stadsfondsen, uiteraard niet met de geestelijke goederen.

geleerd. De predikantstractementen moesten oorspronkelijk uit de geestelijke goederen worden voldaan. 15 October 1605 werd de rentmeester Derck van Leuwen „opt serieuste” vermaand ervoor te zorgen, dat aan de predikanten hun verschenen tractement van één kwartaal zou worden voldaan, „immers in cas, dat daerinne gebreck viele in, dat deselve uuyt *stadsmiddelen* sollen betaelt mutten worden”. Den 11den November d.a.v. beloofde de rentmeester aan den raad der stad binnen veertien dagen aan de predikanten Gerhardus Livius en Henricus Cochlaeus hun verschenen salarissen te betalen. Hij werd tevens aangemaand om ds. Joannes Coutzius te voldoen ¹⁾. Wanneer de inkomsten uit de geestelijke goederen tekort schoten, moesten de predikantssalarissen dus uit de stadsmiddelen voldaan worden. Na 1689 werd het regel, dat de gewone tractementen der predikanten uit den heelen en halven stui-ver en eenige door de stad ten laste van het Kwartier belegde kapitalen betaald werden, aangezien de opbrengsten der geestelijke goederen ontoereikend bleken ²⁾.

§ 9. De St. Josephscanonisie, de St. Alexiusvicarie op het Valkhof, de Vicarie van de H. Maagd Maria op het Oude Kerkhof en de Gulden Camer te Malden.

Na de Reformatie had men te Nijmegen slechts één canonisie en een tweetal vicarieën, die geregeld op studenten geconfereerd werden. Heel veel meer vicarieën zijn er waarschijnlijk in de 16de eeuw kort voor de Hervorming niet geweest. Bij de verheffing der parochiekerk tot collegiale kerk zijn de vicarieën vrijwel alle veranderd in canonicaten, zooals in onze eerste paragraaf is uiteen gezet.

St. Josephscanonisie. Het collatierecht van deze kanunniksprebende stond om de beurt aan de families Vijgh en van Wyhe. De laatste geestelijke, die ermede begiftigd is geweest, de kanunnik Johannes Suermont, overleed als vicaris te Goch vóór 1621 ³⁾. Zeer spoedig na zijn vertrek uit Nijmegen werd jr. Lambert van Tellicht ten behoeve van zijn zoon Anthonis door Otto van Wyhe, heer van Echteld, met de canonisie begiftigd (1593). Hoe groot de inkomsten waren, kon de rentmeester der geestelijke goederen Derick van Leuwen blijkens zijn bericht van 3 September

¹⁾ Raadsresolutiën Nijmegen, 15 October en 11 November 1605.

²⁾ Zie boven § 6, slot.

³⁾ H. D. J. van Schevichaven, „De St. Stephenskerk te Nijmegen”, blz. 281.

1596 aan het Hof van Gelderland niet meer nagaan. Daar Suermont voor een voornaam kanunnik doorging, meende hij, dat de jaarlijksche opbrengsten niet onder de 100 daalders konden hebben bedragen ¹⁾). Het Hof stelde vast, dat Tellicht f 100 's jaars uit de „alinge capittels guideren” zou ontvangen, welke som bij besluit van den Nijmeegschen raad in 1597 op f 60 werd gesteld voor het loopende jaar ²⁾). Zij bedroeg nog f 60 omstreeks 1610 ³⁾). In 1615 ontving Zeyno van Tellicht, na door Carel Vijgh, heer tot Zoelen en Ubbergen, met de „canonisie off vicarie” (!) te zijn begiftigd, brieven van institutie van het Hof van Gelderland.

In het jaar 1631 werd de vermeende vicarie door Herman van Wyhe, ambtman tusschen Maas en Waal, geconfereerd op Herman, zoon van den praeceptor aan de Latijnsche school te Nijmegen, Willem van de Velde of Veltius, die 12 November brieven van institutie van het Hof verkreeg. De Nijmeegsche raad kende hem f 50 toe, omdat hij „die goederen tot dese vicary staende niet en kent off en wist aen te wiesen” en tevergeefs onkosten had gemaakt om ze op te sporen ⁴⁾). Men wist blijkbaar niet meer, dat het hier een canonisie betrof en meende te doen te hebben met een vicarie, waarvan de goederen verduisterd waren. Ondanks het feit, dat de bezittingen onvindbaar bleven, vindt men in het Institutieboek van het Hof van Gelderland nog geregeld brieven van institutie geregistreerd, het laatst die van 20 November 1667 voor twee „vicarissen” tegelijk, te weten: Matteus Brenck voor de helft, als opvolger van Rulandus Noorman, en voor de andere helft Johannes Bartens, als opvolger van Joost Vijgh; collator was ditmaal Otto van Wyhe, heer tot Echteld ⁵⁾).

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, Brieven met het Kwartier van Nijmegen, no. 10803, 3 September 1596.

²⁾ Raadsresolutiën Nijmegen, 7 December 1597.

³⁾ Resolutiën Gedeputeerde Staten des Nijmeegschen Kwartiers, 1 October 1608, 3 en 7 Mei 1610. Vergel. de 1ste rekening van den rentmeester Wolter van Duiren van het kapittel van St. Steven, enz. over 1607.

⁴⁾ Raadsresolutiën Nijmegen 7 December 1631; Schevichaven, als voren, blz. 44.

⁵⁾ Archief van Gelderland, Institutieboeken, I, 12 December 1615 (vergel. den institutiebrief d.d. 12 December 1615 voor Zeyno van Tellicht voor de O.L. Vr.-Vicarie te Meel onder Echteld); II, 12 November 1631; III, 20 November 1667. Mr. F. C. W. Koker, „Rapport over de Vicariegoederen in Gelderland”, blz. 106, meent met een St. Josephs-vicarie te doen te hebben. In den institutiebrief van 12 December 1615 wordt Zeyno op verzoek van zijn vader Anthonis van Tellicht geïnstitueerd in de St. Josephscanonisie of vicarie, opgevallen door overlijden van den broeder (Marten) van den suppliant. Dit is klaarblijkelijk gedachteloos overgenomen uit den institutiebrief voor de vicarie in Meel, welke tevoren geossideerd was door Merten van Tellicht, tweeden zoon van jr. Lambert. Blijkens Wolter van Duirens rekening van de goederen van het kapittel, enz., over 1607 had Anthonis, jr. Lamberts oudste zoon, het genot van f 60.

Het is aan de omstandigheid, dat men de St. Josephscanonisie voor een vicarie in plaats van voor een kanunniksprebende versleet, te danken, dat er zoolang geregeld studenten met de prove werden begiftigd. De kapittel-inkomsten immers behoorden in de eerste plaats te worden aangewend voor het onderhoud van de predikanten, voor den kerkdienst, omdat aan het kapittel sinds 1480 de zielzorg opgedragen was geweest.

De vicarie op het *Valkhof* of des Furstendoms burcht is dezelfde als de *St. Alexiusvicarie* in de St. Nicolaus- of z.g. Karolingische kapel, welke ter begeving stond van hertog Karel en later van den Koning van Spanje als Landsheer. Aan den deken van Nijmegen stond het recht van admissie en van investituur of institutie in plaats van den ordinarius (d.w.z. in dit geval den aartsdiaken). De laatste deken van het Nijmeegsche kapittel, heer Wilhelmus van Rijswijk, was kapelaan van Zijne Kon. Majesteit op het Hof geweest ¹⁾. De collatierchten van den Landsvorst behoorden naderhand tot de emolumenten der Geldersche stadhouders. Johan van Nassau bestemde de inkomsten van de kapel op het Hof voor het salariëeren van de Nijmeegsche predikanten ²⁾. Den 8sten Mei (nieuwen stijl) 1595 confereerde prins Maurits als stadhouder „alsulcke vicarie, als jegenwordelick is vacerende in die capelle op 't Hoeff tott Nymegen“, op verzoek der plaatselijke predikanten op Johan Coitz (Couts of Coets), een burgerszoon van Nijmegen, die op de Latijnsche school ging, om zich te bekwamen voor den kerkdienst. Tot deze vicarie behoorden vier morgens land op het Hoogveld buiten de stad. De goederen worden één keer vermeld in den staat van de inkomsten en uitgaven der Regulieren van den rentmeester Derck van Leuwen over 1595/96. In latere staten of rekeningen van rentmeesters der Nijmeegsche geestelijke goederen wordt de vicarie niet meer genoemd ³⁾. In het eerste stadhouderlooze tijdvak begiftigde het Nijmeegsche Kwartier bij resolutie van 17 September 1653 een naamgenoot, eveneens Johan Coets geheeten, met de vicarie ⁴⁾.

¹⁾ H. D. J. van Schevichaven, „De St. Stephenskerk te Nijmegen“, blz. 248. Dezelfde „De Nijmeegsche Burchtkapellen, meer in het bijzonder de Hertogelijke Kapel“ in „Gelre“ X, blz. 67.

²⁾ Vergelijk raadsresolutiën Nijmegen, 31 Juli 1580.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, Brieven met de Hooge Overheid, nos. 7639a, b, c en d, en 7641, d.d. 14 Juni (nieuwe stijl) en 7 Mei 1597, ongedateerd en 8 Mei 1595. Archief Geldersche Rekenkamer, inv. no. 7286. Bij resolutie van den Nijmeegschen raad van 26 April 1598 werd aan Johannes Coetz f 25 toegestaan voor studieboeken en reisgeld uit de pastoriëtienden van Lent „voor een gratuiteit“.

⁴⁾ Archief Hof van Gelderland, register op de Institutieboeken over 1609-1796, letter N.

De collatie van de *vicarie in honorem Omnipotentis Dei et gloriosissimae Virginis Mariae et Aliorum Sanctorum* in de St. Gertrudiskapel op het *Oude kerkhof* stond aan deken en kapittel van Nijmegen „uti veri ecclesiae collegiatae et parochialis S. Stephani prothomartyris pastores”¹⁾. Na de Reformatie dook een zekere Peter Borre of Born op, die voor het Hof van Gelderland verklaarde, dat de vicarie door zijn voorouders gesticht zou zijn en dat hij gerechtigd was om voor een gedeelte daarvan als collator op te treden. Tot de goederen van deze vicarie behoorde een huis en hofstad in Malden, genaamd de Gulden Camer, met 15 morgens zaailand en 4 morgens broekland. Van het overige gedeelte der vicarie heette de collator onbekend te zijn²⁾. Voortaan vindt men in de Institutieboeken van het Hof twee reeksen van institutie-brieven, de eerste voor vicarissen, die waren voorgedragen door Peter Borre en zijn opvolgers met het gedeelte, waartoe de Gulden Camer gerekend werd, weshalve men ging spreken van de O.L. Vrouwenvicarie, genaamd *de Gulden Camer* (!); de tweede reeks voor vicarissen, die iure devoluto (omdat de collator onbekend heette) door het Hof begiftigd waren. De laatste door het Hof geregistreerde institutiebrief van de eerste soort van 12 September 1794 was voor Bonaventura Petrus Christiaan Coents, collator Alexander in de Betouw; de laatst geregistreerde institutiebrief van de tweede soort d.d. 20 December 1690 was voor Petrus Bierman, theologisch student te Harderwijk³⁾.

Bij raadsresolutie werd in 1695 het tertium, dat verschuldigd was van het gedeelte, genaamd de Gulden Camer, bestemd voor kosters-tractement. De Waalsche koster had er het genot van tot 1726 en nadien de predikant van Malden en Heumen⁴⁾.

Met het beheer van de vicariegoederen hebben de rentmeesters der Nijmeegsche geestelijke goederen zich niet ingelaten.

1) Van Schevichaven, „De St. Stephenskerk”, blz. 248.

2) Archief Hof van Gelderland, Institutieboek, I, 1619 Februari 26.

3) Archief Hof van Gelderland, register op de Institutieboeken over 1609-1796 letter N, en het Institutieboek III, 20 December 1690.

4) Mr. F. C. W. Koker, als voren, blz. 106 e.v. Raadsresolutiën Nijmegen, 9 Januari 1695. Het beheer van de vicarie gen. de Gulden Camer kwam in den loop van de 19de eeuw aan het Domeinbestuur. Omstr. 1750 trok de predikant van Malden en Heumen f 26 - 13 st. uit de Gulden Camer, indien er geen reparatiën gedaan waren („Leggerboek II” oud-archief classis Nijmegen).

§ 10. Kerkegoederen en Kerkgebouwen. Kerkelijke Bedieningen.

Het kerkfabrieksfonds der *St. Stevenskerk* werd, ondanks het feit, dat de kerk tot collegiale kerk verheven werd, geheel op dezelfde wijze beheerd als de kerkfabrieken van andere parochiekerken in Gelderland. Als wereldlijke stichting stond de fabriek onder toezicht van de stedelijke Overheid, die de beide kerkmeesters verkoos¹⁾. Dat het kapittel der *St. Stevenskerk* op eenigerlei wijze invloed uitoefende op de administratie, is ons niet gebleken. Daarentegen verkreeg het Gereformeerde consistorie, toen de raad er in het voorjaar van 1580 toe overging de toenmalige R.K. kerkmeesters te vervangen door Gereformeerde, de bevoegdheid om twee kerkmeesters toe te voegen. Slechts gedurende één jaar hebben kerkmeesters uit het consistorie naast de stedelijke kerkmeesters gefungeerd. In 1585 reconcilieerde Nijmegen zich met den Koning en werden in de plaats van de Gereformeerde kerkmeesters wederom R. Katholieke gesteld. Vier raden (senatores) en twee uit de meesters van *St. Claes* maakten in samenwerking met den deken van de *St. Stevenskerk* een nominatie van vijf op, waaruit de raad twee tot kerkmeesters koos, die 10 April 1585 in de raadsvergadering beëdigd werden²⁾. Op 10 Februari 1587 besloot de raad, dat de kerkmeesters rekening zouden doen voor gecommitteerden uit den raad en dat de oudste kerkmeester boekhouder zou wezen en jaarlijks met Paschen afgaan³⁾. In dezen tijd werd het aantal kerkmeesters uitgebreid tot drie. Van Schevichaven onderstelt, dat een dezer drie een geestelijke was⁴⁾.

Na de reductie van Nijmegen werden bij raadsresolutie van 1 Maart 1592 tot kerkmeesters aangesteld Jacob Biesman, uit den raad, en Loy van Eck en Jan Jordens., uit de gemeenslieden. De

¹⁾ 15de en 16de eeuwse kerkmeesters vindt men bij Van Schevichaven, „De *St. Stephenskerk* te Nijmegen”, bijlage V. De kerkfabriek stond als zelfstandige stichting naast het kapittel. Dit wordt bijv. geïllustreerd door het volgende, dat aan het rekenboek van kerkmeesters over 1585/86 ontleend is: „Het legerb. brengt mit (Dit schrieff ick om die gerechticheit van die kerk t' verdedigen), soe daer groote coste opt wass gaen, unde onss W. Capittelheeren effenwael soe tortzen als ander kersen (Gelick mit den Spaenschen capitein unde ander edelluid als sy begraven werden) fuer oer reekenen, dat effenwael tot oeren nut utrest; dat die kerckmrs. sijn gewoonlick geweest, van den tijt aff, dat die kerck gestaen heeft, van alle gelucht, wass unde waskersen, unde oick in den stocke, dat dair gein pastoir recht off reden toe en heeft, noch gein gewoenten en sijn geweest”.

²⁾ Raadsresolutiën, 4 en 10 April 1585.

³⁾ De raadsresolutiën over dit jaar ontbreken; de resolutie wordt vermeld in den klapper van In de Betouw, oud-archief Nijmegen.

⁴⁾ Van Schevichaven, „Het Huishouden der *St. Stephenskerk* te Nijmegen in het laatst der 16de eeuw” in „*Gelre*” XIV, blz. 311.

raads-kerkmeester was voortaan de functionaris, die namens den raad het opperkerkmeesterschap uitoefende. Biesman bekleedde dit ambt tot zijn dood in 1599¹⁾. Voor alle aangelegenheden van eenig belang behoefden beide gewone kerkmeesters de goedkeuring van den raads-kerkmeester, die ook de kerke-rekeningen, welke door gecommiteerden uit den raad plachten te worden gehoord, mede onderteevende. Gedurende de 18de eeuw geschiedde het hooren en sluiten van de rekeningen door burgemeesters, rekenmeesters en den raads-kerkmeester. Bij een raadsbesluit van 21 December 1785 werd bepaald, dat dit alle twee jaren moest plaats hebben²⁾.

Omvangrijk waren de eigendommen der kerkfabriek, afgezien van het kerkgebouw, niet. Volgens een oude opgave betroffen zij in hoofdzaak renten, erfpachten en pachten uit huizen en landerijen binnen en buiten de stad³⁾. Een aanzienlijk gedeelte van de inkomsten werd gevormd door de lui- en grafelden. In 1637 had de kerk „door de leste swaere sterffte” zooveel geïnd, dat een kapitaal van f 2600 kon worden belegd⁴⁾. Omstreeks 1600 hebben de kerkmeesters een tijdlang ook de grafelden wegens de Broërkerk ontvangen. Naderhand vindt men deze gelden steeds in de rekeningen van de rentmeesters der geestelijke goederen en niet meer in de kerke-rekeningen⁵⁾.

Aangaande het onderhoud van den toren en de klokken wordt in een aantekening van 1586 gezegd: „den taern mit die schepenclock unde het urwerck mit den stock (d.i. de kast, waarin het geplaatst is) moet ons *Stat* decken ende onderhouden, gelick dat tot allen tyden gebrueck ys geweest, utgenommen alle die andere clocken; unde wes daer aen te doen velt, moet die *kerck* doen, utgescheiden, dat ze ons Stad altijt fry in den taern levert, op oeren costen gaeten”. Deze staat van zaken bleef in de beide volgende eeuwen gehandhaafd. Het bekende klokkenspel van de Van den Gheyns te Leuven werd op kosten van de stad vervaardigd (1738) en ver-

¹⁾ Raadsresolutiën, 1 Maart 1592. De aftredende R.K. kerkmeesters waren de oud-schepen Gerardt Kanis, (de geestelijke?) Joachim Kymp en Johan Poirtman.

²⁾ Raadsresolutiën, 2 Februari 1603, 2 Augustus 1605, 21 December 1785. Vergelijk de in het oud-archief der Ned. Hervormde kerkvoogdij berustende kerkmeestersrekeningen.

³⁾ F. van Hoeck, „Een „Legerboek” der Sint Stephenskerk te Nijmegen” in „Bossche Bijdragen” VI, blz. 45.

⁴⁾ Van Schevichaven, „De St. Stephenskerk”, blz. 119 e.v., 261. „Overluidingen van te Nijmegen overleden personen 1585-1587” in „De Nederlandsche Leeuw” 1935. Raadsresolutiën, 8 Maart 1637.

⁵⁾ Oud-archief Ned. Hervormde kerkvoogdij te Nijmegen, rekening van den kerkmeester Johan Kuypper Willemsz. over 1600/01, gesloten 22 September 1605.

volgens bij raadsbesluit van 8 Juni 1746 onder het toezicht gesteld van vier leden van den magistraat als opzichters van het carillon en de luiklokken¹⁾. De stad droeg eveneens zorg voor het onderhoud van „deser Stads horologiën” op den Grooten toren, het Raadhuis, de Burchtpoort en de Windmolen- of Wymelpoort²⁾.

Het orgel in de Groote kerk kwam aanvankelijk gedeeltelijk ten laste van de kerk, gedeeltelijk van de stadskas. Zoo vond de raad bijv. bij resolutie van 2 Februari 1603 goed, dat een nieuw orgel vervaardigd en geplaatst zou worden in dier voege, dat de stad één derdedeel en de kerkmeesters twee derdedeelen in de kosten zouden dragen. Ten behoeve van het thans nog aanwezige orgel, dat in 1776 geplaatst werd, sloot de stad een leening, groot f 30.000 à 3% met de door haar aangekochte heerlijkheden Malden en Heumen als onderpand³⁾.

Indien de kerke-inkomsten tekort schoten, verleende de magistraat subsidie. Aan den kerkmeester Hendrik Heysen werd, naar uit zijn rekening over 1660/62 blijkt, een ordonnantie van f 2000 verleend op den stadsontvanger en eene van f 810 op den raads-vriend Water, „die de Heeren (van den magistraat) tot de fabrycke van St. Stevenskerck gegeven hebben”. Nooit heeft er vermenging van kerkelijke en stedelijke goederen en inkomsten plaats gevonden. De kerkfabriek was en bleef een zelfstandige fundatie. Zoo betaalde de stad bijv. over 1660/62 aan den kerkmeester-boekhouder drie renten, onderscheidenlijk van f 2—5 st., f 30 en f 25 's jaars, in 1720 een rente van f 25 van een kapitaal, groot f 500, en een kleine rente van 1 schild of 15 stuivers⁴⁾.

De continuïteit van rechten en verplichtingen, welke nog van vóór de Reformatie dateerden, moge hier aan de hand van eenige aan Van Schevichaven ontleende voorbeelden worden aange-toond. Reeds in 1422 placht de stad bij plechtige gelegenheden den communicantenwijn te verstrekken. In 1593 kostte de Avondsmaalswijn voor den Gereformeerden dienst aan de stad f 36. Eerst den 26sten Januari 1711 besloot de raad wegens de hooge kosten den Avondsmaalswijn, dien de stad „aen den godshuysen, diaconye en diaconen” gewoon was te geven, af te schaffen. Ook in het brood voor het H. Avondmaal, dat over 1720 aan de stad f 564—

¹⁾ Van Schevichaven, als voren, blz. 196 en 220.

²⁾ Van Schevichaven, als voren, blz. 203 en 206 e.v. Vergel. de stadsrekening over 1720/21.

³⁾ Van Schevichaven, als voren, blz. 102 e.v. Raadsresolutiën, 2 Februari 1603.

⁴⁾ Zie de eerder aangehaalde kerkerekening over 1660/62 en de stadsrekening over 1720/21.

9 st. kostte, kunnen wij een voortzetting zien van het hostiënbrood, dat vóór de Hervorming aan de kerk werd gegeven. De stad schonk in 1530 een glasvenster, dat aan het einde van het H. Kruiskoor geplaatst werd. Dit glas werd o.a. in 1586 op stadskosten hersteld en ingevolge raadsresolutie van 11 September 1594 door een nieuw vervangen, dat eveneens op kosten van de stad herhaaldelijk, in 1600, 1613, 1671 en 1676, gerepareerd werd. De raad bepaalde in 1601, dat de diakenen en armverzorgers de renten e.a. inkomsten van de broederschap der Romeinen, die tengevolge van het overlijden van het meerendeel harer leden practisch opgehouden had te bestaan, zouden mogen innen, doch onder beding, dat zij het glas van de broederschap in de Grootte kerk daaruit zouden laten herstellen en in stand houden. De last van 36 kannen olie, welke omstreeks 1626 rustte op het huis de Duyve in de Grootestraat, is ongetwijfeld vóór de Hervorming gevestigd ten behoeve van de godslamp of van de altaarverlichting in het algemeen ¹⁾).

De organist, die gewoonlijk tevens andere betrekkingen waarnam, zooals die van stadsmuzikant, klokkenist of voorzanger, werd, evenals de koster en de voorlezers uit de stadskas en uit de opbrengst der geestelijke goederen bezoldigd en *niet* uit de inkomsten van de kerkfabriek. Deze toestand bleef gehandhaafd, totdat de St. Stevenskerk in eigendom overging aan de Ned. Hervormde gemeente ²⁾).

De koster werd door den raad aangesteld. Uit twee bewaard gebleven koster-eedsformulieren van 20 October 1557 en van 9 April 1580 leeren wij hun taak kennen. Vóór de Reformatie, in 1557, moest de koster beloven „dat custerampt getroulick..... toe bedyenen ..... ende alle ornamenten ende kleynodyen der kercken..... waell toe bewaren ende sich voir dronckenschap toe wachten. Ende burgemeesteren, schepen ende raith, den heren van den capittell ende kerckmeesteren in allen behoirlicken ende redelicken saicken gehoorsam toe wesen”. Onder de Gereformeerde bedeeeling, in 1580, moest hij beloven: „Ick gelave ende swere, dat yck het costerampt getrouwelick..... bedienen..... sall, op die

¹⁾ Van Schevichaven, „De Stephenskerk”, blz. 26-30, 260 noot 1, en 265 noot 1. Dezelfde, „Sprokkelingen”, blz. 63 „De magistraat en de wijn”. De communicantenwijn voor de Grootte kerk, de kapellen in het schependom, de kapel te Weurd en de kloosterkerken binnen de stad kostte in de 16de eeuw aan de stad tezamen f 783 - 10 st.

²⁾ Zie de in § 6 behandelde rekening der geestelijke goederen en de stadsrekening over 1720/21. Vergel. Van Schevichaven, „De St. Stephenskerk”, blz. 111.

doer, daer der Statt rechten ende privilegiën in besloten ende verwaert zijn (in den z.g. blok), goede achtongh holden, van dronckenschap my wachten, ende dat die koyrs (torenwachters) op den torn op ende affgaende goede toeversicht draeghen sullen, voirt borgermeistere(n), schepen ende raet, den kerckmeesteren ingelicken, in alle behoorlicke ende redelicke saecken gehorsam toe wesen" ¹⁾). Behalve deze taak, moest de koster nog de kerk schoonvegen en anderszins. Een belangrijke bron van inkomsten vormde voor de koster het stoelengeld. Aanvankelijk kwam dit hun geheel ten goede. In 1661 stond de raad den kerckmeesters toe om aan de koster het voorstel te doen, dat zij voortaan de kaarsen voor de avonddiensten zouden leveren tegen genot van het stoelengeld. Toen de koster hier niet op in wilden gaan, werd besloten, dat zij elk f 100 's jaars zouden ontvangen, terwijl het stoelengeld geheel voor de kerk zou zijn. Afzonderlijk kosterievermogen was er niet ²⁾).

Andere kerkegebouwen. De Gereformeerden gebruikten sinds de reductie van Nijmegen in de eerste plaats de Groote of St. Stevenskerk. De raad besloot 15 Juni 1603 de Broërkerk te laten herstellen, waartoe eenige geestelijke goederen zouden worden verkocht. Op verzoek van ds. Henricus Cochlaeus besliste de raad 11 December 1611, dat wegens den grooten toeloop op de naastkomende Kerstdagen des voor- en namiddags zoowel in de Groote als in de Broërkerk gepredikt zou worden en met Paschen a.s. ook in de Regulierenkerk om de bewoners van de voorsteden te trekken. Eenige weken later bepaalde de raad nader, dat het avondgebed evenals vroeger in de St. Stevenskerk gehouden zou worden en de weekpredicatiën van Dinsdags en Vrijdags in de Broërkerk. De Broërkerk, gewoonlijk de Kleine kerk geheeten, is gedurende een tijd buiten geregeld gebruik geraakt, en moest volgens raadsresolutie van 10 Januari 1638 weder voor den predikdienst worden „toegesteld”, terwijl de gebroken klok vergoten en de deuren hersteld zouden worden ³⁾).

De Waalsche dienst werd jarenlang in de Broërkerk, vervolgens

¹⁾ Mr. C. C. N. Krom en Mr. M. S. Pols, „Stadsrechten van Nijmegen” (Werken der Ver. tot uitgaaf van de bronnen van het Oude Vaderl. Recht, 1e reeks, no. 11), blz. 367 en 368.

²⁾ Van Schevichaven, als voren, blz. 93. Voor den staat van zaken tijdens de Fransche bezetting, in het bijzonder in 1672 en '73, zie: J. Kleyntjens, „Bijdragen tot de geschiedenis der St. Stephenserkerk te Nijmegen” in „Gelre” XIV, blz. 291.

³⁾ Raadsresolutiën, 15 Juni 1603, 11 December 1611, 8 Januari 1612 en 10 Januari 1638.

in de zaal op St. Jan, daarna in de Regulierenkerk en eindelijk opnieuw in de Broërkerk gehouden. Bij raadsbesluit van 9 November 1701 werd bepaald, dat er in de St. Janszaal, die tijdens het kortstondig bestaan van de Kwartierlijke Academie als auditorium theologicum dienst had gedaan, galerijen aangebracht zouden worden. Sindsdien bleef de St. Janszaal bij de Waalsche gemeente als kerk in gebruik, terwijl de Nederduitsch Gereformeerden de Kleine kerk gebruikten. De Kleine kerk en de St. Janszaal zijn, wanneer er Engelsche soldaten in garnizoen lagen, tijdelijk ook voor het houden van Engelsche diensten gebruikt. Voorts hebben de Lutherschen voorbijgaand hun predicatiën mogen houden in de Regulierenkerk, omdat er veel Duitsche soldaten in de stad gelegerd waren (raadsbesluit van 14 November 1703), en nogmaals in 1756, toen de Luthersche kerk in de Grootestraat verbouwd werd ¹⁾).

Zoowel de Broërkerk als de Regulierenkerk bleven deel uit maken van de vermogenscomplexen van het Predikbroederenklooster en van het Regulierenklooster. Het Gasthuis, dat in 1592 in de conventsgebouwen ten Regulieren gevestigd werd, is nimmer eigenaar geweest of geworden van de kloosterkerk. Den 17den December 1751 maakten de „kerkmeesteren van de Sint Stevens- of Groote kerk binnen de stad Nijmegen, mitsgaders rentmeester van de geestelijke goederen derselver stad als kerkmeester van de Broederen- ende Reguliere-kerken aldaar” bekend, dat alle bezitters van groeven of grafsteden binnen zes maanden die groeven of grafsteden op hun naam moesten laten overschrijven, ingeval zulks nog niet geschied was ²⁾). De rentmeester van de geestelijke goederen, die de goederen van de Predikbroeders en van de Regulieren onder zijn beheer had, was als zoodanig tevens kerkmeester van de beide kloosterkerken.

De kerkgebouwen, die door de kerkmeesters en door de rentmeesters der geestelijke goederen beheerd werden, dienden, voor zoover hun bestemming voor den eeredienst gehandhaafd bleef, uiteraard uitsluitend voor de uitoefening van den Gereformeerden godsdienst, die de publieke godsdienst was. De gaandeweg toegelaten secten hielden hun godsdienstoefeningen in gehuurde of ge-

¹⁾ H. D. J. van Schevichaven, „Oud-Nijmegens Kerken, Kloosters, enz.”; de Broërkerk zie blz. 87; de Regulierenkerk zie blz. 331; de Waalsche gemeente zie blz. 377; de Engelsche gemeente zie blz. 97; de St. Janszaal blz. 167 en 192. Voor den tijd der Fransche bezetting zie Van Schevichaven, „Penschetsen, I”, blz. 118 „Nijmegen van 1672-1674”.

²⁾ Raadsresolutiën, 17 December 1751.

kochte gebouwen. De Overheid moest hiervoor toestemming verleen. Zoo hebben bijv. de Lutherschen 14 September 1670 van de stad Nijmegen de voormalige gasthuiskerk in de Grootestraat, afkomstig van het St. Nicolaasgasthuis, gekocht met het onder stadszegel gegeven octrooi om in die kerk in het openbaar den Lutherschen godsdienst uit te mogen oefenen naar de Augsburgsche confessie, zooals hij onder het gebied van de Vereenigde Nederlanden uitgeoefend en geleerd werd¹⁾.

Omtrent de lotgevallen van de overige kerken en kapellen, die na de Reformatie haar kerkelijke bestemming verloren, moge het volgende vermelding vinden²⁾.

De kerk van het Observantenklooster werd volgens raadsresolutie van 4 Juli 1592 afgebroken en de afbraak gebruikt voor den herbouw van den stukgeschoten toren der St. Stevenskerk.

De afbraak van de St. Antoniuskerk werd bij besluit van den raad d.d. 21 Juni 1592 bestemd voor het verbouwen van het Regulierenconvent tot gasthuis.

De kloosterkapel van de Eenigheid mocht krachtens raadsresolutie van 25 Februari 1597 door den stadsrentmeester Willem van Lohn afgebroken worden, „om met die materialen van dien te versien die vensteren aen 't gasthuis by die Craenpoirte (d.w.z. het gasthuis in de Grootestraat) voor beclimmongh”.

De bekende kerk op Mariënburg werd o.m. bij raadsbesluit van 3 October 1742 gelaten tot 's Lands gebruik voor turfmagazijn en 27 December 1781 bestemd tot stadsmuziekzaal. Zij wisselde meermalen van bestemming.

Steenen uit de Nonnenkerk werden 1603 gebezigd voor den havenmuur. Hetgeen nog van dit bouwwerk over was, werd in 1669 aan den rentmeester Heysen afgestaan.

De kerk van het klooster Hessenberg werd, na voor allerlei doeleinden gediend te hebben, zooals passantenhuis, militair hospitaal, enz., 2 Juli 1696 door den raad aan de provisoren van het Armen-Kinderenhuis afgestaan ten behoeve van dit gesticht.

De St. Janskerk werd in 1650 wegens bouwvalligheid afgebroken; met het puin werden laagten in den St. Annaweg opgevuld.

De St. Gertrudiskapel op het Oude Kerkhof werd bij het ver-

¹⁾ Van Schevichaven, „Oud-Nijmegen's Kerken, Kloosters, enz.”, blz. 231.

²⁾ Zie hiervoor Van Schevichaven, als voren, blz. 294, 3, 250 e.v., 319, 165 e.v., 196, 138. Dezelfde, „Penschetsen, I”, blz. 47 „De Eenigheid”, blz. 76 „Sint Geertruids Bergje en Kerk” en blz. 236 „De Calvariëenberg en de Zeven Kruisen”. Raadsresolutiën, 21 Juni en 4 Juli 1593, 25 Februari 1597, 3 October 1742 en 27 December 1781.

sterken van de stadswallen in 1579 afgebroken en voor een gedeelte onder den wal bedolven. In het laatstgenoemde jaar werden van stadswegen eveneens een kapelletje en een huis op den Calvarieberg afgebroken en de steenen deels verkocht, deels gebruikt voor de nieuwe zaal ten Broëren en voor het St. Jacobs- en het St. Nicolaasgasthuis. Eén jaar later volgde de slechting van het kapelletje aan „die soeven cruijen”, dat bij den Calvarieberg oostelijk van den weg naar St. Anna gestaan heeft.

De kerken in het schependom. Van de drie buurschapskapellen te Hees, Neerbosch en Hatert werden na de Reformatie er twee als kerk gebruikt door de Gereformeerden. De Hatertsche kapel werd naderhand in schoolhuis veranderd. De fabrieken van de kerken in het schependom werden niet, zooals vóór de Hervorming, beheerd vanwege de buurschappen door kapelmeesters, maar door den rentmeester van de kapittelgoederen, de Regulieren-goederen en de goederen van de Predikbroeders. Aanvankelijk werd dit beheer onder directie van Gedeputeerden des Nijmeegschen Kwartiers gevoerd, sinds 1627 evenwel onder directie van den Nijmeegschen magistraat. De kerk- en schooldienst werd geheel bekostigd uit het rentambt van de kapittelgoederen, enz. Om welken reden Gedeputeerde Staten zich in het begin der 17de eeuw de administratie der kerkfabrieken van Hees, Neerbosch en Hatert aantrokken en de buurschappen van deze zorg ontheven hebben, is ons niet bekend. Tot zelfstandige parochiën hebben de drie buurschappen zich nooit ontwikkeld¹⁾.

Van de andere heiligdommen in het schependom is bekend, dat de St. Antoniuskapel op de grens van Neerbosch en Hatert in 1584 werd geslecht, de St. Annakapel voor het grootste deel in 1598 en de kapel Mariënboomken in 1604²⁾.

§ 10, vervolg. Naasting van Kerkgebouwen.

Van de tenuitvoerlegging van addit. artikel 6 van de Staatsregeling van 1798 is in Nijmegen niets gekomen. Eerst Lodewijk Napoleon maakte weder ernst met de scheiding van kerk en staat.

Toen koning Lodewijk Napoleon op zijn rondreis de stad Nij-

¹⁾ Zie blz. 323. De naburen waren weliswaar ontheven van het beheer der kerkfabriek, maar bleven nochtans deelen in de lasten, indien noodzakelijk. Zoo bepaalde de Nijmeegsche raad 19 Januari 1676, dat de nieuwe door Frans Hemony gegoten klok in den Hatertschen kerktoren betaald moest worden uit de kerke-goederen en uit een omslag over de huizen en morgentalen.

²⁾ Van Schevichaven, „Bidkapellen buiten onze stad” in „Penschetsen”. III, blz. 90.

megen met een bezoek vereerde, gaf hij een decreet uit, gedateerd 25 Juli 1808 no. 5 waarvan de artikelen 3—5 het volgende inhielden:

Art. 3. „L'église des Frères avec tout ce qui y appartient, le récépissé de trente cinq mille florins et les intérêts échus, est cédé en toute propriété à la communion des Catholiques romains.

Art. 4. La caisse d'amortissement achettera le récépissé de trente cinq mille florins à raison de 50 pct. Le provenu de cette rente avec les intérêts échus, que la ville doit payer à la communion catholique, serviront à réparer et à mettre l'église en état pour servir convenablement au culte religieux.

Art. 5. L'église des Réguliers avec ce qui y appartient est cédée en toute propriété aux Catholiques romains. Comme les biens qui en dépendent sont de très peu de valeur, notre ministre des cultes nous fera une proposition pour indiquer les moyens de trouver les frais, que la réparation et l'entretien de cet église exigeront”¹⁾.

De R.K. gemeente (communio) te Nijmegen kreeg toegewezen de Broêrkerk en de Regulierenkerk „avec tout ce qui y appartient”. Over hetgeen tot de kerken behoorde, was verschil van meening. De moeilijkheid werd opgelost overeenkomstig het gevoelen van den R.K. burgemeester Sanders van Well, die voorzitter van het voorloopige R.K. kerkbestuur werd, en wel zoodanig, dat aan de R.K. gemeente alle goederen werden overgedragen, die afkomstig waren van de conventen van de Predikbroeders en de Regulieren. Sanders van Well redeneerde blijkens zijn schrijven d.d. 29 Juli 1809 aan den Landdrost van Gelderland aldus: „Een wereldsche parochiekerk wordt onderhouden uit de goederen, die tot die parochiekerk altijd hebben behoord en de kloosterkerk wordt onderhouden uit de goederen van het klooster, omdat de kloosterlingen tevens eigenaren der kerk zijn en alles gemeen hebben. En ofschoon het uit bijlage D (d.i. de bijgevoegde opgave van geestelijke goederen te Nijmegen) duidelijk zou zijn, dat de daarin voorkomende goederen tot het convent der Predikbroeders zouden hebben behoord, dan is om genoemde redenen de kerk der Predikbroeders eveneens gerechtigd in die goederen, temeer daar men in de beschrijving der Roomsche kerk en Gestichten van Nijmegen, door de beroemde oudheidkundige Mr. J. in de Betouw, op blz. 49 en 50 vindt: dat in de 13e eeuw Thilmans kapel is afgebroken en in een kerk en klooster is veranderd en op blz. 51, dat de beide gebouwen aan een en hetzelfde corpus, de Predikheeren, in eigendom toebehoorden, zoodat de goederen van het klooster ook aan de kerk en omgekeerd behoorden.....”²⁾.

Ingevolge dispositie van het Gemeentebestuur van Nijmegen van

¹⁾ Het decreet is in zijn geheel gedrukt: P. Noordeloos, „De Restitutie der Kerken in den Franschen tijd”, 1937, blz. 333.

²⁾ Noordeloos, als voren, blz. 337.

9 Slachtmaand 1809 werd zes dagen later de Regulierenkerk met bijgelegen kerkhof, kosterwoning, enz. in het protocol van bezwaar van Nijmegen overgeschreven op naam van „de Roomsche Catholique Gemeente binnen deze Stad”. Hetzelfde geschiedde met het „Broederen klooster” 7 Slachtmaand 1809¹⁾.

De Hervormden zouden nog geruimen tijd geduld moeten hebben. Blijkens een extract uit het verbaal der handelingen van den Landdrost van Gelderland d.d. 9 Wintermaand 1809, toegezonden aan den Nijmeegschen magistraat, behoorde ingevolge Koninklijk Besluit van 2 Oogstmaand 1808 No. 26²⁾ aan de Nederduitsch Gereformeerde gemeente te Nijmegen met ingang van den 1sten van Louwmaand 1810 de Grootte of St. Stevenskerk, waarvan deze gemeente alsdan het gebruik en bezit was hebbende, te worden overgelaten. De burgemeester en wethouders der stad Nijmegen sloten daarop met gecommiteerden uit de Ned. Gereformeerde gemeente een convenant (28 Lentemaand 1810) van den volgenden inhoud:

Aan de Ned. Gereformeerde gemeente zal behalve het kerkgebouw, onder voorbehoud van Koninklijke goedkeuring, van stadswege worden afgestaan en in vollen vrijen eigendom worden overgegeven hetgeen hierna gespecificeerd staat:

1°. f 500 ten laste van de stad mitsgaders de overtynsen, grondrenten in stad en schependom en het Rijk van Nijmegen met andere fondsen en ontvangsten, „zo als het een en ander door de kerkmeesteren in der tijd aan de magistraat dezer Stad pleeg verantwoord te worden, en in derzelve laatst afgehoorde rekening van den 3e November 1807 breder omschreven staat....., daarvan uitgezonderd het recht tot het vorderen der zoogenoemde lydaalders, het welk voortaan ten behoeven der Stedelijke gemeente zal verblijven, gelijk den eigendom voorts het onderhoud en de risico der zoogenoemde Grootte Kerktooren ten behoeven en ten specialen laste dezer Stad is bevoorwaard”;

2°. de huisjes achter de Grootte kerk;

¹⁾ Mededeeling van den Heer Daniëls, gemeente-archivaris, die over de naasting der kerken gegevens verschaft. In de rekening van het tweede stadsrentambt over 1809, staan de goederen van de Predikbroeders en de Regulieren nog slechts pro memorie vermeld, „alzo bij een Kon. decreet van 25 Juli 1808 dezelve aan de Roomsche Catholique Gemeente binnen deze Stad zijn toegekend geworden”. Onder de uitgaven van deze rekening is een hoofd „Betalingen en uitkeeringen ten behoeve van de Roomsche Catholique Gemeente binnen deze Stad gedaan ingevolge extract uit de Handelingen van Burgemeester en Wethouders van 11 van Louwmaand 1809 (in het notulenboek van B. en W. echter niet te vinden) — en wel: van zoodane renten, thinsen en verdere reuvenen over den jare 1808 als tot de Regulieren- en Broederenkerk zijn behoorende, welke bij besluit van Z.M. den Koning van Holland d.d. 25 Juli 1808 aan de Roomsche Catholique Gemeente alhier zijn toegekend”, met in margine de aant., dat het bedrag 20 October 1809 aan Sanders van Well (als president van het R.K. kerkbestuur) overhandigd is.

²⁾ Gedrukt bij Noordeloos, „De Restitutie der Kerken in den Franschen Tijd”, bijlage 9.

- 3°. een „gedeelte van de jaarlijksche renten, thinsen en ervpachten, onder de benaming van St. Stevens kapittelrenten etc. in en buiten de Stad bekend”;
- 4°. eenige landerijen in het circul van de Ooy;
- 5°. de korentiend in het Heessche veld, de Pulsbergen genoemd, en de halve korentiend in Hatert¹⁾, „zo als dezelve onder de benaming van kapitels thienden zijn geheven geworden”;
- 6°. het huis en erf, gelegen bij dezer Stads Koornmarkt, „zo als het zelve thans door den oudsten predikant bij de Hervormde gemeente..... bewoond word, onder beding dat, onverlet de verdere ongestoorde bewooning van zijn Eerwaarde, het voors. huis, na zijn overlijden, tot eene wooning voor den oudsten leeraar dier gemeente voor het toekomende privative gedespicieerd blijven zal”.

Op denzelfden dag sloot het stadsbestuur een convenant met de Waalsche gemeente, welk convenant in nagenoeg eenderen vorm gegoten was, aangaande de overgifte aan deze gemeente van het kerkgebouw gelegen aan de Koornmarkt, waarvan de Waalsche gemeente met den 1en van Louwmaand nu laatstleden het gebruik en bezit was hebbende (d.i. de St. Janszaal). Ten behoeve van het toekomstig onderhoud van het gebouw zouden aan de Waalsche gemeente van stadswege worden afgestaan en in vollen en vrijen eigendom overgegeven worden eenige jaarlijksche renten en overtynsen, gaande uit huizen binnen de stad, volgens notitie bedragende f 152-6- jaarlijks, onder beding, dat de Waalsche gemeente zou moeten gedogen, dat de Ned. Hervormden des Vrijdags in het kerkgebouw hun godsdienstoefening bleven houden, dat de vroegere consistoriekamer en eenige andere vertrekken, die bij de kerk behoorden, aan den predikant Van Wijck in gebruik gelaten werden, en dat ds. Van Wijck een andere localiteit voor het houden van vergaderingen van den Waalschen kerkeraad beschikbaar zou stellen.

De hier bedoelde renten en tynsen vormden het gedeelte van de St. Stevenskapittel-renten, dat niet tegelijk met de St. Stevenskerk aan de Ned. Hervormde gemeente overeenkomstig het convenant, bovenvermeld, zou worden overgedragen²⁾.

¹⁾ In de rekening der geestelijke goederen over 1719/20 worden onder de korentienden van het kapittel nog vermeld des kapitels derdedeel van den tiend te Beuningen en de vicarie-tiend in Beuningen. Dat deze tienden niet in de overgifte begrepen werden, komt waarschijnlijk daarvandaan, dat zij (blijkens het „Leggerboek II” in het oud classicaal archief van Nijmegen), althans omstreeks 1743, behoorden tot de pastorie van Beuningen. Wij mogen eraan herinneren, dat de kerk vóór de Hervorming bij het kapittel van Nijmegen geïncorporeerd was (zie blz. 267).

²⁾ De twee convenants zijn opgenomen in het verbaal der Handelingen van B. en W. over 1810. Van het convenant met de Ned. Hervormde gemeente berusten in den vorm van een extract uit de handelingen van B. en W. van 28 Lentemaand 1810 exemplaren in het oud-archief van Nijmegen en in het

De Landdrost van Gelderland berichtte 17 April 1810 aan den magistraat, dat Koninklijke goedkeuring niet vereischt werd, aangezien de overgifte een noodzakelijk gevolg was van het Koninklijk decreet van 2 Augustus 1808 No. 26. De spoedig gevolgde inlijving van het gedeelte van ons land ten zuiden van de groote rivieren bij het Fransche keizerrijk en de algeheele inlijving daarna hebben de uitvoering van het convenant tegengehouden. Ook bleek het stadsbestuur weinig geneigd het belangrijke bezit van het voormalige kapittel af te geven. Bij Besluit van Z.K.H. den Souvereinen Vorst d.d. 14 September 1814 werd de St. Stevenskerk c.a. toegerekend aan de Nederduitsch Hervormde gemeente. De overgifte van de in het convenant bedoelde goederen had tenslotte plaats 30 Maart 1816¹⁾.

Ingevolge Koninklijk Besluit van 26 Mei 1818, gegeven op het Loo, werden burgemeesters der stad Nijmegen door den gemeenteraad geautoriseerd en gelast om de Waalsche gemeente in het volle bezit en vrije beheer te stellen van de aan haar bij het convenant van 1810 toegewezen kerk en verdere eigendommen. De inbezitstelling geschiedde den 22sten Juli 1818²⁾.

De Ned. Hervormde gemeente had aldus in eigendom verkregen de goederen van de voormalige kerkfabriek van de St. Stevenskerk, met uitzondering van den kerktoren en de luidaalers, die aan de stad verbleven, alsmede de goederen van het voormalige kapittel der St. Stevenskerk, met uitzondering van een gedeelte der kapittelrenten en -tynsen, dat aan de Waalsche gemeente overgedragen werd. De Waalsche gemeente verkreeg de als kerk ingerichte vroegere zaal van de Commenderie van St. Jan met bijbehorende woning en een gedeelte van de renten en tynsen van het vroegere kapittel van St. Steven. Andere goederen dan de St. Janszaal, die aan de Commenderie van St. Jan behoord hadden, verwierf de Waalsche gemeente niet.

Omtrent de wijze, waarop met ingang van 1 Januari 1810 de kerken van Neerbosch en Hees aan de Ned. Hervormde gemeente in het schependom overgingen, zijn geen bijzonderheden bekend. Merkwaardig is het, dat de weinige goederen en inkomsten van de kerkfabrieken, die moesten dienen voor de instandhouding der kerk-

---

archieff van de Ned. Herv. kerkvoogdij te Nijmegen. P. Noordeloos, „De Restitutie der Kerken in den Franschen Tijd”, geeft blz. 344-346 een uitvoerig excerpt uit het convenant met de Ned. Herv. gemeente. Zie hierachter bijlage V.

¹⁾ Verbaal der Handelingen van Burgemeesters, 2 April 1816. Zie bijlage V.

²⁾ Verbaal der Handelingen van Burgemeesters, 22 Juli 1818. Zie bijlage V.

gebouwen, niet mede overgedragen werden door den magistraat. Men vindt ze dan ook nog geregeld in de stadsrekeningen vermeld¹⁾.

§ 11. De Gereformeerde Gemeenten binnen de Nijmeegsche Parochie en in Weurd.

Collatierecht en Beroeping van Predikanten.

Sinds het accoord van 19 October 1480 tusschen de kapittels van de Apostelkerk te Keulen en van de St. Stevenskerk te Nijmegen was de zielzorg van de Nijmeegsche parochie, alsmede de bediening van de kapel in Weurd, opgedragen aan het laatstgenoemde college. Hieraan kwam een voorloopig einde met de Reformatie in 1580 en voorgoed bij de reductie der stad in 1591. De kapittelheeren vluchtten naar Kleefsland; het kanunnikencollege werd door de Gereformeerde Overheid als ontbonden beschouwd.

Binnen de grenzen van het oude kerspel ontstonden drie Ned. Gereformeerde gemeenten, nl. in de stad, in het schependom en in de heerlijkheid Ubbergen. De predikanten in de stad werden, nadat van den magistraat handopening verkregen was, door den kerkeraad der Gereformeerde gemeente beroepen, waarna het uitgebrachte beroep door den magistraat geaprobeerd werd. De beroepen predikant moest aan de classis Nijmegen f 30 betalen „*loco approbationis*”²⁾). Uit de wijze van beroeping blijkt, dat de predikanten kerkelijke en niet stedelijke ambt dragers waren. Ofschoon de predikanten uit de kapittelinkomsten bezoldiging ontvingen, kunnen zij niet als rechtverkrijgenden van het vroegere kanunnikencollege beschouwd worden, aangezien zij nimmer met canonicaten begiftigd zijn. Collatie van kanunnikspredikanten heeft na de

¹⁾ Mededeeling van den Heer Daniëls, vergel. de stadsrekening over 1830.

²⁾ (J. in de Betouw), „Kerken en godsdienstige Gestichten te Nijmegen”, blz. 46-48, beschrijft het beroepingswerk aldus: „De kerk wordt, met die der Predikbroederen of Kleine Kerk door vijf Predikanten bediend. Eene Predikantsbediening openvallende wordt handopening tot het doen van een nieuw beroep van de Magistraat verzocht: Deeze bekomen, en in den tijdelijken Kerkenraad ingebracht zijnde, gaat dezelve, bestaande uit de Predikanten, vijf Ouderlingen Leden van de Magistraat, vijf Ouderlingen uit de burgerije, en agt Diakenen, benevens den Boekhouder, welke laatste echter geen concluderende stem heeft, over tot de benoeming van een twaalfstal, vervolgens tot een zestal, daarna tot een drietal, op welk drietal voor de verkiezinge, en naderhand op het dadelijk gedaane beroep, de goedkeuring van de Magistraat verzocht en vereischt wordt. De verkooren Predikant goedgekeurd zijnde wordt der Gemeente drie achtereenvolgende Zondagen voorgedragen, waar na hij, indien 'er niets op zijn gedrag en leer te zeggen valt, in den dienst bevestigd werd”. Het recht van approbatie door de stedelijke magistraten is afgeschaft bij Landschapsresolutie van 14 Juli 1796.

Hervorming niet meer plaats gehad, de St. Josephscanonisie, die als een vicarie behandeld werd, daargelaten. De salariëering van de Gereformeerde predikanten uit de kapittelgoederen was een uitvloei- sel van het feit, dat de Gereformeerde godsdienst de publieke religie was. Anders dan de predikanten ten platten lande, die meerendeels tengevolge van de handhaving van het collatierecht opvolgers van de vroegere pastoors zijn geworden, waren de Gereformeerde ker- kendienaren in de stad, behoudens de zielzorg, nieuwe functiona- rissen ¹⁾).

De Gereformeerden in het schependom van Nijmegen hadden sedert 1607 één eigen predikant, die om den anderen Zondag dienst deed in de kerken te Neerbosch en te Hees. Hij werd uit de Nijmeegsche geestelijke goederen bezoldigd. De rectoraten der buurschapskapellen te Hees, Neerbosch en Hatert waren vóór de Reformatie geïncorporeerd bij het kapittel van St. Steven, tenge- volge waarvan er na de Hervorming geen pastoralia bleken te

¹⁾ In één opzicht traden de predikanten in een vroeger door de kapittel- heeren genoten voorrecht, nl. het genot der „raadsteekenen”. De raad van Nijmegen besloot 1 Juni 1580, „dat beyde predicanten yder één verdel wijs gelick die Heeren nae utwysonghe der cedulen hebben sullen ende die andere viirdelen, tot bissher den gestelicke toegestalt, sullen tot behoyff des raits gelaten ende verblyven”. Het uitkeeren van de raadsteekenen aan de predi- kanten werd na de reductie in 1591 weder hervat.

Dat de predikanten in de steden nieuwe functionarissen waren, kan men in het algemeen als regel aannemen; vergel. Jhr. Mr. Rengers Hora Siccama, I, blz. 498 met betr. tot de predikanten in de stad Utrecht en Mr. Van Beeck Calkoen, blz. 154 met betr. tot de Amsterdamsche predikanten. In Gelder- land is in enkele steden, nl. Arnhem en Tiel, het recht van collatie van de pastorie na de Reformatie blijven voortleven. Over de Arnheemsche pastorie het volgende: de pastorie der St. Martinuskerk — sinds het midden der 15de eeuw gewijd aan St. Eusebius — was geïncorporeerd bij de St. Salvatorabdij te Prüm in den Eifel en wel zoodanig, dat vanwege de abdij de zielzorg te Arnhem mocht worden uitgeoefend door een der conventualen tegen het genot van een congrue portie (Sloet, „Oorkondenboek”, nos. 770, 805 en 874, 2 April 1255, 11 Maart 1258 en 2 Mei 1264). Het vicariaat werd op den duur een zelfstandig beneficie (vicaria perpetua curata) met eigen goederen, gewoonlijk de „pastorie” van Arnhem genoemd. In het najaar van 1578 orga- niseerde ds. Johannes Fontanus in opdracht van den stadhouder Johan van Nassau de Arnheemsche Gereformeerde gemeente op een tijdstip, dat de pastoor, heer George van Prüm, nog in functie en de stedelijke regeering nog geheel uit R.K. bestond, die stad en parochie in R.K. geest bestuurden. Fon- tanus kan dus niet als opvolger van den pastoor gelden. Het collatierecht werd voorloopig niet meer uitgeoefend. De keurvorst-aartsbisschop van Trier verkocht 27 Juli 1609 in zijn hoedanigheid van administrateur der abdij van Prüm de Geldersche bezittingen en gerechtigheden aan graaf Ernst Casimir van Nassau. Graaf Ernst Casimir wist te bewerken, dat de Arnheemsche magistraat hem als collator der Arnheemsche pastorie erkende en maakte van zijn recht als zoodanig gebruik bij het beroep van ds. Guilielmus Ste- phanus, die den overleden predikant Fontanus opvolgde. Kort daarop ce- deerde hij het collatierecht aan de stad. De desbetreffende acte van 10 No- vember 1616 luidt als volgt: „Wy Ernst Casimir, graeff toe Nassau, Catzenel- bogen, Vianden ende Dietz, enz. doen condit. Also van den Churfurst van

zijn¹⁾. Gedurende de 17de de 18de en de 19de eeuw trad de Nijmeegsche magistraat als collator van de predikantsplaats in het schependom op. In de acte van presentatie voor ds. Laurens van den Bergh van 9 November 1718 wordt gezegd, dat burgemeesters, schepenen en raden der stad Nijmegen hem „praesenteren aan den Eerwaarden Kerckenraadt binnen dese Stadt, om door denselven na kerken-ordre tot het vorsejde praedicantsampt (nl. „tot Hees en Neerbosch in deser Stadts schependom”) beroepen, door het Eerwaarde Classis geëxamineert, en vervolgens door Welgemelte Kerckenraedt bevestigd te worden.....”²⁾. De gemeente in het schependom had, naar uit de wijze van beroeping van haar predikant blijkt, geen eigen kerkeraad en was hierdoor in sommige opzichten

---

Trier als administrator der abdien tot Proeme aen ons hebben geworven het recht van patronaatschap der pastorie in deser stadt van Arnhem, gelijc de heeren abten van Proeme t' selve recht van ondencklicken tyden rouwelicken (= D. ruhiglich) hebben gepossideert ende gebruikt, ende wy mede tegenwoordich int selfde recht ende possessie van een Eerbaer Raedt der Stadt Arnhem gekent worden, dat wy... de burgemeesteren, schepenen ende raedt derselver Stadt overgeven, gecedeert ende getransporteert hebben, overgeven, cederen ende transportereren mits desen, het voors. recht van patronaatschap der pastorie met alle titulen, segelen ende brieven, die wy daerover van hoochedachten Churfursten hebben ontfangen. Bekennen daeraen geen recht, noch toeseppen meer te hebben, noch te beholden in eenigerley wyse” (oud-archief gemeente Arnhem, inv. no. 4507). De magistraat heeft het aldus verkregen patronaatsrecht niet op de gebruikelijke wijze gehanteerd, d.w.z. door iemand tot de opengevallen predikantsplaats te nomineeren, dien de kerkeraad vervolgens beroepen moest, maar hij maakte van zijn hoedanigheid als collator gebruik, om aan zijn recht van approbatie van een door den kerkeraad uitgebracht beroep kracht bij te zetten. De approbatie of disapprobatie werd voortaan door den magistraat verleend „krachtens t'regt van patronaatschap en collatie den Magistraat deser Stad incontestabel competierende” (A. C. J. van der Kemp, „Kerkelijk Leven te Arnhem (1578 tot 1815)”, blz. 32 e.v. en blz. 42 e.v.). Opgemerkt moet worden, dat graaf Ernst Casimir niet het beneficium zelf geconferceerd heeft op ds. Stephanus, maar slechts het ius nominationis uitoefende. De pastoriegoederen zijn nl. na de Reformatie onder het beheer gekomen van de Kerken-rekenkamer en na de opheffing van dit lichaam onder dat van de Provinciale Rekenkamer, die in 1589 de pastoriegoederen aan de stad Arnhem ter administratie overliet. De stad richtte een rentambt op voor het beheer dezer goederen. De predikanten bleven geheel buiten dit beheer. Den 23sten Februari 1821 werden de goederen tezamen met de presentiegoederen van het voormalige college van vicarissen in de parochiekerk door de stad overgedragen aan de Ned. Herv. gemeente te Arnhem. Uit het voorafgaande blijkt genoegzaam, dat de Arnheemsche predikanten — afgezien van ds. Stephanus — geen opvolgers van de oude pastoors, maar nieuwe functionarissen waren.

¹⁾ Van Schevichaven, „Het Dorp Hatert” in „Het Schependom van Nijmegen in Woord en Beeld”, maakt op blz. 69 melding van de „weem” te Hatert, kennelijk de voormalige rectoraatshof, die, nadat de kapel voor den dienst gesloten werd, aan particulieren was verkocht.

²⁾ Oud-archief classis Nijmegen, Leggerboek II. Uit een Nijmeegsche raadsresolutie met betrekking tot het beroep van ds. Tijssen van 26 Februari 1679 blijkt, dat in de 17de eeuw de benoeming van den predikant in het schependom op dezelfde wijze geschiedde.

afhankelijk van den kerkeraad in de stad. Dat de gemeente nochtans zelfstandigheid bezat, blijkt uit het feit, dat ingezetenen van het schependom, die zich in de stad in den echt wilden laten verbinden, een attestatie moesten aanvragen en omgekeerd evenzoo Nijmeegsche burgers, die in het schependom in het huwelijk wenschten te treden¹⁾.

In onze vorige paragraaf is opgemerkt, dat de buurschappen Hees, Neerbosch en Hatert geen zelfstandige parochiën zijn geweest. Haar kerspelbelangen, d.w.z. de zorg voor den kerk- en schooldienst, werden door den magistraat van Nijmegen behartigd.

De heerlijkheid Ubbergen kreeg een eigen vasten predikant in 1661. Noch met de aanstelling van den predikant, noch met diens bezoldiging had de stad Nijmegen te maken, evenmin met de kerkfabriek en de overige kerspelaangelegenheden. Slechts in één opzicht bleef de oude band tusschen Ubbergen met de parochie Nijmegen gehandhaafd: de helft van de opbrengst der Ubbergsche collectegelden moest nl. worden afgedragen aan de diaconie in de stad. Een eigen armenfonds kende het kerspel Ubbergen niet. In 1763 kwam de stad Nijmegen door aankoop in het bezit van de heerlijkheid Ubbergen met uitzondering van het kasteel en trad hiermede in alle aan de heerlijkheid verbonden rechten, zonder dat dit eenige verdere gevolgen had voor de verhouding tusschen de parochie Ubbergen en de oude moederparochie Nijmegen²⁾.

Wat de predikantsplaats betreft, was Ubbergen gecombineerd met Weurd tot kort voor 1719, in welk jaar ds. A. Tarée te Beek in combinatie met Ubbergen beroepen werd. De predikantsplaatsen te Weurd en in het schependom van Nijmegen werden gecombineerd in 1738, toen ds. L. van den Bergh, predikant in het schependom, beroepen werd te Weurd³⁾.

¹⁾ Retroacta van den Burgerlijken Stand, Rijksarchief Arnhem, inv. no. 1270, contra-trouwboek van het schependom, 1772-1835. Bij vestiging in de stad moesten ingezetenen van Hees, Neerbosch en Hatert het Nijmeegsche burgerrecht koopen, vergel. Jhr. Mr. Martens van Sevenhoven, „Marken in Gelderland”, blz. 154.

²⁾ H. D. J. van Schevichaven, „Ubbergen” in „Penschetsen uit Nijmegen's Verleden”, III, blz. 183. In het archief van het voormalig Ambtsbestuur des Rijks van Nijmegen en des Nederrijkswalds, Rijksarchief Arnhem, bevindt zich in de portefeuille betr. opgaven, gedaan ten behoeve van de door koning Lodewijk verlangde statistieke beschrijving, voor Ubbergen een staat, waaruit blijkt, dat U. geen armenfonds bezat en dat de kerke-inkomsten, bestaande uit een rente van f 10 's jaars, collectegelden en grafelden, werden geadministreerd door den kerkmeester en werden besteed voor het onderhoud van het kerkgebouw en het schoolhuis en voor den koster (1808).

³⁾ Oud-archief classis Nijmegen, acta classis 2-5 September 1661, art. 9; 14, 15 en 16 April 1738, particularia 5; 1, 2 en 3 September 1738, art. 25.

Tot slot nog een enkele opmerking over Weurd. Vóór de Reformatie was de kapelanie of het rectoraat der St. Andreaskapel te Weurd onder het kerspel Beuningen geïncorporeerd bij het Nijmeegsche kapittel. In 1661 verzocht de classis Nijmegen aan den burggraaf van Nijmegen en aan den stedelijken magistraat om de „woestliggende” kerk te Weurd voor den kerkdienst open te stellen. De burggraaf en de Nijmeegsche magistraat beschikten hierop gunstig; de classis zou op ds. Johannes Smetius, die predikant te Ubbergen was, het beroep uitbrengen, als wezende hun hoogst aangenaam, terwijl de magistraat van Nijmegen zou overwegen, uit welke middelen de predikant bezoldigd zou kunnen worden. De stad oefende het recht van collatie van de predikantsplaats van Weurd uit, zooals o.a. blijkt bij het beroepen van ds. Van den Bergh in 1738. Bij gebrek aan een kerkeraad ter plaatse was het hier, bij deze buiten het Nijmeegsche schependom gevestigde gemeente, de classis, die krachtens de door de collatrix gedane collatie den predikant beriep, en niet, zooals bij de Gereformeerde gemeente in het schependom, de kerkeraad binnen de stad Nijmegen. Het optreden van den Nijmeegschen raad als collator der kerken in het schependom en in Weurd moet o.i. verklaard worden uit het feit, dat de predikanten hun tractementen ontvingen uit de Nijmeegsche geestelijke goederen, een feit, dat zijn grond vindt in de verhouding, waarin de kerken of vroegere buurschapskapellen te Hees, Neerbosch, Hatert en Weurd vóór de Hervorming tot het kapittel van St. Steven te Nijmegen gestaan hebben ¹⁾.

Van Alphen, „Nieuw Kerkelijk Handboek”, 1903, bijlage U. Sinds ongeveer een eeuw zijn de Herv. gemeenten van Hees-Neerbosch-Hatert en van Balgoyen-Keent gecombineerd.

¹⁾ Aan de kerkendienaren te Kuik, Ewijk en Beuningen, waarvan de kerspelkerken vóór de Hervorming bij het kapittel van Nijmegen geïncorporeerd waren, werd uit de Nijmeegsche geestelijke goederen in de 17de en 18de eeuw niets betaald. De stad Nijmegen trad in deze plaatsen dan ook niet als collatrix op. Aangaande Weurd vindt men opgegeven, dat de kerkefondsen f 100 's jaars opbrachten en beheerd werden door den kerkmeester en besteed voor onderhoud van de kerk, voor classicale onkosten van den predikant, defroyement van de visitatoren en karrevracht; de predikant kwam niet ten laste van de Gereformeerden; het niet floreerende armenfonds was bestemd voor alle behoeftigen zonder onderscheid des geloofs (opgaven voor de door kon. Lodewijk verlangde statistieke beschrijving). In het voormalig ambtsarchief bevinden zich eenige kerk- en armrekeningen, afgelegd aan een vertegenwoordiger van den burggraaf als opperkerk- en armmeester in het Rijk. Beroeping van predikanten door de classis in het Nijmeegsche Kwartier, zie Van Loon III, kol. 349, Landdag te Arnhem, 22 October 1718.

HOOFDSTUK IV.

DE GEESTELIJKE EN KERKELIJKE GOEDEREN IN DE KLEINE STEDEN VAN HET KWARTIER VAN NIJMEGEN.

A. Tiel en Zandwijk.

§ 1. De Parochiën Tiel en Zandwijk vóór de Reformatie.

De tegenwoordige gemeente Tiel omvat de vroegere stad Tiel en het voormalige gericht Zandwijk. Tiel en Zandwijk zijn in 1339 door den Hertog van Brabant afgestaan aan den Hertog van Gelre. De beide plaatsen waren oorspronkelijk van elkander gescheiden door een zijarm van de Waal, de Linge genoemd, en zijn na de afdamming van den rivierarm geleidelijk met elkander verbonden. De Damstraat, d.i. de latere Voorstad, die midden 15de eeuw binnen de Tielsche ommuring gebracht werd, was oorspronkelijk Zandwijksch territoir. Als afzonderlijk kerspel — niet als gericht — hield Zandwijk op te bestaan omstreeks 1582, toen de aan St. Vincentius gewijde parochiekerk tengevolge van den oorlog verwoest en niet meer herbouwd werd. De magistraat van Zandwijk, die, evenals de regeering van Tiel, uit twee burgemeesters en zeven schepenen bestond en voor tweederden verkozen placht te worden uit de Tielsche regeeringsleden, werd in April 1798 door het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Gelderland ontbonden, terwijl zijn werkzaamheden op het gebied van politie en finantie opgedragen werden aan het nieuw ingestelde gemeentebestuur van Tiel en zijn justitieele taak aan het schepencollege (welks naam gemoderniseerd werd in „comité voor rechtsoefening”) van Tiel¹⁾.

---

¹⁾ De Dam tusschen Tiel en Zandwijk werd volgens het „Chronicon Tielense”, ed. Joh. Did. van Leeuwen, 1789, blz. 293, gelegd in 1304 omstreeks Kerstmis. Onder het gericht van Tiel behoorden nog eenige waarden aan de Maas en Waalsche zijde van de Waal. Dr. J. S. van Veen, „Keuren en buurspraken van Tiel en Zandwijk” in „Verslagen en Mededeelingen v. d. Vereniging tot uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht”, 5de

In de stad Tiel waren twee kerken, nl. de thans niet meer bestaande kapittelkerk van St. Walburgis en de aan St. Martinus gewijde parochiekerk. Het Tielsche pastoraat was van oudsher geïncorporeerd bij het kapittel ¹⁾.

Ernstige oneenigheid met de bevolking van het destijds nog Brabantsche Tiel leidde er toe, dat de kapittelheeren naar Geldersch gebied vluchtten. Graaf Reinald I van Gelre schonk 1 October 1315 aan Arnoldus van Xanten, proost, en deken en kapittel van Tiel, het grafelijke huis te Arnhem, het recht van presentatie tot de pastorie van Dodeweerd en de reliek van het H. Kruis uit de kerk van dit dorp, welke schenking acht dagen later door den bisschop van Utrecht bevestigd werd ²⁾. Het kapittel vestigde zich onmiddellijk te Arnhem. De geschillen, die naar aanleiding hiervan tusschen de stad Tiel en de kapittelheeren ontstonden, werden bij scheidsrechterlijke uitspraak van 5 Januari 1317 beslecht als volgt:

---

deel, V, blz. 333, en dezelfde, „Rechtsbronnen der stad Tiel” (Werken Ver. tot uitgave v. h. Oude Vaderl. Recht, 2de reeks no. 3), de inleiding. Vergel. H. L. Driessen, „Inventaris van het Oud-archief der Gemeente Tiel” in „Verlagen van 's Rijks Oude Archieven”, 1927 II, blz. 113, de inleiding. De gerichten van Tiel en Zandwijk hadden een gemeenschappelijken richter en een gemeenschappelijken secretaris. De regeeringsleden werden door den richter naderhand door den Stadhouders van Gelderland, benoemd. Beide schepengerichten hadden crimineele en civiele jurisdictie. Te Tiel bestond een geërfdenorganisatie van de gemeene erven van het Tielsche veld met een bestuur van 2 buurmeesters; op Zandwijk een geërfdenorganisatie van het Zandwijksche veld, bestuurd door 2 buurmeesters, waarvan één gekozen werd door de geërfden van Zandwijk, die binnen Tiel woonden, en één door de op Zandwijk wonende geërfden. De geërfdenorganisatie van het Zandwijksche veld leeft voort in den dorpspolder van Zandwijk.

¹⁾ De St. Walburg was als „monasterium” gesticht door Waldger, graaf in Teisterbant, en werd 20 April 950 door den Duitschen Koning Otto I „cum nova atque lapidea in eodem loco civitate, omnibusque ecclesiis, prediis, familiis, ...” geschonken aan den bisschoppelijken stoel te Utrecht benevens een bij de „civitas” Tiel gelegen wilgenbosch (Sloet, no. 92). Het klooster ging waarschijnlijk teniet tengevolge van den Noormannenval in 1006. Door bisschop Adelbold zou in de St. Walburgskerk een college van saeculiere kanunniken zijn opgericht (vergel. Alpertus Mettensis, „De diversitate temporum”, ed. Dr. A. Hulshof, blz. 12, en „Chronicon Tielense”, blz. 56 en 84). Mogelijk heeft de parochiekerk reeds behoord tot de van het monasterium van St. Walburgis afhankelijke „ecclesiae”, waarvan in Sloet no. 92 sprake is.

²⁾ Archief Kapittel van het St. Walburg, Rijksarchief Arnhem, inv. no. 1. A. van Slichtenhorst, „Geldersse Geschiedenissen”, blz. 575. Van Heussen en Van Rijn, „Kerkelijke Historie”, II, Leiden 1726, blz. 414. In het grafelijke hof op de Beek te Arnhem was toentertijd het hospitaal gevestigd, dat door wijlen 's Graven zuster Maria gesticht was en dat nu overeenkomstig de stichtingsbepalingen naar Maria's eigen woonhuis verplaatst werd (vergel. Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, „Het Hof van Gelre” in „Gelre” XXXII, blz. 4). Vergel. voor de verplaatsing van het Tielsche kapittel „Chronicon Tielense”, blz. 302.

- 1°. de „universitas” der stad Tiel¹⁾ zal voortaan bij uitsluiting de collatie en dispositie (*collatio et dispositio*) hebben van de kapelanie in het Gasthuis, welke tevoren aan beide partijen stond;
- 2°. proost en kapittel hebben uitsluitend te beschikken (*disponere*) over de H. Kruisapel en de offergelden aldaar;
- 3°. proost en kapittel zijn gerechtigd tot de scholasterie, kosterie, het gelui („*campanaria*”, luigeld) van de St. Walburgskerk en de bepoting van het St. Walburgskerkhof; de stad daarentegen tezamen met den priester, die de zielzorg uitoefent, tot de kosterie en het gelui der St. Martinuskerk;
- 4°. de stad is niet verplicht bij te dragen tot het onderhoud van het kerkgebouw van St. Walburg;
- 5°. de parochianen mogen op bepaalde tijden in de kapittelkerk kerkbezoek doen en aldaar de H. Eucharistie ontvangen;
- 6°. men zal alleen kerkgang doen, de Sacramenten ontvangen, enz. bij den kapittelheer van de week, aan wien tijdelijk de zielzorg der parochiekerk opgedragen is („*solum presbiterum ex dictis canonicis ebdomadarium, qui curam dicte parrochialis ecclesie pro tempore gesserit*”), of zijn helper.

Verder wordt bepaald, dat er in de thans verlaten kapittelkerk steeds vier kanunniken zullen zijn, voorzien van de noodige inkomsten, terwijl in die kerk ook de vicarissen zullen blijven, wier vicarieën gesticht zijn door Tielsche burgers; proost en kapittel mogen het getal der prebenden naar believen vergrooten; de „universitas” van Tiel zal erkennen, dat de proost, het kapittel en hun kerk gerechtigd zijn tot de tienden van de gemeene gronden (*terrarum communitatis Tylensis*) en hetzelfde gebruiksrecht van die gronden hebben als de Tielsche burgers; proost en kapittel zullen in de plaats van den cijns van 6 Leuvensche denarii uit elke haardstede binnen de stad het vruchtgebruik verkrijgen van zeker land, genaamd de „Papensteghe”.

Den 30sten Mei 1328 onthief de bisschop van Utrecht proost en kapittel van St. Walburg op hun verzoek en mede ten verzoeken van het Deutsche Huis te Utrecht, waaraan zij hun goederen en rechten in de kerspelen van Tiel, Zandwijk en Drumpt verkochten, van de bediening der Tielsche parochie en droeg tegelijkertijd alle genoemde rechten en goederen aan de Deutsche Orde, balye van Utrecht, over. Den volgenden dag bevestigden de beide partijen de bisschoppelijke handeling; proost en kapittel deden plechtig afstand onder verklaring, dat de Commendeur en de broeders van het Deutsche huis te Utrecht hun de koopsom van 3000 zwarte Tournooische ponden voldaan hadden, maar ontvingen 1 Juni den tiend, genaamd „ghemeynte” (d.w.z. tiend geheven van de gemeene gronden), en de novale tienden weder terug²⁾.

¹⁾ Jhr. J. J. de Geer tot Oudegein, „Archieven der Ridderlijke Deutsche Orde, Balie van Utrecht” II, no. 570. „Universitas Tylensis” = ook wel „oppidani Tylenses”. In no. 573 (8 September 1328) wordt gesproken van „borghermeister, scepen, ende die ghemeine stat van Tyle”.

²⁾ De Geer tot Oudegein, als voren, II, nos. 571 en 572. Archief kapittel van St. Walburg te Arnheim, inv. no. 22. De oork. d.d. 30 Mei 1328 werd 18 November 1328 goedgekeurd door het Domkapittel te Utrecht. De handeling van 31 Mei '28 werd tezelfdertijd bekrachtigd door den bisschop van Utrecht, den Hertog van Brabant en den Graaf van Gelre.

Sinds Juni 1328 rustte derhalve op den *Landcommendeur der Deutsche Orde te Utrecht* de plicht tot bediening van de parochie Tiel. Hij sloot met de stad 8 September van dat jaar een overeenkomst, waarbij hij zich o.m. verplichtte de drie kapelrieën in de St. Walburgskerk en de drie kapelrieën in de St. Maartenskerk, alsmede twee nieuw te stichten kapelrieën in laatst genoemde kerk, te verleen en „ewelicken weerlicken papen offte clercken, die sy doen verdienen tot dier tijt toe, dat sy priester sijn”. De Deutsche Commenderie te Ophemert werd naar Tiel verplaatst. De Commendeur van Ophemert noemde zich voortaan *Commendeur van Tiel*. In 1463 moest hij beloven één ridder-broeder en vijf priester-broeders te onderhouden behalve den geestelijke, die door den Landcommendeur belast was met de cure der Tielsche parochie¹⁾. De met de zielzorg belaste priester, gewoonlijk een priester-broeder der Deutsche Orde, genoot zijn inkomsten uit een beneficie, dat men in later tijd als pastorie placht aan de duiden, ofschoon de bezitter slechts vicaris-deservitor — en wel vicarius perpetuus — was van den eigenlijken pastoor, den Landcommendeur als rechtverkrijgende van proost en kapittel van St. Walburg. Al spoedig werd de vicaris ook pastoor van Tiel genoemd. Tot de pastorie behoorden verscheiden tynsen en een pastoorswoning. Sinds 10 Juni 1546 was de kapelanie of vicarie op het St. Catharina- en Barbara-altaar van de Calandersbroederschap bij de pastorie geïncorporeerd²⁾.

Volgens een „Register van de vicaryen in die kercken van Ste. Meerten ende Walburgen binnen Tiel gefundeert” van omstreeks 1605 waren er in de parochiekerk negentien vicarieën en drie altaren gevestigd en in de St. Walburgskerk tien vicarieën³⁾. Het „Handboekje” van den pastoor Petrus van Teeffelen vermeldt de stichtingsbrieven van achttien vicarieën in de parochiekerk. Vermoedelijk waren de vier overschietende fundatiën niet in de St. Maartenskerk zelf, maar binnen de grenzen der parochie in het Gasthuis en in de kapel bij de Dampoort (waar men dergelijke stichtingen had) gevestigd. Van de overgrootte meer-

¹⁾ De Geer tot Oudegein, als voren, II, nos. 573 en 592. Mr. E. D. Rink, „Beschrijving der stad Tiel” 1836, bijl. G. Dr. J. S. van Veen, „Rechtsbronnen der stad Tiel”, blz. 142, vergel. Nijhoff, „Gedenkwaardigheden” I, no. 223.

²⁾ Dr. J. S. van Veen, „Handboekje van den Tielschen pastoor Petrus van Teeffelen” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” XLII, blz. 74.

³⁾ Dit „Register” bevindt zich volgens G. A. Meyer, ord. Praed., „Kerke-lijk Tiel” in „Archief Aartsbisdom Utrecht XXIX, blz. 297, in het archief van de Dominicaner statie te Tiel.

derheid stond het recht van presentatie aan den Landcommendeur te Utrecht.

De vicarissen in de beide kerken vormden reeds vroeg gezamenlijk één college van presentie- of memorieheeren, ook wel „socii”, „chorisocii” of „capittulaerheeren” genaamd. In 1432 waren er negentien. Hun statuten waren goedgekeurd door den bisschop van Utrecht, den proost en aartsdiaken van Arnhem en den Utrechtschen Landcommendeur¹⁾. De pastoor stond aan het hoofd.

Bijkens de statuten van 1432 kon de vicaris van een nieuwgestichte vicarie slechts dan in het college opgenomen worden, „nisi prius augmentaverit ad quotidianas memoriarum distributiones annuatim quatuor scuta aurea et antiqua monetae regis Franciae vel valorem eorundem in bonis, redditibus, in scabinatu vel iurisdictione Tylensi aut parochiae de Sandtwijck situatis, ad usus vicariorum... perpetuo levandorum” (verschreven voor „levanda”). Zoo storte in 1547 een vrouw een som gelds, waardoor zij wist te bereiken, „dat die vicarye van O.L.V., S. Mattheus ende S. Joris, dair S. Loyen beelt op steet, in der kercke van S. Marten tot Tiel mede is in der presencyen der kercke van Tiel ende die besitter van derselver sal mede deylen in der presencyen vurs.”²⁾. De vicaris van de onderhavige vicarie kreeg deel aan de presentien, maar de vicarie zelf bleef een zelfstandig beneficie en werd niet opgelost in het fonds der presentiegoederen. De in het „Handboekje” opgenomen aanvullingen van 22 Mei 1518 op de statuten der presentieheeren geven onder meer het volgende voorschrift: „Exinde statuerunt et ordinauerunt, quod de caetero quisque sociorum praedictorum et in futurum supervenientium gaudebit post mortem de distributionibus presentiarum de uno anno gratiae ac si superesset et in persona continue resideret (duntaxat de distributionibus memoriarum quotidianarum); chorisocii enim non habebunt se intromittere de corporibus altarum seu vicariarum de anno videlicet gratiae”. Hier worden de presentien en de vicariefondsen tegenover elkaar gesteld.

¹⁾ Het „Handboekje” van Petrus van Teeffelen vermeldt statuten voor de presentieheeren van November 1417, 19 Februari 1432, 22 Mei 1518 en 22 Juni 1558.

²⁾ De vicarie van St. Mattheus en St. Georgius in St. Loyen choirken was gesticht 31 October 1448 („Handboekje”, als voren). Volgens de aanvullende statuten van 22 Juni 1558 moest aan de vicarissen een augmentatie van 6 gouden Fransche schilden 's jaars worden gegeven, om de toetreding van een nog niet in het college opgenomen beneficiaat mogelijk te maken. Te Nijmegen heeft een soortgelijke bepaling bestaan, voordat de parochiekerk tot collegiale kerk verheven werd; zie den stichtingsbrief voor de H. Sacraments- of Wijnheeren-vicarie bij H. D. J. van Schevichaven, „De St. Stephenskerk te Nijmegen”, blz. 227.

hetgeen onmogelijk ware, indien de vicariegoederen waren ingelijfd bij de presentiegoederen. De oorsprong der presentiegoederen is gelegen in de gelden, goederen en renten, welke, meest bij uiterste wilsbeschikking, gegeven werden „ad usum perpetuorum vicariorum” voor het houden van zielmissen e.d. Zij werden als één vermogenscomplex opgevat en vanwege de presentieheeren door een rentmeester of „camerarius” beheerd. De dagelijksche uitdeeling der presentien aan de „socii”, die bij den koordienst aanwezig waren, geschiedde door een presentie- of lootmeester.

Binnen Tiel waren een drietal *kloosters* gevestigd. Den 28sten Juli 1494 stond heer Nycolaus van Tyefelen, priester-broeder der Duitsche Orde en „pastor sive perpetuus investitus” der Tiel-sche parochiekerk, toe, dat de reguliere kanonikessen van de orde van St. Augustinus van het klooster van *St. Ceciliën*, die reeds vroeger, „absque trium votorum emissionem in communi viventes” (het convent was dus een zusterhuis des Gemeenen levens geweest), van zijn voorgangers met goedkeuring van den Landcom-mendeur der Duitsche Orde verscheiden privilegiën hadden verkregen en nu onlangs tot een strengeren regel waren overgegaan, uit de parochie geëximeerd werden, waarvoor de nonnen hem jaarlijks 1 schild van 30 stuivers moesten geven¹⁾.

Blijkens een oorkonde van 15 November 1443 verwierven de zusters van *St. Agnietenklooster*, „staende in der stat van Tyel in die Efterstraat (= Agnietenstraat), dat wilneer heer Henrics van der Grip, priester, te wesen plach”, het recht om op haar erf een kapel en kerkhof te hebben, in die kapel de mis te hooren en een biechtvader te hebben, voor welke voorrechten zij aan den parochiepastoor 1 Fransch schild 's jaars moesten betalen²⁾. Volgens Rink is de kloosterkapel in 1478 tot een kerk gemaakt, d.w.z. uit de parochie geëximeerd. De zusters waren tertiariissen, behoorende tot het ordekapittel van Utrecht³⁾.

De priester Adrianus van Dromel schonk bij schepenbrief van 28 Juli 1465 aan broeder Bernardus Gerarduszoon „ad usus fratrum cellarum regule beati Augustini” een huis en erf naast den „Tolhuysshof” op voorwaarde, dat aldaar vier *Celbroeders* zouden wonen om overeenkomstig hun regel werken van barmhartigheid

¹⁾ De Geer tot Oudegein, als boven II, no. 594.

²⁾ De Geer tot Oudegein, als boven II, no. 585.

³⁾ Mr. E. D. Rink, „Vervolg van Bijvoegsels en Bijlagen tot de Beschrijving der stad Tiel”, 1847, blz. 37. P. Dalm. van Heel, „De Tertiariissen van het Utrechtsche kapittel” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” LXIII, blz. 88, cf. Van Heussen en Van Rijn, „Kerkelijke Historie” VI, 1726, blz. 573.

te volbrengen. De burgemeesters in der tijd zouden procuratoren van het huis zijn en de broeders in bescherming nemen¹⁾. Bij het *Celbroedershuis* behoorde de St. Alexiuskapel, een gebouw dat in de 18de eeuw nog bestond²⁾. De broeders waren ten tijde van de Reformatie, d.w.z. in 1578, reeds lang uit de stad vertrokken (vermoedelijk kort vóór 1571). Behalve hun huis en kapel hebben zij weinig of geen bezittingen gehad; vermoedelijk leefden zij, evenals de Nijmeegsche Celbroeders, van de verpleeggelden der in hun woning opgenomen zieken.

Even buiten de Dampoort stond een O.L. Vrouwenkapel, die onder de parochie Tiel hoorde. In 1594 werd zij afgebroken bij gelegenheid van den bouw van een nieuwe stadswaag³⁾.

De *pastorie der Zandwijksche parochiekerk* was geïncorporeerd bij de abdij van St. Paulus te Utrecht. Niettemin was de deken van het kapittel van St. Jan te Utrecht omstreeks 1244 „dictae parochiae (Zandwijk) investitus”. Krachtens een uitspraak van het bisschoppelijke gerecht van 19 Juli 1247 moest de abt van St. Paulus, „patronus ecclesiae in Santwic”, erkennen, dat de „ecclesia (pastoraat) de Santwic” voor eeuwig verbonden was aan de decanie van St. Jan. Iedere nieuw optredende deken moest opnieuw door den abt van St. Paulus aan den aartsdiaken gepresenteerd worden om de investituur met de zielzorg te erlangen⁴⁾. De deken van St. Jan liet de pastorale functie in den regel uitoefenen door een vicaris, wiens ambt op den duur tot een vicaria perputua, een beneficie,

1) Rechterlijk archief van Tiel en Zandwijk, Rijksarchief Arnhem, schepensignaat van Tiel over 1457/69 fol. 338, verg. Rink, „Bijvoegsels en Bijlagen tot de Beschrijving der stad Tiel”, 1836, blz. 13 e.v.

2) De „Cell” diende blijkens de stadsrekening over 1595 o.a. als stedelijke bergplaats van materialen (oud-archief Tiel, inv. no. 240).

3) Van Heussen en Van Rijn, als boven, II, blz. 361. Voor de nieuwe stadswaag werd in 1594 de eerste steen gelegd, zie stadsrekening over 1594 (inv. oud-archief Tiel no. 239); de stadsrekening over 1595 (inv. no. 240) heeft onder „Wachtmeyster” een post betreffende de afbraak der kapel.

4) Sloet, „Oorkondenboek”, no. 646, 11 Augustus 1244. P. Bondam, „Charterboek des Hertogdoms Gelre en Graafschaps Zutphen” blz. 459, 19 Juli 1247: „Quam sententiam dicti abbas et conventus Sancti Pauli Traiectensis ratam habentes, recognoverunt sepedictam ecclesiam de Santwic perpetuo annexam prememorate decanie Sancti Johannis. Et sic seponominatum decanum ad eandem ecclesiam de Santwic presentavit (de abt nl.) cura animarum eiusdem ecclesie a loci archidiacono investendum”. Dr. N. B. Tenhaeff, „Diplomatische studiën over Utrechtsche Oorkonden der Xe tot XIIe eeuw”, 1911, blz. 237, meent, dat de abt van St. Paulus afstand moest doen van zijn patronaatsrecht over de kerk te Zandwijk. Hiertegen merkt dr. R. R. Post, „Eigenkerken en bisschoppelijk Gezag in het Diocees Utrecht”, 1929, blz. 48 noot, op, dat de kerk van Zandwijk wel blijvend aan het decanaat van St. Jan verbonden was, doch dat het patronaatsrecht bleef aan de St. Paulus-abdij; iedere nieuwe deken van St. Jan moest de kerk van den abt vragen en eerst daarna kon hij de cura animarum van den aartsdiaken ontvangen.

werd. Den vicaris noemde men pastoor en zijn beneficie pastorie. De laatste dienstdoende pastoor, Claerbert van Triest, is in 1568 door den deken van St. Jan aan den aartsdiaken gepresenteerd ¹⁾.

De Zandwijksche tienden hield het convent van Westroyen gemeen met den deken van St. Jan „in enen ewyghen eerfpacht” van den abt der St. Paulusabdij. Ingevolge een accoord, dat 10 Mei 1476 gesloten werd tusschen deken en kapittel van St. Jan eenerzijds, en priorin en convent van Westroyen anderzijds, moest dit klooster hier voor „erflick ende ewelick” aan den abt 6 gouden rijnguldens 's jaars aan „pensien” betalen. De kerkfabriek van Zandwijk had recht op twee keurvimmen 's jaars uit de tienden ²⁾.

Op Zandwijk had men twee vicarieën, waarvan één in het Gasthuis. Voorts had men er het reeds genoemde *klooster Westroyen*. Het klooster was begonnen door eenige Dominicanen, aan wie hertog Willem van Gelre de kapel in Westroyen geschonken had (1399). In 1435 werd het een Dominicaner nonnenklooster van de tweede orde. Wegens den oorlogstoestand vertrokken de kloosterlingen in 1572 naar Tiel, waarna, in 1578, door den aartsbisschop van Utrecht, den orde-overste der Augustijnen en den Prins van Parma haar vereeniging met het convent van St. Ceciliën geregeld werd ³⁾. De volledige uitvoering van deze regeling werd evenwel verhinderd door de Reformatie.

¹⁾ Dr. J. S. van Veen, „Handboekje van den Tielschen Pastoor Petrus van Teeffelen”, aan het einde.

²⁾ Het kapittel van St. Salvator (Oudmunster) te Utrecht had 11 Augustus 1244 ten behoeve van den deken van St. Jan, „investitus” der parochie Zandwijk, afstand gedaan „ab omni iure, quod habuimus, vel habere videbamur in decima terrae cultae et incultae in parochia de Zandwic, usque ad sulcum, qui tractus fuit tempore, quo dominus Otto, comes Gelrensis, terram Batuae metiri fecit per mansos, per quem etiam sulcum iurisdictio ducis (van Brabant) a iurisdictione comitis (van Gelre) separatur” (Sloet, no. 646). Vermoedelijk had de abt van St. Paulus tiendgerechtigdheid aan Oudmunster uitgegeven tegen een recognitie. Het accoord tusschen het kapittel van St. Jan en het convent van Westroyen over de Zandwijksche tienden d.d. 10 Mei 1476, oorspr. archief kapittel van St. Jan, Rijksarchief Utrecht, inv. no. 266. De betaling aan den abt van St. Paulus van de pensie of erfpacht voor de Zandwijksche tienden geschiedde „buten cost” van den deken van St. Jan. Vergelijk de post in de 2de rekening van Mathijs van Mierlo van de St. Paulusabdij over 1592/93, fol. XXIIIvso (archieven kleine kapittels & kloosters, Rijksarchief Utrecht, inv. no. 389) en den inventaris van goederen van Westroyen d.d. 25 April 1601 (oud-archief Tiel, inv. no. 916).

³⁾ A. J. J. Hoogland, ord. Praed., „Het nonnenklooster te Westroyen” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” VI, blz. 371. G. A. Meyer, ord. Praed., „De Dominicanen-statie te Tiel” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” XXIX, blz. 59.

§ 2. De Reformatie.

De Goederen der Presentieheeren en der Conventen.

Omstreeks het begin van September 1578 was Diederick Vijgh, zoon van Claes Vijgh en heer van Zoelen, door toedoen van den Stadhouder, Johan van Nassau, zijn kortelings overleden vader opgevolgd in de functiën van ambtman en dijkgraaf van Nederbetuwe en richter van Tiel en Zandwijk. Door dit feit was de invoering der Gereformeerde prediking binnen Tiel verzekerd. Volgens een brief van ds. Engelbertus Faber aan Johan van Nassau bezat Tiel al in de eerste helft van October „das reine ministerium”. De Stadhouder verhaalt in een persoonlijk schrijven van 27 November 1578 aan zijn raden te Dillenburg, dat men te Tiel, ofschoon de zittende magistraat (de magistraat werd pas den 1sten Januari veranderd) nog grootendeels uit Spaansch- en Roomschegezinden bestond, als vreugdebetoon over de inneming van Deventer door den graaf van Rennenberg (20 November) „ein kirch eingenommen, dieselbe gesäubert und schon-, und aus denselben götzen und bildern ein herlich freudenfewer gemacht und so lang mit allen klocken geläutet, bisz dieselbe allerdings zu aschen verbrantt”¹⁾.

Onmiddellijk na de inneming der kerk ging de ambtman een overeenkomst aan met Hadewich van der Moelen, mater, en Johanna van der Steech, conventualin van het St. Ceciliënconvent, waarbij het convent beloofde elk halfjaar f 40 Hollandsch te betalen ten behoeve van den predikant, terwijl deze laatste het patershuis zou mogen bewonen (22 November 1578). Eenigen tijd later beloofde Henrick die Jongh, rentmeester van het convent Westroyen, aan burgemeester Wilhem die Wyth f 300 te zullen betalen „toe behoeff (van) den predicant”²⁾. Tiels laatste dienstdoende pastoor Petrus van Teeffelen overleed kort voor 10

¹⁾ (Mr. C. G. Hultman), „Geschied- en staatkundig Onderzoek over den tijd, wanneer Philips den Tweede. . . opgehouden heeft Heer der Vereenigde Nederlanden te zijn”, Arnhem MDCCLXXXI, bl. 45 e.v. noot, „Memorial und Verzeichnusz, was ungefehrlich den Heren Printzenn etc., zu vermelden” (ongedateerd, blijkens den inhoud opgesteld op instigatie van Johan Nassau in de week van Zondag 7 Sept. 1578), herdrukt in „Bijdragen en Mededeelingen” van „Gelre” XV, blz. 352. De Vijghs hadden de gemelde functiën in pand, maar behoefden voor de uitoefening ervan commissie van den Stadhouder. Groen van Prinsterer, „Archives de la Maison d'Orange Nassau”, lière série, t. VI, lettres DCCCXLIX et DCCCLIV.

²⁾ Rechterlijk archief van Tiel en Zandwijk, schepensignaat over 1568-'85, fol. 184 vso, en schepensignaat van Tiel over 1570-'83, fol. 189 vso.

Januari 1579¹⁾), zoodat van die zijde geen tegenkanting tegen den nieuwen staat van zaken meer te vreezen was.

Blijkens een acte van 18 Januari 1579 hebben „de heren scholtz, burgemeesteren, schepenen ende [raad] der stat Tiel..... Cornelis van Ebbenhorst constitueert ende tot een rentmeister gesat die geestelicke guederen te heffen ende te boren onder geboericke rekenyngh ende reliqua die magistraet tot Tiell daervan te doen”. Met dezen maatregel was de stad alle andere Geldersche steden voor. Helaas is omtrent het beheer van Ebbenhorst niets bekend. Hij overleed vóór 13 September 1589²⁾). Mogelijk heeft hij gedurende korten tijd de bij den dood van Petrus van Teeffelen onbeheerd achtergelaten Tielsche pastoralia geadministreerd. De kloosters behielden hun eigen rentmeesters.

Ook van de Commenderie te Tiel werd een bijdrage voor den predikant verlangd. Nadat 29 Februari 1586 reeds f 25 's jaars toegezegd was ten behoeve van de diaconie, werd 17 Januari van het daarop volgende jaar alle halve jaren f 50 beloofd voor het predikantssalaris³⁾). Bovendien genoot blijkens de stadsrekening over 1594 de kerkendienaar Johannes Vredaeus tot verbetering van zijn tractement f 100 uit de stadskas, „so Johannes den dienst alleen seer suaer valt ende mede by die krancken moet bezoeken en troosten so vell (= wel) s' nachs als daechs”⁴⁾).

Men liet de kloosters en de Commenderie voortbestaan onder voorbehoud, dat zij in de kosten van den Gereformeerden eeredienst bij zouden dragen door het betalen van jaarlijksche contingenten.

In den brief van 18 April 1593, waarbij het Hof van Gelderland den ambtman Vijgh verzocht de Nederbetuwsche predikanten binnen Tiel te beschrijven, teneinde zich door den predikant van Nijmegen te laten examineeren overeenkomstig de besluiten, dien-aangaande op den 1.1. Landdag te Zutphen (nl. in Maart) genomen, gaven Kanselier en Raden bericht van de benoeming van

¹⁾ Rechterlijk archief Tiel en Zandwijk, vreemdgeding van Tiel over 1568-'85, fol. 210. In het „Handboekje van den Tielschen pastoor Petrus van Teeffelen”, oorspr. Hs (Rijksarchief Arnhem), fol. 87 (zie de uitgave van Van Veen blz. 271) heeft de pastoor van het sterfjaar achter zijn eigen naam alleen de cijfers „15...” geschreven; de cijfers „79” zijn door andere hand toegevoegd.

²⁾ Schepensignaat van Tiel over 1570-'83, fol. 186 vso, en schepensignaat van Tiel over 1585-'89, fol. 131.

³⁾ Schepensignaat van Tiel over 1585-'89, fol. 10 vso en fol. 41.

⁴⁾ Oud-archief Tiel, inv. no 239. Ds. Joh. Vredaeus of van Vreden was een gewezen monnik uit het Westfaalsche klooster ten Grooten Buerlo bij Vreden.

Roeloff van Omeren (of van Ommeren) „thot den ontfanck und administratie der geestlicken guederen, daarvan die corpora binnen der stat Tiel, Sandtwick und Nederbetuwen gelegen“, met het verzoek er voor te willen zorgen, dat de geestelijken binnen een door den ambtman te bepalen tijd „pertinente inventaria“ zouden overgeven. In deze inventarissen moesten zij ook alle goederen vermelden, die zij tevoren „veralienert, verkofft off anderssins verbracht“ hadden¹⁾. Weliswaar hadden de ambtman en de magistraat van Tiel zich bij accoord bereid verklaard de geestelijke goederen „ter dispositie“ van de Landschap en den Stadhouders te stellen (Landdagsbesluit d.d. 26 Maart 1593), maar alras trad de magistraat als pleitbezorger op bij het Hof voor de kloosterlingen van St. Agnieten en van Westroyen, die gerequestreerd hadden, „dat die bedienonghe ende administratie haers respectieve conventz guderen mochten verbliven by haer selven in conformité van andere benabuerde steden, als die van S. Agniten und die van Bethaniën bynnen Arnhem, die van Renkom bynnen Wageningh, die van Marriënburch, die van Esserberch, ja oeck die van den Nonnen (wie waell meer twee int getall) bynnen Nymmegen, die welcke all noch op huden desen dagh haer convents guderen selfz administrieren.....“. De kloosters hadden zoozeer door den oorlog te lijden, dat zij geen rentmeester konden bekostigen; bovendien behoefde er geen vrees te bestaan, dat de administratie verwaarloosd zou worden, aangezien de kloosterlingen gerichtelijk beloofd hadden „eghene van der obg. respectieve conventz guederen te zullen uitdoen, veralieniren off verhuiren dan by onsen (nl. van de Tielsche regeering) voerweten off derselvige uter onsen middelen daer toe gedeputeerden und alle jaer van oren ontfanck ende uitgeven go(e)der bewijss, rekenongh ende reliqua ons te doen“²⁾.

Het Hof van Gelderland antwoordde niet op het verzoek, maar drong er op aan, dat men de inventarissen der geestelijke goederen zou indienen. Eerst in Juni 1594 kon Ommeren berichten, dat de conventen van St. Agnieten en van Westroyen de gevraagde inventarissen den eerste van die maand aan de stadsregeering hadden overgegeven, tegelijk verzocht hij nadere instructie³⁾. Nu her-

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, brieven met het Kwartier van Nijmegen, no. 10169, 18 April 1593, minuut.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, brieven met het Kwartier van Nijmegen, no. 10331, 13 November 1593.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, brieven met het Kwartier van Nijmegen, nos. 10333 en 10415, minuut van 16 November 1593 en Juni 1594.

haalde de Tielsche magistraat het ten vorigen jare gedane verzoek, om de kloosterlingen van St. Agnieten en van Westroyen in het beheer harer goederen te herstellen en Ommeren van den eed te ontslaan. Het Hof stemde hierin toe, totdat de Landschap nader zou hebben beslist. De beide conventen, ofschoon geheel op zich zelf staande, kwamen nu onder oppertoezicht van de stad. Bij resolutie van 10 Juni 1594 gelastte de magistraat Roeloff van Ommeren zijn hand van de geestelijke goederen in Tiel en Zandwijk af te trekken en rekenschap van zijn beheer aan de stedelijke regeering te doen, terwijl hem acte van indemniteit zou worden verleend „van allen hinder hy dienthalven van 't Hoff off Rekenkamer uyt cracht zyner commissie lyden soude mogen". Tevens werd bepaald: „De administrateurs van de conventen Westroyen ende Agnieten sullen geen goederen beswaeren off veralienieren, oock rekening aen de heeren Magistraet doen ende geen goederen verpachten dan ten overstaen van de gecommiteerden der Magistraet" ¹⁾).

Slechts van het St. Ceciliënconvent heeft Roeloff van Ommeren het beheer kunnen behouden. Hij had de administratie vóór Augustus 1593 in handen en behield haar tot 17 November 1609 ²⁾). Het merkwaardige hierbij is, dat gedurende al dezen tijd de gemeenschap der zusters van St. Ceciliën in wezen bleef en geen alimentatieregeling voor haar werd vastgesteld. In 1601 waren er nog vijf nonnen; toen in Januari 1605 de mater Verste(e)ch overleed, kozen de zusters Hadewich van der Moelen, die deze waardigheid al reeds vroeger bekleed had, tot opvolgster. De mater deed de uitdeelingen aan de armen, zooals van oudsher gewoonte was, en bleef het convent naar buiten vertegenwoordigen. Als bewijs hiervoor diene een post uit de ontvangsten van St. Ceciliën over 1610, luidende: „Hadewichgis van der Moellen, maetter des convents van Cyceliën closter, met toedoen Roedolff van Oemmeren als rentmeyster hebben Johan Corneliss. voirs. dit voirs. lant (nl. 10 morgens bouwland in Avezaath) noch twe jaer verlengt....." ³⁾). Bij de onderhandelingen met den magistraat in 1609 is het de mater, die de goederen van het convent aan de stad ter administratie overgeeft, en niet de rentmeester uit naam van de Landschap.

¹⁾ Archief Hof, brieven met het Kwartier van Nijmegen nos. 10420 en 10425, 6 en 10 Juni 1594. Tafel op de resolutieboeken van den Tielschen magistraat, archief Huis Wassenaer, Algemeen Rijksarchief Den Haag, aanwinsten 1891.

²⁾ Archief Hof, brieven met het Kwartier van Nijmegen, no. 10262, 1 Aug. 1593 minuut.

³⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 651 b, rekening over 1609/10.

De raadsresolutie van 10 Juli 1594 werd gevolgd door een ander belangrijk besluit. Den 2den Augustus 1595 werd bepaald: „der affgestorvene presentiepapen ende bagynen portie off alimentatie sal niet op de andere levende (nl. geestelijken) erven, maer tot onderhout van kerck- ende schooldienaren geëmploieert werden”. In de tafel op de resolutiën van den magistraat, waaraan dit is ontleend, staat hierbij aangeteekend: „'t Welck volgens by 't affsterven van bagynen van Westroien ende Agnieten aldaer benoemt is nagecomen”¹⁾. De kloosterinkomens waren dus in portiën verdeeld naar het aantal zusters. De conventen bleven voortbestaan als corporatiën, maar gingen gelijkenis vertoonen met een saeculier canonessenconvent, evenwel met dit verschil, dat bij overlijden van een tot een portie of prove gerechtigde juffrouw de prove niet wederom werd toegekend, maar door het convent werd uitbetaald ten behoeve van de predikanten en schoolmeesters.

Omstreeks denzelfden tijd trok de stad eenige huisjes van het St. Agnietenconvent in de St. Agnietenstraat aan zich. De zusters verzochten om restitutie. Maria Foiartz, „reprenterende het bewyndt ende regironge des convents van S. Agniten”, moest daarop in ruil voor de teruggave van de huisjes bij schepenacte beloven in de twee volgende jaren een contingent van f 70 voor den schooldienst te betalen, zooals dan ook in de stadsrekeningen over 1595 en 1596 te zien is²⁾.

Het betrof slechts uitstel van executie: in rekeningen van den door de stad benoemden rentmeester Mattheus van der Steech, aanvangende met het rekeningjaar 1605/6, vindt men de *huizen van de kloosters St. Agnieten en Ceciliën*. Van Westroyen treft men geen huizen aan; zij zijn vermoedelijk, omdat zij in de nabijheid van het klooster op Zandwijk gestaan hadden, tegelijk met de hoofdgebouwen verwoest, ofwel zij vielen niet in de termen, omdat zij buiten het stadsgebied stonden. Bij raadsresolutie van 7 October 1607 werd den rentmeester gelast, dat hij „in synen ontfanck van deser stadts cloosters huysen mede bueren sal de penningen, comende van des convents affgestorven ende vorder affstervende conventualen jofferen ende baginen ende daervan in uitgeven responderen”³⁾. In zijn rekening over 1608 staat voor de eerste maal een rubriek onder het hoofd: „Anderen ontfanck van die presenty

¹⁾ Tafel op de resolutieboeken van den Tielschen magistraat, archief Huis Wassenaer.

²⁾ Schepensignaat van Tiel over 1590-98, fol. 130, 5 April 1595. Oud-archief Tiel, inv. nos. 240 en 241, stadsrekeningen over 1595 en 1596.

³⁾ Raadsresolutiën Tiel, 7 October 1607.

ende die jofferen van Angnesen ende Cyceliën closteren", waarin de door het overlijden van presentieheeren of van kloosterzusters voor de stad beschikbaar gekomen presentieën en portieën, alsook de contingenten ten behoeve van den kerk- en schooldienst, welke door de conventen betaald werden, voorkomen. Het contingent van St. Ceciliën was elk halfjaar f 40, dat van St. Agnieten f 35. De rekeningen over 1609 en volgende jaren vermelden eveneens de portieën van de overleden zusters van Westroyen.

Steech ontving gedurende korten tijd bedragen van *vicarieën*. De rekening over 1607 vermeldt de volledige ontvangsten van de (O.L. Vrouwen-)vicarie in Kapel-Avezaath, welke ter collatie van de stad Tiel stond. Den 17den December 1608 werd de vicarie toegerekend aan Johan, zoon van den stadssecretaris Guert van Benthem. De vader nam de goederen in administratie; ze komen sedertdien niet meer in de rekeningen voor. Over 1610 en 1611 verantwoorde de rentmeester ontvangen tertiën van een tweetal niet nader aangeduide vicarieën (Adolf Vijgh betaalde over 1611 f 6 en Cornelis Herberenss. f 15)¹⁾.

Mattheus van der Steech bleef tot over het jaar 1615 belast met de ontvangst van de verhuurde huizen van St. Agnieten en St. Ceciliën. Als zoodanig werd hij opgevolgd door Gerrit van Aelst. Behalve deze administratie had de magistraat hem in Augustus 1609 het rentmeesterschap opgedragen „oever alle die guederen, soe lenderiën, renten, tynssen, als toebehoeren tot die *presenty* van Sant Martens kerck bynnen Tiill ofte elders gelegen moegen sijn", en met ingang van December 1609 het rentmeesterschap over de goederen van het *St. Ceciliënklooster*²⁾. Sedert 1613 verantwoorde Steech de contingenten voor den kerk- en schooldienst en de portieën van de afgestorven nonnen van de kloosters St. Agnieten en Westroyen, welker goederen toentertijd nog onder het beheer van de overgebleven conventualen stonden, in de rekening van de presentie.

De overgebleven *presentieheeren* hadden omstreeks 1595 het beheer over de presentiegoederen nog zelf in handen. De toenmalige rentmeester, Johan Coenen, was aan de priesters verantwoording

¹⁾ Oud-archief Tiel, inv. nos. 636-644, 651 c en 653-655, rekeningen Mattheus van der Steech over 1605-1615.

²⁾ Oud-archief Tiel, inv. nos. 651a en b, rekeningen van Mattheus van der Steech, onderscheidenlijk van de goederen der presentieheeren en van St. Ceciliën over 1609/10. Inv. nos. 653-655, rekeningen van de goederen der presentieheeren over 1610-'13. Inv. nos. 682-692, rekeningen van Gerrit van Aelst van de verhuurde kloosterhuizen e.a.

schuldig. Kort nadien werd hij vervangen door Jacob Gerritsz., die in een schepenacte van 2 October 1596 voor het eerst als zoodanig optreedt. Ook zien wij de presentieheeren nog herhaalde malen in rechte optreden, bijv. heer Peter Gerritsz. „vanwegen hem selven met toedoen der andere gemeyne presentieheren bynnen Tiell cum illorum tutore" (2 October '96)¹⁾. In 1604 begon de stedelijke regeering zich met de administratie in te laten: 2 Januari werden de genoemde Jacob Gerritsz. en mr. Rijck Herberensz., die pastoor van Drumpt en lid van het college der presentieheeren in Tiel was, door den magistraat geautoriseerd tot de ontvangst van de inkomsten van de presentieheeren. Uit een nadere resolutie van 14 Februari d.a.v. blijkt, dat mr. Rijck slechts als adjunct zou fungeeren van Jacob Gerritsz. „omme te manen, in te vorderen ende te beuren alle renten, thinsen ende jaerlijksche verschinende pachten van de presentieheeren, die welcke sye alle jaer sullen invorderen, heffen ende beuren, ende niet laeten verlopen, noch met yemandt ter cause van die verdragen sonder laste ende voorweten van *mijn heren* (d.w.z. van den magistraat) ende van haeren ontfanck rekening, bewijs ende reliqua te doen, waervoer mr. Rijck voorss. hebben ende profyteren sall jaerlijck XII gl.". De stad nam de presentiegoederen niet in beslag noch liet zij zich die goederen door de overgebleven priesters overdragen, maar bepaalde er zich toe den rentmeester der presentieheeren, die tot nog toe alleen aan de priesters rekenschap verschuldigd was, ook harerzijds te machtigen tot de ontvangst van de renten, thynsen, enz. van de presentieheeren en rekening en verantwoording van hem te vorderen, zooals zij dit bij de raadsresolutie van 10 Juli 1594 t.a.v. de administrateurs van St. Agnieten en Westroyen vastgesteld had²⁾.

Onder sanctie van den magistraat werd de administratie aldus voortgezet tot 22 Augustus 1609, toen Jacob Gerritsz. zijn laatste rekening aflegde voor den magistraat. Hij werd opgevolgd door Mattheus van der Steech. Aanleiding tot deze verandering is naar alle waarschijnlijkheid geweest het overlijden van den presentieheer Steven Hermensz. Van de presentieheeren was alleen mr. Rijck Herberensz. overgebleven. Deze ontving „als een van die presentieheeren van Sent Martens kerck" over 1610 f 122 „van sijn alimentacy." Mattheus van der Steech vermeldt in zijn eerste

¹⁾ Schepensignaat van Tiel over 1590/98, fol. 139 en 163 vso, 28 Juni 1595 en 2 October 1596.

²⁾ De resolutie d.d. 2 Jan. 1604 in de tafel op de resolutieboeken van den Tielschen magistraat in het huis-archief Wassenaer. De resolutie d.d. 14 Februari 1604 in de raadsresolutiën, oud-archief Tiel.

rekening van de presentiegoederen betalingen aan Jacob Gerritsz. voor het gratiejaar van wijlen Steven Hermensz. Ook moest hij aan Dirricksken Goerts f 106 betalen, omdat haar zoon Cornelis tot een aandeel in de presentie gerechtigd was. Volgens een bij de afhooring van Steechs eerste rekening (over 1609/10) geplaatste kanteekening zou Derricksken voor haar zoon nog eenen keer f 100 ontvangen en dan van haar recht afstand doen.

De adjunct, mr. Rijck Herberensz., bleef in functie voor het invorderen van de renten der presentieheeren binnen de stad en was bovendien koster in de St. Maartenskerk. Toen hij dit ambt wegens zijn hoogen leeftijd niet meer kon waarnemen, werd hem bij raadsresolutie van 13 Juli 1611 nog f 100 's jaars extra uit de presentiegoederen toegelegd. Hij stierf kort vóór 28 December 1621¹⁾.

Niet alleen t.a.v. de presentiegoederen greep de magistraat in. Hij besloot 7 April 1604 alle rentmeesters van de geestelijke goederen op te roepen rekening te komen doen. Verder besloot hij voortaan twee van de schepenen om de beurt nevens de burge-meesters tot de verpachting van de geestelijke landerijen te committeeren (10 April). Slechts de rentmeester van Westroyen, Hendryck die Jongh, toonde zich bereid, terwijl Jacob Gerritsz., de meergenoemde rentmeester van de presentieheeren, verklaarde, dat hij al binnen 's jaars zijn rekening afgelegd had²⁾. In het volgende jaar verlangde de magistraat van Griete Hacke en Juliana van Driel, onderscheidenlijk superintendenten van St. Agnieten en Westroyen, over een maand „vermogens die overgiffte van den Xen Julii 1594” rekening te doen over 1603/4, „omme de Lantschaps (recessen?) daermede genoeg te doen, ende by weigeronge, gebreck offte naelatenschap van sulcx te doen, sullen mijn heren veroorsaket werden hunluiden die hant te sluiten van alle haeren ontfanck, bewyndt ende uuytgeven”. Een soortgelijke aanzegging kreeg de rentmeester der presentieheeren³⁾.

Het eerste klooster, dat naar het oordeel der stedelijke regering in aanmerking kwam de administratie zijner goederen aan de stad over te geven, was *St. Ceciliën*. Op 9 Mei 1609 besloot

¹⁾ Het archief der presentieheeren werd omstr. 1610 bewaard in een kisten stadhuize. Rijck Herberensz. en Steech hadden er toegang toe. Wanneer het archief was overgeleverd aan den magistraat, is niet bekend, waarschijnlijk pas na het aftreden van Jacob Gerritsz. en diens vervanging door den rentmeester Steech. Raadsresolutiën Tiel, 13 Juli 1611 met kanteekening d.d. 28 December 1621.

²⁾ Raadsresolutiën Tiel, 7 en 10 April en 27 Juni 1604.

³⁾ Raadsresolutiën Tiel, 11 Januari 1605.

de magistraat met de mater in overleg te treden over de alimentatie, waarna men de conventsgoederen in het openbaar „uut den naem der stadt” zou laten verpachten, terwijl de rentmeester rekenschap moest afleggen ¹⁾). Het accoord met de mater, dat 17 November 1609 tot stand kwam, luidt aldus:

„Wy borgermeesteren, schepenen ende raedt der stadt Tiel doen kondt. Also wy verscheydentlicke mael uut den naeme ende van wegen der heeren Stadtholder ende Rhaden deses Forstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen vermaendt zijn, op de geestelycke goederen binnen deser stede gehorende goede acht ende opsicht te nemen, dat die nyet gedistraheert, nemaer in haer geheel verblyven ende behoorlicker geadministreert mochten werden,

dat wy dienvolgende den staet ende gestaltenisse des convents van Ceciliën binnen deser stede voorsz. naegesien ende bevonden hebben door verloop van de trouble tyden ende mercklicke uitgaende lasten, tselve in grote schulden ende becommernisse geraten te zijn; ende om in geene wiedere verloop ende so vuel mogelick daer uut te geraecken, wy demnha und om joffer Hadewich van der Muelen, matersche des voorsz. convents, als zijnde een alde impotente persone, van alle moeyten, sorge ende besweer t'ontlasten met deselve in vrundtlicke onderhandelinge getreden ende deser naevolgender gestalt geaccordeert, tho weten:

dat wy ende onse naecommelinghen haer E. leven lanck jaerlicx ende alle jaer tot haere onderhalt uttrecken ende betalen sullen twehondert ende veertich carolusguldens als ten allen vierdendeel jaers tsestich guldens, waer van het eerste op Nyhe jaers dach naestcommenden ingaen ende verschenen wesen sal den eersten Aprilis daer aen volgenden in den jare 1610; neffens dyen sal haer E. oock alle toebaet van torff, schapenkeessen als andersins van de noch lopende pachtonge des voorsz. convents goederen genieten; sal oock de voorsz. matersche der behuysinge daerinne zy tegenwoordich is wonende, haer leven lanck bewoonen ende by ons in goede reparatie gehalten werden; ende also de voorsz. matersche een camerken offte affsteek aen de zelve behuysinge doen maecken, daer voor sullen wy haer E. erffgenaemen nae haere overlyden doen betalen de somme van éénhondert carolusguldens; sullen oock nae affsterven der matersche voorsz. haere erffgenaemen voor een jaer van gratie uutgericht werden éénhondert guldens;

tot verfallonghe van welcke hare onderhalt ende joffer Ridders, mede-conventuale des voorsz. convents, toegelachter alimentatie ende betalonge desselvige convents lasten ende schulden wy alle des goederen van den convente ten hoogsten sullen verpachten ende administreren laten ende d'incomtsen van dyen als alle andere hare renthen ende thinssen doen in- ende utvorderen by den genen, die daertoe van ons gestelt sal werden;

waerinne de voorg. joffer Hadewich van der Muelen, matersche voorsz., also heeft verwillicht ende mede tho vreden is. Sonder argelist, etc.

Den XVIIen Novembris ²⁾).

Weinige dagen later ging de magistraat met Rodolph van Ommeren, „geconstitueerde rentmeester uut den naeme der Landt-

¹⁾ Raadsresolutiën Tiel, 9 Mei 1609.

²⁾ Raadsresolutiën Tiel, 17 November 1609. Aan de mater werd tevens toegestaan een bedrag van f 52 op rekening van den rentmeester tot de jaarlijksche uitdeelingen aan de armen „volgende des convents verplichtonghe”.

schap Gelre, etc. over den convente van Ste. Ceciliën binnen deser stadt Tiel", een accoord aan tot vereffening van de wederzijdsche schulden tuschen den rentmeester en het convent, waarbij burgemeesters, schepenen en raad van Tiel beloofden, „nadyen wy borgemeesteren, schepenen ende raedt..... voorg. tegenwoordich des voorsz. convents goederen volgende d'onderhandelonge ende accordt, wy met de matersche desselvighen convents ingegaen, doen administreren", het met den rentmeester overeengekomene „in naeme ende van wegen des voorsz. convents" na te leven ¹⁾).

De magistraat nam als opvolger van mater en convent de administratie van de goederen van het St. Ceciliënklooster over, niet als opvolger van Hof en Rekenkamer. Eigenaardig is ook, dat Ommeren formeel nimmer vanwege de Landschap ontslagen is. Hij gedroeg zich, ofschoon „geconstitueerde rentmeester uut den naeme der Landtschap", alsof hij in dienst van de kloosterzusters stond.

In den considerans van het accoord met de mater staat, dat de magistraat tot zijn maatregel overging, omdat hij van het Hof van Gelderland de aanmaning gekregen had „op de geestelycke goederen binnen deser stede gehorende goede acht ende opsicht te nemen, dat die nyet gedistraheert, nemaer *in haer geheel verblyven ende behoorlicker geadministreert* mochten werden". De bedoeling was dus: orde stellen op het beheer der goederen en waken tegen verduistering. Het accoord betreft dan ook alleen de overgifte van het beheer, geen eigendomsoverdracht van de goederen van St. Ceciliën aan de stad Tiel.

Het was Mattheus van der Steech, aan wien de magistraat ook deze administratie toevertrouwde. Alleen de eerste rekening over December 1609/10 is bewaard. Hij betaalde alimentatie aan de mater (nl. f 60 Holl. per kwartaal) en aan de gewezen non Antonia die Rydder (f 12 per kwartaal). Portiën van afgestorven zusters werden niet meer afgedragen. Daarentegen gaf hij tweemaal f 40 Hollandsch uit voor het halfjaarlijksche contingent ten behoeve van de predikanten ²⁾). In zijn rekeningen van de

¹⁾ Raadsresolutiën Tiel, 22 November 1609. Voor den rechtstoestand van het St. Ceciliënconvent vóór het sluiten van de overeenkomst met de stad Tiel van 17 November 1609 is illustratief: H. L. Driessen, „Een bladzijde uit de geschiedenis van het vrouwenklooster van St. Cecilia binnen Tiel" in „Gelre" XXXI, blz. 221 (zie: oud-archief Tiel, inv. no. 940). Cursiveering van mij.

²⁾ Sinds het jaar 1595, misschien wel eerder, waren de vermogens der conventen in z.g. „portiën" verdeeld. Dit was een vorm van verwereldlijking; de zusters ontvingen nu proven en konden zelfs desverlangd buiten de ge-

verhuurde huizen van St. Agnieten en St. Ceciliën over 1610 en over 1611, waarin de voor den kerk- en schooldienst ontvangen contingenten alsmede de portiën van overleden kloosterlingen (behalve St. Ceciliën) verantwoord worden, boekte Mattheus van der Steech de contingenten, die hij in zijn kwaliteit van rentmeester van het St. Ceciliënconvent aan zichzelf als rentmeester van de verhuurde kloosterhuizen, enz. betaald had. Eerst in 1613 worden geen contingenten van St. Ceciliën meer als ontvangen opgegeven. Het betalen van contingenten werd, zooals uit de latere rekeningen van St. Ceciliën van 1639 e.v. blijkt, vervangen door onmiddellijke uitgaven voor pieuze doeleinden. Uit het feit, dat de rentmeester aan zichzelf betalingen deed, blijkt, dat de magistraat de verschillende administratiën zorgvuldig uiteen hield. Het vermogen van St. Ceciliën werd niet met andere geestelijke goederen tot één fonds samengevoegd.

Begin 1610 ontbood de stedelijke regeering Cornelis van den Gheyn, rentmeester van het St. Agnietenconvent, en verklaarde, aangezien de zusters Hilleken van der Poel en Margriet Hacken nu overleden waren, „torugh stellende des voorn. Hilleken van der Poels quota, van nu voortaan tot behoeff der stad tegens haere laste van de kercke- ende schooldiensten t' ontfanghen laten des voorsz. Margriet Hacken portie van des convents incomsten". Na met de nonnen overleg gepleegd te hebben deed de rentmeester de aanbieding het bedrag, dat het convent betaalde wegens portiën van gestorven zusters, te verhoogen tot f 100, waarmede de magistraat accoord ging¹⁾). Den 14den December 1611 kwam de stad met jr. Gevert van Eck, den toenmaligen rentmeester van St. Agnieten, overeen, dat de kloosterlingen jaarlijks ten behoeve van den kerk- en schooldienst f 80 zouden betalen voor de portie van de in den loop van dat jaar gestorven zuster Geriken Dircksd. onder voorwaarde, „dat by vorder affsterven

meenschap gaan wonen zonder haar recht op de „portie" te verliezen. Antonia Ridders bijv. was een non, die gehuwd geweest was. Die „portiën" werden slechts zoolang betaald, als den conventualen het beheer over de convents-goederen gelaten was. Stierf een non, dan moest haar opengevallen „portie" aan den rentmeester der verhuurde kloosterhuizen, enz. worden afgedragen, om voor kerk en school gebruikt te worden. Behalve de „portiën" der overleden zusters moesten de conventen elk een „contingent" betalen aan den rentmeester der verhuurde huizen, enz. als bijdrage in de onkosten van den kerk- en schooldienst. Van het oogenblik af, dat de conventualen zelf geen zeggenschap meer hadden over de administratie der convents-goederen, werden geen „portiën" van afgestorven zusters afgedragen, maar betaalde de rentmeester der convents-goederen aan de overlevende nonnen „alimentatiën". De alimentatiën hielden op bij het overlijden, behoudens tegemoetkoming aan de erfgenamen.

¹⁾ Raadsresolutiën Tiel, 16 Januari 1610.

van enige der conventualen voorsz. de stadt tot verplegongh der kercken- ende schooldiensten desselve affstervende conventualen portie van des convents incomsten sal genieten in aller gestalt, gelijk deselve genoten sol hebben, so zy noch in den leven gebleven waere, sonder dat heur E. alsdan tot ennich naerder accordt offte verdrach aengesonnen sullen werden; dan by desen verstaen ende voor geresolveert halden, de stadt des vordere affstervende conventualen portie alsdan gehelicken ten eynde voorsz. te zullen genieten" ¹⁾).

Deze overeenkomst werd bij raadsresolutie van 14 December 1614 bevestigd, nadat wederom twee nonnen overleden waren, nl. Lijsken van Arnhem in Januari 1613 en Ariesken van Lith in Augustus 1614. Tevens werd de regeling uitgebreid tot de zusters van Westroyen, van wie er twee, Jenneken van Lith en Baetgen Herberen Landtschryversdr., in October 1613 en December 1614 gestorven waren ²⁾).

Rentmeester van Westroyen was toentertijd Claerbert de Jongh, die reeds in 1609 als zoodanig vermeld wordt. Hij was een zoon van den vroeger genoemden rentmeester Hendryck die Jongh en zal waarschijnlijk zijn aanstelling nog van de nonnen zelf gehad hebben. Immers blijkt uit een raadsresolutie van 16 November 1609, dat de zusters op dat tijdstip haar conventsgoederen nog zelf administreerden ³⁾, maar zij moesten bij vervreemding van goederen of bij het lossen van panden e.d. veranderingen in den staat harer bezittingen de goedkeuring van den magistraat verzoeken, overeenkomstig de bekende raadsresolutie van 10 Juli 1594. De Jongh diende in 1617 op verzoek van de stadsregeering een inventaris in „van alsulcke renthen, thynssen ende erffpachten ende lenderye als tot den convente van Westroyen sijn gehoorich, oock daerby overgelevert alsulcke zegeell ende brieven als alhier in den convente sijn gevonden unde in margine geteyckent staen". Het aantal gevonden eigendomsbewijzen bedroeg slechts een zestal, waarvan enkele alleen in authentiek afschrift ⁴⁾. De voornaamste bescheiden zijn vermoedelijk medegenomen door de priorin Juliana van Driel, die zich tijdens het Twaalfjarig Bestand in Den Bosch vestigde ⁵⁾.

¹⁾ Raadsresolutiën Tiel, 14 December 1611.

²⁾ Raadsresolutiën Tiel, 14 December 1614.

³⁾ Raadsresolutiën Tiel, 16 November 1609.

⁴⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 922.

⁵⁾ Juliana van Driel overl. pas in 1639. Een aantal koorboeken van Westroyen is terecht gekomen in het Dominicaner klooster te Antwerpen, verg. A. J. J. Hoogland Ord. Praed., „Memorie-Boeksken van de goederen uut

Het is onmogelijk het juiste tijdstip te bepalen, waarop de zeggenschap der nonnen van St. Agnieten en van Westroyen over het beheer der kloostergoederen eindigde en hare rentmeesters stedelijke functionarissen werden. Voor St. Agnieten is dit geschied vóór 1616, met welk jaar de in het oud-archief van Tiel bewaard gebleven rekeningen van den rentmeester jr. Gevert van Eck aanvangen, en voor Westroyen vóór 1620¹⁾. In de rekeningen vindt men geen uitgaafposten meer wegens betaling van contingenten en van portiën van afgestorven zusters ten behoeve van den kerk- en schooldienst; daarentegen werden wél onmiddellijk aan de betrokken kerk- en schooldienaren salarissen uitbetaald, terwijl de nog levende zusters *alimentatie* verkregen. De alimentatiën voor St. Agnieten waren in 1616: Merry Ruevers f 50, Jenneken van den Pol f 60, Naelleken van Beem f 200 en Lijsken Sanders eenzelfde bedrag; voor Westroyen in 1620: f 200 voor ieder van de drie zusters, Julia van Driel, Cunera van Hees en Theodora Stuers.

In 1629 verkreeg de Tielsche magistraat het uitgebreide bezit van het Westroyensche klooster in Den Bosch en de Meyerij, dat tot dien tijd buiten de administratie van Claerbert de Jongh was gebleven, in handen, waarschijnlijk dank zij de verovering van Den Bosch door Frederik Hendrik. Het was met goedkeuring van den provinciaal der Predikheeren mr. Paulus Coen of Coyaenus in 1574, dus vóór de Reformatie, onder zekere voorwaarden overgedragen aan den prior der Predikheeren in Den Bosch. Volgens die voorwaarden zouden de onderhavige goederen „nu ende tot eeuwigen dagen in de erfelyckheit..... sijn verbonden ende blyven aen den voirs. convent der Predicaer orden”, terwijl de Predikheeren zich verplichtten den zusters van Westroyen „voirts in alle geestelycken saecken altijt met raet, hulp ende bystant t' assisteeren na hun vermogen ende soolange eenige van ons tegenwoordige conventualen leven zullen aen deselve uytreicken het innecomen ende vruchten der voors. goederen, die boven alle costen ende lasten zuyper nae discretie van den heere prior van de

hollandt ende gelderlandt gehaelt ende in bewaernis syn int convent van Bosche doir B. Peeter Bersius gehaelt uut commissie van den eerweerdighe p. Peeter Woestyn, doctor in der godheyt, provinciael van de predicheeren oorden in Nederlant a°. 1609 ende door meester Niclaes de Reusch syn successeur zaliger memorie et doir eerw. p. B. Michaël Ophove provinciael a°. 1613” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” VI, blz. 169.

¹⁾ Oud-archief Tiel, inv. nos. 659-670, rekeningen van jr. Gevert van Eck als stedelijk rentmeester van het St. Agnietenconvent over 1616-1627, en inv. nos. 761-770, rekeningen van Claerbert de Jongh als stedelijk rentmeester van Westroyen over 1620-1629.

Predicheeren van den Bossche voors. jaerlycx zullen overschieten ende dat oock voortaan die rentmeester deser voirs. goederen binnen 's Hertogenbossche ten tyde wesende oock haere rekeningen daervoor doen....." ¹⁾). Op deze wijze kregen de zusters bij de Predikheeren in Noordbrabant een refugium zonder geheel van inkomsten vestoken te zijn. De goederen werden overeenkomstig de acte van 1574 afzonderlijk beheerd en niet vermengd met de goederen van het Bossche klooster. De rentmeester Mathijs van den Ancker noemt zich in zijn rekening over 1615 en 1616 „gemachticht totten ontfanck ende regeeringhe van de goederen (nl. binnen en buiten 's Hertogenbosch) des jough. convents van Westroyen, des oirden van Ste. Dominico by Thiel eertijts gelegen" ²⁾). Als een juridische schijnhandeling, een middel, waartoe in die woelige tijden de geestelijkheid somtijds moest overgaan, om de geestelijke goederen niet voor haar verloren te zien gaan, kan men de acte van 1574 niet beschouwen; de voorwaarden van de overeenkomst werden inderdaad ten uitvoer gelegd ³⁾).

Ten aanzien van Westroyen doet zich het verschijnsel voor, dat het „corpus" van het klooster oorspronkelijk gevestigd was op Zandwijk buiten het rechtsgebied van Tiel. Desalniettemin trok de magistraat van Tiel de administratie over de goederen van dit klooster aan zich. Blijkbaar werd tengevolge van den Tielschen invloed in Zandwijk uit de omstandigheid, dat de kloosterlingen naar Tiel verhuisd en de conventsgebouwen teniet gegaan waren, afgeleid, dat het klooster-corpus van Zandwijk naar de stad verplaatst was. Met de ten opzichte van andere kloosters gevolgde practijk was dit intusschen niet in overeenstemming ⁴⁾).

¹⁾ A. J. J. Hoogland, „Het Nonnenklooster te Westroyen bij Tiel" in „Archief van het Aartsbisdom Utrecht" VI, blz. 371.

²⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 758. De rekening werd goedgekeurd 5 December 1616 in het Bossche Predikheerenklooster door prior en paters van het convent „uuytgescheyden de reserve van de poincten, die by dezelve heeren patres zijn geappointeert, gemodereert ende gepasseert opt welbehagen van de Eerw. susteren des convents van Westroyen voorn., gelijk de marginael appostillen dat zijn medebrengende"; de vier zusters ontvingen slechts f 48.

³⁾ Voor zulke schijntransacties zie: G. A. Meyer, „Dominikanerklooster en Statie te Nijmegen", 1892, blz. 175 en bijlagen XII en XVII. Ook zusters van Westroyen waren daarbij betrokken.

⁴⁾ Men vergelijke met St. Mariënweerd: de kloosterlingen woonden in Culemborg, dus buiten Gelderland; toch werd de abdij als een in Gelderland gevestigde fundatie behandeld.

§ 3. De Pastorieën van Tiel en Zandwijk en de Commenderiegebouwen.

De Landcommendeur der Duitſche Orde te Utrecht begiftigde 14 Januari 1592 Johan van Bentheim (= Benthem) met de *pastorie van Tiel*. De magiſtraat hechtte hieraan zijn goedkeuring, onder voorwaarde, dat de begiftigde door zijn vader Chriſtiaen van Benthem op een Gereformeerde ſchool of academie gezonden zou worden, opdat hij de ſtad in het toekomstende zou kunnen dienen¹⁾. De Provinciale ſynode, die 17 Juni 1606 te Nijmegen bijeenkwam, verlangde, „dat ooc het Edle Hoff by de magiſtraet van Thiel wil arbeiden en hem met autoriteyt darhen induceeren, dat die nu vacerende pastoratus niet wederom aen een politicum en in usus ſeculares werde geconfereert, maer dat sy tot onderhoudt van eenen tweeden dienaer des Woorts aengewandt werden, als recht ys”²⁾. Daar het een beneficie gold, waaraan „cura animarum” annex was, had de ſynode het geldende recht aan haar zijde.

Heer Diederick de Blois van Treslongh, Landcommendeur der Duitſche Orde, balye van Utrecht, stond met ingang van 1 Januari 1616 voor den duur van vijftig jaren aan den Tielschen magiſtraat het recht van collatie van de Tielsche pastorie af. De magiſtraat moest beloven de pastoriegoederen „wel te doen bewaren” en na afloop van den termijn geen verder recht daarop te pretendeeren. De ſtedelijke raad begiftigde vervolgens ds. Alardus de Vries, „tweden kerckdienaer alhier”, met de pastorie en kocht voor f 150 den toenmaligen bezitter van het beneficie, Henrick van Benthem, af. De koopsom werd betaald uit de goederen van het St. Agnietenconvent. De ſtad ſtelde de pastoriegoederen onder het beheer van een der rentmeesters van de geestelijke goederen, die aan ds. de Vries de inkomsten uitkeerde³⁾.

Gelijk boven werd verhaald, was de Commendeur van Tiel gehouden tot een jaarlijksche bijdrage ten behoeve van den predikant. Op 15 December 1631 kwam de ſtadsregeering met de Commendeur Floris Borre van Amerongen overeen, dat deze laatste de drie volgende jaren f 300 's jaars betalen zou met inbegrip van de f 36 's jaars, die de Commenderie verschuldigd was tot het „karreren” op de ſtadsbolwerken, en na afloop van de drie jaren f 500

¹⁾ G. A. Meyer, „Kerkelijk Tiel”, blz. 335 noot 1.

²⁾ Dr. J. Reitsma en dr. S. D. van Veen, „Acta der provinciale en particuliere ſynoden, 1572-1620, IV, Gelderland”, blz. 148 (art. 38).

³⁾ Raadsresolutiën Tiel, 1 Januari 1616. Het verdrag in: oud-archief Tiel, inv. no. 953. Zie de rekening van St. Agnieten over 1616, bijlage no. 5, oud-archief Tiel, inv. no. 659.

's jaars. Deze overeenkomst zou gelden, zoolang Floris Borre Commendeur van Tiel was ¹⁾).

Toen de stad aan een derden predikant behoefte ging gevoelen, trachtte zij den Commendeur ertoe te bewegen tenminste f 3 à f 400 per jaar meer te betalen. De magistraat verlangde bovendien, dat de Commendeur de St. Walburgskerk zou herstellen en de afgebroken brouwerij tot gerief van de burgerij weder op zou bouwen. Ook wenschte hij, dat de Commendeur binnen Tiel zijn verblijf zou houden ²⁾). Dit leidde tenslotte tot het accoord van 30 Mei 1648, dat door het Hof van Gelderland 2 Juli d.a.v. goedgekeurd werd. De Commendeur, heer Floris Borre van Amerongen, beloofde bij den Landcommendeur te Utrecht een resolutie uit te lokken, „dat de heeren magistraet voor altijd sullen behouden de collatie van de pastorye ende inverlijffde vicarie (= de vicarie van de H.H. Catharina en Barbara) mitsgaders presentatie, daertoe gehorich, in Ste. Martens kercke tot Tyel, daarvan aen hen voor dezen de collatie den tijt van vijftich jaren toegestaen is, ende daerbenevens de eeuwige collatie van noch eene vicarye, ter collatie van den heere Landtcommendeur staende, om die de voorsz. pastorye alnoch te annexeren, welcke vicarye aen de heeren magistraet vóór de onderteickeninge deses sal worden genomineert ende volgens behouden worden met de lasten, 't zy van dycken (soo daer eenige toe staen) ende andersints”. De genomineerde vicarie was de vicarie van St. Brigitta. Voor het overige bleef de vroegere overeenkomst van 1631 van kracht, behalve dat de Commendeur verplicht zou zijn het dak en muurwerk van de St. Walburgskerk „nae behooren” te onderhouden. Hij achtte zich echter geenszins verplicht de brouwerij weder op te bouwen ³⁾).

Den 13den September 1679 ging de stadsregeering een nieuwe overeenkomst aan met den Landcommendeur, Henrick graaf van Solms, en de gezamenlijke heeren Commendeurs der Duitsche Orde, balye van Utrecht, inhoudende, dat de sinds lang in onbruik zijnde St. Walburgskerk wegens bouwvalligheid zou worden afgebroken en de materialen verkocht zouden worden, met dien verstande, dat de opbrengst voor één derde door de Commenderie van Tiel en voor twee derden door de stad Tiel zou worden ge-

¹⁾ Raadsresolutiën Tiel, 15 December 1631. Volgens het Landdagsreces van 29 Nov. 1581 moesten alle Commendeurs, die voor „vry ridderheeren” golden, één predikant onderhouden naar het voorbeeld van den Commendeur van St. Jan te Arnhem en te Nijmegen.

²⁾ Raadsresolutiën Tiel, 11 November 1646 en 27 April 1647.

³⁾ Raadsresolutiën Tiel, 30 Mei 1648. Oud-archief Tiel, inv. no. 954. Archief Hof van Gelderland, Commissieboek, IV, fol. 195.

noten, dat de Orde aan de stad zou overgeven en bij dezen overgeeft „het besit en eygendom van de erven en gronden van de voorsz. kercke, als mede de huysingen des Commandeurs met de hoven en verdere appendentiën en dependentiën van dien, mede binnen de mueren en wallen der voorn. stadt staende en gelegen, tegens of met den last in het toecomende van de verpondinge, huysgelt of andere Heeren-schattingen....., en dat des niettegenstaende de fundatie der gemelte Commandeurie binnen de gedaghte stadt van Tiel blyven en daer van den naem behouden sal als van outs, gelijk dan oock nogh de bovengemelte Commandeurie sal gehouden blyven, nu en altijd te continueren in de jaerlicxe betalinghe van hondert guldens tot onderhoudt van de stadswallen en -wercken, van vierhondert guldens tot onderhoudt en subsidie der predicanten binnen Tiell en van tweehondert guldens aen de provisoren der armen aldaer, maeckende te saemen sevenhondert guldens jaerlicx". De stad zou den Commendeur nimmer tot hoogere lasten kunnen dwingen, evenmin tot herbouw van de kerk of het huis in de stad of tot het verblijf houden binnen Tiel¹⁾. Op het St. Walburgskerkhof werd bij raadsresolutie van 28 December 1693 verboden te begraven, aangezien men het kerkhof geheel met boomen had laten bepoten. De Commendeurs van Tiel bleven voortaan buiten de stad wonen.

De magistraat stelde het nieuwe bezit niet onder een der rentmeesters van de geestelijke goederen. Het terrein van de St. Walburgskerk en de Commenderiegebouwen met aanhoorigheden waren immers stadseigendom. De Commenderie bleef in het bezit van alle goederen, inkomsten, tienden, enz., welke zij buiten de stadsmuren had.

De *pastorie van Zandwijk* werd door den deken van St. Jan te Utrecht in 1598 geconfereerd op Adriaen van Zuylen. Nadat Van Zuylen tengevolge van zijn huwelijk het beneficium verloren had, werd Dirck van Maesacker ermede begiftigd en na diens overlijden in 1615, Jacob Hackfort Wynantszoon. De gebeneficieerden waren studenten, geen predikanten. De deken van St. Jan stelde zich nl. op het standpunt, „dat also by tiden des Nederlantsche troubel die parochiael kercke ende dorpe van Zandtwijk by de stadt Tiel gelegen geseert ende genochsaem desolaet is geworden ende die cure pastoraet (staende absoluyt tot collatie des dekens van St. Jans t' Utrecht in der tijt sijnde) dairduer ledich

¹⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 950. In inv. no. 951 de verkoopsvoorwaarden van de afbraak der St. Walburgskerk. Cursiveering van mij.

is geworden", de pastorie nochtans „ad pium usum" bestemd diende te blijven. Daar aan het beneficie geen zielzorg meer verbonden was, behandelde hij het als een vicarie en begaf hij het aan een student¹⁾. De deken van St. Jan presenteerde Jacob Hackfort aan „de regeerders ofte kerckmeesters tot Sandwijnck" ter institutie in het beneficie. Het is ons niet gebleken, of de collator aan het Hof van Gelderland brieven van institutie verzocht heeft. In elk geval heeft het Hof geen institutiebrieven gegeven.

Na de vernieling hunner parochiekerk in 1582 hebben de Zandwijksche parochianen geen nieuwe kerk gebouwd. Een Gereformeerde gemeente constitueerde zich in het kerspel Zandwijnck niet; de dorpelingen gingen te Tiel ter kerke. Het behoeft ons dus niet te verwonderen, dat de Tielsche magistraat zich tot het Provinciale Hof wendde met het verzoek om een der stadspredikanten met de Zandwijksche pastorie te begiftigen, aangezien de bezitter ongequalificeerd was. Het Hof gaf hieraan gehoor en confereerde 21 Juni 1619 het beneficie „ex iure devoluto" op ds. Bertramus à Laer van Tiel²⁾. Nicolaes van Berck, optredende als gemachtigde van deken en kapittel van St. Jan te Utrecht, verlangde, dat de Tielsche magistraat zou desisteeren van de „indracht", door hem gepleegd t.o.v. de pastorie van Zandwijnck. De magistraat voerde hier tegen aan, dat er aan de pastorie „cura animarum" annex was en dat degenen, die door den deken ermede begiftigd waren geweest, ongequalificeerd waren en geen kerkendienst deden, dat de parochianen meerendeels binnen de stad woonden³⁾ en sinds hun kerk in den oorlog „t' eenemael was gerasiert" in Tiel ter kerke gingen, en dat 's Hof's handelwijze in overeenstemming was de Landschapsbesluiten⁴⁾.

De deken van St. Jan legde zich bij den staat van zaken neer. Bij wijze van tegemoetkoming kende de Tielsche regeering aan Nicolaes van Berck uit de vicarieën, waarvan de „corpora binnen

¹⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 1786. Archief Kapittel van St. Jan, Rijksarchief Utrecht, inv. no. 271, minuut van de acte van collatie d.d. 28 Juli 1615 voor Jacob Hackfort Wynantszoon, waarbij een lijst van de Zandwijksche pastoriegoederen en concept van de acte, waarbij Jacob Hackfort Wz. door den deken ter institutie in het beneficie gepresenteerd wordt aan de „regeerders ofte kerckmeesters tot Sandwijnck".

²⁾ Raadsresolutiën Tiel, 25 Januari 1619 met kantteekening van 21 Juni 1619. Archief Hof van Gelderland, Institutieboek over 1609-21, fol. 237, institutiebrief van 21 Juni 1619, gevolgd door een lijst van de goederen van de Zandwijksche pastorie.

³⁾ De Damstraat tusschen de Zandwijksche poort en de Dampoort lag binnen de Tielsche ommuring, maar was oorspronkelijk Zandwijncksch territoir (vergel. § 1).

⁴⁾ Raadsresolutiën Tiel, 15 Maart 1621.

deser stede voorsz. gehoorich ende gelegen sijn", een studietoelage van f 70 's jaars toe ten behoeve van zijn zoon Jacob, totdat deze den leeftijd van 25 jaren bereikt zou hebben¹⁾.

De stad Tiel aanvaardde het beheer over de goederen der Zandwijksche pastorie en liet ze door denzelfden rentmeester beheeren als de Tielsche pastoriegoederen en de presentieheerengoederen. Aan ds. Bertramus à Laer moest de rentmeester uit de pastorie f 55-10 stuivers 's jaars uitkeeren als subsidie tot zijn tractement²⁾). De pastoriegoederen van Tiel en Zandwijk en de Tielsche presentieheerengoederen strekten in hoofdzaak tot onderhoud van de predikanten. Al deze goederen werden hoe langer hoe meer als één fonds beheerd, dat naderhand onder de benaming het „convent Praesentie-heeren" bekend stond³⁾.

Na den dood van ds. à Laer besloot de Tielsche regeering op aandrang van de stadspredikanten Udents en Glimmerus, om den deken van St. Jan te verzoeken het opengevallen beneficie te conferereen op ds. Glimmerus. De magistraat beschouwde omstreeks 1656 de pastorie van Zandwijk kennelijk als nog bestaande⁴⁾. Of de collatie heeft plaats gehad, is ons niet gebleken; evenmin, of de deken van St. Jan naderhand nog gebruik heeft gemaakt van zijn collatierecht⁵⁾.

Alhoewel het collatierecht der Tielsche en dat der Zandwijksche pastorie na de Reformatie nog gehandhaafd werden, althans gedurende een groot deel der 17de eeuw, kan men hieruit nog niet afleiden, dat de Tielsche Gereformeerde predikanten als opvolgers van de vroegere pastoors van Tiel en van Zandwijk beschouwd moeten worden. Op het beroepingswerk had de collator als zoodanig geenerlei invloed: het beneficie werd gegeven aan een reeds in functie zijnden predikant. Van een geregelde toepassing van het collatierecht was bovendien geen sprake. Na ds.

1) Raadsresolutiën Tiel, 16 Maart 1621.

2) De predikant ontving dit bedrag alleen het eerste jaar werkelijk; naderhand werden de f 55 - 10 st. niet meer afzonderlijk in uitgaaf gebracht, maar werden blijkbaar beschouwd te zijn begrepen in het tractement van den predikant (oud-archief Tiel, inv. nos. 683/684, rekeningen over 1621 en 1622).

3) Zie volgende §.

4) Raadsresolutiën Tiel, 13 Februari 1656.

5) De kapittelresolutiën (archief Kapittel van St. Jan te Utrecht, inv. nos. 1-3) zwijgen hieromtrent evenzeer als de Tielsche raadsresolutiën. Uit de rekeningen van de geestelijke goederen van Tiel blijkt, dat ds. Udents zijn tractement ontving van den rentmeester der presentieheerengoederen enz., en ds. Glimmerus van den rentmeester van het St. Agnietenconvent (dus niet uit de pastoriegoederen van Zandwijk).

de Vries heeft de Tielsche magistraat geen andere predikanten met de Tielsche pastorie begiftigd ¹⁾.

§ 4. De Geestelijke Goederen onder Stedelijk Beheer, Hun Rechtstoestand.

Wij hebben gezien, hoe er vier geestelijke rentambten in Tiel ontstonden, nl.:

- 1°. a. Presentieheeren,
b. pastorieën van Tiel en Zandwijk (sinds 1621),
c. verhuurde huizen van St. Agnieten en St. Ceciliën,
(samen in één rekening, maar onder afzonderlijke hoofden);
- 2°. convent van St. Ceciliën;
- 3°. convent van St. Agnieten;
- 4°. convent van Westroyen.

Volgens de raadsresolutie van 11 November 1628 moesten de rentmeesters steeds magistraatspersonen zijn. De afhooring van de rekeningen geschiedde door den magistraat, namens wien de stadssecretaris onderteekende. Tijdens het bestaan van het college van gemeenslieden (1703-'49), welk lichaam zich voornamelijk met het toezicht op de stedelijke financiën bezighield, vond het hooren en sluiten der rekeningen plaats door gecommiteerden uit den magistraat en uit de gemeenslieden.

De kloosterhuizen vindt men het laatst verantwoord in 1637; de meeste zijn gaandeweg verkocht. Het eenige, wat men daarvan in de latere rekeningen over 1650/51—1661/62 van Gerard Schull, rentmeester van de presentieheeren, enz. nog aantreft, is de „huysinghe” van St. Agnieten, d.w.z. een huis, dat als bank van leening diende en jaarlijks voor f 54 aan de tafelhoudster werd verhuurd ²⁾.

Nadat men verscheiden kloosterlanderijen in het openbaar verkocht had, o.a. in 1640, werd het vermogen van St. Ceciliën zoo klein, dat 7 Februari 1657 werd besloten de onverkocht gebleven landerijen, tynsen, enz., van St. Ceciliën niet meer in een afzonderlijke rekening te doen verantwoorden, maar onder te brengen in de rekeningen van den rentmeester van de presentieheeren, enz. „om in syne reeckeninge *apart* gestelt worden” ³⁾.

¹⁾ Opgemerkt moge worden, dat de magistraat op de beroeping van predikanten invloed uitoefende door het recht van ap- en improbatio evenals de magistraten in andere steden.

²⁾ Oud-archief Tiel, inv. nos. 736-742.

³⁾ Raadsresolutiën Tiel, 7 Februari 1657.

De drie overblijvende rentmeesterschappen kwamen in één hand, doordat ingevolge raadsresolutie van 1 Januari 1671 burgemeester Gerard Bouwensch, sedert 1651 rentmeester van het St. Agnietenconvent en sedert 1661 van Westroyen, ook nog met het rentambt van de presentieheeren, enz., belast werd. Het ambt cesseerde tijdelijk, toen Tiel tijdens den oorlog van 1672 in handen der Franschen kwam, maar na de verdrijving van den vijand en de invoering van het regeeringsreglement van 1675 in Gelderland werd Bouwensch opnieuw beëdigd als rentmeester der geestelijke goederen en als stadsrentmeester „volgens d'ordre van Sijn Hoogheyt (Willem III) ende (is) sijn Ed. toegestaan, om commissie te genieten als van outs" (20 September 1676)¹⁾.

Uit Bouwensch' ambtstijd van 1671-'77 zijn geen rekeningen van de conventen meer aanwezig²⁾. Vermoedelijk week de wijze, waarop hij van de geestelijke goederen verantwoording deed, weinig af van die, welke onder zijn opvolger Anthonis Piper of Pyper in zwang was. In Piper's rekening over 1678 vindt men de ontvangsten der drie „conventen", nl. het convent Agnieten, het „convent Praesentie-heeren" en het convent Westroyen, zorgvuldig uiteengehouden, terwijl de uitgaven voor de drie conventen gezamenlijk worden opgegeven. Onder de ontvangsten van het convent Agnieten staan de van den pachter van het derdedeel der vicarieën te Tiel ontvangen bedragen, zulks in afwijking van het vóór Bouwensch heerschende gebruik om de ontvangen tertiën van vicarieën op te nemen in de rekening van de presentiegoederen, de pastoriegoederen, enz. Onder het „convent presentieheeren" verstond men in dezen tijd het door samensmelting verkregen complex van goederen en inkomsten, die afkomstig waren van de presentieheeren en van de pastorieën van Tiel en Zandwijk, en het weinige dat nog over was van het St. Ceciliënconvent. Reeds onder den rentmeester Gerrit van Aelst werden in de rekeningen der presentieheeren ook de jaarlijksche contingenten of bijdragen van de Commenderie verantwoord. De benamingen „pastorieën van Tiel en Zandwijk" en „convent St. Ceciliën" gingen teloor.

De personeele unie³⁾ van de stads- en de conventen-rentmees-

¹⁾ Raadsresolutiën Tiel, 1 Januari 1671 en 20 September 1676.

²⁾ Van Bouwensch' administratie is slechts, afgezien van zijn rekeningen als stadsrentmeester, een bundel stukken bewaard gebleven, welke betrekking hebben op de door B. gevoerde administratie als stadsrentmeester en als rentmeester der drie conventen, oud-archief Tiel, inv. no. 331.

³⁾ Als stadsrentmeester bleef Bouwensch in functie tot 1679, als rentmeester der conventen tot 1677. Als stadsrentmeester werd hij opgevolgd

terschappen leidde in 1775 tot de opneming van de ontvangsten en uitgaven der conventen in de *gewone stadsrekening*. Dit gebeurde voor het eerst in de tweede rekening van den stadsrentmeester dr. François van Altena over 1775/6. De conventsvermogens werden nu in de ontvangsten niet meer zorgvuldig gescheiden; men plaatste de conventslanderijen achter de stadslanderijen, de erfpachten van de conventen achter de erfpachten van de stad, enz. Wél vermeldde men bij iedere ontvangst of uitgaaf, of zij uit hoofde van de stad of van de conventen geschied was. Zoo kon men altijd de herkomst der goederen en inkomsten van de geestelijke instellingen aan de hand van de stadsrekeningen nagaan¹⁾. Men kan in de verandering van 1775 een zuiver technische aangelegenheid zien, een middel tot vereenvoudiging van de stedelijke administratie. Vermoedelijk was dit inderdaad het geval. De maatregel had echter ver strekkende gevolgen voor den rechtstoestand der geestelijke goederen.

Het Intermediair Bestuur van Tiel-Zandwijk stelde zich blijkens zijn resolutie van 14 Mei 1800 op het standpunt, dat er binnen haar gebied geen voormalige geestelijke goederen waren, die voor nationaalverklaring in den zin van de staatsregeling van 1798, additioneel artikel no. 4, vatbaar waren: „Nader gedelibereert zijnde over de missive van Commissarissen tot de administratie der Finantiën dezes voormaligen Quartiers, voor agt dagen ingekomen, is eene missive gearresteert, waarbij gem. Commissarissen worden gerescribeert, dat deeze Stad, zoo verre deeze verg(adering) is bewust, geene goederen heeft, welke tans als Nationaale eigendommen kunnen of behoren te worden geconsidereert, alzo de revenuën van de goederen komende, alle in derzelve kasse, *zonder eenige distinctie als Stadseigendommen* worden overgebracht, en alle schulden, tractementen van stads-ambtenaaren, bedienden, als ook van predikanten en schoolmeesters, om 't eeven, waaruit die proflueeren, daaruit worden voldaan”²⁾.

---

door Louis Piper, die in den loop van 1681 reeds door Anthonis Piper werd gevolgd. Als rentmeester der conventen werd Bouwensch onmiddellijk door Anthonis Piper opgevolgd: sinds 1681 is er blijvend personeele unie tusschen de beide rentmeesterschappen.

¹⁾ Oud-archief Tiel, inv. nos. 453/7, 464/9, 476/483, 1326/7, 1329/44.

²⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 1237, resolutiën Intermediair Bestuur (1799-1803), 14 Mei 1800. Vergel. oud-archief Tiel, resolutieboek van den Magistraat en Gecommitteerdens uit de Burger Gemeente 1806-1811, de resolutie van 8 September 1808: „Eindelijk, dat uithoofden de Stads ongereede goederen of vaste inkomsten geheel en alleen aan dezelve in *eigendom* competeren, het genoegzaam is, dat de revenuën daarvan worden verrekend met vermelding

Omstreeks 1800 werden de geestelijke goederen geheel als stadseigendom beschouwd, ofschoon er nog altijd betalingen uit geschiedden voor predikanten en schoolmeesters, en wel op grond hiervan, dat de inkomsten uit die goederen in de stadskas vloeiden. Door de vereeniging met de stadseigendommen en -inkomsten in 1775 hadden de conventen opgehouden afzonderlijke fondsen, bestemd tot onderhoud van kerk- en schooldienaren en andere pieuze doeleinden, te zijn. Hier moge worden vastgesteld, dat de regeering van Tiel-Zandwijk niet, zooals die van Nijmegen, zich beriep op eenig recht van aanvaarding van heerloos geworden goederen, een regaal, waarmede de stad Nijmegen naar Akensch recht begiftigd was.

Dat de stad Tiel in den aanvang van de 17de eeuw geen eigendomsrecht over de geestelijke goederen verkregen heeft, maar dat daarentegen de geestelijke stichtingen vermogensrechtelijk waren blijven bestaan, moge hier nader worden verduidelijkt. De regeering der stad Tiel verzocht en verkreeg twee malen octrooi van de Landschap tot het verkoopen van kloosterhuizen en -erven. Op 18 Mei 1621 stond de Landdag toe, „dat de ledighe ende vervallen plaetsen binnen Tiel, gehorende tot de geestelicke cloosteren, int openbaer den meest biedende sullen worden vercocht, maer dat de penningen, daer van procederende, wederomme tot verbeteringe van 't incommen der geestelicke goederen aengeleydt ende daerenboven uyt de vercochte gronden den jaerlixen tyns tot voordeel als voren bedongen worde" ¹⁾). Den 1sten April 1626 werd door den Landdag te Arnhem geconsenteerd en geoctrooieerd, om eenige huizen en erven, „gehorende tot de cloosteren St. Ceciliën ende St. Agneten aldaer seer bouvellich zijnde te mogen vercopen off in erffpacht uyt te doen, mits daer op ende uyt behoudende tot reparatie ende behouff derselver conventen sooveel ten erffpacht van de coopspenningen van die beleggers, als deselve alle jaer te pachte uytgebracht hebben" ²⁾). Waar zulk een octrooi-aanvraag alleen vereischt werd bij vervreemding van de „ad pios usus" bestemde voormalige geestelijke goederen, is het duidelijk, dat de magistraat die goederen toen nog niet met stadseigendommen vereenzelvigde. Meer in het bijzonder is het

---

van het perceel, de tyns of erfpacht, zonder dat enige benaming van Geestelijke goederen, conventen of iets anders dien aangaande wordt vereischt, maar dat alle dusdanige bewoordingen en uit de quitantiën en uit de rekening zorgvuldig moet worden vermijnd en nagelaten". Cursiveering van mij.

¹⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 18 Mei 1621.

²⁾ Reces van den Landdag te Arnhem, 1 April 1626.

opmerkelijk, dat het hier de huizen en erven binnen de stad betrof, die in of kort voor 1605, dus lang voordat de magistraat de administratie over de goederen van de conventen overgenomen had, onder het beheer van den vanwege de stad aangestelden rentmeester Mattheus van der Steech geplaatst waren. De huizen en erven werden desondanks beschouwd als behoorende tot de conventen, ook al stonden zij onder een anderen rentmeester dan de vermogens van die conventen, waar zij in administratief opzicht uit gelicht waren ¹⁾). De huizen en erven van de kloosters binnen de stad werden veelal vervreemd onder beding van een „erffpacht”, d.w.z. een grondrente, die afkoopbaar kon zijn, en waarbij somtijds de conditie gemaakt werd, dat de stad, indien het noodig mocht blijken, het betrokken stuk grond of huis weer tot zich zou mogen nemen tegen vergoeding van de „melioratte”. Ook hadden verkoopingën plaats zonder beding van „erffpacht”.

De meeste verkoopingën van kloosterhuizen, -erven en ook van -landerijen buiten de stad hadden plaats in 1640 en '41, nadat opnieuw octrooi van de Landschap verkregen was. Zoo werd 23 Juli 1640 een huis met erf en tuintje in de Agnietenstraat, „gehoort hebbende tottet convent van Agnieten”, verkocht aan den „raetsvrundt” Henrick van den Bergh, waarbij de magistraat zich verplichtte, „alle voorcommer ende voorplicht daer van af te doen vel expandabitur *uyt des voorsz. convents goederen*”. In zeer veel verkoopacten van conventslanderijen werd een tyns bedongen ten behoeve van het convent, bijv. in de acte, waarbij een „gedeelte van des convents Westroiens landt gent. de Vrijthoff voor de Westluyense poorte gelegen” werd verkocht aan Hermen Sandersz. „voor een vry eygen erff ende goedt” en „vry van de ongelden, blyvende tot laste vant convent, op de laste van vierdehalve gl. jaerlixte tyns te lossen met 58 gl. hooftsoms, daarvan t'eerste jaer sal omcomen *ten behoeve des convents den lesten Decembris deses jaers*” (14 April 1641) ²⁾.

¹⁾ Dit komt overeen met hetgeen B. M. de Jonge van Ellemeef, „Geschiedkundig Onderzoek naar den Rechtsstoestand der Zeeuwsche Geestelijke Goederen van 1572 tot in het begin der 17e eeuw”, blz. 139, constateert t.a.v. de gebouwen der kloosters in de steden met de bijbehoorende erven in Holland en Zeeland; vergel. echter J. F. van Beeck Calkoen, „Onderzoek naar den Rechtsstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie”, blz. 268 en blz. 269 noot 1, alwaar aan een eigendom sub modo wordt gedacht overeenkomstig de opvatting van Hugo de Groot.

²⁾ Deze acten, alsmede verpachtingen en verhuringen te vinden in: oud-archief Tiel, inv. no. 608, „Prothocol van verscheyde erffpachten ende huurwerck(?) van huysen ende plaetsen als anders van weggen der stadt Tiel uytgedaen ende gegeven, beginnende anno 1604”. (Zie volg. blz., noot).

Aan de conventen en niet aan de stad behoorden de huizen, erven en landerijen; de magistraat had slechts de directie. Wij willen hier nog als voorbeeld noemen een acte van 6 September 1633, volgens welke burgemeesters, schepenen en raad der stad Tiel, „als de *directie* hebbende van de geestelicke goederen, waer van de corpora binnen deser stadt zijn gehorende”, aan Adriaen van Riemsdijck, oud-burgemeester van Tiel, een „eeuwigen ende erfelicken uytwegh ofte uut-vaert” verleenen voor zijn land op Drumpt over grond, „gehorende tottet convent van Ste. Ceciliën deser stadt gent. Luttelvelt”, tegen betaling van 12 stuivers 's jaars „aent voorsz. convent”.

Het was in de qualiteit van „directeurs van de goederen des con-

Voorbeelden van „erfpachten” en verkooping van huizen en erven in de kloosters.

31 Januari 1633. Burgemeesters, schepenen en raad van Tiel erkennen, dat zij „met octroy van de Landtschap etc. om eenige erven ende ledige plaetsen van 't convent off clooster van Ste. Agnieten in erfpacht te mogen uytgeven) in eenen erfpacht hebben uytgedaen ende gegeven... aen Adriaen van Riemsdijck, outborgermr., mede 't recht hebbende van Frans Huyberts., oudtschepen deser Stadt, eene ledige plaets ofte erff streckende voor van de Agniete straet tot achter aen den wegh, gehorende tottet clooster van Agnieten, van 't welke voor desen met onse voorgaende consent ende kennisse eenen hoff gemaect is, jaerlix ende alle jaer voor drie guldens ses stuivers Hollants gefalucert, daarvan 't eerste jaer erfpachten zal omcomen op den lesten Decembris a°. XVIIcXXXV ende soo voorts volgende”.

19 Februari 1640 verklaren burgemeesters, schepenen en raad, dat: De stadssecretaris Cornelis Antoniss. Udents „aen ons ten behoeve des convents *Ceciliën* (met onsen voorgaenden consente) heeft affgelost sekeren erfpacht van ses ende twintich st. jaerlix uyt zijn hoofken int *Ceciliën*clooster ende tgeen hy van den borgermr. Leeuwen heeft aengecoft”, en dat zij dien volgens „den voors. hoff daer aen d'een zijde de heere van Isendaren, raedt deses Forstendombs, ende aen d'ander zyde Willem van Cauwendaal naest gehooft, aen gemelten Cornelis Udents, secretaris etc., vercoft, overgegeven en opgedragen [hebben], als wy doen in cracht deses voor een vry eigen erff ende goedt, om bij hem ende zynen erven erfelick behouden ende beseten te worden; ende hebben wy daer op tot zyne erflicke nutschap verhalmet ende vertegen ende geloof te vryen ende te waren voor ende tegen allen den geenen, die des ten rechten connen ende staen willen, als erfcooprecht ende gewoonheit is binnen Tiel”.

27 November 1641. „Aen Antoni van Leeuwen, rentmr., in erfpacht uytgedaen seecker hoofken in *Ceciliën*clooster naest den hoff van jor. Gevert van Eck, jaerlix voor vier ende twintich st.... met conditie, soo de stadt namaels denselven hoff van noden hadde, die weder tot ons sullen mogen nemen, mits betaelende de melioratie ende verbeteringe daer aen gedaen.

6 April 1643. „Wy etc., dat wy.... in eenen vasten ende eeuwigen erfpacht hebben uytgedaen Mr. Gillis de Mare ende zynen erven eenen sekeren hof in 't *Ceciliën* clooster, ... rondtom streckende den gemeynen wech doch in achter aen den hoff van den borgermr. Eck, gehorende tottet clooster van *Ceciliën*, jaerlix voor vier ende twintich st...., welcken erfpacht wij voor ons ende onse nacomelingen geloven den gemelten de Mare ende zynen erven te vryen ende te waren erfelick ende immer meer”.

In October 1644 verklaren burgemeesters, schepenen en raad, „dat wy.... (met voorgaende octroy van de Landtschap om der cloosteren huysen te mogen

vents Westroyen", dat de stedelijke regeering elk jaar de openbare verpachtingen liet doen van de Zandwijksche tienden¹⁾).

Dat de Tielsche conventen in vermogensrechtelijk opzicht in wezen gebleven zijn, daarvan vindt men o.a. een bewijs in de manier, waarop de leenheer van Aldenhaag het convent Westroyen beleende. 30 November 1590 werd beleend Wolter van Heess „als een ledigh man ende tot behoeff der joufferen des convents van Westroyen, nu bynnen Tiell residerende" met ongeveer zes morgens en twee hond land beneden in het Corenbroeck in Avezaath; 8 September 1616 volgde de beleening van Claerberth de Jong „als reyndtmeister van wegen ende tot behoeff het convent van Westroyen bynnen Tyell" als een „ledich man" (= hulder of sterfman); 28 Mei 1629 compareerde Cornelis Anthonisz. Udents, secretaris der stad Tiel, „doer seekere volmacht ende autorisatie van de E. magistraet van Tiel op sijn person gepasseert tot behoeff van wegghen het convente van Westroyen" en liet zich met het land in Kerk-Avezaath beleenen²⁾. Niet de stad, maar het convent wordt beleend.

Van de conventen bleef de stadsrentmeester jaarlijks de bijdragen ontvangen voor de stadskar, d.w.z. het onderhoud van de stadbolwerken, hoofden, kribben en werven. Die bijdragen werden in uitgaaf gebracht door de rentmeesters der conventen. Tot het karren op de bolwerken droegen ook de Commenderie van Tiel en het Gasthuis bij. Dat een dergelijke verplichting op de conventen, ook na de overneming van het beheer door de stad, bleef rusten, en de bijdragen geheel op dezelfde wijze onder de ontvangsten in de stadsrekeningen werden verantwoord als die van de Commenderie en het Gasthuis, is een aanwijzing te meer voor het voortbestaan der conventen in vermogensrechtelijk opzicht.

vercopen) in eenen vasten ende stedigen erfcoop vercoft ende opgedragen hebben, als wy doen by desen, aen Mr. Gillis de Mare ende zynen erven huys ende hoffstadt in Ceciliëncllooster met het erff daer achter liggende tot aen de bleyck toe. . . . , aen d'een zyde de huysinge ende 't erff, daer den conrector woont, ende aen d'ander zyde de hoff van Willem van Cauwendael. . . . , voor een vry eygen erff ende goetd, dijk-, tyns-, ende pachtvry, den gemelten coper te houden ende erfvelick met recht besitten; want wij voor ons en voor onsen nacomelingen daerop hebben verhalmet ende vertegen ende geloof te vryen ende te waren als erfcooprecht is. . . .".

¹⁾ Oud-archief Tiel, pachtboek van de Zandwijksche tienden, inv. nos. 610 en 611. De verpachtingen geschieden tegelijk vanwege den Tielschen magistraat q.q. voor de eene helft en vanwege deken en kapittel van St. Jan te Utrecht voor de andere helft. In 1758 verkocht St. Jan zijn helft aan de stad Tiel, zie oud-archief Tiel, inv. no. 622.

²⁾ Leenboek Aldenhaag (Zoelen), no. 5, gemerkt A, en de grosse van den leenbrief van 28 Mei 1629 in de lias van de leenen, gelegen op Zoelen, no. 13, van het archief van gemelde leenkamer, Rijksarchief Arnhem.

De *bestemming* der geestelijke goederen behoorde overeenkomstig het plakaat van 31 Mei 1580 pious te zijn. Hieraan heeft men zich in Tiel in het algemeen wel gehouden.

Omstreeks 1601 betaalde het convent van St. Ceciliën jaarlijks „duer bevel van de magistraet der stadt Tyel tot stuer ende onderhalt der kerckendienders ende schoelmesters tachtentich gulden”¹⁾. Het convent van St. Agnieten betaalde in 1601 „tot den schoelmeester van der staet” (stad) het jaarlijksche bedrag van f 70 en had over het afgelopen jaar 1600 f 36 betaald voor de portiën van de gestorven zusters²⁾. De conventualinnen van Westroyen moesten volgens haar eigen opgave van 1601 jaarlijks f 200 geven ten behoeve van de kerkendienaren. Ook betaalden zij een niet nader aangeduid bedrag wegens de gestorven zusters³⁾. De inventaris van de goederen en inkomsten der presentieheeren van 1601 vermeldt, zonder opgave van het bedrag, dat er nog lasten afgingen „van die kerckendienders ende alles wat daer aen dependeert”⁴⁾.

Na de overneming van de administratie door de stad bleven de rentmeesters betalingen doen ten behoeve der predikanten en schoolmeesters. Dit verviel in 1672 tengevolge der Fransche overheersching; in 1675 werd echter weder bij raadsresolutie vastgesteld „dat uut de incomsten van de conventen der geestelicke goederen voorerst sullen worden betaelt de predicanten, schoolmeesteren ende dergelyke bedienden, ende t' geen voorders overschiet sal comen tot behoef van de stadt”⁵⁾. In meer uitvoerige bewoor-

¹⁾ „Inventarium van alle onse incommende ende wertghevende guderen van het convent van S. Cielyen, nu overgelevert door bevel der burgemesters ende der magistraet der stadt Tyel op den 26 April 1601”, oud-archief Tiel, inv. no. 915. Er leefden toen nog vijf zusters.

²⁾ „Inventarium van alle thynsen ende lendryen thobehoorende het convent van St. Agnieten...., overgelevert by suster Margriet Hacken durch ernstich versoek aen de Erbaren raet der staet Tyell op den XXVsten Aprilis a^o 1601, onder protestatie ende onvercort hares convens eygendom ende hebbende gerechticheyden”, oud-archief Tiel inv. 914. Er waren nog tien zusters in leven, waarvan de jongste tegen de zestig liep.

³⁾ „Inventarium van alle thynssen ende lenderiën toebehoerende den convent van Westroyen, overgelevert durch Cunera van Heess van weghen des voerscreven convents ten ernstich afeyschen enes Eerbaeren raedt der stadt Tyell opten XXV Aprilis 1601, onder protestatie ende onvercort haers convents eygenedom ende hebbende gerechticheyden”, oud-archief Tiel, inv. no. 916. Gedrukt naar een in een Belgisch klooster (Dominicaner klooster te Mechelen) bewaard dubbel in „Archief Aartsbisdom Utrecht” VI, blz. 377-384.

⁴⁾ „Inventarium van alsulcke erffguederen, lenderiën, renten, tyssen als die gemeyne presency-heerren bynnen Tiill sijn cometerende, overgelevert aen een Eerber raet der staet Tiill op den XXV^a. April a. 1601”, oud-archief Tiel, inv. no. 917.

⁵⁾ Raadsresolutiën Tiel, 10 Maart 1675.

dingen werd deze resolutie herhaald 7 Januari 1679: „Geresolveert, dat van nu voortaan de inkomsten van de conventen hetsy van Agnieten, Westroyen, Praesentie-heeren, pastoryen en vicaryen, alsmede de inkomsten van de Commandurye, behalven hondert gul. tot stadtskar, sullen blyven geaffecteert tot betalinge van de tractamenten van de praedicanten, rector ende andere schoolbedienden, ende dat oock tot dien eynde de alrede verschenen en vervallen paghten, renten en tynsen tot betaeling van de voors. tractementen sullen worden gehouden en aengewent”¹⁾. De betalingen werden voortgezet ook na de opneming der conventen in de gewone stadsrekening, en wel tot 1 Januari 1810 toe, met ingang van welken datum volgens Koninklijk decreet van 2 Augustus 1808 No. 26 geen betalingen voor kerkelijke functionarissen meer gedaan mochten worden uit de openbare kassen.

Om een denkbeeld te geven van de inkomsten der conventen en van hetgeen voor predikanten e.d. placht te worden betaald, moge aan de rekening der conventen over het jaar 1679 van Anthonis Piper worden ontleend, dat de totale ontvangsten bedroegen: a) voor het convent Agnieten f 1069 - 7 st. - 14 penningen, b) voor het „convent Praesentie-heeren” f 913 - 16 st. - 8 penningen, c) voor het convent Westroyen f 1835 - 19 st. - 1 penning. Hiertegen werden o.a. uitgegeven: aan ds. Glimmerus f 750, aan ds. Samuel Scherphof f 750, aan den rector Aelhuysen f 500, den conrector Stock f 350, aan Hendrick van Aelhuysen (praeceptor) f 200 en aan mr. Jan Taey (koster) f 50, terwijl de vroedvrouw Jenneken Kellen f 50 ontving en daarenboven aan ds. Bartholdus (= Bartholomeus) van Eck blijkens de extra-ordinaris uitgaaf f 315 werd toegekend. Het batig saldo over 1679 bedroeg voor de drie conventen f 1425 - 2 - 8²⁾. Men ziet, dat er van den rijkdom der kloosters ondanks de verkooping in de eerste helft der zestiende eeuw nog vrij veel over gebleven was. Omtrent de salariëering van de predikanten kunnen wij nog opmerken, dat de stad Tiel, evenals de steden Nijmegen en Zaltbommel, tot supplement op de predikantstractementen de beschikking kreeg over den heelen stuiver op iederen pachtgulden van de generale middelen over stad en schependom en den halven stuiver op de verponding krachtens Kwartiersresolutie d.d. 14 November 1680. Te

¹⁾ Raadsresolutiën Tiel, 7 Januari 1679.

²⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 806. Curiositeitshalve moge hier een uitgaafpost in de rekening van St. Ceciliën over 1639 (inv. no. 716) volgen: „item betaelt voor de Gelderse cronike van Pontanus aen de boeckverkoper tot Aernhem de somma van achtien gul., comt alhier.... 18-0-0”.

beginnen met het jaar 1708 ziet men in de conventsrekening achter de ontvangsten van het convent Westroyen een nieuw kapittel „Ordinaris-ontvangst”, waarin de van den ontvanger van het Kwartier verkregen bijdragen wegens den heelen en halven stuiver vermeld staan. Vóór 1708 komen deze soort van ontvangsten in de stadsrekeningen voor, echter vrij ongeregeld¹⁾.

Wat de bestemming van de opbrengst der verkoopingën betreft; deze moest in overeenstemming zijn met het verleende octrooi. Met octrooi van de Landschap werden bouwvallige huizen, welke geen voordeel voor een geregelde exploitatie meer opleverden onder voorbehoud van een grondrente verkocht. Ook werden landerijen verkocht om daarop drukkende schulden af te lossen. Tot zoover kan men dus in die verkoopingën geen miskennis van de pieuze bestemming der geestelijke goederen zien. Den 25sten Juli 1640 evenwel besloot de magistraat octrooi te verzoeken van de Landschap tot het mogen verkoopen van 18 tot 20 morgens land, „tot de respective conventen Westroyen, Agnieten en Ceciliën behorende, om de penningen tot aflossing van sodanige capitalen, by de stadt gelicht in 't maken ende onderhouden van verscheyden fortificatie-wercken, hoofden ende werven, mitsgaders tot meerdere nodige alnoch te maken fortificatien te emploieren”²⁾). Het gevraagde octrooi werd verleend. Blijkens een rekening van een volgens dit besluit gehouden openbare verkooping, waarbij werden verkocht een gedeelte van het land de Scheeringe van St. Agnieten voor f 800, land op de Sellick van Westroyen voor f 593-17-0 en de Vrijthoff voor een bedrag, dat

¹⁾ Kwartiersreces Nijmegen, 14 November 1680. Stadsrekening over 1694/5. „Extra-ordinaris ontfanck: (post alia) Nogh op dato voorsz. (19 Febr. 1695) van den heere secretaris Lith de Jeude becoomen eene ordonn. op den heere ontfr. Lith de Jeude ter somma van agh hondert twee guld. seventien wegens den heele en halve stuyver voor de *predicanten* in dato den 3. Augusti 1694. . . . 802 - 17 - 0” (oud-archief Tiel, inv. no. 347); vergel. de stadsrekening over 1708/9 (inv. no. 360) onder het hoofd „Extra-ordinaris ontvangst”, en de conventsrekeningen sinds het jaar 1708 (inv. nos. 834 e.v.). Het ontvagen van den heelen en den halven stuiver ten behoeve van de predikanten heeft in Tiel dus *niet*, gelijk in Nijmegen en Zaltbommel, ten gevolge gehad, dat de posten wegens de predikantssalarissen uit de conventsrekeningen verdwenen.

²⁾ Raadsresolutiën Tiel, 25 Juli 1640. Het octrooi tot verkooping werd verleend bij Landdagsbesluit van 18 Augustus 1640: „Op requeste van burgemeesteren, schepenen ende raet der stat Tiel. Is denselven toegestaan ende geoctroyeert, om tot onderholt ende reparatie van hare hoofden ende rijswederen voer ende langhs hare stat gelegen, als oock tot die fortificatiën ende verseckerongh van hare voorsz. stat tegens des vyants overvallen ende surprinsen te mogen vercopen sekere achlien ofte twintich mergen lants. .... tot den convente van Ceciliën, Westroyen ende Agnieten behorende, mits die penningen, daer van procederende ten fine als vooren employerende”.

de kooper Johan van Eck, rentmeester van de Presentieheeren-goederen enz., in zijn rekening als zoodanig zou verantwoorden, ofschoon de Vrijthoff tot Westroyen gehoord had. De opbrengst ten bedrage van f 1393-17-0 werd geheel aangewend tot de stadsfortificatiën¹⁾. In 1640 zijn eveneens eenige huizen van St. Agnieten en St. Ceciliën en van de stad zelf verkocht, waarvan de totale opbrengst f 2604- bedroeg, die vrijwel geheel besteed werd voor afdoen van schulden van de stad, van een pandbrief ten laste van landerijen van het convent St. Ceciliën, alsmede voor enkele kleinere zaken, zooals onkosten bij het aannemen van een ziekentrooster, premiën voor de school, aanschaffing van een nieuw corpus iuris voor de stad (f 22) en twee signaten²⁾.

Het besteden van de kooppenningen ten bate van de versterkingswerken beantwoordt niet aan de eigenlijke pieuze bestemming der geestelijke goederen. Uit het feit, dat men voor dit doel van de Landschap octrooi kon verkrijgen, mag men evenwel besluiten, dat deze aanwending van de koopsom door de Hooge Overheid in het algemeen belang geacht werd. Iets ongewoons was het overigens niet; zowel binnen als buiten Gelderland heeft de overheid geestelijk goed te gelde gemaakt voor militaire werken. Het was een maatregel van algemeen belang ten behoeve van de rust en veiligheid der inwoners.

§ 5. De Vicarieën.

De Tielsche vicarieën zijn voor het meerendeel ook na de Reformatie in wezen gebleven. In beginsel waren deze fundatiën, evenals in het overige Gelderland, onderworpen aan de verschillende plakaten op de vicarieën, en wel vooreerst het plakaat van 3 Mei 1582, waarbij de Landschap bepaalde, dat de patronen hun recht moesten bewijzen en de inkomsten geven aan „duchtige personen, die daer van, naer voer gaender confirmation dieses Haeffs, in studiis sullen onderhouden worden, op dat sie hier na maels dem Vaterlant in Kerken und politischen Officiën des to beter

¹⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 910. De rekening van J. v. Eck van de Presentieheeren over 1640 ontbreekt.

²⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 911. Uit het „Prothocol”, oud-archief Tiel, inv. no. 608, blijkt, dat er nog meer verkocht werd dan hetgeen in de beide rekeningen vermeld staat. De tynsen uit de toentertijd verkochte huizen van St. Agnieten en St. Ceciliën werden door den gewonen stadsrentmeester geïnd. Opgemerkt moge worden, dat in de stadsrekeningen over 1611 en later ontvangsten staan wegens — meest door huurders of pachters van erven — op St. Agnietenbleekveld gezette huisjes, die niet in de rekeningen der geestelijke goederen voorkomen.

vacieren und dienen muchten". Ook werden in Tiel de plakaten afgekondigd, waarbij het betalen van een derdedeel van het zuiver inkomen der vicarieën ten behoeve van kerk en school verplicht werd gesteld, te weten dat van 22 October 1595, herhaald 28 April 1604, nogmaals herhaald op verzoek der Geldersche synode bij Landdagsreces van 21 December 1605 en tenslotte nog eens 26 October 1615¹⁾).

Op 27 November 1608 werd van het stadhuis opnieuw afkondiging gedaan van het plakaat op de tertiën en tot alle possesseurs van vicarieën, waarvan de „corpora" binnen Tiel en Zandwijk gelegen waren, de aanmaning gericht een pertinenten staat van de goederen en inkomsten der vicarieën in te dienen bij Mattheus van der Steech, aan wien eveneens de tertiën over het afgelopen jaar zouden moeten worden betaald en die over het volgende jaar. Een raadsresolutie van 17 December d.a.v. voegde hieraan toe, „dat ghene personen gebeneficeert wesende met eenige vicarie, gehorende alhier in de St. Martens- ofte Walborgens kercke, deselve beneficiën nyet en sullen behooren noch moghen genieten, tenzy, dat sy daerop studeren ofte gestudeert hebben; und wanneer also danige gebeneficieerden sich in echten staet begeven, dat sy alsdan de vicariën ofte beneficiën oock nyet langer genieten sullen, dan dat daarmede wederom een andermans soon ten eynde voors. versien werden" ²⁾). De stad Tiel stelde hierbij het huwelijk als grens naar boven voor het genieten van een vicarie; de algemeene regel in Gelderland was, dat de vicaris niet langer dan tot zijn 24ste jaar in het genot zijner vicarie zou mogen zijn.

Het invorderen van de tertiën verliep niet naar wensch; na 1610 en '11 ontvingen Mattheus van der Steech en zijn opvolger Gerrit van Aelst, voor zoover wij weten, in het geheel geen tertiën meer. Den 18den October 1628 werd volgens besluit van den magistraat de afkondiging, welke in 1608 geschied was, herhaald ³⁾). Het ontvangen der tertiën was in 1637 nog niet „behoorlicken geëffectueert", waarom de raad aan burgemeester Herman van Leeuwen en Johan van Eck, rentmeester der presentiegoederen, enz., opdroeg de derdedeelen in te vorderen en daarvan te respondeeren ⁴⁾). Aangezien ook dit niets opleverde, besloot de raad 6 Januari 1642, „om het incomen van den derden voet der vicaryen" voor zes jaren te „verpachten" aan Antoni van Leeuwen

¹⁾ Zie Hoofdstuk I, § 4 vervolg.

²⁾ Raadsresolutiën Tiel, 23 November 1608 en 17 December 1608.

³⁾ Raadsresolutiën Tiel, 17 October 1628.

⁴⁾ Raadsresolutiën Tiel, 13 October 1637.

(zoon van den burgemeester) voor f 350 's jaars, te voldoen met Kerstmis. De pacht werd gerekend te zijn ingegaan met het jaar 1641 ¹⁾). Enkele maanden later werd bepaald, dat de vicarieën, die in de Tielsche kerken waren gefundeerd, slechts mochten worden geconfereerd op burgerskinderen ²⁾).

Aan Antoni van Leeuwen, „als gecommitteert tot den ontfanck van den derden voet der vicaryen”, gaf de magistraat 10 September 1642 „ordre”, „dat hy den voorsz. derden voet van den respectiven vicarisen off de pachteren der landeryen by toeslach ende sequestratie der heele pachtpenningen in crachte van 's Lantschaps placcaeten sal uytvorderen ende innen van aenvanck des jaers 1637 volgens vorige resolutiën ende aenmaningen, ende dat soo haest eenichsints doemelick; dat hy daerbenevens de landeryen tot de vicaryen gehorende sal opslaen ende openbaerlick verpachten op den stadthuysse ten overstaen van welgemelte heeren magistraet off derselver gecommitteerden conform d'ordre, hem voor desen gegeven” ³⁾). Op 19 Augustus 1645 werd hem verlenging van de pacht van het ontvangerschap der tertiën toegestaan voor zes jaren ⁴⁾).

De openbare verpachtingen deed Antoni van Leeuwen samen met een persoon, die door den Landcommendeur der Duitsche Orde te Utrecht, als collator van het meerendeel der Tielsche vicarieën, tot de ontvangst van de twee derdedeelen van de inkomsten dier vicarieën gecommitteerd was ⁵⁾). De pachters van vicarielandrijen betaalden het *tertium* of den derden voet aan Antoni van Leeuwen en de *twee derdedeelen* aan de vicarissen of aan den beheerder, die door den Landcommendeur was aangesteld. Deze laatste functie werd omstreeks 1646 waargenomen door den oud-burgemeester van Tiel, Herman van Leeuwen.

Bij acte van 16 Juni 1646 hechtte het Hof van Gelderland onder voorbehoud van het op den 26sten October 1615 gepubliceerde plakaat op de vicarieën, zijn goedkeuring aan eenige bepalingen, welke door graaf Willem Frederik van Nassau, den Frieschen stadhouder, als Landcommendeur met advies van het vergaderde kapittel waren vastgesteld t.a.v. de te zijner collatie staande vicarieën. Zij komen neer op de volgende punten:

¹⁾ Raadsresolutiën Tiel, 6 Januari 1642.

²⁾ Raadsresolutiën Tiel, 30 April 1642.

³⁾ Raadsresolutiën Tiel, 10 September 1642.

⁴⁾ Raadsresolutiën Tiel, 19 Augustus 1645.

⁵⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 934, pachtboek van de vicarieën 1644-'72.

- 1°. Voortaan zullen geen vicarieën meer worden geconfereerd voor langer dan 7 of 8 jaren, tenzij de vicarissen intusschen „ongequalficiert” zouden worden; indien zij na afloop van den termijn nog gequalificeerd zijn, zullen zij verlenging mogen aanvragen;
- 2°. Ouders en „andere suffisant wesende”, die ten behoeve hunner kinderen of anderen om begiftiging met een vicarie verzoeken, zullen gehouden zijn, om vóór de ontvangst van de brieven van collatie een reversaal te verlijden, waarbij zij beloven zich te zullen houden aan de volgende bepalingen: *a.* afleggen van een verklaring omtrent leeftijd, woonplaats en school van dengene, voor wien de vicarie gevraagd wordt; *b.* jaarlijks een verklaring overleggen, dat de vicaris nog leeft, waar hij studeert, en of hij nog gequalificeerd is; *c.* zich verbinden, om alle lasten voor onderhoud van dijken en wegen, en schattingen e.d., op de vicariegoederen drukkende, te dragen; *d.* de landerijen moeten binnen Tiel in het openbaar worden verpacht ten overstaan van schepenen, terwijl één derde-deel van de opbrengst bestemd is voor den kerk- en schooldienst; *e.* Herman van Leeuwen zal voor het doen der verpachtingen en het ontdekken van verduisterde vicariegoederen den 20sten penning krijgen; *f.* voor het reversaal moet *f* 6 worden betaald; *g.* op eigen kosten van het Hof van Gelderland de brieven van institutie verzoeken; houdt de aanvrager zich hieraan niet, dan verliest de be-giftigde student de vicarie;
- 3°. tot slot volgen een aantal bepalingen met betrekking tot de positie van Herman van Leeuwen¹⁾.

Herman van Leeuwen werd als ontvanger van de twee derde-deelen van de vicarieën vanwege den Landcommendeur opgevolgd door Henrick van Nyendam, wiens commissie „ten op-sichte van de vicariën binnen Tiel gefundiert”, welke de Landcommendeur hem verleend had, 4 November 1650 door het Hof van Gelderland goedgekeurd werd²⁾. Nyendam deed de openbare verpachtingen der vicarielanden tezamen met den eerder genoemden pachter van de tertiën Antoni van Leeuwen en vervolgens met Andries Revelis, pachter der tertiën gedurende de jaren 1659-1662, en dr. Herman van Leeuwen, pachter der tertiën in 1664 en volgende jaren. Naar alle waarschijnlijkheid is Nyendam's functie opgeheven tengevolge van den oorlog van 1672. Latere ontvangers van de twee derdedeelen van de vicarieën, staande ter begeving van den Landcommendeur, zijn niet bekend.

De som, die door de pachters van den derden voet der vicarieën moest worden opgebracht, was zeer verschillend. Antoni van Leeuwen betaalde *f* 350 's jaars. Zijn opvolger Andries Revelis behoefde maar *f* 225 's jaars te geven, terwijl dr. Herman van Leeuwen *f* 200 's jaars gaf. Na het aftreden van dr. Herman van Leeuwen in December 1675 werd Aernt van Cuylenborgh pachter op dezelfde voorwaarden. Bij raadsbesluit d.d. 22 Juli 1677 werd de pacht som verminderd tot *f* 150 's jaars, omdat gebleken was,

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek IV, fol. 165 vso.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek IV, fol. 247.

dat Cuylenborghs werkelijke ontvangsten slechts *f* 189 bedroegen¹⁾. Den 16den Februari 1698 werd de derde voet der vicarieën door den Tielschen raad uitgegeven aan den scholtis Bernard Cock voor het luttele bedrag van *f* 75 's jaars. Hij moest zooveel doenlijk de verduisterde landerijen opzoeken, een staat inleveren van alle landerijen met opgave van de begrenzingen en van de pachters, om ter secretarie te worden bewaard, voorts alle ambts- en dorpslasten voor zijn rekening nemen en geregeld zijn „pensioen” voldoen²⁾. Te beginnen met 1749, in welk jaar Jan van Leeuwen pachter werd, bedroeg het jaarlijksche „pensioen” *f* 118³⁾.

De tertiën moesten vóór den oorlog van 1672 worden verantwoord in de rekeningen van de presentie- en pastoriegoederen; men zal echter tevergeefs naar ontvangen bedragen zoeken. Toen 14 Februari 1659 de magistraat na het overlijden van den burgerkapitein Antoni van Leeuwen († 1657) voor zes jaren aan Andries Revelis het inkomen van den derden voet der vicarieën verpachtte, moest de pachter ook de achterstallen van voorgaande jaren voor zijn rekening nemen. Blijkens raadsresolutiën van 6 Februari en 9 Juli 1662 waren de achterstallen over 1656, '57 en '58 nog niet ingevorderd. In 1678 kwam, voor zoover de bewaard gebleven rekeningen van de drie conventen ons doen zien, voor korten tijd hierin een verandering ten goede. Blijkens een raadsresolutie d.d. 10 Augustus 1692 daarentegen waren de tertiën sinds 1682 niet betaald en werd aan Cuylenborgh bevolen het achterstallige binnen veertien dagen te voldoen overeenkomstig de voorwaarden, vermeld in de besluiten van 31 December 1675 en 22 Juli 1677⁴⁾. Sindsdien werd het van den pachter der tertiën ontvangen bedrag geregeld verantwoord, echter niet meer in de ontvangst van de presentieheeren, maar in de ontvangst van het St. Agnietenconvent, hoewel er geen verband tusschen dit klooster en de vicariegoederen aanwijsbaar is. Na de opneming der conventsgoederen en -inkomsten in de gewone stadsrekeningen worden, te beginnen met 1775/6, de ontvangen tertiën hierin opgenomen onder de erfpachten van St. Agnieten.

¹⁾ Raadsresolutiën Tiel, 14 Februari 1659, 31 December 1675, 22 Juli 1677. Vergel. de rekeningen van de drie conventen over 1678-'97, ontvangst van het St. Agnietenconvent.

²⁾ Raadsresolutiën Tiel, 16 Februari 1698.

³⁾ Raadsresolutiën Tiel, 28 Mei 1749; het bedrag van *f* 118 werd gedurende de geheele tweede helft van de 18de eeuw voldaan.

⁴⁾ Raadsresolutiën Tiel, 14 Februari 1659, 6 Februari en 9 Juli 1662, 10 Augustus 1692.

Een enkele maal verleende de stad kwijschelding van het betalen van het derdedeel, zoo bijv. in 1671 aan Jasper van Brenck, zoon van ds. Theodorus van Brenck, als bezitter van de Maria Magdalenvicarie in de St. Walburgskerk, waarvan het tertium f 14 beliep, „ende dat ten aensien van dom. Brencks camerhuer”¹⁾).

In 1794 verleende het Hof van Gelderland brieven van institutie aan J. G. van Nes, op wiens de Landcommendeur der Duitse Orde te Utrecht alle te zijner collatie staande vicarieën had geconfedereerd, nl. de vicarieën van St. Joseph, Maria Magdalena, Crispinus, Ursula, O.L. Vrouwe in het Choorcken, St. Jan den evangelist, het H. Kruis, St. Eloy, Antonii et Trium Regum, St. Catharina, Nicolaus en de Ecksvicarie²⁾). De beide vicarieën van de H.H. Catharina en Barbara en van de H. Brigitta, welke bij de pastorie van Tiel waren geïncorporeerd, verdwenen geheel als zelfstandige stichtingen. In 1645 stond het Hof van Gelderland aan de stad Tiel toe om zestien morgens land in Wadenoyen, behoorende tot een niet met name genoemde vicarie, te verkopen, om de opbrengst te doen strekken tot tractement van den derden predikant, dien men voornemens was te beroepen. De Tiel-sche magistraat besloot 24 September 1655 van de Landschap verlot te vragen tot het verkoopen van de goederen van de St. Brigittavicarie³⁾). Van de St. Maria Magdalenvicarie werden de landerijen in Meteren en in Wadenoyen verkocht met toestemming van het Hof in 1658, omdat de provisoren van de Armen-tafel in Tiel wegens een schuldvordering op de goederen hadden geprocedeerd. Het inkomen van deze vicarie bedroeg toentertijd slechts f 24 's jaars⁴⁾).

Van de overige vicarieën zijn ons de lotgevallen na de Reformatie niet bekend, de Schilmansvicarie uitgezonderd. Deze was gesticht ter eere van O.L. Vrouwe in de St. Maartenskerk en stond ter collatie van een lid uit het geslacht Schilman. Omstreeks 1610 werd Lucas Jansz., zoon van Johan Lucasz. en Em Schilmans, door zijn oom den raadsheer Henrick Schilman, als collator, met de vicarie begiftigd. Bij resolutie van 20 December 1610 werd

¹⁾ Raadsresolutiën Tiel, 30 December 1671.

²⁾ Mr. F. C. W. Koker, „Rapport over de Vicarie-goederen in Gelderland”, blz. 114.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek IV, fol. 148 vso, 15 Februari 1645, Oud-archief Tiel, inv. no. 943. Raadsresolutiën Tiel, 24 September 1655.

⁴⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek V, fol. 98 vso. 1 October 1658.

hem door den magistraat kwijschelding van betaling van het derdedeel toegestaan ¹⁾). De vader van Lucas Jansz. wist van het Provinciale Hof te verkrijgen, dat zijn zoon door het Hof „ex jure devoluto” werd aangenomen en brieven van institutie verkreeg, aangezien de vicaris Jan Schilman, personaat te Macharen in Brabant, geen brieven van institutie van het Hof bezat ²⁾). Bij acte van 31 Mei 1662 keurde het Hof van Gelderland de overdracht van het patronaatsrecht dezer vicarie door den collator Schiltman Lucae aan Peter Wolboocker goed; en eenige jaren later bevestigde hetzelfde lichaam op verzoek van Catharina de Grand, echtgenoot van Joost Vijgh, commendeur der Duitsche Orde te Tiel, den afstand, voor schepenen van Zandwijk op 23 April 1668 door Peter Wolboocker gedaan aan verzoekster „ten tyde van desselffs separatie thori et mensae” ³⁾).

Op Zandwijk waren twee vicarieën, nl. de S. Petri et Pauli vicarie in het Gasthuis van Zandwijk, staande ter collatie van die van den gerichte van Zandwijk als Gasthuismeesters, die volgens het Institutieboek van het Hof nog begeven werd in 1648, en de vicarie van S. Maria et Sebastianus in de St. Vincentiuskerk, welke nog op een student geconfereerd werd in 1744 en waarvan omstreeks 1669 Hillebrandt van Udesheim en Evert Godefridt van Meerten collatoren waren. Op 22 November van dat jaar vond het Hof van Gelderland goed, dat Diderick van Els twee morgens bouwland, welke hij tot nog toe in pacht had, gelegen bij zijn erf en goed Wittesteyn en gehoorende tot de vicarie Stae. Mariae et Sebastiani, met goedvinden der beide patronen voortaan in erfpacht zou houden ⁴⁾).

§ 6. Kerkegoederen en Kerkgebouwen.

Kerkelijke Bedieningen.

Het beheer van de fabriek der St. Maartenskerk in Tiel berustte in de 15de en 16de eeuw bij twee kerkmeesters ⁵⁾), hetgeen ook na de Reformatie zoo bleef.

¹⁾ Raadsresolutiën Tiel, 20 December 1610.

²⁾ Archief Hof van Gelderland, Institutieboek I, fol. 83, 12 Februari 1613.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek V, fol. 144 vso en fol. 245.

⁴⁾ Mr. F. C. W. Koker, als voren, blz. 46. Archief Hof van Gelderland, Commissieboek V, fol. 236 vso.

⁵⁾ „Chronicon Tielense”, ed. Van Leeuwen, blz. 451: heer Walterus Punt, priester, en Rutgerus de Grippa, „magistri fabricae ecclesie Sancti Martini in Tyela”, koopen in 1409 twee gradalia en in 1412 twee matitunalia; ibid. blz. 538: Paulus filius Nycholai en Ghyselbertus filius Philippi, „magistri fabricae ecclesie Sancti Martini Tylensis”, die den door brand mislukten torenbouw,

De magistraat van Tiel was opperkerkmeester. Het opperkerkmeesterschap werd ten tijde van de Republiek bekleed door het magistraatslid dat, na gedurende twee jaren burgemeester te zijn geweest, in dat jaar als president-schepen fungeerde. Het kwam echter voor, dat een opperkerkmeester eenige jaren achtereen als zoodanig aanbleef. In de 18de eeuw waren er een tijdlang twee opperkerkmeesters (oud-burgemeesters). De kerkmeesters werden ieder jaar op 2 Januari, daags voor de magistraatsbestelling, door de leden der regeering gesteld of gecontinueerd op dezelfde wijze als de gasthuismeesters, weesmeesters en de provisorien van de Armen-ambachtskamer¹⁾.

Bij raadsresolutie van 3 Januari 1714 werd een „wet“ vastgesteld, volgens welke de kerkmeesters jaarlijks rekening zouden komen doen op den eersten Dinsdag in Juli, de gasthuismeesters op den tweeden Dinsdag en de provisorien op den derden Dinsdag in Juli. Tegelijkertijd werden de advocaat Johan Bartens en de procureur Gerard de Roever gemachtigd, om in alle voorvallende zaken de gasthuismeesters, kerkmeesters en provisorien bij te staan²⁾. De „wet“ was eigenlijk een uitbreiding van een regeling, welke door den magistraat 11 Maart 1711 was vastgesteld voor de boekhouding van de weeshuismeesters, bij welke gelegenheid Bartens en De Roever waren geautoriseerd tot het verleenen van bijstand aan weeshuismeesters³⁾. Uit de door ons geraadpleegde kerkerekeningen blijkt niet, of de resolutie van 1714 t.a.v. de kerkmeesters ooit geheel ten uitvoer is gelegd.

Wat de kerkmeestersrekeningen betreft, deze werden aanvankelijk gesplitst in rekeningen van ontvangsten en rekeningen van uitgaven, welke beide over een jaar liepen. Tot 1651 geschiedde het hooren en sluiten door den magistraat, namens welk lichaam de stadssecretaris onderteekende. Daarna onderteekenden de kerkmeesters meestal zelf de rekeningen. Over 1683-1701 werden de rekeningen op zeer ongeregelde tijdstippen gesloten en onderteekend door den opperkerkmeester en de beide kerkmeesters. Ze

---

indertijd begonnen door den kerkmeester, weder opvatten; blz. 556: de kerkmeesters Hubertus Gijsberti en Guilielmus Haze zorgen voor het gieten van negen klokken in 1552 en 1554; blz. 564: de Tielsche raad wijst in 1560 vijf personen uit de burgerij aan, om den kerkmeesters Hubertus Gijsberti en Joannes Röver bij te staan bij den bouw van het nieuwe kruiswerk.

¹⁾ Dit blijkt uit de lijsten van de stedelijke functionarissen voor ieder nieuw jaar in de gerichtssignaten van Tiel (rechterlijk archief van Tiel) vermeld tot 1673 en in de raadsresolutieboeken (oud-archief gemeente Tiel) sinds het jaar 1674.

²⁾ Raadsresolutiën Tiel, 3 Januari 1714.

³⁾ Raadsresolutiën Tiel, 11 Maart 1711.

bevatten dan steeds inkomsten en uitgaven in eenzelfde rekening. Eerst de 18de eeuwsche rekeningen vertoonen een meer systematische indeeling en zijn over 1740-'63 in den regel gehoord door de twee opperkerkmeesters en den collega van den administreerenden kerkmeester. Voor het invorderen van tynsen, renten e.d. had men gewoonlijk een afzonderlijken ontvanger of procurator¹⁾.

De belangrijkste bron van inkomsten waren de graf- en luidgelden en de gelden voor de zitplaatsen. Toen de kerkeraad zich beklaagde over „den soberen toestant van de Martenskerck, die nauwelicx vermogen is hebbende om de behoorlicke reparatie van 't gebouw derselver te onderhouden”, bracht de magistraat bij resolutie van 16 Februari 1657 een tariefsverhooging tot stand voor het gebruik van doodsbaren, het begraven, enz. Ook de diaconie verkreeg een gering aandeel hiervan. Den 23sten Augustus 1699 vond de magistraat goed, dat de materialen, komende van het vervallen koor, in het openbaar zouden worden verkocht, om van de opbrengst de kerk te laten herstellen „tot voorcominge van gedreygde ruïne”, aangezien de gewone middelen van de kerk ontoereikend waren. Ruim dertig jaren later stond de raad toe, dat de materialen van het koor, dat toen geheel afgebroken werd, aan de St. Maartenskerk ten goede zouden komen²⁾.

De kerkmeester Hendrick Hack ontving over 3 September 1648-3 September 1649 f 1746-2 st.-4 penningen en gaf uit f 1760-7 st.-10 penningen. De inkomsten waren dus vrij aanzienlijk. De „sobere toestant” vond vnl. zijn oorzaak in de lasten, waarmede de kerk bezwaard was, zooals onderhoud van kerk en toren met de klokken, koren en varkensvleesch op gezette tijden ten behoeve van de armentafel, kaarsen, reparatie en schouw van den kerkedijk op Zandwijk, tractementen voor den kerkwachter of hondenslager en voor den orgeltreder. Blijkens de kerkerekeningen vielen ook herstellingen aan het orgel in de 17de eeuw onder de kerkelijke uitgaven, iets wat gaandeweg veranderde, zoodat het orgel in de 18de eeuw geheel op kosten van de stad en van de conventen werd onderhouden en op dezen grond omstreeks 1799 als stedelijk eigendom werd aangemerkt.

Bij het verdrag van 5 Januari 1317, waarover in de eerste paragraaf gehandeld is, was o.m. vastgesteld, dat de „universitas” der

¹⁾ In het oud-archief der Ned. Hervormde Kerkelijke Commissie te Tiel berusten rekeningen van de kerkmeesters over 1648-'70 en 1683-1762.

²⁾ Raadsresolutiën Tiel, 16 Februari 1657, 23 Augustus 1699, 2 Januari 1732.

stad Tiel, d.i. de burgerij, gerechtigd was tot de kosterie en het gelui (luigeld) der parochiekerk tezamen met den parochiepastoor. Blijkens een door heer Petrus van Teeffelen opgestelde instructie voor den koster werd deze functionaris aangesteld door pastoor en kerkmeesters¹⁾. Na de Reformatie behield de magistraat zich de benoeming voor. Gedurende de 17de en de 18de eeuw was de koster volgens zijn instructie gehoorzaamheid verschuldigd aan den magistraat, de predikanten, den kerkeraad en de kerkmeesters. Hij bewoonde een aan de kerkfabriek behoorend huis op het St. Maartenskerkhof en ontving een vast salaris, hetwelk door den opperkerkmeester, zoo noodig, kon worden gewijzigd²⁾. Kosterievermogen was er niet.

De koster der St. Maartenskerk deed ook dienst in de St. Ceciliaën- of Kleine kerk, sinds het gebouw op last van den magistraat voor den Gereformeerden eeredienst ingericht was³⁾. Met dit kerkgebouw hadden de kerkmeesters als zoodanig geen bemoeiing.

Op 22 Januari 1676 werd bij raadsresolutie het kosterssalaris bepaald op f 150 's jaars, welke som in hoofdzaak zou gevonden worden uit het stoelgeld, een heffing van 12 stuivers per jaar van elke zitplaats, waarvan $\frac{2}{3}$ aan de kerk en $\frac{1}{3}$ aan den koster ten goede zou komen. Blijkens de rekening van den gewezen kerkmeester Godefried Scheers over 1683-'86 werden de volgende tractementen betaald: den voorlezer f 200 en f 250, den organist Gerit Adriaensz. van Schayck f 150 en f 350-5-0, mr. Aart van Linsté f 50 en nog f 100, den koster f 150 over het jaar 1685, vermeerderd met f 23-10-0 van het luigeld, f 15 wegens schoonmaken van de kerk, f 7-10-0 voor het schuren van de kronen en f 3-19-0 voor maandgeld, de hondenslageres f 124-16-0. Naar luid van de rekening over 1683-'85 van Maria van der Marck, weduwe van den kerkmeester Johan van Eck, werd daarenboven betaald: den voorlezer f 40; Gerit Adriaensz. van Schayck f 82 en 93, mr. Aart van Linsté f 63, den koster f 162, de hondenslageres 16 stuivers per week. Een magistraatsbesluit d.d. 7 October 1696 ontlastte de kerk van het betalen van den organist, den voorlezer en den koster. De voorlezer werd ten laste der conventen gebracht, de organist van de stadsinkomsten, terwijl de koster voortaan het stoelgeld geheel zou genieten met nog f 50⁴⁾. Deze resolutie is niet

1) Dr. J. S. van Veen, „Handboekje van den Tielschen pastoor Petrus van Teeffelen” in: „Archief Aartsbisdom Utrecht” XLII, blz. 104.

2) Raadsresolutiën Tiel, 10 April 1624, 31 Januari 1758, 25 Mei 1771.

3) Raadsresolutiën Tiel, 30 Januari en 27 Maart 1633, 26 September 1634.

4) Raadsresolutiën Tiel, 7 October 1696.

ten volle uitgevoerd. De kerkerekeningen bleven nog geregeld posten vermelden wegens het salaris voor den organist, nl. f 200 's jaars. Alleen werd gedurende een aantal jaren het tweede organisten-salaris voor Aart van Linste op de stadsrekening of op de conventsrekeningen gebracht ¹⁾. De voorlezer kreeg f 150 jaarlijks uit de geestelijke goederen.

Evenals de doodgraver ontving de koster emolumenten, spruitende uit de rechten wegens het openen van groeven, gebruik van doodsbaren e.d. Het bedrag, dat de koster wegens zijn dienst in de Kleine kerk genoot, werd in 1793 op f 12 's jaars gebracht ²⁾.

Het *onderhoud van den toren* der St. Maartenskerk berustte bij de kerkmeesters, afgezien van het uurwerk, waarvan het regelen en in orde houden op kosten van de stad geschiedde. De organist was tegelijk klokkenist. De in de kerkmeestersrekeningen geregeld voorkomende posten voor nieuw klokketouw, riemen e.d. wijzen er op, evenals een 17 Juni 1684 geboekte ontvangst van f 9 van Ephraïm Moses voor de aan hem verkochte 30 £ klokspijs, dat de torenklokken de Reformatie ten laste van de kerkfabriek kwamen ³⁾.

Toen ingevolge additioneel artikel 6 tot de acte van Staatsregeling van 1798 de schatting en het verdeelen van de kerkgebouwen en pastoriehuizen onder de gezindten naar gelang van het zie-lental aan de orde moest worden gesteld, verklaarden de burgers J. van Leeuwen en C. Campagne, die door den magistraat met het samenstellen van een desbetreffend rapport belast waren, op 28 Februari 1799: „Ulieder gecommiteerdens... hebben, zo ver haar is voorgekomen, uit de retroacta's, van welken aart en natuur ook, de verdere origine van het Groote kerkgebouw, namentlijk uit welke cassa hetzelfde is betaalt geworden, *niet* kunnen opsporen, daar niets dienaangaande in 't zekere te vinden is". De Groote kerk kon dus niet „door aanbouw uit de afzonderlijke Kas der Gemeente" als „bijzondere en wettige eigendom" der Hervormde gemeente beschouwd worden.

¹⁾ Zie bijv. stadsrekeningen over 1703/4 en 1705/6 (oud-archief Tiel inv. nos. 355 en 357); in de stadsrekening over 1708/9 (inv. no. 360) staat gepostilleerd, dat de uitgaafpost voor Aart van Linste in het toekomende „in de conventen" (-rekeningen) moet worden ingebracht, hetgeen dan ook in de conventsrekening over 1710 (inv. no. 836) te zien is.

²⁾ Radsresolutiën Tiel, 15 Juni 1793.

³⁾ Zie de kerkmeestersrekeningen in het oud-archief der Kerkelijke Commissie te Tiel. Een uitgaafpost wegens den toren in 1649/50: „Noch betaelt Wolfert den ketelboeter de some van vier gulden - 3 st. - wegens den pijnappell op den tooren als anders, den ouden isser tegen affgetrocken, den 25. dito (Juni),..... (f) 4 - 3 - 0". In andere steden, zooals bijv. Arnhem en Nijmegen, werd de toren uit de stadskas onderhouden en niet uit de kerkfabrieksinkomsten.

Augustus 1808 no. 26¹⁾) en ingevolge de nadere aanschrijving van den Landdrost van Gelderland van 9 December 1809 door de stad Tiel overgedragen aan het Hervormd Kerkgenootschap (d.i. de Ned. Hervormde gemeente te Tiel) met bepaling, dat de Lutherschen, zooals tot dusverre gebruikelijk was geweest, in de Kleine kerk hun godsdienstoefeningen zouden blijven houden. De toren met de klokken van de Groote kerk zou aan de stad blijven en van stadswege onderhouden worden, waarvoor de stad de voordeelen van het gelui (luigeld) zou genieten²⁾). Pastoriehuizen

¹⁾ Gedrukt als bijlage 9 van P. Noordeloos, „De Restitutie der Kerken in den Franschen Tijd”, 1937.

²⁾ Resolutie- of deliberatieboek van den magistraat (oud-archief Tiel, inv. no. 1243), 20 Wintermaand 1809:

„Is gehoord Rapport van de Heeren C. C. van Lidth de Jeude, Schull en Riemsdijk, als bij dispositie van den 6 dezer maand verzocht en gecommiteerd om de Magistraat te dienen van advijs omtrent hetgeen na den 1e. van Louwmaand 1810 diende te worden geobserveerd omtrent de betaling der kerkelijke beambten, en het overgeven der gebouwen en goederen aan het Hervormd Kerkgenootschap, na aanleiding van het Koninklijk Decreet van den 2 van Oogstmaand 1808, en ingevolge de nadere aanschrijving van den Heere Landdrost, van den 9e dezer, tenderende dat Zijl., na gehoude conferentie met Gecommitteerden uit den Kerkenraad der Hervormde Gemeente binnen deze stad met dezelve zijn overeengekomen omtrent de navolgende punten:

Vooreerst, dat de *Kleine Kerk* tot hiertoe als een eigendom van de Stad beschouwt en door dezelve onderhouden, zal worden overgegeven met het daarop staande torentje, aan de Hervormde Gemeente, en ook door dezelve onderhouden worden onder voorbehoud, dat de Lutherschen daarin zoo als tot hier toe is gebruikelijk geweest hunne godsdienst oefening zullen blijven uitoeffenen.

Reserverende de Magistraat alleen voor zich het gebruik der twee banken, te voren altoos door de Leden der Regering bezeten, als mede de banken voer de Gasthuis- en Weeshuismeesteren en de Leden van het Algemeen Armen bestuur en eindelijk de banken voor de Scholen en Rector.

- 2°. Ten opzichte van de *Groote of St. Maartenskerk*, dat het Orgel zoude worden overgegeven aan het Hervormd Kerkgenootschap onder bepaling, dat de reparatie, schoonmaken en intoneren van hetzelfde door de Gemeente zal worden bekostigd op dezelfde conditiën, als daar van ter Stads Secretarie zijn berustende, reserverende de Magistraat ten allen tijde het vrije gebruik van het zelve orgel door den Stads Muziekmeester, wanneer zulks nodig mogt wezen, nemende de Stad aan zich het betalen van den Stads Muziekmeester, zooals tot hiertoe is geschied.
- 3°. Dat aan den Koster als Orgeltreder voor het gebruik van het zelve boven hetgeen hem door de Gemeente zal worden toegelegd door de Stad zal worden betaald 6 - 16 -.
- 4°. Dat de *toorn met de klokken* en al hetgeen daar verder toebehoord zal blijven aan de Stad, en door dezelve worden onderhouden, waar voor de Stad de voordelen van het gelui zal genieten.
- 5°. Dat den Koster als Klokkenluider en tevens als opzigter der Begraaffnissen van Stadswegen zal genieten een tractement van 50 guldens.

stadsrekeningen over 1633 e.v. bevatten dergelijke uitgaven niet. Aanvankelijk werd de St. Ceciliënkerk onderhouden door den rentmeester der verhuurde kloosterhuizen, later door den rentmeester van het St. Ceciliënconvent. De kerk is dan ook tegelijk met en op dezelfde wijze als de overige conventsgoederen op den duur stadseigendom geworden; zij wordt sinds 1775 in de gewone stadsrekeningen vermeld. Ook het torentje kwam steeds ten laste van de conventsgoederen en deelde in de lotgevallen van het kerkgebouw.

Met de St. Agnietenkerk was het aanvankelijk evenzoo, alhoewel dit gebouw na de Reformatie nimmer als kerk gebruikt werd. Kerk en toren werden onderhouden op kosten van den rentmeester der verhuurde huizen van St. Agnieten en van St. Ceciliën, later door den rentmeester van het St. Agnietenconvent. Op het torentje was een stadsuurwerk, evenals op den St. Maartenstoren en op het Gasthuis, waarvan de zorg (bijv. gelijk zetten) ten laste van den stadsrentmeester en niet ten laste van de onderscheiden godshuizen kwam¹). Op den zolder van de St. Agnietenkerk werd de armenturf bewaard. Na de in gebruik neming van een gedeelte der kerk in 1656 voor Latijnsche school, een gebruik, dat in overeenstemming met de pieuze bestemming der geestelijke goederen geacht kan worden, is men dit gedeelte van het gebouw als stadseigendom gaan beschouwen. Het koor werd gedurende vele jaren afzonderlijk verhuurd; de helft ervan was tot 19 Augustus 1690 verpacht aan Anthony Pronk, maar werd in 1694 door de stad „naer sich getrocken”. Zoo verdween de St. Agnietenkerk geheel uit de conventsrekeningen, al bleef men de niet meer ontvangen pacht van het koor nog eenige jaren „pro memorie” vermelden²). Het gebouw van de Latijnsche school was volgens het rapport van Van Leeuwen en Campagne van 1799 eigendom van de stad; het werd uit de stadskas onderhouden.

De Groote of St. Maartenskerk en de Kleine kerk werden met ingang van 1 Januari 1810 krachtens Koninklijk Decreet d.d. 2

¹) Raadsresolutiën Tiel, 1606 Mei 26, en de gewone stadsrekeningen passim.

²) Zie de conventsrekeningen over 1678-1700 (inv. nos. 806-827). Over de inrichting van een gedeelte (het schip) van de St. Agnietenkerk tot Latijnsche school, zie raadsresolutiën van 16 Jan., 13 Febr., 5 Maart, 2 en 19 Juli 1656; de oude school en het huis van mr. Bastiaen op het St. Walburgskerkhof werden verkocht; deze oude school was voortgekomen uit de vroegere kapittelschool. Na de verplaatsing naar de St. Agnietenkerk werd de rector gehuisvest in het huis van het St. Agnietenconvent, waarin wijlen ds. Bertramus à Laer gewoond had.

Augustus 1808 no. 26¹⁾) en ingevolge de nadere aanschrijving van den Landdrost van Gelderland van 9 December 1809 door de stad Tiel overgedragen aan het Hervormd Kerkgenootschap (d.i. de Ned. Hervormde gemeente te Tiel) met bepaling, dat de Lutherschen, zooals tot dusverre gebruikelijk was geweest, in de Kleine kerk hun godsdienstoefeningen zouden blijven houden. De toren met de klokken van de Grootte kerk zou aan de stad blijven en van stadswege onderhouden worden, waarvoor de stad de voordeelen van het gelui (luigeld) zou genieten²⁾). Pastoriehuizen

1) Gedrukt als bijlage 9 van P. Noordeloos, „De Restitutie der Kerken in den Franschen Tijd”, 1937.

2) Resolutie- of deliberatieboek van den magistraat (oud-archief Tiel, inv. no. 1243), 20 Wintermaand 1809:

„Is gehoord Rapport van de Heeren C. C. van Lidth de Jeude, Schull en Riemsdijk, als bij dispositie van den 6 dezer maand verzocht en gecommiteerd om de Magistraat te dienen van advijs omtrent hetgeen na den 1e. van Louwmaand 1810 diende te worden geobserveerd omtrent de betaling der kerkelijke beambten, en het overgeven der gebouwen en goederen aan het Hervormd Kerkgenootschap, na aanleiding van het Koninklijk Decreet van den 2 van Oogstmaand 1808, en ingevolge de nadere aanschrijving van den Heere Landdrost, van den 9e dezer, tenderende dat Zijl., na gehoudene conferentie met Gecommitteerden uit den Kerkenraad der Hervormde Gemeente binnen deze stad met dezelve zijn overeengekomen omtrent de navolgende punten:

Vooreerst, dat de *Kleine Kerk* tot hertoe als een eigendom van de Stad beschouwt en door dezelve onderhouden, zal worden overgegeven met het daarop staande torentje, aan de Hervormde Gemeente, en ook door dezelve onderhouden worden onder voorbehoud, dat de Lutherschen daarin zoo als tot hier toe is gebruikelijk geweest hunne godsdienst oeffening zullen blijven uitoeffenen.

Reserverende de Magistraat alleen voor zich het gebruik der twee banken, te voren altoos door de Leden der Regering bezeten, als mede de banken voer de Gasthuis- en Weeshuismeesteren en de Leden van het Algemeen Armen bestuur en eindelijk de banken voor de Schoulen en Rector.

- 2°. Ten opzichte van de *Grootte of St. Maartenskerk*, dat het Orgel zoude worden overgegeven aan het Hervormd Kerkgenootschap onder bepaling, dat de reparatie, schoonmaken en intoneren van hetzelfde door de Gemeente zal worden bekostigd op dezelfde conditiën, als daar van ter Stads Secretarie zijn berustende, reserverende de Magistraat ten allen tijde het vrije gebruik van het zelve orgel door den Stads Muziekmeester, wanneer zulks nodig mogt wezen, nemende de Stad aan zich het betalen van den Stads Muziekmeester, zooals tot hertoe is geschied.
- 3°. Dat aan den Koster als Orgeltreder voor het gebruik van het zelve boven hetgeen hem door de Gemeente zal worden toegelegd door de Stad zal worden betaald 6 - 16 -.
- 4°. Dat de *toorn met de klokken* en al hetgeen daar verder toebehoord zal blijven aan de Stad, en door dezelve worden onderhouden, waar voor de Stad de voordelen van het gelui zal genieten.
- 5°. Dat den Koster als Klokkenluider en tevens als opzigtter der Begraaffnissen van Stadswegen zal genieten een tractement van 50 guldens.

werden niet overgegeven¹⁾. Vroegere geestelijke goederen zijn, afgezien van de St. Ceciliënkerk, die tot het St. Ceciliënklooster behoord had, door de stad niet afgestaan.

De kerkfabriek van *Zandwijk* werd vóór de verwoesting der kerk door twee kerkmeesters beheerd. Als zoodanig vindt men in 1569 de burgemeesters Willem Broeris en Derick van Maesacker genoemd²⁾. Een gedeelte van een rekening van Derick van Maesacker van de kerk en het Gasthuis op *Zandwijk*, welke door de heeren van den gerichte van *Zandwijk* 13 Februari 1572 gehoord en gesloten werd, nl. de uitgaven en het slot, is nog bewaard gebleven³⁾. Kerk en Gasthuis vormden voor de administratie één geheel⁴⁾. Na de verwoesting van de St. Vincentiuskerk en van het Gasthuis omstreeks 1582 werden de kerke-, kosterie- en Gasthuisgoederen vereenigd met des gerichts eigendommen en als zoo-

6°. Dat verder ingevolge art. 6 van gemeld Koninklijk besluit na den 1e. van Louwmaand 1810 uit Stadskasse geene betalingen meer zullen worden gedaan aan de Kerkelijke bedienden of eenige objecten van den Eeredienst, maar dat dezelve moeten komen ten lasten van het Kerkelijk Genootschap, hetwelk zij dienen.

En 7°. Dat wijders de Predikstoel, Consistorie- en alle de banken, tot hier toe door de Stad onderhouden, mede zullen worden overgegeven aan de Kerk, wordende echter ten gebruike voor de Leden der Regeering gereserveerd de tegenswoordige Regentenbank als mede de bank van het voormalig Gerigt van *Zandwijk*, en ook des nodig bevonden wordende de gewezen Hoofdofficiërsbank achter de Regentenbank, de tegenswoordige Burger- en Militaire Officiërsbank, de banken voor de Gasthuis- en Weeshuismeesters en Leden van het Algemeen Armen bestuur. Vier banken voor de Latijnsche Scholen en die voor de Rector, vier banken voor de fransche School, de Deurwaardersbank, en de banken voor de weeskinderen. Kunnende omtrent die banken, die in tijd en wijlen mogten nodig bevonden worden, altoos nadere schikkingen met kerkmeesteren worden gemaakt.

Bij de Magistraat op voorsz. rapport gedelibereerd zijnde, heeft goed gevonden zich met dezelve te confirmeren, converterende dienvolgens bij deze het zelve Rapport in eene dispositie, met dankzegging aan voorn. Heeren voor genomene moeiten in dezen.

De Heer Ten Bosch heeft verzocht aanteteekenen, dat zijn Ed. niet mede heeft geconcurréerd tot het naasten van de bank van het voormalig Geregte van *Zandwijk*, omdat dezelve voor een onbepaalden tijd tegen een jaarlijksche huur aan onderscheidene personen, door de Kerk is afgestaan".

¹⁾ Resolutieboek van den magistraat en gecommiteerdens uit de Burger Gemeente 1806-1811 (oud-archief Tiel, inv. no. 1246), 13 Zomermaand 1810, antwoord van den magistraat naar aanleiding van een toegezonden extract uit het verbaal van den Landdrost van Gelderland voor de Politie en Oeconomie van 30 Bloeiemaand 1810 no. 11, houdende communicatie van het Koninklijk Decreet d.d. 18 Bloeiemaand no. 21.

²⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 1785, reg. no. 138, gedrukt „Archief Aartsbisdom Utrecht“, XXXIV, blz. 154.

³⁾ Ond-archief Tiel, inv. no. 1764. Ontvangst totaal 350 keizersguld., 47 gl. en 7 st. en de uitgaaf totaal 400 keizersguld., 4 gl. en 16 st.

⁴⁾ Het *Zandwijksche* gasthuis is dus een parochiale fundatie geweest.

vanig in de gewone dorpsrekeningen opgenomen ¹⁾). Dit kon hier gemakkelijk, aangezien kerspel en gericht samenvielen. Wel bleef men nog uit gewoonte spreken van „kerckenlant” in Zandwijk, Meel en Zoelen, evenzoo van kosterieland, maar de opbrengst kwam ten goede aan het gericht en niet meer aan eenig kerkelijk of pieus doel.

Alleen het kerkhof op Zandwijk bleef in wezen en in gebruik. Er bevond zich een torentje bij met een luiklok. De portier moest de luigelden verrekenen met de burgemeesters, zooals blijkt uit een bewaard gebleven rekening van den portier Wyllem Rutgersz. over 1642/45 ²⁾). Dit kerkhof was in 1610/12 voor een gedeelte verpacht en werd eveneens als des gericht's eigendom beschouwd.

De eigendommen van het gericht van Zandwijk werden stads-eigendom tengevolge van de vereeniging van Zandwijk met Tiel in 1798.

---

¹⁾ Oud-archief Tiel, inv. nos. 1615 en 1517, rekeningen van rentmeesters van het gericht van Zandwijk over 1610/12 en over 1613/24. De 2 keurvimmén 's jaars, die de kerkfabriek van Zandwijk uit de Zandwijsche kerspeltienden placht te ontvangen, werden na de vernietiging van het kerkgebouw ontvangen door het gericht van Zandwijk (vergel. de acte van transport van de helft der Zandwijsche tienden door het kapittel van St. Jan te Utrecht aan de stad Tiel van 1758, oud-archief Tiel, inv. no. 622).

²⁾ Oud-archief Tiel, inv. no. 1765.

B. Zaltbommel.

§ 1. De Parochie Zaltbommel vóór de Reformatie.

Omstreeks 1280 vindt men voor de eerste maal gewag gemaakt van de „ecclesia de Bomle”, zonder dat wij iets naders verneemen¹⁾. Uit den brief van 13 April 1303, waarbij het Domkapittel te Utrecht de oprichting van een college van een deken en negen kanunniken in de Bommelsche parochiekerk goedkeurt, blijkt, dat tot op dien tijd het recht van presentatie, collatie en institutie ten volle toekwam aan den thesaurier van den Dom²⁾. Ook behoorden de Bommelsche parochietienden tot de thesaurie van den Dom³⁾. De priester („sacerdos”), die de zielzorg uitoefende, genoot een prebende. M.a.w. de Zaltbommelsche parochiekerk was geïncorporeerd bij de Domthesaurie, terwijl de cure namens den thesaurier waargenomen werd door een vicaris, wiens canonieke portie tot een beneficie („prebenda presbiteralis”) uitgroeide

¹⁾ Sloet, „Oorkondenboek van Gelre en Zutphen”, no. 972 (1276-1281). Over het ontstaan van de stad Zaltbommel en van den tegenwoordigen dorps-polder Zaltbommel, die voortgekomen is uit de geërfdengemeenschap in het Bommelsche veld, zie Jhr. Mr. Martens van Sevenhoven, „Marken in Gelderland”, blz. 174.

²⁾ Oprichtingsbrief van het Kapittel van Zaltbommel d.d. 13 April 1303 in „Het Rechtsboek van den Dom te Utrecht door mr. Hugo Wstinc”, uitgeg. door Mr. S. Muller Fz. (Werken der Ver. tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderl. Recht, 1e reeks no. 18, 1895), blz. 39: „... dominus Gerhardus de Nassouwen, nostre ecclesie (sc. Maioris ecclesie Traiectensis) thesaurarius, et Bernardus de Vuren, canonicus ecclesie sancti Petri Traiectensis, considerantes, quod... et quod in ecclesia parrochiali de Bomel, ... cuius ad thesaurarium nostre ecclesie presentacio, collacio et institucio pertinet pleno iure, constituta in loco sollempni multum habundante et affluente populo unicus tantummodo deserviens sit sacerdos... ordinaverunt circa dictam ecclesiam de Bomel tantum de bonis suis... impendere, ut in ea collegium, habens unum decanum et novem canonicos... ordinetur...”.

³⁾ Volgens latere gegevens (rekening van de Domthesaurie van heer Johannes Bruhesius over 1562/63; onkosten in verband met het verkoopen van de „decimas minores thesaurarie” en van de „decimas maiores” te Bommel; pachtbrief van de grove en smalle tienden in het gerecht van Bommel voor Jan van Leuwen, burger van Utrecht, d.d. 12 November 1550, memoriën betr. gerechtigheden en inkomsten der Domthesaurie uit de 17de en 18de eeuw, archief Kapittel ten Dom te Utrecht, inv. nos. 2541, 2524 en 2520) behoorden aan de thesaurie ten Dom de grove en smalle tienden te Zaltbommel. In 1303 bestemde de thesaurier met goedvinden van het Domkapittel de smalle tienden voor het nieuw opgerichte Bommelsche kapittel. Men vindt deze smalle tienden vermeld in de rekeningen van den rentmr. der geestelijke goederen in het kwartier van Bommel over 1579/87 (Rijksarchief Arnhem) onder de inkomsten van het Bommelsche kapittel. De Domthesaurie heeft kennelijk de tiendgerechtigheid van de vruchten van nieuwgeteelde gewassen behouden.

as. De parochie van Zaltbommel omvatte stad en schependom van dien naam. Vermoedelijk hebben de kerspelgrenzen zich oorspronkelijk verder uitgestrekt¹⁾. De kerk was gewijd aan St. Martinus.

In het jaar 1303 deden Gerhardus van Nassouwen, thesaurier ten Dom te Utrecht, en Bernardus van Vuren, kanunnik van St. Pieter aldaar, eenige belangrijke giften, waardoor de verheffing der Zaltbommelsche kerspelkerk tot collegiale kerk mogelijk werd. Bij de stichting werd het volgende bepaald:

- 1°. De vruchten en opkomsten van de presbiterale prebende zullen in den vervolge door de kapittelheeren te Zaltbommel genoten worden onder voorbehoud van een congrue portie voor den priester, die met de „cura parochialis” belast zal zijn;
- 2°. de Domthesaurier zal den smallen tiend c.a., die aan de „custodia”²⁾ van den Dom toekomt, afstaan ten behoeve van het nieuwe kapittel;
- 3°. Bernardus van Vuren zal de 100 zwarte Tournooische ponden die hij in censu suo pleegt te ontvangen, afstaan ten behoeve van het nieuwe kapittel;
- 4°. de bezitters der canonicale prebenden zullen priesters („sacerdotes”) moeten zijn of binnen den tijd van één jaar de priesterwijding ontvangen; zij moeten zweren, dat zij persoonlijk dienst zullen doen, op straffe van verlies van hun prove; binnen één jaar, nadat zij opgehouden hebben hun functie waar te nemen, zal de collator de prebende op een anderen geschikten persoon moeten confereeren;
- 5°. de „fundator principalis” Bernardus van Vuren zal levenslang het recht hebben om den deken te presenteren en alle prebenden te begeven; na zijn dood zal de thesaurier ten Dom voor altijd hiertoe gerechtigd zijn („..... eciam ordinaverint, ipsum dominum Bernardum de Vuren, fundatorem principalem dicti collegii presentationem decanatus et collacionem omnium prebendarum, quamdiu vixerit, thesaurarium vero quemcumque nostre ecclesie pro tempore presentationem decanatus et collacionem prebendarum post mortem ipsius perpetuo optenturum.....”).

Den 13den April 1303 hechtten deken en kapittel van den Dom te Utrecht hieraan hun goedkeuring onder toevoeging van het

¹⁾ Wij mogen dit afleiden uit de ligging van de tiendblokken. Volgens stukken betr. de openbare verpachting van de „groote thiende op Boemel”, toebehoorende aan den Domthesaurier, in 1568 en 1569 waren er 8 tiendblokken, nl. 1e. de Burchwall, Toeyath en Stelth, 2e. de Keetel, 3e. de Corte Oeck of Oeyck met het Oenselsche sandt, des Gasthuys campen en de Schim-mick, 4e. de Cocxcampen, 5e. de Com met de Reepen en de Verrichden op Brueckom (= Bruchem), 6e. de Spelwardt en de Tynningen, 7e. de Koewey met de Sandtcamp en de Voetacker, 8e. de Verricht (archieff Kapittel ten Dom te Utrecht, inv. no. 2522).

Verderop in de acte staat: „predicte decime minute thesaurie, ipsi collegio per ipsum thesaurarium applicate”.

²⁾ custodia = custodis seu thesaurarii ecclesiae dignitas et officium (vergel. Ducange). Bij het kapittel van Oudmunster te Utrecht heeft zich uit de thesaurie de custodie afgescheiden als een zelfstandig beneficium, waarvan de bezitter priester moest zijn (charters Oudmunster d.d. 1371 en 1471, 1ste afd. 707 en 2de afd. 749). Bij den Dom is dit niet het geval geweest.

volgende: iederen keer, wanneer door den thesaurier van den Dom een nieuwe deken zal gekozen zijn, zal de gekozen onmiddellijk aan het Domkapittel gepresenteerd moeten worden, dat hem vervolgens aan den bisschop ter confirmatie zal voordragen. De deken van het Zaltbommelsche kapittel zal den eed van trouw en gehoorzaamheid moeten afleggen aan het Domkapittel, alvorens het bestuur over de decanie te aanvaarden. Rijst er twist tusschen de kapittelheeren onderling, dan zullen zij zich tot het Domkapittel moeten wenden ter beslechting van het geschil. Dekens en kapittel van Zaltbommel zullen zich gedragen naar de statuten en gewoonten van de Domkerk te Utrecht en tot gehoorzaamheid en reverentie aan deken en kapittel ten Dom gehouden zijn.

De oprichting van het Zaltbommelsche kapittel werd goedgekeurd door den bisschop van Utrecht en 53 jaren later door den paus¹⁾.

Het vermogen van de presbyterale prebende van den met de zielzorg belasten priester was vereenigd met de „mensa capitularis”. De cure werd evenwel niet aan het nieuw opgerichte kapittel opgedragen en bleef ter collatie staan van den thesaurier van den Utrechtschen Dom. Gewoonlijk werd zij gegeven aan een der leden van het kapittel. Uit brieven van de jaren 1564 en 1565 blijkt, dat de inkomsten van den cureit bestonden uit de „iura stolae” en 14 à 15 florenen 's jaars uit een zeer klein beneficie („beneficiolum”), dat bij de cure (cura pastoralis) geïncorporeerd was. Waarschijnlijk wordt met dit beneficie het aequivalent van de congrue portie bedoeld²⁾.

¹⁾ Th. Ing. Welvaarts, prior „Het Kapittel van Zaltbommel naar de archieven van Postel's Abdij 1331-1594” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” XIX, blz. 250. Dr. R. Post, „Supplieken aan de Pausen Clemens VI, Innocentius VI en Urbanus V, 1342-1366” in „Archief Aartsbisdom Utrecht” LX, blz. 1 en 225, no. 468 (1357 Februari 1).

²⁾ Welvaarts, als voren, blz. 238 e.v. Archief van het kapittel ten Dom, Rijksarchief Utrecht, inv. nos. 2521, 2527 en 2528. Den 22sten October 1463 (inv. archief Domkapittel no. 2527) hechtten deken en kapittel der kerk van Utrecht (Dom) hun goedkeuring aan een overeenkomst tusschen Milo Johanneszoon, kanunnik der parochiale en collegiale kerk van St. Martinus te Zaltbommel, en deken en kapittel van Zaltbommel eenerzijds, en Arnoldus Veer, kanunnik en cureit te Zaltbommel en Walterus van Gouda, proost van St. Pieter en thesaurier van den Dom te Utrecht, anderzijds, waarbij Milo als syndicus en gemachtigde van het Zaltbommelsche kapittel belooft, om binnen 3 dagen, desverlangd, aan Arnoldus Veer de cure der Zaltbommelsche kerk af te staan, terwijl Veer krachtens de op hem door den thesaurier ten Dom gedane collatie de cure zal aanvaarden; ook wordt uitdrukkelijk vastgesteld, dat het recht van collatie uitsluitend aan den thesaurier ten Dom staat, zonder dat het Zaltbommelsche kapittel zich daarmede mag inlaten; de thesau-

Een afzonderlijk beneficie vormde de *decanie*. Het stond onder de administratie van den deken van Zaltbommel, die het beheer ook wel opdroeg aan den rentmeester van het kapittel.

De deken en de *kanunniken*, die in volle residentie waren, ontvingen, naar uit den aanstellingsbrief voor Peter de Groot als rentmeester blijkt (12 October 1566), op de dagen, welke voorafgaan aan de feesten van Pinksteren, St. Jacob, St. Bavo (Bamis), St. Maarten, Kerstmis, St. Petrus ad cathedram en Paschen, ieder 10 carolus guldens d.w.z. 70 carolusguldens over een geheel jaar. De prebende was dus aanzienlijk hooger dan in Nijmegen¹⁾.

Van de talrijke in Zaltbommel gestichte vicarieën dateert geen enkele, voor zoover bekend, van vóór 1303. Misschien zijn alle toen bestaande vicarieën ingelijfd bij het nieuw gestichte kapittel. De vicarissen vormden een college van *koorgezellen*, dat over een eigen fonds beschikte (presentiegoederen). Hun statuten zijn niet bekend. Zij stonden onder de gehoorzaamheid van deken en kapittel en mochten niet buiten toestemming van de laatsten hun bediening met een andere verwisselen of neerleggen. Een eenigszins bijzondere positie had de vicaris van het altaar van de H. Maagd in de kapel van Wedigo op het Begijnhof; hij moest zijn koorpels („almutium”) van buiten rood dragen op de wijze der vicarissen en van binnen bont zooals de kanunniken. Deze vicarie was gesticht door mr. Nicolaus Zuyrling van Gauweren (= Gameren?), de kapel zelf in 1394 door Wedigo, zoon van Theodoricus Israhelszoon, burger van Zaltbommel²⁾.

---

rier zal het pastoraat *altijd* geven aan een geestelijke, die *kanunnik* te Zaltbommel is; de door den thesaurier gepresenteerde en vervolgens in het ambt geïnstitueerde cureit zal van de opkomsten der „mensa capitularis” ter zake van de cure niets mogen verlangen dan alleen de „stolaria lucra, hoc est baptisteria, confessionalia, solemnisationes matrimoniorum, purificationes mulierum, testamenta sibi.... assignata.... unacum porcione congrua”; door arbiters zal de congrue portie worden geregeld, hetgeen vervolgens geschied is door Henricus van Waelwijck, prior van St. Pieterswiel, die bepaald, dat i.p.l.v. een congrue portie uit te keeren het kapittel van Zaltbommel op zijn eigen kosten bij de betrokken kerkelijke instantie zal zien te bewerken, dat de eerstvolgende vicarie, welke ter begeving staat van het kapittel en een inkomen van 16 rijns-guldens oplevert, zoodra zij open komt, bij de cure geïncorporeerd zal worden, of dat, ingeval de eerst opvallende vicarie te gering blijkt, twee vicarieën, te zamen 16 rijns-guldens 's jaars opbrengende, zullen worden geïncorporeerd. Naderhand, einde 16de eeuw, was de thesaurier niet verplicht de cure altijd aan een der kanunniken te geven.

¹⁾ Welvaarts, als voren, blz. 245, 12 October 1566. Volgens verklaring van Egidius de Groot, deken, bij de visitatie in 1571, waren er 10 canonice prebenden, staande ter collatie van den thesaurier van den Dom te Utrecht, die behalve verschillende uitkeeringen $\pm$ 100 philipsguldens (philippees) 's jaars opleverden; het decanaat leverde $\pm$ 40 rijns-guldens op behalve de woning.

²⁾ Welvaarts, als voren, blz. 209-229. H. Beckering Vinckers, „Stichting

Verscheiden vicarieën in de Zaltbommelsche kerk, ongeveer een zevental, zijn gaandeweg bij de tafelgoederen van het kapittel geïncorporeerd. De verplichte missen werden daarna door de kanunniken gedaan. In 1421 bijv. werd door bisschop Frederik van Utrecht de vicarie op het altaar van de H.H. Maagden Maria en Barbara, gesticht door Nycholaus van Malsen, ridder, bij het kapittel ingelijfd¹⁾.

Afzonderlijke vermelding verdient hier nog de kapelanie in de *Gasthuiskapel*, die niet lang vóór 1327 gefundeerd is door Petrus Moliart²⁾.

In Zaltbommel waren drie kloosters, te weten: het Regulierenklooster, het nonnenklooster van reguliere kanonikessen van de orde van St. Augustinus (St. Maria Magdalenaklooster) en het zusterhuis St. Agneta.

Het *Regulierenklooster* op *St. Pieterswiel* (S. Petri palus sive stagnum) werd omstreeks 1406 gesticht door de vrouwe van Brakel. In 1407 vestigden zich daar eenige monniken van de congregatie van Windesheim. Deken en kapittel van Zaltbommel sloten op 12 Maart 1430 een overeenkomst met prior en convent, waarbij eerstgenoemde partij aan de laatste toestond, dat de prior de biecht zou hooren van de broeders en van hun tafelgenooten en gasten en hun de Sacramenten en het Oliesel zou toedienen, dat, onder zekere voorwaarden, overleden personen uit de St. Martinusparochie bij de Regulieren mochten worden begraven en dat het Regulierenconvent giften en makingen mocht aanvaarden, waarvoor het klooster vier ponden zilver 's jaars beloofde te zullen betalen aan deken en kapittel. Dit verdrag werd in 1547 vernieuwd³⁾. In 1512 werden de gebouwen op last van den Zaltbommelschen magistraat afgebroken uit vrees, dat de Brabanders, die een inval deden, zich daarin zouden verschansen. Hertog Karel schonk daarom in het volgende jaar aan de kloosterlingen

van twee vicarieën op een altaar in de St. Martenskerk te Zalt-Bommel a^o. 1436" in „Gelre" XXXIII, blz. 149. Dezelfde, „Rekening der stad Saltboemel van 27 December 1543 tot 27 December 1544" in „Gelre" XXIV, blz. 129. Dr. J. S. van Veen „Stichtingsbrief der jongste vicarie in St. Martenskerk te Zaltbommel" in „Bossche Bijdragen" V, blz. 119.

¹⁾ Mr. S. Muller Fz., „Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht", no. 2272.

²⁾ J. de Fremery, „Cartularium der abdij Mariënweerd", 1890, nos. 284 en 340. Vergel. dr. J. G. R. Acquoy, „Geschiedenis van het Gasthuis te Zalt-Bommel" in „Archief voor Ned. Kerkgeschiedenis", Rogge en Pijper, VII, 1899, blz. 353, alsook dr. R. Post, „Supplieken gericht aan de Pausen Clemens VI, Innocentius VI en Urbanus V" in „Archief Aartsbisdom Utrecht" LX, blz. 1 en 225, no. 443 (1355 Maart 4).

³⁾ Welvaarts, als voren, blz. 206.

„onse Hoff ind platze mit syne toebehoire, gelegen bynnen onser stat Saltbomell mit dat kleyne straitken dair achter by gelegen, op welcke platze ze sich van oere alde cloister terstont transferiren, oeren woinstadt begrypen ende eyne nye cloister fundieren ende tymmeren sullen”. Mochten de Regulieren later grond voor uitbreiding willen aankopen, dan zouden zij daartoe 's Hertogs toestemming behoeven¹⁾.

Op de kaart in Slichtenhorsts „Tooneel des Lands van Gelre” ziet men aan de Kloosterstraat (of het „Closter”) een kerkgebouw aangeduid als „den Breuren”. Schutjes heeft gemeend, dat dit de kerk zou zijn geweest van een Carmelietenconvent, hetwelk zijn stichting te danken had aan de testamentaire beschikking van Joannes van Broichuysen, ridder, heer in Geisteren en Loe, door wien eveneens het Regulierenklooster te Oostrum in het ambt Kessel (naderhand overgeplaatst naar Stralen) bij uiterste wilsbeschikking gefundeerd was ($\pm$ 1452). Prof. Acquoy heeft duidelijk aangetoond, dat de Breurenkerk de kerk van het Regulierenklooster is geweest en veronderstelde, dat de benaming „Breuren” ontstaan is in tegenstelling tot de zusters en nonnen in de stad. Ten tijde van de Reformatie waren er binnen Zaltbommel slechts drie kloosters²⁾. In de rekening van de geestelijke goederen van de stad Zaltbommel over 1636/37 wordt gesproken van „een huys binnen Bommel staende, twelck eertijts 't gewesene Carmelyten(-convent) binnen Schoonhoven toestendich”, in de Nieuwstraat, terwijl in de rekeningen van de geestelijke goederen over 1579-1587 gerept wordt van „Kaentkenshuys” of „Caentghenshuys” in de Nieuwstraat naast de vrouwe van Poelgeest, dat aan de O.L. Vrouwenbroeders binnen Schoonhoven behoorde³⁾. Mogelijk is dit terminaarhuis gesticht door den heer van Geisteren en Loe.

¹⁾ Mr. I. A. Nijhoff, „Gedenkwaardigheden”, VI¹, no. 727.

²⁾ Schutjes, V, blz. 986. N. C. Kist, „Het klooster van Reguliere kanunniken weleer op Sint Pieters wiel buiten Zalt-Bommel gelegen” en het medegedeelde door Van Dam van Brakel in „Ned. Archief voor kerkelijke Geschiedenis”, XVI, 1845, Kist en Royaards, blz. 242, en XVIII, Kist en Royaards, blz. 415. Dr. J. G. R. Acquoy, „Het Klooster te Windesheim en zijn invloed” III, 1880, blz. 62 en 174. Joannes Knippenbergh, „Historia ecclesiastica Ducatus Geldriae”, Bruxellis MDCCXIX, lib. III, cap. VIII. — Rekeningen van de geestelijke goederen in Zaltbommel en de Tieler- en Bommelerwaarden over 1579-1587 van den rentmeester Gerrit Gerritsz., Rijksarchief Arnhem. Vergel. voor omvang en ligging der kloostergebouwen H. Beckering Vinckers, „Rekening der stad Saltboemel”, als boven.

³⁾ Derde rekening van de geestelijke geannoteerde goederen van Adriaen Jan Reyersens over 1636/7, oud-archief Zaltbommel, inv. no. 604. P. fr. C. de Boer, „Carmelieten-kloosters in Nederland vóór de Hervorming, II, Schoon-

Het *St. Maria Magdalenaklooster* van reguliere kanonikessen van de orde van *St. Augustinus*, aan het zuidwestelijke einde van de Nonnenstraat is vóór Augustus 1419 gesticht. 6 Augustus 1419 droeg de bisschop van Utrecht de visitatie van het convent op aan den prior van het Regulierenklooster Vredendaal bij Utrecht¹⁾. Dit geschiedde, omdat priorin en convent van *St. Maria Magdalena* in Bommel gebruik gemaakt hadden van het verlot, dat de bisschop van Utrecht aan de zusters van de derde orde van *St. Franciscus* van poenitentie had verleend, om over te gaan tot de orde der reguliere kanunniken. Het convent onderging in sterke mate den invloed van het klooster Diepenveen. In September 1571 bestond de kloostersamenleving uit Ermgardis van Malsem, mater, de suppriorin, de procuratrix en negentien nonnen; broeder Petrus of Cornelius Montanus uit Eemsteyn was pater, terwijl er vijf leezusters waren²⁾. Ondanks den nauwen band met de Windesheimsche kloosters, wordt het Bommelsche Nonnenklooster niet in de lijsten van de bij de congregatie aangesloten gestichten vermeld. Dat de nonnen dienst zouden hebben gedaan in het Gasthuis, zooals Schutjes vermoedt, is ons nergens gebleken.

Ook het derde Zaltbommelsche klooster stond onder den invloed van Windesheim. Het „susterhuys opt bleeckvelt” in den Vogelenzang (tegenwoordig de Klomp) was een zusterhuis des Gemeenen Levens en stond onder het patronaat van *St. Agnes*³⁾. Blijkens de visitatieverslagen bestond de samenleving 9 September 1571 uit de mater Anna van Hildossen, de procuratrix en negen andere zusters, terwijl heer Johannes de Gravia pater was. Het

---

hoven” in „Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem”, dl. 35 (1913), blz. 115, deelt mede, dat de Carmelieten van Schoonhoven terminaaruizen of hospitia bezaten in Den Bosch en Dordrecht (t.a.p. bijlage I); het huis in Zaltbommel is den schr. onbekend. Aan het slot van den door dr. Van Veen medegeedeelden fundatiebrief van de vicarie op het altaar van *St. Loy* en *St. Maria Magdalena* d.d. 23 Juli 1557 (Bossche Bijdragen” V, blz. 119) staat: „Ende is te weten, dat dye huysinge voirs., dair dye collatie annex wesen sal als voirs. steet, ghelegen is binnen Zaltbommel in dye Nyeustraet tuschen der armen man huys boven ende den terminarius van Onser Liever Vrouwen bruederen beneden”.

¹⁾ Mr. S. Muller Fz., „Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht”, no. 2062. Zie voor dit klooster overigens Schutjes V, blz. 984, en Dr. J. G. R. Acquoy, „Jan van Venray”, blz. 44 noot 1.

²⁾ Fr. G. van der Elsen, Ord. Praem., en fr. W. Hovenaars, Ord. Praem., „Analecta Gysberti Coeverinx”, II, uitg. Prov. Genootschap voor K. en W., in Noord-Brabant, blz. 317. Dr. Th. Goossens, „Kerk- en Kloostervisitaties in het Bisdom 's Hertogenbosch uit de 16de eeuw” in „Bossche Bijdragen” V, blz. 160.

³⁾ Schutjes, V, blz. 985. Dr. J. G. R. Acquoy, „Jan van Venray”, blz. 28 noot 5. Dr. Th. Goossens, als voren, blz. 166.

huis heeft in den loop der 16de eeuw een meer besloten kloosterlijk karakter gekregen ¹⁾, zooals mag worden afgeleid uit de omstandigheid, dat het bij de Reformatie op denzelfden voet behandeld werd als de beide andere Zaltbommelsche conventen, d.w.z. dat men het als een geestelijke fundatie heeft beschouwd.

§ 2. Het Beheer der Geestelijke Goederen na de Reformatie.

De stad Zaltbommel ging 31 Juli 1572 over tot de zijde van den Prins van Oranje en „men heeft gesien hoe alle Pauselijke diensten ophoudende, terstont de waren Godsdienst inde plaetse is gecomen”, zooals de uit Zaltbommel geboortige Utrechtsche predikant Henricus Caesarius (de Keyser) het uitdrukte ²⁾. Er constitueerde zich een Gereformeerde gemeente, die in den loop van den winter ds. Johannes Leo als vasten predikant aan zich verbond. In het algemeen trad men te Zaltbommel zeer gematigd tegen de vertegenwoordigers van de oude religie op, zooals o.a. bleek, toen de gewapende burgerij een troep Waalsche soldaten, die bij de verrassing van de stad waren binnengekomen, uitdreef, toen zij geestelijken wilden berooven en kerken gingen plunderen. Vele geestelijke personen bleven, ondanks de verandering van de publieke religie, rustig in de stad wonen ³⁾.

Bij de behandeling van de Tieler- en Bommelerwaarden is het beheer der geestelijke goederen in stad en kwartier van Bommel nà 1572 uitvoerig ter sprake gekomen. Wij zagen, dat het rentambt der geestelijke goederen in 1597 gesplitst werd en een afzonderlijk stedelijk rentambt werd opgericht. Dit rentambt omvatte de goederen van het kapittel van Zaltbommel, van het Regulierenklooster, van het St. Maria Magdalena- en van het St. Agnesklooster en enkele vicarieën in de Bommelsche kapittelkerk.

Bij het accoord van reductie van 31 Maart 1602, waarbij Zaltbommel en de Bommelerwaard met Gelderland hereenigd werden, beloofde de stad (art. 5) afstand te zullen doen van alle door haar beheerde geestelijke goederen, mits „ridderschappen en

¹⁾ Dit is bijv. met het onder Windesheim staande zusterhuis ten Orthen in Den Bosch geschied. Bisschop Metsius bepaalde omstr. 1573 voor de zusters van het Gemeene Leven ten Orthen o.m., dat zij zich niet vrij buiten het klooster mochten begeven en dat zij geen conventsgoederen zouden mogen vervreemden of verkoopen buiten verlof van den bisschop.

²⁾ „Beschrijving der stad Bommel... door een Gelders Regtsgeleerde”. Arnhem 1765 en Amsterdam 1774, blz. 190. Vergel. Dr. Acquoy, „Jan van Venray”, blz. 99 e.v. Zie boven Hoofdstuk II, A § 1.

³⁾ Dit blijkt uit de rekeningen der geestelijke goederen in Zaltbommel en in de Tieler- en Bommelerwaarden van Gerrit Gerritsz. over 1579/87.

steden allenthalven elck in oer ressort van gelycken doen zullen"; hetgeen een onvervulbare eisch was. De „tegenwoerdigen” rentmeester (Andries Willemsz.) zou gehandhaafd worden en de inkomsten van de geestelijke goederen zouden nergens anders toe gebruikt worden dan tot bezoldiging van de twee stadspredikanten, den ziekentrooster, den koster, den organist, den rector en de beide ondermeesters, terwijl het bedrag, dat uit de Geldersche domeinen ten behoeve van den eenen predikant betaald werd, ook in het vervolg verstrekt zou worden, totdat de geestelijke goederen genoeg zouden opbrengen. Voorts zouden de geestelijke huizen en erven binnen de stad „aan de stad verblyven”. In de toevoegselen tot het reductie-accoord verklaarde de Landschap, „dat die inruyminge van geestelike huizen tot *dispositie* van de magistraat conform 't accoord geschiede, alzo men zich verzekert, dat ze gebruikt zullen worden ad pios usus”. Geen eigendomsoverdracht van de geestelijke huizen aan de stad derhalve, maar een ter beschikking stellen voor pieuze doeleinden. Verder zou de stad verkrijgen, wat bij zeker accoord van 27 Januari '96 met den kanselier Leoninus en den rekenmeester Goossen van Varick overeengekomen was, „soo in het opzien van de summa d'voors. stadt in het redimeren van de Mariënweertsche guederen aldaer besproken is uyt saecke van verschot van mergencommer ende by die van Mariënweert onbetaelde pensioenen, alsoock in regarde van het verwin by Gerit Geritsz. opte voors. guederen voor gelycke misbetalinge t' anderen tyden geworven; den gewesene geestelycke personen in allen gevalle oer alimentatie onbenomen”¹⁾.

Wat betreft het verwin, door Gerrit Gerritsz. gedaan als rentmeester der geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaard op eenige Mariënweertsche goederen, dit was voornamelijk geschied om betaling te krijgen van de pensie van f 500 's jaars. die uit de abdijgoederen verschuldigd was krachtens het verdrag van 21 September 1577²⁾. Den 21sten Juli 1596 vaardigde het Hof

¹⁾ Dr. D. Brouwer, „De Reductie van Bommel”, blz. 90-92. Door dr. Brouwer is de nummering der artikelen eenigszins gewijzigd; in de onderscheiden Landdagsrecessenboeken ten Rijksarchieve te Arnhem is het 4de art. bij Brouwer genummerd 5.

²⁾ 8ste rekening van de geestelijke goederen van Gerrit Gerritsz., fol. LXXIIvso. In de portefeuille Mariënweerd. Rijksarchief Arnhem (vroeger archief Oud-bisschoppelijke Clerezy XVIII, no. 52) bevindt zich een extract uit het (thans niet meer aanwezige) „signaat van Boemel de a°. '91”, luidende: „Den XVen Novembris '91 die van de magistraet van Boemel geconsenteert ende geacordeert Gerit Crom Peeterss., rentmr., alsoe by syne predecesser, syner huysvrouwen voorman z. Gerit Geritsz., in naeme als rentmr. coop ende verwin geworven is opte Mariënweertse guederen voir enige on-

Elbertus Leoninus, den rekenmeester Goossen van Varick, die in het bijzonder met het toezicht op de administratie der geestelijke goederen in Gelderland belast was, en heer Frederick van Winsen, coadjutor en administrator van St. Mariënweerd, als onderhandelaren naar Zaltbommel af. Zij rapporteerden 12 November d.a.v., dat een „provisieel afscheit” was gemaakt inzake de f 500, „als die abdie van Mariënweert den van Bommel jaerlix is uutrichtende”¹⁾. Het in het tractaat van reductie vermelde accord d.d. 27 Januari 1596 zal dus vermoedelijk pas in 1597 gesloten zijn. In ieder geval blijkt hier uit, dat na de overgifte van de domeinen en geestelijke goederen door den Raad van State aan Gelderland in 1591 de jaarlijksche betalingen van f 500 uit de abdijgoederen niet meer aan den rentmeester der geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden geschieden, maar aan den rentmeester der geestelijke goederen van de stad Zaltbommel. De verwonnen Mariënweerdsche goederen vindt men dan ook in de Zaltbommelsche rekeningen van de geestelijke goederen geregeld vermeld. Het verwin is nooit opgeheven.

Het stift te Zennewijnen was, evenals de abdij St. Mariënweerd, op grond van het verdrag van 1577 jaarlijks een som van f 125 verschuldigd aan den rentmeester der geestelijke goederen in de Tieler- en Bommelerwaarden. Dit bedrag werd door Gherardt Crom Petersz. ontvangen tot het tijdstip der reductie, daarna door Andries Willemsz.²⁾. Men vindt het bedrag geregeld in de rekeningen der Zaltbommelsche geestelijke goederen. In 1677 werd het „voor den tijd van drie jaren tot drie jaren” aan den

---

betaelde pensionen van Vc. gulden jaerlix, d'voirsz. guederen uyt crachte van seker accort verschuldicht sijn, ende dat voorn. Gerit Geritss. daer van in syne rekeningen ontfanck gemaect ende verantwoordt soude hebben, mede dat hem by slote derselver rekeningen (soe voirgegeven wordt) eene merkelijke somme duechdelyken aencomen soude, dat derhalve voirg. Crom metten obtineerde verwin in den voirsz. guederen tot het voirs. duechdelijck afterwesen toe ende vorder niet hem behelpen sal, midts dat sulke verwin nyet en sal hynderen off obsteeren die inforderinge der toecomstich vallende pensionen van Vc. gulden jaerl. als voirsz. ....”. Over het accord van 21 September 1577 zie Hoofdstuk II, A § 1.

¹⁾ Archief Hof van Gelderland, Commissieboek over 1586-1601, fol. 157, en Memorie- en resolutieboek van het Hof, 12 November 1596.

²⁾ Civiel en crimineel signaat Zaltbommel over 1600/05, fol. 122 vso, 159 en 197, 10 Juli 1602, 13 Juli 1603 en 7 Juli 1604. In de 4de rekening van Willem Clodts van „de goedren specteerende tot den Adlycke styfte Zennewynen”, over 1673/74, staat onder de uitgaven, cap. „Renten gaende utt des styfts goederen”, de post: „Den rentm. van de geestlijck goedern der stad Bommel van Lith wegens lgene het styft tot redemtje van desselfs goederen aen de voornemste stadt heeft moeten beloven, met omcommen vant jaer Martij 1674 verschenen by quytantie. ... 1c. XXV gl.” (Rijksarchief Arnhem, aanw. 1938).

predikant Samuel Wiselius in pand gegeven wegens achterstallig salaris¹⁾.

Het bedrag van f 450 's jaars ten behoeve van een der Zaltbommelsche predikanten uit de Geldersche domeinen in het Kwartier van Bommel werd, overeenkomstig het reductie-accoord, geregeld voldaan, totdat de Geldersche Rekenkamer na 1624 de betaling uit den tol, enz. moest staken „om reden van voorgevallen vernietinge der tollén en algemeynen beswaerlicken afbreuck der domeynen”. Den 30sten November 1638 stond zij uit naam van de Staten van Gelre en Zutphen aan de stad Zaltbommel voor 32 jaren af „het *vehr* voor die stat, soo vern hetselve sich over den Whaelstroom is streckende, sampt die recognitie van haver, jaerlicx omtrent Drie Coningen te ontfangen van die dorpen Gellecom, Rumpt, Enspick, Hier, Nerynen, Haeften, Deyl, Malsen, Meteren, Elst, Opynen, Hellou en de buyrschap Buytenborch tot Herwynen, welcke recognitie is van dengeenen, die wohnen op groote huysen mit opgetrocken bruggen, twee molder haver, die op minder huysen oock mit opgetrocken bruggen woonen één molder, van een huysman, die met een heel ploech bouwen, één molder, die mit een halve ploech bouwen $\frac{1}{2}$ molder, die II peerden houden één schepel, van een arbeyder 1 braspenning, en alle ander recht ende gerechticheyt daertoe behoorende, gelijk t' selve *vehr* tot nu toe van wegen die Lantschap is gebruyct en genoten geweest, mit die groote en die cleyne *vehr*pont, welcke tegenwoordich in het voorsz. *vehr* sijn en tot des Lantschaps costen sijn getimmert gewest.....”. De afstand van het veer over de Waal is herhaald 11 Mei 1670, 16 April 1702, 25 Maart 1733 en 1 Mei 1766²⁾. De pachtopbrengst bedroeg volgens de gewone Zaltbommelsche stadsrekening over het jaar 1709/10 f 1100 's jaars³⁾. De Zaltbommelsche stadsrentmeester inde de jaarlijksche pacht, niet

¹⁾ Oud-archief Zaltbommel, rekeningen van de geestelijke goederen (sinds 1685 „groote rekeningen”), inv. nos. 604 e.v. Minuut-acte van verpanding van den Zennewijnenschen „erfthyns” van f 125 door burgemeesters, schepenen en raad van Zaltbommel aan ds. Wiselius d.d. 7 Juni 1677 (niet vermeld in den gedrukten inventaris van het Zaltbommelsche oud-archief, los liggend in het register van minuut-resolutiën van den magistraat over 1676-'78, inv. no. 42) en acte (grosse) van transport, gepasseerd voor schepenen in Tuil 3 Juli 1677 (inv. no. 1056).

²⁾ Oud-archief Zaltbommel, inv. no. 563, 30 November 1638. Geregistreerd in het „VIe Boeck van allerhande acten”, gemerkt H, fol. 25, archief Geldersche Rekenkamer inv. no. 197 (zie ook no. 995) en het aldaar, fol. 26 vso, geregistreerde reversaal van burgemeesters, schepenen en raad van Zaltbommel. De recognitie van haver werd in de 17de eeuw niet meer voldaan. Vergel. blz. 257 noot. 1 Geldersch molder (136,54 £) = 4 schepel (34,13 £), zie „Staring's Lijst”, 3den druk.

³⁾ Oud-archief Zaltbommel, inv. no. 360

de rentmeester der geestelijke goederen. De predikanten zijn nooit uit de inkomsten van het veer betaald.

Onder het beheer van de Zaltbommelsche rentmeesters der geestelijke goederen stonden, behalve de goederen van binnen de stad Zaltbommel gevestigde geestelijke lichamen, eenige landerijen op Vuren, Hellouw, Gellicum, Rumpst en Deil, afkomstig van de Kruisbroeders te Asperen. Deze perceelen had de rentmeester Gerrit Gerritsz. ook reeds onder zijn administratie gehad. Asperen was een baronie, die niet onder Gelderland maar onder Holland hoorde. Er werd dus t.o.v. de Kruisbroedersgoederen gezondigd tegen den bekenden stelregel, dat de geestelijke goederen de „corpora” zullen volgen. Aan den anderen kant deed zich eenzelfde verschijnsel voor t.a.v. de goederen van het Bommelsche Regulierenklooster, welke onder Tricht en Buurmalsen gelegen waren. Blijkens een mededeeling in de eerste rekening van Gerrit Gerritsz. waren deze landerijen op last van Zijne Excellentie door dr. Johan Basius onder het beheer van den Burenschen rentmeester gesteld. De opbrengst bedroeg blijkens de oudste bewaard gebleven rekening van de geestelijke goederen in het graafschap Buren over 1656 £ 684-9 st. ¹⁾). Verder hebben de Zaltbommelsche rentmeesters der geestelijke goederen het van de Carmelieten te Schoonhoven afkomstige Caentghenshuis binnen Bommel beheerd.

Omstreeks 1579/80 werden de landerijen van het Zaltbommelsche Regulierenklooster in den Alblasserwaard en in het land van Arkel door een zekeren Handrick van Gendt geadministreerd, wiens rekening door het gerecht van Gorinchem gehoord en gesloten werd. Naderhand verkreeg de stad Zaltbommel deze goederen in handen en werden ze met de overige goederen van het Regulierenklooster onder de administratie van den stedelijken rentmeester der geestelijke goederen gesteld ²⁾).

Het beheer der Zaltbommelsche geestelijke goederen heeft tot hun definitieve vereeniging met de gewone stadsbezittingen in 1812 vrijwel geen wijziging ondergaan. De rentmeester der geestelijke goederen moest drie verschillende rekeningen doen: 1°. de rekening van de geestelijke goederen, sinds 1685 genoemd de

¹⁾ 1ste rekening van Gerrit Gerritsz. over 1579/80. „Bueren, Geestelycke reeckeningh d'anno 1656” van den rentmeester Engelbrecht Ploos van Amstel, cap. 29 van de ontvangsten (rekeningen van het graafschap Buren, Rijksarchief Arnhem).

²⁾ Civiel en crimineel signaat Zaltbommel over 1600/05, fol. 28vso, en 30vso, 25 Juli 1600. Zie boven, blz. 100.

„grootte rekening”, 2°. de *kapittel-(tyns-)rekening*, en 3°. de *kleine tynsrekening*.

De rekening, bedoeld onder (1°), omvat de „erfpachten” en „lantpachten” van het *kapittel* in het schependom en in de Tieleren Bommelerwaarden, de vermogens van de *Regulieren*, het *Nonnenklooster* en het *St. Agnietenconvent* zoowel binnen als buiten de stad met uitzondering van de gebouwen in de stad, voorts de „erfpachten”, „erfthynsen” en „thynsen” van de *vicarie in St. Jobskoor*, de *vicarie in de kapel van O.L. Vrouw* (later verkeerdelyk genoemd *O.L. Vrouw in het kapittel*), de *vicarie van O.L. Vrouw in het Hoogkoor*, de *St. Catharinenvicarie*, de (bij verwin verkregen) *Mariënweerdsche goederen onder Rump* en *Enspijk*, de pensie van f 125 's jaars van het stift te *Zennewijnen*, de „erfpachten” en „lantpachten” van de *Kruisbroeders te Asperen* (in *Zuidholland*) op *Gellicum*, *Rumpt*, *Deil*, *Vuren* en *Hellouw*, en het „opcomen” („erffpacht”) van huis en erf in de *Nieuwstraat* van de *Carmelieten* binnen *Schoonhoven*. De oudste in het oud-archief van *Zaltbommel* aanwezige rekening is die over 1636/37. De reeks sluit met het jaar 1811.

De rekening, bedoeld onder (2°), omvat de „tynsen” en „renten” van het „*gewesene capittel*” in en om de stad en van de „*gewesenen decanie*”, alsmede de inkomsten van eenige *broederschappen* en *vicarieën*. De broederschappen zijn die van het *H. Sacrament*, van *O.L. Vrouw* en van *St. Anna* (of *Hanna*). De vicarieën zijn de vicarie op *St. Sebastiaensaltaar*, staande ter collatie van den magistraat van *Zaltbommel*, de vicarie op *St. Loys-* (of *Lovis-*) *altaar*, staande ter collatie van de erven jr. *Joost van Giessen*, ambtman van *Bommel*, de vicarie op het *H. Kruisaltaar*, staande ter collatie van de erven *Ghijsbert en Ceris Nayen*, en de vicarie in de kapel van *Wedigo*, mede staande ter collatie van de erven *Ghijsbert en Ceris Nayen* en de *St. Mattheusvicarie*. Van deze vicarieën werden alleen de inkomsten van de eerstgenoemde vicarie (behoudens een rente ten laste van de stad) en van de *St. Mattheusvicarie* werkelijk ontvangen; de overige vicarieën staan slechts pro memorie vermeld, aangezien de collatoren q.q. de inkomsten „sijn ondernemende”. Op den duur werden deze memorieposten uit de rekeningen weggelaten. De geregelde, thans nog aanwezige reeks dezer rekeningen loopt over 1642-1805, terwijl er nog één oude rekening is over 1597-1602 van den rentmeester *Andries Willemsz*. In de rekening van dezen rentmeester vindt men de „*thynsen, den gemeynen vicariën binnen Boemel* competerende”, die pro

memorie worden vermeld, „also dselve by mijn heeren van den magistraet *die fabricke der kercke* van Boemel tot onderhaut van de timmeronge derselver sijn toegeleet¹⁾). De tynsen der gemeene vicarissen sijn blijvend met de kerkfabriek vereenigd; men treft ze in de latere rekeningen niet meer aan. Andries Willemsz. noemt aan het einde van zijn rekening een „tyns, gehoerende totte vicarie van St. Mathijs, staende tot laste van Aernt Schoock”, welke vicarie zal moeten worden vereenzelvigd met die van St. Mattheus, welke o.a. in 1644 en '45 in de rekening voorkomt. Van de drie broederschappen, dezelfde als in de latere rekeningen, werd over 1597/1602 weinig ontvangen, omdat de inkomsten daarvan voor een deel aan de kerkfabriek waren toegelegd, terwijl uit de tynsen van het O.L. Vrouwengild nog alimentatie was gegeven aan heer Huychman van Rossem²⁾). Aan het slot van de rekening over 1597/1602 wordt melding gemaakt van Andries Willemsz'. 1ste rekening van de „erffpachten”, welke over 1599/1601 moet gelooopen hebben. Wij zullen haar voor een voorloopster van de z.g. „grootte rekeningen” mogen houden.

¹⁾ Retroacta van den Burgerlijken Stand in Gelderland, inv. no. 1815 (een rekenboek van kerkmeesters der St. Maartenskerk over 1585-1612) geeft op fol. 3-5 een gespecificeerde lijst van de tynsen, afkomstig van de gemeene vicarissen, meest gaande uit huizen en erven binnen de stad: „Dit sijn alsulcke renten, eertijts *de gemeyne vicaryen* toegehoorich ende nu by schepenen, burgemeesteren ende raet der stadt Zaltbomell *die kereke van Bomell* tot onderhout van de timmeragie toegeleyt”, terwijl aan het slot van de lijst fol. 5-5vso eenige aan de kerk toegewezen tynsen volgen, afkomstig van de broederschap van het *II. Sacrament*, waarna fol. 5vso medegedeeld wordt: „Ende hiermede sal den thyns off tynsen d'stadt aen de kerck jaerl. verschuldicht compensateert blyven ende de stadt dien aengaende ongevordert, ende dit alles by provisie ende totdat de magistraet in desen sal disponeeren. Actum den 27 Januarii 1592 st.v.; (w.g.) D'Bye” (stadsseer.) De stad was blijkens fol. 1 een rente van 6 g. current 's jaars aan de kerk schuldig en van 9 g. gefaluert uit de stadsaccijnzen. De nieuwe bestemming, welke niet in strijd met de algemeene bestemming „ad pios usus” geacht kan worden, was tevens een voordeel voor de stedelijke financiën. Of de magistraat voor deze verandering toestemming heeft gevraagd en verkregen van de Hooge Overheid, is niet bekend.

²⁾ Hieromtrent vinden wij in retroacta van den Burgerlijken Stand in Gelderland, inv. no. 1815, fol. 5vso, onmiddellijk na de acte d.d. 27 Januari 1592 „Noch tot behoeft der fabryke toegestelt eener renthe van *Onser L. Vrouwen gilt* ses gulden jaerlickx slaende uuyt S. Thonis, — 6 gul.” „Noch van *Sunte Anne* thynsen uuyt huys ende erf Willems v. Dije in de Gamerse straet ende Carll Daniëllsz. tot synen laste gecomen, — 3 gul.”, waarna nog eenige renten volgen. Blijkens de 2de rekening van Gerrit Gerritsz. waren in 1578 13 hond lands van het O.L. Vrouwen altaar tot alimentatie gegeven aan Jacob Gerritsz., gewezen vicaris en rector van dit altaar, terwijl het z.g. „Liefv Vrouwen landt” op den Sandtcamp door den magistraet ten gebruike was gelaten aan de schutterijen in Zaltbommel. Naar luid van een memoriepost in de rekening van Andries Willemsz. over 1597/1602 moet er ook nog een vicarie prime misse onder het beheer van de stad sijn gekomen, doch in geen der latere rekeningen komt zij voor.

De rekening bedoeld onder (3°), bevat de ontvangst aan erfytynsen van de *gebouwen van de verschillende kloosters*, die in erfytyns uitgegeven of die onder voorbehoud van tyns verkocht waren. In deze rekening wordt voorts een som van f 125 's jaars verantwoord, die door den ontvanger van de gebeneficieerde geestelijke goederen des Stichts van Utrecht uit de tienden over Bommel van de „tresorye” van den Dom betaald werden ¹⁾. De rekeningen-serie loopt over 1642-1805.

De batige saldi van de rekeningen, genoemd onder (2°) en (3°), werden op de z.g. „groote-rekening” overgeboekt. Met de rekening van Andries Willemsz. over 1597-1602 was dit nog niet het geval.

Wat de positie van den rentmeester der geestelijke goederen betreft, van den rentmeester (tevens burgemeester) Andries Willemsz. is geen instructie of commissie bewaard gebleven, wel echter van zijn zoon Hillebrant van den Broeck, die hem nog bij zijn leven opvolgde. Diens instructie d.d. 4 December 1626 hield het volgende in: „Eerstelick sal met alle mogelicke vlijt ende diligentie sonder enige conniventie bevorderen ende bearbeyden, dat alle geestelicke goederen (so der enige verdonckert mochte weesen) in staet en tot synen bewynt gebrocht worden, ius patronatus laicale aen ymanden int particulier specterende hierinne uitgesundert”; ten tweede en ten derde zal hij zich in alle voorvallende zaken tot den magistraat moeten wenden en slechts van den magistraat het slot van zijn rekening verwachten; ten vierde zal hij alleen uitgaven mogen doen op ordonnantie van den magistraat, behalve voor schattingen e.d., en van elke uitgave quitantie overleggen; ten vijfde zal hij verpachtingen alleen ter vierschare voor ten minste twee schepenen mogen doen met voorkennis van den magistraat; ten zesde zal hij slechts met inwilliging van de plaatselijke gerichten en met schriftelijke toestemming van den magistraat korting mogen toestaan; ten zevende zal hij van zijn ontvangst in penningen verantwoord worden zonder in de uitgaven eenige restanten voor betaling

¹⁾ Vergel. rechterl. archief Zaltbommel, dingsignaat, 17 Maart 1755, de rentmeester der geestelijke goederen „dede aanspraak op de tienden over Boemel, den Dom toestendigh, omme te becoomen eene somma van eenhondert vijff en twintigh gulden wegens een jaar tyns, vers. Martini 1754, uyt gemelte tienden aan de geestelycke goederen dezer stad verschult. . . .” De verplichting tot betaling van f 125 's jaars was een gevolg van den afstand der smalle tienden van de thesaurie van den Dom aan het Zaltbommelsche kapittel in 1303. Het wisselende bedrag van de tiendopbrengst was blijkbaar vervangen door een jaarlijkschen tyns. In de rekeningen van Gerrit Gerritsz. over 1579-'87 worden onder de ontvangsten van het Zaltbommelsche kapittel de smalle tienden zelf nog verantwoord.

te mogen profiteeren; tenslotte zal hij hetzelfde tractement genieten als zijn vader voor iedere f 100 van zijn ontvangsten genoot ¹⁾).

Uit deze instructie blijkt, dat het de bedoeling was, dat alle geestelijke goederen onder het beheer van den rentmeester zouden komen en in goeden staat gebracht worden. De rentmeester mocht echter geen administratie voeren van beneficiën, die iuris patronatus laïcalis waren. Men vindt dergelijke vicarieën dan ook òf in het geheel niet òf pro memorie in de rekeningen vermeld. Ook hebben de Zaltbommelsche rentmeesters der geestelijke goederen nimmer de z.g. *tertiën* geïnd.

De rekeningen werden door den magistraat gehoord; tusschen 1709 en 1714 en tusschen 1749 en 1794 geschiedde dit in tegenwoordigheid van kwartiersluiden ²⁾).

Van de vicarieën, welke onder stedelijk beheer kwamen, zijn geen gevallen van begeving aan studenten bekend.

Aangaande de Zaltbommelsche vicarieën iuris patronatus laïcalis moge tot slot worden opgemerkt, dat de uitoefening van het collatierecht zoozeer een particuliere aangelegenheid der patronen was, dat hier het verplichte aanvragen van brieven van institutie van het Hof van Gelderland gewoonlijk achterwege bleef. Het Hof verleende evenwel een brief van institutie in de vicarieën van St. Barbara en Ursula in de collegiale kerk van St. Maarten aan David, zoon van Peter Sluysken, die in Tiel school ging en door Peter de Groot als collator daarmede begiftigd was (17 Juni 1665). In 1699 approbeerde het Provinciale Hof den verkoop door Theodorus Ignatius de Groot aan den majoor Hendrik Has van „het recht of patronaatschap van twee vicariën, gefundeert in de kerk van Saltbommel in de Balverens choor, de eene op den altaar van St. Barbara en de andere op die van St. Ursula” ³⁾). Behalve de in deze paragraaf genoemde vicarieën vindt men in de tweede

¹⁾ Magistraatsresolutiën Zaltbommel, 4 December 1626.

²⁾ Volgens art. 6 van „reglement voor de Quartiersluiden der stad Zalt-Boemel” van 17 December 1706 moesten dezen alle stads-, gods-, en armenhuizenrekeningen examineeren, aanhooren en sluiten. De 18de eeuwse kwartiersluiden hadden wel den naam van die uit de 16de eeuw, doch niet dezelfde taak; hun bevoegdheid stemt overeen met die der gemeenslieden in andere Geldersche steden. Van 1795-1800 trad de commissie uit het college van de gemeente in hun plaats.

³⁾ Archief Hof van Gelderland, Institutieboek III, fol. 31 vso, 17 Juni 1665, en Memorie- en Resolutieboek, 13 Maart 1699. Vergel. Mr. F. C. W. Koker, „Rapport over de Vicarie-goederen in Gelderland”, blz. 40. Het Hof verleende den institutiebrief d.d. 17 Juni 1665 in den gebruikelijken vorm met de toevoeging: „blyvende het dardendeel volgende der Landschaps resolutie tot behoef van kercken- ende schooldienaren voorbeholden etc.”. Dat het tertium werkelijk voldaan werd, is ons niet gebleken.

rekening van Gerrit Gerritsz. over 1580/1 nog de volgende vermeld, waarvan de goederen door de patronen in administratie genomen waren, nl. de St. Cornelisvicarie, „dese behalt eenen Jan Dircksz., karsmaecker, ex iure patronatus”, en de St. Stevensvicarie, „die by den erfgenamen wylen Frederick van Deurn (Doorn) ex iure patronatus oock worden gebruyckt”¹⁾.

§ 3. De Bestemming der Geestelijke Goederen. Hun Rechtsstoestand.

Burgemeesters, schepenen en raad der stad Zaltbommel klagen in 1677, dat de stad door den langdurigen oorlog in zware schulden is geraakt, welke dagelijks vermeederen, terwijl de inkomsten aanmerkelijk verminderen „in sonderheyt van de geestelycke goederen staende ter *directie van de heeren van de magistraet*, daer uut men voor desen de *predicanten, rector* ende diergelycke meer andere bedienden placht te betalen, dewelcke nu t'enemaele comt te cesseren, door dien de landeryen meest off onverpacht blyven liggen off voor eenen geringhen prijs werden verpacht, dat oock d'erfthynsen ende andere incomtsten handt over handt affnemen.....”. Om uit deze verlegenheid te geraken, geeft de magistraat aan ds. Samuel Wiselius in pand „seeckere erfrenthe off thynse van 125 gl. jaerlix, die de *geestelycke beurse deser stadt* is treckende uut het stift Zenwynen”, aflosbaar na drie jaren met een som van twee duizend guldens, „mits dat dan de erfthyns van Martiny 1679 tot den dach van de redemptie weder sal comen tot voordeel van de voorsz. beurse”. Heeft de aflossing na drie jaren niet plaats, dan wordt de pandschap met nog eens drie jaren verlengd, enz., tot aan de aflossing toe. Ds. Wiselius verkreeg dit pand in mindering van zijn „achterwesen”. Voor deze handeling zou de stedelijke regeering de vereischte approbatie verzoeken aan de Landschap²⁾.

¹⁾ Wij zagen, dat er in de rekeningen der geestelijke goederen bezittingen van broederschappen voorkomen. Toch zijn niet alle broederschappen ontbonden. Zoo bestond in 1634 nog de „broederschap van den Romeynen”, onder het bestuur van eigen dekens (rechterl. archief Zaltbommel, civiel en crimineel signaat 1633-'38, 14 Juni 1634).

²⁾ Minuut-acte van verpanding d.d. 7 Juni 1677, niet vermeld in den gedrukten inventaris van het oud-archief Zaltbommel, los liggend in inv. no. 42. Vergel. magistraatsresolutiën (minuut) 21 Mei 1677, alsmede de acten van transport voor schepenen te Tuil d.d. 1670 en 1680, oud-archief Zaltbommel, inv. no. 1056. Voor de schepenbank van Tuil verklaarde 15 Mei 1787 Gobel Valkis, secretaris van Wadenoyen, als gemachtigde van de erfgenamen van vrouwe J. C. Schimmelpenninck van der Oye geb. van Haeften f 2000 ontvangen te hebben van den magistraat van Bommel ter redemptie van den Zennewijnschen erfthyns „met dien effecte, dat dezelve erfthyns (verschuldigd

Naar de officieele opvatting waren er dus omstreeks 1677 geestelijke goederen en inkomsten, die onder de directie van den magistraat stonden en waarvan de inkomsten bestemd waren voor de salariëering van de predikanten, den rector en andere dergelijke functionarissen. Die goederen waren onder „de geestelijke beurs der stad” gebracht. Het woord „beurs” herinnert ons aan de „gemeene beurse” in de Tieler- en Bommelerwaarden, waaruit de zestien z.g. bursale predikanten van de classis Bommel bezoldigd werden. De „gemeene beurse” was, zooals eerder¹⁾ uiteengezet is, niets anders dan het administratiekantoor, waar de verschillende geestelijke stichtingen onder gebracht waren en waar de betalingen voor den kerk- en schooldienst uit gedaan werden. De afzonderlijke stichtingen bleven in wezen en vloeiden niet ineen tot één fundatie. Te Zaltbommel krijgt men evenwel den indruk, dat de gemeenschappelijke administratie van de geestelijke goederen aldaar (de „beurs”) ertoe geleid heeft, dat op den duur de fondsen niet altijd zoo scherp uiteen gehouden werden. Weliswaar werden de ontvangen tynsen, pachten, enz., in de rekeningen kapitelsgewijs verantwoord volgens de onderscheiden voormalige geestelijke instellingen, maar in de raadsresolutiën, voorwaarden voor verpachtingen, verkooping en e.a. wordt meestal gesproken van landerijen, tynsen, pachten, enz., die verschuldigd zijn aan den „rentmr. deser stads geestelycke goederen” of „de geestelycke beurs” of „geestelycke goederen”, d.w.z. aan het administratiekantoor der geestelijke goederen zonder nadere aanduiding van de geestelijke fundatie. In de 18de eeuw raakte de term „geestelijke beurs” in onbruik en sprak men doorgaans van „de geestelijke goederen deser stad”²⁾.

door het stift te Zennewijnen) met Martini eerstkomende ten behoeven van de geestelyke beurse binnen Boemel zal verschijnen en aan den rentmeester van dezelve zal moeten betaald worden....” (Loofsignaat van de bank van Tuil, Rijksarchief Arnhem). Cursiveering van mij.

¹⁾ Zie Hoofdstuk II, A § 3.

²⁾ Raadsresolutie, 26 Maart 1677 (minuut-resolutiën, oud-archief inv. no. 42): op voorstel van Willem Jansz. van Lith als provisioneelen rentm. deser stads geestelijke goederen is de verpachting van „de landeryen *deselve beurs* toestendig gelegen in Bommelrewaert” bepaald op Dinsdag 3 April a.s.

Id. 20 Febr. 1679, Ceris Schoock is „uytgedaen” voor een „erfthyns” van 20 st., jaarlijks aan den *rentmr. der geestelycke goederen* te betalen, „seker erf tot eenen hof, streckende ten noorden tegens het Torf Magasijn, oost de straet van 't Clooster, zuyden den hof van Keppel ende west die van juff. Cockengen.”

Id. 23 Febr. 1680, gelezen zeker request van Peter van Bree, verzoekende remissie van „eenen thyns van 17 guld. jaerlijcx, die de *geestel. beurs* te praetenderen heeft uyt seker hof en huyskens in de Nonnestraet gelegen, hergecomen van Willem Jansz. van de Poll”, over de jaren 1673/79. Afslag van den tyns wordt toegestaan over 1672, '73 en '74.

In de rekeningen der geestelijke goederen wordt tot het einde der 18de eeuw toe vermeld, dat zij staan *ter directie* van de Ed. en Achtb. heeren burgemeesters, schepenen en raad der stad Zaltbommel. Bij de „minute eener verpachtvoorwaarden van lant onder Dieten ende Demen” wordt de openbare verkooping bij uitbrandende kaars aangekondigd van „zeeckere hierna beschreven landeryen, eertijts den Regulieren tot Saltbommel toebehoort hebbende ende nu staende *ter directie van de magistraet tot Saltbommel*” (1621 Februari 22). In een bevelschrift aan den gemachtigde Frans Reinersz., tevens pachter van geestelijke goederen (van het Regulierenkooster) in het land van Ravestein e.a., duidt de magistraat zelf deze goederen aan als „eertijts den Regulieren der stede Zaltboemel voersz. toestendich ende nu tot oirer E. *directie gecoomen*” (1621 Februari 7) ¹⁾.

Dat de stedelijke regeering de onder haar directie staande geestelijke goederen niet tot de eigendommen der stad rekende, blijkt o.m. uit het van de Landschap verzochte en, in 1651, verkregen octrooi om eenige geestelijke goederen te mogen verkoopen of bezwaren. Ook in de eerder genoemde minuut-acte van verpanding d.d. 7 Juni 1677 verklaart de magistraat, dat de vereischte approbatie van de Landschap zal worden gevraagd ²⁾.

In het Zaltbommelsche oud-archief zijn een aantal acten, waarbij de magistraat kloostergoederen uitgeeft tegen een jaarlijkschen erftyns. Uit de bewoordingen van die acten blijkt meestal niet, dat

Id. 25 Maart 1680, op request van Peter van Brée, verzoekende, „dat 't recht tot de drye huyskens staende in de Nonnestraat, hergecomen van Willem Jansz. van de Pol, door hare Ed. Achtb. sijn E. mocht worden opgedragen. . . . Is na deliberatie den provisionelen *rentmr. deser stads geestel. goederen* geauthoriseert den suppl. van 't recht der voorsz. huyskens de nodige opdracht te doen. . . .”

Dingsignaat Zaltbommel, 1 Mei 1755: „conditie en voorwaarden, na dewelke Mr. „Arnoldus Essenius in qualiteit als gewezene rentmeester van de geestelijke goederen der stad Zalt Boemel uit kragte van aanvangh ten overstaen van Heeren rigter en scheepenen dezer stad voorneemens is publicq te verkoopen een huys met deszelvs affsteek van Godefridus Woetvelt herkomstig, staende in de Ruyterstraet binnen deezze stad. . . . Het voors. huys word vercocht met alle zodaene lasten en servituiten. . . . en speciael met last van een jaerlijxsen thyns van twee gulden tien str. aan *de voors. geestelijke goederen* verschult en eenen tyns van eene gulden vijf str. jaerlijx aan het groote Gasthuys dezer stad moetende betaelt werden.”

¹⁾ Oud-archief Zaltbommel, inv. no. 1049.

²⁾ Loofsignaat van de bank van Tuil, 13 Juli 1622: „burgermrn. binnen Boemel in der tijt *in naem des gewesenen capittels* aldaer vendiderunt Caerll Hanricks. tyns. ses g. gulden jaerlicx eertijts den voirs. capittel toestendich, met het verwin ter cause van het verloop der voirs. ses gulden vercregen op twee mergen lants gelegen in den gerichte van Hier in de Calfshoornicken. . . . in dato 1604 den 21 Novemb. metten aenfanxbrieff van den 13 Nevemb. 1605”. Het „gewesene capittel” was kennelijk nog een zelfstandige fundatie en de kapittelgoederen waren geen stadseigendommen.

de magistraat de uitgifte doet in zijn hoedanigheid van directeur der geestelijke goederen. Het heeft vaak geheel den schijn, alsof de erfthyns door de stad zelf ontvangen zal worden. Dit laatste was slechts in zooverre juist, dat een door de stad aangestelde rentmeester, nl. die der geestelijke goederen, de tynsen ontving; de ontvangen tynsen werden echter nimmer geboekt in de gewone stadsrekeningen, maar door den rentmeester der geestelijke goederen verantwoord in de z.g. kleine tynsrekeningen, waarvan het saldo werd overgeschreven op de rekeningen der geestelijke goederen (de „grootte rekeningen”) ¹⁾.

Gewoonlijk betreffen die uitgiften tegen erfthyns de huizen en erven van de drie kloosters binnen de stad, bijvoorbeeld van het Nonnenklooster. In den tijd van Gerrit Gerritsz', rentmeesterschap waren de gebouwen op het terrein van het Nonnenklooster aan de nonnen toegestaan bij wijze van alimentatie. De huizen, welke zij zelf niet bewoonden, plachten zij ten eigen bate te verhuren. Den 21sten Januari 1584 vond de magistraat goed, dat de burgemeesters jaarlijks aan de nonnen voor zeker huis, dat haar ontnomen was en „nu ter tijt om besten wille verordonneert tot eenen pesthuys”, de huur zouden betalen, die zij vroeger daarvan ontvingen ²⁾. De magistraat oefende lang vóór de oprichting van het stedelijke rentambt der geestelijke goederen het recht uit om de bestemming van de geestelijke gebouwen te bepalen, zonder dat de stad deze huizen in eigendom verkreeg. Blijkens de 8ste rekening van Gerrit Gerritsz. over 1586/7 moesten de nonnen de conventsgebouwen ontruimen, om er troepen in te kunnen leggen. Weer eenige jaren later verklaarden Gerit Jansz. en Matheus Hanricksz. als burgemeesters van Zaltbommel, dat zij „in name ende van wegen der stadt voirsz. met will ende consent van onsen anderen medeschepenen, voirts met toedoen van den Quartiersluyden alhier, (hebben) uuytgegeven aen Geritt Claesz. to hebben ende to besitten in eenen erfthyns van ses gulden jaerlicx... het huys, genampt het pesthuys, staende in de voirsz. stadt in het gewesene Nonnencloster...” ³⁾. Weer een ander huis, dat behoorde tot het

¹⁾ Zie de drie reeksen van rekeningen der geestelijke goederen, oud-archief Zaltbommel, inv. nos. 604-982, en de acten van uitgifte tegen erfthyns, inv. nos. 996-1040. Vergelijk boven blz. 455 noot 2, en de „erfpachten” in Tiel blz. 416 e.v.

²⁾ Dingsignaat Zaltbommel over 1584-'90, fol. 1 vso.

³⁾ Oud-archief Zaltbommel, inv. no. 998, grosse van de acte d.d. 10 Oct. 1594. Het pesthuys „metten erve, den voirsz. huysse suydtwaerts naestgelegen tot voirby het gevelt van der Nonnenkerck, soe veer als het gevelt hem strect, sulcx, dat hetselve erff suydtwaerts beslooten wordt, aen het suyden ende van de voirsz. gevelt liniënrecht tot opten stadtwall westwaerts duergaende”.

gebouwencomplex van het Nonnenklooster, diende in de 17de eeuw tot „sieckhuys”. Op 4 December 1626 besloot de magistraat ten verzoeke van de ziekhuismeesters den „erfftyns”, die zij over twee jaren verschuldigd waren, in surchéance te houden. Uit de resolutie blijkt, dat de erfftyns aan den rentmeester der geestelijke goederen betaald behoorde te worden ¹⁾. Volgens de derde rekening van de uitgegeven huizen en erven van de gewezen kloosters binnen de stad (de z.g. kleine tynsrekening) over 1644, van Ceris Schoock, werden door de ziekhuismeesters betaald f 12 „erfftyns” van een huis met een gedeelte van de bleek van het Nonnenklooster en f 16 wegens een huis en erf in de Nonnenstraat, terwijl nog eenige andere huisjes aan het ziekhuis ten gebruike toegestaan waren, waarvan geen tyns werd ontvangen, maar die wel pro memorie in de rekening vermeld worden ²⁾. Blijkens dezelfde rekening werd het huis ten westen van de Nonnenpoort aan den provoost-geweldige ter bewoning gelaten; men zal dit laatste huis met het vroegere pesthuis mogen vereenzelvigen.

Het zou te ver voeren de lotgevallen van alle kloostergebouwen binnen Zaltbommel stuk voor stuk na te gaan. Het is voldoende hier vast te stellen, dat blijkens de z.g. kleine tynsrekeningen de tynsen van in erfftyns uitgegeven en van verkochte huizen en erven tot de inkomsten van de geestelijke beurs behoorden ³⁾.

Wat de bestemming van de opbrengst der geestelijke goederen aangaat, deze behoorde *pieus* te zijn en was dit over het geheel genomen ook, zij het dan niet uitsluitend. Blijkens de tweede rekening van de geestelijke goederen van Schoock over 1643/44 beliepen de ontvangsten f 7149 - 11 st. - 9 penningen, waartegenover aan tractementen uitgegeven werd: aan ds. Eyckenbergh f 800 salaris over 1 jaar met f 25 wegens classicale en synodale

¹⁾ Resolutiën van den magistraat Zaltbommel, 4 December 1626.

²⁾ Oud-archief Zaltbommel, inv. no. 850; al de bij het ziekhuis in gebruik zijnde huizen stonden binnen het terrein van het Nonnenklooster.

³⁾ Vergel. bijv. dingsignaat Zaltbommel, 20 Febr. 1777: „Conditie, waer nae den heere Mr. Leonard Essenius, rentmeester van de stads geestelijke goederen te Z. Bommel uyt kragt van speciale resolutie en autorisatie van de Wel. Ed. en Achtb. Magistraat der voors. stad verwinhebber en executant, enz. ten overstaan van heeren rigter off schout en schepenen van den WelEd. en Achtb. gerigte der stad Bommel voorn. publicq zal verkoopen de geweese Agneta Bleyk en eenige huysjes daar op staande en bij en aen gehorende met al wat daar op en in aard- en nagelvast is te Z. Bommel staande en geleege. . . .”. De koper zal den eigendom hebben en behouden met alle rechten en al de lasten op zich nemen, als daartoe van ouds behoord hebben, „en wel speciaal met last van vijf en twintig gulden thyns jaarlijx op den 2 February aan den rentmeester deser stads geestelijke goederen verschuldigd, welke door verkoper in zijn voors. qualiteit zal worden gezuyvert tot den verschijnsdag den 2 February 1776 en van de verponding tot over 1773 inclus. . . .”

kosten, aan ds. Arlebout hetzelfde, aan den rector Petrus Wierich f 325 salaris over 1 jaar, aan den conrector Marcus Notheus f 300, aan meester Corstiaen f 286, aan den ondermeester Marcellus van Malsen f 200, aan den med. doctor Nuysenborch f 125, aan den ziekentrooster mr. Steven Tergysels f 233, aan de „custorinne” Ariaentgen Dircks, weduwe van Jan Petersz., f 100 voor het bedienen van de kosterie over 1 jaar en nog 12 stuivers voor het schuren van de kronen in de Kleine kerk, terwijl de magistraat aan Anthony Augustijn „ten regarde van sijn kinderen” 10 stuivers per week had toegelegd. Verder zijn er uitgaven wegens uitgaande renten, w.o. renten „staende tot laste van de goederen dewelcke eertijts het gewesenen Reguliere-clooster binnen Boemel toestendich”, „staende tot lasten van 't Agnieten-clooster in Boemel” en „staende tot lasten van 't Nonnen-clooster”. Een afzonderlijk kapittel vormen de uitgaven, gedaan op last van den magistraat, waarin men allerlei uitgaven aantreft, welke eigenlijk in de gewone stadsrekening thuis behooren, zooals vacatiën voor magistraatsleden e.a. wegens diensten ten behoeve van de stad. Tenslotte is er een kapittel voor uitgaven wegens leverantiën en herstellingen aan de geestelijke huizen, aan de woningen van de predikanten en schoolmeesters, een bedrag van f 40 aan de ziekhuismeesters „tot ophouding (van) haer sieckhuys”, onkosten wegens de dijken, welke ten laste van de geestelijke goederen komen¹⁾, korting en ongelden, eindelijk f 444 voor „de heere schepen jaergelt mette appendentie van dien”, belooning van den rentmeester, onkosten wegens het stellen en doubleeren van de rekening. In totaal werd uitgegeven f 6498-15-10. Bij het batig saldo van f 650-15-15 kwamen nog flinke sommen, welke overgeboekt werden uit de tynsrekeningen van het kapittel en van de in erftyns uitgegeven huizen en erven, zoodat het saldo in totaal bedroeg f 2189-13-13½²⁾.

Op den duur zien wij de predikantssalarissen uit de rekeningen der geestelijke goederen verdwijnen. In de rekening over 1678 en '79 vindt men het gewone tractement voor de beide predikanten vermeerderd met achterstallig tractement, in de rekening over 1680 alleen achterstallig salaris en in de rekening over 1681 in het geheel niets meer, ook niet pro memorie³⁾. Bij resolutie d.d. 22 December 1679 vond de magistraat met uitzondering van den schepen Johan van Stralen, die tegen was, goed, „dat in het toecomende de pachtgelden van 't veer sullen werden en blyven ge-

¹⁾ De dijken kwamen dus niet ten laste van de stad.

²⁾ Oud-archief Zaltbommel, inv. no. 605.

³⁾ Oud-archief Zaltbommel, inv. nos. 630, 631 en 632.

affecteert tot betalinge der praedikanten deser stad, ende so wanneer den rentmeester H. van Loenen (stadsrentmeester) beswaert moge sijn, dat denselven sal worden gesubsidieert van tijd tot tijd met ordonnantiën op den ontfanger de Jongh of provisionelen rentmeester (der geestelijke goederen) W. van Lith¹⁾. Vooralsnog voelde de stadsrentmeester, die de inkomsten van het veer inde, zich „beswaert”; uit het veer zijn de predikanten nimmer betaald.

De oorzaak van het verdwijnen van de predikantstractementen uit de rekeningen der geestelijke goederen moet gezocht worden in het Kwartiersbesluit d.d. 14 November 1680, waarbij de stad Zaltbommel, evenals de andere steden in het Nijmeegsche Kwartier, de beschikking kreeg over den heelen stuiver op iederen pachtgulden van de generale middelen en den halven stuiver op de verponding binnen haar territoir. De stad placht een afzonderlijken rentmeester aan te stellen, om het aandeel in de belastingen, dat zij van de kantoren van de ontvangers van het Nijmeegsche Kwartier kreeg, aan haar te doen verantwoorden. Het is moeilijk een juist inzicht in deze stedelijke administratie te krijgen, aangezien slechts één rekening, en wel de laatste over 1 Maart 1797—28 Februari 1798, bewaard is²⁾.

In deze „rekening....., die is doende A. Prillewitz aan het Gemeente Bestuur der stad Z. Boemel en dat wegens het achtste part der generaale middelen en getaxeerde leden met den stuyver per gulden over de stad en schependom van Z. Boemel”, ziet men onder de ontvangsten de volgende posten: (1°.) „ten comtoire van den ontfanger J. de Roock” o.m. een ordonnantie van f 62-10 st.- wegens den kwart stuiver op de ordinaire verponding over 1795 tot betaling der vroedvrouwen en een ordonnantie van f 124-19 st.- wegens den halven stuiver op de ordinaire verponding over 1795 tot betaling „der predikanten supplement tractement”, (2°.) „ten comtoire van den ontfanger D. Verweyde” o.m. een ordonnantie van f 595-8 st.- wegens den stuiver van iederen pachtgulden der generale middelen over stad en schependom, ingegaan 1 Juli 1796, tot betaling „der predikanten supplement tractement”, (3°.) „ten comtoire van den ontfanger J. P. Thooft” o.m. een ordonnantie van f 382-10 st.- wegens den halven stuiver van iederen pachtgulden der 70 percent voor het Kwartier uit den impost op de gebrande wijnen en gedistilleerde wateren des Bom-

¹⁾ Resolutiën magistraat Zaltbommel, 22 December 1679.

²⁾ Oud-archief Zaltbommel, inv. no. 272.

melschen kantoor, ingegaan 1 Juli 1796, tot betaling „der predikanten supplement tractement”, (4°.) „ten comtoire van den ont-fanger A. H. van Eck” o.m. een ordonnantie van f 165-17 st.-8 penningen wegens den halven stuiver van den impost op den tabak des Bommelschen kantoor, ingegaan 1 Juli 1796, tot betaling „der predikanten supplement tractement”¹⁾).

Van de uitgaafposten van A. Prillewitz' rekening over 1797/98 mogen hier vermeld worden: (1°.) het tractement voor ds. J. G. Kist over 1797 ten bedrage van f 800, vermeerderd met f 56-10 st.- wegens classicale penningen, f 60 voor het verzoeken van de classicale goedkeuring van het op ds. W. C. van Maanen uitgebrachte beroep en f 87-10 st.- wegens $\frac{1}{2}$ jaar huishuur; (2°.) voor ds. C. H. van Herrewerden één halfjaar en één maand tractement, vermeerderd met classicale penningen, tezamen f 527-17 st.-; (3°.) voor ds. W. C. van Maanen twee maanden en één halfjaar tractement f 333-6 st.- 8 penningen en een voorschot wegens verhuiskosten van Driel naar Zaltbommel ten bedrage van f 450; (4°.) voor den koster A. van Tright één halfjaar tractement met één halfjaar huishuur f 75; (5°.) voor den koster C. de Swart één halfjaar tractement f 50. Het blijkt, dat de predikanten hun *volle* salaris uit den heelen en halven stuiver ontvingen, terwijl dit middel in het Kwartiersbesluit van 14 November 1680 en ook nog volgens de bewoording van de ontvangposten in de rekening slechts bedoeld was als *supplement* op de predikantstractementen. Wat de vroedvrouwen betreft, deze werden oorspronkelijk hetzij uit de geestelijke goederen, hetzij uit de gewone stedelijke inkomsten betaald²⁾).

Den 12den Mei 1800 werd in de vergadering van het Gemeentebestuur een missive behandeld van Commissarissen tot administratie der finantiën des voormaligen Kwartiers d.d. 28 April l.l. met verzoek om overeenkomstig aanschrijving van den Agent van Finantie na te gaan, of de stad Zaltbommel ook pastorie- of geestelijke goederen had, waarvan de revenuën in de stadskas of tot onderhoud van de predikanten gekomen waren en die thans als Nationale eigendommen moesten worden aangemerkt, en daarvan een specificatie over te geven. De vergadering besloot hierop te antwoorden, „dat deeze stad *geene* goederen heeft, waarvan de

¹⁾ De hier genoemde belastingen en accijnzen plachten verpacht te worden.

²⁾ De rekening van A. Prillewitz is gedaan en gesloten op het raadhuys ten overstaan van het Gemeentebestuur 10 Mei 1798. Totale ontvangsten: f 5774-9 penn., totale uitgaven f 4607-13 st.-8 penningen.

revenuën tot onderhoud van de predicanten gekoomen zijn, als zijnde dezelve reeds uit de Quartierlyke fondsen onderhouden en betaalt; dat, wanneer daar by in aanmerking genomen word het 4e. art. van de additionele articulen tot de acte van Staats Rege-ling betrekkelijk de Nationaale verklaring der zogenaamde gees-telyke goederen, kunnen die goederen, welke deeze stad bezit en waar van de revenuën in stadscassa komen, na het inzien dezer vergadering niet in de bovengemelde missive bedoelde worden geconsidereerd, nog vallende in de termen by dezelve vervat¹⁾). Uit deze redeneering valt op te maken, dat de stad zich omstreeks 1800 als *eigenares* der voormalige geestelijke goederen gedroeg. Eerst nà 1810 komt deze opvatting ook tot uiting in de veranderde wijze van administratie; het afzonderlijke beheer der vroegere geestelijke goederen wordt dan opgeheven en de goederen worden onder het beheer van den stadsrentmeester gesteld²⁾).

De geestelijke goederen leverden over 1798 nog het aanzienlijke bedrag op van f 29209- 15 st.- 13 penningen met inbegrip van het slot van de kleine tynsrekening over 1798 ad f 190- 16 st.-, en het slot van de kapittels (tyns-) rekening over hetzelfde jaar ad f 203- 15 st.-13 penningen, waartegen aan uitgaven stond f 13615.- 12 st.-. Het batig saldo ten bedrage van 15594- 3 st.- 3 penningen werd overeenkomstig het heerschende gebruik verantwoord in de reke-ning over het volgende jaar 1799³⁾).

Men heeft in Zaltbommel, evenals in de andere steden, enkele malen geestelijk goed verkocht, echter naar verhouding tot Nij-megen en Tiel betrekkelijk weinig. Den 14den Juni 1651 willigde de te Nijmegen vergaderde Landdag het verzoek in van den magi-straat van Zaltbommel, dat zij „tot reddonge van harer stats staet ende schulden” eenige van de geestelijke goederen zouden mogen vervreemden of bezwaren⁴⁾). Prof. Acquoy geeft als voorbeeld het beloop van de inkomsten uit de vaste goederen en renten van het Regulierenklooster: over 1636/37 was de bruto-opbrengst (afge-zien van de tynsen wegens de uitgegeven en verkochte huizen en erven) f 1286- 12 st., in 1650 f 1157- 5 st., in 1700 f 1011- 2 st.; in 1743 werden 43 morgens lands van het Regulierenkloos-ter verkocht en de opbrengst, welke f 12000 groot was, opnieuw

¹⁾ Resolutiën magistraat (Gemeentebestuur) van Zaltbommel, 12 Mei 1800.

²⁾ Evenals in andere steden (vergel. Nijmegen en Tiel) trachtte de stede-lijke regeering aan te toonen, dat zij geen goederen bezat, die voor nationaal-verklaring vatbaar waren. In hoeverre zij zelve van de juistheid van het door haar gestelde overtuigd was, mogen wij in het midden laten.

³⁾ Resolutiën magistraat Zaltbommel, 1 Februari 1800.

⁴⁾ Reces van den Landdag te Nijmegen, 14 Juni 1651.

belegd, terwijl het restant nog f 210- 9 st. opbracht. De rente van de belegde f 12000 bleef ten goede komen aan de geestelijke goederen ¹⁾).

§ 4. Kerkegoederen en Kerkgebouwen. Kerkelijke Bedieningen.

Beheerders van de kerkfabriek in Zaltbommel komen voor in een oorkonde van omstreeks 1385 ²⁾). Blijkens het visitatieverslag van den bisschop van 's Hertogenbosch van 1571 waren er volgens verklaring van den toenmaligen deken van Zaltbommel drie kerkmeesters, die allen door den stedelijken raad verkozen werden en aan den raad alléén rekenplichtig waren ³⁾). De kerkfabriek van de Zaltbommelsche kerspelkerk werd dus, zooals wij ook te Nijmegen konden vaststellen, ondanks de verheffing der kerk tot collegiale kerk, geheel op dezelfde wijze beheerd als de fabrieken van andere parochiekerken. De magistraat fungeerde als opperkerkmeester. De kerkfabriek was een wereldlijke stichting, op welker beheer het kapittel geen invloed uitoefende. Wél was het gebruikelijk, dat de raad steeds één der kerkmeesters uit de kapittelheeren koos ⁴⁾). Na de Reformatie viel het geestelijke lid van het kerkmeesterscollege uit, 22 Februari 1585 werd Willem in de Croon (d.i. Willem van Enschede, waard in „de Croon”) als kerkmeester beëdigd in de plaats van Ghijsbert van Moers, terwijl Jacob Jansz., toentertijd schepen, gecontinueerd werd ⁵⁾). De twee kerkmeesters waren in 1611 nog in functie. Ook later konden de kerkmeesters jaren achtereen aanblijven.

Voor alle handelingen van enig belang behoefden de kerkmeesters de toestemming van de stedelijke regeering. Het oudste bewaard gebleven rekenboek levert hiervan eenige voorbeelden. Zoo vindt men onder de ontvangsten van het jaar 1589 dezen post: „Ontfangen van Clais Paw, richter, d' somma van 55 gul-

¹⁾ Dr. J. G. R. Acquoy, „Het Klooster te Windesheim en zijn invloed”, III, blz. 67.

²⁾ Oud-archief Zaltbommel, inv. no. 573.

³⁾ Vóór de Reformatie hebben de Quartiersluiden blijkbaar niet deelgenomen aan het hooren van de kerkerekeningen.

⁴⁾ „Dicit (nl. Egidius Groot, deken van Zaltbommel) esse tres edituos, ex quibus tertius semper est canonicus, et eliguntur omnes per senatum, et dicit fabricam optime regi. Computus edituorum fit coram senatu solum, interdum singulis annis, interdum singulis bienniis. Proventus fabricae vix ascendunt ad centum renenses vel centum philippeos, et sunt ante multos annos multa bona fabricae alienata, sed pecunia est applicata ad restaurationem ecclesiae” („Kerk- en Kloostervisitaties in het bisdom 's Hertogenbosch uit de 16de eeuw”, door Dr. Th. Goossens in „Bossche Bijdragen” V, blz. 151, 1571 September 9).

⁵⁾ Dingsignaat Zaltbommel over 1584-'90, fol. 58 vso, 22 Februari 1585.

den ad 20 stuivers 't stuck ende dat van 5 jaerpachten van de lampe, die op Peter Petersz. huys is liggende, jaerlickx 52 mengen olys luyt d' brieven, daervan sijnde, ende is van 5 jaer met ons (kerkmeesters) met consent schepen ende burgemeesteren geaccordiert, dat hy jaerlickx geven soude 9 gulden, maect 55 gulden, daermet betaelt is het jaer '88, dat op Paesdach verschenen was". De lampolie zal wel een last zijn geweest, welke uit den tijd van vóór de Reformatie stamde. „Het tapijtkleet uuyt d' kerke van het Aventmael" werd met consent van schepenen en burgemeesters te Utrecht verkocht voor 12 £ Vlaamsch (f 72). Op 25 Maart 1607 werd door de kerkmeesters een rente van f 18 's jaars uit een stuk grond voor de Boschpoort afgelost met consent van schepenen en burgemeesters¹⁾. Ook in de 18de eeuw vindt men verschillende voorbeelden. Op 24 Januari 1761 vond de raadsvergadering goed, dat de iepen rond het kerkhof door de kerkmeesters in het openbaar verkocht zouden worden. Den 17den April 1772 machtigde de raad de kerkmeester om overeenkomstig de verkoopsvoorwaarden tegen ontvangst der kooppenningen een huis en erf in de Kerkstraat over te dragen aan den rentmeester J. Q. de Ruuck, die het van de kerkfabriek gekocht had. Zelfs het ontwerpen van voorwaarden van aanbesteding van belangrijke

¹⁾ Retroacta van den Burgerlijken Stand in Gelderland, inv. no. 1815. Dit kerkelijke rekenboek is wegens een daarin voorkomende lijst van begraven personen een kwart eeuw geleden door de stad Zaltbommel overgedragen aan het Rijk. Het deel bevat:

- fol. 1-2vso, „tynsen ende goederen, als ons kercke van Saltbommell jaerlickx incomedende heeft";
- fol. 3-6, „renten eertijts de gemeyne vicaryen toegehoorich ende nu... die kercke van Bomel tot onderhout van de timmeragie toegeleyt", gevolgd door aan de kerk toegelegde tynsen van het Sacramentsgild, het O.L. Vrouwengild en de broederschap van St. Anne (1592);
- fol. 6vso-7vso, tynsen en renten (van de kerk) onder Opijnen, Waardenburg, Herwijnen, Brakel, Zuilichem, Nieuwaal, Gameren en Hurwenen;
- fol. 8-11, „der kercken huysen" (in de Kerkstraat), opgave van de huren;
- fol. 13-43vso, lijst van hetgeen ontvangen is wegens begraven personen, 1585-1610;
- fol. 49-112vso, *kerkerekening* over 1585-1610, afgehoord en gerekend in de volle vergadering van burgemeesters en schepenen 21 Februari 1611, gevolgd door de restanten e.d. tot Maart 1612;
- fol. 117-123, lijst van hetgeen betaald is door personen, die als burgers der stad aangenomen of die in een ambachtsgilde toegelaten zijn, 1585-1610. N.B. deze bedragen werden aan de kerk betaald. Met een „burgerboek" hebben wij dus niet te doen, maar met een stukje kerkmeesters-administratie, zooals ook uit de schrijfhand blijkt.

Een gedeelte van de kerkerekening over 1585-1610 is uitgegeven door D. W. van Dam, „Een rekening der St. Maartenskerk te Zaltbommel" in „Gelre" XII, blz. 407. De schr. meent ten onrechte, dat de rekening niet oorspronkelijk zou zijn; onder den dag van afhooring, 21 Februari 1611 (niet 1612), volgt nl. de *origineele* ondert. van den stadssecretaris J. d'Bye.

Vergel. blz. 541 noten 1 en 2.

herstellingen geschiedde wel door magistraatsleden persoonlijk in opdracht van de stedelijke regeering¹⁾.

Uitvloeisel van 's raads opperkerkmeesterschap was ook, dat de magistraat de tarieven vaststelde van alles, wat met het begraven samenhang, zoowel in de St. Maartenskerk als op het kerkhof, en de regelingen trof betreffende zitplaatsen in de Groote en in de Kleine of Gasthuiskerk¹⁾.

Van de inkomsten en lasten van de kerk kan men zich eenigermate een voorstelling vormen uit vier bewaard gebleven kerkmeestersrekeningen nl. die over 1585-1610, 1682/1696, 1693/1703 en 1715-'18²⁾. Die rekeningen werden gehoord en gesloten door den vollen raad, namens welk lichaam de stadssecretaris onderteekende. De oudste rekening is gehouden op de wijze van een journaal, de latere drie rekeningen zijn systematisch in kapitels verdeeld. Voor de invordering der tynsen had men, evenals in Tiel, een afzonderlijken ontvanger. In de 18de eeuw waren gedurende de jaren, dat de kwartiersluiden invloed op de stedelijke administratie uitoefenden, ook deze heeren bij het hooren en sluiten van de kerkerekeningen vertegenwoordigd.

Over het tijdvak 1585-1610 werd ontvangen 3788 gl. - 13 st. - 4 penn. en uitgegeven 4104 gl. - 7 st. - $\frac{1}{2}$ blank; over 1693-1703 werd ontvangen 6619 gl. - 0 st. - 8 penningen en uitgegeven 6534 gl. - 15 st. - 6 penningen. De inkomsten bestonden in: (1°.) ontvangsten wegens begraven, verkoop van groeven en overluiden, (2°.) tynsen, (3°.) stoelgeld, dat door den koster placht geïnd te worden, (4°.) bedragen, welke nieuw-aangenomen burgers van Zaltbommel aan de kerk moesten betalen, (5°.) bedragen, welke lieden, die als gildebreeders of leerjongens in een gilde opgenomen werden, aan de kerk moesten geven, (6°.) opbrengst van de kerkehuisjes in de Kerkstraat. De uitgaven betroffen het salaris van den organist, hetwelk slechts voor een gedeelte ten laste van de kerk kwam, de verponding van de kerkehuisjes, arbeidsloon, allerlei leverantiën van kaarsen, olie en turf en verder herstellingswerken e.d. Als een bijzonderheid moet worden aangemerkt, dat de kerkerekening over 1585-1610 betalingen wegens synodale onkosten van ds. Johannes Leo bevat³⁾.

¹⁾ Dr. E. Epkema, „Historische Bijzonderheden omtrent de St. Maartenskerk en toren te Zalt Bommel” in „Gelre” X, blz. 135.

²⁾ Oud-archief Zaltbommel, inv. nos. 1052-1054.

³⁾ Te weten: 25 September 1587, 16 Augustus 1590 en 5 October 1592. Op 20 Februari 1587 betaalden de kerkmeesters *f* 3-16.-. aan ds. Johannes Ceporinus voor synodale onkosten in den Haag gevallen, op last van den graaf van Leicester.

De toren, de klokken en het uurwerk van de St. Maartenskerk werden blijkens de kerkerekening over 1585-1610 toentertijd onderhouden uit de kerkfabriek. In de kerkmeestersrekening over 1693/1703 vindt men eveneens onder het hoofd extra-ordinaris uitgaven, posten wegens klokketouw, nieuwe riemen voor de klok en geleverd ijzer „aen de Groote kercktooren". In de 18de eeuw komen de uitgaafposten ten behoeve van den toren, de klokken en het uurwerk geregeld in de stadsrekeningen voor, een enkele maal zelfs geleverd ijzerwerk en timmerloon aan het koor (1705)¹⁾. Het bekostigen van reparatiën uit de stadskas beteekent niet, dat de stad zich als eigenares beschouwde; het was een vorm van subsidieering. T.a.v. het kerkorgel laat zich hetzelfde vaststellen als van den toren: in het tijdvak 1585-1610 kwamen de herstellingen en het onderhoud ten laste van de kerkfabriek, in de 18de eeuw van de stadskas. Het geven van subsidie door de stad tot het onderhoud van het kerkgebouw is, evenals het opperkerkmeesterschap van den magistraat, een uitvloeisel van het beginsel, dat de Overheid te waken had voor den publieken eeredienst.

De organist werd in hoofdzaak uit de gewone stadsmiddelen bezoldigd²⁾ en voor een gering gedeelte uit de kerkinkomsten. Het stedelijke aandeel in het tractement werd in de 18de eeuw door den rentmeester der geestelijke goederen voldaan. In 1678 verzocht de organist, om tot verhooging van het gedeelte salaris, dat hij van de kerkmeesters ontving, voortaan te mogen worden belast met het innen der kerketynsen, hetgeen de magistraat toestond, terwijl het salaris-aandeel van de kerk werd gesteld op f 60 waaronder het vroeger van de kerk genoten tractement van f 39 en het smeren van de blaasbalgen begrepen waren. De aanstelling van den organist, die tegelijk klokkenist was, geschiedde door den magistraat. Bij de benoeming van David Woerlee, in 1782, werd bepaald, dat deze zou genieten f 460 's jaars, waarvan f 60 van de kerk en f 400 ten laste van den rentmeester der geestelijke goederen. De organist had vrije woning in het organistenhuis in de Nieuwstraat.

De koster werd tot 1 Januari 1810 eveneens door den magistraat aangesteld. Zijn salaris werd betaald uit de geestelijke goe-

¹⁾ Voor dit en het volgende zie het bovenaangehaalde art. van dr. E. Epkema. In de stadsrekening over 1643 (oud-archief Zaltbommel, inv. no. 289) komen zeer veel posten voor wegens dagloon voor arbeiden in de kerk. Ook uit de geestelijke goederen werden wel eens betalingen gedaan ten behoeve van de Groote kerk, het orgel en de klokken.

²⁾ Volgens de stadsrekening over 1643 werd aan den organist wekelijks f 2-10 st. of f 130 over een geheel jaar door den stadsrentmeester betaald.

deren. Kosteriegoederen zijn er niet geweest. Wel had de koster vrije woning in een der kerkehuisjes. Omstreeks 1585-1610 was dit „het huysken tusschen de traelie ende school”. Het stond dus binnen de oude immunitet.

Stedelijk vermogen en kerkelijk vermogen zijn altijd zorgvuldig uiteen gehouden. In October 1741 had de magistraat aan de kerkmeesters een bedrag van f 900 geleend om aan de kerk geleverde steenen alsmede arbeidsloon te kunnen betalen, waartoe op twee verschillende ontvangers ordonnantiën werden verleend, mits het kapitaal zou worden gerestitueerd. Tien jaren later, toen de kerk in beteren doen gekomen was, moest zij het door één der ontvangers verstrekte, nl. f 600, volgens magistraatsresolutie van 8 Februari 1753 terug betalen. Behalve door het geven van rentelooze voorschotten kon de stadsregeering medewerking verlenen door het toestaan van openbare inzamelingen. Toen door zware stormwinden in 1714 en 1717 de daken, glazen en verwulfsels ernstig geleden hadden, stond zij aan de kerkmeesters toe een collecte door de geheele stad te houden.

Wat de *kloosterkerken* in Zaltbommel betreft, deze zijn na de Reformatie als kerkgebouwen in onbruik geraakt¹⁾. De Nonnenkerk en de Breuren- of Regulierenkerk vindt men nog afgebeeld op de plattegronden bij Blaeu en Slichtenhorst; maar bijzonderheden treft men in de rekeningen der geestelijke goederen daaromtrent niet aan²⁾.

Als Kleine kerk naast de Grootte kerk heeft na de Reformatie de Gasthuiskapel gediend. Het onderhoud van het uurwerk, het klokkenspel en de luiklok in den Gasthuistoren, kwam ten laste van de stad. Het toezicht op het kerkgebouw berustte bij de kerkmeesters van de Grootte of St. Maartenskerk, terwijl de kosten van onderhoud, hetzij middellijk, hetzij onmiddellijk ten laste van de stadskas en niet meer ten laste van het Gasthuis kwamen. De kerkmeesters van de Grootte kerk werden 8 April 1736 door den magistraat gemachtigd, om de lijst van den preekstoel in de Grootte kerk te laten vergrooten en een nieuwen preekstoel in de

¹⁾ In de kerkmeestersrekening over 1585-1610 vindt men eenige posten, volgens welke balken en planken („delen”) uit de Regulierenkerk vervoerd werden naar de Grootte kerk. Uit de Regulieren- en de Nonnenkerken werden bovendien eenige grafzerken gehaald, waaruit blijkt, dat ook het begraven in gemelde kerken niet meer plaats had. Zie het art. van D. W. van Dam, „Een rekening der St. Maartenskerk te Zalt-Bommel”.

²⁾ Toen cf. de staatsregeling van 1798, add. art. 6, de kerkgebouwen getaxeerd moesten worden, werden de Grootte kerk en de Kleine kerk getaxeerd (onderscheidenlijk op f 20500,- en f 2000,-), maar geen der drie voormalige kloosterkerken, zie resolutiën magistraat (Gemeentebestuur) van Zaltbommel, 6 Juli 1798.

Kleine kerk te laten maken. Een bliken lantaren voor de deur der Kleine kerk, die in December 1705 werd aangebracht, werd door de stad bekostigd¹⁾. De Gasthuiskerk heeft, behalve voor den dienst der Gereformeerde gemeente, ook gediend als garnizoenskerk. Van 1686-1705 vergaderden er de Walen, in lateren tijd de Lutherschen. Op 28 Maart 1768 stond de magistraat aan de Luthersche gemeente toe om in plaats van slechts tweemaal 's jaars, gelijk tot dusverre, voortaan in de Kleine kerk te mogen bijeenkomen op de tijdstippen, dat zij niet door de Gereformeerden gebruikt werd. Hieraan kwam een einde, toen in de woelige jaren 1794 en '95 in het gebouw vreemde troepen gelegerd werden²⁾. Evenals in andere steden was het de magistraat, die de kerkgebouwen opende en sloot voor den openbaren eeredienst³⁾.

De magistraat, bij wien de zorg voor de handhaving van den publieken godsdienst berustte, oefende overwegenden invloed uit bij het beroepen van Gereformeerde predikanten door middel van het recht van ap- en improbatie van het door den kerkeraad uitgebrachte beroep. Ook plachten de ouderlingen en diakenen der Gereformeerde gemeente voor een deel uit het midden van den magistraat gekozen te worden. Het recht van ap- en improbatie werd te Zaltbommel afgeschaft bij raadsresolutie van 29 Januari 1798⁴⁾. Het aan den thesaurier van den Dom te Utrecht toekomende collatierecht van de „cura pastoralis” en van de kanunniksprebenden is na de Reformatie niet meer uitgeoefend. De predikanten der Gereformeerde gemeente zijn dus geen opvolgers

¹⁾ Zie dr. E. Epkema, als voren. Stadsrekening over 1709/10, oud-archief Zaltbommel, inv. no. 360. De Gasthuistoren is gescheiden van de Gasthuiskapel.

²⁾ Dr. J. G. R. Acquoy, „Geschiedenis van het Gasthuis te Zalt-Bommel” in „Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis”, (Rogge en Pijper), VII, 1899, blz. 353, Merkwaardig is het, dat het Gasthuis van 1694-1700 aan den Franschen voorzanger *f* 30 's jaars voor salaris betaalde. Misschien een herinnering aan den vroegeren band tusschen Gasthuis en kapel?

³⁾ In het bovenaangehaalde art. van dr. Epkema worden genoemd een aan de stad vervallen huis en erf gelegen in het Klooster, eertijds de Mennistenkerk (raadsresolutie 23 Juni 1684) en de „Erminiaense” kerk in de Nonnenstraat, welk laatste gebouw, na als zoodanig buiten gebruik geraakt te zijn, als magazijn dienst deed en in 1734 afgebroken werd. Het was toen in handen van de stad. Deze twee „kerken” waren geen publieke kerkgebouwen, maar gesloten huizen.

⁴⁾ Resolutiën magistraat Zaltbommel 29 Januari 1798: „Voorts geleesen een missive van 't Provinciael Collegie van Politie, Finantie en Algemeen Welzijn in Gelderland in dato 23 deeses, aanschrijving doende tot het observeren en naleeven van de Landschaps resolutie van 14e. Julij 1796 ter afschaffing van het regt van ap- en improbatie van beroepe predicanten en andere geestelijke personen der respective gesindheden,.... nae deliberatie geresolveert, aan deese aanschrijving te voldoen”.

Vergel. Dr. Acquoy, „Jan van Venray”, Hoofdst. XIII, over de beroeping van ds. Ceporinus, en dr. Epkema's bovenaangehaalde artikel.

van den vroegeren parochiepastoor of van de vroegere kapittelheeren geworden.

* * *

5 Augustus 1796 proclameerde de Nationale vergadering het beginsel van scheiding van kerk en staat, welk beginsel zijn neerslag vond in de Staatsregeling van 1 Mei 1798, Burgerlijke en Staatskundige Grondregels, artt. 19-23. Het 21ste artikel luidde: „Elk Kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van zijnen Eeredienst, deszelfs Bedienaren en Gestigten”. Verscheiden Ned. Gereformeerde gemeenten gingen nu over tot het instellen van een z.g. Kerkelijke commissie, die vnl. tot taak had fondsen bijeen te brengen en te beheeren voor de instandhouding van den eeredienst en in het algemeen op te komen voor de stoffelijke belangen der gemeente. Ook in Zaltbommel benoemde de breede kerkeraad een dergelijke commissie. Deze „Commissie tot waarneeming der belangens der Hervormde Gemeente te Zalt-Boemel” bestond uit zeven leden, waarvan drie lid van het toenmalige stadsbestuur waren. In haar eerste vergadering, 27 Augustus 1798, besloot zij, om aan de kerkmeesters Mr. I. de Jongh en F. van Werkhoven een opgave te vragen van de kerkegoederen, alsmede van den oorsprong van die goederen. Het commissie-lid N. Le Balleur legde 25 October d.a.v. een „opgave” over „van alle de inkomsten en uytgaven der kerke gedurende de laatste tien jaren”. Den 17den December ging de commissie over tot het hooren en sluiten van de rekening van den maanmeester der kerketynsen Felix. De handelingen der commissie van 6 Juni 1799 berichten ons: „Is afgehoort en gesloten de rekening door de voorm. kerkmeester Fr. van Werkhoven, ook namens desselfs absente meede-kerkmeester Mr. I. de Jongh gedaan, van zodanige ontvang en uytgave, als zijl. gedurende administratie der kerkegoederen van primo Janu. 1796 tot ultimo Febr. 1799 gehad en gedaan hebben, en daaruyt gebleeken zijnde, dat door rendanten meer ontfangen als uytgegeven is eene somma van een duyzend vierhonderd een en zeventig guldens negentien stuyvers dertien penningen, heeft de vergadering deselve geauthoriseerd, om bovengem. batig slot aan de *gecommitteerdens tot de administratie der kerkegoederen*, de heeren Le Balleur en Blomhert, ter hand te stellen, en zijn rendanten voor derselven administratie bedankt”¹⁾.

¹⁾ Archief Ned. Hervormde Kerkvoogdij van Zaltbommel, „Handelingen der Commissie door de Hervormde gemeente te Zalt-Bommel benoemd tot

Van dit tijdstip af was het beheer over de kerkfabriek, alsmede over de Kleine kerk, geheel in handen van de Kerkelijke commissie der Ned. Hervormde gemeente en trok het stadsbestuur zich uit deze administratie terug. Alleen de koster bleef nog zijn aanstelling en instructie ontvangen van den magistraat ¹⁾).

De overgifte van de Groote kerk c.a. en de Kleine of Gasthuiskerk door het stedelijk bestuur heeft kennelijk plaats gehad in den vorm van overlating van het beheer aan de commissie uit de Hervormde Gemeente. Uit de magistraatsresolutiën over 1798 en 1799 blijkt niets naders. In Januari 1799 schreef de Zaltbommelsche Kerkelijke commissie aan de „Commissie tot de Kerkelijke zaken der Ned. Geref. gemeente te Amsterdam” als volgt: „Waardige meedebroeders,..... Dat ons Kerkgenootschap tot nog toe is *in het bezit van twee kerken*, die zeedert onheugbare tijden de Gereformeerde gemeente alhier gehad en gepossideert heeft. Dat dus ten dien respecte nog niets is aangeschaft of overgenomen heeft behoeven te worden. Dat de Grote kerk binnen deese stad is getaxeed op eene somma van f 20500- en de Kleyne kerk op f 2000-.....” ²⁾).

De Ned. Gereformeerde gemeente had dus op 1 Januari 1810 „het bezit en gebruik” van de beide kerken. Het besluit van koning Lodewijk Napoleon d.d. 2 Augustus 1808, no. 26, had in Zaltbommel geen ander gevolg, dan dat de Ned. Hervormde gemeente voortaan zelf te zorgen had voor de salariëring van de predikanten en andere kerkelijke functionarissen en de „objecten van

---

waarneeming der belangen der gemeente” (1798-1825), 27 Augustus, 25 October en 17 December 1798, 6 Juni 1799. Cursiveering van mij.

¹⁾ De oudste in het Kerkvoogdij-archief aanwezige kerkerekeningen over 1785-1808 zijn in één band vereenigd. Tot Februari 1796 zijn de kerkmeestersrekeningen gehoord en gesloten ter Raadskamer door den stedelijken raad en de gemeenslieden. Daarna volgt de laatste kerkmeestersrekening over 1796-'99 van Frans van Werkhoven, die in Juni 1799 door de Kerkelijke commissie werd gehoord en gesloten, waarna de rekeningenreeks aanvangt van N. Le Balleur en O. Blomhert, leden der Kerkelijke commissie, „door gemelde commissie verzogt en geauthoriseert ter administratie der gelden en inkomsten van de kerken binnen voornoemde stad”. Ook de aanbestedingen voor herstellingswerken e.d. geschieden niet meer door de stad, maar door de Kerkelijke commissie, vergel. het deel *Conditien van aanbesteding over 1801-1875* in het Kerkvoogdij-archief.

In Lochem, waar de R.K. eveneens sterk in de minderheid waren, is de gang van zaken analoog geweest. Daar benoemde de breede kerkeraad 9 December 1800 een commissie „tot instandhouding van den godsdienst bij de Hervormde gemeente te Lochem”, welke van het Lochemsche gemeentebestuur onmiddellijk na haar optreden het beheer over de kerkelijke goederen overnam (A. J. Maris, „De Geestelijke en Kerkelijke Stichtingen in Lochem” in „*Gelre*” XXXVIII, blz. 81).

²⁾ Archief Ned. Herv. Kerkvoogdij, „Handelingen” der Kerkelijke commissie, 3 Januari 1799. Cursiveering van mij.

den eeredienst". De koster werd door de Kerkelijke commissie in zijn bediening gecontinueerd en ontving in den loop van 1810 van de commissie een nieuwe instructie ¹⁾).

De Kleine kerk werd in 1830 door kerkvoogden, welk college in 1824 de beheerstaak der Kerkelijke commissie had overgeno-

¹⁾ „Handelingen" der Kerkelijke commissie, 16 December 1809 en over 1810 passim. Bij den Ned. Herv. Kerkeraad en bij de Kerkelijke commissie kwamen gelijklopende extracten uit de magistraatsresolutiën d.d. 14 Wintermaand 1809 in, die thans nog in de archieven dezer beide colleges berusten en waarvan de inhoud is als volgt:

„Extract uit de deliberatiën van de
Magistraat der stad Zalt Boemel.
Donderdag den 14e. van Wintermaand 1809.

Ingekomen en gelezen eene missive van den heere Landdrost van het Departement Gelderland van den 9e. dezer maand, ten geleide van een extract uit deszelfs verbaal voor de Politie en Oeconomie van dien dag N. 1, daarbij, op eene ontvangene missive van den Minister van Eeredienst en Binnenlandsche Zaken, de dato 5e. dezer N. 20 de officieren ten platten lande, Burgemeesteren en Gemeente Bestuuren in dit Departement aanschrijvende en g.lastende, om aan het bepaalde bij artikel 3, 6 en 8 van het Koninklijk Besluit van den 2e. van Oogstmaand 1808 N. 26 te voldoen, en mitsdien:

1°. Na den 1e van Louwmaand 1810 generhande betalingen uit plaatselijke of andere publieke kassen meer te doen aan predikanten of andere geestelijke (personen?), kerkelijke bedienden of eenige objecten van den eeredienst;

2°. te zorgen, dat zodanige kerkgebouwen, als thans mogten zijn onder de behering van plaatselijke bestuuren, worden overgegeven, en de administratie gelaten aan de kerkelijke gemeente, welke daarvan op den 1e. van Louwmaand aanstaande het bezit en gebruik zullen hebben; mitsgaders dat zoowel het onderhoud als de inkomsten dier gebouwen overgelaten worden aan de genoemde kerkgenootschappen, behoudens nogthans nadere schikkingen, voor zoo verre oorder die kerkgebouwen eenige mogten gevonden worden, waarover tans reclames aanhangig zijn, en deze reclames onverhoopt op den 1e. van Louwmaand voornoemd niet mogte zijn beslist.

Met verdere aanschrijving, om den inhoud dezer te brengen ter kennis van de kerkenraden der Hervormde Gemeentens onder derzelve ressort, in het algemeen, tot derzelve informatie en naricht, en in het bijzonder, teneinde de kerken, raden en gemeentens, commissiën, dien ten gevolge de nodige maatregelen zoude kunnen beraamen, en vooral bedacht te zijn, om overeenkomstig den aan haar bij herhaling verklaarden wil des Konings zorge te dragen voor de bezoldiging der kerkelijke bedienden in hunne gemeente.

En hierover gedelibereerd zijnde, heeft de Magistraat goedgevonden en verstaan, de Kerkenraad der Hervormde gemeente en de gemeente of Kerkelijke commissie binnen deze Stad van voorschreeve ontvangene aanschrijving kennis te geven, met last, om zich dien conform te gedragen.

Ter welken einde extract dezes aan dezelve zal worden ter hand gesteld, om te strekken zo als het behoord."

(w.g. door den stadssecretaris).

N.B. De magistraatsresolutiën over 1809 en 1810 ontbreken in het oud-archief van Zaltbommel.

men, als manege voor het garnizoen aan de stad verhuurd en in 1845 aan het Gasthuis verkocht ¹⁾).

De torens van de Grootte en van de Kleine kerk bleven aan de stad volgens de staatsregeling van 1798, additioneel art. 6.

Vroegere geestelijke goederen heeft de stad niet afgestaan; deze goederen zijn met de stedelijke eigendommen vereenigd.

---

¹⁾ Dr. Acquoy, „Geschiedenis van het Gasthuis te Zalt-Bommel”, als boven aangeh. De Evangelisch-Lutherschen hielden tot 1830 hun kerkdiensten in de Kleine kerk, na dit tijdstip in de Grootte kerk der Herv. Gemeente (Van der Aa, „Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden”).

BESLUIT.

Het voorafgaande onderzoek had ten doel na te gaan, welke gevolgen de reformatie van de publieke religie heeft gehad voor den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland. Hierbij hebben wij voornamelijk aandacht geschonken aan de lotgevallen der geestelijke en kerkelijke goederen in het Kwartier van Nijmegen, aangezien de omvang van de stof tot beperking noopte. Om een juiste voorstelling te verkrijgen van hetgeen er zich ten opzichte van de geestelijke en kerkelijke goederen wijzigde of niet wijzigde, was het noodzakelijk terug te grijpen tot de toestanden vóór de Hervorming.

Het stelsel van de publieke religie, zooals wij dit hier te lande hebben gekend vóór de aanvaarding van het beginsel van scheiding van kerk en staat door de Nationale Vergadering in 1796, hield in, dat de Overheid verplicht was de ware Christelijke religie te handhaven en zorg te dragen, dat deze religie en geen andere in het openbaar werd uitgeoefend. Het was de Overheid zelf, die besliste, welke religie de ware Christelijke was. Vóór de Reformatie was de Overheid Roomsch Katholiek en de R.K. godsdienst de publieke. De middeleeuwsche samenleving werd gekenmerkt door het dualisme geestelijk - wereldlijk. Naast het wereldlijke stond het geestelijke recht. Onder het geestelijke recht geplaatste personen en zaken genoten emuniteit, d.w.z. dat zij aan de wereldlijke jurisdictie onttrokken waren. Met de Protestantsche opvatting van het priesterschap aller geloovigen was dit dualisme onvereenigbaar. Toen de Overheid tot de Gereformeerde religie overging, cesseerde dan ook de geestelijke jurisdictie. De R.K. kerkelijke hiërarchie viel weg, terwijl de bisschoppelijke bevoegdheden op de wereldlijke Overheid overgingen. Geestelijke personen en zaken werden wereldlijke personen en zaken.

In Gelderland voltrok zich de Reformatie in den tijd van Johan van Nassau's stadhouderschap. De nieuwe regeling, die door de terzijdestelling van de geestelijke jurisdictie noodig was geworden, werd neergelegd in eenige Landschapsbesluiten van 6 en 31 Mei 1580 en 29 November 1581, waarvan wij in Hoofdstuk I, § 4, een overzicht hebben gegeven. Evenals men bij de reformatie van de

religie slechts een wijziging in Evangelischen zin, een terugkeer tot de oorspronkelijke Christelijke kerk, en niet het vestigen van een nieuwen godsdienst beoogde, evenzoo had men bij het reformeeren van de geestelijke fundatiën de bedoeling slechts die veranderingen aan te brengen, die noodzakelijk waren om die fundatiën te onttrekken aan het door de geestelijkheid er van gemaakte „misbruik” en er haar ware Christelijke bestemming aan te hergeven. De geestelijke stichtingen bleven, ontdaan van haar geestelijke karakter, voortbestaan als wereldlijke stichtingen met pieuze bestemming, d.w.z. ten behoeve van den kerk- en schooldienst en voorts in het algemeen voor pieuze doeleinden. Aangezien de Gereformeerde religie de officiële was, kwamen de voormalige geestelijke goederen uitsluitend ten bate van den Gereformeerden kerk- en schooldienst. De bisschoppelijke bevoegdheden (ius episcopale) werden voortaan door de Landschap of door het Provinciale Hof uit naam van de Landschap uitgeoefend.

d.w.z.
toezicht

De van ouds wereldlijke fundatiën met pieuze bestemming, zooals kerkfabrieken, H. Geest- en gasthuisgoederen, die onder toezicht van de wereldlijke autoriteiten beheerd werden, ondergingen tengevolge van de Reformatie in het algemeen geen verandering. Slechts werd dit toezicht nader geregeld, en werd de invloed, dien de parochie-geestelijken op het beheer plachten uit te oefenen, uitgeschakeld. Het beheer werd, evenals vóór de Reformatie, vanwege de kerspelen door kerk-, H. Geest- of arm- en gasthuismeesters gevoerd; d.w.z. de middeleeuwsche parochiën bleven ondanks de Reformatie bestaan. Zoo kon het in de 17de eeuw voorkomen, dat in de Gereformeerde kerspelen R.K. kerkmeesters in functie waren. In de kerspellen deelden Gereformeerden en niet-Gereformeerden. De kerspelen waren ten platten lande op dezelfde wijze georganiseerd als de marken en buurschappen, nl. als geërfdengemeenschappen. Veelal hebben de kerspelen meerdere marken of buurschappen omvat; in het Nijmeegsche Kwartier zijn ze evenwel door het zelfstandig worden van buurschapskapellen hoe langer hoe meer gesplitst, zoodat het hier in den tijd van de Republiek vrijwel regel was, dat kerspel en buurschap samenvielen. In de Tieler- en Bommelerwaarden waren de buurschappen gewoonlijk dagelijksche heerlijkheden, zoodat heerlijkheidsbestuur, buurschapsbestuur en kerspelbestuur samenvielen. Ook in de steden bleef het beheer van kerkfabrieken, gasthuizen e.d. op den ouden voet geregeld. De magistraat was opperkerk-, opperarm- en oppergasthuismeester, benoemde de kerkmeesters, gasthuismeesters e.d.

functionarissen en oefende controle op de administratie uit, evenals vóór de Reformatie. Het voortbestaan der stedelijke parochiën treedt minder duidelijk aan den dag, doordat deze schuil gingen achter de stad. De Tielsche parochie werd vergroot met het vroegere kerspel Zandwijk, dat na de verwoesting van kerk en gasthuis tijdens den opstand tegen Spanje opgehouden had te functioneeren; in de buurschappen van het Nijmeegsche schependom werd het beheer over de buurschapskapellen aan de bureu ontnomen en aan den rentmeester der geestelijke goederen opgedragen; maar dergelijke ingrijpende veranderingen vormen een uitzondering op den regel, dat de kerspelen in het algemeen geen wijziging ondergingen. De kerken werden voor den publieken eeredienst, d.w.z. voor den Gereformeerden dienst, gebruikt. In de steden bepaalde de magistraat de bestemming der kerkgebouwen; op het platteland geschiedde dit door het Hof of door de ambtlieden, drosten of schouten. De Gereformeerde gemeente werd geen eigenares, slechts gebruikster, niet alleen in de stad, maar ook op het platteland.

Hier dient nog te worden opgemerkt, dat de kosterieën in de plattelandskerspelen in wezen bleven, al werden ze niet altijd meer door den koster zelf beheerd. Het beheer kwam bijv. hier en daar in handen van den rentmeester der geestelijke goederen, van den dorpsheer of van het kerspel. In de steden waren er geen kosteriefondsen. De pastoriehuizen behoorden zoowel in de steden als op de dorpen niet tot de kerkfabrieken, maar tot de pastoriefondsen en werden alleen bij gebrek aan voldoende middelen op kosten van het kerspel getimmerd en onderhouden.

De belangrijkste fundatie in de parochie naast de kerkfabriek was de pastorie. Deze stichting bleef in wezen, maar werd van haar geestelijke karakter ontdaan. Het collatierecht werd gehandhaafd. De wijze van begeving, die vroeger door het geestelijke recht geregeld was, werd door den Gelderschen Landdag opnieuw vastgesteld bij het reces betreffende de geestelijke goederen van 29 November 1581. De gebeneficiëerde moest voortaan een predikant zijn, wezende van de Gereformeerde religie en den Lande aange-naam. De collator had het recht iemand, die aan de vereischten voldeed, aan het Provinciale Hof ter institutie te presenteeren of nomineeren. Het Hof mocht den gepresenteerde niet weigeren, tenzij hij ongequalificeerd was of de collator zijn recht niet kon bewijzen. Het Hof trad hierbij op in de plaats van den bisschop en den aartsdiaken. Niet overal kreeg de predikant de pastoralia zelf in beheer; hij werd dan door den collator met het pastoorsambt be-

giftigd, met recht op het van Overheidswege vastgestelde tractement (de z.g. congrue portie), dat hem door den rentmeester der pastoriegoederen, die door de Landschap, het Kwartier, het ambt of den heer der heerlijkheid, waar de pastorie gelegen was, werd betaald. De opbrengst der pastoriegoederen bleek op den duur in de meeste plaatsen te weinig, zoodat er verschillende middelen aangegrepen werden om in de tekorten te voorzien. Het collatierecht paste slecht bij de Gereformeerde wijze van beroeping van predikanten, aangezien de kerkeraad rekening moest houden met den wil van den collator. De classis moest den beroepene approberen na zijn leer en levenswandel onderzocht te hebben.

In de steden Nijmegen en Zaltbommel waren de parochiekerken lang vóór de Reformatie tot kapittelkerken verheven. De goederen van den met de zielzorg belasten priester waren bij die gelegenheid vereenigd met het kapittelvermogen, zoodat er geen pastoriegoederen waren. De pastorale functie werd in die steden gewoonlijk door een kapittelheer uitgeoefend. De Gereformeerde predikanten, die na de Reformatie in die steden optraden, werden bezoldigd uit de rentambten der geestelijke goederen, afkomstig van binnen het stadsgebied gevestigde stichtingen. In Tiel en Zandwijk zijn de pastorieën nog lang als afzonderlijke fundatiën blijven bestaan, maar, aangezien de begeving aanvankelijk op studenten en naderhand op reeds in functie zijnde Tielsche predikanten geschiedde, kan men de Tielsche predikanten niet, zooals hun ambtsbroeders ten platten lande, als opvolgers van de pastoors, in casu van Tiel en Zandwijk, beschouwen.

Ook de vicarieën bleven in wezen, ofschoon de missen niet meer plaats konden hebben. Men handhaafde het collatierecht, maar de collator mocht geen geestelijke met het beneficie begiftigen, doch moest aan het Hof een student presentereen, die verplicht was op Gereformeerde scholen en universiteiten te gaan. Het Hof moest, wanneer de collator aan de wettelijke bepalingen voldeed en de begiftigde gequalificeerd was, in plaats van den bisschop of den aartsdiaken den brief van institutie verleenen. De institutie-verleeningen bleven voor de pastorieën op den duur geheel achterwege, terwijl ze voor de vicarieën hoe langer hoe schaarscher werden. Ondanks de verandering van de vicarieën in studiebeurzen kan niet gezegd worden, dat het pieuze karakter van deze voormalige geestelijke fundatiën verloren ging, aangezien de opleiding voor het predikambt en voor andere voor het Land nuttig geachte functiën volgens de Landschapsbesluiten betreffende de geestelijke goederen

was aangesteld

van 1580 en '81 als een pieus doel beschouwd werd. Ten platten lande kwam het voor, dat ter begeving van het kerspel (pastoor en kerkmeesters) staande vicarieën aan den predikant of den schoolmeester werden toegekend of ten behoeve van de kerkfabriek bestemd werden. Sinds 1595 bestond de algemeene verplichting om één derdedeel van de zuivere opbrengst (tertium) van iedere vicarie af te dragen voor den kerk- en schooldienst.

Wat de kapittel-, abdij- en kloostergoederen betreft, hierbij kan men onderscheiden tusschen die op het platteland en die in de steden. De geestelijke goederen in de niet-stemhebbende steden van het Nijmeegsche Kwartier, die tevens heerlijkheden waren, nl. Gent, Batenburg en Maasbommel, werden op denzelfden voet behandeld als die in de overige heerlijkheden. De kapittel-, abdij- en kloostergoederen in Gelderland hebben na de Reformatie onder het kortstondig bestuur van de Kerken-rekenkamer en vervolgens onder dat van Hof en Rekenkamer gestaan, met welke lichamen de Staten van het Veluwsche Kwartier, voor zoover de geestelijke goederen in dit Kwartier aangaat, samenwerkten. Omstreeks 1600 trokken Hof en Rekenkamer zich uit de bemoeïing met de administratie der geestelijke goederen terug en lieten deze over aan de Staten in elk der drie Kwartieren. Ook de directie over de geestelijke goederen ging op de Kwartieren over, al behield de Landschap zelf de opperdirectie. Pogingen om de administratie wederom te centraliseeren zijn mislukt. De steden hebben in Gelderland slechts zeer ten deele de administratie in handen gekregen. Het beste slaagden hierin de stemhebbende steden in het Nijmeegsche Kwartier en de stad Elburg in het Kwartier van Veluwe, die na korter of langer tijd alle goederen van binnen haar territoir gevestigde geestelijke fundatien onder haar beheer kregen. In deze steden zijn de stichtingen aanvankelijk als afzonderlijke vermogenscomplexen met pieuze bestemming blijven bestaan; gaandeweg werden zij echter hoe langer hoe minder streng gescheiden gehouden en tenslotte, in den loop van de 18de eeuw, met de stadseigendommen vereenigd. Te Nijmegen stelden in 1799 Mr. Johan in de Betouw en eenige andere gecommitteerden van het Gemeentebestuur de theorie op, dat de geestelijke goederen na de reductie der stad in 1591 als bona vacantia aan de stad vervallen waren. Deze theorie bleek in het licht der historie onjuist, even onjuist als de opvatting, dat de geestelijke goederen ingevolge de Landdagsbesluiten van 1580 en '81 als heerloos geworden goederen met de Landsvorstelijke domeinen vereenigd of als goederen van

Koningsgezinden en uitgewekenen, die het met den vijand hielden, geconfisqueerd zijn. Het Celbroedershuis te Nijmegen, dat als krankzinnigeninrichting bleef voortbestaan en na de Reformatie vanwege het stadsbestuur door provisoren beheerd werd op dezelfde wijze als andere gestichten van weldadigheid, werd niet onder een der geestelijke rentambten gebracht en is niet met de stads-eigendommen vereenigd, doch steeds een afzonderlijke stichting gebleven. De steden hadden in het algemeen het recht om de bestemming van de binnen het stadsgebied gelegen geestelijke gebouwen te bepalen. Te Nijmegen, Tiel en Zaltbommel konden wij vaststellen, dat die gebouwen, ook, wanneer ze afkomstig waren van kloosters, waarvan de goederen overigens niet onder stedelijk beheer stonden, van de vermogens der kloosters deel bleven uitmaken en geen stadseigendom werden.

T.a.v. de kloosters op het platte land kan men, voor zoover het Nijmeegsche Kwartier betreft, onderscheid maken tusschen de kloosters, die in het algemeen ad pios usus bestemd waren en die tot damesstiften gemaakt zijn. De tot de eerste groep gerekende stichtingen hielden, toen de aan haar behorende goederen omstreeks het midden van de 17de eeuw verkocht waren, op te bestaan, met uitzondering van het klooster te Rossem, dat, evenals het kapittel aldaar, in 1706 onder het beheer van den heer van Rossem kwam. De tot de z.g. geestelijke beurs van Rossem behorende kapittel- en kloostergoederen zijn tot één fonds vergroeid; de bestemming bleef pieus. De abdij van St. Mariënweerd verloor haar karakter van pieuze fundatie door de verheffing tot hooge heerlijkheid bij Landdagsbesluit van 29 Maart 1709. De hooge heerlijkheid werd in 1734 door het Kwartier aan een particulier verkocht. De vrouwenkloosters, die na de Reformatie werden veranderd in damesstiften, d.w.z. stichtingen tot het uitkeeren van proven aan dames, meestal uit riddermatige geslachten, waaronder ook R.K., bleven als zoodanig in stand, totdat zij ingevolge het decreet van Napoleon I d.d. 27 Februari 1811 met het Staatsdomein vereenigd werden, aangezien zij niet gerekend konden worden tot de voormalige geestelijke goederen, waarvan de inkomsten bestemd waren voor het salariëeren van predikanten en schooldienaren. Het alimenteren van dames uit riddermatige families werd overeenkomstig het plakaat op de geestelijke goederen van 31 Mei 1580 pieus geacht. Tegen de verandering van het klooster te Eimeren in een provenstichting voor aanzienlijke dames is van de zijde van de classis Nijmegen bij herhaling geprotesteerd, omdat de predikanten

deze bestemming niet tot de ware pieuze doeleinden rekenden, doch tevergeefs. In de beide andere Kwartieren heeft men geen vrouwenkloosters in damesstiften omgezet. Ondanks verschillende verkoopingen van geestelijke goederen zijn de geestelijke rentambten in die Kwartieren blijven bestaan tot aan hun opheffing in 1808 en 1811¹⁾.

De Commenderie-goederen werden niet overal op gelijken voet behandeld. Voor zoover wij de lotgevallen van enkele Commenderieën hebben nagegaan, blijkt in ieder geval, dat zij als stichtingen in wezen bleven. De Commenderie van St. Jan te Nijmegen kwam in den loop van de 17de eeuw onder de administratie van den Nijmeegschen magistraat, die haar voor pieuze doeleinden (bijv. den Waalschen kerkdienst) bestemde; de Commenderie te Arnhem eveneens, maar deze werd weder aan de Orde ingeruimd. De Commenderie van de ~~Duitsche~~ Orde te 's-Heerenloo werd behandeld overeenkomstig de bepaling van het reces op de geestelijke goederen van 29 November 1581, dat de Commendeurs, „ghene ridder wesende”, de Commenderieën moesten verlaten onder voorbehoud van alimentatie; zij werd vanwege de Landschap, naderhand door Gedeputeerde Staten van het Veluwsche Kwartier, beheerd. De Commenderie van de ~~Duitsche~~ Orde te Ingen bleef onaangetast en evenzoo de Commenderie van Tiel.

T van St. Jan

T van St. Jan

Onze slotsom is in het kort deze, dat, in het algemeen gesproken, de geestelijke en kerkelijke stichtingen in Gelderland ondanks de Reformatie bleven bestaan en de parochiën onveranderd bleven²⁾. Men bracht in den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen slechts die wijzigingen aan, die door het opheffen van het dualisme geestelijk - wereldlijk noodzakelijk waren geworden.

Ook op dit terrein ontwaren wij den conservatieven trek, die zoo kenmerkend is voor onze geschiedenis tot den val der Republiek.

¹⁾ Zie W. van Beuningen, „Het Geestelijk Kantoor van Delft”, blz. 303 en 323.

²⁾ Wij komen dus voor Gelderland in het algemeen tot dezelfde conclusies, als waartoe Jhr. Mr. Rengers Hora Siccamo, Jhr. Mr. de Jonge van Ellemeet, Mr. van Beeck Calkoen en Mr. van Apeldoorn resp. voor Utrecht, Zeeland, Holland en Friesland en laatstelijk P. Noordeloos voor Drente (P. Noordeloos, „De Doorvoering van de Hervorming in Drente” in „Historisch Tijdschrift”, 1937, blz. 5—57 en 151—186) gekomen zijn.

BIJLAGE I.

1 Juni 1580.

Ordinantie und Instructie nae diewelcke die Luyden van der Kercken-Reckenkamer, die by myne Genedige Heer Stadtholder und Raeden, als geauthorisiert by Bannerheren, Ridderschap und Steden des Furstendoms Gelre und Graeffschap Zutphen, tot regeringhe und administratie van den geestlicken goederen intt voirss. Furstendom und Graeffschap geordinirt is [zich hebben te reguleeren].

In den eersten, dat voertaen in denselven lande eenn Kercken-Reckenkamer sijn sall, die gehouden sall worden tot Arnhem in sulcke behusinghe, als specialick dair tho gedestinirt sall worden, alwaer sullen sijn enen tresorier, enen rekenmeister, twee auditeurs und enen secretarius, to weten voer tresorier ¹⁾, voer rekenmeister Thomas Gramaye die jonge, voer eerste auditeur Caerl die Haen, voer tweede auditeur Jacob van Elden und voer secretaris ¹⁾. Diewelcke gehouden sullen sijn dagelix te erschynen und te compareren in de vorss. camere van 's morgens te acht uhren tot den elff uhren, und des nanoens van dryen totten vijff uhren; welverstaende, dat sie elck t' s jaers sullen moegen hebben vacantiën tot 30 dagen und dieselve nemen ter discretiën van den tresorier tot een offt mehr reysen, behoudelick, dat die niet en worden by hen allen gelicelicken genomen, und dat die voirss. camer altijt versiehn blyve ten minsten van den tresorier und eynen auditeur offt mith den rekenmeister und auditeur offt mit den secretaris in plaetse van eene van die auditeurs.

Zo wanner die voorn. van die Kercken-Reckenkamer ontfangen und overgenomen sullen hebben eenighe reckeninghe und aleer te verstaen tot der examinatie van die, sullen sy voer die intitultatie stellen den dach, dat dieselve overgegeven und gepresentiert sijn geweest und by wien, oick tosen, dat die reckening wel gebonden und die bladeren gequotirt worden, als 't behoirt, und dat gedaen om seckerlick te mogen procediren in 't horen und examiniren van derselver reckeningen und met der minster tijtverlies; soe sullen sie elcken officier by syne reckeninghe oick doin averleveren een bourdereell off sommiren staet van allen den ontfanck und uthgeven in die avergegeven reckeninge begrepen, und dan voernemen die naeste voergaende reckeninghe, die dair van sullen te bekommen sijn, mitsgaders die registeren offte inventarisen van den kerckengoederen, die men daerentusschen sall erlangt hebben. Und indien ennige lasten van debetten offte andere in dieselve voergaende reckeninge niet gesuivert und noch ungedecidiert staen, off dat ennige pennongen van den ontfanck achter 't slott van dien in souffrancie gehouden waren, dieselve voer al doen purgieren aleer procedieren tot sluitinghe der lester overgegeven reckeninghe, tensy dat eerst die souffrancie gedoot und alle debetten und lasten gepurgiert sijn na behoiren, tenware om merckelicke redenen, als om processen offte querelen noch hangende ongedecidirt off andere impediment, dair in die officier niet culpabell sy van quaede diligenty, versuim off andere; in welcken gevalle men alsdan alsulcken souffrantie, debet, quitantie und andere lasten noch sall moegen continueren tot die andere daer naest volgende reckeninghe.

Sullen die vurss. van die Kercken-Reckenkamer gehouden sijn alle de voirss. rentmeisters und officiers vann ontfange, als cloistermeisters, huismeisters, kerckmeisters, soe men die noemen sall, te doen komen und compareren t'al-

¹⁾ In den text opengelaten; secretaris werd Johan Bastijns, gewezen monnik van Monnikhuizen te Arnhem.

len drie maenden aen die voerss. Kercken-Reckenkamer und aldair doin averleveren einen perfecten staet vann oeren heelen ontfanck und uytgeven, welcken staet sy gehalten sullen sijn by rede te affirmiren, und voertz te kommen rekenen alle jair, sonder d' een jair in dat ander te laten kommen, und dat bynnen die vier maenden nae dat het jare heurs bewindts uthgaende is, um van dan voertaen heure reckeninghe successive d' een voer und d' ander nae te moegen verhoeren. Und off die voirss. rentmeisters und officiers binnen denselven tijt niet en compareerden off iemandt senden, hebbende volmacht und genoichsame instructie metten acquiten und verificatiën, dair tho dienende, off dat blecke van wettige onschuld, sullen dieselve van die Kercken-Reckenkamer den voirss. renthmeisters und officiers van ontfanghe und elcken van henn anderwerff ontbieden, und stellen hen einen anderen korten dach, dair nae omme alstan te erschinen, und dat op peene pecuniele, die tweede reise op 't dubbelt und die darde reise by suspensie van heure officiën. Und niettemin sullen die van die Kercken-Reckenkamer doen betalen die peene voirss., und by advyse van mijn G. Her Stadtholder, oft in syner Gen. absentie by advyse van der Cancelleriën, instituiren einen anderen renthmeister offte officier van ontfanghe by provisie, und dat voer d' eerste thokommende jair, nae dat die renthmeister offte officier in gebrecke bevonden sall worden, wesende niettemyn gehouden evenwall sijn reckeninghe te doen bynnen den voirss. jaere van suspensie, op pene van geprivirt te blyven van sin voirss. officie.

Die voirss. van die Kercken-Reckenkamer sullen gehouden sijn terstondt nae die presentatie van elke reckeninghe te procediren totten verhoeren und examinieren derselver und allen vlijth voerwenden, dat die reckeninghe bynnen der maendt off sees wecken dair naest volgende then langsten worde geslaten, indien dat doenlick sy.

Und sullen die vurs. renthmeysters noch die andere officiers van ontfanghe niet angenamen offt togelaten worden om rekenen, tensy dat die correctiën der voirgaende rekeningen erst gedain und heure reckening geconferirt und mit die voergaende reckeninge geaccordiirt wair, up dat alle versuimen moegen worden verhuet.

Oick en sullen sieluyden van der Kerckenkamer in uytgeven van enige reckeninghe passiren noch lyden andere parthiën dan het uthgeven ordinaris, als erfthynsen, almoesen, renthen, gaigiën van officiers deser Kercken-Reckenkamer, behouningen van predicanten, rectoren, schoelmeisters, custeren und andere kerckendieneren, verordente alimentatiën der conventualen, und andere gelicke ordinarise parthiën van uytgeven, tensy dat ierst blycke by schriftlicke ordinantie van die van de voirss. Kercken-Reckenkamer geverificiert by die heren van den provincialen Rhade desselfs Furstendombs und Graiffschaps mit quitantie und gewoenlicke certificatie, und voer soe voell angaet den acquiten van de voirss. ordinarise parthiën van uthgeven, ten einde datter gein clachten meer en kommen, dat die renthen offte andere schulden off assignatiën then behoirlicken tyde nieth betailt en worden, by alsoe sie die acquiten off enlige van dien schuldich blyven, sall elck rentmeister die gehalten sijn over te brengen ter naester reckeninghe op die peene van drie carolusgulden van elke parthie te betalen om geëmployert te worden tot discretie und verclaringhe van die luyden der vurs. Kercken-Reckenkamer, die denselven und elcken van hen affgenamen sall worden; und sall dairenbaven belast worden und hem in den uthgeven syner reckeninghe affgekort worden die parthie, dair van hie in gebrecke van acquiten bevonden sall worden, ter tytt hie dair van voldoen und behoirlicken acquit averleveren sall.

Off enige van die voirss. rentmeisters off officiers vann ontfanghe wilde achterhouden off achterhielden enige partyen van ontfanghe, dairaff hie schuldich waere te veranthworde hetsy in 't geheell off in 't deell, dat en sall hem niet worden thogelaten. Dan sullen die vurs. van der Kercken-Reckenkamer henluyden und elcken van hen dair van in den ontfanghe belasten, als dat behoirt, tenwaer dat die van der Kercken-Reckenkamer bleecke, dat sie

die parthiën niet en hadden ontfangen, ende nochtantz heure ernstlicheit ende vlijth daeromme gedaen hadden; in sulcken gevalle sall denselven gewonnen werden souffrantie totter additiën van der naester reckeninghe, off voer sulcken tijt, als sie nae redene und billicheit sullen bevinden behoerende; soe fern dat oick blecke, dat die officier hier inne niet dan well und rechtverdelick hadde gehandelt, sullen tegen den renthmeister laten procediren und up hem vervolgen sulx, dat het kerckenrecht, hetsy by affdrachte off by wege van justitie worde bewaert.

Und alsoe veele van den kerckengoederen und incomen derselver onlanx by verscheiden maniren verdonckert und gealienirt sijn, verset, verkocht, belast, verpandt, op losse titulen geresigniert, segellen und brieven und andere schijn van fundatiën ten lande uthgefuert, oft anderssins verborgen sijn worden, als by ontrouwe abten, prioren, procuratoren, renthmeisteren und anderen possessoren der kerckengoederen quovis titulo; also oick nu vele canonisiën, pastoriën, vicariën und andere beneficiën vacierende sijn, soe sullen die van de voerss. Kercken-Reckenkamer selfs ernstlick toesicht nemen und dair nae trachten, dat alle alsulcke veralienierde off verdonckerde, verswegen und verlairen guederen wedder gebracht und geapplieciert worden totten rechten gebruick und administratie der vurs. Kercken-Reckenkamer, und datt alle langwillige pachten oft pandtschappen, dien in fraude geschiet sijn, nae behoir getractiert und affgedain werden; und sullen alle renthmeisteren in alle quartier deses Furstendombs und Graiffschaps dair tho halden und ernstlich belasten, datt elck int syne respectivelick mith alle nersticheit hierna vernheme, und omhoere und van allet, wes sie in ervaringhe kommen sullen, aen die van de voirs. Kercken-Reckenkamer referiren und verwittigen om daerinne geordinirt und versiehn tho worden nae behoren.

Und om beter te betrachten und te volfuren wes hierbaven verhaelt is, unde om te kommen tot einen generaelen staet van alle kerckengoederen deses Furstendombs und Graiffschaps, sullen uth die vurs. Kercken-Reckenkamer personen gecommittirt worden, om alle cloesteren und geestelicke goeden te besichtigen, eenen staet daer van the maken, und wyders daer inne te procedieren volgens eene instructie in 't besunders daer van gemaect in ¹⁾ articulen vervat, und hier achter an geschreven und genotiert A.

Ende den generalen staeth und inventarys van allen kerckenguederen, als renten, thinsen etc. eens gemaect sijnde, om het jairlicx inkomen derselver tho beter tho conservieren, op dat dieselvighe van nieuwes nyet wedder verloren ende verduistert werden by gebreke, dat die namen van die proprietarisen unde besitters nyet werden verandert unde vernieuwet, sulx als by doetelicken affganck, verkoop, overdracht, maechgescheidt off veranderinghe van eygendom behoirde gedaen tho syne, sullen die van der voerss. Kercken-Rekenkamer, unde renthmeisters elck in 't sijn well thosien, dat voirtan, so duckwels, alster veranderinghe valt, alsulcke goederen in den register und tynsboeck ofte rekeninghe, daer 't van doen sall sijn, gestelt werde op den naem van den ghenen, die den eygendomb van dien in der tijt thokumpt, op peene als men daer in gebreck vindt, aen den rentmeister the verboeren viervoudt so veele als alsulcke renthen, thynsen off andere goederen, voer een jair sall bedragen, und boven dem, by also eenighe van sulcke renthen offte parthyen van dien verloren offt gemist worden, und die renthmeisters nyet en konnen bethonen heure behoirlicke diligentie gedaen tho hebben in 't veranderen van den namen offt rechtelick dairomme gevordert tho hebben, so veele, dattet genoch sy, dat dieselve renthmeisters off andere officiers het bewint om dieselve verloren parthye gesat hebbende an die Kercken-Rekenkamer dat sullen beteren und goet doen ther discretiën van die Heren van die provinciale Raeden deses Furstendombs by advyse van den veurs. Kercken-Rekenkamer. Und then eynde, dattet selve, wie voerss. is, wie gevoechelick

¹⁾ In den text opengelaten. De bedoelde instructie werd niet gevonden.

geschieden mach, und sulcx achtervolcht worde, sullen die van der Kercken-Rekenkamer den voirss. Reden in Gelderlandth ansoeken der expedieren opene brieven van placathe, by die welcke gekondicht werde enen iegelicken, dat so wanneer eenige parthye van erffthyns, erffrenthe off andere gelycke ordinarise parthyen vann kerckengoderen, by den doetelicken affganck, verkoop, overdracht off maechgescheit sall worden verandertt, dat dieghene, die den eygendom van dien thokuempt, gehalden sijn sall an den renthemeister, onder wijns bewindt sulcke erffthyns, erffrenthe, offt andere gelycke ordinarise parthyen gelege sijn op synen naem, bynnen sess weken nae dat die veranderinghe sall geschiet sijn the boeke laten stellen, und dat op peene, so wie in gebreke bevonden worde, van t' elcker reisen tho verbuiren aen breuck van drie carolusgulden, die twe deelen daeraff tot sulcken profyfte, als die van der Kercken-Rekenkamer ordonnieren sullen, und d' ander dardendeell tot profyfte van den aenbrenger.

Dat oick eenige van die voerss. renthemeisters offte officiers, hebbende last ontfangen van den Kerckengoederen achterweghe liete, het waere by versuymenisse, onwetenheit offt anderssins the brengen in ontfange eenige parthyen van die voirss. kerckengoederen, seggende, die nyet tho hebben ontfangen, het were overmitz sterffte, miswasse, armoede, verduisteringhe, vertreck off anderssins, dat en sall henluiden by die van die voerss. Kercken-Rekenkamer nyet worden thogelaten, tensy, dat blycke by voergaende informatie, by die van dieselve Kercken-Rekenkamer behoerlicken gedaen, daer by geropen und gehoert den patroen¹⁾ und andere, die daer op sullen behoeren geropen tho sijn. Und dat die voerss. informatie well sy gevisitiertt und gedebatiert, welcke informatie sall worden geleyt tot alsulcker plaetzen, dat men die in gevalle des noot sy, sall moge weten the vinden.

Item off enich officier van ontfange bevonden worde uth den ontfange sijnder rekeninghe gelaten the hebben eenige parthye offt parthyen, by hem ontfangen, 't ware ordinaris offt extra-ordinaris der kercken thokommende, und daervan genuchsam bleeck, sulcken officiers sal men lasten, und dat d' een betere mit quadrupell offt viervout, so voell als die uthgelaten parthye offt partiën bedragen sullen, thensy, dat hy 't zelve the kennen geven und 't zelve die rechten, ehr die van der Kercken-Rekenkamer sulche omissie unde versuym gewaar worden.

Van alle sulcke appointementen, appostillen unde arrestenn, als by die van der Kercken-Rekenkamer sullen bevonden werden gestalt the syne op die rekeninghe van de voirss. renthemeisters offt officiers, so wall in ontfanghe als in uthgeven, sullen denselven renthemeister op elke navolgende rekeninghe daer van doen verantwoordt ende thensy, dat blycke van goeder diligentie, sullen hem darmede belasten, sulcx als sy sullen bevinden the behoeren, op dat nyet werde versuimt off vergeten.

Off enich van die voerss. renthemeisters off officiers vermeinde the brengen in uthgeven hoerer rekeninghe eenige parthyen, nyet wesende ordinaris als boven, sonder ordinantie van der Kercken-Rekenkamer geverifiert by die voirss. Raeden, und quitantie, off overbracht, behoirlicke ordinantie geverifiert als voerss., is sonder quitantie, off quitantie sonder behoirlicke ordinantie, dat en sall egensins worden gepassieret. Unde genomen, dat die vurs. renthemeisters behoirliche ordinantie, geverifiert als boven mit quitantie, und dat nyet en waere in den naem und tot behoef van den ghenen begrepen in die voerss. ordinantie, off van den volmechtiger, volnkomelick geconstitueert, so en sall dat oeck negeensins geleden noch gepassiertt worden in rekeninghe als voren.

Opdat die renthemeisters ende andere officiers van ontfanghe hem nyet en vervorderen the brengen in uthgeven heurer rekeninghe verscheiden sommen van wercken sonder voergaende ordinantie, so sullen die voerss. van der Kercken-Rekenkamer verbieden allen und enen iegelicken officieren van ontfange, dat sy nyet en laten maeken eenighe wercken, thenwaere

¹⁾ = patronus of procurator causarum ecclesiasticarum, zie blz. 69.

eerst veradverteert den vorss. van der Kercken-Rekenkamer, und dat sy daer op hadden geordiniert nae behoeren.

Und um the beter die voerss. wercken van reparatiën the versien, sall die visitatoer, off een van der voerss. Kercken-Rekenkamer, mitten rentmeisterten particulier, elck in heuren hebbende bewindt in behoirliche tyde, so dyckwijls als noet is, visitieren die kercken, scholen, woningen van kercken- und schoeldienaren, huisen, hoofden, dycken, moelens etc., und weten wat reparatiën daeraenn vann node sijn gemaectt te wordenn, und watt die well sullen behoevonn te kostenn, und daer aff rapportt doenn an die van der voerss. Kercken-Rekenkamer, om by henluidenn daerop geordiniert te wordenn, so sy tenn bestenn oirboir und nut van der kercken sullen bevundenn the behoerenn.

Ingevall bevondenn worde, dat van noden ware enige grote marckelicke reparatie van importantie te maecken, en sullenn die van der voerss. Kercken-Rekenkamer daerop niet ordonieren, noch ock op enige nieuwe edifiçiën, tensy dat sy eerst daeraff gadvertiertt hebbenn den voorss. heeren Stadtholder und provinciale Radenn deses Furstendoms Gelre und Graffschap Sutphenn, om daerop te resolverenn und ordinerenn, hoe men daer mede te doenn sall hebbenn.

Sullenn die van der Kercken-Rekenkamer mit aller diligentie op elcker rekeninge doen die behoirlicke correctiën, stellende uthdruckelicken, waer und op welke rekeningen und op wat blatt ontfanck off uthgeveenn gemaectt sy, und offt gevele, doende die correctiën op die rekeningen sy bevundenn, dat by enige van de voorss. officieren in 't uthgeveenn ware gebracht eenige partie twemaell, alwaer 't ock so, dat sy voer onschuldigt seyde, datt het ware by versuim und unwetens geschiet, sullen dien niet tegenstaende dat selfde doenn beterenn, mits denselven kortende aen heure gagiënn sulcke somme also twemaell geheyscht offte andere sulcke somme, als sy na redene unnd billicheidtt sullenn bevindenn te behoerenn.

By also ock bevindenn in enige rekeninge der vorss. officieren, dat aldaer enige merckelicke somme vann pennongen gerekent wordt geveenn te sijn enige hetsye om die uth te gevonn aenn nieuwe groote wercken, off aen andere dingenn, waervan menn schuldich ware te rekenenn, sullenn dengeenen, die sulcke somme ontfangenn sall hebbenn gehouden sijn sonder langer vertreck voer hen te ontbiedenn om daervann rekeninge und bewijs te doen als't behoert.

Insgelijcks off iemandtt ware van de voerss. rentmeisters off officiers eischende in uthgeven enige partiën hem in voergande rekeninge geoyertt by gebreke vann behoerlick bewijs off andere wettige redenen, sonder daer aff te hebbenn behoirlicke brieven, by dewelcke brieven dieselve van sulcken reductiën ware gerelevertt, sullenn dieselve van der Kercken-Rekenkamer 't selve doenn beterenn mit sulcke somme gelts als hen goetdunckenn sal.

Die voerss. van der Kercken-Rekenkamer, wannehr sy die rentmeisters particuliers sullenn ontbiedenn om te kommen rekenen, sullen henluiden und elckenn van hen meteen laetenn wetenn, dat sy ock metbrengenn heuren staet voer het tokomende jaer om, hare rekening overhoert und geschlotenn sijnde, op den voerss. haren staet ock te mogenn besoigneerenn und dien te schluiten, ten fine dat die receveur generaell van den kerckengoederen geadvertiertt sijnde van de gelegenheit voer den begin des toecomenden jaers, ock mach maecken synen staet als van den ontfange generaell, ende dat sy dien goets tijts moege averleveren aen die voerss. Kercken-Rekenkamer.

Und sal men elcker van de voerss. rentmeisters unnd officieren van ontfange ontboden sijnde om heure rekeninge te doen, voer heure vacatiën van nu voertan passieren inf uuytgeven heurer rekening 's daechs twe ponden van veertich grooten den geenen, die buitenn Arnhem resideren, und den

genigen, die binnen Arnhem resideren, half gelt, ten waer dieselvige residerende binnen Arnhem mit commissie buiten Arnhem gesonden worden.

Ock en sal men den rentmeisters off andere officiers van ontfange, die op die presentatie und hoorenn van heure rekeningen eens vacatiën genotenn hebbenn und niet gefurnierrt sijn geweest om die vervolgens te laten sluiten, geen vacatiën meer laetenn passieren, als sy naemaels sullen kommen om die lestenn debetten off andere swaricheidenn te suyveren und liquidieren, gemerckt sy gehouden sijn alle und souffisante verificatiën uth heure rekeningen over te brengenn.

Die vorss. van der Kercken-Rekenkamer worden gehouden met aller diligentie te procediren totten overhoren, examinieren und sluiten van de voorss rekeninge und die kercke te verhueden van onnodige dachgeldenn so veele moegelijk belastende hier mede derselver conscientie.

Und aengaende die vacatiën off dachgeldenn der officieren van die voorss. Kercken-Rekenkamer, so wanner dieselve deur commissie off deputatie off anderssins amptshalven sullen vacieren buiten Arnhem als plaetze heurder residentie, sullen dieselve genieten, te wetenn die tresorier und rekenmeister drie carolusgulden tot twintich stuvers 't stuck 's daegs gelijck den Raedenn deser Cantzelreyen tho gelacht is; die auditeurs twe derselvonn carolusguldens 's daegs und den secretaris der voorss. Kercken-Rekenkamer sal genieten dertich staver 's daegs, und vacierende binnen Arnhem sall elck genietenn half gelt van die gewonlicke vacatiën.

Sullenn die van der Kercken-Rekenkamer insonderheit goede thosicht hebbenn, dat die rentmeisters und ander officiers, die te rekenenn hebbenn, heure commissiën und officiën genoeg doen, und hem regulieren na sulckenn instructiën und ordonantiën, als hem so op hare rekening als anders, elck in den synen, by min Gnedige her Stadtholder und Raede deses Furstendoms off by der vorss. Kercken-Rekenkamer na gelegtheit der tijt und eische der saecken geleverd off gegevenn sullenn worden op 't anneminge van heure officiën und administratiën sonder des in gebreke te syne.

Und aengaende die gerechticheit van personenn, der abdyën, styfften off cloesteren eigen off horich wesende in verscheidenn qualiteiten, und van den goeden, die niet gehouden moegenn worden dan by persoenen van servile conditiën nae eysch der goeden der vorss. abdiën, styfften off cloesteren, verplicht wesende mit verscheidenn dienstenn, peerden-, wagens- und karrengehalt off onthoudinge, thynsenn, erffrenten, erffpacht, so in gelde als in granen, schapenn, verckens etc., dieselve van der Kercken-Rekenkamer sullenn scherpelick toesien, dat die rentmeisters alomans sulcke gerechticheidenn in wesenn houdenn. Ock mede, dat geen wisselinge van servile personen van gelyckenn orde ende conditiën, die den heren vruchten ende goede anwinnen moegen, en geschiede desgelicks, dat ock geen vrydom off enige veranderinge in die gerechticheiden voorss. geschiede sonder expresse ordonantie van die van den voorss. Raede in Gelderlandt, dat ock alle versterff und er(f)winninge te vollenn gevordert worde, und in natueren gehouden, naementlicken die gerechticheiden van den thynsen, als van 't verval und inwinninge, die van outs gevisitert sijn geweest ¹⁾).

Die van der Kercken-Rekenkamer, als sy enige rekening 't sy van rentmeisters particuliers off van ander officiers van ontfange gesloten hebbenn sullen van 't slott und uttkommen derselver rekeninge terstond doen macken extract autentijck, onder 't handtteicken van den auditeur off secretaris derselver Cameren, und dat leveren den receveur generaell om, indien sy schuldicch bliven, betalinge te mogen vorderen und daarvan te mogen verantwoorden in rekeninge tot der kercken behoefte, als dat behoert, noterende up 't slott van de rekeninge voer memorie den dach, dat die receveur generaell

¹⁾ Dit artikel is bijna onveranderd overgenomen in het reces van 29 November 1581, art. 32.

van de kerckengoederen alsulcken extract geleverd is, und macken ock notule, daerby niet vergeten en wordtt denselven receveur generael van alsucke summe te doen verantwoordten.

Sullenn die voors. van der Kercken-Rekenkamer scherp thosicht nemen, dat in die voors. Rekenkamer worden geregistriertt alle segell und briven, fundatiën, charterenn, privilegiën, vryheiden, gerechticheiden, verdragenn, nieuvercrigen, vercopingenn, verpandingenn off belastingen und commissiën van den officieren; und sal men van die besegelde brieven van elcke abdye, stiftt off cloester een besonder register maeckenn; item van alle pastoriën und vicariën ock een register apartt mackenn; insgelickenn wat voer geestelicke guederenn onder ieder quartier, stadt, amptt off dorp gehoertt, sal men elx apartt registreren laeten und sulckes alles in archivo verwarenn.

Sullen ock die van de voors. Kercken-Rekenkamer een register apartt laetenn maecken van alle brievenn off verschryvingen, die men verlehnen sall, so tot alimentatie der conventualen, onderholt van predicanten, kerckendienaren und schuldenaren off van andere ordinarisen beloningen und ten lesten een register apartt van allenn acten, die in die voors. Kercken-Rekenkamer dagelickx sullenn geëxpediert wordenn.

Ock sullenn sy op alle beslotene brieven vann importantiën geschreven an dennselven van der Kercken-Rekenkamer schryven den dach und jaer, als sie dien ontfangenn, ende by wien denselven gebracht wordtt, und off iemandt aen deselve van de Rekenkamer worde gesonden met brieven van credentiën van weggenn der kercken, als van synodis, consistoriis, sullenn denselven syne credentie by geschryfte laetenn avergeven, indien hy schryven kann, und kann hy niet schryven, sullen die van der Kercken-Rekenkamer in sijn presentie schryven die voers. syne credentie.

Offt gebeurde, dat by die Hoge Aeverheit offte by geestelicke offt wertlicke collatoren, het ware by onrechtenn off quadenn bericht off importunen verfolge der aensprekers off anderssins, enige partyenn van de kerckenguederenn, beneficiën off diergelicke in 't klein offt groot wordenn gegevenn, verpant, vercocht off anderssins veralienertt voer ewich und erfelick, off ock voer een tijt lanck, diegene, die alsuckenn giffte off opdracht verkregeenn sullenn hebbenn, en sullen niet moegen kommen in de possessie und gebruecknisse van dien, maer sullenn die van de voors. Kercken-Rekenkamer doer heuren patronum sich altoes daertegens opponieren und anholdenn by min Gen. her Stadtholder, Cantzler und Raedenn, dat alle sulcke gedaene giffen, verpandingen off andere alienatiën gecassiertt und te niette gedaen worden, als wesende vann nu aff voer alsdann verclaertt null und van onwerden, und wes in thocommenden tyden deur versterff off verval off anderssins der kerckenn thobehoertt, sullenn die van der Kercken-Rekenkamer mit aller vlijtt weder reducirien und reunierenn tottet corpus derselver kerckengoederen nae behoerenn¹⁾.

Also notelick und behoirlick is, dat men van elcken rentmeister und officier van ontfange gelast rekeninge te doene van syne administratie cautie und borchtocht neme, daer die kercke mede versekert sy, so sullenn die voors. van de Kercken-Rekenkamer ock van allen rentmeisters und officiers souffisante borgenn vorderen und nemen, voer so veell als sy bevindenn sullenn van node te wesenn, ten minstenn voer die helfft van den inneckommenn off voer een derdendeel, dat heuren ontfanck by gemeinen jarenn bedragenn sall, mit pertinente attestie van denn wethouders, daer alsulcke cautionarisen wonachtich sijnn, inhoudende, dat sy voer heure gesette somme solvent gekent wordenn und datt aleer denn officier tenn eede ontfangenn sall wordenn off in sijn officie sall moegenn tredenn, al waer 't ock so, datt heure brievenn vann commissie daer aff geenn mentie enn maecktenn. Und sullenn alsulcke borchtochtbriefvenn und attestatiën van de souffisantie der borgenn mitter

¹⁾ Vergelijk reces van 29 November 1581, artt. 28 en 30 Patronus, zie blz. 484 noot 1.

commissiën transcreven worden voer die intitultatie van de eerste rekeninge van elck derselver rentmeisterronn und officieronn und in derselver intitultatiën 't effect van dien verhaelt und voerts ock geregistreert te wordenn in den register van der Cameren daer tho gedestineert, welcke borchtochte off cautiën die rentmeisters off officieren van ontfange gehouden sullenn wesenn te vernieuwen, indien sulche borgenn afflyvich off insolvent werdenn, off met enige infame act(i)enn belast und överwonnenn wordenn.

Sullenn alle die rekeningen van den voors. rentmeisterronn und officieronn gemaect worden in ponden, schillingen und pennongen vann XX st. brabants, elck pondt den schillinck vann eenen gefaluierden stuver, denn penning van een derdendeell van een ort derselver stuyvers. Und sullenn die rentmeisters ende officiers gehoudenn sijn te stellenn in heure rekeninge die natuere van elcke partie, partiën van ontfange metten condiitiën daer tho behoerende, ock te stellen den verschijndach vann elcker partyenn, so well in ontfange als in uthgevonn, so vern sy die bekomenn können.

Also menn in den lande van Gelre welleer geplegenn heeft in allen pachtingen, hueringen, coepmanschappen te doen met golde guldens off dalers van 28 stuyvers, sal men die rentmeisters und officiers sulx voertaen nu ock bevelenn te achtervolgenn und in sulcker munten van aller der kercken inkomens die pachtingen ende hueringen gebiedenn te doene, reducierende nochtans alles in heure rekeninge tot pondenn XX st. als bovonn.

Die van de voerss. Kercken-Rekenkamer sullenn die rentmeisters und officiers daertho houdenn, dat sy in heure rekeninge geen partyen, hetsy in ontfange off in uthgevonn en stellenn dan onder haer behoirlick capittell, op peene, so wie bevonnenn wordt contrarie doende, van syne rekeninge te moeten wederom vermaecken tot synenn coste. Und en sullenn hem daerenboven geen vacatiën gelედenn worden.

Und sullenn dieselve van de Kercken-Rekenkamer niet gedoegenn, datter eenige rekeningen, registers, noch ock brivenn in der Kercken-Rekenkamer overgelevertt offte aldaer geregistriertt utther voerss. Cameren sullenn wordenn getransportiertt, gedragen off enichsins gebracht, het waer om enige arresten te extraheren, copiën te nemen, etc.; dan sal men den geenen, die het behoefft und behoert, copie by iemandenn van den Cameren laetenn maeckenn, und hunluiden die averleverenn, off sullenn den rentmeisterronn off hueren gecommiteerden moegen tho laetenn die extracten offte copiën in presentie van eenige van der Camere selfs te schryven, te copyeren off uth te treckenn.

Noch ock consenteren iemanden, wie hy sye, die visie off lecture van ennige rekeningen, registers offte briven in die voerss. Kercken-Rekenkamer overgelevertt, anders dan den geenen die 't behoort, als te wetenn den Stadtholder, Cantzeler und Raedenn van Gelre, den patroen¹⁾ in persone, den receveur generaell off andere by der Cantzelryenn togelatenn, om die visie und lecture te moegenn hebbenn, tenware by behoirlicke ordonantie in geschriftte, die sy bewarenn sullenn.

Niemant, wie hy sie, en sall moegenn thogelatenn worden, tho komen binnen der voerss. Kercken-Rekenkamer, hy en sye een van de voerss. Kercken-Rekenkamer daer tho beëddt off officier derselver, die aldaer hebbenn te besoigneren, hetsy om rekening f' doen off anderssins und niemandt anders, tenware, dat men hem hadde te besigen, om ietwas tho copyeren off schryven, dan sall die daer moegen kommen und 't selve mogen doen in presentie van enige der voerss. Kercken-Rekenkamer ende dat gedaen sijnde, sall terstondtt uuytter Cameren behoerenn tho vertreckenn.

So wanneer geboeren sall, dat enich officier vann ontfange compt te sijn verlaetenn van sijn officie, hetsy by der doot off anderssins, sullenn die voerss. van der Kercken-Rekenkamer terstontt und sonder marckelick ver-

¹⁾ Zie blz. 484 noot 1.

treck ontbiedenn heuren erffgenamen, heur successeuren off heure borgen om te kommen doen rekening, bewijs und reliqua und hem te ontslaen van den bewynde des afflivigen, und derselven daer tho, so het noet sy, bedwingenn, hetsy by thoschlach off inwinninge van heuren goederen, gelijck und also na costume van rechte und gewonte van den lande sy sullenn bevindean te behoerenn.

Dat geene quitantiën, die in de voorss. Kercken-Rekenkamer sullenn worden avergegeven en sullen ontfangenn wordenn, tensy dat die uthdruckelick sijn inhoudende het jaer off termin, daer sich die rentmeister off officier van ontfange mede will behelpenn, sonder onder dexele van clause generaele als van allenn voerledenn termynen ietwes te moegenn passierenn. Desge-lyckenn en sal men passierenn enige quitantiën gemaect op witte geteickent pappier om alle bedroch te schouwen.

Die voorss. van der Kercken-Rekenkamer en sullenn niet moegen ontfangen enige gyffte off gunste, waerdoer sy veroersaeckt mochtenn werden te doen anders dann na dese instructie und ordonantie, und sullenn ock niet moegen annemen enige pachtinge van den kerckengoederen, noch ock daeran mogen hebbenn enich part offte deell, op privatie van oere officiën off arbitrale correctie.

Indien nochtans myne G. her Stadtholder, Cantzeler und Raedenn in toecommenden tyden raedsam erachtenn te verkoepenn enich holtgewas, cement, duiffsteen, kloekenspies off andere materialen, die doch dagelix vermindert worden und verloren gaen, off ock enige ledige off verwooste plaetsen off andere gronden van erven, den kercken tobehoerende, om die pennongen daer van procedierende tot beteren orbor und profijtt der voorss. kercken geëmployert te worden, sal men 'tselve niet moegen doen dan mit openbaere voergande publicatie, den meesten daer voer biedende, daer tho admitterende alle personen, van wat qualiteit off conditie dieselve wesenn moegen.

Sullenn die voorss. van der Kercken-Rekenkamer by den patron¹⁾, mit advise van den voorn. Cantzler und Raeden aldaer verordent, doen sustineren, vervolgen und verdedigen het recht und actie van der kercken, derselver hocheit, heerlicheit, vryheit, und competentie daer tho gevende informatie, titulen, memoriën und allen bescheidt daer tho dienlicken, dien sy sullen weten te troveren offte bevinden, hetsy in die voorss. Camere off als waer elders; welverstaende nochtans, dat se van sich niet en sullen geven enige originale stucken off uuytter voorss. Camere laetenn transportieren, dan alleen copie authenticque gecollationeert tegens sijn originaell, opdat die originalen niet en worden ontfremdtt off verloren.

Und sullenn ock die voorss. van der Kercken-Rekenkamer niet mogen houden, hebben off bedienenn enige officie van ontfange resortierende onder deser Kercken-Rekenkamer, noch ock enich partt off deell hebbenn met enich van de voorss. officieren van ontfange in eniger manieren, noch ock borge voer hem moegenn werdenn off blyven.

Wordt ock geordiniert und verbodenn den voorss. van der Kercken-Rekenkamer in erfspachte off erfrenthe uuyth te gevonn enige partye van de kerckengoederen, tenwaere by voirgande consent van Stadtholder, Cantzeler und Radenn in behoeff der kerckenn.

Sall denn visitatori und elckenn rentmeister bevolen wordenn, dat sy elck in heuren bewinde goede toesicht hebbenn, dat niemant hem en vordere enige ledige erfenn off plaetsen om te slaen dan by voerwetenn und consente van die van der Kercken-Rekenkamer voorss., und off sy anders bevinden, sullenn dat schuldich sijn den voorss. van der Kercken-Rekenkamer an the brengen, ten eynde dat sy so veell doen, dat der Kercken recht und hocheit wort bewaert.

¹⁾ Zie blz. 484 noot 1.

Und sall der visitatoer oft een van der Kercken-Rekenkamer mitten renthemeister des quartiers tweemaell t' jairs als in Meerte off April und na den oost die stromen und rivieren t' s'lantz van Gelre, als die Maeze, den Rijn, die Wall und Ijsselle besichtigen unde visiteren offte ande weerden und landen aen dieselve stromen und rivieren liggende, der kercken tho behoerende. mitzgaders an die dycken, hoofden, kribben und wateringen, staendetot laste der vuerss. kerckengoederen eenighe schade offt bathe geschiet is off apparent is tho geschieden; und sall van alles gehalten sijn an die voerss. Kercken-Rekenkamer schrifttelick rapport the doen, om daer in gere-midiert und geordiniert the worden nae behoeren.

Sullen die voerss. van der Kercken-Rekenkamer alle verpachtingen van die kerckengoederen gehalden sijn uth the doen geven in't openbaer by voergaende kerckensprake den meest daer voer biedende metten ophengen ende veilen by der barnender keersen offt by den affslach und hoichst minende, und op sekere conditie, als by huluiden tot meesten orbaer und profijtt van die kercke sullen worden geadvisieret und gemaect, sonder the-gedogen, dattet geschiede by verdrach off appointment, thensy by advyse van Cantzler und Raeden deses Furstendombs und Graeffschaps.

Wort den voerss. van die Kercken-Rekenkamer verboden eenighe pachters van die kerckengoederen tho doen eenighe quytsheldinghe off gratie, dan by voergaende ordinantie van die voerss. Cantzler und Raeden thenwaere omme redelicke saken, als ther cause van sterfften, hagelslach offt andere dergelycke tempeeste und ongeluck, off doer die oersake, dat men den pechters hoeren pacht nyet en heftt konnen vryen off sy dieselve nyet en hebben konnen gebruycken und genyeten naer behoeren, daer van in allen gevalle die voerss. Cantzler und Raeden erkennen sullen.

In allen verpachtingen van der parthiën, die men op hogen sall verpachten, sullen die van der Kercken-Rekenkamer, indien sy aldaer tegenwoerdigh sijn, off die renthemeister, dem dat is bevalen, thosyen, dat sulcke partyen nyet beneden die twe derdendeelen van der lester verpachtinge in't insetten en werden angenomen, om die keerse an the steken, thenwaere by merckelicke redenen und dattet blecke, dat die parthyen min behoerde the gelden, und off sy bevonden, dat by eenighe renthemeisters doen verantwoordt van sulcker sommen, als sy sullen bevinden tho behoeren.

Die van die voerss. Kercken-Rekenkamer sullen die renthmeisters daer tho halden, und hun belasten die kerckengoederen in elck quartier so tho verpachten und op solcke terminen, dat sie gelijck op eenen termijn verschynen und voertan mit een verkundinghe und mit enen sitdach, elck in sijn quartier, mitten thienden off anders van nieuwes wedder mogen verpacht werden om tho schouwen die grote kosten, die om alsulcke verpachtinghe the doen t'elcken vallen.

Die voerss. van der Kercken-Rekenkamer sullen oick thosien, dat in allen verpachtingen worde geconditioniert, dat ghien officiers off andere nyett gequalificiertt van selfs in persone, sulcke pacht leden the bedienen en sall mogen eenige parthyen in pachtinghe nemen, die insetten, daer op hogen, noch oick daer an part off deell hebben.

Sullen insgelijcx thosien, off die vuerss. rentmeisters, officieren van ontfanghe voorn. woenhafflich sijn ende houden fixe residentie bynnen den behoerlickn limiten van heure offitiën, oick hoere offitiën selfs in persone bedienen und ingevall sy daer in bevinden eenighe faulte, sullen gehouden sijn den voerss. heren Cantzler und Raeden daarvan tho advertieren.

Offt geboerde, dat tusschen die van der Kercken-Rekenkamer und eenighe renthemeister off officier doende sijn rekeninghe, eenige questie opreese und geveile, hetwaer op die interpretatie off verstandt van eenighe pantbrieven offt verschryvinghe offt andere materie, die nach recht sall behoeren geslicht te werden, daer van sy onder sich nyet kosten verdragen offt ver-

eenigen; sulcke questie sullen die van den Kercken-Rekenkamer, den voerss. Cantzler und Raeden in Gelderlandt verordent angeven mit heuren advyse und goetduncken, ho sy sulx verstaen, welke Cantzler und Raeden, den patroen daer op geropen, sullen sulcke questie stellen in deliberatie und weten, offer materie und stoffe sy, om die sake mit recht tot der kercken profijth tho defendieren und so vern sy bevinden daer in gheen fundament tho sijn, sullen die van der Kercken-Rekenkamer by advyse van den voorn. Cantzler und Raeden, metten renthmeister off officier mogen accorderien und die questie nedderleggen, und soe vern daer fundament schijnt tho sijn, sullen die voerss. Cantzler und Raeden in sulcken gevalle den patroen ordinieren in die sake der kercken recht tho bewaren und defendieren, und sall die voerss. patroon daer van behoerlicke instructie ther materiën dienende, van die luiden der Kercken-Rekenkamer haelen undt versorgen.

Item als't gebeurt, dat in't hoeren van der rekeningh marckelicke swaricheiden vallen, daer op die van der Kercken-Rekenkamer niet dencken¹⁾ sall tho hebben advijs und assistentie van mijn Genedighe heer Statholder ende Raeden voerss.; so sullen sy dieselve swaricheiden by geschrifte stellen ende communicieren den vurs. heren Cantzler und Raeden in Gelderlandt, omme by hun luiden gesicht und geterminiert tho werden, alles nae recht und behoeren; und offt den van den Raede noet duncke, sullen den officier, die het angaet als voer, daer op mogen hoeren, und sullen die van der voerss. Kercken-Rekenkamer als dan op't advijs van die voorn. heeren Cantzler und Raeden die swaricheiden arresstieren und die rekeninghe sluyten sonder langer vertreck.

Sullen die voorn. van der Kercken-Rekenkamer ordinieren und besorgen, dat alle jaer int verdoen und verpachten van der kercken thenden offt andere kerckengoederen besunder, die sijn van merckelicken bewindt, een van heure collegie aldaer present sijn om goede thosicht the hebben, datter gheen simulatie en geboere, und der kercken meeste profijth moge worden gedaen.

Angaende die vruchten, die van der Kercken-Rekenkamer sullen daer van doen verantwoord den rentmeisters und andere officiers van ontfanghe, wiens ontfanck daermede belast is mitten selven granen und korn in specie, gelijk die rentmeisters off ontfangers van die pachters ontfangen sullen, und sulcx als nae uthwysen van pachtcedulen off rentverschryvong die uytreckers te leveren schuldich sijn, om in elck quartier respectivelick upgevurt te worden, in sulcken kornhuis, als specialick dair tho geordiniert sall worden, om namails ther ordinantie van die vurs. Kercken-Rekenkamer ten duirsten tyde verkofft offt totter kercken meeste profijth geëmployeert te worden.

Ordinirende voirtz den vurs. van der Kercken-Reckenkamer, dat sie alle jair besorgen, dat die patroon in heuren handen levere by geschrifte die verclaringen van allen den processen, roerende die kerckengoederen, -hoecheit und -gerechicheit, hangende voir Cantzler und Raeden offt voir andere gerichten onbeslicht, in wat staete dat die und elck van dien sijn staende, om dair aff ein dubbelt in der Kercken-Reckenkamer te beholden, om hen te dienen in't overhoren van de voerss. rekeningen, dair 'tselve te passe sall moegen kommen; und sullen dairenbaven die van die vurs. Kercken-Reckenkamer die vorderinge van die vurs. processen oick noch vermanen, is't noet.

Und angaende den receveur generaell van den kerckenguederen sullen die rekeningen van den vurs. receveur generaell alle jair einden und verschinen den lesten Decembris, und angaende dit ierste tegenwoirdich jair eindende ultimo Decembris anno XVe tachtentich sall die vurs. receveur generaell gehouden worden ontfanck te maicken van alle sloetten van de staeten, die men daerentusschen mith elcken renthmeister particulier van die quartieren respectivelick in die voerss. Kercken-Reckenkamer maecken

¹⁾ niet denken i.pl.v. noet duncken.

sall nae advenant, dat men bevinden sall, dat elck renthemeister particulier, soe van den staende fruchten, verkoffte materialien, holtgewas als andersins, sall ontfangen hebben.

Und in die naestfolgende reekeningen sall die voirss. receveur generaell gehouden worden vollen ontfanck te maicken van die resten van der Reekeningen van alle particuliere renthemeisters und andere officiers van ontfanghe, die in den volgenden jaere gesloten sullen worden.

Und angaende die renthemeisters particuliers und andere officiers van ontfange sullen heure reekeningen einden und verschynen alle jair den lesten Septembris.

Item sall der tresorier deser Kercken-Reckenkamer gehalten sijn mith mijn heren Cantzeler und Raeden te communicieren den inholt und fundament van alle ordinantiën, die in der voirss. Kercken-Reckenkamer op den receveur generaell van de geestelicken goderenn sullen gedepescheert worden, und besorgen, dat alle dieselvige ordinantiën by den voirss. Rade geaggreiert und geverifiert werden nae behoiren, aleer die vurss. receveure generaell daer op enige betalinghe sall moegen doin.

In margine stondt: Quaeratur off van noede is, dat alle ordonantiën van geldt uth t'geven by den tresorier oick sullen moeten underteickent worden; wordt by den Raeden onnoedich eracht, dat die tresorier selfs die ordonantiën onderteickene, diewyle alle ordonantiën sullen onderteickent worden by den greffier der Cantzelleriën.

Item sall die vurss. tresorier gehalten sijn, speciale sorghe te dragen, dat alle die voerss. ordinantiën by den secretaris und Kercken-Reckenkamer in ein register apart geregistriert worden, alleer men den receveur generaell off den vervolgers die ordonantiën sall laten volgen.

Ten lesten sall die voirss. tresorier oick gehalten wesen alle maenden te vorderen van de receveur generaell enen perfecten staet van den reëlen ontfanck und uthgeven desselfs recevoers generaells, op dat men t'allen stonden van alle gelegenheit der kerckengoederen und voerraeth van gereeden geldeur den voirss. tresorier mach bericht werden.

Aldus gedain, geordinirt und geresolvirt by mijn Genadighe here Stadtholder und Raeden int Furstendomb Gelre und Graiffschap Zutphen verordent, als speciale by Bannerheren, Ridderschappen und Steden dair tho geauthorisiert, derselver syner Gen. und tsamentlicken Raeden reservierende autoriteyt und volle macht, om dese tegenwoirdighe instructie und ordonantie altoes te moegen veranderen, verbeteren, vermeerderen und te restringiren, sulx als men namails tot meesten oirber der kercken gerechticheit sall bevinden te behoiren, binnen Arnhem den eersten Junii 1580. In oirkonde der wairheit is deze mit Syner G. handt und zegell bekrefftigt und by den greffier der Cantzelleriën onderteickent then dage und jaere vurss. und was underteickent

Johan Graff zu Nassaw
Catzenelnbogen etc.

Ter ordonantie der verordente Raden
in Gelderlandt

W: Sluysken.

Naar het door drie handen geschreven ongeveer gelijktijdige afschrift in het stadsarchief van Deventer, gedrukt inv. no. 708. Vergel. P. C. Molhuysen, „Carolus Gallus of De Haan” in „Nijhoff Bijdragen”, VI (1848), blz.

125, en Mr. J. I. van Doorninck, „Memorie der Ouderlingen en Diakenen te Deventer over de bestemming der geestelijke en kerkelijke goederen, 1581”, in „Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel”, III (1876), blz. 169 e.v. en 265 e.v. (slot). Het papier vertoont hetzelfde watermerk en is van hetzelfde formaat als de door Van Doorninck uitgegeven memorie der Deventer ouderlingen¹⁾.

---

¹⁾ Zie gedrukten inv. Deventer archief, no. 716 (oorspr. stuk). Mr. F. C. W. Koker, Rapport over de Vicarie-goederen in Overijssel, blz. 4.

BIJLAGE II.

Regelingen van algemeenen aard t.a.v
de Geestelijke en Kerkelijke Goederen.

A. Reces belangende de Geestelijke
Goederen.

29 November 1581.

Recess genomen by den gedeputierden des Vorstendoms
Gelre und Graefschap Zutphen, mit daer op gevolchte der Landt-
schap resolutie op den jongsten Landtdach tho Arnhem in
Novembri und Decembri anno XVc LXXXI¹⁾ gehalten, belan-
gende die Ordonnancie und Administratie der geestlicken gue-
deren (alles ordentlicke thosamen ghebracht²⁾).

Also die hoichwyse herrn Cantzler und Raede op den lesten ghehaldene
Landtdach gepresentiert hebbende secker schrifttelick ontwerp, dienende tot
instellinghe van eene guede, richtige und bestendighe ordonninghe op die
administratie der gheestlicken guederen, und den heeren Gedeputierden vol-
gende dem recess, jungest op den Landtdach genoemen, belast is gewesen,
dat selve ontwerp tho visiteren und daerop naerder verclaeringhe tho doen
und oere entlicke meininghe in tho stellen op behagen und raportt aen der
Landschap.

Hebben die heeren Gedeputierden vurss., voer eerst hoechnoedich erach-
tende eene richtige ordininghe tho beramen van den geestlicken guederen
tho laten bedienen, guds ghefunden;

1. In den eersten, dat in ider Quartier een ofte meer ontfangers, nae dat
die incompten der selver gueder in ider Quartier groet synt, gestaldt
worde met den bescheide, dat igilick Quartier respective macht sall heb-
ben particulier rentmeesters tho nominieren und tho stellen.
2. Und dat neffens die particulier ontfangers gestaldt worde een generaell
rentmeester, die tot Arnhem sijn residentie hebben solde. Und daermit
nu guede gelickheit in allen Quartieren gehalten und dat eene den ande-
ren niet voergetogen worde, sall ider Quartier eenen nominieren omb by
der gantscher Landschap een persoen daer uth erwelet tho werden.
Und in dem die Landschap sich daer inne niet sall konnen vergelicken,
sall den heeren Stadtholder, Cantzlaer und Raeden daer over die koer be-
voelen, omb volgens die selve persoenen, daerop die koer gevallen, ge-
autorisiert tho worden.
3. Und syndt demselven nae op gehaldene Landtdach die nominationes als
volcht geschien: Der Bannerheer will sich myt den anderen Quartieren
vergelicken. Die van den Nymegeschen Quartier nominieren Goessen
van Varick rekenmeester. Die van den Overquartier van wegen oeres
cleinen aentaels als der Bannerheer. Die van Zutphen hebben daerna
schrifttelick Johan Gyginck des olden Johan Gygincks soen, die Arn-
hemschen Jacob van Ommeren rekenmeester ofte sovere idt hem onge-
legen Alphertt Brinck. Uth den welcken den heeren Stadtholder, Cantz-
laer und Raeden, als vurss., die koer is gegeven. Die van Bommell mit
oeren geassocieerden, belangende diess gantsche administratie, blyven
by den verdrach mit Se. Exc. daerop geholden³⁾.
4. Und sall eenen igelicken rentmeester particulier bevoelen werden tho
leveren und over tho geven inventariss van allen geestlicken guederen,

¹⁾ In het door mij gebruikte Landdagsrecessenboek verbeterd uit XVc.
LXXXII.

²⁾ Het tusschen haakjes geplaatste is doorgehaald.

³⁾ D.w.z. het verdrag van 21 September 1577.

incompsten und lasten, die op den guederen synes ontfangs staen, het sy beswaeringhe offte verfremdinghe der guederen, alimentatiën, onderholdt der kercken und derselven dienaeren, schoelmeistern, uthspendinghe der armen und der gelicken, omb daer op hem eene generale und geprivilegieerde ordonnantie die selve lasten voer alle anderen extraordinarissen kosten tho erleggen, tho betalen und tho geven und mit der overentsicheit tho doen, gelick die gelegenheit und meeste noottrofft beforderen sal, dar van die Landschap up oer ghesynnen altijt bescheit offte copie tho geven.

5. Well verstaende, dat die geestlicke persoenen, die men in oere gueder laet blyven, sullen neffens den inventaris gehalden sijn over tho leveren copie auctentique van alle brieven und ziegelen op oere gueder staende, sonder dat sy nochtans macht sullen hebben eenighe van oere onderhebbende gueder tho verkoepen, versetten, belasten offte beswaeren. Und die andere geestlicke persoenen, den men alimentatie geven, sullen oere principale und originale siegell und brieven und wes daer aen clefft geholden sijn over tho leveren.
6. Und sovoell belangt die geestlicke guederen in dessen Vorstendomb und Graefschap gelegen, van Hoige Overicheit offte Landsaten der selver gegheven, die ondergetoegen werden by andere geestlicke persoenen und collegiën buyten dessen Vorstendomb und Graefschap woenachtich, dat daeromb (vermits nu die geestlicke ordininghe affgestalt is) die van den Vorstendomb Gelre und Graefschap Zutphen op alsulcke ordonnantie, daer tho te stellen nae quantiteit der guederen, die selve mede sullen ghenieten.
7. Achtende mede die voerseide heeren gecomittierden onnoedich eenige meer administratores tot bedieninghe der geestlicken gueder voer allnoch aen tho stellen, gemerckt men sulcke und dergelicke ampter, die tot groete onnoedigen kosten und beswernissen sick solden dragen, waell soll konnen ontbeeren.
8. Und sullen die particulier rentmeesters des jaers eens op eenen seckeren dach, die men daer tho aenstellen sall, bynnen Arnhem werden beschreven, omb die [rekenningen] voer den van der Reckenkamer tho verhoeren, visiteren, swaricheiden daer op vallende aenteickenen, twelck geschiet sijnde, sullen daer by verschreven und bescheiden werden twee gedeputierden uth ider Quartier, als tho weten een uth der Ridderschappen und een van wegen der Steden, in presentie van den welcken die rekenningen gerevideert und volgens gesloeten werden sullen, daer van ider Quartier afschriefften sall mogen neemen, allet op kosten und uth den opkompsten der geestlicken guederen.
9. Belangende dat jaerlicke salaris der rentmeesteren, diewill man niet en wett watt moyten und last den rentmeesters operlacht sall mogen worden, en kan daer in niet eintlick disponiert werden, dan sall man daer inne mogen accordieren nae eindigungh des eersten jaers, als die rentmeesters oere reckeninghe sullen ghedaen hebben.
10. Sullen oick die particulier rentmeesters alle neersticheit aenwenden, omb inventarisatie van allen kerckenguederen, bruederschappen, gilden, vicaryen und anderen dergelicken guederen, welcker collatie eenigen collegiën, gemeinten offte sonste ghenen particuliers patronis tho gehoerich, tho bekomen, opdat die compsten derselven niet vertogen, dan die gewoentlicke aelmissen und andere noetwendicheit, gelick die gefundiert sijn, daer van verplicht werden.
11. Und alsoe vast veele Commenduryen sijn, daer van die guederen by den Commendeur und oeren conventualen behalden und onder gefogen worden, sonder daer van tho doen eenighe steur tott onderholdinghe

der Christlicken kerckendienaeren, off die selve ad pios usus aen tho wenden, sullen van nu voertaen alle Commendeurs, vry ridderheeren wesende, uth hoeren incompsten gehalden sijn tho onderhouden und verplegen eenen predicanten, gelick die Commendeur van S. Johans heeren tho Nymegen und tho Arnhem in ider hoefftstadt beider Quartieren eenen predicanten sall ghebuerlick onderholdt doen hebben.

12. Welcken Commendeuren sullen oick oeren mitgelederen nae den alden gebrueck und gelegenheit der gueder onderholdt offte een jaerlicksche peninck tot keur der selvigen geleder und discretien gueder luyden geven, omb daermit sick buyten landes offte sonst, daer het hem guetduncken sall, in oere jugendt tho gebruecken, omb daernaes tho bequaemer vermoege oers ordens den Vaderlandt tho dienen.
13. Daer onder oick die genighe begrepen sullen wesen, die by dessen troubelen durch vrese off sonsten der religion halven oere orden hebben moeten verlaten.
14. Die andere, ghene ridder wesende, sullen sijn gehalden oere gueder tho verlaten und die by der Landtschap daer tho aengestelde rentmeesteren tho laten bedienen, mits dat men hun uth der incompsten derselven jaerlicks alimentatie sall doen hebben ider 's jaers voer sijn persoen, tho weten den Commendeur ses hondert kg. (= karolus guldens), den conventualen driehondert gulden, so vere het vermogen der Commendeuryen so groet is, employerende die reste totten rechten kerckendienste und ad vere pios usus, daer tho die gueder gefundiert und gegheven sijn, offte sonst tho der gemeine saecke, daer averst dat vermoegen so groet niet en is, sall den Commendeur mit synen conventualen alimentation nae gelegenheit der guederen decretiertt werden.
15. Sullen oick die vurs. Commendueren mit oeren ordens gelederen, als oick aller anderen cloesteren und conventualen, mans offte vrouwen persoenen hier mit niet verbonden wesen, maer wordt oer hier mit tho gelaten und vergundt syck tho hylicken und gelickewael oere alimentation tho genieten und tho beholden, so vere sy sick hylicken erlick nae oeren staet, und dat sulck geschie mit bewilligunghe oerer alderen, frunden offt anderen, die nae recht und reden macht hebben daer inne tho bewilligen.
16. Und so veel belangt die reckeninghe, registeren, brieven, instrumenten und andere opteickeninghe tho bewaeren, sollen dieselve in die Reckenkamer op eene besondere besloetene kamer mogen bewaertt werden, waer tho die rentmeester-general ider tijdt access hebben sall, omb alle pampieren, brieven, registers und anders tho visiteeren und tho doorsien, die hy van doen sal hebben moghen.
17. Gelick oick die generaell rentmeester den gantschen standt der administration der geestlicken gueder geholden sall sijn waell tho dirigeeren, den particulieren rentmeesteren vlitich op die hande tho sien, dat sy oer bevoelen ampt und onderhebbende guederen waell und nuttlick bedienen und alle reckeninghe ten rechten tyden und waell inbrenghen, derselven gantschen staet alltijdt omb daer van reden tho geven by sick hebben, oeren manghell und scrupulos den van der Reckenkamer und anderen daer tho specialiter verordent, umb den selven aff tho helpen, aen tho dienen.
18. Diawill men bevindt, dat vast die geestlicke gueder by verscheyden personen werden vertogen onder den decessell iuris patronatus, willende oick aver sulcks die collatores die guederen tot der collatie gehoerich onder sick trecken, dieselve tot oeren nutte und taeffele gebruecken und voer hem eigen beholden, sonder die selve ad vere pios usus, daer tho

die hier voermaels van onsen voeralderen fundeert und gegheven sijn, tho keeren. So is dat, het ghene vurss. overgemerckt und in communicatie geleytt sijnde, die heeren gedeputerden (onder correctie) niet anders en verstaen, dan dat eenen ider sijn ius patronatus sall voerhouden wesen volgender gestaelt:

19. Als dat by den collatoeren die collatie offt gyfft gepresentiert sullen mogen worden oere soen, naesten bloetverwanten offte anderen, daer tho nutte offte bequame landsadten wesende, und oere confirmatie aen dessen Gelreschen Hoeve gratis und sonder intres daer voer tho neemen dan alleen den grieffier voer de registratie und oerkonde, daer van by den heeren Cantzlaer und Raeden eene generale taxatie offte moderatie gemackt worden, werven sullen.
20. Und sullen walgedachte heer Stadtholder, Cantzlaer und Raede niet macht hebben die presentierden tho weigeren, sy hedden dan erhefflicke und bewijselicke reden, die sy den patrono schuldich sullen wesen over tho schryven.
21. Item sall niemandt gepresentiert mogen werden onder sijn ses jaeren.
22. Und wen die presentierde in vuerss. maten geconfirmiert sall wesen, sall hy die gueder tot deselve collatie gehoernde (die last daer op staende affgedaen sijnde) mogen genieten und daerop studieren in schoelen und universiteiten Gereformiert wesende, waermit also die kinder so van adelicke als onadelicke persoenen in die vrese Godts tot alle eerbaerheyt und erfaerenheit opgetogen und geleverd mogen werden.
- 22¹⁾. Sullen die beneficiarii oere beneficiën ad vitam moghen behalden, so verre sy eerlyck und wall nae oeren beroep leeven und sich reguleren; anders sullen die patroni oer vryen willen hebben, die selvige oer tho neemen als hett oer gevallen sall. Doch die brieven hertoch Arnoldts und confirmatie hertoch Carols anno 1532 hiermit onverbroecken²⁾).
23. Und in gevalle eenighe pastorhen waeren, die collatie offte gyfften iure patronatus onder sich hedden, und die behalden wolden, sonder daer voer den rechten kerckendienst tho doen, sall die collator alsulcken pastoren die collatien offte gyfften ontnemen und die selve wederomb eenen anderen bequaemer persoenen van der Reformeerde Religie presentieren, die oick daer van confirmatie van dessen Gelreschen Hoeve, wie vurss., sall moeten werven, und ghehouden wesen in solcken valle den dienst selves tho betreden, sonder tho moghen imant in sijn plaetse substitueeren.
24. Gelick oick off eenighe abbaten, abbdissen, capittelen, prelaten offte andere persoenen, buyten offte bynnen dessen Landen geseeten, die in dessen Landen geseeten, die in dessen Landen collatiën offte gyfften hedden tho vergheven, sullen sy die aen nyemandts anders vergheven dan aen predicanten, wesende van der Gereformierde Religie und dessen Landen aengeneeme.
25. Und op dat te minder bedroech in dessen sall mogen gheschien, sullen alle collatores offte fundatores gehouden wesen voer den heeren Stadtholder, Cantzler und Raeden tho vertoenen oer schijn und bescheydt, segell, brieven, possessiën offte eenich ander bewijs, daerby genochsamb blycken sall, dat sy tott idt ius patronatus bevoecht und gerechticht sijn.

¹⁾ Tweemaal geeft de gebruikte text een no. 22.

²⁾ Misschien wordt hier bedoeld Van Loon II, 1ste Aenhangh, fol. 160-170.

26. Oick sullen mede alle guederen, onder idt ius patronatus wie vurs. sortierende, by den rentmeester in ider Quartier angeteickent, inventarisiert, und by memorie in oere rekenongh ingebracht werden, daervan die registeren in die kamer daer tho t'ordinieren gelacht und in bewaer gestelt sullen worden omb ider tijdt tho mogen kennisse hebben van gelegenheit der selver gueder und tho weten, woe hoich de sich sijn bedragende.
27. Waell verstaende oick, dat alle guederen, gehoerende tott pastoryen, sy waeren dan iuris patronatus off niet, van nu voertaen tott noettroefflich onderholt der predicanten, kerckendienaeren und schoelmeesteren sollen aengelacht werden.
28. Und offte gebuerde, dat die Hoge Overicheit oder geestlicke offte wereltlicke collatoren, het waer by onrechten offte quaeden bericht offte importune vervolch der aensoeckeren offte andersyns eenige partyen van den kerckenguederen, beneficiën offte dergelicke int klein offt groete worden ghegeven, verpandt, verkofft offte andersins veralieniert, 't waer ewich und erflick off oick voer een tijdt langk, egene, die alsulcke gyfften offte opdrachten verkregen sullen hebben, und sullen niet mogen koemen in die possessie und gebruckenisse van dien, maer sullen die rentmeesters, so generale als particulier, durch oeren patronum¹⁾ sick altijt daer tegen opponieren und aenholden by den heeren Stadtholder, Cantzlaer und Raeden, dat alle alsucke gedaene gyfften, verpandingen offte andere alienatiën gecasseert und tho niet gedaen werden, als wesende van nu aff voer als dan verclaert nihil und van onwerden.
29. Und werden alle die alienationes offte verpandinge der geestlicken guederen, die tegens der hertogen van Gelre ordinantiën offte niet nae landt- und stadtrechte geschiet sijn, hiermit alsoe gevociert, dat niet noedich sy die pen(n)onghen, die daer voer gegeven syndt, tho restituereen, doch sall die erkenenisse desser saecken tho landt- und stadtrechte staen als die drie eerste Quartieren stemmen; die Bannerheeren und Arnhemsche Quartier setten desse erkenenisse tho des heeren Stadtholders, Cantzlers und Raeden jurisdictie.
30. Und wes in thoe koemenden tyden doer versterff, vervall offte andersins der kercken tho behoert, sullen die vurseide rentmeesters mit allen vlijtt weder reduceren und reünieren tot het corpus derselver kerckenguederen nae behoeren.
31. Edoch und so veele belanget die questiën super possessoriis van²⁾ die geestlicke guederen, sullen de selve staen ter judicatur des Hoves in Gelrelandt, die petitoria averst belangende sullen geventileert werden onder den gerichte, daer onder die gueder gelegen.
32. Und aengaende die gerechticheit van persoenen den abdyen, styfften offte cloesteren eigen offte gehoerich wesende, in verscheiden qualiteiten, und van den guederen, die niet gehouden mogen worden dan by persoenen van servile conditiën, nae eisch der guederen der vurs. abdyen, styfften offte cloesteren verplicht wesende mit verscheiden diensten, peerden-, waghens- und karren-gehalt offte ontholdinghe, van thynssen, erfrenten, erfipacht, so in gelde als granen, schapen, vercken, sullen die generale und particulier rentmeesters scherpelick thosien, dat die rentmeesteren alomme alsulcke gerechticheiden in wesen houden. Oick mede dat ghene wysselinghe van servile persoenen van gelicken conditiën, die den heeren fruchten, und goeden anwinnen moegen, geschieden. Des gelicks dat oick ghene vrydomb off eenighe veranderinghe in die gerechticheiden vurs. geschieden sonder expresse ordonnantie der Cantzler und Raeden in Gellerlandt. Dat oick alle versterff und erf-

¹⁾ D.w.z. de patronus of procurator causarum ecclesiasticarum.

²⁾ Het woord „van” is doorgeslagen.

wynninghe tho vallen gefordert werde, und in natueren gehouden; namendtllick die gerechticheiden van thynss, als van idt vervall und inwinningh, die van oldts sijn gewest.

Van eraepening der cloester.

Den conventualen sal die fryheit oeres gewettens gegeven werden mit dem geding, datt sie ghene action praetendieren sullen op die verlatenschafft oerer verstorvenen older und frunden; daer averst kunftiglich die Landtschafft einige ordnung wurde uprichten van succession der conventualen, derselven sullen sie alsdan tho genietten hebben, wie sulches oick by anderen Provinciën caviert worden.

Item een conventual person sal sich nit in den ehestandt begeven, idt sy dan mit vorwetten und consent oerer older, negsten frunden oder der geburlichen Overigheid des Orts, daer die conventual oere residentz holtt, updatt sie nitt bedragen, verfuhrret noch sunst durch unwethenheit tho argerniss ursach geve.

Item den conventualen sall vurbekhouden sien oeres gefallens in oeren habit und clöster tho blyven, und aldaer nae gelegenheit oeres convents guder einer geburlichen alimentation tho genietten, oder averst mit derselven alimentation sich by oere frunden und bewanten tho begheven.

Item diewijl man die geburliche alimentation na gelegenheit des clösters guder nit alsoe in der yle verordnen kan und derhalven fur gudt angesehen werdt, dat sich die conventualen by einander holden, biss datt sulcke alimentatien beradtslagt und beslaten werde, so sal men ohnen mitler tidt op geburliche instruction vorstender oder opseher by provisie stellen, uth dem magistrat und burgeren twe personen, die sie in einigheit holden, und fur onordnung helpen schutten und schermen.

Item die vorstender und opseher sullen den conventualen verbietten uth der stadt tho reissen buyten oer bewilligung und consent.

Uit Landdagsrecessenboek der stad Arnhem No. 12
(oud-archieff Arnhem inv. no. 4693), fol. 369-376 vso.

B. Extracten uit Landdagsbesluiten betr. het Beheer der Kerkfabrieken.

a. *Uit het reces van den Landdag te Nijmegen, 2 April 1604.*

Opten IIIe.¹⁾ van dat die kerckmeisters te platten lande tot reeckeningen nae older gewoonte mochten gehouden worden, fiat, ende sulx ten overstaen ende auditie van die genen, daer die kerckmeesteren in elcken Quartier onder gehoren, daer toe se d'officieren, des noot sijnde, sullen hebben tho constringeren.

b. *Uit het reces van den Landdag te Arnhem, 5 April 1611.*

Op 't vierde²⁾.

Men verstaet, dat die *wehemen* of predicanten-behuysingen behoiren getimmert, gerepariert und onderhouden tho worden ut de inkumpsten van de pastoryen, of by gebreck van sufficient middel tot kosten van de kerspelen ofte dorpen by sulcke middelen, die men minst quetsende ende practicablest bevynden sal. Und dat die rekeningen van den kerckengoederen behoiren gedaen tho worden by de kerckmeesteren ter plaetsen, daer d'administratie valt.

¹⁾ D.w.z. punt 4 van het memoriaal der kerkendienaren alhier.

²⁾ D.w.z. punt 4 van de remonstrantie van de Geldersche synode.

. c. *Uit het reces van den Landdag te Zutphen, 16 Mei 1616.*

Op requeste van die van der Nykerck.

Verstaen die vande Lantschap, dat het hoeren van de reeckenongen der kercken-, gasthuys- und dergel. goederen sal geschieden ten overstaen van de jonckeren und geërfden van de respective plaetsen gelijck van olts gebrueckelick ¹⁾.

Zie blz. 46 en 47.

---

¹⁾ Het Landdagsrecessenboek van het Nijmeegsche Kwartier heeft: „ach-
tervolgende den ouden gebruyck”.

BIJLAGE III.

Brief van institutie in de kerkelijke be-
diening of pastorale functie te Avezaath.

26 Mei 1610.

Wy Stadtholder ende Raden in name van de Staten des F. G. en G. Z.
Allen den geenen, die dese voorcommen sal, doen te weten.

Also die bedienonge van de kercke ende gemeynte van Avezaet tegenwoor-
dich is vacierende, ende daerom ons te kennen gegeven ende vertoont is, dat
Henricus Vredaeus wettelic daerselfs toe den kerckendienst beroepen ende
door den classe ende desselfs gedeputierden geëxamineert ende duchtich be-
vonden is tot den voorsz. dienst, mit versoec, dat wy nae 's Lants ordenonge
deselve beroeponge ende promotie wilden approberen, wy daerom t' geene
en ingesetenen, dat dit aengaen mach, om den voorn. Henricum Vredeum
geïnstitueert ende gestelt, institueren ende stellen by desen tot eenen wette-
licken pastoor ende dienaar Godtlicken Woorts der voorsz. kercke ende ge-
meynte van Avezaet op die gagie van drie hondert vijf ende twintich gulden
te genieten jaerlix uut d'opcomsten van de personaetschap tot Avezaet, on-
vermindert de Lantschap ende de Abdisse van Thoon haer recht. Ordon-
nieren daerom hiermede den Amptman, jonckeren, kerckmeesteren, officieren
en ingesetenen, dat dit aengaen mach, om den voorn. Henricum Vredeum
tot die bedienonge des predickampts toe te laten, hem daervoor te kennen
ende de voorsz. gagie doen ende laten genieten, doende ende bewysende hem
in desen ende wat ten dienste van den voorsz. kercke ende gemeynte soude
mogen gereiken des versocht sijnde allen faveur, hulpe ende assistentie. In
oircondt des F. G. ende G. Z. secreet segel hieronder opt spatium gedruckt.
Gegeven t' Arnhem den XXVI May XVIc. tien.

Uit Institutieboek I, fol. 12, archief Hof van Gelderland.

N.B. De pastorie was geïncorporeerd bij de abdij van Thorn. De predikant
was hier kennelijk de opvolger van den vroegeren met de zielzorg be-
lasten vicaris. De zinsnede „op die gagie etc.” ontbreekt, wanneer de
predikant in het pastoorsbeneficie zelf geïnstitueerd wordt. Overigens
is de bewoording volkomen gelijk aan die van andere door het Hof
gegeven brieven van institutie in een pastorie.

BIJLAGE IV.

Brief van institutie in de vicarieën van St. Barbara
en St. Ursula in de St. Martinuskerk te Zaltbommel.

17 Juni 1665.

Wij Raden in name van de heeren Staten des F. G. ende Graeffschaps Zutphen, allen den geenen, die dese voorcommen sal, doen te weten.

Alsoo Peter Sluysken ons heeft te kennen gegeven, dat Peter de Groot als collator vande vicariën van St. Barbara ende Ursula in de collegiaat kercke van St. Marten tot Zalt Bommel gefundeert, mit dieselve begifticht hadde sijns suppliants soon David Sluysken, tot Tiel ter schoolen gaende ende van goede hopeninge sijnde, met versoeck dat wy den selven aennemen ende daervan brieven van institutie in forma verleenen wilden, soo ist, dat wy 't geene voor verhaelt aengemerckt den voorn. David Sluysken aengenomen, geïnstitueert ende bestedicht hebben, nemen aen, institueren ende bestedigen mits desen in ende tot die voorsz. vicariën mitsgaders tot die jaericxe incompsten, vruchten, baten ende profyten van die selven ende sulcks voor die twee darden deelen om die tot subsidie van syne studiën t'ontfangen uyt handen van den ontfanger van 't Quartier, die daertoe gestelt is off noch gestelt sal moegen worden, off by assignatie van denselven uyt handen vande pachters van de goederen tot koere van den geïnstitueerde, blyvende het dardendeel volgende der Landtschapsresolutie tot behoef van kercken- ende schooldienaren, voorbeholden etc. Ordonneren daerom etc. Dies t'oorconde etc. Gegeven t' Arnhem den 17e Junij 1665.

Uit Institutieboek III, fol. 31 vso, archief Hof van Gelderland.

BIJLAGE V.

Stukken betreffende de overgifte van eenige geestelijke en kerkelijke goederen door de Stad Nijmegen aan de Ned. Hervormde en Waalsche gemeenten.

A. Convenant tusschen de Stad Nijmegen en de Ned. Hervormde Gemeente d.d. 28 Maart 1810.

Extract uit het Verbaal der Handelingen van den Burgermeester met wethouders der Stad Nijmegen.

Woensdag den 28e van Lentemaand 1810.

De Heer Wethouder Mr. I. M. Singendonck van Dieden, by eene dispositie dezer vergadering van den 28e van Wintermaand l.l. verzocht en benoemd, om met de Gecommitteerden namens de Nederduitsche Gereformeerde gemeente binnen deze stad in onderhandeling te treden, nopens de onderscheidene sustenues betrekkelijk de goederen of inkomsten, dewelke na inhoud van een Extract uit het verbaal der handelingen van den Heere Landdrost van dit Departement, d.d. 9e. van Wintermaand, mede l.l. no. 1, ten gevolge van een vorig Koninklijk Besluit van den 2e. van Oogstmaand 1808 No. 26, aan de voors. Gemeente met den eerste van Louwmaand dezes laars behoorden overgelaten te worden tot onderhoud van het Kerkgebouw bekend onder de benaming van de groote of St. Stevens Kerk, waar van de voorsz. gemeente als toen het gebruik en het bezit was hebbende, gediend hebbende van rapport en voordragt in scriptis, nopens het resultat dier onderhandelingen bij herhaling in bijwezen van den Heere wethouder Dr. L. J. van der Lisse ten Raadhuize gehouden, het welke na zijn inzien overeenkomstig de waare intentie van dit Bestuur, op gronden van billijkheid zoude bevonden worden gebazeerd te zijn.

Hebben Burgermeester en Wethouders, vooraf den Heere rapporteur voor deszelsv gehoudene directie in dezen dank gezegd, en wijders na examinatie van de onderscheidene discussiën deswegens pro et contra ingediend, in hoeverre namentlijk de over te gevene goederen of inkomsten, onder de benaming van Kapittels of kerkegoederen voorkomen konden, voorts herhaalde rijpe deliberatiën, nopens dit zo belangrijk onderwerp ter bevordering van eensgezindheid en harmonie, onderling overeengekomen en geconvenieerd, dat (zoo ras het Zijne Majesteit den Koning zal behaagd hebben, het stempel zijner hooge goedkeuring te doen drukken, voorts als Hoogst Deszelsv, krachtens het welgem. Koninklijk Besluit, veronderstelde Souveraine wil te verklaren den afstand, en overgifte der na te meldene goederen of inkomsten, en deswegens officieel zoude gebleken zijn) alsdan dadelijk en zonder het minste verwijl aan en ten behoeven van de in hoofd dezer vermelde gemeente, of wel Hun Lr. Gecommitteerden, tot onderhoud van het hier voornoemde Kerkgebouw, waarvan de voors. gemeente met den eersten van Louwmaand nu laatstleden, het gebruik en bezit was hebbende, van Stadswege zoude worden afgestaan, en in vollen vrijen eigendom overgegeven, de hierna gespecificeerde roerende en onroerende goederen, als:

1e. de Capitale Somma van vijfhonderd guldens ten lasten dezer Stad, met de interesse daar op, zints de laatste verschijndag resteerende, mitsgaders de overthijzen, grondrenten in Stad en Schependom, en Rijke van Nijmegen, met andere fondsen en ontvangsten, evenveel onder welke benaming, zo als het een en ander door de Kerkmeesters in der tijd, aan de Magistraat dezer Stad pleeg verantwoord te worden, en in derzelver laatst afgehoorde rekening van den 3e. November 1807 breder omschreven staat, even als waren dezelve alhier alle woordelijk geinsereerd en genoemd, daar van echter uitgezonderd het recht tot het vorderen der zoogenoemde Luydaalders, het welk voortaan ten behoeve der Stedelijke gemeente zal verblyven,

gelijk den eigendom voorts het onderhoud en de risico der zoogenaamde groote Kerktooren ten behoeven en ten specialen laste dezer Stad is bevoorwaard.

Ten tweden de huisjes, gelegen agter de groote of St. Stevens Kerk, ten proth. van bezwaar Hopmanschap groote markt Fol. 68 en 69 bekend;

Ten derden een gedeelte van de Jaarlijksche renten, Thinsen en Erypachten, onder de benaming van St. Stevens Kapittelrenten etc. in en buiten de Stad bekend, overeenkomstig de bijleggende notitie, ende zulx met en zedert derzelver resp. verschijndagen in dezen Jaare 1800 en tien.

Ten vierden, de navolgende Landerijen, gelegen in het circul van de Ooij, als:

Drie morgen weijland, gelegen aldaar, onder dezer Stads Schependom, ten prothocolle van beswaar Fol. 8 bekend.

Twee morgen weijland, gelegen als vooren, ten prothocolle Fo. 9 geregistreerd.

De beide Rietbaanen, schietende langs beide de voors. parceelen, een gedeelte van hetzelfde uitmakende, en dus als zodanig mede ten prothocolle ervintelijk;

Drie morgen weijland gelegen aan de Persingsche straat aldaar, ten prothocolle Fol. 9 bekend;

Voorts elv hond weijland, eensgelijks als voore aan de Persingsche Straat gelegen, ten Prothocolle Fol. 10 genoteerd.

Ten vijvden de hier na genoemde Kooren-Thienden, als: in het Heessche veld de Pulsbergen genoemd, en de halve Thierend onder Hatert, beiden in het Schependom dezer Stadt, zo en als dezelve onder de benaming van kapittels thienden zijn geheven geworden.

En laatstelijk ten sesden, het Huis en Erv, staande en gelegen na bij dezer Stads Koorn-markt ten prothocolle van bezwaar, Hopmanschap Smitstraat Fol. 1 bekend, zo als het zelve thans door den oudsten Predikant bij de hervormde gemeente, den Heere A. B. Boonen bewoond word, onder beding dat, onverlet de verdere ongestoorde bewooning van zijn Eerwaarde, het voors. huis, na zijn overlijden, tot eene woning voor den oudsten Leeraar dier gemeente voor het toekomende privative gedespicieerd blijven zal.

Alle de Landerijen, huizen en parceelen dus hier voor onder het tweede, vierde, vijfde en sesde respect voorkomende, en distinctelijk omschreven, als beswaard met de Dijkgeden, verpondingen en s' Heeren schattingen en lasten daar van overeenkomstig wetten en reglementen werkelijk geheven wordende, ofte verder te heffen (zullende de aanzuivering der lasten en verpondingen tot over den Jaare 1800 negen, van wegens dit Stedelijk Bestuur, volledig worden gepresteerd, en wordende de opkomsten gehouden als met en zedert den 1e Januarij dezses jaars 1800 tien te lopen ten behoeve van de dukgem. Kerkgemeente) voorts onder het genot en de last van zodane active en passive servituten, als van ouds en met recht daartoe zijn gehoorrende.

Zullende dientengevolge provisioneel een Extract dezer dispositie aan de Gecommitteerdens uit de meergen. Kerk-gemeente tot derzelver informatie worden ingezonden; voorts na bekomen Koninklijke ratificatie als voorge-meld de afstand en overgifte zelve der hier voor gelibelleerde goederen of inkomsten dadelijk bij actes van cessien, en acceptatie worden geperfecteerd.

Accordeert met voors. Verbaal

B. J. Brousson.

**B. Convenant tusschen de Stad Nijmegen en de
Waalsche Hervormde Gemeente d.d. 28 Maart 1810.**

Extract uit het Verbaal der Handelingen van den Burgemeester
met Wethouderen der Stad Nijmegen.

Woensdag den 28 van Lentemaand 1810.

Door den Heere wethouder Mr. J. M. Singendonck van Dieden, bij eene dispositie dezer vergadering van den 28e van Wintermaand l.l. verzocht en benoemd, om met Gecommitteerdens namens de Nederduitsche gereformeerde Gemeente hier ter stede in onderhandeling te treden, nopens de onderscheidene sustenues, betrekkelijk de goederen of inkomsten, welke na inhoud van een extract uit het Verbaal der handelingen van den Heere Landdrost van dit Departement, d.d. 9e. van Wintermaand mede l.l. No. 1, ten gevolge van een voorig Koninglijk Besluit van den 2e van Oogstmaand des Jaars 1808 No. 26 aan de voors. Gemeente met den eersten van Louwmaand deses Jaars behoorden overgelaten te worden tot onderhoud van het Kerkgebouw, onder de benaming van de groote of St. Stevens Kerk bekend, waarvan de voors. Gemeente alstoen het gebruik en het bezit was hebbende, van rapport en voordragt in scriptis nopens dat onderwerp gediend, voorts gelijktijdig een voorstel gedaan hebbende, nopens het toekomstig onderhoud van het Kerkgebouw, gelegen aan de Korenmarkt binnen deze Stad, waar van de Waalsche Gemeente, zich alhier bevindende, met den 1e. van Louwmaand nu laatstleden het gebruik en het bezit was hebbende.

Hebben Borgermeester en Wethouderen vooraf den Heere Rapporteur voor de genomene moeyte dank gezegd, en wyders na rype deliberatiën over de onderscheidene discussiën dien aangaande, ter bevordering van eensgezindheid en harmonie, onderling overeengekomen, geconvenieerd, dat (zoo ras het Zijne Majesteit den Koning zal behaagd hebben het stempel zijner goedkeuring te doen drukken, voorts als Hoogst Deszelfs kragtens het welgem. Koninglijk Besluit veronderstelde Souveraine Wil te verklaren den afstand en overgifte der na te meldene inkomsten, en deswegens officieel zoude gebleken zijn) alsdan dadelijk, en zonder het minste verwijl aan en ten behoeven van de in het hoofd dezer laatstgemelde Waalsche Gemeente, of wel hun Lr. Gecom., tot onderhoud van het Kerkgebouw, waar van de voors. Waalsche Gemeente met den eersten van Louwmaand nu laatstleden het gebruik en bezit was hebbende, van Stadswege zoude worden afgestaan, en in vollen vrijen eigendom overgegeven, eenige Jaarlijksche renten, thinzen en overthinzen, gaande uit huizen binnen deze Stad, volgens notitie te zamen bedragende f 152 - 6 - Jaarlijks; en zulks met en zedert derzelve respectieve verschijndagen in dezen Jaare 1800 tien; alles nogtans onder dit speciaal beding en navolgende einde, daartoe geïnviteerd wordende:

Dat de voorschreve Waalsche Kerk gemeente zal gehouden zijn te gedogen.

Dat de gewoone Godsdienstoeffening door de Leeraaren der Nederduitsche Gereformeerde gemeente aldaar des Vrijdags ongestoord bij voortdoring uitgeoeffend worde; alsmede dat de localen, tevoren gediend hebbende tot een consistorie-kamer met de verdere onder en bovenvertrekken, tot hetzelfde Kerkgebouw gehorende, en tans door den Predikant van Wijck geoccupeerd, op denzelfen voet en wijze aan Zijn WelEerwaarde verblijve, ten einde also deszelvs inwooning in de voors. vertrekken, gedurende zijn verblijf als Leeraar binnen deze Stad onverlet worde gelaten, terwijl het volledig gebruik van de Localen voormeld eerst na vertrek of overlijden van den gem. Leeraar ter dispositie van de dukgem. Gemeente weezen zal; onverminderd zijn WelEerwaardes gehoudenheid, om eene bekwaame Kamer tot het houden van de Kerkenraadsvergaderingen der Waalsche Gemeente, zoo wel des Sondags, als op Feest en andere dagen, te verleenen.

Zullende dien ten gevolge provisioneel een Extract dezer dispositie aan

de Gecommitteerden uit de mergem. Kerkgemeente tot derzelve informatie worden ingezonden; voorts na bekomen Koninklijke ratificatie als voorge-meld de afstand en overgifte zelve der hier voor gelibelleerde goederen of inkomsten dadelijk bij actes van cessie en acceptatie worden geperfecteerd.

Accordeert met voors. Verbaal

B. J. Brousson.

Uit Staatssecretarie 26 Mei 1818 nr. 21, Algemeen Rijksarchief Den Haag.

C. Souv. Besluit van 14 September 1814 No. 22.

Wij Willem etc.

Gehoord het rapport van onzen Secretaris van Staat voor de Binnenlandsche Zaken van den 10e dezer maand op het rekwest der Commissie ter bevordering en instandhouding van den openbaren Hervormde godsdienst te Nijmegen; en daar bij aangevoerde redenen verzoekende, het effect te mogen genieten van een in den Jare 1810 met den Stedelijken Magistraat gesloten convenant omtrent de daar bij vermelde goederen der Grootte of St. Stevens kerck in de Stad Nijmegen;

En in aanmerking genomen:

Dat het bedoelde convenant allezins wettig gesloten is, overeenkomstig de uitdrukkelijke bepalingen en besluiten van het voormalig Gouvernement;

En dat de volvoering van hetzelfde ter dier tijd alleen is verhinderd geworden, door de voorgevallene veranderingen en de inlijving dezer Landen in Frankrijk; voor en aleeer het zelve de vereischte approbatie van het Gouvernement had ontvangen.

Hebben goedgevonden en verstaan.

Te approberen en ratificeren gelijk geschiedt bij dezen, het Convenant in den Jare 1810, door de regeering der Stad Nijmegen, met de Gecommitteerden der Nederduitsche Hervormde Gemeente aldaar aangegaan, en vervat in de Raadsbesluiten dier Stad van den 28 Maart 1810; te dien effecte, dat de daar bij vermelde goederen van het Kapittel of de Grootte Kerk van St. Steven als nog door het Stedelijk Bestuur van Nijmegen van de voornoemde Hervormde Gemeente in bezit en beheer zullen worden overgegeven; met autorisatie op den Gouverneur van Gelderland, om de difficulteiten, die in de uitvoering der bijzondere bepalingen van voorsz. Couvenant door het plaats gehad hebbend tijdsverloop mogten veroorzaakt zijn, naar billijkheid te termineren.

En zal met terugzending van voorsz. rekwest en bijlagen, een afschrift dezer gezonden worden aan onzen Secretaris van Staat voor de Binnenlandsche Zaken, om voor de uitvoering van dit besluit zorg te dragen.

Gegeven te Brugge 14 Sept. 1814.

Willem.

Uit Staatssecretarie 14 September 1814, nr. 22, Algemeen Rijksarchief Den Haag.

D. Kon. Besluit van 26 Mei 1818 No. 21.

Wij Willem, bij de gratie Gods, Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg, enz., enz., enz.

Op een request van Predikant en Leden uitmakende den Specialen Kerckenraad der Hervormde Waalsche Gemeente binnen *Nijmegen*, om daar bij aangevoerde redenen verzoekende, het effect te mogen genieten van het besluit van den 2 Augustus 1808, en opgevolgde resolutie van Burgemeesteren, en Wethouderen der Stad *Nijmegen* van den 28 Maart 1810, en mitsdien in het bezit te worden gesteld van het aan hun daarbij toegekende Kerkgebouw en inkomsten.

Gehoord het rapport van Onzen Directeur Generaal voor de zaken der Hervormde Kerk en van den 22 Mei 1819 no. 1855/1052.

In aanmerking genomen, dat de afstand van het door de requestanten beoefde kerkgebouw en goederen overeenkomstig de uitdrukkelijke bepalingen en besluiten van het toenmalig Gouvernement is geschied, en dat de uitvoering bij de daar op volgende tijdsomstandigheden is hangende gebleven, en de bij de laatst genoemde resolutie bepaalde nadere approbatie van het Gouvernement daar aan alleen is blijven ontbreken, terwijl de zaak zelve geen wezenlijke verandering van gedaante heeft ondergaan, zoo dat zij nog heden ten genooege der Stedelijke Regeering (volgens derzelve verklaring) en der requestanten is te termineren met dezelve requestanten door een eind besluit in het bezit te stellen van de aan hun toegekende eigendommen.

Hebben goedgevonden en verstaan.

Te approberen en te ratificeren voor zooveel noodig en van applicatie kan zijn, ook ten behoeve van gedachte Waalsche Gemeente, het Convenant vervat in de resolutie van Burgemeester en Wethouderen der Stad *Nijmegen* van den 28e. van Lentemaand des Jaars 1810, genomen ten gevolge van een besluit van den 2 Augustus 1808, no. 26, te dien effecte dat de bij genoemde resolutie aan de Hervormde Waalsche Gemeente te *Nijmegen* toegekende Kerk, gebouwen en eigendommen al nog aan dezelve zullen overgaan, en zij in het bezit en vrije beheer derzelve door het Stedelijk Bestuur van *Nijmegen* zal worden gesteld, onder voorwaarden:

1°. Dat de gewone Godsdienstoefening door de Leeraren der Hervormde Nederduitsche Gemeente des Vrijdags morgens ongestoord, bij voortdoring uitgeoeffend en de Consistorie Kamer, als dan tot gebruik van den Leeraar en Leden van den Kerckenraad dier Gemeente opengesteld worde.

2°. Dat alle prijsuitdeelingen zoo van de Latijnsche als andere Schooljeugd, bij Continuatie in het Kerkgebouw met gebruik van het orgel, plaats hebbe.

3°. Dat de gemelde resolutie geene terugwerkende kracht hebbe door deze bekrachtiging met opzigt tot de revenuen der af te stane goederen; zullende deze niet eerder ten behoeve der Waalsche Gemeente verstrekken dan te rekenen van den dag waar op de overgifte van de Kerk, gebouwen en inkomsten zal plaats hebben, en de opkomsten tot dat tijdstip bij de Stad worden genoten.

Wordende bij deze de Gouverneur van *Gelderland* geauthoriseerd om ingevalle, buiten verwachting, nog difficulteiten over de uitvoering van dit besluit mogten ontstaan, dezelve naar billijkheid te termineren.

En zal afschrift dezes worden gezonden aan Onzen Directeur Generaal voor de zaken der Hervormde Kerk enz. ten einde voor de uitvoering zorg te dragen.

Loo den 26 Mey 1818.

Willem.

H. G. de Mey v. Streefkerk.

Uit Staatssecretarie 26 Mei 1818 nr. 21, Algemeen Rijksarchief Den Haag.

E. Verbaal der Handelingen van Heeren Burgemeesteren der Stad Nijmegen. 1816, 2 April.

Op gedaane voordracht van den Heer Praesident Burgemeester.

Is goedgevonden het proces verbaal der overgifte van de goederen van de St. Stevens Kerk, toegekent bij Besluit van Zijne Koninklijke Hoogheid den Souvereinen Vorst, in dato den 14e September 1814, en op den 30e der maand Maart j.l. plaats gehad hebbende, in het verbaal te doen inserreeren.

Burgemeesteren der Stad Nijmegen.

Gehoord het verzoek door de Commissie tot de kerkelijke zaken van de Nederduitsche Hervormde Gemeente gedaan, tenderende, om te worden gesteld in het volle bezit en beheer der goederen, aan de St. Stevens Kerk, bij Besluit van Zijne Majesteit d.d. 14 September 1814 toegekend — voorts om te hebben uitkeering der Revenuen, welke gemelde goederen, na aftrek der lasten, en ongelden, hebben opgebracht, zedert de dagtekening van opgemeld Besluit tot ultimo December van het Jaar 1814. —

Gezien het door de gen. Commissie aangehaalde Besluit van Zijne Majesteit, waar bij, uit aanmerking der daarbij aangevoerde motiven, wordt geaprobeerend, en geratificeerd, het convenant, in den Jaare 1810 door de toenmalige Regeering der Stad Nijmegen met de Gecommitteerden der Nederduitsche Hervormde gemeente aangegaan, en vervat in de Raads-Besluiten dezer Stad, van den 28e. van Lentemaand 1810 — ten dien effecten, dat de daarbij vermelde goederen van het Kapittel of de groote Kerk van St. Steven, alnog door het Stedelijk Bestuur van Nijmegen aan de voorn. Hervormde Gemeente in bezit en beheer moesten worden overgegeven.

Gezien de missive van den Heere Gouverneur dezer Provincie van den 17e Mey en 1e Junij ¹⁾ aan den voormaligen Burgemeester van Randwijck geadresseerd, waar bij Z.E.G. in ernstige bewoordingen wordt aangeschreven, om zich naar opgemeld Besluit te gedragen, zonder de dispositien af te wagten, op de door Z.E.G. daartegen gedaane representatien, en eindelijk

Gezien hebbende de missive van den Secretaris van Staat voor de Binnenslandsche zaaken, d.d. 31 Mai 1815, houdende informatie aan den welgem. Heer Burgemeester van Randwijck, dat Zijne Majesteit persisterende bij Hoogst deszelfs Besluit van den 14e September 1814, begeert, dat het zelve zonder eenige bedenking of meerder verwijl, stiptelijk worde ten uitvoer gebracht.

Dat Z.M. niet dan met de grootste bevreemding heeft ontwaard, dat de Heer Burgemeester van zich heeft kunnen verkrijgen, om op grond van zijne bijzondere denkbeelden, de uitvoering van Hoogst deszelfs Besluit maanden lang te vertragen, eene handelwijze, welke Zijne Majesteit niet dan eene ontijdige zorg voor de belangen der Stad meent te kunnen toeschrijven.

Overwegende, dat het Besluit tot heden toe niet in zijn geheel is volvoerd, en de opkomsten van gemelde goederen alleen over 1815 door de Hervormde gemeente is genoten geworden, welke revenuen naar den letterlijken inhoud van opgem. Koninklijk Besluit, na de dagtekening van hetzelfde, niet meer tot stijving van Stadskas konde of mogte dienstbaar gemaakt worden.

Hebben, na deliberatie goedgevonden aan de welgemelde Commissie, bestaande uit de Heeren I. N. A. van Wassenaar Pancras, en D. R. I. van Lynden, welke, op daar toe voor af gedane invitatie, zich ter deze vergadering hebben gesisteed, in deze hare qualiteit in vollen eigendom over te geven, gelijk zulks geschied kragtens deze, de goederen met de opkomsten, voor zoo verre deze laatste al niet reeds genoten zijn, bestaande in de navolgende goederen, tienden, en grondrenten, als:

1a. eene Obligatie, groot f 500. — ten laste dezer Stad, waarvan de Interesten door den Kerkmeester J. Keer ontvangen zijn, en welke obligatie onder dezelve berustende is.

¹⁾ Jaar niet ingevuld.

Voor onderhoud, en Lasten van het Predikants huis, bewoond wordende door Dns. Harencarspel moet alhier gekort worden
de Somma van .....

100 - „ - .
440 - 2 - 10.

Zoo dat uit vorenstaande Liquidatie, waarvan de origineele Iustificatore stukken ter visie aan de Kerkelijke Commissie worden aangeboden, blijkt, dat de zuiveren opbrengst, gedurende het Jaar achtien honderd veertien van opgemaalde goederen zicht bedraagt, één duizend acht honderd twee en vijftig guldens, twaalf stuivers en acht penningen, van welke Som, ter paritie aan het Koninglijke Besluit, boven gerelateerd, aan de St. Stevens Kerk alnog uit Stadskas moet uitgekeerd worden vier honderd veertig guldens twee Stuivers tien penningen; zijnde deeze Som, na aftrek der Lasten, ongelden en reparatie kosten, het montant der opkomsten over drie en een halve maand, namentlijk van den 15e September tot en met den 31e December 1800 en Veertien.

Zullende deze Resolutie, waarvan een Extract aan de welgemelde Commissie zal worden uitgereikt, door dezelve, met en benevens de Heeren Burgemeesteren, en Secretaris beteekend worden, ten einde als minuut te worden gedeponeerd bij de Archiven, tot het verbaal der Handelingen van Heeren Burgemeesteren gehorende.

Aldus gedaan en betekend in de Vergadering van Heeren Burgemeesteren van den dertigste Maart 1800 sestien.

Gecommitteerde Leeden	<i>onderstond</i> Burgemeesteren voorn.
<i>waren geteekend</i>	<i>waren geteekend</i>
I. N. A. van Wassenaar	A. F. van den Steen
Pancras	I. W. Pels
D. R. I. van Lijnden.	P. Straalman.

Uit Verbaal der Handelingen van Heeren Burge-
meesteren, Gemeente-archief Nijmegen.

F. Verbaal der Handelingen van Heeren Burge- meesteren der stad Nijmegen, over den Jaare 1818.

Woensdag den 22e Julij 1818.

Burgemeesteren der Stad Nijmegen, bij Raadsresolutie van den 11 Junij dezès Jaars, ten gevolge Zijner Majesteits Besluit, gegeven op het Loo den 26 Meij te voren, geautoriseerd en belast, om de geresumeerde Waalsche gemeente op behoorlijk Relas in het volle bezit en vrije beheer te stellen van de aan haar toegekende hierna omschreve Kerk, gebouwen en Eigendommen, vermeld bij het Convenant, gementioneerd in de Resolutie van Burgemeesteren en wethouderen, d.d. 28 Lentemaand 1810, genomen, ten gevolge van een Besluit van den 2 Augustus 1808 no. 6¹⁾, zijn met de Speciale Kerkenraad van gez. gemeente overeengekomen, dat voormelde in bezitstelling zoude kunnen plaats hebben op den 22 Julij dezès Jaars achtienhonderdachttien, ten een uur na de middag, op het Raadhuis dezer Stad; dien ten gevolge op dag uur en plaats, na aanmelding in Burgemeesters vergadering toegelaten zijnde eene Commissie uit de gez. Speciale Kerkenraad, samengesteld uit de Heeren Jacques Henri Payen, Leeraar, Willem Benjamin de Salve de Bruneton, Jan Fréderik Holzhalb, ouderlingen, — welke verklaard hebben gemagtigd te zijn, om de hierna omschreven gebouwen en eigendommen in naame der Gereformeerde Waalsche gemeente over te nemen, en de daar van op te maken akte qq. te tekenen —

¹⁾ I.pl. v. no. 26.

Is door de Secretaris, op invitatie van den Heer voorzitter Lectuur gegeven van het Koninklijk Besluit van den 26 Meij 1818 No. 21.

- 2°. van het daarbij gerelateerd Convenant van den 28e van Lentemaand 1810.
- 3°. van de Raads Resolutie van den 11 Junij JL., waar bij Burgemeesteren met de uitvoering van Hooggedacht Besluit belast zijn.

De Lezing van bovengenoemde stukken afgeloopen zijnde, hebben Burgemeesteren verklaard, met in achtneeming der bepalingen, bij dat Besluit gemaakt, de Commissie voornoemd in het volle bezit en vrije beheer te stellen van:

- 1°. het Kerkgebouw, op de St. Jansplaats kennelijk gelegen, waar van de voors. Waalsche Gemeente tot heden het gebruik heeft gehad.
- 2°. De daar aan belendende woning, laatstelijk bewoond geweest door wijlen de Predikant van Wijk.
- 3°. de navolgende gespecificeerde grond Renten en thynsen, te zamen ten bedrage Jaarlijks van f 152-30¹).

Met dien verstande nogtans, dat, alzoo ingevolge art. 3 van meergemeld Koninklijk Besluit deze revenuen niet eerder ten behoeve van de Gereformeerde Waalsche Gemeente zullen kunnen strekken, dan te rekenen van heden, de Commissie aanneemt, om aan de Stadskas te zullen uitkeeren, tegen Pascha aanstaande, de Somma van f 51-32²²/₇₃ cents, voor hetgeen de Stad van voors. grondrenten, & Thijnsen aankomt van Pascha 1818 of 23 Maart tot heden, zijnde een tijdsverloop van 123 dagen.

Deze Staat van gebouwen, zoowel als Specificatie der grondrenten en Thijnsen door de Commissie erkend zijnde, als bedoeld en omschreven bij het Convenant, vervat in de Resolutie van Burgemeester en Wethouderen, d.d. 28 Lentemaand 1810, heeft dezelfde die goederen en inkomsten qq. overgenomen; met belofte van naarkoming, niet alleen der bepalingen, bij het meergemeld Koninklijk Besluit van 26 Meij 1818 gemaakt, maar ook van te zijner tijd de hier voor gementioneerde uitkering aan de Stedelijke kas te zullen doen bevorderen.

Mij Present De President Burgemeester.

Uit Verbaal der Handelingen van Heeren Burge-
meesteren, Gemeente-archief Nijmegen.

---

¹) Volgt een door mij weggelaten specificatie van grondrenten en overtynsen in de stad.

INHOUD.

HOOFDSTUK I.

		Blz.
	De Invoering der Reformatie en de Overheidsmaatregelen van algemeene strekking ten opzichte van de Geestelijke en Kerkelijke Goederen	7— 90.
§ 1.	Inleiding	7.
§ 2.	Het Optreden van Graaf Johan van Nassau als Stadhouders van Gelderland en de Religievrede van 1578	23.
§ 3.	De Reformatie van 1580. De Kerken-rekenkamer	31.
§ 4.	Het Landdagsreces belangende de Ordonnantie en Administratie der Geestelijke Goederen van 29 November 1581	39.
§ 4, vervolg.	De Landschapsbesluiten ten opzichte der Vicariëen	48.
§ 5.	De Pogingen tot Instelling van een College van Gedeputeerde Staten van Gelderland en het in Gemeenschap brengen der Geestelijke Goederen	56.
§ 6.	De Geestelijke Goederen onder het Bestuur van het Hof en de Rekenkamer van Gelderland, 1581—omstr. 1600	69.
§ 7.	De Colleges van Gedeputeerde Staten in de drie Kwartieren van Gelderland als Bestuurders der Geestelijke Goederen, in het bijzonder in het Nijmeegsche Kwartier	81.

HOOFDSTUK II.

	De Geestelijke en Kerkelijke Goederen ten Platten Lande van het Kwartier van Nijmegen	91—262.
A.	De Tieler- en Bommelerwaarden	91—162.
§ 1.	Van de Reformatie tot het Tractaat van Reductie, 1572—1602	91.
§ 2.	De Geestelijke Goederen onder Kwartierlijk Bestuur, 1607—1619. De Haaftensche Geestelijke Goederen	105.
§ 3.	De Geestelijke Goederen onder het Bestuur van Ambtman en Jonkers, 1619—1677. De „Gemeene Beurse”	115.
§ 4.	De Predikantstractementen	126.
§ 5.	De Geestelijke Goederen opnieuw onder Bestuur van het Kwartier, 1678—± 1731. De Rossemsche Geestelijke Goederen	134.
B.	Het Ambt tusschen Maas en Waal	150—162.
§ 1.	De Reformatie. De Geestelijke Goederen onder Kwartierlijk Bestuur (tot 1632)	150.
§ 2.	Het Accoord van 1 Juni/3 Juli 1635. Maatregelen ten behoeve van de noodlijdende Predikanten	156.

	Blz.
C. De Overbetuwe	163—188.
§ 1. De Reformatie. Het Rentambt der Geestelijke Goederen des Ambts Overbetuwe	163.
§ 2. De Pastorieën. Maatregelen ten behoeve der noodlijdende Predikanten. De Tertiën	175.
§ 3. De Proosdij van Elst	183.
D. De Nederbetuwe.	189—206.
§ 1. De Reformatie. Regelingen ten aanzien der Geestelijke Goederen	189.
§ 2. Maatregelen ten behoeve van de noodlijdende Predikanten. De Vicarieën	196.
§ 3. De Commenderie van Ingen	203.
E. Het Rijk van Nijmegen en het Ambt van Beesd en Renoy	207—213.
a. Het Rijk van Nijmegen	207.
b. Het Ambt van Beesd en Renoy	210.
F. De Kloosters	214—251.
§ 1. De Mannenkloosters St. Mariënweerd en de Holtmeer	214.
a. St. Mariënweerd	214.
b. De Holtmeer	228.
§ 2. De Jufferenstiften te Zennewijnen, Opheusden en Eimeren	233.
a. St. Mariënschoot te Zennewijnen	233.
b. St. Mariëngaarde te Opheusden	240.
c. Eimeren	242.
§ 3. De (gewone) Vrouwenkloosters te Rossem, Driel en Wamel	246.
a. Rossem	246.
b. Driel	247.
c. Wamel	248.
G. De Kerkfabrieken	252—262.

HOOFDSTUK III.

	De Geestelijke en Kerkelijke Goederen in de Hoofdstad Nijmegen	263—384.
§ 1.	Inleiding	263.
§ 2.	De Reformatie ten opzichte der Geestelijke Goederen in de jaren 1580—1585	280.
§ 3.	De Geestelijke Goederen tijdens het Spaansche Bewind, 1585—1591	288.
§ 4.	De Geestelijke Goederen in den eersten tijd na de Reductie der Stad. Het Fraterhuis en het Celbroedershuis	292.
§ 5.	De Vrouwenconventen tot aan de Overgifte van het Financieel Beheer	305.
§ 6.	De Rentambten der Nijmeegsche Geestelijke Goederen	310.
	a. Onder Kwartierlijk en Stedelijk Beheer	310.
	b. Onder uitsluitend Beheer van Stadswege	323.
§ 7.	De Commenderie van St. Jan	330.
§ 8.	Verkoopingen van Geestelijke Goederen. Opvattingen van de Nijmeegsche Regeering aangaande den Rechtstoestand dezer Goederen.	355.

§ 9.	De St. Josephscanonisie, de St. Alexius- vicarie op het Valkhof, de Vicarie van de H. Maagd Maria op het Oude Kerkhof en de Gulden Camer te Malden	364.
§ 10.	Kerkegoederen en Kerkgebouwen. Kerkelijke Bedieningen	368.
§ 10, vervolg.	Naasting van Kerkgebouwen	375.
§ 11.	De Gereformeerde Gemeenten binnen de Nij- meegsche Parochie en in Weurd. Collatierecht en Beroeping van Predikanten	380.

HOOFDSTUK IV.

De Geestelijke en Kerkelijke Goederen
in de Kleine Steden van het Kwartier
van Nijmegen . . . . . 385—472.

A. Tiel en Zandwijk . . . . . 385—437.

§ 1.	De Parochiën Tiel en Zandwijk vóór de Re- formatie	385.
§ 2.	De Reformatie. De Goederen der Presentie- heeren en der Conventen	393.
§ 3.	De Pastorieën van Tiel en Zandwijk en de Commenderiegebouwen	407.
§ 4.	De Geestelijke Goederen onder Stedelijk Be- heer. Hun Rechtstoestand	412.
§ 5.	De Vicarieën	422.
§ 6.	Kerkegoederen en Kerkgebouwen. Kerkelijke Bedieningen	428.

B. Zaltbommel . . . . . 438—472.

§ 1.	De Parochie Zaltbommel vóór de Reformatie.	438.
§ 2.	Het Beheer der Geestelijke Goederen na de Reformatie	445.
§ 3.	De Bestemming der Geestelijke Goederen. Hun Rechtstoestand	454.
§ 4.	Kerkegoederen en Kerkgebouwen. Kerkelijke Bedieningen	463.
	Besluit	473—479.
	Bijlagen	481—511.
	Index	517—552.

INDEX

door L. F. VAN GENT.

Bij de vervaardiging van dezen index is rekening gehouden met de uitspraak. Als toelichting moge dienen:

Voor C zie ook K.

Ph = F.

Z = S.

* = noot.

g.g. = geestelijke goederen.

O.B. = Overbetuwe.

N.B. = Nederbetuwe.

T. en B.waarden = Tieler- en Bommelerwaarden.

B.W. = Bommelerwaard.

Aa (Philips van der), drossaard en gouverneur van Gorinchem, ... 92-94, 97, 102.	Aylva (Tjard van), heer van Neerijnen, ... 261*.
Aelhuysen (Hendrick), praecceptor te Tiel, ... 420.	Ackoy, ... 92*.
— rector te Tiel, ... 420.	Acquoy (Prof. Dr. J. G. R.), 443, 462.
Aalst (N. B.) (buurschap), ... 189.	Alard, burggraaf van Nijmegen, ... 278, 345*.
Aelst (B. W.) 116, 117, 123, 124, 141.	Alblasserwaard (de) ..... 100, 449.
— (kosterie te), ... 120.	Aldenburg (Jan Floris van), 359.
— (pastorie te), ... 120, 141.	Aldenhaag (leenheer van), ... 418.
— (St. Catharinenvicarie te), 120.	Alexander VI (paus), ... 8*.
Aelst (O.B.), zie Andelst.	Alexianen, zie Cellieten.
Aelst (Gerrit van), rentm. der g.g. te Tiel, 398, 398*, 413, 423.	Almkerk (predikant te), ... 223.
— (Niclaes van), provisor der Leprozen te Nijmegen, 302.	Alphen, ... 154, 158, 160.
Aeltgen, dochter van Peter van Sueren, ... 223.	— (predikant te), ... 160.
Aam of Ambe (buurschap), ... 163.	— (Willem van), rentm. van Mariënweerd, ... 227*.
Aerdts (buurschap), ... 164, 182.	Altena (Dr. François van), stadsrentm. te Tiel, ... 414.
— (pastoriegoederen te), ... 176.	Altvorst, ... 154, 159.
— (de Slag onder), ... 182.	— (Munnikenwoerd, proosdij te), ... 153*.
Aert Jansz., pred. te Heerewaarden, ... 101.	Alva (hertog van), ... 98*.
Aertsberch (Laurens van der), oud-conventuaal van St. Mariënweerd, ... 223.	Amerongen (Floris Borre van), Commendeur der Duitsche orde te Tiel, ... 407, 408.
Adelbold (bisschop van Utrecht), ... 386*.	Ammerzoden, ... 122, 137*.
Adriaen Jan Reyersen, rentm. der g.g. te Zaltbommel, ... 443*.	— (heerlijkheid), ... 144*.
Afferden, ... 154, 159, 160.	— (vrouw van), ... 144.
— (predikant te), ... 160.	— (kosterie te), ... 120.
— (pred. en kerkmrs. te), ... 253*.	— (pastorie te), ... 120, 141.
— (vicarie te), ... 315*.	— (vicarie op het huis te), 120, 123, 124.
— (het Lege velt onder), ... 315*.	— (vicarie van St. Georgius), 120, 123, 124.
— (de Pallackers onder), ... 315*.	— (vicarie van St. Nicolaas), 120, 123, 136*, 144.
— (de Ravensweert onder), .. 315*.	— (vicarie van St. Quirinus), 120, 123, 124, 136*, 144.
	— (St. Quirijsmeer te), ... 124.

- Amersfoort (St. Joriskerk te), 268.
 Amsterdam (predikanten te), 381*.
 — (Ned. Geref. Gem. te), ... 470.
 — (St. Paulusconvent te), ... 229.
 Andelst (Aelst), 163, 177-179, 180*,
 181*, 182.
 — (gerichtsbank te), ... 163*.
 — (g.g. te), ... 85.
 — (pastorie te), ... 178, 181.
 — (predikant te), ... 175, 182.
 — (St. Antonievicarie te), ... 182.
 — (vicarieën te), ... 183*.
 — (de Paskamp onder), ... 306.
 Andries Willemsz., rentm. der
 g.g. in Tieler en Bommeler
 Waarden en in Zaltbommel,
 burgem. van Zaltbommel,
 105-108, 110, 113, 114*, 129, 130,
 237, 247, 446, 447, 450-452, 451*.
 Angeren, ... 163, 253, 254, 258.
 — (buurmeesters te), ... 179, 254.
 — (kerkmeesters te), ... 254.
 — (g.g. te), ... 85, 88*.
 — (kapel te), ... 252.
 — (kerk te), ... 253*.
 — (pastoor te), ... 254.
 — (pastorie te), ... 87*, 181.
 — (predikant te), ... 180.
 — (St. Laurensvicarie te), 179, 254.
 — (St. Thoenisvicarie te), ... 179.
 Anjou (hertog van), ... 45.
 Ancker (Mathijs van den),
 rentm. van de Predikheeren-
 goederen in Den Bosch, ... 406.
 Anfried, bisschop van Utrecht, 118*.
 Antonianus, prior der Predik-
 broeders te Nijmegen, ... 296.
 Antwerpen, ... 24, 33, 218.
 — (Dominicanerklooster te), 404*.
 Apeldoorn (Dirk van), rentm.
 van het klooster Hulsbergen,
 Apelteern (Roebrecht van), rid-
 der, ... 71.
 Appeltern, ... 265*.
 Appeltgen Dircks., vr. van Jan
 Petersz., ... 154.
 Ariaentgen Dircks., vr. van Jan
 Petersz., ... 459.
 Aries (Henrick), ... 171*, 172*.
 — (Jan), ... 171*.
 Arkel (land van), ... 92, 100,
 — (Walraven van), heer van
 Waardenburg, ... 109*.
 Arlebout (Ds.), pred. te Zalt-
 bommel, ... 459.
 Armken Alerts, non in het St.
 Agnietenklooster te Neer-
 bosch, ... 309.
 Arnhem (stad), 12, 13, 19, 23, 25,
 26, 28, 29, 32, 34, 35, 41, 42, 51,
 58, 62, 66, 68, 76, 81, 105, 300,
 301, 312, 332, 332*, 333, 336, 338*,
 340, 342, 343, 347, 348, 352, 381*,
 382*, 432*.
 Arnhem (burgemeester van), 62,
 133, 332, 338, 351.
 — (magistraat van), 319, 332, 333,
 338, 341-343, 344*, 350, 381*.
 — (Gereformeerde of Ned.
 Herv. gemeente te), 381*, 382*.
 — (pastoor te), ... 381*.
 — (pastorie van), ... 381*.
 — (predikant te), 337, 381*, 382*.
 — (proost te), ... 389.
 — (Broërenkerk te), ... 29.
 — (St. Martinus-, Groote of St.
 Eusebiuskerk te), 29, 30, 333,
 381*.
 — (St. Janskerk te), 30, 319, 319*,
 332.
 — (St. Walburgskerk te), 30, 30*,
 51*, 52*, 274.
 — (kapittel van St. Walburg
 te), ... 71, 72, 118*, 269, 386.
 — (St. Agnietenklooster te),
 30, 70, 71, 395.
 — (klooster Bethanië te), 72, 332*,
 395.
 — (klooster Mariëndaal bij), 39,
 71, 71*, 72.
 — (klooster te Monnikhuizen)
 onder, ... 37, 39, 71, 72.
 — (Commenderie van St. Jan
 te), ... 30, 43, 278, 319, 330*,
 331-343, 344*, 347, 348, 350, 352.
 — (St. Catharinae gasthuis te), 30.
 — (St. Anna-altaar in de St.
 Walburgskerk), ... 51*.
 — (de Beek te), ... 286*.
 — (het erf de Cluyse onder), 332*.
 — (het erf Valckenhuysen
 onder), ... 332*.
 — (heer van), pater van de
 Holtmeer, ... 229*.
 — (Lijsken van), non in het
 St. Agnietenklooster te Tiel, 404.
 Arnheimer broeck (het), ... 332*.
 Asch (bouwte de Asch
 onder), ... 219.
 Asperden (abdis van Grafen-
 thal onder), ... 180*.
 — (klooster Grafenthal onder),
 253*, 254.
 Asperen (baronie), ... 449.
 — (Kruisbroedersklooster te), 101,
 102, 449, 450.
 Augsburg (godsdienstvrede
 van), 9-11, 13, 15, 17*, 23, 289*,
 292*.
 Augustijn (Anthony), ... 459.
 Augustinus (orde van St.), 18, 273,
 275, 339, 390, 442, 444.
 — (orde-overste van St.), ... 392.
 — (regel van St.), ... 275-278, 339.
 Avezaath, ... 189, 189*, 202, 396.

- Avezaath (buurschap Kapel- of Olden-), ... 189, 201.
 — (buurschap Kerk-), ... 189, 418.
 — (predikant te), ... 199, 201.
 — (het Corenbroeck onder), 418.
- Baal (buurschap), ... 164*.
 Baer (bannerheerlijkheid), ... 82.
 Baert (Eva), non van het St. Agnietenklooster te Neerbosch, ... 309.
 Baetgen Herberen Landtschryversdr., zuster van Westroyen, ... 404.
 Backer (Ds. Casp.), pred te Balgoy en Keent, ... 159.
 Bakkerus Bopp (Ds. Nicolaes), pred. te Hedel, ... 117*.
 Balgoy, ... 154, 159.
 — (heer van), ... 97.
 — (heerlijkheid), ... 150*.
 — (Herv. gemeente van), ... 384*.
 — (pastorie te), ... 154.
 — (predikant te), ... 159.
 Balleur (N. le), ... 469, 470*.
 Balveren (Van), ... 250*.
 — (Adolf van), ... 178.
 — (Johan van), ... 132.
 Barent Jansz., ... 103.
 Bartens (Mr. Johan), advocaat te Tiel, ... 365, 429.
 Bartholomeus Janss., leekbroeder in het Broërenklooster te Nijmegen, ... 297.
 Basius (Dr. Johan), ... 92*, 449.
 Bastiaen (Mr.), ... 434.
 Bastyns (Johan), gewezen monnik van Monnikhuizen, secr. der Kerken-rekenkamer, 37.
 Batenburg, ... 230, 231.
 — (heer van), ... 161, 229—231.
 — (heerlijkheid), ... 84, 150*, 162, 230, 231.
 — (kapittel van), 151, 162*, 231, 231*.
 — (pastorie te), ... 162*.
 — (predikant te), ... 231, 152, 161, 231.
 — (schoolmeester te), ... 236*.
 Bedburg bij Kleef (klooster), 209.
 Beek, ... 207*, 148*.
 — (heer van), ... 208, 210.
 — (pastorie te), ... 208, 210.
 — (predikant te), ... 208, 210, 383.
 Beeckman (Cornelis), rentm. der g.g. te Nijmegen, ... 325, 329.
 — (Peter), rentm. der goederen van het kapittel, de Regulieren en Predikbroeders te Nijmegen, 3, 24, 333*, 356, 357*.
- Beeckman (Reyner), rentm. der goederen van het kapittel, de Regulieren en Predikbroeders en van de Commenderie van St. Jan te Nijmegen, 333, 333*, 356, 357*.
 Beem (Naelleken van), non in het St. Agnietenklooster te Tiel, ... 405.
 Beesd, ... 210, 211, 214, 223.
 — (g.g. te), ... 212.
 — (kerkfabriek van), ... 212.
 — (pastoor van), ... 226.
 — (pastorie te), ... 211, 212*.
 — (predikant te), ... 212, 226.
 — (St. Adrianusvicarie te), ... 212.
 — (Gasthuisvicarie te), ... 226.
 — (Sacraments- of St. Anna-vicarie te), ... 212.
 — (vicarieën te), ... 211, 212.
 — (tienden te), 217*, 223, 227, 228*.
 — (Gijsbert van), ... 89.
 Beesd en Renoy (ambt van), 83, 87, 89, 90*, 91, 92*, 98*, 104, 109*, 137*, 210, 213, 221, 225, 258*.
 — (ambtman van), 218, 221*, 223*.
 — (schepengericht van), 211*, 218.
 — (predikant te), ... 211*.
 Beyer (Justinus de), burge-meester te Nijmegen, ... 358.
 — (Reyner), rentm. der g.g. in het Nijm. kwartier, ... 38, 282.
 Beynhem tot den Appenburg (Jacob van), ... 143, 144.
 Bemmels, 164*, 178, 180*, 258, 356, 357*.
 — (gerichtsbank van), ... 163*.
 — (schoutambt), ... 163, 164.
 — (g.g. in), ... 85.
 — (pastorie te), ... 181, 181*.
 — (predikant te), ... 180.
 — (vicarieën te), ... 183*.
 — (de hof Groot Baerle onder), 356, 357*, 358.
 Bentheim (gravin van), ... 162*.
 Benthem (Guert van), stads-secretaris te Tiel, ... 398.
 — (Henrick van), ... 407.
 — (Johan van), ... 398.
 — (Johan van), ... 407.
 — (Christiaan van), ... 407.
 Bentinck, ... 351.
 — (Alexander), raad, ... 218.
 — (Johan), ... 71.
 Berch (Dr. Burchardt van den), deken van St. Walburg te Arnhem, ... 274, 300, 301, 265*.
 Berchen (Wilh. van), ... 265, 265*.
 Bercheren, ... 164*.
 Bergh (bannerheerlijkheid), ... 82.

- Bergh (graafschap), ... 78, 79*
 — (huis), ... 79*
 — (graaf - gravin - van den), ... 177.
     133, 134, 134*, 176,
 — (Aletta Judith van den), ... 146.
 — (Gijsbert van den), rentm.
   der g.g. in T. en B.waarden,
     143-146, 148*
 — (Henrick van den), raads-
   vriend te Tiel, ... 416.
 — (Herman, graaf van den),
   heer van Homoet, ... 176, 177.
 — (Isaac van den), rentm. der
   Nijmeegsche vrouwenkloos-
   ters, 244-309*, 310*, 320,
     322*, 324.
 — (Isaek van den), rentm. der
   Nijmeegsche g.g., ... 325.
 — (Ds. L. van den), pred. te
   Hees-Neerbosch en Weurd,
     328, 383, 384.
 — (Wendel van den), ... 278, 279.
 — (Willem, graaf van den),
   stadhouder, ... 45, 57*
 Bergharen, ... 154, 158, 232.
 — (pastorie te), ... 158.
 — (predikant te), ... 156.
 — (S. Peters coor te), ... 158.
 Berghsche rentambt der g.g.
 (het), ... 78, 79*
 Berck (Nicolaas van), ... 410.
 — (Jacob van), ... 411.
 Berlaymont (Gilles de), heer
   van Hierges, stadhouder, 23, 58.
 — (Claudius van), heer van
   Haultepenne, ... 288.
 Bernardus Gerarduszoon
 (broeder), ... 390.
 Berne (abdij van), 153*, 228*, 234*
 Bernt Lutteken, ... 73*
 Bersius (Peeter), ... 405*
 Bethlehem bij Doetinchem
 (klooster), 32*, 39, 76, 77*, 78,
     82, 142*
 Betouw (Alexander in de), ... 367.
 — (Mr. Johan in de), 360, 363, 376.
 Betuw (Wilhelm van), buur-
   meester te Angeren, ... 254.
 Betuwe (de), 163, 253, 340, 392*
 Beuningen, ... 258, 265*, 384.
 — (gerichtsbank te), ... 207*
 — (schout te), ... 358.
 — (kerk te), ... 267.
 — (pastorie te), ... 266*, 378*
 — (predikant te), 209, 210, 384*
 — (Cortendaal, vicarieland
   onder), ... 210.
 — (tienden te), ... 267*, 326, 378*
 — (bouwhof de Rolland on-
   der), ... 359.
 Beusichem (Nicolaes van), ... 122.
 Beveren (Michyel van), ... 93.
 Biel — Bijl — (Dr. Johan), secr.
   van Nijmegen, dir. der g.g.
   in het Kw. van Nijmegen, 87,
     87*, 308, 311, 312.
 Bierman (Petrus), ... 367.
 Biesman (Jacob), burgemees-
   ter van Nijmegen, enz., 300, 311,
     368, 369.
 Bye (J. d'), stadssecretaris van
   Zaltbommel, ... 451, 464*
 Biest (Elias van der), ... 251.
 Bijsterveld (Davit van), ... 148*
 — (Jurriaen van), burgemees-
   ter van Zaltbommel, ... 132.
 Bylandt (Louisa Maria van), .. 174.
 — (Otto, graaf van), ... 209.
 — (Otto Frederik Roeleman,
   graaf van), ambtman, richt-
   ter en dijkgraaf tusschen
   Maas en Waal, ... 139*, 227.
 — (Roeleman van), heer van
   Oy en Persingen, ... 268*
 Billichius (Ds. Adamus) pred.
   te Ingen, id. te Culemborg,
     205, 191,
     224, 467.
 Blaau, ...
 Blanck — Blancken — (Johan),
   rentm. der g.g. tusschen
   Maas en Waal en id. van
   de Holtmeer, 154, 154*, 156,
     192, 250,
     324*
 Blencken — Blenck — (Wil-
   lem), leekebroeder, ... 284.
 Blitterswijk (heer van), ... 178, 233.
 Blois van Treslongh (Diederick
   de), Landcommendeur der
   Duitsche Orde, ... 407.
 Blomhert (O.), ... 469, 470*
 Blommendaal (Maria Louisa
   van), ... 174.
 Boen, zie Huysen.
 Boenen (Matthijs), ... 294.
 Boenynghen (Johan van), pas-
   toor te Hees, ... 271.
 Boetzelaer (heer van den), ... 162*
 — (Gijsbrecht van den), ambt-
   man van Maas en Waal, 153,
     161*
 — tot Leeuwen (Sweder van
   den), ambtman van Maas
   en Waal, ... 250, 250*
 Bocholtz (Wilhelm van), drost
   van Wageningen, ... 39.
 Bokhoven (pastoor van), ... 228*
 Bommel, zie: Zaltbommel.
 Bommelerwaard (de), 85*, 87, 97,
   98, 101, 103-105, 105*, 109*, 116,
   117, 119, 121-123, 137*, 141,
     254, 445, 455*

- Bommelerwaard (richter in den), ... 110*.
 Bommelsche veld (het), ... 438*.
 Bongers (Fyken), zuster van Mariënborg te Nijmegen, ... 309.
 Bonifacius VIII (paus), ... 8*.
 Borch (Lambertus van der), rector van de St. Laurentiuskapel te Angeren, ... 254.
 — (Wolterus van der), kerkm. te Angeren, ... 254.
 -Borken (Commenderie van), 339.
 Borculosche rentambt der g.g. (het), ... 78.
 Borre — Born — (Peter), ... 367.
 Borrekens (Arnt), ... 357.
 Bosch (Den), zie: 's Hertogenbosch.
 Bosch (Ten), ... 436*.
 Bosch (Derck van den), leekbroeder in het Broërenkl. te Nijmegen, ... 297.
 Both (Jacob), raad van Tiel, ... 62.
 Bourbon (Catharina van), hertogin van Gelre, 266, 268, 270, 277.
 Bourgondische kreits (de), 11, 15.
 Bouwens (Derck), burgemeester van Nijmegen, ... 331, 338*.
 Bouwensch (Gerard), burgemeester van Tiel, stadsrentm. en rentm. der g.g. te Tiel, ... 413, 413*.
 Braem (Rijck), ... 307.
 Brabant, ... 59.
 — (hertog van), 385, 387*.
 — Zie ook Noordbrabant.
 Brake (Commenderie van), ... 348.
 Brakel, ... 86, 122, 123, 137*, 442.
 — (heer - vrouwe - van), 242, 442.
 — (heerlijkheid), ... 105.
 — (kosterij te), ... 120.
 — (pastorie te), ... 120, 141.
 — (predikant te), ... 141.
 — (g.g. te), ... 105, 105*.
 — (vicarieën te), ... 145.
 — (St. Anthoniusvicarie te), 120, 136*.
 — (St. Jacobsvicarie te), ... 136*.
 — (St. Jansvicarie te), ... 120, 136*.
 — (St. Jorisvicarie te), 120, 136*.
 — (vic. van O.L. Vrouwe „in den hoeck” te), ... 120, 136*.
 — (vic. van O.L. Vrouwe „in de sonne” te), ... 120, 136*.
 — (Dirck van), ontvanger van g.g. in Nederbetuwe ..... 190.
 — tot den Brakell (Jacoba Maria van), ... 238.
 Brantsen, burgemeester van Arnhem, ... 338.
 Brauwiler (Herman van), stalmeester, ... 192, 192*.
 Bredelaar — Breler — (buurschap), ... 163.
 — (goed de) of de Groote, 166, 170, 171.
 Brederode (heer van), ... 110, 111, 113, 114, 114*, 119.
 — (Floris van), heer van Kloetingen, ... 110, 113.
 Bredevoort (het klooster Schaer bij), ... 76, 78.
 Bree (Peter van), ... 455*, 456*.
 Breler, zie Bredelaar.
 Brenck (Jasper van), ... 427.
 — (Matteus), ... 365.
 — (Ds. Theodorus van), pred. te Tiel, ... 427.
 Briel (zusterhuis des Gemeenen Levens in Den), ... 246*.
 Brimeu (Charles de), stadhouder, ... 12.
 Brinck (Alphard), ontvangergeneraal van de g.g., 37, 39*, 42*, 61, 69.
 Broeck (Hillebrant van den), rentm. der g.g. in T. en B. waarden en in Zaltbommel, 452.
 Broeckhuysen (Diderick van), heer tot Eck, ... 200.
 — (Johannes van), heer van Geisteren en Loe, ... 443.
 — (Wilt van), heer van Eck, 196.
 Broeris (Willem), burgemeester en kerkm. van Zandwijk, ... 436.
 Bronckhorst (bannerheerlijkheid), ... 82.
 — (Arndt van), ambtman van Overbetuwe, ... 89, 169*.
 — (Dirck van), heer van Horsesen, ... 228.
 — (Elisabeth van), vr. van Willem van Luxemburg, ... 230.
 — (G. van), ... 123*.
 — (Gijsbert Dircksz. van), ... 228.
 — (Hans Henrich van), ... 122.
 — (Heilwigh van), ... 246*.
 — (Herman Diederik van), heer van Batenburg, ... 230.
 — (Johan van), ... 208.
 — (Caerl van), ... 123.
 — (Cornelis van), ambtman en richter in Overbetuwe, ... 258*.
 — (Maximilaen van), heer van Batenburg, ... 231.
 — (Willem Aertsz. van), rentm. van de g.g. in Maas en Waal, 151, 151*, 152, 154, 244, 248.
 Bruchem, ... 101, 122, 137*, 439*.

- Bruchem (kosterie te), ... 120.
 — (pastorie te), ... 120, 141.
 Bruhesius (Johannes), thesaurier van den Dom te Utrecht, 438*.
 Bruyn (Nicolaes de), rentm. van den heer van Neeryn, 261*.
 Brummen (naburen van), ... 257*.
 — (schout van), ... 333.
 — (parochiekerk te), ... 257*.
 Brussel, ... 13, 15, 58.
 Buchel (Marten van), burge-meester van Tiel, ... 89.
 Buis (Frans), burgemeester van Nijmegen, ... 64, 87.
 Buitenborch onder Herwijnen (buurschap), ... 257* 448.
 Bulderen (Joannes Walfardus à), ... 122, 123.
 Buren (gericht van), ... 218.
 — (graaf van), 217, 219, 219* 224, 224*.
 — (graafschap), 90, 99, 214*, 219, 223, 224, 226, 227, 228*, 449.
 — (huis), ... 217, 218, 218*.
 — (kasteel te), ... 224.
 — (g.g. in het graafschap), ... 449.
 — (rentmeester der g.g. te), 449*.
 Burcht (Engelbertus van der), burgemeester van Arnhem, 39.
 Buerlo in Westfalen (klooster ten Grooten), ... 394*.
 Buurmalsen ..... 449.
 — (bouwinge De Haeghe onder), ... 219.
 — (bouwinge de Trest onder), 219.
 Caesarius — de Keyser — (Henricus), pred. te Utrecht, ... 445.
 Cellieten of Celbroeders, zie Nijmegen en Tiel.
 Ceporinus — van Venray — (Ds. Johannes), pred. te Nijmegen en te Zaltbommel ..... 286, 465* 468*.
 — (Petrus), pred. te Beesd en Renoy, ... 211*.
 Châlon (René van), prins van Oranje, stadhouder, ... 12.
 Childebert (koning), ... 163*.
 Daer (Wynant ten), ... 122.
 Dalem, ... 92*, 116, 122*, 139*.
 — (heerlijkheid), ... 227, 109*.
 Dammanus (Ds.), predikant, .. 74*.
 Dass (Albertus), proost van Nijmegen, ... 270.
 David van Bourgondië, bischop van Utrecht ..... 274*.
 Dedis (Jenneken), non van het St. Agnietenklooster te Neerbosch, ... 309.
 Delen van Laer (Evert van), ... 39, 71.
 Deil, 101, 121, 123, 124, 216*, 217*, 219, 257*, 448.
 — (heer van), ... 141.
 — (schepenrechtbank te), ... 110*.
 — (secretaris van), ... 237.
 — (kosterie te), ... 118.
 — (pastorie te), ... 118, 136*, 141.
 — (vicariegoederen te), ... 143*.
 — (St. Anthoniusvicarie te), 118.
 — (St. Jansvicarie te), 118, 122, 135*.
 — (St. Catharinavicarie te), 118, 122, 135*.
 — (L. Vrouwenvicarie te), 118, 122, 135*.
 Delff (Nicolaus van), pater der zusters van Eymeren, ... 243.
 Delius, zie: Kappers.
 Delwijnen, ... 122.
 — (huis te), ... 120, 123.
 — (kapel te), ... 120, 123, 136*.
 — (vicarie van de H. Drievuldicheyt te), ... 120.
 — (H. Kruisvicarie te), . 120, 136*.
 — (St. Nicolaasvicarie te), ... 120, 123, 136*.
 — (Ons L. Vrouwenvicarie te), 120, 136*.
 Derck Antonissen, rentm. der g.g. in het Overkwartier, 74*, 299, 299*, 313*.
 Derck Tilmans, ... 133.
 Deurn — Doorn — (Frederrick van), ... 454.
 Deventer, ... 292, 393.
 — (kapittel van), ... 165*.
 — (Fraterhuis te), ... 240.
 Dieden (heer — vrouwe — van), ... 209, 359.
 Diemen (Arien Gerrits van), 122.
 Diepenveen (klooster), ... 444.
 Dieren (Commendeur van de Duitse orde te), ... 336.
 Dylsen (Peter van), burge-meester van Nijmegen, ... 43*.
 Dijk (Willem v.), ... 451*.
 Dijkmeester (kwartiersontvan-ger), ... 202*.
 Dillenburg, ... 393.
 Dinter (David van), ... 124.
 Dirricksken Goerts, ... 400.
 Doddendaal onder Ewijk (heer van den), ... 218.
 — (heerlijkheid), ... 207*.
 Dodewaard (pastorie te), 199, 386.
 — (predikant te), ... 199, 200, 202, 202*.
 — (H. Kruisrelië te), ... 386.
 Doeleman (W.), ... 361.

- Doesburg, 28, 29, 38, 42*, 59*, 77, 79.
 — (burgemeester van), ... 76.
 — (Fraterhuis te), 32, 76, 78, 240.
 — (Gasthuiskerk te), ... 29.
 — (Commenderie van), ... 77, 78.
 Doetinchem, ... 76.
 — (klooster Bethlehem bij), 32*, 39, 76, 77*, 78, 82, 142*.
 — (klooster Syon bij), 32, 76, 77*.
 — (pastorie te), ... 142*.
 — (predikant te), ... 142*.
 Doetinchemsch rentambt der g.g. (het), ... 78.
 Dockum (Hermannus van), rentm. der g.g. in de T. en B. waarden, ... 146.
 Domselaer (Judocus de), ... 254.
 Dongen (Anna van), kloosterlinge te Zennewijnen, ... 235.
 Doornenburg, 180*, 181*, 253, 258.
 — (buurschap), ... 163.
 — (buurmeesters te), ... 179.
 — (g.g. te), ... 85.
 — (kapel te), ... 252.
 — (pastorie te), ... 181.
 — (predikant te), ... 180.
 Doornik — Indoornik —, 164*, 182.
 — (heer van), ... 218.
 — (heerlijkheid), ... 164*.
 — (g.g. te), ... 85.
 — ('s Graauwen-land te), ... 182.
 — (Willem van), ... 175.
 Dordrecht, ... 8, 32, 100.
 — (pensionaris van), ... 92, 102.
 — (Carmelietenhospitium te), 444*.
 Dornick (Jan van), kanunnik te Nijmegen, ... 284.
 Dorth (Diederik van), proost te Zutphen, ... 77, 77*.
 — (Reiner van), heer van Varik, ... 62.
 — (Seyno van), heer van Dorth, ... 77.
 — (Walraven van), ... 122.
 Dreumel, ... 154, 232.
 — (heerlijkheid), ... 150*.
 — (pastorie te), ... 159.
 Driel (B.W.), 85, 118, 119, 119*, 122, 124, 247, 461.
 — (schepengerichtsbank te), 110*.
 — (pastorie te), 119, 124, 140, 141.
 — (St. Annatroon-klooster te), 100, 247.
 — (St. Antoniusvicarie te), ... 100*, 247.
 — (St. Antoniusvicarie te), ... 119, 136*.
 — (St. Barbaravicarie te), 119, 136*.
 — (H. Geestvicarie te), 119, 136*.
 — (St. Jansvicarie te), 119, 123, 136*.
 — (St. Joristicarie te), ... 119, 136*.
 Driel (St. Catharinavicarie te), 119, 123, 136*, 140.
 — Zie ook Veld-Driel.
 — (H. Kruisvicarie te), 100, 119, 136*.
 — (St. Nicolaasvicarie te), 119, 136*.
 — (St. Petersvicarie te), ... 100.
 — (O.L. Vrouwenvicarie te), 119, 136*.
 — (de Kloosterhof te), ... 100.
 Driel (O.B.), ... 181*, 182.
 — (g.g. in), ... 85.
 — (predikant te), ... 179, 181.
 — (vicarieën te), ... 183*.
 — (O.L. Vrouwe- of Berghsche vicarie te), ... 134, 134*.
 — (huis Vrienenstein bij), ... 134*.
 Driel (Juliana van), priorin van Westroyen, 400, 404, 404*, 405.
 Dromel (Adrianus van), priester te Tiel, ... 390.
 Drumpt, 109*, 121, 124, 387, 417.
 — (kosterie te), ... 118.
 — (pastoor te), ... 399.
 — (pastorie te), ... 118, 140, 141*.
 — (het Luttelvelt te), ... 417.
 Druten, ... 154.
 — (H. Ewoldikerkerk te), ... 272*.
 Drueten (Willem van), rentm. der g.g. van Hemmen, Malden en Beek, ... 208, 208*.
 Duiren (Wolter van), rentm. der Nijmeegsche g.g. en van klooster Holtmeer, 230-232, 230*, 301, 305*, 306, 307*, 308-310, 310*, 312, 313, 315-318, 317, 317*, 318, 320-323, 365*.
 — (Duitsche Orde (de), 46, 118*, 336, 349, 388, 390, 407.
 Dulcken (Bernardt van), kloosterling en rentm. van Bethlehem bij Doetinchem, 78.
 Dunsberch (Willem Reinersz.), burg. van Doesburg, rentm. der kloosters Bethlehem, Syon, Schaer, het Fraterhuis en de Commenderie te Doesburg, ... 76, 77*.
 Dutry (het geslacht), ... 115.
 Ebbenhorst (Cornelis van), rentm. der g.g. in de stad Tiel, ... 394.
 Eefde (huis De Dam onder), ... 28.
 Egbertus Theodoruz., ... 122.
 Egmond (Willem van), ... 134*.
 Echteld, ... 191*, 192*.
 — (heer van), ... 197, 364, 365*.
 — (kerk van), ... 192*.
 — (pastorie te), ... 193, 199.
 — (predikant te), ... 199, 200.

- Echteld (St. Mariavicarie te), 191.
 Eibergen (collatie te), ... 50*.
 Eyckenbergh (Ds.), predikant te Zaltbommel, ... 458.
 Eimeren (buurschap), ... 163, 242.
 — (klooster te), ... 164*, 169*, 172-175, 173*, 233, 242-246, 243*, 244*, 246*.
 — (Derick van), rentm. der g.g. te Elst, ... 165*, 172.
 — (Fredericus), ... 172*.
 — (Theodorus), ... 172*.
 Eck, ... 189*.
 — (heer van), ... 197, 198, 200.
 — (pastorie te), ... 196, 200.
 — (predikant te), ... 198.
 — (St. Jansvicarie te), ... 133.
 — meester van St. Claes en kerkmeester te Nijmegen, ... 281.
 — (Arnold van), burgemeester van Arnhem, ... 133, 351.
 — (A. H. van), kwartiersontvanger, ... 139, 139*, 461.
 — (Ds. Bartholomeus van), predikant te Tiel, ... 420.
 — (Gevert van), rentm. van St. Agnietenklooster en van Westroyen, 403, 405, 405*, ... 417*.
 — (Johan van), kerkmeester te Tiel en rentm. van Presentieheerengoederen enz., 422, 423, ... 431.
 — (Johan Cornelisz. van), rentm. der pastorie- en vicariegoederen in Nederbetuwe, ... 194.
 Eck en Wiel (heer van), ... 203.
 — (heerlijkheid), ... 189*, 203.
 — (pastorie van), ... 203.
 Elburg, 15, 30-33, 38, 72, 73, 80, 113, 113*, ... 351.
 — (burgemeester van), ... 30, 72.
 — (St. Agnietenklooster te), ... 73, 73*, ... 73*.
 — (St. Nicolaaskerk te), 31, 73, ... 73*.
 — (Vailholdtsmis te), 31, 73, ... 113*.
 — (vicarieën te), ... 113*.
 — (H. Apostel Jacobus- of Luttkie-vicarie te), ... 52*.
 Elburch (Wilhelm van der), rentm. van Bethlehem en Syon bij Doetinchem, ... 77*.
 Elden, 163, 164*, 180*, 181*, 182, 258, 332, ... 181.
 — (predikant te), ... 134, 179, ... 181.
 — (Jacob van), superintendent der kerkelijke en g.g. in de Graafschap, auditeur van de Kerken-rekenkamer, procurator causarum ecclesiasticarum, 32, 37, 38, 39*, 49, 54*, 69-71, 70*, 215*, 217*, 219*, 220*, 221*, 222*, ... 254*.
 Elden (Reinier van), landdeken, ... 189*.
 Eldenius (Jacobus), zie: Elden.
 Eldik onder Ochten (buurschap), ... 189*.
 Elisabet, vr. van Egidius ingen Nulant, ... 165.
 Els tot Boelenham (Diederik van), ambtman in de T. en B. waarden, 140, 141, 142*, ... 196, 428.
 Elst, 31*, 163*, 164, 166, 169, 171, 172, 180*, 181*, 242, 243, 252, 258, 258*, 448, ... 487.
 — (ambtshuis te), ... 173, 187.
 — (gerichtsbank te), ... 163*.
 — (schoutambt te), ... 163, 173.
 — (canonisieën of Putterscanonisie te), 165-174, 170*, 172*, 173*, ... 171*, 180, 186.
 — (kapittel van), ... 165-169, 173, 173*, 174.
 — (de 4 pastorieën te), ... 165-169, 173, 173*, 174, ... 174*, 179.
 — (predikant te), 167, 174, ... 180*, 187, 204, 167*, 184*, ... 173, 184*.
 — (proosdij van), 165, 165*, 183-186, 183*, 184*, 186*, 187, 188, 204, ... 167*, 184*, ... 173, 184*.
 — (proost van), 165, 166*, 168, 176, 184, ... 173, 184*.
 — (tienden te), ... 165, 165*, 173*, ... 165*, 173.
 — (het Oosterveltsche blok onder), ... 165*, 173.
 — (het Wesselingsche blok onder), ... 165*, 173.
 — (St. Catharinavicarie te), .. 166.
 — (St. Catharina en St. Gertrudisvicarie te), 166, 172, ... 166.
 — (St. Petrusaltaar te), ... 166.
 — (Puttersvicarie onder), zie Elst (canonisieën te).
 — (St. Teclavicarie te), 166, ... 172, 173.
 — (St. Werenfriduskerk te), 166*, 170, 184, 185, 258*, ... 174.
 — (het bouwland de Custerie onder), ... 174.
 — (het Nyeslach onder), 165*, ... 169*.
 — (de Parck onder), ... 174.
 — (de Sevenbruggen onder), ... 44*.
 Elten (abdij van), ... 287*.
 Emmerik, ... 165*.
 — (kapittel van), ... 463.
 Enschede (Willem van), kerkmeester te Zaltbommel, ... 219, 217*, ... 450.
 Enspijk, 121, 123, 216*, 217*, 257*, 448, ... 220.
 — (heer van), ... 141, 220.

- Enspijk, (kosterie te), ... 117.
 — (pastorie te), 117, 129, 130, 141.
 — (predikant te), ... 130, 226.
 Erasmus, schoolmeester te
   Zaltbommel, ... 101.
 Erlecom, ... 180*, 181*, 182.
 — (vicarie te), ... 182.
 Ermelen (Albert van), ... 241.
 — (Wilhem van), ... 241.
 Ernst Joosten, rentm. van de
   commenderie te Arnhem, 335,
   335*, 336.
 Esscharen, ... 224.
 Essen (Hendrik van), rentm.
   der Harderwijksche kloos-
   tergoederen, ... 71, 336*.
 Essenius (Hermannus), ... 122.
 — (Mr. Leonard), rentm. der
   g.g. te Zaltbommel, ... 458*.
 Est, ... 121, 124, 257*, 448.
 — (kosterie te), ... 118, 141.
 — (pastorie te), ... 118, 141.
 — (St. Nicolaas en Bartholo-
   meusvicarie te), 148, 122, 135*.
 Estampes de Valançay (Mar-
   kies d'), Fransch ambas-
   sadeur, ... 348.
 Estrades (graaf d'), Fransch
   ambassadeur, ... 354.
 Everardus, ... 163*.
 Evert Lambertsz., ... 307.
 Everwijn, burgemeester van
   Arnhem, ... 338.
 Ewijk (schepengerichtsbank
   te), ... 207.
 — (kerk te), ... 267.
 — (predikant te), ... 209, 210, 384*.
 — (tienden in), ... 267*.
 — (St. Stevensvicarie gen.
   Doddendaal te), ... 210.
 Faber (Ds. Engelbertus), ... 393.
 Felix, maanmeester der kerke-
   tynsen te Zaltbommel, ... 469.
 Ferdinand van Arragon, ... 8*, 9*,
 Philips II, koning van Spanje, 9,
   11, 8*.
 — IV, koning van Frankrijk,
   Flodorff (graaf van), ... 351.
 Flockenius (Johannes), procu-
   rator der kerkezaken, 70, 70*.
 Foyert (Henrick), ... 123.
 Fonck (Dirck), ... 168.
 Fontanus (Ds. Johannes), pred-
   dikant te Arnhem, 107, 293, 293*,
   381*.
 Foster, hopman te Nijmegen, 285*.
 Franck (Ds. Wilhelmus, pred-
   dikant te Valburg en Ho-
   moet, ... 177.
 Frankrijk (koning van), ... 8*, 228*.
 Frans Huybertss., oud-schepen
   van Tiel, ... 417*.
 Frederik III (Keizer), ... 269*.
 — Hendrik (Prins), 69*, 74*, 405.
 Frederik van Blanckenheim,
   bisschop van Utrecht, ... 274*.
 Friesland, ... 59, 63.
 — (Staten van), ... 33.
 — (Stadhouder van), ... 424.
 Phrygius (Ds. Hermannus),
   predikant te Arnhem, ... 336.
 Gallus (Carolus), zie: Haen.
 Gaesdonck bij Goch (Regulie-
   renklooster te), ... 277.
 Gameren, 101, 120, 122, 128, 136*,
   137*, 464*.
 — (heer van), ... 91.
 — (kapel te), ... 121*.
 — (kosterie te), ... 120.
 — (pastorie te), ... 120, 125, 141.
 — (predikant te), ... 137* 145.
 — (St. Jacobsvicarie te), 120, 123,
   136*.
 — (St. Nicolaasvicarie te), ... 120,
   123, 136*.
 — (O.L. Vrouwen- of H.
   Maagdvicarie te), ... 120, 123.
 — (H. Geesthuis te), ... 125.
 — de Leut onder), ... 145.
 — (Posthouwersweerd te), ... 120.
 Gaten gen. Covelentz (Gerard
   van der), rentm. der domeinen
   en g.g. der T. en B. waarden, 92—94, 92*, 93*,
   96*, 97*.
 Geisteren en Loe (heer van), 443.
 Gelder (Voogdij en Neder-
   amt van), ... 74*.
 — (Caerl van), ... 38.
 Gelderland (graaf van), zie
   Gelre.
 — (hertog van), zie Gelre.
 — (Hof van), passim.
 — (kanselier van), 218, 219, 394,
   446.
 — (Kerken-rekenkamer van),
   31, 32, 35, 37—41, 46, 47*, 56,
   61, 69, 71, 216, 252, 282.
 — (landdrost van), 238, 376, 377,
   379, 435, 435*, 471*.
 — (stadhouder van), 23, 45*, 58,
   82, 113, 164, 204, 215, 292, 293,
   297, 360, 366, 386*, 393, 393*,
   395.
 — (Gedeputeerde Staten van),
   56—68, 81.
 Geldermalsen, ... 216*, 219.
 Zie ook Malsen.
 — (heer van), ... 143*, 239.
 — (pastoriegoederen te), ... 140.

- Geldermalsen, (vicariegoederen te), ... 140.
- Geldersche synode (de), 26, 32, 55, 69, 104, 106, 259, 345*, 407, 423.
- Gellicum, 121, 123, 130, 140, 257*, 448, 449, 450.
- (heer van), 131, 142*, 211, 239.
- (kerk te), ... 211.
- (kosterie te), ... 117.
- (pastorie te), 117, 129, 130, 141, 142*, 212*.
- (predikant te), ... 142, 226.
- (vicariegoederen te), ... 142*.
- Gellius, predikant te IJzendoorn, ... 192*.
- Gelre (Vorstendom) en Graafschap Zutphen, 153, 190, 218, 356, 401.
- (graaf van), ... 387*, 392*.
- (hertog — hertogin van) ..... 44, 44*, 45, 163, 385.
- (Adolf, hertog van) 265*, 277.
- (Karel, hertog van), 256, 269, 270, 366, 442.
- (Catharina van Bourbon, hertogin van), ... 266, 268, 270.
- (Maria, gravin van), ... 386*.
- (Otto, graaf van), ... 392*.
- (Otto II, graaf van), ... 64*.
- (Otto III, graaf van), 263, 263*.
- (Reinald I, graaf van), ... 386.
- (Reinald II, graaf van), ... 163.
- (Reinald III, hertog van), 255*.
- (Willem van Gulik, hertog van), ... 265*, 392.
- (Willem, hertog van Gulik, Kleef en), ... 11.
- Gendt (Gerlagh van), ... 329.
- (Handrick van), rentm. van Regulierenkloostergoederen in Alblasserwaard en Land van Arkel, ... 100, 449.
- (Jan van), ... 38.
- (Johan van), heer van Oyen ..... 167.
- (Cornelis van), ... 238*.
- (Walraven van), heer van Oyen, proost van Elst, 167, 183, 185.
- (Willem van), proost van Elst, ... 185.
- (Wilhelmus Josephus van), admiraal, proost van Elst, 183, 185—187.
- tot Winssen (Johan van), rekenmeester van Gelderland, ... 131, 132, 136, 137.
- Generaliteit (de), ... 60.
- Gent (O. B.), 180*, 181*, 182, 252, 253*.
- (heer van), ... 183, 186.
- Gent (heerlijkheid), 84, 164*, 179, 181*.
- (richter te), ... 177, 178.
- (kerk te), ... 253*.
- (pastorie te), ... 182, 253.
- (tienden te), ... 253.
- Gent (België), 21, 24, 25, 58, 97, 99, 99*, 217*, 218, 347.
- Gent (Hillegonda van), non in het kl. te Nonnen, te Nijmegen, ... 305.
- Gerhardus de Nassouwen, thesaurier van den Dom, 438*, 439.
- Geriken Dircksd., kloosterlinge in het St. Agnietenconvent te Tiel, ... 403.
- Gerrit Berntsz. provisioneel ambtman in Beesd en Renoy, rentm. van Mariëneweerd, ... 221, 221*, 222, 226.
- Gerrit Gerritsz., rentm. der domeinen en g.g. in de T. en B. waarden, 93, 93*, 94, 96, 96*, 97*, 99—101, 101*, 105*, 221, 221*, 443, 445*, 446, 446*, 447*, 449, 452*, 454, 457.
- Henricksz., deurwaarder van de Kerken-rekenkamer, ... 37.
- Jansz., burgemeester van Zaltbommel, ... 457.
- Claesz., ... 457.
- Geünieerde Provinciën (de), zie: Republiek.
- Gheyn (Van den), klokken-gieters te Leuven, ... 369.
- Gheyn (Cornelis van den), rentm. van het St. Agnietenconvent te Tiel, ... 403.
- Ghier (Peter de), ... 136*.
- Ghyselbertus Philippusz., kerkmeester te Tiel, ... 428*.
- Giessen (Joost van), ambtman van Bommel, ... 450.
- Gyginck (Johan Johansz.), ... 42*.
- Glaudii (Anthoni), ... 162*.
- Glimmerus, predikant te Tiel, 411, 420.
- Glummer, raad in het Provinciale Hof, ... 332.
- Glummers (Mari), kloosterlinge te Rossem, ... 96*.
- Goert Rochusz., ... 103.
- Goes (Bernardus van), prior der Predikbroeders te Nijmegen, ... 296.
- Goessen Wemmersz., tollenaar-pachter van de land-schapstol te Bommel, 95*, 96*.
- Goch, ... 277, 364.
- Goltstein (Bernhard van), Commendeur van St. Jan te

- Arnhem en Nijmegen, 331, 333, 338, 340, 341, 346, 348, 356.
 Goltstein (Johan van), rentm. van Veluwe, ... 62.
 Gorinchem, ... 100, 109*.
 — (drossaard van), ... 92.
 — (gerecht van), ... 449.
 — (gouverneur van), ... 92, 102.
 Goris (Dr. Lambert), syndicus van Nijmegen, 332, 338, 353*, 356, 357*.
 Gouda (Walterus van), proost van St. Pieter en thesaurier van den Dom te Utrecht, 440*.
 Graafschap, zie: Zutphen.
 Graeff (Johan van den), provisor der Leprozen te Nijmegen, ... 302.
 Gramaye Jacobsz. (Thomas) de jonge, rekenmeester der Kerken-rekenkamer, ... 37, 38, 38*, 282.
 — (Thomas) de oude, rekenmeester van Gelderland, ... 38*.
 Grand (Catharina de), vr. van Joost Vijgh, ... 428.
 Grafenthal, zie Asperden.
 Gravenhage (s), ... 94, 96, 465*.
 Gravia (Johannes de), pater van het St. Agnesklooster te Zaltbommel, ... 444.
 Grevinchoven, zie Swerinchuyzen.
 Grip (Henric van der), priester te Tiel, ... 390.
 Grippa (Rutgerus de), kerkmeester te Tiel, ... 428*.
 Groeff van Ercklents (Hendrick de), ... 169.
 Groesbeek — Gruesbeke — (heerlijkheid), ... 207*, 332.
 — (pastorie te), ... 209.
 — (St. Mariavicarie te), ... 209.
 — (Ketelvoirt onder), ... 257*.
 — (Elisabeth Tilmansdr. van), ... 278.
 Groessen (kerspel), 255, 255*, 256, 257*.
 — (kosterij te), ... 255.
 — (pastoor te), ... 255.
 Groot (Egidius de), deken van Zaltbommel), ... 441*, 463*.
 — (Hugo de), ... 416*.
 — (Peter de), rentm. der g.g. te Zaltbommel, ... 441, 453.
 — (Theodorus Ignatius de), ... 453, 248.
 Groote (Geert), ... 248.
 Gruitter (Matthies), kerkmeester te Nijmegen, ... 288*.
 Gulik en Kleef (Willem, her- tog van) ..... 11.
 Gulik (Willem van), ... 265*.
 Haafden, 114—116, 148, 257*, 448.
 — (heer — vrouwe — van), 101*, 110, 113, 115, 115*, 148*.
 — (heerlijkheid), ... 110, 115.
 — (kapel te), ... 121*.
 — (kapittel van), ... 101*.
 — (kapittelgoederen van), ... 111*, 114*, 115*, 119, 101.
 — (kerkfabriek te), ... 101.
 — (predikant te), ... 113, 115.
 — (schoolmeester te) ..... 115.
 — (vicariegoederen te), 101, 114*.
 — (Pauwencamp te), ... 101.
 — (Dirck van), heer van Gameren, ... 91.
 — (Otto van), ... 101*.
 — (Reinier van), heer van Ophemert, ... 132.
 Haag (Den), zie 's Gravenhage.
 Haeg (Gerrit van), ... 191.
 Haalderen, ... 164*.
 — (g.g. te), ... 85, 175*.
 — (klooster te), ... 164*.
 Haen (Diederich de), rentmeester der g.g. in de Voogdij en het Nederampt van Gelder, ... 74*.
 — (Carolus Gallus alias Caerl de), auditeur der Kerken-rekenkamer, ... 35*, 37, 38.
 Haarlem (Commenderie van St. Jan te), ... 347.
 Haersolte (Rutger van), ... 39.
 Haes (Jan die), ... 176, 176*.
 — (Willem die), procurator van het Regulierenconvent te Nijmegen, ... 284, 290.
 Hagen (Evert van), ... 77*.
 — (Herbert van), rentm. der Bethlehemsche goederen, ... 77*.
 Hay (Johannes), overste der Keulsche provincie der Tertiariissen, ... 278.
 Hack (Hendrik), kerkmeester te Tiel, ... 430.
 Hacken (Margriet), kloosterlinge in het St. Agnietenconvent te Tiel, ... 400, 403, 419*.
 Hackfort (Jacob Wynantszoon), ... 409, 410, 410*.
 — (Johan), ... 39, 71.
 Hall (Veluwe), ... 73*.
 — (land van Cuyck), ... 224.
 Hamaland (graafschap), ... 255*.
 Hamerus (Ds.), predikant, ... 74*.
 Hannemansche goederen, zie Winssen.
 — (Henrick), ... 350*.

- Hanssen (Reiner), muntmeester, ... 310*.
 Harderwijk, 15, 30, 32, 38, 39, 73*, 113.
 — (Minderbroederskerk te), .. 15.
 — (St. Nicolaaskerk te), ... 165*.
 — (St. Agnietenklooster te), .. 71.
 — ('s Heerenloo, commenderie bij), ... 71.
 — (Fraterhuis te), ... 71.
 — (St. Catharinen te), ... 71, 72.
 Haren, zie: Bergharen.
 Harteveld — Hertevelt — (geslacht van), ... 171, 171*.
 — (Elbertus Lodevicus van), proost van Elst, 183, 185, 187.
 — (Gijsbert van), ... 171.
 — (Gijsbert Hendriksz.), schoolmeester te Hedel, ... 261.
 Hartoch (Mr. Peter), rentm. van het kapittel te Nijmegen 281, 283.
 Has (Hendrik), majoor ..... 453.
 Hatert, 207, 264, 264*, 265, 267, 328, 329, 383, 383*, 384*.
 — (St. Annakapel in St. Anna te), ... 271, 375.
 — (St. Anthoniuskapel op de grens van), ... 271, 375.
 — (buurschapskapel of kerk te), 271, 317, 323, 325, 326, 375, 381, 384.
 — (kapel Mariënboomken op het Hooge veld in), ... 271, 375.
 — (pastorie of rectoraat van), 270, 381, 382*.
 — (Hooge veld in), 265, 267, 271, 326, 366.
 — (Hulzen onder), ... 264, 267.
 Hattem, ... 31, 38.
 — (klooster Clarewater bij), 71, 72.
 Haultepenne (heer van), ... 288.
 Haverkamp (Mr. Siegbert Abraham), rentm. van de g.g. in Overbetuwe, ... 173*, 174*.
 Haze (Guilielmus), kerkmeester te Tiel, ... 429*.
 — (Herman Gheritsoen die), buurmeester van Wamel, ... 254.
 — (Lambert die), kerkm. van Wamel, ... 254.
 Havius — van der Have — (Johannes), secretaris van Nijmegen, ... 345, 346*.
 Hedel, ... 116, 117.
 — (baronie van), ... 91, 109*, 117*.
 — (huis te), ... 91*.
 — (drossaard, buurmeesters en schepenen van), ... 117*.
 — (rentambt van), ... 261*.
 Hedel, (schepenen, heemraden, stadhouder, buurmeesters, H. Geestmeesters, kerkmeesters, armmeesters en geërfden van), ... 117*.
 — (kapittelgoederen van), ... 117*, 261*.
 — (kerkeraad van) ..... 117*.
 — (pastorie en vicariegoederen te), ... 120.
 Heeckhuisen (Aerndt van), conventuaal van St. Mariënweerd, predikant te Almkerk, ... 223.
 Heerd tot Craeyeveld (Adriaan van), burgem. van Nijmegen, ... 188.
 Heerenloo bij Harderwijk (Commenderie St. Jansdal of 's) 71, 204, 204*, 278, 336*, 338.
 — (commendeur van), ... 204, 336, 336*.
 Heerewaarden, ... 100, 119*, 122.
 — (ambtman van), ... 83, 90*.
 — (pastorie te), ... 119, 141.
 — (vicarieën te), ... 142*.
 — (St. Antoniusvicarie te), 100, 119, 135*.
 — (St. Kruisvicarie te), 119, 135*.
 — (St. Petersvicarie te), 100, 119, 135*.
 — (O.L. Vrouwenvicarie te), 119, 123, 135*.
 — (de Groote Koeweerd onder), ... 100, 102.
 Hees, 264*, 270*, 316, 328, 383, 383*, 384*.
 — (buurschapskapel of kerk te), 271, 272*, 317, 323, 325, 326, 375, 379, 381, 384.
 — (pastoor te), ... 270, 271.
 — (pastorie of rectoraat te), 270, 381.
 Heess (Cunera van), kloosterlinge van Westroyen, 405, 419*.
 — (Wolter van), ... 418.
 Heessche veld of Pulsbergen bij Nijmegen (het), ... 267, 378.
 — (St. Quirinuskapel in het), 271.
 Heesselt, ... 121.
 — (heer van), ... 148*.
 — (kosterie te), ... 118.
 — (pastorie te), ... 118.
 — (St. Joostvicarie te), ... 118.
 H. Land (het), ... 278.
 Heysen, rentm., ... 374.
 — (Henrik), kerkmeester te Nijmegen, ... 370.
 Heitersheim in Breisgau ..... 278.
 Hellouw, 101, 126, 136*, 144, 257*, 448, 449, 450.

- Hellouw, (heerlijkheid), ... 110.
 — (kapel te), ... 121*.
 — (kerk te), ... 121*.
 — (kosterie te), ... 119, 135*.
 — (pastorie te), 114, 119, 129, 101, 135*.
 — (O.L. Vrouwenvicarie te), 119, 135*.
 Helman (Pelgrom), ... 233.
 Hemert (Jan Staes. van), prior der Regulieren te Zaltbommel, ... 96*.
 Hemmen (heer van), 178, 180, 233.
 — (heerlijkheid), ... 164*.
 — (pastorie te), ... 178.
 — (predikant te), ... 178, 181.
 Hemony (Frans), klokkengieter, ... 375*.
 Hendrik (keizer), ... 12.
 — VI (keizer), ... 345*.
 — VII (keizer), ... 12*.
 — Huibertsz, rentm. van Mariëndaal, ... 71.
 Henckelius (Ds.), pred. te Elden, ... 134.
 Henrick Wemmers., rentm. van de Hannemansche goederen, ... 285.
 Herman Evers., ... 162*.
 Herman Gariss., buurmeester te Angeren, ... 254.
 Hernen, ... 154, 157, 158.
 — (heerlijkheid), ... 150*.
 — (predikant te), ... 156.
 Herrewerden (Ds. C. H. van), pred. te Zaltbommel, ... 461.
 Hertogenbosch (s) (bisdom), 254.
 — (bisschop van), ... 150, 463.
 — (stad), ... 404—406.
 — (klooster St. Annaborch op de Cluyt te), ... 247.
 — (Carmelietenhospitium te), ... 444*.
 — (Fraterhuis te), ... 273, 273*.
 — (zusterhuis ten Orthen te), ... 246*, 445*.
 — (Predikheerenconvent te), 405, 406*.
 Herveld, 163, 179, 180*, 181*, 182, 326.
 — (g.g. in), ... 85.
 — (predikant te), ... 181.
 — (vicarieën te), ... 183*.
 — (de bouwhof Gennepenstein onder), ... 306, 358.
 Herwen, ... 164, 180*, 182, 183*.
 — (vicarieën te), ... 182.
 — (Rossumsvicarie te), ... 181*.
 Herwen en Aerdt, ... 160, 179, 163*.
 — (gerichtsbank te), ... 163.
 — (schoutambt), ... 85.
 — (g.g. te), ... 85.
 Herwen en Aerdt, (pastorie te) 178, 182.
 — (predikant te), ... 180.
 Herwijnen, ... 114-116, 121, 464*.
 — (heerlijkheid), ... 110.
 — (pastorie te), ... 114*, 115, 119.
 — (predikant te), ... 113.
 — (Gasthuis- of H. Geestgoederen te), ... 111.
 Herxen (Dirc van), ... 274*.
 Heteren, ... 180*, 181*, 258.
 — (schoutambt), ... 163.
 — (g.g. te), ... 85.
 — (pastorie te), ... 178, 181.
 — (predikant te), ... 181.
 — (de St. Annae boomgaard onder), ... 181.
 — (de Poelinxcamp onder), ... 182.
 — (Johan van), kerkmeester te Nijmegen, ... 288*.
 Heuck (Rijck), burgemeester van Nijmegen, ... 89.
 Heumen — Hoemen — (heer van), ... 208.
 — (heerlijkheid), ... 207*.
 — (rentmeester van), ... 208.
 — (pastorie en g.g. te), ... 208.
 — (predikant te), ... 367, 367*.
 — (Herman van), ... 331.
 Heusden (Geld.), zie Opheusden.
 — (N. Br.), (St. Catharinaconvent te), ... 243*.
 Heusden en Altena (land van), 243*.
 Hien (pastorie te), ... 199.
 — (predikant te), 199, 200, 202, 202*.
 — (de Schouteham onder), ... 182.
 Hier, zie Waardenburg.
 Hildossen (Anna van), mater van het St. Agnesklooster te Zaltbommel, ... 444.
 Hilleken, vr. van Gerrit Gerritsz., naderhand vr. van Gerit Crom Peeterss., 94*, 446*.
 Hinsbergen (L.), organist te Nijmegen, ... 328.
 Hoeckelom (Johan van), landschrijver, ... 175*.
 Hoemen, zie Heumen.
 — (Jan van) ..... 191.
 Hohensax (Johan Philips, baron van), ... 30, 30*.
 Hohorst (klooster te), ... 118*.
 Zie Utrecht (St. Paulusabdij).
 Hoymaker (Rutger), ... 281.
 Holl (Antonius), ... 123.
 — (Johan), burgemeester van Zaltbommel, ... 140, 141.

- Holl (Marten), rentm. der g.g. in de T. en B. waarden, 114*, 117, 117*, 119, 121, 123—125, 129, 130, 139*, 115*, 344, 377*.
- Holland, 22, 59, 63, 98*, 99*, 347.
- (koning van), ... 377*.
- (Staten van), ... 347.
- (Willem II van), Roomsche koning, ... 64*.
- Hollandt (Mr. Johan van), kunnik te Nijmegen, 290, 290*, 296.
- Hollanderbroek, ... 163.
- Hollogne (heer van), ... 230.
- Holt (Johan), koster te Elst, 166, 167, 167*.
- Holtmeer of O.L. Vrouwenberch, klooster onder Horsen (de), 89, 151, 154*, 156, 228—233, 229*, 233*, 244, 312, 314, 320—322, 322*.
- Homoet, ... 177, 177*.
- (heer van), ... 176.
- (heerlijkheid), ... 164*.
- (pastorie te), 176, 177, 179, 179.
- (predikant te), ... 174.
- (de Bagijnghoffstede te), ... 219.
- Hooftman (Gillis), ... 219.
- Hoorsik onder Driel (B. W.), (de), ... 248.
- Hornes (gravin van en tot), 162*.
- Horsen, ... 228, 230—232, 230.
- (gericht van), ... 230.
- (heer van), ... 228, 230.
- (heerlijkheid), ... 150*, 232.
- (Holtmeer of O.L. Vrouwenberch, klooster onder), 89, 151, 154*, 156, 214, 228—233*, 300, 312, 314, 320—322, 322*.
- (schoolmeester te), ... 231.
- (pastorie te), ... 162*, 231.
- (predikant te), ... 162, 231.
- (tienden onder), ... 161.
- (de Kloosterhof onder), ... 233.
- (de boerderij Melevelt onder), ... 233.
- (de Vlotsenhof onder), ... 326.
- Horst (Gerrit van der), rentmeester der g.g. te Elst, ... 179.
- (Ott van der), ... 254*.
- (Willem van der), kerkmeester te Elst, ... 258*.
- Hove (Johan van den), abt van St. Mariënweerd, proost van Zennewijnen, 214, 222, 234, 235.
- Hubertus Gijsberti, kerkmeester te Tiel, ... 429*.
- Hueckenhorst (Clemens Jacobsz. van), kloosterling van St. Mariënweerd, ... 217*.
- Huessen junior (Henricus de), 254, 254*.
- senior (Henricus de), ... 254.
- Huygens (Constantijn), heer van Zuilichem, ... 117.
- Huyghen (Thonis), ... 171.
- Huysen alias Boen (Theodricus), proost van Nijmegen, 270.
- Huissen, ... 90, 169*, 217*.
- (richterambt), ... 332.
- (St. Elisabethsklooster te), ... 180*, 243*.
- Hulsbergen onder Heerde (Fraterhuis te), ... 39, 71, 72, 240.
- Hulst (Henrick van), rentm. der g.g. van Overbetuwe, 173*.
- Hunnepe (stift ter), ... 180*, 236*.
- Hurwenen, ... 122, 137*, 141, 464*.
- (pastorie te), 119, 135*, 141, 142*, 145, 145*.
- (vicarieën te), ... 145*.
- (O.L. Vrouwenvicarie te), 119, 135*.
- Isendaren, zie: Ijzendoorn.
- Ijselmondsche Waard (de), ... 100.
- Ijzendoorn, ... 199*.
- (heer van), ... 192, 258*, 417*.
- (heerlijkheid), ... 189*, 192.
- (kerk te), ... 258*.
- (kerkmeester te), ... 258*.
- (pastorie te), ... 192, 192*.
- (predikant te), 192, 192*, 195, 202, 202*.
- (St. Johansaltaar te), ... 192*.
- (St. Ewoltsaltaar te), ... 192*.
- (St. Matheusaltaar te), ... 192*.
- Ijzendoorn (Peter Jansz.), ... 119*.
- Indoornik, zie Doornik.
- Ingen, ... 205, 261*.
- (schout te), ... 191.
- (schout, kerkmeesters, armmeesters te), ... 205, 206.
- (kerk te), ... 261*, 205, 206.
- (predikant te), ... 191, 198, 205, 206.
- (Commenderie van St. Jan te), 203-205, 204*, 206*, 278, 339.
- (Commendeur te), 198, 204, 205.
- Isabella van Castilië, ... 9*.
- Jacob Gerritsz., rentm. der presentiegoederen te Tiel, 399, 400, 400*.
- Gerritsz., vicaris te Zaltbommel, ... 451*.
- Jansz., schepen en kerkmeester te Zaltbommel, ... 463.
- Jan — Johan — (Orde van St.), 46, 203, 278, 331, 333, 336, 337, 339-341, 338*, 339*, 342*.

- 343-352, 344*, 346*, 347*, 354, 355*, 355*.
- Jan (Dericksz. (Mr.), secretaris te Deil, rentm. van Zenne-wijnen, ... 237, 237*.
- Dircksz., kaarsmaker, ... 454.
- Gijsbertsen, kerkmeester te Neerijnen, ... 261*.
- Henricksen, rentm. van de Holtmeer, ... 229, 229*.
- Herbartzsz., rentm. van de Commenderie te Arnhem, ... 333, 344*.
- Jansen, pater der Celbroeders te Nijmegen, ... 304, 304*.
- Janssen, boekverkooper te Amsterdam, ... 344*.
- Janssen, kerkmeester te Elst, ... 258*.
- Janssensz., zie Haes (die).
- Jordens., kerkmeester te Nijmegen, ... 368.
- Claeszen, pater van het St. Paulusconvent te Amsterdam, ... 229, 396.
- Corneliss., ... 396.
- Corstensz., ... 100.
- Costen, ... 243.
- Lucasz., ... 427.
- Robbertsz., ... 249.
- Thijs, ... 288.
- Victors., ... 318.
- Jansdal (Sint), zie 's Heerenloo.
- Jelis Claessen, rentm. van Heumen, ... 208.
- Jenneken Otten, zuster van St. Mariënhof te Wamel, vr. van Johan Robbertsz., ... 249.
- Jodocus Georgii, ... 123.
- Jongh (Henrick de), rentm. van Westroyen, 237, 393, 400, 404.
- (Mr. I. de), kerkmeester te Zaltbommel, ... 469.
- (Claerbert de), rentm. van Westroyen, ... 404, 405*, 418.
- (Dr. Cornelis de), 343, 351, 352.
- (de), Kwartiersontvanger, 460.
- Jorden Corstensz., 160, 161*, 162*.
- Jordens (Johan), ... 168.
- Juan van Oostenrijk (don), landvoogd, ... 23.
- Julianus, pauselijk legaat in Germanië, ... 268.
- Caldenbach (Adam), burge-meester van Zutphen, ... 62, 169.
- Calcar, ... 296.
- Calcarius (Petrus), predikant te Overasselt, ... 152.
- Campagne (C.), ... 432-434.
- Kanis (Dr. Derick), ... 279.
- Kanis (Gerardt), kerkmeester te Nijmegen, ... 369*.
- Canisius (Petrus), ... 278.
- Kapel-Avezaath, ... 189, 201.
- (O.L. Vrouwenvicarie te), 398.
- Capellen (Van der), ... 351.
- (Alexander van der), ... 68.
- (Gerlich van der), raad in het Prov. Hof, 28, 35*, 38*, 75.
- (Henrick van der), burge-meester van Zutphen, ... 28.
- Kappers alias Delius (Fortunatus), pater van het Fraterhuis te Nijmegen, ... 300.
- Karel V (keizer), 8, 9, 11-13, 59*, 64*, 340, 348.
- Martel, ... 163*.
- de Stoute, ... 57*.
- Daniëlsz., ... 451*.
- Carpzovius, ... 185.
- Castro (Joannes à), Augustijner pater, ... 340, 346, 350.
- Kattenborch (Heymeric van), buurmeester van Wamel, ... 254.
- Cauwendael (Willem van), ... 417*, 418*.
- Cave (Ds. Josue de la), ... 214*.
- Keent, ... 159, 384*.
- (heerlijkheid), ... 150*.
- (kapel te), ... 159.
- (de Kapelle-kamer onder), 159.
- Keyser (de), zie Caesarius.
- Kelffken, raad in het Prov. Hof, 332.
- (Arnold), burgemeester van Nijmegen, ... 356, 357*.
- (Johan), burgem. van Nijmegen, ... 300.
- Kellen (Jenneken), vroedvrouw te Tiel, ... 420.
- Kempinck (Reyner), ... 333*, 338*, 343.
- Keppel (heer van), ... 12, 13.
- (Herman van), rentm. van Clarewater, ... 71.
- Kerk-Driel, ... 119*.
- zie ook Driel (B.W.).
- Kerkwijk, ... 120*, 122, 136*.
- (kosterie te), ... 120.
- (pastorie te), ... 120, 141.
- (O.L. Vrouwenvicarie te), 120, 123.
- Kessel (Peter van), rentm. der g.g. in de T. en B.waarden, 141, 142*, 196.
- Kesteren, ... 189, 194, 196.
- (bank van), ... 189*.
- (richter te), ... 189*.
- (pastorie te), ... 198, 200, 202, 202*.
- (predikant te), 198, 200, 202*.

- Keulen, ... 266.
 — (keurvorst van), ... 339.
 — (aartsbisschop van), 264, 267*, 277.
 — (Apostelheeren te), ... 263—265, 263*, 265*, 267.
 — (Kruisbroeders te), ... 180*.
 — (H. Twaalf Apostelenkerk te), ... 263, 264, 267, 380.
 — (Koenraad, aartsbisschop van), ... 263.
 Kymp (Joachim), kerkmeester te Nijmegen, ... 369*.
 Kist (Ds. J. G.), predikant te Zaltbommel, ... 461.
 Claes Aertsz., Kruisbroeder te Asperen, ... 102.
 Kleef, ... 248, 255*, 291, 296* 332, 380.
 — (graaf van), ... 255*.
 Clodts (Willem), rentm. der g.g. in de T. en B. waarden, rentm. van Zennewijnen, ... 117*, 119, 132, 133, 135, 136, 139, 228*, 238*, 447*.
 Clouck (Maria), vr. van Herman Pieck, ... 170.
 Koblenz (Karthuizers te), ... 180*.
 Koecampen (de), ... 217*.
 Coeleman (E. H.), rentm. der g.g. van Overbetuwe, 173, 174*, 175.
 Coen — Coyanus — (Mr. Paulus), provinciaal der Predikheeren, ... 405.
 Coenen (Johan), rentm. der presentiegoederen te Tiel, .. 398.
 Coents (Bonaventura Petrus Christiaen), ... 367.
 Coerman (Arnoldt), schepen van Nijmegen, ... 132.
 Coets — Coutzius — Coitz — (Ameldonck), secretaris van Nijmegen, ... 224.
 — (Gijsbert), rentm. van de Holtmeer, rentm. van de goederen van het kapittel, de Regulieren en de Predikbroeders te Nijmegen, 154*, 319*, 320-324, 322*, 244, 324*.
 — (Johan), ... 366.
 — (Ds. Joannes), predikant te Nijmegen, ... 316, 364, 366, 366*.
 Cochlaeus (Henricus), predikant te Nijmegen, ... 364, 372.
 Koker (Mr. F. C. W.), 183, 196, 209.
 Cock (Adrien de), ... 216*.
 — (Bernard), schout te Tiel, 426.
 — (Dr. Jacob), burgemeester van Tiel, ... 132.
 Cock van Delwijnen (Johan de), heer van Wadenoyen, 141*, 188.
 — van Delwijnen (Adriaen de), ... 238*.
 — van Haefften, ... 239.
 Cockengen (juff.), ... 455*.
 Collart (Henricus), pastoor te Nijmegen, ... 266.
 Columbus, ... 9*.
 Cornelis, zoon van Dirricksen Goerts, ... 400.
 — Gijsbertsz. (Mr.), rentm. der g.g. te Beesd, 211, 222, 223*.
 — Herberenss., ... 398.
 Corstiaen (meester), ... 459.
 Covelentz, zie Gaten (van der).
 Craay — Cray — (Ds. Cornelius), predikant te Waardenburg en Neerijnen, 144, 261*, 359.
 Cranenburg, ... 329, 359.
 — (kapittel van), ... 210, 210*.
 — (St. Catharinenconvent te), 280.
 — (de Wylerberg onder), ... 329.
 Kreyens (Gertruydt), ... 274.
 Kreyvenger (Jan), ... 332*.
 Crom (Gherardt Petersz.) rentm. der g.g. in de T. en B. waarden, rentm. van Mariënweerd, 94, 95, 97, 97*, 105, 105*, 222, 446*, 447, 447*.
 Crommeny (Herman van), rentm. der domeinen in de T. en B. waarden, 94, 94*, 97, 97*.
 Cruythof (Ds.), predikant te Nijmegen, ... 329.
 Kuik — Cuyck — (land van), 223, 224, 384*.
 — (kerk te), ... 267, 384*.
 — (Herman, graaf van), ... 214.
 — (Lisken van), kloosterlinge in het Nonnenklooster te Zaltbommel, ... 96*.
 — van Meteren (Johan van), 122, 123.
 Cuylenborgh (Aernt van) pachter van de tertiën van vicarieën te Tiel, ... 425, 426.
 Kuypper (Johan Willemsz.), kerkmeester te Nijmegen, 369*.
 Culemborg, 215, 216*, 217*, 219, 223, 223*, 406*.
 — (graafschap), ... 90, 223.
 — (graaf van) 196, 216*, 219, 223.
 — (Kruisbroedersklooster Jerusalem te), ... 214, 214*.
 — (St. Janskerk van Lanxmeer onder), ... 223*.
 — (pastorie van Lanxmeer onder, ... 222, 223.

- Culemborg, (predikant te), 222, 224.
 — (land de Hont buiten), ... 219.
 Custer (Gerrit), rentm. der
 goederen van St. Jan te
 Arnhem, ... 335*.
- Laar — Laer — (de), ... 163.
 —, zie Delen (van).
 — (Ds. Bertranus à), predi-
 kant te Tiel, ... 410, 411, 434*.
 Lakemond, ... 191.
 Lambert Jansz., raad te Nij-
 megen, ... 311.
 Lansinck, burgemeester van
 Lochem, ... 351.
 Lanxmeer, zie Culemborg.
 Lawyc (Arnoldus van), ... 166.
 Leede en Oudewaard (heerlijk-
 heid), ... 189, 198*.
 Leemkolk (C. van de), ... 212.
 Leeuw (de), zie Leo.
 Leeuw van Coolwijck (Ds. Pe-
 trus), predikant te Nijme-
 gen en te Weurd, ... 328*.
 Leeuwen, ... 154, 158*, 159.
 Zie ook Leeuwen.
 — (vrouw van), ... 251*.
 — (Antoni van), pachter van
 de tertiën van vicarieën te
 Tiel, ... 417*, 423—425, 426.
 — (Herman van), burgemees-
 ter van Tiel, ... 417*, 423—425.
 — (Dr. Herman van), pachter
 van de tertiën van vicarieën
 te Tiel, ... 425.
 — (Jan van), pachter van de
 tertiën van vicarieën te Tiel,
 ..... 426, 432—434, 434*.
 Leicester (graaf van), 94—96, 94*,
 220, 221, 226, 465*.
 Leydecker (Derick), rentm., 302,
 302*, 306, 310, 320, 321,
 322*, 323.
 — (Hendrick), rentm. van g.g.
 te Nijmegen, ... 538.
 Leiden, ... 100.
 Leigraaf in Overbetuwe (de), 182.
 Lent, 85, 163, 176, 176*, 180*,
 258, 265, 296, 299, 351.
 — (gerichtsbank te), ... 163*.
 — (g.g. in), ... 85.
 — (pastorie te), ... 181, 299.
 — (predikant te), ... 179, 181, 300*.
 — (tienden te), ... 300, 366*.
 — (bouwhof de Broodkorf on-
 der), ... 326.
 — (het Manendaechs kempken
 te), ... 176, 176*.
 — (de schans Knodsenburg
 bij), ... 299.
- Lent, (bouwhof de Lauwik on-
 der), ... 326.
 — (bouwhof het Visvelt on-
 der), ... 332*.
 Lentius (Marcellus), prior-ge-
 neraal van de Windesheim-
 sche congregatie, ... 291.
 Leo X (paus), ... 270*.
 Leo — de Leeuw — (Ds.), ... 74*.
 — (Ds. Johannes), predikant
 te Zaltbommel, 96*, 445, 465.
 Leoninus (Elbertus), kanselier
 van Gelderland, 218, 219, 220*.
 ..... 446, 447.
 Leur, ... 230, 231.
 — (gericht van), ... 230.
 — (heerlijkheid), ... 150*, 230.
 — (predikant te), ... 209, 231.
 — (schoolmeester te), ... 231.
 Leuwe (Henricus), pastoor te
 Angeren, ... 254.
 Leuwen (Derck van), rentm.
 van de g.g. in het Rijk, in
 Maas en Waal, in Overbe-
 tuwe, van de Hanneman-
 sche goederen, en van de
 Holtmeer, 150, 164, 207, 299—231,
 285*, 293—295, 296*, 297, 298,
 300, 300*, 305, 308, 310—312,
 312*, 316, 317*, 364, 366.
 — (Jan van), burger te
 Utrecht, ... 438*.
- Lidth de Jeude (van), Kwar-
 tiersontvanger, ... 421*.
 — (C. C. van), ... 435*.
 — (Hendrik van), Kwartiers-
 ontvanger, ... 201, 202*.
- Liebert (Erasmus), landschrij-
 ver van het Rijk van Nijme-
 gen, ... 88*.
- Lienden — Lienen — (O.B.), 163,
 166, 174.
 — (N.B.), ... 189, 189*, 252.
 — (heerlijkheid), ... 189, 189*.
 — (pastorie te), ... 196.
 — (predikant te), ... 198.
 Lier (Joachim van), ... 218.
 Lymers (de), 90, 254*, 255, 255*,
 256.
- Lynden (Anna Carolina van),
 — (Diederik van), heer van
 Hemmen en Blitterswijk,
 ambtman van Overbetuwe, 233.
 — (D. W. van), ambtman tus-
 schen Maas en Waal, 251, 251*.
 — (Frans van), heer van
 Hemmen en Blitterswijk, ... 178.
 — (Frans van der), schepen
 en raad van Nijmegen, ... 358.

- Malsen, (St. Anthoniusvicarie te), ... 118, 135*.
 — (St. Nicolaasvicarie te), ... 118, 122.
 — (O.L. Vrouwenvicarie te), 118, 122, 135*.
 — (Joanna van), vrouwe van Rossem, ... 100.
 — (Marcelus van), ... 459.
 Malta, ... 340, 345-347, 346*.
 — (Orde van), zie Jan (Orde van St.).
 Maltezers (de), zie Jan (Orde van St.).
 Mannys (Henrick), provisor der g.g. te Nijmegen, 283, 283*.
 Marchant (Steven), ... 123.
 Mare (Mr. Gillis de), ... 417*, 418*.
 Margaretha, vr. van Florencius van Mekerem, ... 277.
 Maria Foiartz, zuster van het St. Agnietenklooster te Tiel, 397.
 St. Mariënacker (zusterhuis te Rossem), ... 96*, 99, 100, 102, 103, 125, 127, 135*, 147, 246, 246*, 247.
 Mariëndaal bij Arnhem (klooster), ... 39, 71, 71*, 72.
 Mariëngaarde te Opheusden (klooster St.), 190, 240, 240*, 241, 243*.
 Mariëuweerd, ... 91, 91*, 130, 139*, 210, 212*, 214, 218*, 223-225, 234, 234, 215.
 — (heer van), ... 215.
 — (heerlijkheid), ... 227, 227*.
 — (polder van), 211, 216*, 218*, 223, 227, 228.
 — (tienden op), ... 227, 228*.
 — (abdij van St.), 88, 89, 98, 98*, 99, 101, 121, 129, 130, 132, 211, 212, 214, 214*, 215, 217, 218, 220-224, 223*, 226, 227, 228, 228*, 233, 406*, 447.
 — (abt van St.), 214, 214*, 215*, 219, 219*, 220, 224, 228*, 234, 276.
 — (goederen van St.), ... 147, 211, 216, 216*, 218*, 219, 221, 222, 222*, 224-227, 224*, 228*.
 Marithaime, ... 163*.
 Marck (Maria van der), vr. van Johan van Eck, ... 431.
 Marlhuls (Frederick van), ... 38.
 Marsch (richtersambt de), 83, 90*, 189, 189*.
 Martinus (St.), ... 439.
 Masschereel (Henrick), heer tot Balgoy en Opynen, ... 97.
 Matheus Hanricksz., burge-meester van Zaltbommel, 457.
 Mathias van Oostenrijk, (aarts-hertog), ... 23-26, 292*.
 Maurik (heerlijkheid), ... 189*.
 — (pastorie te), ... 196.
 — (predikant te), ... 194, 198.
 Maurits (prins), 95, 167, 183, 190, 224, 292, 360, 366.
 Maximiliaan (keizer), ... 218.
 Meel — Medel —, 189*, 191, 437.
 — (O.L. Vrouwevicarie te), 365*.
 Meerten, ... 189.
 — (Evert Godefrid van), ... 428.
 Mechelen (Dominicaner klooster te), ... 419*.
 Meyer (G. A.), ... 276.
 Meyerij (de), ... 405.
 Meinerswijk (heerlijkheid), ... 164*.
 Meinwerk, bisschop van Paderborn, ... 121*.
 Mekerem (Bernhardt van), richter van Gent, ... 177, 178.
 — (Florencius van), ... 277.
 — (Ghijsbert van), ... 39, 306.
 — (Johan van), provisor der g.g. te Nijmegen, ... 283, 283*.
 Merm — Meerhem —, ... 163.
 Merode, zie Scheiffart.
 Messemæcker (Claes), ... 274*.
 Mesteker (Aernt), ... 122.
 — (Leonart), ... 122.
 Meteren, 121, 124, 257*, 427, 448.
 — (pastorie te), ... 118, 141.
 — (St. Catharinenvicarie te), 118, 122, 135*.
 Metsius, bisschop van 's-Hertogenbosch, ... 445*.
 Meurs (Dirck van), rentm. der g.g. in de T. en B. waarden, ... 92, 92*.
 Middelburg (West-Monsterkerk te), ... 283*.
 Mierlo (Mathijs van), rentm. der St. Paulusabdij te Utrecht, ... 392*.
 Mill, ... 216*, 217*, 224.
 Millingen (heerlijkheid), ... 164*.
 — (predikant te), ... 179.
 — (St. Catharinenvicarie te), 133.
 Millingh (Evert), kerkmeester te Nijmegen, ... 288*.
 Millinck (Johan), directeur der g.g. in het Nijmeegsche Kwartier, 87, 87*, 88*, 237, 308, 311, 312.
 Milo Johanneszoon, kanunnik te Zaltbommel, ... 440*.
 Minden (stift van), ... 348.
 Misdach (Sander), korporaal, 332*.
 Moelen — Muelen — (Hade-wich van der), mater van

- het Ceciliënconvent te Tiel, 393, 401.
- Moelen (Mechtelt van der), zuster van het convent Bethlehem te Nijmegen, ... 277.
- Moers (Ghijsbert van), kerkmeester te Zaltbommel, ... 463.
- Mockink (Bernt), rentm. der g.g. in de Graafschap, 38, 75, 77.
- Moliart (Petrus), ... 442.
- Molitor (Ds.), predikant te IJzendoorn, ... 195.
- Mollerus (Ds. Justus Wilhelmus), predikant te Beesd, ... 212.
- Mom (Anthonia), kloosterjuffer te Zennewijnen, 236, 236*.
- (Everarda), kloosterjuffer te Zennewijnen, ... 237, 238*.
- Monnikenland (heerlijkheid), . 109*.
- Monnikhuizen onder Arnhem, (klooster te), ... 37, 39, 71, 72.
- Montanus (Petrus of Cornelius), broeder uit Eemsteyn, pater van het St. Maria Magdalenaklooster te Zaltbommel, ... 444.
- Moringh (Abraham), landbode, ... 123.
- (Geerart), ... 123.
- Moses (Ephraïm), ... 432.
- Muys (Steven), ... 171.
- Mulhovius — Mulhoff — (Ds. Johannes), predikant te Elst, ... 167, 169.
- (Ds. Johannes), predikant te Lent, ... 300*.
- Munnikenwoerd onder Altvorst (proosdij), ... 153*.
- Munster, ... 354.
- (bisdom), ... 159*.
- (Herman van), raad van Doesburg, ... 78.
- (Alexander van), rentmeester der Apostelheeren in Keulen, ... 268*.
- Muserus (Ds.), predikant te Zetten en Hemmen, ... 178.
- Nagge (Wilhem), pastoor te Elburg, ... 73*.
- Nayen (Ceris), ... 450.
- (Ghijsbert), ... 450.
- Namen (kasteel van), ... 23.
- Napoleon (keizer), ... 239, 241, 246.
- (koning Lodewijk), ... 375, 470.
- Nassau (Ernst Casimir, graaf van), ... 81, 381*.
- (Philips Willem, graaf van), graaf van Buren, ... 224.
- Nassau (Johan, graaf van), stadhouder, 16, 17, 22, 23, 24*, 25, 27, 30, 31, 35*, 37, 58, 164*, 215, 215*, 216*, 217*, 366, 381*, 393.
- (Willem Frederik, graaf van), Landcommendeur der Duitse Orde, ... 424.
- Nassouwen (Gerhardus van), thesaurier ten Dom, ... 439.
- Nederbetuwe (ambt van), 83, 84, 85, 87-89, 90*, 116*, 137*, 138, 163, 182, 189, 189*, 190, 201, 204, 205, 240, 245, 252, 258, 332.
- (ambtman van), 86, 193, 205, 240, 242, 258*, 333, 342, 393.
- (ridderschap van), 200, 225, 242.
- (g.g. in), ... 395.
- Nederhemert, ... 139*, 246*.
- (heer van), ... 117.
- (heerlijkheid), ... 109*.
- (huis te), ... 173*, 174*, 181*.
- (kapittel), ... 117, 120, 122.
- Neder-Rijkswald (het), ... 266, 266*.
- Neerasselt, ... 154.
- (predikant te), ... 156.
- Neerbosch, 207, 264*, 265*, 270*, 290*, 329, 383, 383*, 384, 384*.
- (St. Anthonius-kapel op de grens van), ... 271, 375.
- (buurschapkapel of kerk te), 271, 291, 323, 325, 326, 375, 379, 381, 384.
- (koster te), ... 328.
- (pastorie of rectoraat van), 270, 381.
- (St. Agnietenklooster aan de Teers te), 273, 275, 283, 296, 305*, 306, 307, 309, 310, 317, 320, 322, 325, 327, 328, 357.
- (boerderij Bloemberg onder), ... 275.
- (kerckenstreepken te), ... 358.
- (de boerderij het Klooster onder), ... 275.
- (boerderij de Takenhof onder), ... 275.
- Neerijnen, 109, 121, 124, 257*, 448.
- (heer van), ... 261*.
- (kerk te), ... 261*.
- (kerkmeester te), ... 261*.
- (pastorie te), ... 119, 119*, 141.
- (predikant te), ... 261*.
- (St. Barbaravicarie te), 119, 123.
- (St. Hubertusvicarie te), ... 119*, 123.
- (St. Jansvicarie te), 119, 123, 125, 135*.

- Neerijnen, (St. Petersvicarie te), ... 119, 123, 135*.
 — (O.L. Vrouwenvicarie te), ... 119, 123.
- Neranus (Johannes Servatii), predikant te Nijmegen, ... 297.
 Nes (J. G. van), ... 427.
 Neuss (kapittel van), ... 275.
 — (proosdij van), ... 275.
 — (Regulieren te), ... 180*.
 Niel (Duffel), ... 332.
 — (bouwhof te), ... 326.
 Nyendam (Henrick van), Landcommendeur, ... 425.
 Nyenhuys (Peter), ... 168.
 Nieukerken gen. Nyvenheim (Jan Gijsbert Ludolph Adriaan van), ... 203.
 Nieuwaal, ... 122, 122*, 137*, 464*.
 — (kapel te), ... 121*.
 — (kosterie te), ... 120.
 — (pastorie te), ... 120, 136*, 141.
 — (L. Vrouwenvicarie te), ... 136*.
 Nieuwenaar en Meurs (graaf van), stadhouder, ... 45*, 60.
 Nieuwklooster, zie Asperden.
 Niftrik, ... 154, 210*.
 — (pastorie te), ... 159*, 210.
 — (predikant te), ... 210.
 Nijmegen (Kwartier van), passim.
 — (Gedeputeerden van het Kwartier van), passim.
 — (het Rijk van), 83, 84, 84*, 87, 88*, 89, 90*, 137, 137*, 139*, 150, 159*, 160*, 164, 181*, 207-209, 210*, 217*, 223, 258, 323, 323, 323, 384*.
 — (burggraaf van), 89, 137, 147, 148, 207*, 209, 257, 258*, 313, 384, 384*.
 — (landschrijver van), ... 88*.
 — (ridderschap van), ... 225, 308.
 — (stad), passim.
 — (burgemeester van), ... 89, 147, 258*, 290, 300, 311, 329, 331, 345*, 356, 359, 376, 377, 377*, 379.
 — (magistraat, raad, regeering, stadsbestuur van), 14, 131, en verder passim 263-384.
 — (meesters van het Sinter Claesgilde te), 14, 14*, 27, 279, 280*, 286, 288, 293, 361, 368.
 — (schepenen van), 132, 279, 358, 360*.
 — (secretaris van), 224, 308, 345.
 — (stadsrentmeester van), ... 330*, 357, 361, 364, 374.
- Nijmegen, (deken van), 266, 267, 269, 270, 281, 288, 290, 296, 366-368.
 — (classis van), ... 105*, 130, 152, 154, 155, 158*, 178, 178*, 181, 182, 191, 209, 225, 244, 260, 344, 346, 349, 350, 353, 380, 384.
 — (koster te), ... 367, 371, 372.
 — (organist te), ... 316, 328, 371.
 — (pastorie te), ... 263, 264, 267.
 — (predikanten te), 297, 316, 327, 328*, 329, 333, 344, 349, 361, 362, 364, 366, 380, 381, 382*, 383, 394.
 — (proosdij van), ... 270.
 — (Zwarte zusters of celzusters te), ... 276, 276*.
 — (Ellendige broederschap te), ... 317.
 — (Zie ook gesticht de Ellendige en andere gevoegde broederschappen te N.
 — (H. Geestbroederschap te), **272, 290.**
 — (broederschap der Romeynen te), ... 371.
 — (St. Anthoniuskerk te), ... 27, 272, 281, 290, 291, 298*, 374.
 — (Barbarossa of Roomsche kapel te), ... 272.
 — (Broër-, Predikbroëren- of Kleine Kerk te), 27, 281, 285*, 298, 326, 328, 329, 369, 372, 373, 375, 376, 377*, 380*.
 — (Gasthuiskerk in de Grootestraat te), ... 374.
 — (St. Gertrudiskapel of Olde Kerk te), ... 264, 270-272, 374.
 — (St. Gertrudiskerk te), ... 263.
 — (St. Janskerk te), 27, 281, 288, 319, 345, 357, 374.
 — (de St. Janszaal te), ... 373, 378.
 — (kapel aan „die soeven cruicen” te), ... 272, 375.
 — (St. Catharinakerk te), 290, 291.
 — (Luthersche kerk te), ... 373.
 — (Mariëburgkerk te), ... 374.
 — (St. Martijns capel of Barbarossakapel te), ... 272.
 — (St. Nicolaus- of Karolingische kapel), ... 272, 366.
 — (Nonnenkerk te), ... 374.
 — (St. Quirinuskapel te), 271, 272*.
 — (Regulierenkerk te), 298, 326, 372, 373, 376, 377, 377*.
 — (St. Stevens of Groote Kerk te), 27, 28, 229*, 264, 266, 267, 269, 273, 274, 280, 281, 288-290, 290*, 296, 320, 327, 329, 356, 357, 357*, 368, 370-374, 371*, 377-380.
 — (Thilmans kapel te), 274, 376.
 — (Engelsche gemeente te), 373*.

- Nijmegen (Luthersche gemeente te), ... 373, 374.
- (Ned. Hervormde-Gereformeerde gemeente te), 372, 373, 377-380, 378*, 379, 379*.
- (R. Katholieke gemeente te), ... 376, 377, 377*.
- (Waalische gemeente te), 373, 373*, 378, 379.
- (kapittel van St. Steven te), 229, 266-268, 266*, 270-272, 277, 284, 286, 290, 295-297, 296*, 305*, 310-312, 315*, 316, 317, 320-323, 322*, 325, 326, 330*, 333, 356, 358, 366-368, 368*, 375, 378, 378*, 379, 380, 381, 381*, 384, 384*.
- (St. Agnietenklooster aan den Teers onder), zie Neerbosch.
- (Bethlehem, vrouwenkl. te), 276, 277, 277*, 306, 309, 310, 325, 327, 328.
- (Broëren- of Predikbroederskl., Dominicanen te), 27, 273, 274, 280, 281, 283-285, 289*, 295-297, 305*, 311, 312, 315*, 316, 317, 320-323, 322*, 325-327, 333, 373, 375, 376, 377, 377*.
- (Celbroedershuis of Dolhuys, Cellieten, Lollarden, te), ... 273, 276, 287, 296, 300, 302-304, 303*, 305*, 316, 360, 391.
- (Eenigheid, vrouwenklooster te), 276-278, 284, 285, 294, 310, 310*, 322, 323, 325, 326, 374.
- (St. Gregorius Fraterhuis te), 229*, 273, 274, 285, 287, 292, 296, 300, 301, 305, 310, 317, 320, 322, 322*, 325, 326, 328, 330*, 357.
- (Groesbeeckshof, vrouwenklooster te), 276, 277*, 278, 310, 323.
- (Hessenberg- of St. Petersberch, nonnenklooster, te), 273, 275, 277, 283, 287*, 296, 305*, 306, 307, 309, 309*, 310, 317, 320, 322, 325, 327-329, 357, 358, 374, 395.
- (Jezuïeten te), ... 278, 279, 317, 317*, 322, 325, 327, 339.
- (Mariënborg, vrouwenklooster, te), 283, 289, 290*, 296, 305*, 307-311, 309*, 315*, 316, 317, 320, 322, 325, 327, 328, 358, 374, 395.
- (Minderbroeder- of Observantenklooster te), 273, 280, 285, 287, 288, 294, 294*, 317, 318, 318, 319*, 322, 325, 326, 374.
- Nijmegen (klooster te Nonnen, vrouwenklooster, te), 273, 275*, 283, 294, 296, 299, 305, 306, 310, 318, 320-323, 325-327, 357, 395.
- (Regulierenklooster te), ... 42*, 274-276, 283, 284, 286-288, 290, 291, 295-298, 298*, 305*, 307, 311, 312, 315*, 316, 320-323, 322*, 325, 326, 333, 358, 359, 366, 373, 374, 375, 376, 377*.
- (Spronckshuis, bagijnenhuis te), ... 276*.
- (Vier-zusteren-huis te), ... 276.
- (Vijf-zusteren-huis te), ... 276.
- (Commenderie van St. Jan te), 43, 46, 242, 278, 287, 288, 299, 319, 325, 330, 330*, 331, 333-335, 334*, 337, 337*, 338*, 340-342, 342*, 344-350, 344*, 352-356, 353*, 355*, 362, 379, 408*.
- (St. Alexiusvicarie op het Valkhof te), 272, 286, 297, 366.
- (St. Josephscanonische te), 364, 365*, 366, 381.
- (H. Maagd Mariavicarie in de St. Gertrudiskapel en O.L. Vrouwenvicarie, gen. de Gulden Camer te), 364, 367, 367*.
- Zie ook Malden.
- (H. Sacramentsvicarie of Wijnheerenaltaar te), 268, 389*.
- (Armen-Kinderenhuis te), 374.
- (Arme-Kinderen-Weeshuis of Armenhuis te), 302, 307, 307*, 329.
- (Burger-Weeshuis te), 302, 329.
- (gesticht de Ellendige en andere gevoegde broederschappen te), ... 302, 303.
- (St. Jacobs armengasthuis te), 273, 276, 276*, 298, 298*, 375.
- (St. Nicolaasgasthuis te), 276*, 298, 298*, 374, 375.
- (Oud-Burgeren Gasthuis te), 275, 298, 302, 307.
- (Leprozenhuis te), ... 302.
- (St. Annaweg bij), ... 374, 375.
- (St. Anthonyskerkhof te), 276, 286.
- (Begijnengas te), ... 279.
- (Boddelstraat te), 273, 285, 327.
- (Broërstraat te), ... 274, 358.
- (Burchtpoort te), ... 370.
- (Groote Markt te), ... 24.
- (Grootestraat te), 371, 373, 374.
- (Hessenberg te), ... 307.

- Nijmegen (Hezelpoort te), ... 273.
 — (Hezelstraat te), ... 276.
 — (Houtstraat te), ... 278.
 — (Hundisburg te), ... 263, 264*.
 — (Calvarieberg bij), ... 375.
 — (Kelfkensbosch te), ... 263.
 — (Korenmarkt te), ... 278, 378.
 — (Kraanpoort te), ... 374.
 — (Mariënborg te), ... 374.
 — (Molenpoort te), ... 272.
 — (Molenstraat te), ... 275, 298.
 — (Muchterstraat te), ... 279.
 — (Nonnenstraat te), ... 275.
 — (Oude Kerkhof te), 264, 271, 272, 364, 367, 374.
 — (Papengas te), ... 273.
 — (Pikkegas te), ... 276.
 — (Regulierstraat te), 286, 317.
 — (Ridderstraat te), ... 279.
 — (Snijderstraat te), ... 279.
 — (Valkhof te), 24, 263, 272, 286, 364, 366.
 — (Windmolen- of Wymelpoort te), ... 297, 370.
 — (Ziekerstraat te), ... 298.
 — (Kwartierlijke Academie te), 355, 362, 373.
 — (Apostolische school te), 286, 301*, 301*.
 — (Appoteck te), ... 298.
 — (Doelen te), ... 327.
 — (de Duyve te), ... 371.
 — (Illustre school te), zie Academie.
 — (Latijnsche school te), 286, 297, 301*, 320, 327, 329, 287, 357, 366.
 — (Proosthof te), ... 276.
 — (raadhuis te), ... 370.
 — („De vergulde Roose” te), 250.
 — („Den Wijnberch” te), ... 333.
 — (dal van Josaphat te), ... 273.
 — (Mariënburgsche weerden onder), ... 308.
 — (Apostelheerentienden te), 291, 299.
 — (kapitteltienden te), 286, 299, 313, 328.
 — (parochietienden te), ... 267.
 Nicolaas V (paus), ... 269*.
 Nispen (Gerrit van), ... 97.
 Noeden — Neuden — (Cornelis), rentm. van Syon en Bethlehem, ... 32.
 Noet (Mr. Wilhelmus), kunnik te Nijmegen, ... 269.
 Noordbrabant, ... 406.
 Noorman (Rulandus), ... 365.
 Noort (W. opten), rentm. der g.g. van de stad Zutphen, 77*.
 Notelman (Wynant), ... 122.
 Notheus (Marcus), conrector te Zaltbommel, ... 459.
 Nuys, wijnkooper, ... 181.
 Nuysenborch, med. doctor te Zaltbommel, ... 459.
 Nulant — Noulant — (het goed), ... 166, 170, 171.
 — (Egidius ingen), 165—167, 169, 172, 173*, 174.
 — (Hendrik ingen), ... 171.
 — (Johannes ingen), ... 165, 170.
 — (Willem ingen), ... 171*.
 Oey (heer van), ... 43*.
 — (Gerard van), ... 43*.
 Oene (klooster te), ... 38.
 Oever (Wolter van), tolbeziner, ... 95, 95*.
 Odiliënberg (proosdij van St.), 165*.
 Ochten, ... 189*.
 — (pastorie te), ... 200.
 — (predikant te), ... 199, 202, 202*.
 Oyen (heer van), ... 167, 168, 183.
 — (heerlijkheid), ... 150*, 158.
 Oldenzaal (kapittel van), ... 165*.
 Ommelanden (de), ... 59.
 Ommeren (heerlijkheid), ... 189*.
 — (pastorie te), ... 193, 198, 200.
 — (predikant te), ... 198, 202, 202*.
 — (Weselsche goederen onder), ... 198.
 — (Jacob van), rekenmeester van Gelderland, 39, 41*, 42*, 69.
 — (Roeloff van), raad van Tiel, rentm. van de g.g. in Tiel, Zandwijk en Nederbetuwe, 190, 395, 396, 401, 402.
 — (Van), burgemeester van Elburg, ... 351.
 Omphal (Mr. Jan Floris van), rentm. der g.g. van Overbetuwe, ... 173*.
 Ooi onder Echteld, ... 189*.
 — (pastorie te), ... 191.
 Ooy — Oy — bij Nijmegen, 207*, 266*, 358.
 — (circul van de), ... 378.
 — (heerlijkheid), 207*, 265, 265*, 266*.
 — (-Rijks), ... 265, 266*.
 — (-schependoms), ... 264*, 266.
 — (pastorie te), ... 209, 210.
 — (predikant te), ... 209.
 — (kerk te), ... 265.
 — (St. Hubertuskapel te), ... 265.
 — (tienden in), ... 267, 326.
 Oosterhout, ... 163, 181*, 328.
 — (buurmeesters te), ... 179.
 — (predikant te), ... 181.
 — (g.g. te), ... 85.
 — (tiend te), ... 358.

- Oostrum, ambt Kessel (Regulierenklooster te), ... 443.
 — (Jacob van), ... 123.
 Ophemert, ... 121, 124, 131, 136*.
 — (heer van), 132, 141, 145*, 238.
 — (heerlijkheid), ... 109*, 110*.
 — (huis te), ... 110*.
 — (kerkmeesters te), ... 121.
 — (kosteriegoederen te), ... 118.
 — (pastorie der St. Lambertuskerk te), 118, 118*, 121, 129, 141.
 — (pastorie der St. Maartenskerk te), ... 118, 118*, 124, 141.
 — (predikant te), ... 124, 145*.
 — (kerken te), ... 109*, 122.
 — (Commenderie te), ... 388.
 — (St. Catharinavicarie te), 118, 135*.
 — (St. Pietersvicarie te), ... 135*.
 — (O.L. Vrouwenvicarie te), 118, 124, 135*.
 — (Quirijn Ottens. van), conventuaal van St. Mariënweerd, ... 223.
 - Opheusden (kerk te), ... 240*.
 — (pastorie te), ... 198, 200.
 — (predikant te), 198, 202, 202*.
 — (St. Antoniusvicarie te), ... 191.
 — (St. Mariëngaarde, klooster te), ... 190, 240—242, 243*.
 ✓ Opijnen, 121, 136*, 257*, 448, 464*.
 — (heer van), ... 97.
 — (kerkmeesters te), ... 121.
 — (kosterie te), ... 118.
 — (pastorie te), ... 118, 141.
 — (St. Jansvicarie te), 118, 135*.
 — (St. Jans- en Catharinavicarie te), ... 118, 122, 135*.
 Oranje (Prins van), 12, 24, 28, 42, 68, 91—93, 93*, 96*, 97—102, 246, 445.
 — (Prinses van), ... 224.
 Ornaeus, predikant te Nijmegen, ... 345*.
 Oss (Reiner van), priester, ... 273.
 Osnabrück (stift van), ... 348.
 Oudheusden (heer Baldewijn van), conventuaal van St. Mariënweerd, ... 223.
 Oudewaard (de), ... 189*.
 Oven (C. C. van), landschrijver van Overbetuwe, ... 174.
 Overasselt, ... 154, 160, 161*.
 — (buurmeesters, kerspellingen en geërfden te), ... 253*.
 — (predikant te), ... 152, 156.
 — (prioraat te), ... 160, 161*, 300.
 — (O.L. Vrouwenaltaar te), ... 153.
 — (de Egelmorter onder), ... 253*.
 Overbetuwe (ambt), 80, 83, 84, 87, 87*, 89, 90*, 137*, 138, 139*, 150, 155, 159, 160*, 163, 165, 167, 170—173, 173*, 175, 176, 178, 180, 182, 183, 185, 186, 189*, 233, 252, 258, 259, 323, 332, 346, 357*, 358.
 — (ambtman van), 87, 132, 163*, 168, 169, 169*, 170, 177, 178, 184—187, 243*, 245, 258*, 261*, 299, 323, 333, 342—351.
 — (ridderschap van), 185—187, 225, 243*, 245, 246*, 323.
 — (g.g. in het ambt), 150, 164, 165, 167, 170, 244, 245, 293.
 Overijssel, ... 34.
 — (Staten van), ... 35*.
 — (synode van), ... 35*.
 Overkwartier (het), 11, 13, 14, 26*, 27, 42*, 44, 57, 57*, 58, 59*, 74*, 151, 151*, 312, 313, 313*.
 — (g.g. van het), 74*, 299, 299*, 300*, 312, 313*.
 — (domeinen in het), ... 74*.
 Paderborn (abt van), 114, 121, 121*, 129.
 — (Abdinghof, klooster in), 121*.
 — (Meinwerk, bisschop van), 121*.
 Pallandt (Johan van), heer van Keppel, ... 12.
 Palts (de), ... 31.
 Pannerden (heerlijkheid), ... 164*, 179.
 — (predikant te), ... 180.
 — (pastorie te), ... 181*.
 Papenweerd (de), ... 77*.
 Park bij Leuven (abt van), ... 219*.
 — (Praemonstratenser abdij van), ... 214*.
 Parma (Prins van), ... 289, 392.
 Pas (Jasper), ... 191.
 Pauli (Mr. Jacob), pensionaris van Dordrecht, ... 92—95, 102.
 Paulus III (paus), ... 228*.
 Paulus Nycholaus' zoon, kerkmeester te Tiel, ... 428*.
 Paus (de), 8, 9*, 219, 219*, 266, 273, 339, 354, 440.
 Paw (Clais), richter te Zaltbommel, ... 463.
 Pels (Ds. Christophorus Joachimus), predikant te Ooy en Persingen, ... 209.
 Pepinckhusius, ... 177.
 Persingen, ... 207*.
 — (heer van), ... 268*.
 — (heerlijkheid), ... 207*, 265, 265*.
 — (pastorie te), ... 209, 210.
 — (predikant te), ... 209.
 — (St. Dionysiuskapel te), ... 265.

- Persingen (parochiekerk te), 265.
 — (de Ottenhoffstadt onder), 309.
 Peter Gerritsz., presentieheer te Tiel (heer), ... 399.
 — Petersz., vicaris te Heere-
 waarden, ... 101.
 — Petersz., ... 464.
 Pieck (Gielis), ... 216*.
 — (Joost), heer van Zuilichem,
 117, 148.
 — (Claes), ambtman van
 Beesd en Renoy, ... 221*.
 — (Otto), ... 221*.
 — (Wilhem), ambtman van
 Beesd en Renoy, ... 221*, 222.
 — tot Isendoorn (Herman), ...
 170, 192.
 Pilat (Ds.), predikant te Nijme-
 gen, ... 327, 329.
 Piper (Anthonis), rentm. der
 g.g. te Tiel, ... 413, 414*.
 — (Louis), stadsrentm. te Tiel,
 414*.
 Pistorius (Henricus), predikant
 te Beek, ... 208.
 — (Wernerus), predikant te
 Wychen, ... 210*.
 Pius II (paus), ... 276.
 Pius IV (paus), ... 345.
 Ploos van Amstel (Engel-
 brecht), rentm. der g.g. te
 Buren, ... 449*.
 Poederoeyen, ... 123,
 — (heerlijkheid), ... 126,
 — (predikant te), ... 109*.
 — (pastorie- en vicariegoede-
 ren te), ... 141, 120.
 Poeyn (Henricus), secretaris
 van Nijmegen, ... 12*.
 Poel (Hilleken van der), kloos-
 terlinge in het St. Agnie-
 tenconvent te Tiel, ... 403.
 Poelgeest (vrouw van), ... 443.
 Poitou (Dr. Everhardt), rentm.
 van Mariënweerd, ... 224.
 Pol (Jenneken van den), non
 in het St. Agnietenklooster
 te Tiel, ... 405.
 Poll (Godefroy Frederik van
 de), heer van Hedel, ... 117*.
 — (Johan ten), rentm.-gene-
 raal der g.g. in de Graaf-
 schap, ... 76.
 — (Willem Jansz. van de), ... 455*.
 Pollius (Petrus), deken van de
 St. Stevenskerk te Nijmegen,
 ..... 296*.
 Pontanus, ... 420*.
 Poirtman (Johan), kerkm. te
 Nijmegen, ... 369*.
 Portman (Anssom), kerkm. te
 Nijmegen, ... 283.
 Portugal (koning van), ... 9*.
 Potouw (Johan), rentm. van
 het St. Agnietenklooster te
 Arnhem, ... 70, 71, 74*.
 Prillewitz (A), rentm. wegens
 het achtste deel der gene-
 rale middelen, ... 460, 461, 461*.
 Pronk (Anthony), ... 434.
 Prüm in den Eifel (abt te), ... 382*.
 — (St. Salvatorabdij te), 81,
 381*, 382*.
 — (George heer van), pastoor
 te Arnhem, ... 381*.
 Pufflik, ... 154, 158*, 159, 232.
 — (pastoriehof te), ... 157.
 Punt (Walterus), kerkmeester
 te Tiel, ... 428*.
 Quisthout van Vilvoorden
 (Guilielmus), pastoor van
 Bokhoven, abt van St. Ma-
 riënweerd, ... 228*.
 Raad van State (de), 85, 94—97,
 94*, 447.
 Raet (Arndt de), secretaris
 van Zaltbommel, ... 89.
 Raetsvelt (Willem van), ... 122.
 Randwijk, ... 164*, 180*, 181*, 182.
 — (pastorie te), ... 178.
 — (predikant te), ... 181.
 — (g.g. te), ... 85.
 Randwijck (familie van), ... 240.
 — (Anna Theodora van), ... 174.
 — (Frans Steven Carel van),
 heer van Beek, Rossem en
 Heesselt, ... 148*.
 — (Geertruidt van), conven-
 tualin van Clarevelt, Wa-
 mel, ... 248.
 — (Gijsbert van), ... 240, 243*.
 — (Hans Willem van), 160, 161*.
 — (Jacob van), burggraaf van
 Nijmegen, heer van Rossem,
 ..... 147.
 — (Johanna Louisa van), ... 174.
 — (Rutger van), ... 242.
 Ravenswaay, ... 191*, 216*, 223.
 — (pastorie te), ... 197, 200.
 — (predikant te), 197, 198, 202,
 202*.
 — (St. Mariavicarie te), 191,
 ..... 198.
 Ravestein (land van), 99, 224, 456.
 Reden (schout van), ... 333.
 — (pastoor van), ... 51*.
 Reet, ... 163.
 Rechen — Rechum — alias Sa-
 delmaecker (Henrick van),
 ordebroeder en administra-
 tor van St. Jan te Nijme-
 gen, 319*, 330, 334, 337, 341,
 ..... 347, 348.
 Recht (Jonathan van), ... 142*.

- Recht (Matheus van), predikant te Doetinchem, ... 142*.
- Reyd (Everhard van), Nas-sausch raad, ... 25.
- Reinen (Rutgerus à), predikant te Zetten en Andelst, ... 177.
- Reyter (Mr. Jacobus), kanunnik te Arnhem, ... 51*.
- (Mr. Cornelis), pastoor van Reden, ... 51*.
- Renkum (klooster te), ... 72, 395.
- Rennenberg (graaf van), 29, 34*, 393.
- Renoy, zie ook Beesd en Renoy.
- (kerk te), ... 211.
- (pastoor te), ... 211*.
- (pastorie te), 142*, 211*.
- (predikant te), ... 211*.
- Rens (F. H.), stadsrentmr. te Nijmegen, ... 357.
- Rensen (Reyner van), provisor van de conventshuizen te Nijmegen, ... 321.
- Republiek der Vereenigde Nederlanden (de), 7, 69, 74, 83, 84, 84*, 115, 119*, 341.
- Ressen, 163, 164*, 180*, 181*, 184*.
- (g.g. in), ... 85.
- (predikant te), ... 179, 180.
- (smalle tiend te), ... 165*.
- Ressen en Doornik (gerichtsbank te), ... 163*.
- Revelis (Andries), pachter van den derden voet van vicarieën te Tiel, ... 425, 426.
- Rhenen, ... 130, 189, 189*.
- (schout van), ... 189*.
- Rhodus, ... 340.
- Ridders — de Rydder — (Antonia), conventuale in het Ceciliaenconvent te Tiel, 401, 402, 403*.
- Riemsdijk, ... 435*.
- (Adriaen van), oud-burgenmeester van Tiel, ... 417, 417*.
- Rijck Herberensz. (Mr.), pastoor te Drumpt, presentieheer te Tiel, ... 399, 400, 400*.
- Rijkerswoerd onder Elst, 163, 243*.
- Rijnsburg (abdij van), ... 236*.
- Rijswijk (N.B.), (pastorie te), 200.
- (predikant te), 198, 202, 202*.
- (H. Kruisvicarie te), ... 191.
- (Ds. Adrianus van), predikant te Gameren, ... 145.
- Rijswijck (Mr. Wilhelmus van), deken van Nijmegen, 281, 296, 366.
- Rynen (Johan van), schout te Ingen, ... 191.
- Roeloff Henrickss., ... 169*.
- Otten, ... 175.
- Roermond (kwartier van), zie Overkwartier (het).
- (bisdom), ... 266.
- (bisschop van), 277, 289, 291, 345.
- (stad), ... 15, 19, 59*, 75*.
- (Hof te), ... 58*, 291, 309.
- (Carthuizer klooster Bethlehem te), 207, 283—285, 311, 313, 313*.
- Roever — Röver — (Gerard de), procureur te Tiel, ... 429.
- (Joannes), kerkmeester te Tiel, ... 429*.
- Roy (Andries de), ... 134*.
- (Ds. Henricus de), predikant van den Prins van Oranje, ... 134.
- (Ds. Johannes de), predikant te Tuil en Gameren, ... 128.
- Royen (Goosen van), rentm. van de St. Paulusabdij te Utrecht, ... 121.
- Rolof, bisschop van Utrecht, 274*.
- Rome, ... 340, 355.
- Romeinsche concilie (het), ... 18.
- Roock (J. de), Kwartiersontvanger, ... 460.
- Rosenbach (Philips van), Com-mendeur van St. Jan te Arnhem en Nijmegen, 330, 334*, 335.
- Rosmalen (klooster St. Annaborch te), ... 100, 100*.
- Zie ook 's-Hertogenbosch (de Cluyt).
- Rosmolen (Goerd van), ... 304*.
- Rossem — Rossum —, 122, 100, 137*, 148*.
- (heer — vrouwe — van), 100, 110, 147, 148, 148*.
- (heerlijkheid), ... 110.
- (kosterie te), ...119, 135*, 137*.
- (geestelijke beurs van), ... 148*.
- (kapittel en kloostergoederen van), 116, 132, 133, 136, 139—141, 146—148, 247.
- (predikant te), 132, 140, 146, 147.
- (kapittel van), ... 100, 119, 135*.
- (St. Mariënackerklooster te), 96*, 99, 100, 100*, 102, 103, 125, 127, 135*, 147, 246, 246*, 247.
- (St. Martinuskerk te) 100*, 119, 147.

- Rossem, (Gasthuis- of H. Geestgoederen te), ... 110.
 — (H. Geesthuis te), ... 125.
 — (het 's Heerenweertje onder), ... 132.
 — (Heyne van), ... 192.
 — (Huymen — Huychman van), vicaris in Tuil, 101, 451.
 Rump, 101, 121, 215*, 216*, 219, 257*, 448, 449, 450.
 — (kosterie te), ... 117, 123.
 — (pastorie te), 117, 124, 129, 140, 142*, 226.
 — (predikant te), ... 130, 142, 143*.
 — (vicariagoederen te), 142*, 122, 135*.
 — (L. Vrouwenvicarie te), 117, 327.
 Rut Hendrix, ... 327.
 Ruevers (Merry), non in het St. Agnietenklooster te Tiel, 405.
 Ruuck (Hendrik de), burgemeester van Zaltbommel, 146.
 — (J. Q. de), rentm. te Zaltbommel, ... 464.
 Saes (Mr. Jan), pastoor te Echeld, ... 193.
 Sadelmaecker, zie Rechen (van).
 Saksen-Hildburghausen (graaf Ernst Frederik van), graaf van Culemborg, ... 90.
 Zallant (Cornelis van), ... 71.
 Sande (Van den), burgemeester van Arnhem, ... 338.
 — (Fredericus à), ... 349.
 — (Carl van den), secretaris en auditeur van de Geldersche Rekenkamer, ... 169, 305.
 Sanders van Well, burgemeester te Nijmegen, ... 377*.
 Zandwijk, 87, 385, 386*, 387, 389, 391, 392, 392*, 397, 406, 410, 423, 428, 430, 436, 436*, 437.
 Zie ook Tiel en Zandwijk.
 — (richterambt), ... 83, 90*.
 — (magistraat van), ... 385.
 — (schepenen van), ... 428.
 — (pastorie van), 391, 391*, 407, 410, 410*, 411, 411*, 412, 413.
 — (pastoor van), ... 392, 411.
 — (g.g. te), ... 395, 436.
 — (presentiegoederen te), ... 390, 399, 400.
 — (kapel op Westroyen te), .. 392.
 — (parochiekerk te), 385, 391—392, 391*, 409, 428, 436.
 — (kerkmeesters te), ... 410, 410*.
 — (klooster Westroyen te), 392, 392*, 395-400, 404-406, 406*, 412, 413, 416, 418-422, 419*, 421*.
 Zandwijk, (S. Maria en Sebastianusvicarie in St. Vincen-tiuskerk te), ... 428.
 — (S. Petri en Paulivicarie in het Gasthuis te), ... 392, 428.
 — (gasthuis te), ... 428, 436, 436*.
 — (tienden op), ... 392, 392*, 437*.
 — (goed Wittesteyn onder), 428.
 Zandwijksche veld (het), ... 386*.
 — (buurmeesters op het), ... 386*.
 — (geërfdenorganisatie op het), ... 386*.
 Santfort (Theodoricus), prior der Regulieren te Nijmegen, 290.
 Schaep (Roeloff), rentm. van het Fraterhuis te Doesburg, 32.
 Schaer bij Bredevoort (klooster), ... 76, 78.
 Schayck (Gerit Adriaensz.), organist te Tiel, ... 431.
 Schats — Schets — Schaets — (Cornelis), ... 351.
 Scheeringe (conventsland de), 421.
 Scheers (Godefried), kerkmeester te Tiel, ... 431.
 Scheidius (Ds. F. A.), predikant te Elst, ... 174, 174*.
 Scheiffart van Merode (Walraven), commendeur van Mainz en receptor-gen. van de Orde van St. Jan in Nederland, ... 333, 333*, 337, 338, 338*, 340-343, 342*, 346, 351, 352, 354.
 Schenck van Nydeggen (Johan), ... 109*.
 Schenkenschans (predikant van), ... 180.
 Scherpenhuisen (Severin van), substituut-rentmr. der g.g. te Nijmegen, ... 312.
 Scherpenzeel (Barbara van), .. 238.
 — (Johanna van), ... 238.
 Scherphof (Ds. Samuel), predikant te Tiel, ... 420.
 Schevichaven (van), 267, 368, 370.
 — (Gertrudis), ... 51*.
 — (Henrick van), rentm. van St. Walburg te Arnhem), .. 71.
 — (Joachim van), Regulier te Nijmegen, ... 296.
 Schilman (Em), ... 427.
 — (Henrick), raadsheer, ... 427.
 — (Jan), vicaris te Tiel, personaat te Macharen in Brabant, ... 428.
 Schimmelpenninck, rekenmeester te Arnhem, ... 332*.
 — van der Oye geb. van Haef-ten (vrouw J. C.), ... 454*.

- Scoenen (Jenneken), klooster-
 linge in het Nonnenklooster
 te Zaltbommel, ... 96*
 Schoock (Aernt), ... 451.
 — (Aert), ... 122.
 — (Ceris), rentm. der g.g. te
 Zaltbommel, ... 455*, 458.
 Schoonenburg (vrouw van), 160.
 Schoonhoven (Carmelieten of
 O.L. Vrouwenklooster te), 101,
 443, 444*, 449, 450.
 Schorrenburch, meester van
 St. Claes, kerkmeester te
 Nijmegen, ... 280.
 Schouwhamer (Johannes), predi-
 kant te Over- en Neer-
 asselt, ... 156.
 Schull, ... 435*.
 — (Gerard), rentm. van de
 presentieheeren, enz. te Tiel, 412.
 Schutte (Johan), rentm. der
 g.g. in het graafschap
 Bergh, ... 78.
 Sebars (Rimboldus), ... 267*.
 Seegers (Jan), ... 182.
 Zeeland (heerlijkheid), ... 164*.
 — (provincie), ... 22, 59, 98*,
 99*.
 Sellar (Mr. Reiner van), pas-
 toor te Hees, ... 271.
 Sellick bij Tiel (de), ... 421.
 Sels (Peter), rentm. der g.g.
 in de stad Zutphen, ... 77*, 78*.
 Zaltbommel, 15, 16, 24, 28, 42, 55,
 83, 84, 85*, 87, 88, 91, 92,
 94—97, 98*, 99, 100, 102—108,
 104*, 105*, 108*, 113, 127*, 131,
 146, 234, 237, 257*, 420, 421*
 438—472 passim.
 — (burgemeesters van), 132, 140,
 146, 452, 457.
 — (gericht te), ... 438*,
 458*.
 — (kwartiersluiden te), 95*, 453,
 453*, 457, 463*, 465.
 — (magistraat van), 93, 93*, 94,
 95*, 97, 442, 446, 446*, 448*,
 451*, 454*, 455, 457, 459,
 460, 461, 461*, 462—468, 464*,
 470, 471*.
 — (proost-geweldige te), ... 458.
 — (rector te), ... 446, 454,
 455.
 — (richter te), ... 458*.
 — (schepenen van), 110*, 452,
 457, 458*, 459.
 — (schoolmeester te), ... 459.
 — (schout te), ... 458*.
 — (schutterij te), ... 451*.
 — (Stadhouder van), en ge-
 associeerden, ... 94,
 95.
 — (stadsrentmeester van), 217*,
 448, 455, 458, 460, 462,
 466.
 — (stadssecretaris van), 89,
 451*, 464*, 465.
 Zaltbommel (vroedvrouwen te), 460,
 461.
 — (broederschap van St. Anna
 (Hanna) te), ... 450, 451*, 464*.
 — (broederschap van de Ro-
 meinen te), ... 454*.
 — (broederschap van het H.
 Sacrament te), 450, 451*, 464*.
 — (broederschap van O.L.
 Vrouw te), 450, 451, 451*, 464*.
 — (deken van), 440*, 441,
 442, 463*.
 — (g.g. te), 221*, 234, 438,
 443, 445, 445*, 446, 447, 449,
 453, 455, 455*, 457, 458, 459, 460—462,
 466, 466*, 467, 472.
 — (geestelijke huizen te), 446,
 452, 459.
 — (kanunnik te), 441, 441*,
 463.
 — (de prior van St. Pieters-
 wiel onder), ... 441*.
 — (classis), 105*, 123, 126—128,
 126*, 130, 131, 144,
 155.
 — (koster te), 446, 465, 467,
 470, 471.
 — (predikant te), 96, 446, 448,
 449, 455, 459, 460—462.
 — (Luthersche gemte te), 468,
 472*.
 — (Ned. Geref. gem. te), 468,
 470, 471*, 472*.
 — (Waalsche gem. te), ... 468.
 — (Arminiaansche kerk te), 468*.
 — (Balverenschoor in de kerk)
 te), ... 453.
 — (Breuren- of Regulieren-
 kloosterkerk te), 443, 467,
 467*.
 — (Gasthuiskapel of Kleine
 kerk te), 442, 459, 465, 467,
 467*, 468, 468*, 470—472,
 472*.
 — (St. Maartens of Groote
 Kerk), 99, 101, 438, 440*, 442*,
 451, 453, 464—467, 467*,
 470, 472*, 472*.
 — (Mennistenkerk te), ... 468*.
 — (kerkmeesters te), 451* 463—467.
 — (Nonnenkerk te), ... 467, 467*.
 — (kapel van Wedigo te), ... 441,
 450.
 — (kapittel van), 99, 438, 438*,
 439—440, 440*, 441*, 445, 450,
 452*, 463, 466, 469,
 470.
 — (Agnietenklooster te), 100,
 247*, 442, 445, 450.
 — (St. Maria Magdalena-
 klooster te), 96*, 100, 102, 442,
 445, 450, 457—459, 458*.
 — (Regulierenklooster te), 99,
 442, 443, 445, 449, 450, 459,
 462.
 — (gemeene vicarissen te), 441,
 450, 451, 451*.
 — (St. Barbaravicarie te), ... 453.

- Zaltbommel, (vicarie in Jobs-
kooorken te), ... 101, 450.
— (St. Cornelisvicarie te), ... 454.
— (St. Catharinavicarie te), 450.
— (H. Kruisvicarie te), ... 450.
— (vicarie van Maria Magda-
lena te), ... 444*, 450.
— (H. Maagdvicarie in de ka-
pel van Wedigo te), ... 441,
— (H. Mattheusvicarie te), ..
450,
451.
— (St. Sebastiaensvicarie te), 450.
— (St. Stevensvicarie te), ... 454.
— (St. Ursula-vicarie te), ... 453.
— (vicarie van O.L. Vrouwe
in het Hoogkoor te), 450, 451*.
— (Armenhuis te), ... 444*,
— (gasthuis te), ... 444,
— (gasthuistoren), ... 467,
— (Kaentkenshuis), terminaar-
huis te), ... 101, 443, 449.
— (pesthuis te), ... 457,
— (sieckhuys te), ... 458*,
— (Begijnhof te), ... 441.
— (Boschpoort te), ... 464.
— (Gamersche straat te), ... 451*.
— (Kerkstraat te), 464, 464*,
— (Kloosterstraat te), ... 443.
— (Nieuwstraat te), 101, 443,
450, 466.
— (Nonnenstraat te), ... 444,
458, 468*.
— (Nonnenpoort te), ... 458.
— St. Pieterswiel te), ... 442,
— (Vogelzang — Klomp —
te), ... 444.
— (Agnetableek te), ... 458.
— (kerkhof te), ... 465.
— (Liefv Vrouwenlandt onder), 451*.
— (Sandcamp onder), ... 451*.
— (tienden van), 438, 438*,
439,
439*.
— (tol te), ... 95*, 96, 96*,
— (veer over de Waal bij),
448, 449, 459,
460.
Zennewijnen — Sunderwaerden
— Sundwaerdam —, ... 109*.
— (heerlijkheid), ... 109*.
— (kapel te), ... 223.
— (kerk te), ... 234.
— (pastoor te), ... 234,
— (proost van), ... 234.
— (klooster St. Mariënschoot
te), 98, 98*, 99, 101, 104*,
222, 233-241, 234*, 447,
450, 454, 454*, 455*.
— (H. Kruisvicarie te), ... 234.
— (het Kempken onder), ... 237.
Zetten, ... 163, 179, 180, 181*,
— (predikant te), ... 177, 178,
— (g.g. te), ... 85.
— (pastoriegoederen te), 175, 177.
Zetten, (de Rietham onder), .. 182.
— (het Schouteland onder), .. 182.
Zevenaar, ... 90.
Sevenaer (Constantia van), vr.
van Otto Frederik Roeleman,
graaf van Bylandt, ... 227.
— (Mr. Peter van), rector der
Apostolische school te Nij-
megen, ... 286.
Zyfflich, ... 210*.
Singendonck (wed.), vrouwe
van Dieden, ... 209.
— (Coenraed), raad van Nij-
megen, ... 131, 132, 136, 137.
— (M. L.), heer van Dieden,
burgemeester van Nijmegen,
359.
— (Pontiaan), provisor der
conventshuizen te Nijmegen,
321.
Syon bij Doetinchem (kloos-
ter), ... 32*, 76, 77*.
Slichtenhorst, ... 59*, 443,
467.
Slijk-Ewijk, 164*, 180*, 181*,
— (buurmeester te), ... 179.
— (predikant te), ... 181.
— (koster te), ... 181.
— (g.g. te), ... 85.
— (de Bagyneweyde te), ... 174.
Sluysken (David), ... 453.
— (Everard), burgemeester
van Arnhem, ... 332.
— (Pouwel), rentm. van den
graaf van den Bergh, 70*,
176,
177.
— (Peter), ... 453.
— (W.), ... 37, 41*.
Smeltsinck, luit-kapitein te
Arnhem, ... 322*.
Smetius — Smith — (Ds. Jo-
hannes), predikant te Nij-
megen, predikant te Ubber-
gen, ... 344, 344*,
384.
Smit (Mr. Herman), kanunnik
te Nijmegen, ... 280.
Smoers (Lambert), ... 150, 151.
Zoelen, ... 189*, 250.
— (heer van), ... 192, 196, 365,
393.
— (bank van), ... 189*.
— (heerlijkheid), ... 189*.
— (pastorie te), ... 192.
— (predikant te), ... 199.
— (g.g. te), ... 192.
Solingen (N. van), ... 261*.
Solms (Henrick, graaf van),
Landcommendeur der Duit-
sche Orde, balye van
Utrecht, ... 408.
Sonnendaechs (Beel), zuster
in het Mariëburgklooster,
309.
Souwen (Andreas van), Com-
mendeur te Haarlem, ... 339.

- Spaenghen (Anna van), vrouwe van Haften, ... 101*.
- Spanje (Koning van), 22, 23, 24*, 345, 366.
- Speyart van Woerden (Maria Justina), ... 174.
- Spijk (Z.-Holland), (kerspel), 109*.
- Spycken — Spijck — (Derryckter), provisor van de conventshuizen te Nijmegen, 321.
- Spiker (Mr. Henricus), vicaris te Nijmegen, ... 269.
- Stakenbroick (ritmeester), ... 153.
- Steech, (Johanna van der), conventualin van het St. Ceciliënconvent te Tiel, ... 393.
- (Mattheus van der), rentm. van het St. Ceciliënconvent te Tiel, 397, 398, 398*, 399, 400*, 402, 403, 416, 423.
- Steenbergen (Henryck van), inspecteur van de kloostergoederen te Nijmegen, ... 307.
- Steenwijk, ... 40.
- (Roloff van), rentm. der g.g. te Nijmegen, 42*, 283-288, 286*, 295, 300.
- Stephanus (de H.), martelaar, — (Ds. Guilielmus), predikant te Arnhem, ... 381*, 382*.
- Stepraedt (Peter van), ... 43*.
- (Reyner van), heer van den Doddendaal en Indoornik, 218.
- Steven Gerritss., ... 192.
- Hermenss., presentieheer te Tiel, ... 399.
- Loeffss., ... 153.
- Stock, conrector te Tiel, ... 420.
- Straelen, ... 75*.
- Stralen (Johan van), schepen van Zaltbommel, ... 459.
- Stuers (Theodora), zuster in het klooster Westroyen, ... 405.
- Zuylen (Adriaen van), ... 409.
- (J. van), burmeester van Winssen, ... 285*.
- Zuilichem, 116, 117, 117*, 120, 148, 464*.
- (heer van), 117, 124*, 141, 148, 148*.
- (heerlijkheid), ... 124*.
- (schepengerichtsbank te), .. 110*.
- (g.g. te), ... 120*.
- (pastoriegoederen te), ... 141.
- (H. Geest te), ... 254.
- Sueren (Peter van), abt van St. Mariënweerd, ... 224.
- Suermont (Johannes), kanunnik te Nijmegen, vicaris te Goch, ... 364, 365.
- Sunderwaerden, zie Zenne-
wijnen.
- Zutphaniensis (Thomas), predikant te Alphen, ... 152.
- Zutphensche rentambt der g.g. (het), ... 76*, 78, 79*.
- Zuyrling (Mr. Nicolaus), ... 441.
- Swanenborgh (heer van), ... 196.
- Swart (C. de), koster te Zaltbommel, ... 461.
- Sweers, kerkmeester te Nijmegen, ... 281.
- Swerinchuysen alias Grevinchoven (Ds. Caspar), predikant te Zaltbommel, ... 96*.
- Zwolle (Fraterhuis te), 240, 273*, 274*.
- Zutphen (Kwartier van) — de Graafschap, 11, 19, 28, 32, 74—76, 78, 79, 79* 80, 253, 312.
- (stad), 28, 30, 74—77, 79, 104, 281, 289*, 292, 299.
- (burgemeester van), ... 169, 351.
- (classis), ... 105.
- (proosdij van St. Walburg te), ... 77, 77*, 78*, 79*.
- (Sacramentsgilde te), 77*, 79*.
- (Groote of St. Walburgskerk te), 28, 29, 32, 77, 77*, 269*.
- (St. Margarethakapel te), ... 79*.
- (Nieuwe Stadskerk te), 28, 79*.
- (kapittel van St. Walburg te), ... 77, 77*, 79, 82, 269*.
- (Adamanshuis te), ... 78*, 79*.
- (Isendoorn), ... 78*, 79*.
- (klooster op den Olden Wand te), ... 79*.
- (Predikbroedersklooster te), ... 32, 79*.
- (klooster Rondeel te), ... 79*.
- (Spittael te), ... 78*, 79*.
- (Wolfs- of Heer Hendriks-huis te), ... 78*, 79*.
- (vicarie B. Mariae te), ... 79*.
- (vicarie op de Worf te), ... 79*.
- (vicarie Trium Regum), ... 79*.
- Taey (Mr. Jan), koster te Tiel, 420.
- Tarée (Ds. A.), predikant te Beek en Ubbergen, ... 383.
- Teeffelen (heer Petrus van), pastoor te Tiel, 388, 389*, 393, 394, 394* 431.
- Teisterbant (Waldger, graaf in), ... 386*.
- Tellicht (Anthonis van), 364, 365, 365*.
- (Lambert van), ... 364.
- (Merten van), ... 365*.
- (Zeyno van), ... 365, 365*.
- (Merten van), ... 365*.
- Temminck (H.), ... 351.

- Tengnagell (heer van), ... 239.
 — (Alexander), heer van Gellicum, ... 142*.
 — (Angenita Maria), ... 238.
 — (Geertruyt Albertina), ... 238.
 Tergysels (Mr. Steven), zieken- trooster te Zaltbommel, ... 459.
 Theodoricus Israhelszoon, burger van Zaltbommel, ... 441.
 Theodorus Petri, ... 122, 123.
 Thill (Albert van), kanunnik, rentm. van het kapittel van Zutphen, ... 77.
 Thooft (J. P.), Kwartiersont- vanger, ... 460.
 Tyefelen (Nicolaus van), pas- toor der Tielsche parochie- kerk, ... 390.
 Tiel, 28, 83-85, 87-89, 190, 234, 381*, 384-437 passim, 453,
 — (burgemeester van), 89, 132, 417, 424, 436.
 — (raad van), ... 62.
 — (gemeenslieden te), ... 431, 470.
 — (gericht van), 385*, 386*, 406.
 — (magistraat van), ... 190, 387*,
 393-396, 398-407, 400*, 410-412, 412*, 416, 417, 417*, 418*, 419, 429*,
 421*, 423, 427, 429-432, 435*, 436*.
 — (hondenslageres te), ... 431.
 — (rector te), ... 420, 436*.
 — (schoolmeester te), ... 419.
 — (schepenen te), ... 400.
 — (secretaris van), 398, 412, 417*, 429.
 — (stadsrentmeester te), 396, 413*, 414, 418, 422*, 434.
 — (Calandersbroederschap te), 388.
 — (classis), ... 130, 388.
 — (Commendeur van), ... 407-409.
 — (koster te), 400, 431, 432, 435*.
 — (kosterie te) ..... 387, 459.
 — (organist te), ... 431, 432.
 — (pastoor te), 388-390, 411, 431, 431*, 469.
 — (pastorie te), 386, 388, 407, 408, 411-413, 420, 426, 427, 432, 435.
 — (predikant te), ... 191, 193, 194, 407, 409, 411, 419, 420, 421*, 427.
 — (presentieheeren te), 389, 389*, 390, 398-400, 398*, 411-413, 411*, 419, 422, 422*, 426.
 — (proost te), ... 387, 388.
 — (g.g. te), ... 386*, 390, 395, 400-403, 407, 411*, 413, 415, 415*, 417, 419, 421, 422, 422*, 432, 433*, 434, 436, 469.
 Tiel, (kloosterhuizen enz. te), 397, 398, 398*, 412, 415-417, 434, 457, 458.
 — (St. Agnietenkerk te), 433, 434, 434*.
 — (St. Alexiuskapel te), ... 391.
 — (St. Ceciliën- of Kleine Kerk te), ... 431-436, 435*.
 — (Dampoortkapel te), 388, 391.
 — (H. Kruiskapel te), ... 387.
 — (St. Maartens- of Groote Kerk te), 386, 388, 389, 398, 399, 408, 423, 427, 428, 430-435, 435*.
 — (kerkmeesters te), ... 428-432.
 — (St. Walburgiskerk te), 386-388, 386*, 433.
 — (Luthersche gemeente te), 433, 435*.
 — (Ned. Hervormde — Geref. gemeente te), 432, 433, 435, 435*.
 — (kapittel van St. Walburg te), ... 165*, 233, 386-388, 386*.
 — (St. Agnietenconvent te), 251*, 390, 395-400, 403, 405, 405*, 407, 411*, 412-416, 417*, 419, 422, 421*, 422*, 426, 426*, 434, 434*.
 — (Celbroedershuis te), 390, 391.
 — (St. Ceciliën klooster te), ... 390, 392, 396, 398, 398*, 400-403, 402*, 412-415, 417, 417*, 418*, 419-422, 420*, 421*, 422*, 433, 434, 436.
 — (Commenderie der Duit- sche Orde te), 118*, 336, 394, 407-409, 413, 418, 420.
 — (vicariëen te), 388, 398, 413, 420, 422-426.
 — (vicarie Antonii et Trium Regum te), ... 427.
 — H. Brigitta-vicarie te), 408, 427.
 — (Ecksvicarie te), ... 427.
 — (St. Eloy-vicarie te), ... 427.
 — (vicarie van St. Jan den Evangelist te), ... 427.
 — (St. Josephsvicarie te), ... 427.
 — (St. Catharina en Barbara- vicarie te), ... 388, 408, 427.
 — (Crispinusvicarie te), ... 427.
 — (H. Kruisvicarie te), ... 427.
 — (Maria Magdalenavicarie te), ... 427.
 — (vicarie van St. Mattheus en St. Joris in St. Loyen- choirken te), ... 389, 389*.
 — (Nicolausvicarie te), ... 427.
 — (vicarie van O.L. Vrouwe in het Choorken te), ... 427.
 — (Schilmansvicarie te), ... 427.
 — (Ursula-vicarie te), ... 427.

- Tiel, (Armenambachtskamer te), ... 429, 433.
 — (Armentafel te), ... 427, 430.
 — (gasthuis te), 387, 388, 418, 434.
 — (gasthuismeesters te), 429, 435*, 436*.
 — (Agnieten bleekveld te), ... 422*.
 — (Agnieten- of Efterstraat te), ... 390, 397, 416, 417*.
 — (de Cell te), ... 391*.
 — (Dampoort te), ... 391.
 — (Damstraat te), ... 385, 410*.
 — (Hoogende binnen), ... 236.
 — (St. Maartenskerkhof te), 431.
 — (Tolhuyshof te), ... 390.
 — (Voorstad te), ... 385.
 — (St. Walburgskerkhof te), 387, 409, 409*, 434*.
 — (Westluyensche poort te), 416.
 — (Zandwijsche poort te), . . . 410*.
 — (Fransche school te), ... 436*.
 — (kerkehuisjes te), ... 465, 467.
 — (Latijnsche school te), 434, 434*.
 — (stadhuis te), ... 423.
 — (stadswaag te), ... 391, 391*.
 — (tienden te), ... 387.
 — (tol te), ... 96.
 — (de Vrijthoff bij), 416, 421, 422.
 Tiel en Zandwijk.
 — (Intermediair Bestuur van), 414, 415.
 — (richter van), ... 386*, 393.
 Tielsche veld (het), ... 386*.
 — (buurmeesters van het), ... 386*.
 Tielenius (Ds.) Abrahamus, predikant te Nijmegen, 327, 333.
 Tielerwaard (de), 85*, 87, 91*, 101, 103, 104, 104*, 105*, 106, 108, 109*, 112, 116, 117, 121, 123, 136*, 140, 143, 215, 217*, 223, 233, 236, 245.
 — (dijkgraaf in den), ... 85*.
 — (richter in den), ... 110*.
 — (ridderschap van), 236, 238, 239.
 Tiel- en Bommelerwaarden ambt van), 56, 83, 85*, 89, 90*, 91, 91*, 92*, 96*, 97-100, 103—105, 107, 108, 108*, 110*, 114*, 115, 116, 119*, 126, 128—130, 132—134, 137, 137*, 139, 140, 142, 145, 146*, 147, 150, 163, 199, 234, 246, 247, 258*, 445, 445*, 450, 455.
 — (ambtman van de), 86, 92, 106, 108, 109*, 110*, 125, 140, 143, —145, 147, 190, 218, 238, 395.
 — (ridderschap van de), 225, 238.
 Tijssen (Ds.), predikant in het schependom van Nijmegen, 382*.
 Tilmannus Werembertus' zoon, heer van Ubbergen, 267*, 274.
 Toebaes (Lodovicus), predikant te Haren en Hernen, 156.
 Tooren (Jan Willemsen van), 94*.
 Trente (concilie van), 16, 290, 345, 346.
 Trier (keurvorst-aartsbisschop van), ... 381*, 382*.
 Triest (Gaert van), ... 309*.
 — (Jorden van), schepen van Nijmegen, ... 24.
 — (Claerbert van), pastoor te Zandwijk, ... 392.
 Tricht, ... 449.
 Tricht (A. van), koster te Zaltbommel, ... 461.
 Tuil, 121, 124, 128, 143, 144, 148.
 — (heer van), ... 143.
 — (heerlijkheid), ... 143.
 — (gericht van), ... 130, 236.
 — (schepenen te), ... 448*, 454*.
 — (schepenrechtbank te), ... 110*, 454*.
 — (pastorie te), ... 121*, 141.
 — (Allerheiligenvicarie te), ... 135*.
 — (St. Antoniusvicarie te), ... 119, 135*.
 — (St. Jansvicarie te), ... 119, 123, 135*.
 — (St. Catharinenvicarie te), 101, 119, 123.
 — (St. Mariae Magdalenae vicarie te), ... 119, 123, 135*.
 — (O.L. Vrouwenvicarie te), 119, 123, 135*.
 Tuyl tot Bulckensteijn (Wilhelm van), ... 123*.
 Tulleken, rekenmeester, ... 41*.
 — (Arndt), burgemeester van Arnhem, ... 62.
 Twello (jonkers, schout en kerkmeesters te), ... 73*.
 — (pastorie- en vicariegoederen te), ... 73*.
 Ubbergen, ... 209, 267, 383, 383*.
 — (heer van), ... 274, 365.
 — (heerlijkheid), ... 207*, 265, 265*.
 — (pastorie te), ... 380, 383.
 — (predikant te), 207*, 208, 266*.
 — (kapel te), ... 266, 266*.
 Uda, vr. van Alard, burggraaf van Nijmegen, ... 278, 345*.
 Udents, predikant te Tiel, 411, 411*.
 — (Cornelis Antoniss.), secretaris van Tiel, ... 417*, 418.
 Udesheim (Hillebrandt van), .. 428.
 Utrecht (bisdom), ... 255.

- Utrecht (bisschop van), 118*, 253, 268, 273, 274*, 386, 387, 389, 440, 444.
- (provincie), 59, 83, 124*, 197*, 203-205, 334.
- (Staten van), 34, 118, 203, 204.
- (Gedeputeerde Staten van), 63.
- (ontvanger der gebeneficeerde g.g. te), ... 452.
- (stad), 14*, 19, 19*, 24*, 33, 34, 63, 163*, 184, 188, 204, 214, 348, 464.
- (vroedschap van), ... 204.
- (kapittelen te), ... 130, 388, 390.
- (Domkerk te), 165*, 180*, 184*, 274*, 440, 452.
- (kapittel van den Dom te), 129, 130, 165, 167, 180*, 183-187, 183*, 438*, 438-440, 468.
- (Domheeren te), ... 180*.
- (Domdeken te), 186, 254, 439, 440, 440*.
- (Domthesaurier te), ... 438-440, 438*, 439*, 441*.
- (kapittel van Oudmunster of St. Salvator te), ... 163*, 198, 439*.
- (proosdij van Oudmunster of St. Salvator te), ... 129, 130.
- (proost van Oudmunster of St. Salvator te), ... 191.
- (St. Pieterskerk te), ... 439.
- (kapittel van St. Jan te), 129, 130, 392, 392*, 410, 418*.
- (deken van St. Jan te), ... 391, 391*, 392, 392*, 409-411, 418.
- (kapittel van St. Marie te), 129, 130, 165*, 242.
- (Duitsche huis te), ... 387.
- (Landcommandeur der Duitsche Orde te), 388-390, 407, 408, 424.
- (Orde van St. Jan te), ... 278, 336*, 355*, 387, 408.
- (St. Catharina convent te), 193, 339.
- (St. Paulus-abdij te), 118, 118*, 121, 129, 130, 132, 391, 391*, 392*.
- (abt van St. Paulus te), 391, 391*, 392, 392*.
- (klooster Vredendaal bij), 444.
- (ordekapittel der tertiariissen van), ... 228, 390, 390*.
- (predikanten te), ... 381*, 445.
- Vaecks (Francisca), non in het klooster te Nonnen, ... 305, 306.
- Valburg, 171*, 176*, 177, 177*, 253*, 258, 328.
- Valburg (buurschap), ... 163.
- (gerichtsbank te), ... 163*.
- (schoutambt te), 163, 164*, 173.
- (schout te), ... 173.
- (g.g. te), ... 85.
- (pastorie te), 176, 177, 179, 181*.
- (predikant te), ... 179, 181.
- (vicarieën te), ... 183*.
- (de St. Janscamp onder), .. 326.
- (het Regulierenweiland in), 358.
- Valery-sur la-Mer, (Picardië) (Benedictijnerabdij te), 160, 160*, 161*.
- Valery-sur-Somme, zie Valery-sur-la-Mer.
- Valck, burgemeester van Zutphen, ... 351.
- Valkenweerd (de), ... 78*.
- Valkis (Gobel), secretaris van Wadenoyen, ... 454*.
- Varik, ... 121, 135*, 136*.
- (heer van), ... 62.
- (kosterie te), ... 118.
- (pastorie te), ... 118, 135*.
- (St. Kruisvicarie te), 118, 122, 135*.
- (St. Petersvicarie te), ... 118.
- (O.L. Vrouw en St. Brigittavicarie te), ... 118, 122, 135*.
- (Goossen van), rekenmeester, ... 42, 222, 446, 447.
- Veer (Arnoldus), kanunnik te Zaltbommel, ... 440*.
- Veerssen (D. F. van), ... 361.
- Veld-Driel, ... 119, 119*, 136*.
- Zie Driel (B.W.).
- (kapel te), ... 136*, 255*.
- (St. Catharinenvicarie te), .. 119, 120, 136*.
- Velde (Balduin van de), rentm. van de Haefkensche g.g.), 115*.
- Veltius — van de Velde — (Harmen), ... 365.
- (Willem) praeceptor aan de Latijnsche school te Nijmegen, ... 365.
- Veluwe (Kwartier van), ... 11, 71, 29, 38, 39, 47*, 53, 57, 61, 63, 68, 70, 72, 72*, 73*, 79, 80, 82, 83, 253, 338.
- (jagermeestersambt van), 24.
- (rentmeester van), ... 62.
- Veluwezoom (richter van), ... 257*, 333.
- Velten Konincks, kerkmeester te Nijmegen, ... 281.
- Venlo .... (11-13, 24, 58, 64*, 75*).
- (St. Joriskapel te), ... 75*.
- Vennecool (Jacob), ... 123.
- Venray gen. Ceporinus (Jan van), predikant te Nijmegen, ... 286, 288.

- Verbelius, prior der Regulieren te Nijmegen, ... 291.
 Verbolt (Dr. Nicolaes), burge-meester van Nijmegen, 331, 332, 338, 338*, 356.
 Verborcht (Derick), kerkmeester te Angeren, ... 254.
 Verheyden, rector der Latijnsche school te Nijmegen, ... 310, 323.
 Vermeer (Gaert), ... 176*.
 — (Thonis), ... 351.
 Vermoelen (Gerrit), ... 302.
 — (Henrick), ... 153.
 Verspyck, Kwartiersontvanger, 184*.
 Verste(e)ch, mater van het Ceciliënklooster te Tiel, ... 396.
 Versteegen (David), ... 123.
 Verstraten (Henrick), rentm. der Mariëburgsche goede-ren, ... 308, 309*.
 Verweyde (D.), Kwartiersontvanger, ... 460.
 Verwers (Geirtrudis), ... 277.
 Vianen, ... 214.
 Vighe, zie Vijgh.
 Vijgh (familie), ... 364.
 — (Adolf), ... 192, 398.
 — (Arndt), ... 200.
 — (Arndt Johan), ... 143.
 — (Diederick), ambtman van Nederbetuwe, heer van Zoelen, ... 190, 190*, 191, 393.
 — (Diederick Ariensz.), ... 192.
 — (Johannes), deken van Nijmegen, ... 267, 269.
 — (Joost), commendeur der Duitsche Orde te Tiel, 365, 428.
 — (Caerl), heer van Zoelen en Swanenborgh, ambtman van Nederbetuwe, ... 196.
 — (Carl), heer van Zoelen en Ubbergen, ... 365.
 — (Claes), ambtman van Nederbetuwe, 97, 242, 393, 393*, 394.
 Vyrom (Nicolaus van), priester, Vlaanderen, ... 59.
 Vlemingh (Deryck), burge-meester van Nijmegen, ... 290.
 — (Joest), ... 160, 161*.
 Vlieth (Gijsberta van), kloosterjuffer te Zennewijnen, ... 236, 236*.
 Voet (Dr. Gerhard), ... 75, 305.
 Voncken (Johanna), vr. van Gijsbert van Randwijck, ... 240.
 Voorst, ... 81.
 — (Johanna Maria van), ... 174.
 Voort (Diederik van der), 281, 232.
 Voss (Gerrit), vicaris te Elburg, ... 73*.
 Vredaeus — van Vreden — (Ds. Johannes), predikant te Tiel, ... 191, 394, 394*.
 Vries (Ds. Alardus de), predikant te Tiel, ... 407, 412.
 Vuren, ... 101, 121, 122, 122*, 136*, 449, 450.
 — (heerlijkheid), ... 139*, 227.
 — (huis te), ... 119, 135*.
 — (pastorie te), ... 119, 135*.
 — (H. Maagdvicarie te), ... 119.
 — (tienden te), ... 139*.
 — (Bernardus de), kanunnik te Utrecht, ... 438*.
 — (Johan van), prior en rentm. van het klooster Schaer, ... 78.
 Vlüssenich bij Zulpich (klooster), ... 234.
 Waal (de), 264, 265, 385, 385*, 448.
 Waelwijck (Henricus van), prior van St. Pieterswiel, ... 441*.
 Waardenburg — Weerdenborch — 109, 110*, 121, 124, 216*, 217*, 240, 257*, 261*, 448, 464*.
 — (heer — vrouwe — van), .. 109*, 131, 145.
 — (kosterie te), ... 119.
 — (pastorie te), 101, 119, 124, 141.
 — (kerkmeester te), ... 261*.
 — (predikant te), ... 144, 261*.
 — (vicariëgoederen te), 144, 145*, 122, 135*.
 — (St. Jansvicarie te), ... 119, 135*.
 — (St. Petersvicarie te), 122, 135*.
 — (Johanna Swedersdr. van), vr. van Johan Schenck van Nydeggen, ... 109*.
 — (de Pol onder), ... 119.
 Wadenoyen, ... 121, 124, 136*, 216*, 427, 427.
 — (heer van), 141*, 145*, 188, 239.
 — (secretaris van), ... 454*.
 — (kosterie te), ... 118.
 — (pastorie te), ... 118, 140, 141*.
 — (L. Vrouwenvicarie te), ... 118, 122, 135*.
 Waldeck (graaf van), heer van Eck, ... 198.
 Wageningen, ... 30, 38, 73*.
 — (drost van), ... 39.
 Wamel, ... 154, 157-159, 158*, 244, 248, 251, 254.
 — (kloosters te), ... 244, 249.
 — (Clarencamp of Clarevelt, Clarissen- of Nonnenklooster te), ... 152, 248-251, 250*.
 — (St. Mariënhof, zusterhuis te), ... 151, 248-251, 250*, 251*.
 — (predikant te), ... 152.

- (de Begynenweerd onder), 250*.
 — (de Bervoetscamp onder), 249.
 — (het Lijsbroick onder), ... 249.
 Water, raadvriend te Nijmegen, ... 370.
 — (Simon van de), rentm. van de g.g. in Overbetuwe, 170, 172, 172*, 177, 243, 244.
 Weede (Jean van), domdeken te Utrecht, proost van Elst, 167*, 183.
 Weelde (Gerrit van), schout, kerkmeester van Hier, ... 261*.
 Weerd (Johan Roelandt van), rentm. van de kerk te Elst, 258*.
 Welderen (Arnt van), ... 89.
 — (Bernard van), ... 197.
 — (Jan van), burgemeester van Nijmegen, ... 282.
 — (J. W. graaf van), ... 242.
 Well, ... 124.
 — (vrouw van), ... 144.
 — (kosterij te), ... 120.
 — (pastorie te), ... 120, 124, 141.
 — en Ammerzoden (heerlijkheid), ... 109*.
 Wely, ... 189*.
 — (Johannes van), pastoor te Angeren, ... 254.
 — (Cornelis van), ... 175.
 Werenfridus (St.), ... 172*.
 Wercheren — Werchen — onder Persingen, 207*, 265, 265*.
 Werkhoven, (Frans van), kerkmeester te Zaltbommel, 469, 470*.
 Wessel Heymericks., rentm. van Mariëndaal, ... 71.
 Westfaalsche Kreits (de), ... 11.
 Westfalen (vrede van), ... 10.
 Westroyen, zie Tiel.
 Westrum (Dirck van), burgemeester van Gelder, ... 42*, 218.
 Weurd — Wurde — Woirdt — 277, 258, 326, 380, 384.
 — (kerk te), ... 384, 384*.
 — (pastorie te), ... 266*.
 — (St. Andreaskapel te), 265, 265*, 266, 268, 371*, 380, 384, 384, 384*.
 — (predikant te), 328*, 383, 384*.
 Wichmond (pastorie van), ... 77*.
 Wychen (pastorie te), ... 210.
 — (predikant te), ... 209, 210.
 — (tiend te), ... 210*.
 — (Herman van), procurator der Fraters te Nijmegen, ... 287*.
 Wierich (Petrus), rector te Zaltbommel, ... 459.
 Wyhe (familie Van), ... 364.
 — (Herman van), ambtman v. h. land tusschen Maas en Waal, ... 365.
 Wyhe (Otto van), heer van Echteld, ... 197, 364, 365.
 — (Seyna Margaretha van), vr. van Jan Gijsbert Ludolph Adriaan van Nieukerken gen. Nyvenheim, ... 203*.
 Wijck (Ds. Van), predikant te Nijmegen, ... 378.
 — (Goossen van), ... 258*.
 Wijckersloot (Peter Adriaansen), ... 224.
 Wijnbergen (Johan van), heer van Horssen, ... 230.
 Wijnen (Jacob), Commendeur van 's-Heerenloo, ... 336*.
 Wijnheeren (de), ... 269.
 Wickraedt (Henrick), ... 215*, 228*.
 Wyler, ... 359.
 — (de Fraterbergen te), ... 359.
 — (het Fraterenwald onder), 327.
 Wilhelm, gardiaan der Minderbroeders te Nijmegen, 289.
 Wilhelmus Gregorii, kerkmeester te Angeren, ... 254.
 Wylick (erfhofmeester), ... 191.
 Willebrordus (bisschop), ... 163*.
 Willem III, koning-stadhouder, ... 259, 413.
 — Jansz., ... 123.
 — Rutgersz., portier te Zandwijk, ... 437.
 Windesheim (Congregatie te), 291, 442.
 — (kapittel van), ... 275, 277.
 — (klooster te), ... 275*, 444, 445*.
 Winssen, ... 150*, 258, 313.
 — (huis te), ... 288.
 — (pastorie te), ... 209, 210.
 — (predikant te), ... 152, 210.
 — (g.g. te), ... 285*.
 — (tienden te), ... 285*.
 — (Hannemansche goederen te), 207, 285, 285*, 286*, 300, 300*, 311—313, 313*.
 — (de Groote Hanneman onder), ... 285, 285*.
 — (de Kleine Hanneman onder), ... 285, 285*.
 — (Karthuizers bouwhoeven en tienden te), ... 285*.
 — (boerderij de Nieuwhof onder), ... 285.
 — (de St. Peterscampen onder), ... 158.
 — (boerderij de Poelhof onder), ... 285.
 — (Frederik van), proost, abt en administrateur van Ma-

riënweerd, ...	211, 214*, 215,	215,	Woestyn (Dr. Peeter), provin-	
	222—224, 223*, 228,	447.	ciaal van de Predikheeren in	
Winssen, (Johan van), admini-			Nederland, ...	405*.
strateur van Mariënweerd,		224.	Wolboocker (Peter), ...	428.
— (Peter van), rentmeester			Wolferen (heerlijkheid), ...	164*.
van de g.g. van St. Mariën-			Wolfert, ketelboeter te Tiel, ...	432*.
weerd, 215, 215*, 216, 216*,	218,		Wolter Pelgromssen, proost	
	218*.		van Zennewijnen, ...	234.
Wisch (bannerheerlijkheid), 77*,	82.		Wordragen (buurschap), ...	109*.
Wiselius (Ds. Samuel), predi-			— (vrouw van), ...	144.
kant te Zaltbommel, 448, 448*,	454.		Woudrichem, ...	92.
			Wstinc (Mr. Hugo), ...	165.
Wyth (Wilhem die), burge-			Xanten (aartsdiaken van), ...	270.
meester van Tiel, ...	393.		— (proost te), ...	236*.
Wittenhorst (Theodoricus			— (St. Victorskapittel te), ...	159,
van), ...	166*.		159*, 160, 210,	280.
— (Wolfert Evertsz. van), heer			— (Arnoldus van), proost van	
van Rossem, ...	110.		Tiel, ...	386.
Woerlee (David), organist te				
Zaltbommel, ...	466.			

ADDENDA.

- blz. 109, noot 3 aanvullen: de buurschap en dagelijksche heerlijkheid Delwijnen behoorde tot het kerspel Kerkwijk, maar bezat een eigen kapel.
- blz. 246. Hier is vermeld, dat het stift te Eimeren opgehouden heeft te bestaan tengevolge van het decreet van Napoleon d.d. 27 Februari 1811 (W. van Beuningen, „Het Geestelijk Kantoor te Delft”, blz. 325; Fortuyn III, blz. 283). Dr. S. J. Fockema Andreae te Zwolle, schr. van het art. „Overbetuwe” in „Gelre” XXXIX, blz. 13, was echter zoo vriendelijk mij mede te deelen, dat het Polderdistrict Overbetuwe een „rentambt” beheert, waarvan de inkomsten „als vanouds” worden aangewend tot ondersteuning van alleenstaande Overbetuwsche meisjes en vrouwen. Het „rentambt” omvat hoofdzakelijk van het vroegere klooster te Eimeren afkomstige goederen; de pastorie-, canonisie- en vicariegoederen, die tezamen met de Eimerensche goederen tot het rentambt der geestelijke goederen des Ambts Overbetuwe behoord hebben, zijn overgegeven aan de Ned. Hervormde gemeente te Elst. De zich onder berusting van het Polderbestuur te Elst bevindende bescheiden betr. het „rentambt” zijn geheim. Opgemerkt moge worden, dat het stift te Eimeren niet, zooals met de stiften te Zennewijnen, Opheusden en Ter Hunnepe het geval is, met name wordt genoemd in het decreet van 27 Februari 1811.
- blz. 253. Volgens R. Scholten, „Grafenthal”, blz. 250, oork. d.d. 30 Juni 1455, bestemde de abdij Grafenthal of Nieuwklooster te Asperden, waarbij de kerk van Gent in Overbetuwe geïncorporeerd was, den tiendaaltijd voor het nieuw te bouwen *koor* der Gentsche kerk.
- blz. 282, reg. 10 v.b. Beyer ontving zijn benoeming tot rentmeester der geestelijke goederen van het Hof, naar blijkt uit een bericht van de Kerken-rekenkamer d.d. 29 Juni 1580 (vergel. blz. 38).

ERRATA.

- blz. 14, reg. 9 v.o. lees: erlenget.
„ 16, reg. 12 v.b. lees: *sall*.
„ 38, reg. 3 v.o. lees: *algemeenen*.
„ 64, noot 3 reg. 5 v.o. lees: *dictum castrum*.
„ „ „ 8 v.o. lees: *de consilio*.
„ „ „ 12 v.o. lees: *si que*.
„ 88, noot ³⁾ moet veranderen in ²⁾.
„ 123, reg. 18 v.o. lees: *Willem Jansz*.
„ 136, reg. 7 v.b. van de noot lees: „*vicarie*.
„ 141, reg. 16 v.o. lees: *heer*.
„ 160, reg. 2 v.o. lees: *guderen*.
„ 161, noot 1 reg. 7 v.b. lees: *Corstens*.
„ 162, noot 12 v.b. (w.g.) voor de naam *Biel* vervalt.
„ 172, noot ⁵⁾ lees: *1617 i.pl.v. 1607*.
„ 179, reg. 18 v.b. lees: *Den buurmeesters*.
„ 187, reg. 12 v.b. lees *i.pl.v.* waarbij: waarbij bepaald werd, dat.
„ 190, reg. 1 v.b. lees: *ambt*.
„ 197, toevoegen achter noot 2: *Cursiveering van mij*.
„ 218, reg. 6 v.o. lees achter raad een komma.
„ 241, reg. 4 v.o. lees: *uitkeering*.
„ 273, reg. 12 v.b. lees: *Cellieten*.
„ 274, reg. 13 v.o. het woord: *den* vervalt.
„ 405, reg. 16 v.b. lees: *Juliana*.
„ 431, reg. 10 v.o. lees: *maangeld*.
„ 439, in de noten vervalt ²⁾ vóór: *custodia* en moet ²⁾ twee regels hooger geplaatst worden vóór: *Verderop*.
„ 448, reg. 15 v.b. lees: *Est i.pl.v. Elst*.
„ 463, reg. 11 v.o. vóór 23 Februari een puntkomma.
„ 464, reg. 5 v.o. lees: *kerkmeesters*.
„ 464, noot geheel onderaan, lees: blz. 451.
„ 471, noot 1 reg. 7 van art. 2°., lees: *onder*.
„ 487, noot 1, tusschen 30 en *Patronus* een punt.

STELLINGEN.

I.

De geestelijke fundatiën in Gelderland zijn na de reformatie van 1580 blijven bestaan als wereldlijke fundatiën met pieuze bestemming; de parochiën bleven onveranderd.

II.

De opvatting van Dr. P. C. Molhuysen, „Carolus Gallus alias de Haan” in „Nijhoff Bijdragen”, (eerste reeks) VI, blz 144 (1848), dat Carolus Gallus de auteur is van het Geldersche „Discours von der administration der geistlicher guederen” (Hs. Deventer archief, Inv. no. 708), berust op zwakke basis.

III.

De „urbs” Deventer, bedoeld in „Oorkondenboek van het Sticht Utrecht”, Nos. 119 en 121, is geen „Saksische burcht” in den zin van Prof. Dr. O. Oppermann, „Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht” in „Westdeutsche Zeitschrift”, XXVII, blz. 193 vlg., doch vermoedelijk een Frankisch „castrum”, waarbinnen de St. Lebuinuskerk c.a. en eenige huizen, hutten en mogelijk een vronnhof gelegen waren.

IV.

Dr. Fr. Leyden, „Arnhem, Apeldoorn en de IJsselsteden” in „Tijdschrift voor Economische Geographie”, 28ste jrg., No. 7/8 (1937), geeft blz. 165 een onjuiste voorstelling van de opkomst van de stad Arnhem.

V.

Het z.g. dagelijksche gericht, („dat is te hebben alle die boeten, die gevallen mogen en also duk die voorvallen tot drie schellingen te opbeuren”, zie W. A. van Spaen, „Oordeelkundige Inleiding tot de Historie van Gelderland”, IV, No. XXV, 8 Augustus 1327, graaf Reinald voor St. Mariënweerd) is een afsplitsing van het grafelijke gericht.

VI.

Een onderzoek naar de kenmerken, herkomst en verspreiding van het Zutphensche stadsrecht is zeer gewenscht.

VII.

De opvatting over den opstand tegen Spanje van Dr. H. A. Enno van Gelder, laatstelijk verdedigd in „De Oorzaken der Scheiding van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden” in „Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde”, VIIde reeks X, blz. 145, verdient de voorkeur boven de gebruikelijke.

VIII.

Door de studies van Dr. M. O. Albers, „Het Ontslag van Bismarck”, diss. Utrecht 1926, en van Prof. E. Gagliardi, „Bismarcks Entlassung”, Teil I, Innenpolitik, 1927, is komen vast te staan, dat bij het ontslag van Bismarck (20 Maart 1890), psychologische factoren den doorslag hebben gegeven; de politieke factoren vormen slechts een aanleiding.

IX.

Het denkbeeld, geopperd door Dr. W. Knibbe, „De Vestiging der Monarchie”, diss. Utrecht 1935, blz 114, om den Minister-president t.o.v. de overige leden van het Kabinet in een soortgelijke verhouding te brengen als de Gouverneur-Generaal van Ned. Oost Indië t.o.v. de Directeuren, kan worden verwezenlijkt door de ministerieele verantwoordelijkheid te beperken tot den Voorzitter van den Ministerraad (men vergelijk de positie van den Duit-schen Rijkskanselier volgens de Reichsverfassung van 1871). Dit stelsel is voor Nederland niet aanbevelenswaard.

X.

Het is wenschelijk een organisatie te scheppen, teneinde te komen tot het systematisch opsporen en onder veilige hoede stellen van de schriftelijke nalatenschap van personen, die een voor de Nederlandsche staatkundige geschiedenis belangrijke rol gespeeld hebben.

XI.

De luchtphotografie is een onontbeerlijk hulpmiddel voor de archaeologie.

